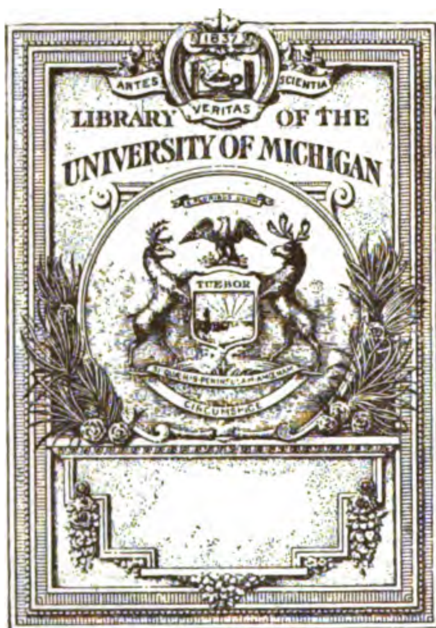

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR
CIRCUMSPICE

KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLAND VOÓR DE HERVORMING.

I.

KERKGESCHIEDENIS

VAN

NEDERLAND

VÓÓR DE HERVORMING,

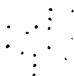
DOOR

W. MOLL,

HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

EERSTE DEEL.

ARNHEM,
IS. AN. NIJHOFF EN ZOON.
1864.

VOORREDE.

Sedert eenige jaren houd ik voor mijne leerlingen, studenten des athenæums en der verschillende theologische seminariën alhier, een paar malen 's weeks voorlezingen over de kerkgeschiedenis van ons vaderland. Het doel, dat ik mij van den aanvang af bij deze lessen voorstelde, was tweevoudig: ik wenschte mijne hoorders met den belangrijksten inhoud onzer kerkhistorie bekend te maken, en hun tevens, voor zoo verre zij daartoe roeping mogten gevoelen, den weg tot hare zelfstandige beoefening te banen. Bij dit dubbel oogmerk gevoelde ik mij verpligt — ieder, die den tegenwoordigen toestand der wetenschap eenigermate kent, zal het begrijpen — tot het instellen van vele onderzoekingen, die dikwerf meer dan gewone inspanning kostten, maar ook niet zelden tot meer of min nieuwe en gewigtige uitkomsten leidden. Ik aanvaardde mijne taak met moed en zette haar voort met vreugde. Na een arbeid van zeven jaren meen ik, dat mijne studiën, die zich, na de uitgave van mijn Merula en Johannes Anastasius Veluanus, zooveel mijne ambtspligten zulks toelieten, tot onze middeneeuwsche kerk bepaalden, tot genoegzame mate van rijpheid zijn gekomen, om hare resultaten, zoowel ten behoeve der studerende jongelingschap als van andere vrienden van het vak, met eenige vrijmoedigheid aan de pers over te geven.

Nadat ik mijne voorbereidende werkzaamheden voor dit en de twee volgende deelen dezer kerkgeschiedenis voltooid had, heb ik mij de vraag voorgesteld, of ik haar de gedaante van een beknopt handboek zou geven, dan wel of ik den nu gekozen vorm zou gebruiken en mijn werk op breedere schaal aanleggen. Ik heb getwijfeld, maar niet lang. De overtuiging maakte zich van mij meester, dat alle wetenschap schade pleegt te lijden, wanneer zij in de schoolsche vormen van een leerboek wordt gedrongen, voordat zij tot aanmerkelijken trap van ontwikkeling is gekomen. Ik zag daarbij, om een voorbeeld te noemen, op de geschiedenis der christelijke dogmata, die, bijna van den dag harer geboorte tot heden in compendiën bewerkt, wel hoofdzakelijk ten gevolge van dien misgreep in kwijnenden staat verkeert, en ik besloot mij niet te wagen aan eene onderneming, die der wetenschap, welke ik liefheb, welligt meer na- dan voordeel zou doen. De geschiedenis onzer oude kerk is, evenzeer als die van onze latere, nog in het tijdperk harer opkomst. Zoo lang hare stoffen niet meer volledig verzameld, en tallooze vraagstukken, die stoffen betreffende, niet op voldoende wijze onderzocht en uiteengezet zijn, zoo lang heeft men zich van het stellen van beknopte overzigten te onthouden. Aan deze overtuiging gehoorzaam, bied ik mijnen landgenooten dan geen leerboek aan, maar toch een werk, dat voor een deel althans hetzelfde bedoelt, wat men met wetenschappelijke handboeken gewoonlijk beoogt. De vele aanteekeningen, die ik aan den voet der bladzijden plaatste, zijn vooral voor de aanvangenden in het vak geschreven. Zij bevatten niet alleen kritische opmerkingen, maar inzonderheid opgaven en beoordeeling van bronnen en literatuur[1]*, en daarenboven talrijke aanduidingen*

1) *Bij de opgave der literatuur heb ik, om niet al te breedvoerig te worden, mij doorgaans bepaald tot het aanwijzen òf van die schriften, die mij de beste hunner soort schijnen te wezen, òf van de nieuwste, die den lezer ook op oudere opmerkzaam maken. Als ik b. v. beneden, bl.* 12 *n.* 1, *Acker Stratingh noem als een auteur, die ons met den cultuurstaat onzer vaderen vóór hunne kerstening bekend maakt, laat ik Engelberts'* Aloude Staat *en dergelijke werken onvermeld, naardien zij door Acker Stratingh besproken of aangehaald zijn.*

van onderwerpen, die, naar het mij voorkomt, monografische bewerking behoeven. Zoo zij gezamenlijk aan hare bestemming beantwoorden, zullen zij, in vereeniging met de inleiding van dit eerste deel, den student, wiens hart tot deze wetenschap getrokken wordt, den weg tot hare grondige en vruchtbare beoefening wijzen.

Wat mijne voorstelling der kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming is, en welke eischen ik aan haren bewerker doe, zal den lezer uit mijne inleiding blijken. Zoo het ooit een auteur gegeven werd zijn ideaal te bereiken, mij is dat geluk nooit, en ook bij deze onderneming, voor zoo verre zij tot hiertoe ten uitvoer werd gelegd, niet te beurt gevallen. Toch durf ik hopen, dat mijn arbeid, zich aansluitende aan dien mijner voorgangers, de wetenschap eenigermate voorwaarts zal brengen en haren toekomstigen bloei voorbereiden. Dat zij warmer belangstelling verdient dan haar tot heden geschonken werd, is mijne innigste overtuiging; dat mijn werk die belangstelling bij velen opwekken en versterken moge, is mijne vurigste begeerte.

Hoewel ik mij bewust ben der oude moederkerk, waaruit de mijne voortgesproten is en waardoor de zegen des evangelies tot mijne vaderen gebragt werd, een warm hart toe te dragen, en ik vertrouw, dat de onbevooroordeelde lezer dit uit den toon van mijn geschrift zal ontwaren, mag ik niet verwachten, dat deze geschiedenis mijnen roomschgezinden medechristenen voldoen zal. Hoe zou het mogelijk wezen, dat ik, van mijn naar ik meen zeer positief protestantsch standpunt en in de eerste plaats voor protestanten schrijvende, een beeld van onze middeneeuwsche kerk schetste, dat hun niet in vele, ja misschien niet in alle opzigten eene mislukte proeve moest schijnen? Dit echter wensch ik, dat de geleerden onder hen dezen arbeid hunne aandacht niet geheel en al onwaardig zullen achten; dat zij, gelijk zij somtijds, vooral in Duitschland, gedaan hebben, mij tot mijne leering op de gebreken van mijn werk opmerkzaam zullen maken, en bovenal, dat er spoedig ook van hunne zijde eene kerkgeschiedenis van onze oude gemeente

moge verschijnen, waardoor het ons mogelijk zal worden uit hunne wetenschap de onze te verrijken.. Het lijdt bij mij geen twijfel, dat onze middeneeuwsche kerkhistorie belangrijke stoffen bevat, b. v. alles wat tot de openbare eeredienst en tot de kerkelijke zeden behoort, die voor den roomschgezinden geschiedvorscher meer verstaanbaar zijn dan voor den protestantschen, en daarom ook door genen eer dan door dezen in het ware licht kunnen gesteld worden. Moge de tijd komen, dat de een den ander met frisschen moed en edelen waarheidszin hulpe biedt, om te zamen een doel te bereiken, dat voor beiden even gewigtig is.

Daar ik bij mijne voorbereidende studiën, inzonderheid voor het laatste deel van dit werk, vele handschriften en zeldzame boeken noodig had, waarvan verreweg de meesten niet in mijn bezit zijn, heb ik dikwerf anderer hulpvaardigheid moeten inroepen. Waar ik haar zocht, werd zij mij ruimschoots bewezen. Het is mij een aangename pligt, hiervoor openlijk mijne erkentelijkheid uit te spreken. Inzonderheid ben ik dankbaarheid verschuldigd aan heeren curatoren der universiteit te Utrecht en aan Dr. P. J. Vermeulen, bibliothecaris der boekerij en archivaris van het provinciaal archief aldaar, die mij met de meeste onbekrompenheid in de gelegenheid stelden, om alles wat ik uit de onder hun toezigt staande verzamelingen behoefde, ten nutte mijner onderneming aan te wenden.

Amsterdam, 25 *Maart* 1864. W. MOLL

INHOUD.

HOOFDSTUK II.

Eerste pogingen tot bekeering onzer vaderen.

HOOFDSTUK III.

Stichting der nederlandsche kerk, vooral door Willebrord en Bonifacius.

BIJLAGEN.

INLEIDING.

Twaalfhonderd jaren zijn voorbijgegaan, sinds eenige vrome mannen, geestelijken en monniken uit den vreemde, zich tot onze vaderen wendden, om hun het christendom toe te brengen in den roomschen vorm, waarin zij zelve het op hun geboortegrond ontvangen hadden. Zij vonden de Friesen — onder dezen naam was het grootste deel onzer bevolking toen en later algemeen bekend — in zekeren staat van maatschappelijke en godsdienstige beschaving, die hen voor eene hoogere vatbaar maakte, en naauwelijks lieten zij de stem der evangelizatie van zich uitgaan, of het bleek dat zij geenszins ledig tot hen zou wederkeeren. De arbeid onzer geloofspredikers, door vele en veelsoortige magten begunstigd, gelukte voorspoedig; het getal der bekeerlingen en gemeenten groeide aan, en weldra was de nederlandsche kerk, wat zij, krachtens de beginselen door hare stichters in haar gelegd, in het eerste stadium van haar bestaan noodzakelijk wezen moest: eene zedelijk-godsdienstige maatschappij in hiërarchische gestalte, waarvan de leden gezamenlijk toebehoorden aan een grooter ligchaam, de kerk van Rome, de toenmalige opvoedster der menscheid in Europa.

De kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming is een wetenschappelijk verhaal van de opkomst, de lotgevallen en de ontwikkeling der kerk en des christendoms bij onze middeneeuwsche voorgeslachten. Aanvangende met de dagen, waarin onze vaderen met het heidendom braken, en voortgaande tot den tijd, waarop zij zich losmaakten van Rome, vernieuwt (reproduceert) zij voor onzen

geest het uit- en inwendig wezen der christelijke gemeente op onzen bodem gedurende negenhonderd jaren. Hoe die gemeente ontstond en zich een duurzaam bestaan verwierf; welke gedaante zij aannam als zigtbaar organisme; wat hare voorstanders leerden en deden tot vorming harer leden; hoe die voorstanders en leden gezamenlijk hunne openbare eeredienst uitoefenden; welke kerkelijke zeden zij volgden; wat het geloof huns harten en de vrucht van hun godsdienstig leven was — ziedaar de veelbeteekenende vragen, waarop zij antwoord heeft te geven, zal zij eenigermate volledig mogen heeten.

De eerste proeve van bewerking onzer oude kerkgeschiedenis behoort aan het tijdvak, waarin de verstandelijke en zedelijke krachten onzer natie meer dan vroeger wakker werden en zich voorbereidden tot eene hoogere ontwikkeling. Omstreeks het midden der veertiende eeuw schreef de utrechtsche kanonik Johannes de Beka (van der Beke) zijne „Kronijk der bisschoppen van Utrecht en der graven van Holland [1]", die hij aan den letterlievenden bisschop Jan van Arkel en aan graaf Willem V opdroeg. Het werkje is een zoogenaamde bisschoppen-cataloog, die, na eenige historische berigten van algemeenen aard, vooral de levens en daden onzer kerkvoogden vermeldt, van Willebrord tot Florens van Wevelinkhoven [2]. De auteur was een voor zijne dagen beschaafd en redelijk denkend man, niet ligtgeloōviger dan zijne meeste tijdgenooten en ijveriger dan vele latere geschiedvorschers zijner soort in het verzamelen van zijne stoffen. Als bronnen bezigde hij de biografiën onzer heiligen (diversæ historiæ), die wij later zullen leeren kennen, annalen, kronijken, diplomen

1) *Chronicon* of *Catalogus episcop. Traiect. et comit. Hollandiæ.* De eerste uitg. is die van Furmerius, Franeq. 1611, één deel in 4°, de betere en laatste die van Buchelius, Ultraiecti 1643, één deel in fol. Eene nieuwe, kritische editie is dringend noodig. Handschriften, die daarvoor dienen kunnen, worden aangewezen door Potthast, *Wegweiser durch die geschichtswerke des mittelalt.*, Berl. 1862, s. 161 f.

2) Daar Florens van Wevelinkhoven eerst in 1393 stierf en de kronijk reeds vóór 1358 (het sterfjaar van Willem V) voltooid was, moet men aannemen, dat de drie of vier laatste hoofdstukken of biografiën een bijvoegsel van latere hand zijn. Vgl. De Wind, *Bibl. der nederl. geschiedschr.*, Middelb. 1835, I, 51 v.

enz., in de toenmalige boekerijen en archieven te Utrecht, Egmond en elders voorhanden. Zijne taal en stijl zijn vrij zuiver en aangenamer dan die van vele andere schrijvers dier tijden, en zijne berigten zóó rijk en gewigtig, dat zij tot heden met dankbaarheid gebruikt worden. Ook ons zullen zij dikwerf dienen, vooral dán wanneer wij de door Beka geraadpleegde bronnen moeten missen, wat gelukkig met vele het geval niet is. Het geschrift werd omstreeks den aanvang der vijftiende eeuw, door een onbekende, vermoedelijk een Utrechtenaar, in het nederlandsch vertolkt. De vertaler verhoogde de waarde van zijn arbeid door eenige tusschen- en bijvoegsels, die somtijds belangrijk zijn en zich doorgaans onderscheiden door kinderlijke naïveteit van opvatting en frissche aanschouwelijkheid van voorstelling [1].

Het behoeft naauwelijks opgemerkt te worden, dat de vorm, waarin Beka zijne historische berigten gaf, al is hij iets redelijker dan die der gewone annalen en kronijken, waarin het verhaal van jaar tot jaar op de meest onwijsgeerige wijze afgebroken wordt, geenszins aanbevelingswaardig is. Eene reeks van biografiën toch, ook zelfs als zij de lotgevallen en bedrijven van de hoofden onzer kerk op breede schaal teekenen, kan kwalijk tot eene klare en volledige voorstelling onzer middeneeuwsche kerkgeschiedenis leiden. Dit heeft echter niet kunnen beletten, dat de lijsten der bisschoppen van Utrecht naar het voorbeeld van die van Beka, in de vijftiende en de drie volgende eeuwen, ja zelfs tot op onze dagen, gedurig vermenigvuldigd zijn, òf door den ijver van landgenooten òf door dien van vreemdelingen [2]. Onder al die geschriften

1) De »vermeerderde Beka" werd uitgeg. door Matthæus, *Vet. ævi anal.* ed. sec., Hag. Com. 1738, III, p. 1 ss. Fragmenten werden medegedeeld door Campbell in Nijhoffs *Bijdrag.* VI, bl. 181 vv. en door Van Vloten, *Verzamel. van nederl. prozast.* Leid. 1851, bl. 127 vv. Vgl. Potthast, a. a. o.; Löher, *Jakobæa von Bayern*, Nördling. 1862, I, s. 413 ff. Eene oude fransche vertaling van Beka wordt vermeld door Van Wijn, *Huiszittend leven*, I, bl. 311.

2) Landgenooten, die ons biografische lijsten der bisschoppen van Utr. schonken, zijn, voor zoo ver ons bekend is, behalve Beka, Heda en Van Heussen, zes in getal. Een anonymus van de tweede helft der vijftiende eeuw

zijn er slechts twee, die onze bijzondere aandacht verdienen, namelijk de catalogen van Heda en van Van Heussen.

Willem Heda, die te Alphen aan den Rijn, of volgens sommigen te Egmond geboren werd, en in 1525 te Antwerpen stierf, bragt een gedeelte van zijn leven te Utrecht

---

schreef eene beknopte *Chronica de Traiecto et eius episcopatu*, die voortloopt tot de huldiging van David van Bourgondië. Het boekske is gewigtig geworden door de bijlagen, die Matthæus, *Anal.* V, p. 303 ss., er aan toevoegde. — Gerard Geldenhauer, de bekende humanist, die tot 1524 geheimschrijver van bisschop Philips van Bourgondië was (zie Schultz Jacobi in den *Kalender voor de Protest. in Nederl.* 1862, bl. 169 vv.), leverde een *Traiectens. episcopor. catalogus et historia* zonder waarde, die meermalen gedrukt is en op achttien kwarto-bladz. in Scriverii *Infer. Germaniæ antiquit.*, Lugd. Bat. 1611, voorkomt. — Hadrian. Barlandus, die in 1542 te Leuven stierf, liet een even onbeduidend opstel na onder gelijken titel en van denzelfden omvang, dat mede in de aangeh. verzameling van Scriverius te vinden is. — Breeder en vooral voor de algemeene geschiedenis van ons vaderland gewigtig is de *Croenick der byscoppen van Uttert* van den in het laatst der zestiende eeuw levenden Overijsselaar Arent toe Bocop. Zijn voor een deel aan Heda ontleend werk werd uitgeg. door het Hist. genootschap te Utr. *Cod. dipl.* Ser. II, D. V. — Piet. Cornelisz. Bockenberg, historieschrijver der staten van Holl. en Zeel., in 1617 overleden, liet in 1586 te Leiden een *Catal. et brev. hist. pontificum ultraiect.* drukken, die weinig meer te beduiden heeft dan die van Geldenhauer en Barlandus. — Onze jongste bisschoppenlijst is die van J. A. Coppens, niet tot bevordering der wetenschap, maar tot gemak zijner lezers opgenomen in zijne overigens belangrijke *Nieuwe beschr. van het bisdom van 's Hertogenb.*, 's Hertogenb. 1840, I, bl. 113 vv. — Vreemdelingen, die onze kerkvoogden in catalogen behandelden, zijn behalve De Castillion en de schrijvers van *L'art de vérifier les dates*, wier arbeid wij straks vermelden, drie in getal. Arnoldus Raissius, een geleerd kanonik van Douay, gaf in 1634 zijn *Belgica christiana* in het licht, eene verzameling van bisschoppen-lijsten voor al de dioecesen van Zuid- en Noordnederland. De kerkvoogden van Utrecht worden op p. 347—397 besproken, en vervolgens, p. 398—411, die van onze in 1559 opgerigte bisdommen, Haarlem, Deventer enz. Veel belangrijks wordt er niet in aangetroffen. Hetzelfde geldt van de *Hist. eccles. du Pays-bas* van Gazet, na des auteurs dood te Valenciennes in 1641 verschenen. Het werk beantwoordt weinig aan den titel, daar het niets bevat dan lijsten van bisschoppen, kerken, kloosters en heiligen, die in de verschillende dioecesen van Zuid- en Noord-nederland bestaan hebben en vereerd zijn. »L'ordre et suite des evesques et archevesques d'Ultrecht" beslaat p. 431—452. Berigten aangaande de oprigting onzer nieuwe bisdommen, de kloosterstichting en heiligenvereering op onzen bodem zetten aan dit stuk eenige waarde bij. Von Groote, die eene hoogduitsche overzetting van de *Histoire de l'église* van Godeau bezorgde (Augsb. 1768 vv.), voegde aan zijne vertaling een op zich zelf staand boekdeel toe, getit. *Chronol. verzeichniss der erzbisch., bisch., päbstl. statthalter und aftererzbisch. zu Utrecht*, Augsb. 1792. Daar de schrijver maar zelden de bronnen raadpleegde, zijn wij hem geringen dank schuldig.

door, waar hij kanonik van drie kapittelen en pastoor bij de parochie-kerk van St. Jacob was [1]. Baccalaureus in de beide regten en met den titel van „gelauwerd dichter" versierd, boezemde hij aan de geestelijkheid der domkerk zóó groot vertrouwen in, dat zij hem opdroeg, in vereeniging met vier andere geleerden [2] eene „Geschiedenis der utrechtsche bisschoppen [3]" te schrijven. De met kerkelijke beneficiën overladen en daardoor verrijkte man schijnt den moeijelijken last gaarne op zich genomen te hebben, en op den 1n Mei 1521 kon hij het voltooide werk, dat tamelijk breed uitgeloopen was, met een uitvoerigen opdragtsbrief aan het dom-kapittel verzenden. Van de wijze, waarop het boek ontstaan is, wordt ons geen duidelijk berigt gegeven. Vermoedelijk echter is het verzamelen der bouwstoffen hoofdzakelijk aan de vlijt der vier medearbeiders overgelaten geweest, terwijl Heda zelf de taak eens redacteurs vervulde. Dat hij voor die taak in alle opzigten bekwaam was, blijkt niet. Het werk is vol onnaauwkeurigheden en scheve berigten, die tot op onze dagen menigen geschiedvorscher misleid hebben. De stijl is breedsprakig en gezwollen, en proeven van gezond oordeel worden hier zelden aangetroffen. De waarde van het gansche geschrift ligt voornamelijk in de fragmenten van oudere auteuren, en in de vele diplomen, die er in opgenomen werden. Voor het overige is de aanleg van het boek gelijk aan dien van het werkje van Beka.

1) Zie *Vita Hedæ ex memoriis Lappii*, voor Heda geplaatst in de uitg. van Buchelius. De Wind, a. w. I, bl. 113, noemt Heda »aartsdeken van Arnhem", en Glasius, *Godgel. Nederl.*, 's Hertogenb. 1853, II, bl. 41, heet hem „aartsdiaken en deken te Arnhem." Zoowel het een als het ander is onjuist. Heda was aartsdiaken en proost van het kapittel van St. Walburg in genoemde stad. Behalve zijne kanonikdij te Arnhem en zijne drie andere te Utrecht bezat hij nog eene vijfde te Antwerpen.

2) Bernard van Haarlem, Joh. van Uterwijk, Joh. Solmis, Ger. Beyer, alle vier kanoniken van St. Maarten. Zie de *Epist. dedicat.* van Heda.

3) *Historia episcopor. Traiect.* Ofschoon Heda zelf, blijkens zijne *Epist. dedicat.* het boek voor den druk gereed gemaakt heeft, bleef het in HS. liggen, totdat Furmerius het in 1611 tegelijk met Beka in het licht gaf. Buchelius bezorgde eene betere uitgave achter zijne reeds vermelde editie van Beka. Een zuiverder tekst is echter wenschelijk. Handschr. komen voor in de bourgond. bibl. te Brussel, in de boekerijen van Wolfenbuttel en Utrecht, en waarschijnlijk elders.

Ook hier worden berigten van algemeenen aard vooropgezet, die den lezer eenigermate bekend maken met de geschiedenis der stad Utrecht, hare oudste bewoners enz. Daarna volgt eene reeks van beknopte biografiën onzer kerkvoogden, van Willebrord tot aan de verkiezing van Hendrik van Beijeren [1].

Ongeveer twee honderd jaren na de voltooijing van Hedas bisschoppen-cataloog verscheen die van Franciscus Hugo van Heussen, waardoor alles, wat van dien aard tot dusverre geschreven was, in de schaduw werd gesteld. De auteur, in 1654 te 's Gravenhage geboren, in België in de wetenschappen der roomsche geestelijkheid opgevoed, en later als een der hoofden van de zoogenoemde Jansenisten in ons vaderland algemeen bekend, wijdde, te Leiden woonachtig, de laatste jaren zijns levens vooral aan de beoefening van de geschiedenis zijner kerk op onzen bodem [2]. Eene belangrijke vrucht dier studiën was zijn „Batavia sacra" [3]. Het werk, dat in 1714 in het licht verscheen, vangt aan met eene breede inleiding (prolegomena), waarin eenige mededeelingen aangaande de vroegste geschiedenissen van ons vaderland voorkomen, en eene fragmentarische beschrijving van den staat der hiërarchie in onze oude kerk. De eerste afdeeling, bij welker bearbeiding de schrijver een nuttig gebruik maakte van de werken van Bosschaerts [4] en anderen, die verschillende bijdragen tot de kennis der apostelen en oudste kerkvoog-

---

1) Daar Heda zijn boek reeds in 1521 voltooid had, en de electie van Hendrik van Beijeren eerst in 1524 plaats had, moet men aannemen, dat hij later zijn werk heeft voortgezet, tenzij een ander dit heeft gedaan.

2) Een kort levensberigt van Van Heussen vindt men bij Goethals, *Lectures*, Brux. 1837, II, p. 219 ss. Vgl. Neale, *A history of the so-called Jansenist church of Holland*, Oxf. 1858, p. 198 ss. en Gerth van Wijk, *Hist. eccl. Jansenisticæ*, Traj. ad. Rhen. 1859, p. 51 s.

3) *Batavia sacra sive res gestæ apostolic. virorum, qui fidem Bataviæ intulerunt* cæt. Brux. 1714, één deel in fol. Des auteurs naam en ambtstitels worden slechts door initialen aangeduid.

4) Bosschaerts was regulier-kanonik te Tongerlo. Zijne met geleerdheid en scherpzinnigheid geschreven *Διατριβαι de primis vel. Frisiæ apostolis* werden in 1650 te Mechelen gedrukt. Van veel minder beteekenis is Vernulæi *De propagat. fidei christ. in Belgio liber*, Lov. 1639, waarin ook korte levensberigten van onze meeste apostelen voorkomen. Hetzelfde geldt van de beneden, bl. 95 n. 1., besproken werkjes van Miræus en Gabbema.

den van Nederland geleverd hadden, is aan het leven en de bedrijven onzer geloofspredikers gewijd, en aan die onzer bisschoppen, die tot het jaar 1559 den stoel van Utrecht innamen. De tweede afdeeling handelt over de oprigting der nieuwe bisdommen in ons vaderland onder Philips II, over de eerste aartsbisschoppen der kerkprovincie van Utrecht en over de dioecesen van Utrecht en Haarlem, die historiesch-statistiesch beschreven worden. Vijf jaren na de uitgave van zijn „Batavia sacra" verpligtte Van Heussen tijdgenoot en nageslacht nog meer aan zich, door een uitvoeriger werk, zijne „Geschiedenis der bisdommen van het vereenigd Nederland [1]", waarin de auteur zijne historiesch-statistische beschrijving der dioecesen van Utrecht en Haarlem op uitgebreider schaal herhaalde, en eene dergelijke van de bisdommen van Deventer [2], Leeuwarden, Groningen en Middelburg gaf. Van de beschrijving der dioecesen van Roermond en 's Hertogenbosch onthield hij zich, omdat het hem bekend was, dat anderen daaraan hunne krachten besteedden. Werkelijk verscheen in 1719 eene „Kerkgeschiedenis van het hertogdom Gelre" door Knippenberg [3], en in 1721 eene „Geschiedenis van het bisdom van 's Hertogenbosch" door Foppens [4], boeken die ons van tijd tot tijd nuttig zullen wezen, maar ons niet verhinderen kunnen ons leedwezen te betuigen, dat Van Heussen om hunnen wil zijne onderneming beperkt heeft. Naauwelijks waren de beide

1) *Historia episcopatuum foederati Belgii*, Lugd. Bat. 1719, twee deelen in fol. Er komen ook exemplaren met nieuwe titels van 1733 en 1755 voor.

2) De beschrijving van het bisdom van Deventer is grootendeels eene reproductie van Lindeborns *Historia sive notitia episcopatus Daventr.* Col. Agr. 1670, één deel in oct.

3) Knippenbergs *Hist. eccles. ducatus Geldriae*, Brux. 1719, één deel in kwarto, is voor een groot deel eene compilatie uit Pontanus en and. Het werk loopt tot 1700. Van het vervolg komen uiterst zelden exemplaren voor.

4) *Historia episcopatus Silvaeduc.* Brux. 1721, één deel in kwarto. Het boek werd in het nederlandsch overgezet door „een liefhebber der oudheid" (volgens Goethals, a. w. II, p. 228, E. J. Van de Velde, gezegd Honselaer) en verscheen onder den titel *Oudhed. en gesticht. van 's Hertogenb.* te Leid. 1742, één deel in oct. De verdienstelijke *Nieuwe beschr. van het bisd. van 's Hertogenb.*, reeds vroeger (bl. XX) vermeld, bestaat uit vier oct. deelen in vijf banden.

werken van Van Heussen in het latijn aan de geleerde wereld bekend gewerden, of zij werden door zijn geloofsgenoot Hugo van Rijn, een man van rijke kennis en kritischen zin, in het nederlandsch overgezet en met hoogst gewigtige bijvoegselen en aanteekeningen van 1715 tot 1725 in het licht gezonden [1]. De reusachtige arbeid van schrijver en vertaler beiden, ofschoon wegens aanleg en stijl veelzins gebrekkig te noemen, zal steeds met belangstelling gebruikt worden, daar hier een schat van historische documenten, biografiën, necrologiën, diplomen, uittreksels uit rekeningen en dergelijke stukken werd bijeengebragt, die gezamenlijk een kerkhistoriesch archief van groote uitgebreidheid uitmaken, waardoor de geschiedenis van zeer vele geestelijke personen, gemeenten, gestichten, kerkelijke zeden enz. van het tijdperk vóór de hervorming en ook daarna, kan toegelicht worden.

Hield Van Heussen, in spijt van het betere voorbeeld, dat Mudzaert [2] door zijne bewerking der kerkgeschiedenis van België gegeven had, zich in den aanvang der achttiende eeuw, blijkens zijn „Batavia sacra", nog steeds aan den overgeleverden vorm der bisschoppen-catalogen, terwijl hij zelf echter door zijn historiesch-statistische beschrijving onzer bisdommen bewustheid toonde te hebben, dat de kennis onzer oude kerk, zou zij eenigermate vol-

1) *Batavia sacra of kerkel. hist. en oudh. van Bat.; Historie ofte beschr. van 't utrechtsche bisdom; Oudh. en gest. van Rhijnl., van Delfl., van Zuid-holl., van Kennemerl., van Zeel., van Vriesl., van Gron., van Devent.*, gezamenlijk achttien deelen in oct., te Antw. (Leiden) gedrukt. Een belangrijk bijvoegsel is [Drakenborchs] *Aenhangsel op de kerkel. oudh. van Nederl.* Utr. 1744. Van Rijns vertaling kwam in 1726 te Leid. ook in zes fol. deelen uit. De octavo-uitg. is te verkiezen, wanneer zij door vermelde werken van Drakenborch en Foppens-Honselaer aangevuld is. Waar wij vervolgens *Bat. s.* of *Oudheden van Utr.* enz. aanhalen, denke de lezer aan van Rijns octavo-uitg., tenzij wij het anders aanduiden.

2) Mudzaert schreef eene *Generale kerckel. historie*, Antw. 1624, twee deelen in fol. Aan het slot van het tweede deel vindt men een uitvoerig opstel, get. *Oorsprongh, begin ende vervolgh van het gheloof ende de kerckel. geschiedenissen in onse Nederlanden*. De schrijver, die een Tilburger was, nam ook de lotgevallen der kerk op onzen bodem op, zonder er nieuw licht over te doen opgaan. Hij volgde niet de methode der catalogen-beschrijvers, maar die der maagdenburgsche centuriatoren, zoodat zijn verhaal evenveel hoofdstukken bevat, als het eeuwen doorloopt. Hij eindigde met het jaar, waarin zijn boek verscheen.

ledig zijn, behoeften had, die door eene reeks van biografiën geenszins vervuld konden worden — reeds meer dan eene halve eeuw vóór hem had Jacobus Baselius, van 1646 tot 1661 hervormd predikant te Kerkwerve op het eiland Schouwen, iets gansch anders beproefd. Deze namelijk zond in 1656 zijn „Sulpitius Belgicus" in het licht, volgens de omschrijving van den auteur zelven, eene „Geschiedenis van de herstelde, verdorvene en hervormde godsdienst in Nederland van Christus' geboorte tot het jaar 1500 [1]". Het beknopte werkje beantwoordt weinig aan zijn veelbelovenden titel. Het vangt aan met de mededeeling van eenige legendarische berigten, waarmede men oudtijds eene zeer vroege verbreiding van het evangelie-licht onder onze vaderen meende te kunnen bewijzen, en geeft daarna eenig bescheid van de werkzaamheden onzer geloofspredikers en de stichting onzer kerk. Daarop volgt eene schets van het toenemend verval des christendoms bij onze voorgeslachten, onder den invloed van Rome sedert de negende eeuw, en eindelijk een tafereel van de pogingen, tot opbeuring der kranke godsdienst aangewend, inzonderheid door de Waldenzen en andere zoogenaamd kettersche secten, en door enkele uitmuntende personen, Nicolaus de Lyra, Ruysbroeck, Geert Groote, Frederik van Heilo enz. Daar de auteur onder den naam van België, dien zijn latijn volgens toenmalig gebruik aan ons vaderland gaf, ook de zuidelijke Nederlanden begreep, en hij gedurig excursen op het gebied der algemeene kerkgeschiedenis maakte, heeft zijn verhaal een uitermate bont aanzien, en daar Boxhorns „Nederlandsche historie [2]" in zijn oog een meesterstuk was en

---

1) *Sulpitius belgicus sive hist. religionis instauratæ, corruptæ et reformatæ in Belgio et a Belgis a nato Christo ad ann.* 1500, Lugd. Bat. 1656, één deeltje in kl. octavo. Het werd in het nederl. vertolkt en in 1739 te Amsterdam met eene voorrede van M. Leydekker in het licht gegeven.

2) Dit bekende werkje verscheen in 1644 en later bij herhaling, ook achter de vermelde vertaling van den *Sulpit. belg.* met de voorrede van Leydekker. De stof, die hier zonder oordeel zamengedragen is, behoort meerendeels tot de kerkgeschiedenis van België en ons vaderland tusschen de jaren 1000 en 1500. Men heeft het geheel met de grootste omzigtigheid te gebruiken.

diens onverzoenlijke geest tegen „de papisten" ook hem bezielde, laat het zich begrijpen, dat zijn werkje evenzeer een voorbeeld van wanordelijke als van partijdige historie beschrijving is. Toch heeft het zijne belangrijke zijde. Baselius had den „Catalogus testium veritatis" van Flacius Illyricus en de „Lectiones memorabiles[1]" van Johannes Wolfius gelezen, en daaruit de toen nog zeldzame overtuiging opgedaan, dat de wortel der kerkhervorming van de zestiende eeuw op een bodem aan gindsche zijde van het jaar 1517 is te zoeken. Die overtuiging werd door hem in zijn „Sulpitius Belgicus", gelijk later door Brandt in zijne „Historie der reformatie[2]", niet onduidelijk uitgesproken.

Hoezeer de bouwstoffen, door Beka en Heda en vooral door Van Heussen en Van Rijn verzameld, inderdaad menigvuldig waren en in den loop der achttiende eeuw door de bewerkers onzer plaatsbeschrijvingen gedurig vermeerderd werden, zoodat het allengs mogelijk werd onze oude kerkgeschiedenis met gelukkiger uitslag dan vroeger in behandeling te nemen, verliepen na de verschijning der werken van laatstgenoemde auteuren nog meer dan honderd jaren, voordat iemand onzer geleerden zich de zaak met ernst aantrok[3]. Dit was te verwachten. Openbaarden onze theologanten, die onder den invloed der steeds voortdurende kerktwisten hunne krachten vooral aan de beoefening van schrift- en kerkleer en polemiek wijdden, met uitzondering van Hornius, Venema en

---

1) De *Catalogus* van Flacius verscheen in 1556 en daarna meermalen, de *Lectiones* van Wolf in 1600. Beide werken verdienen de aandacht van den beoefenaar onzer oude kerkgeschiedenis, daar zij eene groote menigte van uittreksels en fragmenten van oude auteuren bevatten, die op onzen bodem óf geschreven hebben óf gelezen werden, en wier werken verloren zijn of zelden voorkomen.

2) Brandt geeft in zijne *Hist. der reform.*, boek I, een overzigt van de verschijnselen op onzen en belgischen bodem, die hij als reformatorische bewegingen vóór de hervorming beschouwde. Het loopt tot het einde der vijftiende eeuw.

3) Arn. Montanus, pred. te Schoonhoven, gaf in 1675 een boekske in kl. oct. uit, get. *Kerkelijke historie van Nederland.* Het handelt over de Vorstianen, Arminianen, Wederdoopers enz., maar bevat niets, waardoor het op zijn algemeenen titel aanspraak mag maken.

enkele anderen, weinige of geene belangstelling voor de algemeene kerkhistorie — de speciële van ons vaderland, althans van ons vaderland voordat het door „het licht des vernieuwden evangelies" werd bestraald, scheen hun naauwelijks eenige aandacht waardig. En wie zal er zich over verwonderen? Onze middeneeuwsche kerkgeschiedenis was voor de bewustheid der toenmalige protestantsche wereld inderdaad weinig meer dan een gering deel van de algemeene geschiedenis der ontaarding van de christelijke godsdienst, tijdens „de heerschappij van den antichrist". De voornaamste vrucht, die hare kennis, naar men meende, leveren kon, was wel dáárin gelegen, dat zij den hervormden gelegenheid schonk, hun afkeer van „de paapsche stoutigheden" te regtvaardigen en zich van wapenen te voorzien, waarmede de nog overgebleven „erreuren" der roomschgezinden neêrgeslagen konden worden. Maar daartoe was het niet noodig, zich met een moeizaam onderzoek naar de lotgevallen der kerk en des christendoms in Nederland in te laten, vooral nadat Boxhorn en Baselius hier het hunne hadden gedaan: de algemeene kerkhistorie toch was er van protestantsche zijde sinds de dagen der maagdenburgsche centuriatoren geheel op aangelegd, om haren meest oppervlakkigen beoefenaar zelfs in de ruimste mate dergelijke diensten te bewijzen [1]. Zoo bleef dan onze wetenschap in de periode harer geboorte, die der materialen-verzameling, zeer lang stilstaan, en eerst in onze dagen, nadat een meer wijsgeerige en christelijke zin de oogen geopend had tot eene redelijker beschouwing en waardering van het verwaarloosde tijdvak, kwam men tot ondernemingen, die haren toekomstigen bloei doen verwachten.

---

1) Aan groote en kleine werken, waarvan de schrijvers de algemeene kerkgeschiedenis der middeneeuwen vlijtig doorloopen hadden, hoofdzakelijk om er de schandalen van »Babels hoer" uit zamen te lezen, ontbrak het, gelijk men weet, onzen vaderen ganschelijk niet. Een der heftigste is het boekske van den reeds vermelden Arn. Montanus, dat in 1697 te Amsterdam ten tweede male in druk verscheen onder den titel: *Verraedersche moorden des pausdoms tot voortsetting van een afgoodische godsdienst, gegrondvest op 't heidendom.* Zeer onstichtelijke plaatjes geven het tot stichting geschreven opstel een dubbelzinnig sieraad.

De heer Glasius, toen predikant der hervormde gemeente te Slijk-ewijk, zond van het jaar 1833 tot 1844 een werk in het licht, dat de eerste en tot heden éénige proeve eener tot op onze tijden doorloopende „Geschiedenis der christelijke kerk en godsdienst in de Nederlanden"[1] bevat. De schrijver wijdde zijne twee eerste deelen aan de lotgevallen der gemeente en des christendoms in onze gewesten tot aan het jaar 1521. Daar het meer in zijne bedoeling lag, onzen landgenooten ter stichting een algemeen overzigt van den inhoud onzer kerkgeschiedenis, dan een streng wetenschappelijken arbeid te leveren, schijnt de auteur, gelijk bij dergelijke ondernemingen te dikwerf plaats heeft, zich van de verpligting tot diepe en veelzijdige bronnen-studiën ontslagen geacht te hebben. Hij putte voornamelijk uit de meest bekende schrijvers, die hem voorgegaan waren, inzonderheid Beka en Heda, Van Heussen en Van Rijn, en vulde de daar gevondene stoffen aan met andere, die hij grootendeels aan latere auteuren ontleende. Dat het hem ten gevolge dier beperkte voorbereiding onmogelijk moest wezen aan zijne mededeelingen eene gewenschte volledigheid te geven, is duidelijk, en evenzeer dat zijn verhaal die aanschouwelijkheid van voorstelling en die frischheid van kleur moest missen, die de geschiedschrijver eerst dán aan zijn werk kan bijzetten, wanneer het verledene zooveel mogelijk door oorspronkelijke bescheiden voor zijn geest is vertegenwoordigd geworden. Hoezeer de schrijver, door een milden christelijken zin bezield, er blijkbaar op uit was, den pligt der historische onpartijdigheid te betrachten, huldigde ook hij nog de verouderde stelling, dat onze middeneeuwsche kerkhistorie hoofdzakelijk als eene geschiedenis van „de steeds voortgaande verbastering des christendoms" in ons vaderland is te beschouwen. Toch heeft zijn werk der wetenschap eene goede dienst bewezen: het heeft hare behoeften niet vervuld, maar ze levendiger dan te voren doen gevoelen. Dat dit inderdaad het geval is geweest, schijnt men te mogen aannemen, als men opmerkt, dat

1) Het verscheen te Leiden en Amsterdam in zes deelen in octavo.

na het verschijnen der twee eerste deelen naauwelijks vier jaren verloopen waren, of de daarin verwerkte stoffen werden op nieuw in behandeling genomen, en zulks, althans voor een deel, op aansporing eener corporatie van vaderlandsche geleerden.

In het jaar 1838 schreef de tweede klasse van het voormalig koninglijk nederlandsch instituut eene prijsvraag uit, die eene „Geschiedenis der invoering van het christendom in Nederland" verlangde. Van de ingekomene verhandelingen werden op den 16n Nov. 1840 twee bekroond, en beiden verdienden die onderscheiding. De eene was van de hand van Dr. Diest Lorgion [1], toen predikant te Hallum, een beknopt, maar zaakrijk opstel, dat, hoewel slechts met den tweeden prijs vereerd, voor dat van zijn gelukkiger mededinger in naauwkeurigheid van bewerking en deugdelijkheid van vorm geenszins behoeft onder te doen; de andere was geschreven door den utrechtschen hoogleeraar Royaards [2]. De algemeene belangstelling, die aan het laatst vermeld geschrift te beurt viel, was den auteur eene aanmoediging tot nieuwe studiën van dien aard. In 1849 zond hij het eerste deel zijner „Geschiedenis van het gevestigde christendom en de christelijke kerk in Nederland gedurende de middeleeuwen" in het licht, waarvan het tweede deel in 1853 volgde. Een jaar daarna stierf de vruchtbare schrijver; zijn werk werd afgebroken, waar het bovenal belangrijk scheen te zullen worden. De beide verschenen deelen bevatten toch slechts de zoogenaamde uitwendige geschiedenis onzer middeneeuwsche kerk; de meer gewigtige, die men de

1) *Gesch. van de invoer. des christend. in Nederl.*, Leeuw. 1842. Een jaar later verscheen het stuk eerst in deel VIII der *Verhandel. der tweede kl. van het kon. ned. instituut*. Aan Diest Lorgion heeft men ook eene populaire *Gesch. der christ. kerk in Nederl.* te danken, die in twee stukken opgenomen werd in de *Evangel. bibliotheek*, Arnh. 1859. Dit werkje wordt aangevuld door Montijns *Gesch. der hervorm. in de Nederlanden* (mede uitgeg. in de *Evangel. bibl.* 1858 vv.), waarvan het eerste deeltje „de voorbereiding der hervorming" behandelt, en belangrijke verschijnselen van het gebied onzer middeneeuwsche kerk ter sprake brengt.

2) *Geschiedenis der invoering en vestig. van het christend. in Nederl.* Utr. 1841, en in deel VI der *Verhandel.* van de *tweede kl. van het kon. ned. instit.* De derde, verm. en verb. uitg. verscheen te Utr. 1844.

inwendige heet, is bijna geheel buiten behandeling gebleven. Maar ook de onvoltooide lettervrucht is in vereeniging met de bekroonde verhandeling een arbeid, waardoor de naam van dezen geleerde in dankbaar aandenken zal blijven. Ofschoon hij geenszins een meester der historische kunst mag genoemd worden, en zijne taal en stijl evenzeer gebrekkig zijn, als zijn verhaaltrant omslagtig en vermoeijend is, daar hij zijne mededeelingen gedurig overlaadt met wijsgeerige beschouwingen, die de feiten der geschiedenis voor des lezers voorstelling verduisteren en hem naauwelijks iets te denken overlaten — door Royaards heeft de wetenschap eene groote schrede voorwaarts gemaakt. Hij heeft de reeds voorhanden stoffen wel niet belangrijk vermeerderd door ongedrukte bronnen te gebruiken, maar ze gezuiverd door de uitgegevene grootendeels op nieuw aan te wenden en het daar gevondene met aandacht te beoordeelen. Hij heeft die stoffen — en dit is in ons oog wel zijne grootste verdienste — uit de chaotische verwarring, waarin zij nederlagen, met verstandig beleid opgezameld en volgens een wel doordacht plan ingedeeld, zoodat het organisme onzer oude kerkgeschiedenis, voor zoo verre zij door hem bewerkt werd, in zekere mate aan den dag gebragt is. Zoo arbeidende heeft hij niet alleen veel van hetgeen vroeger duister was of kwalijk begrepen werd, in het regte licht gesteld, maar volgens zijn vurigen wensch „voor anderen ook den weg gebaand tot eene grondige beoefening van het vak" [1].

Wanneer men na ons overzigt van de bewerking, die onze oude kerkhistorie tot heden ondergaan heeft, de vraag oppert, of hare idée, gelijk wij die aan het hoofd dezer inleiding omschreven, reeds verwezenlijkt werd, dan moeten wij een ontkennend antwoord geven. Een wetenschappelijk verhaal, dat het uit- en inwendig bestaan der christelijke gemeente in ons vaderland gedurende de middeneeuwen met betrekkelijke volledigheid voor onzen geest plaatst, ontbreekt nog. Stoffen daartoe werden in menigte verzameld en reeds eenigermate door de kritiek

1) Vgl. Kist, *Nieuw Archief*, II, bl. 439.

gereinigd, maar zij behoeven nog steeds zuivering en kunnen uit gebruikte en nog ongebruikte bronnen grootelijks vermeerderd worden. Men ving aan, ze in organischen zamenhang te stellen, zoodat enkele zijden van het wezen onzer oude kerk, hare uitwendige lotgevallen, hare hiërarchische gestalte, haar kapittel-wezen, monnikendom enz. met meer of minder duidelijkheid kunnen begrepen worden, maar de meer gewigtige zijden van haar bestaan, hare leer en eeredienst, hare kerkelijke zeden, haar zedelijk-godsdienstig leven, in één woord alles wat den denkenden vriend der kerkgeschiedenis in onze dagen te regt de warmste belangstelling inboezemt, liggen nog in het duister. Zoo is het dan niet twijfelachtig, wat de beoefenaar onzer wetenschap voorshands het eerst en het meest te doen heeft. De verzameling der bouwstoffen moet met ijver voortgezet worden, opdat het mogelijk zij bij hare behandeling tot de gewenschte volledigheid te komen; daartoe zal hij de bekende bronnen herlezen en nog ongebruikte openen. De verkregene bouwstoffen moeten, zooveel noodig is, gezuiverd worden; daarbij zal hij de regelen der oordeelkunde aanwenden, volgens hare in onze dagen erkende eischen. Die bouwstoffen moeten eindelijk geschift en behoorlijk ingedeeld worden; daarin zal hij zich laten leiden door wijsgeerig inzigt in het natuurlijk verband der historische verschijnselen, die hij te beschrijven heeft.

De bronnen, die den bewerker der kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming ten dienste staan, zijn menigvuldig en meersoortig. Men kan ze, gelijk die der algemeene kerkhistorie, onderscheiden in drie klassen: berigten en getuigenissen van bijzondere personen, openbare oorkonden en bescheiden, en niet-geschrevene gedenkstukken. Tot de bronnen der eerste klasse behooren alle annalen en kronijken, die, òf ten onzent òf in België, Duitschland en elders ontstaan, uitsluitend of gedeeltelijk aan onze kerkzaken gewijd zijn[1]; de biografiën onzer

1) De annalen en kronijken, die op nederl. en belg. bodem geschreven werden, hare auteuren, uitgaven enz. zijn behandeld door De Wind, a. w., en Visscher, *Beknopte gesch. der nederl. letterk.*, Utr. 1851, D. I. De

geloofspredikers en heiligen, en die van andere merkwaardige christenen onder onze vaderen [1]; alle middeneeuwsche geschriften van landgenooten en vreemden, prozaschrijvers en dichters, godgeleerde en andere auteuren, in wier werken aangetroffen wordt wat over den uitwendigen staat onzer kerk en het inwendig leven harer leden licht verspreidt. De bronnen van de tweede klasse zijn de akten en besluiten der kerkvergaderingen, inzonderheid die der provinciaal-synoden van Keulen, waarin de bisschoppen van Utrecht zitting hadden, der dioecesaan-synoden van Utrecht en van andere bisdommen, vooral Luik en Munster, waaronder voorname deelen onzer vaderlandsche kerk ressorteerden [2]; liturgische boeken, ordinariën, brevieren, missalen enz., die bij de eeredienst in onze kerken en kloosters gebruikt werden [3]; kloosterregelen, die, ofschoon van vreemden oorsprong, hier te lande gevolgd werden, en inzonderheid de statuten en bepalingen van verschillende orden en monastieke vergaderingen, die ten behoeve van landgenooten en vreemden ten onzent werden ontwor-

---

duitsche worden gekend uit Wattenbachs *Deutschlands geschichtsq.*, Berl. 1858, en andere werken, vooral ook uit de præfatiën in de *Monumenta Germaniæ* van Pertz, Hannov. 1826 vv. achttien deelen in fol. De meestal kolossale verzamelingen, waarin zij voorkomen, de vermelde *Monum. Germ.* en andere, zijn opgegeven in Potthasts *Wegweiser*, s. 5 ff.

1) Zij werden verzameld door Surius (*Vitæ sanctorum*; de tweede uitg., Col. Agr. 1617 vv., twaalf stukken, zes deelen in fol., is de door ons aangeh.), de Bollandisten (*Acta sanctor.* Antv. 1653 vv. zeven en vijftig deelen in fol. Volledige inhoudsopg. bij Potthast. Een nieuwe druk is begonnen), Mabillon (*Acta sanctor. ordin. s. Bened.* negen deelen in fol.; de venet. ed. van 1733 vv. is de door ons gebruikte), Ghesquierus (*Acta sanctor. Belgii selecta*, Brux. 1783 vv., zes deelen in 4⁰). De biograf. arbeid van Thomas a Kemp. en vele zijner tijdgenooten, die van Molanus, Rosweyde en ander., gedeeltelijk nog onuitgeg., ontmoeten wij later.

2) Zij werden gezamenlijk opgenomen in de *Concilia Germaniæ* van Hartzheim, Col. Agr. 1759 vv., elf deelen in fol. De utr. synodaal-besluiten vindt men ook in *Batav. s.* Zij werden in HS. en oude drukken bewaard, die wij later vermelden. Aangaande verschillende kerkvergaderingen, die voor onze kerk gewigtig waren, vindt men berigten bij Hefele, *Conciliengeschichte*, Freib. 1855 vv., tot hed. vijf deelen in oct.

3) Sommige onzer liturg. boeken zijn in oude drukwerken verschenen, die wij later vermelden. De meesten berusten in HSS., die in grooten getale in de universiteitsbibl. te Utrecht, de koningl. bibl. te 's Hage, en in vele andere openbare en bijzondere verzamelingen voorkomen.

pen [1]; wetten van vorsten en landschappen, stadsboeken en keuren, voor zoo verre hun inhoud onze kerk en kerkelijken betreft of den zedelijken en godsdienstigen toestand des volks kenschetst [2]; diplomen, notariële akten van verschillenden aard, gift- en stichtingsbrieven, testamenten enz., en daarenboven alle authentieke stukken van regenten, prelaten en geestelijke corporatiën, correspondentiën, memorialen, rekenboeken, necrologiën enz., waaruit personen en feiten, zeden en gebruiken uit de sfeer des kerkelijken en religieusen levens meer of min gekend kunnen worden [3]. De bronnen der derde klasse eindelijk zijn onze kerkgebouwen, graven, opschriften, beeld- en andere kunstwerken, die tot godsdienstige oogmerken dienden; bisschoppelijke en andere munten en zegels en dergelijke monumenten, die men „de stomme getuigen der kerkgeschiedenis" heeft genoemd, ofschoon zij vaak meer dan gansche boekwerken den geest en het leven der voorgeslachten openbaren [4].

---

1) Kloosterregelen zijn in menigte bijeengebr. door Holstein, *Cod. regular. mon.* Rom. 1661, vier stukken, één deel in 4⁰. De uitg. van Brockie, zes deelen in fol., konden wij tot heden niet magtig worden. Statuten enz. van orden en vergaderingen, b. v. de tertiarissen van St. Franciscus, het Windesheimsche kapittel enz. zijn òf in oude drukken òf in HSS. bewaard.

2) Van de *capitularia* en *constitutiones* der frankische en duitsche koningen en keizers vindt men de beste uitg. in de *Monum. Germ.* III, IV. De *Lex Frisionum* vermelden wij beneden, bl. 496. De friesche landregten enz. zijn uitgeg. door Wiarda (*Asega-buch*, Berl. 1805, één deel in 4⁰.), Von Richthofen (*Friesische rechtsquell.* Berl. 1840, één deel in 4⁰.), Wierdsma en Brandsma (*Oude fr. wett.* Leeuw. 1782, twee st. in 4⁰.), De Haan Hettema (*Oude fr. wett.* Leeuw. 1846 v., twee deelen in oct.) en and. Stadsboeken en keuren komen in later te vermelden boekwerken voor.

3) Men denke hier aan onze charter- en plakkaatboeken en dergel. werken van Van Mieris, Thoe Schwartzenberg, Bondam, Driessen, Nijhoff enz. Het grootste deel onzer diplomen en and. authent. stukken ligt natuurlijk nog in onze archieven. Die der kapittelen van Utr., nu met het provinc. archief aldaar vereenigd, verdienen vooral belangstelling. Veel, en toch betrekkelijk weinig, van het daar voorkomende werd uitgeg. door Matthæus, in zijne werken *De nobilitate*, *De jure glad.*, *Fundat. eccles.* enz. In welgeordende archieven, dat van het rijk te 's Hage, het prov. te Utrecht, Arnhem en eld. vindt men geschreven registers. Gedrukte inventarissen beginnen zich allengs te vermenigvuldigen. Zie het *Overzigt* van Nijhoff, in diens *Bijdragen*, N. reeks, III, boekbesch. bl. 71 vv.

4) De grondtrekken eener geschiedenis van den kerkebouw in ons land vindt men in eenige opstellen van Eyck van Zuilichem, die wij later aanhalen.

Bij de verzameling en bewerking der stoffen, die den beoefenaar onzer oude kerkgeschiedenis uit vermelde bronnen toevloeijen, behoeft hij tot regt verstand van het wezen en den zamenhang der historische verschijnselen, die hij ontmoet, de ondersteuning van vele hulpwetenschappen en hulpmiddelen, en ook deze ontbreken niet. Zij zijn zoowel materiële als formele. Van de materiële zijn, behalve de algemeene geschiedenis van Europa en inzonderheid die der europesche beschaving [1], als voornaamste te onderscheiden: de algemeene geschiedenis van Nederland [2], benevens onze oude geografie [3] en cultuur-geschiedenis [4], en de met zooveel vlijt beoefende historische land- en plaatsbeschrijving [5]; de algemeene kerkgeschiedenis en

---

Specifieke berigten aangaande zeer vele oude kerken, grafmonumenten, kerkel. beelden, sieraden enz. liggen verstrooid in boeken van verschillenden aard, monografiën, plaatsbeschrijvingen, mengelwerken enz., die later onder onze aandacht komen. Zie voorshands *Repertorium der verhandel. en bijdr. betreffende de gesch. des vaderl. tot op* 1860 *verschenen*, door Fruin en and., Leid. 1863, bl. 196 vv. 204 vv. Opschriften op klokken, zerken en andere voorwerpen worden mede hier en daar opgegeven, maar eene uitgebreide verzameling ontbreekt ons nog tot schade van de wetenschap. De munten der bisschoppen van Utr. zijn behandeld door Van Mieris (*Beschrijv. der bisschoppel. munten*, Leid. 1726) en van der Chys (*De munten der bisschoppen van de heerlijkh. en de stad Utr.* Haarl. 1859). Grootere en kleinere verzamelingen van oude zegels ontmoet men in 's rijks archief te 's Hage, in de boekerij der Maatsch. van letterk. te Leiden en eld. Van Mieris gaf afbeeldingen en beschrijvingen van de bisschoppel. zegelen in zijn aangeh. werk. Het is zeer te wenschen, dat onze tegenwoordige beoefenaars der sphragistiek, die voor onze diplomatiek, kunstgeschiedenis enz. van zoo veel gewigt is, ons spoedig in staat zullen stellen, de resultaten hunner studiën ook ten voordeele onzer kerkhistorie aan te wenden.

1) Van Hengel en Diest Lorgion, *Gesch. der zedel. en godsd. beschav. van Europa*, Haarl. 1862 vv., vier deelen in imper. oct., nog niet voltooid.

2) Arend, *Algem. gesch. des vaderlands*, Amst. 1841 vv., tot heden drie deelen in tien stukk. in imper. oct. Voor de geschiedenis van aanzienlijke gedeelten van ons vaderl. dienen de later aan te halen werken van Schotanus, Pontanus, Nijhoff, Eekhoff en vele and.

3) Van den Bergh, *Handb. der middel-nederl. geogr.* Leid. 1852.

4) Acker Stratingh, *Aloude staat en gesch. des vaderl.*, Gron. 1846 vv., twee deelen, drie stukk. in oct.; vgl. beneden, bl. 12 n. 1. Tal van bijdragen tot de geschied. onzer beschaving worden genoemd in het boven vermelde *Repertorium*.

5) Eene breede opgave der daartoe behoorende werken vindt men in de *Bibliographie der plaatsbeschr. van het koningr. der Nederl.* van Bodel Nyenhuis, Amst. 1862.

de speciële van het oude Engeland[1], Ierland[2], Duitschland[3] en België[4], met wier kerken de onze in verschillende tijden door verschillende banden verbonden was; de algemeene en speciële geschiedenis der monnikenorden[5]; het kerkregt[6], de kerkelijke archæologie[7] en de geschiedenis der leer[8] en der literatuur, vooral die der kerkelijke schrijvers onder onze landgenooten[9]. De

---

1) Lingard, *The antiquities of the Anglosaxon church*, sec. ed. Newcastle 1810, *ins deutsche uebersetzt von F. H.*, *herausgeg. von* Ritter, Bresl. 1847; Soames, *The anglosaxon church*, fourth ed. Lond. 1856. Beide werken, het eerste van roomsch, het laatste van protest. standpunt geschreven, vullen elkander aan. Het beneden, bl. 66 n. 1, aangeh. werk van Sharon Turner kan goede diensten doen.

2) Lanigan, *An eccles. history of Ireland*, Dubl. 1822, vier deelen in oct. Ook Moores beneden, bl. 67 n. 1, aangeh. werk kan met vrucht gebruikt worden.

3) Eene voltooide kerkgeschied. van Duitschland ontbreekt nog. Rettbergs voortreffelijk werk, *K. G. Deutschlands*, Götting. 1846, twee deelen in oct. eindigt met den dood van Karel den gr. Van *Die K. G. der german. völker* van Krafft, Berl. 1854, verscheen nog slechts één halve band. De schriften, die ons eenigermate met de geschiedenis der bisdommen Keulen en Munster bekend maken, ontmoeten wij later.

4) Behalve aan de reeds vermelde werken van Gazet en Mudzaert en dergelijke, die slechts kleine diensten kunnen bewijzen, denke men vooral aan Fisen, *Hist. ecclesiæ Leodiens.* Leod. 1696, twee stukk., één deel in fol.; Le Glay, *Cameracum christ.* Lille 1849, één deel in imper. oct.; De Ram, *Synopsis actor. eccles. Antverp.* Brux. 1856, één deel in oct. en soortgel. boeken, waarin enkele belg. dioecesen zijn behandeld.

5) Algem. geschiedenissen der monnikenord. zijn die van Helyot, *Hist. des ordres monast. et mil.*, Par. 1721 vv., acht deelen in 4⁰; Biedenfeld, *Urspr. sämmtlicher mönchsord.* Weim. 1837, drie deelen in oct., en and. De werken van Miræus, de Jonghe, Raissius enz., die de geschiedenis van verschillende orden op nederlandschen en belgischen bodem behandeld hebben, komen ons later voor.

6) Van Espen, *Jus eccles. universum*, Lov. 1778, vier deelen in fol.; Walter, *Lehrb. des kirchenr.* elfte ausg. Bonn 1854.

7) Zie de literatuuropgave in mijne *Gesch. van het kerkel. leven*, tweede uitg. I, bl. 3 vv. Het werk van Binterim, *Denkwürdigk. der christkath. kirche*, zeven deelen in zeventien st., verdient vooral in aanmerking te komen, daar het meer dan eenig ander bij de bearbeiding der middeneeuwsche kerkgesch. nuttig kan wezen.

8) Men denke aan de *Dogmengeschichte* van Hagenbach, Baur enz. Ypeys *Gesch. der system. godgeleerdh.* Haarl. 1793 vv., drie deelen in oct., is verouderd.

9) Zie beneden, bl. 366 n. 1.

formele hulpwetenschappen zijn vooral: taalkunde [1], chronologie [2] en diplomatiek [3].

Daar onze middeneeuwsche kerkgeschiedenis eene tijdruimte van negenhonderd jaren doorloopt, waarin de gemeente uit- en inwendig in verschillende toestanden verkeerde, en daar bovendien de historische stoffen, welke zich bij het onderzoek aangaande die toestanden voor onzen geest plaatsen, menigvuldig en, hoe naauw zamenhangende ook, toch van zeer uiteenloopenden aard zijn, zoo heeft men bij hare wetenschappelijke bearbeiding eene tweevoudige verdeeling van haren inhoud aan te nemen, eene chronologische en eene zaak-verdeeling, die beiden behooren overeen te stemmen met het wezen van dien inhoud zelf en gezamenlijk de verstaanbaarheid des verhaals moeten bevorderen. Bij de chronologische verdeeling onderscheiden wij twee tijdvakken of perioden: het eerste, dat der opkomst en vestiging van de nederlandsche kerk, van de eerste helft der zevende tot den aanvang der elfde eeuw; het tweede, dat der ontwikkeling van de nederlandsche kerk in haar roomsch-katholiek karak-

1) Du Canges *Glossarium* (de beste uitgave is die van Henschel, Par. 1840 vv., zeven deelen in 4°.) is een onmisbaar hulpmiddel bij het lézen der latijnsche bronnen. Kiliaans *Etymologicum* (de beste uitg. werd door van Hasselt bezorgd, Lugd. Bat. 1777, twee deelen in 4°.), bij de lectuur van schriften in onze oude moedertaal dikwerf nuttig, doet met verlangen naar een beter werk van dien aard uitzien.

2) De beste werken over de algem. chronologie vindt men opgegev. bij Gieseler, *Lehrb. der K. G.*, I, 1, s. 12 der uitg. v. 1844. Bijdragen voor de speciële van onze middeneeuwsche kerk treft men aan in de *Series episcop. Ultrajectens.* van De Castillion (*Sacra Belgii chronolog.* Brux. 1719, p. 456 ss.), en in de lijst der bissch. van Utrecht, in *L'art de vérifier les dates*, Par. 1818, XV, p. 40 ss. Beide opstellen moeten met omzigtigheid gebruikt worden.

3) Behalve aan de door Gieseler (a. a. o. s. 13) aangeh. werken denke men aan Baringius, *Clavis diplomatica*, Han. 1754; Kluit, *Primæ lineæ collegii diplomatico-historico-pol.* Lugd. Bat. 1780; Natal. de Wailly, *Elémens de paléographie*, Par. 1838, twee deelen in fol. De *Dictionaire des abbréviations latines*, Evreux 1846, van Chassant, en de vele facsimilés in de *Monumenta Germ.* van Pertz zijn nuttig bij de oefening in het lezen van middeneeuwsche lat. HSS. Onze J. Koning schreef eene *Algem. ophelderende verklaring van het oud letterschrift* in nederl. HSS. Zij werd uitg. door de Maatsch. tot nut v. 't A. in 1818. Groote diensten bewijst zij niet.

ter, van het begin der elfde tot in de eerste helft der zestiende eeuw. Bij de zaakverdeeling, die ten gevolge der verscheidenheid, welke zich in de verschijnselen van beide tijdvakken laat opmerken, voor iedere periode eene eigenaardige moet zijn, hebben wij naar eene natuurlijke groepering der stoffen te streven, waardoor het gelijksoortige wordt bijeenvergaderd en het ongelijksoortige in zulk eene orde geplaatst, als waardoor de aandacht van de beschouwing van het uitwendig bestaan der kerk allengs tot de kennis van haar inwendig leven wordt geleid.

De mate der vruchtbaarheid, welke de kerkgeschiedenis onzer middeneeuwsche voorgeslachten voor de wetenschap en het leven heeft, is afhankelijk van de mindere of meerdere volkomenheid harer bewerking. Schenkt haar bearbeider ons slechts eene bonte verzameling van berigten aangaande gewigtige kerkelijke gebeurtenissen, personen, gestichten enz., terwijl het zijn verhaal aan eenheid, aan wijsgeerigen zin en godsdienstigen ernst ontbreekt, ook dan kan zijne gave, zoo zij haar ontstaan aan reine bronnen en trouwhartig bronnengebruik te danken heeft, eene nuttige zijn. Van Heussens historiesch-statistische beschrijving onzer oude kerk is weinig meer dan een conglomeraat van kerkelijke gedenkwaardigheden, en toch is het werk in eere bij iederen geleerde, die het leerde kennen, omdat het hem kondschap doet aangaande ontelbare voorwerpen, die den vriend des vaderlands en des christendoms belangstelling inboezemen. Maar de bewerker onzer oude kerkhistorie, die zijner roeping bewust is, staat naar iets hoogers dan zulk een conglomeraat. Hij zoekt in de veelheid der verschijnselen, welke zich voor zijn navorschenden blik plaatsen, de eenheid, en in de deelen den zamenhang van oorzaken en gevolgen te vinden, opdat het hem gelukken moge het levend organisme onzer oude gemeente in hare verschillende toestanden te verstaan en voor anderen verstaanbaar te maken. Zijn pragmatisme leidt hem tot ernstig nadenken, waardoor hij zich tot zijn verhaal voorbereidt, hoezeer hij vrij is van het nog niet geheel overwonnen vooroordeel, dat

een geschiedwerk, dat niet doormengd is met tal van wijsgeerige bespiegelingen en opmerkingen, geen pragmatiesch karakter kan bezitten. Hij denkt, voordat hij verhaalt, en verhaalt zóó, dat zij die hem hooren of lezen den inhoud der historie in het ware licht aan zich voorgesteld zien, opdat zij daardoor indrukken ontvangen, die hen zelve tot vruchtbaar nadenken opwekken. Paart de geschiedschrijver met dezen wijsgeerigen zin grondige en rijke kennis zijner stoffen, die hem in staat stelt tot veelzijdigheid in zijne mededeeling, — beoefent hij den pligt der onpartijdigheid, die, geenszins hetzelfde als beginselloosheid, hem terughoudt van egoïstische opvattingen en bekwaam maakt om ook in verschijnselen, die hij zelf niet onverdeeld lief kan hebben, de daarin aanwezige beginselen van waarheid te erkennen, — is hij eindelijk vervuld met een warm christelijk gemoed, dat alleen hem het vermogen kan verleenen om de werkingen des heiligen geestes van God en van Christus, die zich ook aan onze middeneeuwsche gemeente geopenbaard heeft, in hare beteekenis en waarde regt te verstaan, — dan mag hij van zijn arbeid èn voor de wetenschap èn voor het leven van hem zelven en van anderen vruchten verwachten, die geen verlichte van hoofd en geen vrome van hart versmaden zal.

De diensten, welke onze oude kerkhistorie den boefenaars der wetenschappen bewijzen kan, zijn vele en belangrijk, meer dan wij hier behoeven aan te wijzen. In het algemeen merken wij op, dat zij vooral vruchtbaar is voor vele van die vakken, die wij reeds als hare hulpwetenschappen onderscheidden: de algemeene geschiedenis van Europa en de europesche beschaving, de algemeene geschiedenis van ons vaderland met al hare onderdeelen, de geschiedenis van onze staatkundige toestanden, onze wetgeving en regtsbedeeling, onze letteren, kunsten enz. Maar meer bijzonder is zij eene dienende zuster voor de algemeene kerkgeschiedenis van ons werelddeel, waarvan zij een integrerend deel uitmaakt, dat niet zonder schade veronachtzaamd kan worden, en vooral voor onze speciële, die zich met de behandeling van de kerkhervorming der

zestiende eeuw en de lotgevallen der latere christenheid in ons vaderland bezig houdt. Mogt iemand der meening toegedaan zijn, dat de middeneeuwsche kerk van Nederland slechts de kerk van Rome is geweest en niet evenzeer de onzè, zoodat zij daarom voor den protestant naauwelijks eenige wetenschappelijke belangrijkheid kan bezitten, hij zou grovelijk dwalen. De structuur onzer oude gemeente was volgens aanleg en beginselen zeker eene roomsche; maar het gebouw stond op nederlandschen bodem, en zij, die er den naam des Allerhoogsten in aanriepen, waren Nederlanders, de vaders en moeders, wier nakroost wij zijn. Zoo de fakkel onzer oude kerkhistorie geene heldere stralen van zich laat uitgaan, zullen onze gangen door de nieuwe in het duister zijn. Het is volstrekt onmogelijk, het wezen onzer reformatie, ook zelfs in de geringste mate, te beseffen, tenzij wij kennis dragen van de kerkelijke toestanden, die aan die hoogere ontwikkeling van ons godsdienstig bestaan zijn voorafgegaan; en daarenboven, waar die kennis ons ontbreekt, zullen wij onbekwaam zijn tot het regte verstand en de juiste beoordeeling van ontelbare verschijnselen, die binnen de sfeer van onze gedachten, ons leven, onze zeden en instellingen in gemeente en maatschappij tot op dezen dag bewaard werden.

Men heeft de algemeene kerkgeschiedenis „een sprekend bewijs van de goddelijke kracht des christendoms" genoemd, „eene rijke leerschool der christelijke ervaring, eene door vele eeuwen heenklinkende stem tot stichting en leering." Wij aarzelen niet, die lofspraak met nadruk op onze oude kerkhistorie toe te passen. Ook zij getuigt van het herscheppend vermogen van de godsdienst des evangelies en van het moederlijk karakter der kerk, waardoor ruwe volken uit den staat des verwilderenden heidendoms tot een nieuw leven worden opgevoed en met beginselen bezield, die hunne sluimerende krachten wekken en sterken en aan hun bestaan eene hoogere rigting geven. Ook zij heft eene stemme tot stichting en leering op voor iederen christen, die haar vernemen wil, en niet het minst voor ons, leden der protestantsche kerkgenootschappen. Doet zij ons den zegen der groote kerkhervorming, waardoor

wij van een lager standpunt, dat der joodsch-christelijke wet, tot een verhevener, dat der evangelische vrijheid, werden geroepen, zoodat een groot deel onzer natie in een nieuw stadium van geestelijk leven werd geleid, waaruit een nog hooger zich van de toekomst laat verwachten, — doet zij ons dien zegen met klare bewustheid waarderen, zij voert ons daarenboven tot eene andere overtuiging, die voor ons geloof, onze hoop en onze liefde in de hoogste mate weldadig is. Zij leert ons, dat onze roomsche voorgeslachten, niettegenstaande hun lager standpunt, geene slagtoffers zijn geweest van een al meer en meer ontaardend christendom, uit welks verderf alleen eene wonderdaad Gods de kinderen der zestiende eeuw verlossen kon, maar integendeel voorwerpen van Gods genade, gelijk wij zelve zijn, aan wie zich zijne wijsheid en barmhartigheid heeft verheerlijkt, en die hij onder de tucht eener kerk, welke bij al hare onvolmaaktheid veelzins aan hunne behoeften beantwoordde, gevormd heeft, totdat zij tot een staat van ontwikkeling kwamen, waaruit op de meest natuurlijke, d. i. de meest goddelijke wijze, straks eene hoogere moest voortspruiten. Ook onze middeneeuwsche kerkgeschiedenis, evenzeer als die van elk ander christenland, levert het bewijs, dat het door Christus gestichte godsrijk eene eeuwige en onbegrensde kracht bezit, die zich doet gelden aan alle tijden en geslachten, die ook maar het geringste deel van den inhoud des goddelijken woords ontvingen, dat de Zoon in 's Vaders naam aan de menschheid gegeven heeft. Daarom voert ook zij ons tot de aanschouwing van vele edele gestalten, menschen, die ook in de zoogenaamde duistere eeuwen licht opvingen van „het Licht der wereld", om het tot op dezen dag over te dragen aan allen, die de vruchten van hun leven leeren kennen. Daarom eindelijk laat zij ons uit vele levensvormen onzer voorgeslachten den ademtogt des heiligen geestes van God vernemen, wiens stille, maar tevens krachtige werkingen ons niet openbaar kunnen worden, of zij stemmen ons tot dankbare aanbidding en tot eerbiedige gehoorzaamheid aan zijne leiding.

EERSTE TIJDVAK.

OPKOMST EN VESTIGING DER NEDERLANDSCHE KERK, VAN DE EERSTE HELFT DER ZEVENDE TOT DEN AANVANG DER ELFDE EEUW.

HOOFDSTUK I.

Onze vaderen vóór en tijdens hunne bekeering tot het christendom.

§ 1.

De oudste bewoners en de germaansche stammen op nederlandschen bodem.

In overoude tijden, ver buiten het bereik onzer chronologie, woonde in de hooglanden van Midden-azië een groot volk, dat men het indo-germaansche of indo-europesche noemt. Het bestond uit menschen met blanke huid, die, vol van nog half sluimerende krachten, bewust van hetgeen zij tegenover minder bevoorregte rassen reeds waren, en als in het voorgevoel van wat zij later worden zouden, zich zelve Ariërs, d. i. deugdelijken, voortreffelijken noemden. Stamvaders van de sanskriet sprekende Indiërs, de Meden en Perzen, de Grieken, Italianen, Kelten, Slaven en onze eigene voorouders, de Germanen, boezemen zij ons eene belangstelling in, wier vele vragen meerendeels wel voor altijd onbeantwoord zullen blijven. Regtstreeksche berigten of overleveringen aangaande hunne geschiedenis en toestand in het oostersche vaderland zijn niet tot ons gekomen; wat men van hen weet of vermoedt, is hoofdzakelijk karig gewonnen vrucht

van de vergelijkende taalstudie. Door het licht dezer wetenschap geleid, schijnt men te mogen vaststellen, dat zij een bodem bewoonden, doorsneden met ruischende bergstroomen, bezet met wouden, waarvan de koninklijke eik het sieraad was, afgewisseld met grazige weiden en gronden, die de ploeg hier en daar in zaailanden had herschapen. Hun volksleven was in het algemeen een patriarchaal herdersleven, maar den staat der nomaden reeds te boven gekomen, ontwikkelde het zich, onder beoefening der eerste beginselen van den landbouw, tot het bestaan eener wordende maatschappij. De huisvader — patar, d. i. de hoeder, die het vee op de weiden beschermt — verzorgde zijne runderen, schapen en geiten. De dochter — duhitar, d. i. de melkster — zamelde het zuivel tot voeding des gezins. In de dorpen en woningen weefde de huismoeder het kleed voor echtgenoot en kroost en bereidde de mede voor den feestdag. Het familie-leven ging allen ter harte, maar de liefde voor den stam, waartoe men behoorde, was niet minder krachtig. In tijd van nood toog men met blijden moed ten strijde, geleid door een heirvoerder, die in dagen van vrede ook als regter optrad. Veroverde kudden en weiden waren de gewenschte buit. In het gemoed en leven des volks was eene volheid van godsdienstigen zin en zeden, die zich vatbaar zou bewijzen voor eene veelzijdige ontwikkeling, zoodra Grieken, Italianen, Germanen en andere stamgenooten, van het groote vaderland uitgegaan, in nieuwe woonsteden in Europa een meer of minder zelfstandig bestaan en eene eigene geschiedenis hadden verworven [1].

De tijden, waarin de groote indo-germaansche menschenmassa zich gedeeltelijk begon te ontbinden en vele stammen het aangezigt naar de landen der ondergaande zon rigt-

---

1) Zie W. Mannhardt, *Die Götterwelt der deutschen und nordischen völker*, Berl. 1860, I, s. 47 f. en F. Justi, *Ueber die urzeit der Indo-germanen*, in von Raumer's *Histor. Taschenbuch*, 1862, s. 303 f.; vgl. Weber, *Weltgesch.* Leipz. 1857, I, s. 200 f. en D. Lubach, *De bewoners van Nederland. Grondtrekken eener vaderl. ethnologie*, Haarl. 1863, bl. 106 v.

ten, om den weg der avontuurlijkste volksverhuizing te betreden, kunnen niet meer bepaald worden. De Kelten, meent men, waren de eersten, die westwaarts togen en in Midden-europa zich tijdelijk vestigden. Hen volgden de Italianen, Grieken en Germanen. De laatsten hielden het spoor der Kelten, drongen hen voorwaarts naar Gallië, Brittanje en zuidelijk Duitschland, namen de landen der verdrevenen in en scheidden zich straks in tweeën, om naar het noorden en zuiden heen hunne eigene wegen te bewandelen. Vijftig jaren vóór Christus' geboorte ontmoet men germaansche volkstammen aan de oevers van den Rijn [1].

Nog voordat onze germaansche vaderen den nederlandschen bodem betraden, heeft deze zijne bewoners gehad [2]. Wie zich onze oorspronkelijke wildernissen het eerst tot eene woonstede verkoren, van waar zij kwamen en werwaarts zij weder heentogen — ziedaar vragen, waarop tot heden niet dan onzekere en zeer verschillende antwoorden zijn ingekomen [3]. Moede van een grootendeels vruchteloos onderzoek, heeft men het pleit voorshands opgegeven. Voorzigtige wetenschap spreekt het liefst van een groot vóór-historiesch volk, dat nog vóór de verschijning van Kelten en Germanen in ons werelddeel vele

---

1) Vgl. Rettberg, *Kirchengeschichte Deutschlands*, I, s. 10 f.

2) Zie G. Acker Stratingh, *Aloude staat des vaderl.* II, 1, bl. 1 v. en vooral L. J. F. Janssen, *De beschaving der allervroegste bewoners van ons vaderl.* (*Oudheidk. verhandelingen*, Arnh. 1853, I, bl. 1 v.); vgl. Lubach, a. w. bl. 166 v.

3) Velen meenen, dat Kelten de oudste bewoners van ons land zullen geweest zijn. Zóó nog C. C. C. Völker (*Der freiheitskampf der Bataver*, Elberf. 1861, I, s. 17), die zich op de uitgangen *magus* (Noviomagus), *durum* (Batavodurum), *dunum* (Lugdunum) beroept, maar de bezwaren, door Janssen en anderen tegen deze stelling ingebragt, onvermeld laat. Ack. Stratingh (I, 1, bl. 27 v.) identificeert Kelten en Germanen, en zoo ook Holzmann (*Kelten und Germanen*, Stuttg. 1855). Zij werden weêrsproken door Janssen (*Hilvers. oudh.* Arnh. 1856, bl. 82) en Van den Bergh (*Versl. en mededeel. der Kon. Akad.*, *afd. Letterk.* I, bl. 257 v.). Dat het volk der steenperiode niet tot de Kelten of Germanen behoorde, schijnt te blijken uit het karakter der monumenten. Èn Kelten èn Germanen komen reeds in de oudste tijden voor als bezitters eener beschaving, die de cultuur der steenperiode overtrof.

gewesten van Europa innam, van het zuiden van Zweden tot aan de kusten der Middellandsche zee, Denemarken, Holstein, Sleeswijk, Hannover, Engeland, Frankrijk en Portugal, een volk, waarvan het vroegere aanwezen alleen gekend wordt uit monumenten, alle behoorende tot het tijdvak, dat bij de archaeologen onzer dagen „de steenperiode" heet [1].

De gedenkteekenen, die Nederlands oudste bewoners achtergelaten hebben, zijn voornamelijk de hunebedden in Drenthe [2] en elders, en de raadselachtige haardsteden der Hilversumsche heide [3]. De laatstvermelde, eerst vóór weinige jaren ontdekt, zijn onder de hand der nijverheid reeds bijna geheel verdwenen; maar de hunebedden, ofschoon in getal verminderd, zijn nog steeds de ontzagwekkende steengevaarten, die zij waren in den voortijd, waarin cyclopische kunst hen bouwde. Met de in hunnen schoot gevonden messen, zagen, beitels, hamers, pijl- en lanspunten, alle van steen, en vele leemen schalen en urnen, soms met armelijke sieraden gesmukt, doen zij ons een onzamenhangend verhaal van het leven der meer dan half barbaarsche jagers, visschers en oorlogsmannen, die hier voormaals met hunne familiën woonden, arbeidden, krijg voerden en stierven. Dat ook zij hunne godsdienst hadden, bewijst het algemeen karakter der menschheid van alle tijden; dat die godsdienst nog natuurdienst was, en wel eene natuurdienst in een lager stadium van ontwikkeling, is waarschijnlijk,

---

1) De noordsche oudheidkundigen brengen alle overblijfselen van den vóór-christelijken tijd, in hunne landen gevonden, tot drie elkander opvolgende tijdperken, die zij onderscheiden naar de stof, waaruit die overblijfselen bestaan. Het eerste of oudste tijdperk is de steenperiode; het tweede de koper- of bronsperiode; het derde of jongste de ijzerperiode.

2) Verreweg de meeste hunebedden, hoofdzakelijk grafmonumenten, worden in Drenthe aangetroffen. In Friesland vond men er twee; een enkel ziet men nog in de provincie Utrecht, te Vuursche. In andere gewesten van ons land zijn er waarschijnlijk ook geweest, maar wel niet op onze alluviale gronden, waar de bodem geene groote steenen bevat. Zie Janssen, a. w. bl. 5, en diens *Drenthsche oudheden*, Utr. 1848.

3) De bestemming der uit ruwe steenen gebouwde haardsteden, op de heide tusschen Hilversum en Vuursche gevonden, is onzeker. Zie beschrijving en afbeeldingen in Janssens *Hilversumsche oudheden*.

daar onder alle monumenten huns bestaans noch goden-beelden noch goden-symbolen zijn ontdekt.

Toen de Romeinen in de tweede helft der laatste eeuw vóór Christus' geboorte onze landen bereikten en straks gedeeltelijk aan zich onderwierpen, vonden zij onzen bodem bezet met vele volksstammen [1], die verschillende namen droegen, maar allen van germaansche afkomst waren. Zij hadden, reeds in vroeger tijden uit het noorden en langs den Rijn herwaarts komende, het land van zijne vorige bewoners verlaten gevonden [2] of die onderworpen of verdrongen, en zich gevestigd tusschen onze wouden, wateren en moerassen. Plinius, Tacitus en anderen noemen hen Friesen, Bataven, Kaninefaten, Sturiërs, Tubanten, Chamaven enz. Eene naauwkeurige aanwijzing van de verschillende deelen des lands, waarin die stammen hunne woonsteden hadden, is hoogst bezwaarlijk en gedeeltelijk onmogelijk. De Friesen hadden de ruimte ingenomen tusschen de Eems en de Noordzee tot aan den Rijn (Midden-rijn), waar Tacitus, die hen „naar hunne magt" in groote en kleine Friesen onderscheidt, hen om uitgestrekte meren (Flevo en andere) plaatst [3], terwijl Plinius berigt, dat in hun midden Sturiërs, Marsaciërs en andere stammen woonden [4]. De Bataven [5] bezetten het vruchtbare eiland tusschen den Midden- en Zuider-rijn. De Boven- en Beneden-betuwe, de latere graafschappen van Buren en Kuilenburg, de Tieler- en Bommeler-waard zullen het eigenlijk „eiland der Ba-

1) Over de germaansche stammen op nederl. bodem leze men vooral Ack. Stratingh, a. w. II, 1, bl. 108 v. en Lubach, a. w. bl. 264 v. Over de in Tacitus' *Germania* vermelde raadplege men ook Schrant, *C. C. Taciti Germ.*, Leid. 1855.

2) Men meent, dat ons vaderland, althans voor een gedeelte, van zijne vroegere bewoners verlaten zal zijn ten gevolge van den zoogen. kimbrischen vloed (zie b. v. Arend, *Algem. Gesch. des vaderl.*, I, bl. 31). Ack. Stratingh (I, bl. 28 v.) betoogde de onzekerheid dier meening. Vgl. van den Bergh, *Handb. der middel-nederl. geograf.* Leid. 1852, bl. 30 v.

3) *Germ.* c. 34; vgl. Van Doorninck, *de Frisiæ terminis*, p. 9 (in *Annal. Acad. Gron.*, Gron. 1835); Dirks, *Koophandel der Friezen*, bl. 21 v. (*N. verhand. van het Utrechtsche Gen.* XV); Ack. Stratingh, bl. 109 v.

4) *Hist. Nat.*, IV, c. 15. Vgl. over deze veelbesproken pl. Ack. Strat. bl. 110 v.

5) Zie over den naam Bataven, Batavieren enz. Lubach, a. w. bl. 297.

taven" hebben uitgemaakt, terwijl overigens nog de streek tusschen Rijn en Maas, het Maas-waalsche en het rijk van Nijmegen tot hun land behoorden [1]. De Kaninefaten grensden aan de Bataven en woonden nader aan de zeekusten, naar men meent, in het hart van het tegenwoordige Zuidholland [2]. De Tubanten besloegen het oosten van Overijssel [3], de Chamaven een deel der IJssel- en Rijnboorden in het kwartier van Zutphen [4], de Menapiërs, die later door de Toxanders vervangen werden, Noord-brabant [5]. Van al deze stammen zijn de Bataven in de romeinsche wereld, ten koste van hun bloed, het meest beroemd geweest [6], en nog sieren wij ons, in spijt van de regtmatige tegenspraak der geschiedvorschers, gaarne met hun glorierijken naam; maar belangrijker voor ons Nederlanders, wegens onze afstamming en nationaliteit, zijn de Friesen. Uit Scandinavië, Zweden of Denemarken, herwaarts gekomen, waren deze zwaar „gelokte" [7] zonen van het noorden reeds vóór het midden van de derde eeuw onzer jaartelling in bezit van het aanmerkelijkste deel des vaderlands, en de tijden naderden, waarin zij hun grondgebied nog aanzienlijk zouden uitbreiden. Zoo al niet stouter van hart en meer vrijheidminnend dan de Bataven, waren zij althans door hun getal en de natuur der landen, die zij bewoonden, langer dan deze „vrienden en broeders der Romeinen" [8] bestand tegen de vreemde overheersching, en vol van eene liefde voor geboortegrond en zelfstandigheid des nationalen levens, die zich tot heden in hunne kinderen bewaard heeft.

---

1) Zóó Ack. Stratingh, bl. 140 v., volgens Von Ledebur.
2) Ack. Stratingh, bl. 141 v.
3) Ack. Stratingh, bl. 120 v.
4) Ack. Stratingh, bl. 122 v. Vgl. R. W. Tadama, *Gesch. der stad Zutphen*, Arnh. 1856, bl. 12 v.
5) Ack. Stratingh, bl. 146 v.
6) »Omnium harum gentium virtute praecipui Batavi", zegt Tacit. *Germ.* c. 29.
7) Volgens Grimm beteekent de naam Friesen (van *frisle* = lok) gelokten = *comati*. Vgl. over deze en andere afleidingen Ack. Strat., bl. 109.
8) Zóó heetten de Bataven in een paar inscriptiën, die te Roomburg bij Leiden gevonden zijn. Zie Ack. Stratingh, bl. 409.

De eerste veldheer der Romeinen, die den germaanschen grond op den regter-oever van den Rijn betrad, was Julius Caesar. Tweemalen trok hij met het zwaard in de hand de rivier over, zonder dieper door te dringen in streken, die hem even onbekend waren als de onbedwongen volken, die ze bewoonden. Die overgangen hadden boven, aan den Midden-rijn, plaats; ons vaderland heeft Caesars schreden nooit gedragen, ofschoon hij de Bataven kende en bataafsche krijgslieden onder hem streden tegen Pompejus [1]. Eerst in de dagen van Augustus, die gansch Germanje tot eene provincie van zijn rijk begeerde te maken [2], werden door de Romeinen met de bewoners van onzen bodem meer duurzame verbindtenissen aangeknoopt. De keizer droeg het opperbevel aan den Rijn aan zijn stiefzoon Drusus op [3]. Deze behoefde, in het jaar 10 v. C., tot volvoering zijner zware taak de hulp der volken aan den Beneden-rijn, en hij sloot een verbond met de Bataven en Friesen. De laatst vermelden echter schijnen zich daartoe niet gereedelijk gevoegd te hebben, daar hun eene schatting in ossenhuiden werd opgelegd, wat eene gedwongen onderwerping doet veronderstellen [4]. Nadat Drusus tusschen het tegenwoordige IJsseloord en Doesburg zijne veel besproken gracht [5] had gegraven, bezaten de Romeinen eene binnenlandsche waterbaan, die hun door den IJssel en het meer Flevo den toegang opende tot in het hart van ons vaderland, en het eiland der Bataven, waarop zij zich voornamelijk vestigden, werd het oord, van waar hunne vloten en legerbenden, òf langs die waterbaan òf langs den Rijn en door de Noordzee, de Friesen en naburige volksstammen bestoken konden. Dat en hoe zij van die gelegenheden gebruik gemaakt hebben, is algemeen bekend, en behoeft hier niet verhaald te

1) Lucan. *Phars.* I, 431; vgl. Völker, a. w. s. 21, en Hermans, in *Geschiedk. mengelwerk over N. Brab.* 1839, st. II, bl. 140 v.
2) Florus, IV, c. 12, 22; vgl. Schneider, *Neue beiträge zur gesch. und geographie der Rheinlande*, Dusseld. 1860, s. 7.
3) Vellej. II, c. 97; Dio Cass. LIV, c. 25.
4) Tacit. *Annal.* IV, c. 72; Dio Cass. LIV, c. 32; vgl. Völker, a. w. s. 21.
5) Zie vooral Tadama, a. w. bl. 6 v.

worden[1]. Genoeg zij het ons op te merken, dat de Rijn de grens schijnt geweest te zijn, door de Romeinen aangenomen, nadat hunne pogingen om de Germanen gezamenlijk ten onder te brengen, door de nederlaag van Varus mislukt waren. Aan dat beginsel waren zij ook in Nederland getrouw. Boven genoemde rivier mogen zij hier en daar, aan het Flie[2] en elders, eenige sterkten hebben aangelegd, die hen tijdelijk dienden, de streken, waar zij voortdurend post vatten, lagen beneden den stroom. Dáár legden zij hunne heirbanen[3] aan, waarvan één van Nijmegen af den regter-oever van de Waal langs Tiel, Rossem en Woudrichem volgde, om van daar over Vlaardingen naar Leiden te loopen, en een tweede langs den regter-oever van den Rijn liep, die Leiden met Alphen, Utrecht, Rhenen en andere plaatsen en eindelijk met Nijmegen en Millingen verbond. Dáár ook verrezen hunne kasteelen en vestingwerken, en lagen de oorden, waar zij met elkander en de landzaten het levendigst verkeer onderhielden, de sterkten te Nijmegen, de burg te Vechten, Roomburg bij Leiden, Brittenburg aan de Rijnmonding, het Forum Hadriani, eene aanzienlijke handelsplaats bij Voorburg[4], enz.

Waar de Romeinen met de germaansche volken in voortdurende betrekking stonden, moesten zij noodzakelijk door hunne meerdere beschaving en begrippen van godsdienst en zedelijkheid op die volken meer of minder invloed

---

1) De algemeene geschiedenis van de bedrijven der Romeinen in ons vaderland, die vooral uit de schriften van Tacitus en latere oude auteuren, en daarenboven uit de op onzen bodem gevondene monumenten kan opgemaakt worden, werd behandeld door Arend, a. w. I, bl. 79 v.; vgl. Ack. Stratingh, II, 1, bl. 406 v.; Völker, a. w. s. 21 v., en and.

2) Aan het Flie, meent men, zal het kasteel Flevum gelegen hebben, waarvan Tacitus gewaagt, *Annal.* IV, c. 72.

3) Over de romeinsche wegen en plaatsen hier te lande leze men Leemans, *Rom. oudh. te Rossem*, Leid. 1842, en Ack. Stratingh, bl. 421 v. Verder raadplege men de *Kaart van de in Nederl. gevonden Rom., Germ. of Gallische oudheden, door* Reuvens, Leemans en Janssen, Leid. bij Hazenb., en de kaart van Ack. Stratingh, a. w. aan het slot van D. II, 2.

4) Zie Reuvens, *Notice et plan des construct. Rom. du Forum Hadr.*, Leid. 1827.

oefenen [1]. Dat zij dit ook in Nederland deden, mag niet betwijfeld worden. Ook hier bevatten hunne vestingen en versterkte posten gedeelten van legioenen, die dikwerf langen tijd dezelfde standplaats hielden. Krijgsoversten en soldaten leefden daar zoo veel mogelijk op romeinsche wijze. Zij bouwden woon- en badhuizen, lustverblijven en tempels, waarin zij de gemakken, de weelde en den ganschen rijkdom hunner nationale levensvormen overdroegen, zooals de overblijfselen, bij Nijmegen, het Forum Hadriani en elders gevonden, nog heden bewijzen kunnen. Zij namen „barbaarsche” vrouwen tot echtgenooten of bijzitten, en wierven tal van inlandsche jongelingen en mannen aan, om hier of elders hunne krijgsondernemingen te helpen uitvoeren. Zulke jongelingen en mannen, en waarschijnlijk ook de inlandsche ambtenaren, ontvingen, wanneer zij in der Romeinen dienst traden, bij hun eigen naam een romeinschen, en daarmede werd hun, naar men vermoeden mag, de verpligting opgelegd, deel te nemen aan de zeden en gebruiken van het burgerlijk en godsdienstig bestaan hunner beheerschers, voor zooverre dit in den vreemde tot ontwikkeling kwam [2]. Te midden van het wapengewoel ontstond daarenboven tusschen onze vaderen en de Romeinen zeker handelsverkeer. Romeinsche kooplieden en zoetelaars, die overal rondzwierven, waar de legioenen hun den weg baanden, drongen ook tot de Bataven en Kaninefaten door, [3] terwijl deze, en ook Friesen, het Forum Hadriani en andere romeinsche markten bezochten, om daar hunne paarden, runderen, huiden en dergelijke voorwerpen tegen ijzeren werktuigen, vooral ploegscharen, aardewerk, welligt ook wijnen enz. te verwisselen [4]. Ten gevolge van al deze

1) Zie hierover de breede beschouwingen van H. Rückert, *Culturgesch. des deutschen volkes in der zeit des uebergangs aus dem heidenthum*, Leipz. 1853, I, s. 5 f.

2) Zie Van den Bergh, *Krit. woordenb. der Nederl. mythologie,* bl. xxv, v.

3) Tacitus, *Hist.* IV, c. 15.

4) Zie Dirks, a. w. bl. 37 v.; Ack. Stratingh, II, 1, bl. 297 v. In Cæsars tijden duldden de Germanen den invoer van wijnen in hunne landen

middelen van verbindtenis moesten bij velen onzer landgenooten nieuwe gedachten opkomen, sluimerende beginselen gewekt, heerschende gewijzigd, zeden en gewoonten aangenomen en verlaten worden, zoodat hun in- en uitwendig leven eene vreemde rigting aannam. Maar het meest geschiedde dit bij de stammen beneden den Rijn, waar de Romeinen gedurende vier eeuwen vasten voet hadden, de stammen, wier volksbestaan reeds ondergegaan was, toen de adelaren hunner overheerschers huiswaarts keerden. Benoorden den stroom gevoelde men natuurlijk in mindere mate hunnen invloed. De Friesen en hunne naburen bewaarden met hunne gedeeltelijke onafhankelijkheid hunne nationaliteit en volkskarakter, ja, het kon niet anders, of zij moesten aan beiden getrouwer blijven, naar mate de Romeinen hen bij herhaling heftiger bekampten zonder hen volkomen te onderwerpen. Het voornaamste wat de harde ontmoetingen met „de wereldverwinnaars" op hen uitwerkte, was waarschijnlijk verhooging hunner vaderlandsliefde en ontaarding hunner krijgshaftigheid in die wilde oorlogszucht en ruwheid van zin en leven, die zich ook bij de overige germaansche volken tijdens en na den strijd met de Romeinen maar al te zeer geopenbaard heeft.

Sedert den aanvang der vijfde eeuw haastte zich het west-romeinsche rijk ten ondergang. De zinkende staat behoefde al zijne strijdkrachten, en de legioenen togen zuidwaarts, onze landen beneden den Rijn open latende voor wie ze begeerden. De Bataven, Kaninefaten, Toxanders en andere stammen verdwenen van het tooneel der geschiedenis, verteerd in het oorlogsvuur der Romeinen, of zaâmgesmolten met de drie grootere volken, die thans hunne grenzen uitbreidden. Naauwelijks had Stilico in het jaar 400 zijne romeinsche benden uit Gallië teruggetrokken, om zijn vaderland tegen Alarik en diens Gothen te verdedigen, of de Franken stormden naar den

---

nog niet. *De bello Gall.* II, c. 15. Later verminderde die afkeer waarschijnlijk vrij algemeen.

Rijn, de Maas en de Schelde. De ripuarische Franken namen Keulen in, dat de hoofdplaats van hun gebied werd [1]. De salische Franken veroverden geheel België, en hunne vorsten vestigden zich in Dispargum, te Diest aan de Demer, gelijk men meent [2]. Straks, als Clovis het groote rijk der Franken gesticht had, zouden zij onzen bodem nader komen en dien gedeeltelijk, ja, eenmaal geheel vermeesteren. Aan onze oostelijke grenzen vertoonden zich de Saxen, de Anglen en andere stammen in hun midden. Velen zetten zich aan den regter-oever van den IJssel, in het latere graafschap Zutphen, Overijssel en Drenthe, en leefden daar in wilde vrijheid [3]; anderen trokken met de Anglen en Warners het hart van ons vaderland door, van het oosten naar het westen, tot aan de kusten van de Noordzee, van waar de energieke avonturiers naar Engeland stevenden, om daar met andere, ook friesche veroveraars, nieuwe koningrijken te stichten [4]. Intusschen zaten de Friesen niet stil. Noordwaarts breidden zij zich uit verre over de Eems tot aan de Wezer, ja, tot op de westkust van Sleeswijk en eenige naburige eilanden [5]; zuidwaarts namen zij weldra een gedeelte van de provincie Utrecht in, Zuid-holland, het westelijk deel van het eiland der Bataven, Zeeland en Vlaanderen tot aan de oevers van het Zwin [6]. Wanneer men zich nu herinnert, dat zij van oudsher Noord-holland in bezit hadden en het tegenwoordige Friesland en Groningen, dan

---

1) Zie Ennen, *Gesch. der stadt Cöln*, Cöln, 1862, I, s. 99.

2) Zie Rückert, a. w. I, s. 285 f; over de ligging van Dispargum, Warnkoenig en Gerard, *Hist. des Carolingiens*, Brux. 1862, I, p. 40 s.

3) Zie Tadama, a. w., bl. 22 v.

4) Zie over de Anglen in Nederland en Engeland de stukken van Molhuysen, in Nijhoffs *Bijdragen*, III, bl. 50 v., bl. 113 v., bl. 221 v., IV, bl. 195 v., VI, bl. 244 v., Nieuwe Reeks, II, bl. 183, v.; vgl. Tadama, a. w., bl. 20 v. Dat de invasie der Angel-saxen in Engeland van onze kusten is uitgegaan, is ook door engelsche geschiedvorschers vermoed (zie Pearson, *The early and middle ages of Engl.*, Lond. 1861, p. 65); maar de belangrijke arbeid van onzen Molhuysen bleef hun, naar 't schijnt, geheel onbekend.

5) Vgl. Rettberg, II, s. 501.

6) Zie Dirks, a. w., bl. 96; vgl. Ack. Stratingh, II, 2, bl. 4 v.

erkent men de Friesen als onze voorvaderen bij uitnemendheid, den aanmerkelijksten volksstam op nederlandschen bodem, die straks der evangelizatie het ruimste veld aanbood.

---

§ 2.

Het volkskarakter en de staat van beschaving onzer vaderen [1].

Waar Tacitus en andere oude schrijvers van de ligchamelijke eigenschappen onzer germaansche voorouders gewagen [2], plaatsen zij ons kloeke gestalten voor den geest, die voor onze verbeelding hare aangename zijde hebben. Zij schilderen ons menschen, die, hoezeer in vele stammen verdeeld, hun gemeenschappelijk en onvermengd bloed verraden door eenvormigheid van type: mannen van krijgshaftig voorkomen en forschen, voor de snelle bewegingen des aanvallenden strijds zelfs te zwaren bouw, met stoute, blaauwe oogen en blond of rosachtig haar;

---

1) Het volkskarakter en de cultuurstaat onzer voorouders vóór hunne kerstening is ons niet dan gebrekkig bekend. Zij zelve lieten in betrekkelijken zin slechts weinige monumenten na (graven, terpen, wapenen enz.), en de berigten van vreemden en inboorlingen, die tot ons kwamen, behooren òf tot de eerste eeuwen onzer jaartelling òf tot de latere tijden, vóór en gedurende de invoering des christendoms. Tacitus, die in de eerste helft der tweede eeuw stierf, heeft ons de rijkste mededeelingen geschonken, en wegens de meerdere stabiliteit, die in de toestanden van onbeschaafde volken pleegt te heerschen, mogen wij aannemen, dat die mededeelingen ook voor later dagen gelden, gelijk trouwens van elders voor vele zijner berigten kan bewezen worden. Het duisterste tijdperk onzer geschiedenis omvat de vijfde en zesde eeuw. Voor de zevende en achtste komen ons vooral de biografiën onzer geloofspredikers te stade; maar zij verbreiden zelden licht over vroegere toestanden des volks. Over de beschaving der germaansche volken in het algemeen is in de laatste jaren veel en dikwerf goed geschreven, door Ozanam (*Les Germains avant le christian.*, 1847), Klemm (*Cultur-gesch.*, IX; 1851), Rückert (a. w.), Giesebrecht (*Gesch. der deutsch. kaiserzeit*, I), Wachsmuth (*Gesch. deutsch. nationalit.*, 1860) en and.; over die onzer vaderen in het bijzonder, door Ack. Stratingh (a. w.), Wachsmuth (a. w. II, s. 1 f.) Lubach, (a. w., bl. 199 v.) en anderen.

2) Zie de plaatsen opgegeven door Schrant (a. w. bl. 30 v.) op Tacit. *Germ.* c. 4; vgl. Schayes, *La Belg. et les Pays-bas*, 2 éd. 1858, I, p. 141 s.

vrouwen van slanke houding en blanke huid, deswegens bewonderd door de bewoners van zuidelijk Europa, aan diergelijke schoonheid niet gewoon: beiden, mannen en vrouwen, van gedaanten, die zich tot op onze dagen voortplanten in de bewoners onzer eilanden en zeedorpen[1].

Naar hunne inborst onderscheidden de Germanen zich, in het oog van Tacitus, door deugden, die de edele Romein te meer bewonderde, naar mate zij onder zijne landgenooten, die in zedelijken zin, ten gevolge van overbeschaafdheid, diep gezonken waren, zeldzamer voorkwamen; hij beschreef die deugden in breede trekken, maar verzuimde om te zien naar den wortel, waaraan zij gezamenlijk ontsproten. Die wortel was geene klare, na langdurigen strijd en oefening verworven, morele bewustheid, niet een éénvoudig zedelijk beginsel, dat hun gansche leven beheerschte en met vasten gang tot het goede leidde, maar veeleer eene aangeboren gemoedelijkheid en kern van ernst, die voorkomt bij vele, ja misschien bij alle volken, zoolang zij door uitwendige cultuur nog niet over de grenzen hunner eerste ontwikkelingsperiode zijn gevoerd. Waar die natuurlijke gemoedelijkheid en ernst aanwezig zijn, openbaren zij zich, onder gunstige omstandigheden, in edele trekken van volkskarakter, maar onder ongunstige verliezen zij hunne magt en laten zij de heele of halve natuurkinderen prijs aan de heerschappij van driften en begeerten, wier botviering zonden baart, welke ook door het geweten van meer beschaafde heidenen veroordeeld worden. Zóó is het ook bij onze vaderen geschied: zij hadden hunne nationale deugden, en Tacitus heeft ze geroemd; zij hadden hunne nationale ondeugden, en Tacitus heeft ze als zoodanig aangeduid.

Gastvrijheid in den ruimsten zin des woords is eene deugd van vele volken, zoolang hun maatschappelijk leven nog tot kléine ontwikkeling is gekomen. Zij is dan het gevolg eensdeels van natuurlijke goedhartigheid, anderdeels van de eigenaardigheid der behoeften en der toestanden.

---

1) Vgl. Ack. Stratingh, II, 1, bl. 178 vv., en Klemm, IX, s. 6.

In een land, waar herbergen ontbreken, is ieder te zijnen tijde afhankelijk van anderer welwillendheid en gulheid, en waar de leefwijs eenvoudig en de middelen om de nooddruft te vervullen overvloedig zijn, kosten die welwillendheid en gulheid aan het egoïsme slechts kleine offers. Reeds Caesar roemde der Germanen gastvrijheid. Hij berigt, dat een vreemdeling, om welke reden ook gekomen, bij hen open huis en tafel vond en bescherming tegen alle aanranding en beleediging [1]. Eene eeuw later werd die lof door Tacitus vernieuwd. „Een mensch," zegt hij, „wie hij ook zij, van zijn dak te weren, geldt bij de Germanen voor snood. Ieder onthaalt den gast op zijn naar vermogen toebereid maal. Schiet er te kort, zoo is hij, die zoo even gastheer was, wegwijzer naar een ander gastverblijf. Ongenoodigd gaan zij naar het naaste huis, en met gelijke heuschheid worden zij ontvangen. Zoo men den afreizende om iets van het zijne vraagt, is het gewoonte te geven; doch omgekeerd staat het hem vrij, om iets te verzoeken. Zij minnen geschenken, maar rekenen het geschonkene niet aan, noch achten zich door het ontvangene verpligt." [2] Dat ook de Friesen en andere stammen op onzen bodem, in de oudste tijden in de beoefening der gastvrijheid bij de overige volken van hunnen bloede niet achtergestaan hebben, is waarschijnlijk. Toch moet men vermoeden, dat die beoefening zich hoofdzakelijk tot de liefderijke ontvangst van landgenooten bepaalde, daar bij de bewoners onzer zeekusten althans de onmenschelijke gewoonte bestond, om van de schipbreukelingen, die de golven naar hunne stranden spoelden, slaven te maken [3]. Dat onze geloofspredikers van de zevende en achtste eeuw, bij hunne uitrusting voor den togt door het land der heidenen, niet

---

1) *De bello Gall.* VI, c. 23.
2) *German.* c. 21.
3) Dirks, a. w. bl. 43. Ook bij de Angel-saxen op de kusten der Noordzee heerschte deze gewoonte. Zij zeiden »sua esse omnia, quasi propria, quae mare ad terras proiecit". Eddius Steph., *Vita Wilfridi*, bij Mabillon, *Acta ss. ord. Bened. Saec.* IV, 1, p. 643.

altijd durfden rekenen op het gul onthaal en de bescherming der inboorlingen, zullen wij later zien.

Zoo lang een volk met meer ontwikkelden nog weinig in aanraking is geweest en zelden ervaringen opdeed van het bedrog, de listen en lagen, die de zelfzucht van louter uitwendig beschaafden te dikwerf gebruikt, om ten koste van meer eenvoudigen hare bedoelingen te bereiken, pleegt zulk volk zich te onderscheiden door eerlijkheid en trouw. Het hecht zich aan zijne hoofden en aanvoerders, is gereed zich op te offeren voor wien het zijn woord gaf, en onbekwaam tot voorbedacht verraad. Ook deze deugd sierde onze vaderen. Tacitus verklaart, dat de Germanen hunne vorsten plagten te verdedigen met volkomen zelfverloochening, en dat zij voor eerloos hielden, die hunnen gesneuvelden veldheer overleefden [1]. De romeinsche keizers wisten die eigenschap te waarderen. Zij kozen hunne lijfwacht gaarne uit onze Bataven, en deze hadden hun leven veil, zelfs voor een Nero en Caligula [2]. Eergevoel en zucht naar onderscheiding, die zich bij de Friesen in hun verkeer met de bewoners van het zuiden somtijds op de naïefste wijs openbaarden [3], waren ongetwijfeld de grondslag hunner trouw.

Van alle berigten, door oude en nieuwe schrijvers omtrent den staat der zedelijkheid van onze germaansche vaderen gegeven, is geen gewigtiger dan dat, waarmede zij hunne sexuële reinheid verheerlijkten, en in het algemeen de onderlinge betrekking, waarin bij hen de beide geslachten verkeerden. Met het oog op de getuigenissen van Tacitus [4] meldt men, dat jongelingen en maagden niet vóór hun twintigste jaar in den echt plagten te treden. Eerlooze meisjes werden in spijt van schoonheid en rijkdom nimmer gehuwde vrouwen. Verleiding der onschuld heette geen werk der fatsoenlijke wereld, maar zonde [5].

---

1) *German.* c. 14.
2) Sueton. *Cal.* c. 58, *Ner.* c. 21, *Galb.* c. 20.
3) Tacitus (*Annal.* XIII, c. 54) levert daarvan een curieus voorbeeld.
4) *German.* c. 18, 19, vergel. met 7, 8.
5) »Nec corrumpere et corrumpi sæculum vocatur."

De trouw van het echtverbond werd zelden gekrenkt. Eene overspelige vrouw werd door den beleedigden echtgenoot van hoofdhaar en kleederen beroofd, en in tegenwoordigheid van aanverwanten en geburen met roeden uit de woning en langs den openbaren weg gedreven. Weduwen traden zelden in nieuwen echt. De mannen begeerden niet meer dan ééne gade; polygamie kwam slechts bij aanzienlijken en onder zekere omstandigheden voor. De vrouw was de voorstandster van alle huisbedrijf, des echtgenoots gewillige dienares aan de haardstede, zijne gezellin zelfs op het bloedige slagveld. De man, zoo zegt men al verder, erkende de waarde en persoonlijke regten der vrouw, die bij alle andere oude volken zoo zeer miskend werden; hij zag in hare natuur iets heiligs:[1] de kern der vrouwendienst van den middeneeuwschen ridderstand en der jongere hoffelijkheid en galanterie lag besloten in de borst der germaansche jongelingschap!..[2] Wat hebben wij van dit inderdaad liefelijk tafereel, liefelijk althans in de hoofdtrekken, te denken?.. Zullen wij met Voltaire lagchend het hoofd schudden en Tacitus een lofredenaar heeten van die hij niet kende, een auteur van zuren zin, die met zijne schilderij niets bedoelde dan „eene satire op Rome?" Of zullen wij, omgekeerd, op het voorbeeld van ernstiger mannen beweren, dat de woorden van den grooten geschiedschrijver volstrekte waarheid bevatten, en dat hetgeen lateren uit zijne berigten afleidden, moet blijven staan?.. Men heeft, naar onze meening, geen van beide te doen.

Toen Tacitus zijne berigten schreef, was het hem volkomen ernst met de zaak. Wat hij van het onderling verkeer der beide sexen bij de Germanen en inzonderheid van de reinheid der vrouwen — over haar spreekt hij voornamelijk — van geloofwaardigen vernomen had, werd door hem niet betwijfeld, gelijk niemand in onze dagen dierge-

1) Men denke aan hetgeen Tacitus omtrent Veleda berigt, *German.* c. 8.
2) Aldus Ack. Stratingh, II, 1, bl. 186 v., Laurent, *Études sur l'hist. de l'humanité*, 1855, V, p. 30 s. en and.

lijke berigten aangaande de kuischheid van sommige stammen in het kaukasische of chaldeeuwsche gebergte betwijfelt. Maar de Romein leefde in de romeinsche wereld, onder tijdgenooten, die zich de verbeelding verhitten door de lectuur van Ovidius en Petronius, die eene Julia en Messalina kenden, de dienst van Isis, een bij de wet geregeld concubinaat en veel meer dan wij hier durven noemen [1]. Geen wonder, dat hij al schrijvende bij zich zelven eene vergelijking maakte tusschen den staat der zedelijkheid bij „de barbaren" en bij zijne eigene landgenooten [2], en dat zijn tafereel dien ten gevolge eene verheogde kleur verkreeg. Dat onze friesche en andere maagden en vrouwen des lands in haren halven natuurstaat, door eenvoud en zuiverheid van zeden, die van Rome verre overtroffen, mag men voor zeker houden; maar dat uitspattingen van den hartstogt in allerlei vormen zeldzaam zullen geweest zijn bij geslachten, die zich brandmerkten door overgave aan kolossale overdaad, vooral in drank, en aan andere lage driften, laat zich niet gelooven [3]. Wat men daarenboven geschreven heeft over de waardering der vrouw in het germaansche leven, is zeer zeker overdreven. Anders dan bij Grieken en Romeinen met hunne gyneceën, was zij, ja, des echtgenoots gezellin in het huisgezin, en, wanneer een vira-

---

1) Zie over de ontucht der Romeinen in dat tijdvak, C. Schmidt, *Essai historique sur la société civile dans le monde Romain*, Strasb. 1853, p. 39 s.

2) Dat hij dit werkelijk deed, bewijzen de bl. 15, n. 5, bijgebragte woorden: »nec corrumpere et corrumpi *seculum* vocatur". Zie ook het slot van c. 19: »plusque ibi boni mores valent, quam alibi bonæ leges".

3) Wanneer men de *Allocutio de coniugiis illicitis* onder de Bonifaciaansche conciliën-akten (Giles, *Op. Bonif.* Lond. 1844, II, p. 18 s.) of de oudste *libri poenitentiales* der angelsaxische, frankische en duitsche kerken (bij Wasserschleben, *Die bussordnungen der abendländ. kirche*, Halle, 1851) ter hand neemt, zal men zien, dat in die kerken de germaansche menschheid, ofschoon reeds geruimen tijd onder de tucht eener betere godsdienst gesteld, geenszins vrij was van de laagste togten des vleesches. Daar worden zonden van de geslachtsdrift beschreven, die wij hier niet zullen aanduiden, en waarvan de aard door ons modernen naauwelijks kan begrepen worden. Wat geeft ons regt te veronderstellen, dat de kuischheid der heidensche Germanen grooter zal geweest zijn, dan die der christelijke in de zevende en achtste eeuw?

gische geest in haar woonde, ook op het slagveld; maar als de bruid hem met horengeschal en fakkellicht naar de woning gevoerd werd, was zij ten gevolge van een koopkontrakt reeds zijne bezitting geworden, en het zwaard, voor de jonge vrouw gedragen, verkondigde maar al te duidelijk, hoe schrikbarend verre de regten van den bezitter zich uitstrekten. Waar de vrouw, gelijk men van onze grootmoeders aanneemt, niet mogt erven, zoolang hare familie mannelijke leden telde, en zij hare getuigenis voor den regter niet kon doen gelden[1], omdat haar geslacht daartoe de bevoegdheid heette te missen — daar was hare betrekking tot den man niet die van gelijke met gelijke, maar van een minder wezen tot een meerder, van een ding[2] tot een vrijen persoon. Zes of zeven eeuwen na de kerstening onzer vaderen was ook voor hen, evenzeer als voor andere europesche volken, „de goede, verduldige Griseldis" de type aller vrouwen. En wat was die Griseldis? Eene mishandelde gade, die door haren echtgenoot onderworpen werd aan de diepste vernederingen en aan beproevingen, waarop de lijdzaamheid der lijdzaamsten schipbreuk had kunnen lijden, en waarover de hare zegevierde![3]

Liefde voor de burgerlijke en nationale vrijheid, en mannenmoed om haar tegen vijandige magten te verdedigen, waren karaktertrekken, die den oorspronkelijken adel aller germaansche volken uitmaakten. Hoe de eerste zich ook bij onze vaderen in hun maatschappelijk leven liet gelden, zullen wij straks opmerken; hoe de laatste zich schitterend geopenbaard heeft in den strijd der Bataven tegen de Romeinen en in dien der Friesen tegen de Franken, is der wereld bekend. Het zij verre van ons den lof te verkleinen, die hun deswege toekomt! Maar ook hier wachte men zich voor overdrevene voorstellingen. Vrijheidsliefde en oor-

---

1) Ack. Stratingh, II, 1, bl. 327, II, 2, bl. 347; Grimm, *Rechts-alterth.*, s. 407 f.; vgl. Pearson, a. w., p. 69.

2) Χεῖρον ἡ γυνὴ τοῦ ἀνδρός, zegt Aristoteles.

3) Zie mijne verhand. over *De boekerij van het St. Barbara-klooster te Delft*, Amst. 1857, bl. 50.

logsmoed zijn gevaarlijke deugden, waar zij niet wortelen in den bodem der zuiverste zedelijkheid en godsdienst, en die bodem werd bij de Bataven en Friesen niet gevonden. Gloeijende voor hunne eigene regten, verkrachtten zij, evenzeer als de overige volken der oudheid en sommige van onze dagen, die van anderen, als zij vreemden tot slaven maakten en die verhandelden, en ingeborenen in lijfeigenschap hielden [1]; en die met onbegrensden moed tegen Romeinen en Franken streden, waren ook te dikwerf wilde soldaten- en bandieten-naturen, die den oorlog bij andere stammen gingen zoeken, als het in hun midden vrede was [2], of op zeeën en kusten op roof uitgingen [3], als schrikbarende voorloopers der latere Noormannen.

Tacitus, die de deugden onzer germaansche vaderen prees, heeft, gelijk wij reeds zeiden, ook hunne ondeugden aangeduid, en wij mogen er niet van zwijgen, zal onze schets van den staat hunner zedelijkheid niet onvolledig zijn; maar wij kunnen hier kort wezen, nadat wij een en ander reeds ter loops hebben aangevoerd [4]. Rust, zegt genoemde schrijver, was den volke onaangenaam, daar men in gevaren slechts roem en buit kon verwerven; en die door hun zweet poogden te verkrijgen wat men door roof en bloed kon bekomen, werden als tragen en vadzigen klein geacht. Wanneer zij geen krijg voerden, scheen het vuur in hunne borst uitgedoofd, en zelfs de jagt had voor hunne energie maar zwakke prikkels. De vermoeijenissen van het slagveld werden bij de dapperen alleen afgewisseld met slaap en slemp; zij lieten de zorg voor huis en akker aan de zwakken, de vrouwen en oude lieden des gezins; „zij zelve waren werkeloos, door eene wonderbare strijdigheid van aard, daar dezelfde menschen zoo zeer de

1) Zie Ack. Stratingh, II, 1, bl. 318; Dirks, bl. 138.

2) »Si civitas, in qua orti sunt, longa pace et otio torpeat, plerique nobilium adolescentium petunt ultro eas nationes, quæ tum bellum aliquod gerunt, quia et ingrata genti quies, et facilius inter ancipitia clarescunt", cæt. Tac. *German.* c. 14.

3) Zie over de zeerooverij der Friesen, Dirks, a. w. bl. 103 v. en Pearson, a. w. p. 31.

4) Vgl. Schayes, a. w. I, p. 144.

vadzigheid minden en de rust haatten". De vreugde van de zegepraal werd gevolgd, en de ernst der gemeenschappelijke beraadslaging in de volksvergadering voorafgegaan, door overdadige maaltijden [1]. „Dag en nacht over te drinken achtte niemand schande", en onder de dronkaards „was veel getwist, dat zelden met scheldwoorden, meermalen met doodslag afliep. Gaf men hunnen drinklust toe, door hun voor te zetten zoo veel zij begeerden", dan achtte de Romein hen ligter te verderven door hunne eigene ondeugd dan door wapenen [2]. Het dobbelspel was hun, ook in nuchteren staat, de geliefdste uitspanning. „Zij oefenden het, zelfs onder de behandeling van gewigtige zaken, met zulk eene onbezonnenheid ten aanzien van winst en verlies, dat zij, wanneer alles verloren was, met den laatsten worp om eigen vrijheid en lijf kampten". Die verloor, ging in vrijwillige slavernij; „hij liet zich binden en verkoopen" met eene gedweeheid, die „goede trouw" heette en dat in zekeren zin ook was. De woeste krijgsdans, door naakte jongelingen tusschen bloote zwaarden en speren uitgevoerd, was hun éénig openbaar schouwspel. Familie-veten waren menigvuldig en erfelijk. De zoon nam de vijandschap van den vader over: bloedwraak was regt en pligt [3]!

Ziedaar de donkere schaduwzijde, die Tacitus aan het zedelijk leven der Germanen opmerkte! Dat zijn tafereel aan overdrijving lijdt en op onze voorouders minder toepasselijk geacht moet worden dan op de overige stammen van hun bloed, kan op geenerlei grond verondersteld worden. De meest onedele trekken, die hier in het oog vallen, zijn het karakter des volks eeuwen na zijne kerstening bijgebleven, en voor een gedeelte nog heden niet uitgewischt. Onze latere mededeelingen zullen daarvan de bewijzen leveren, wanneer wij zelfs nog in de veertiende en vijftiende eeuw twist- en wraakgierigheid, overdaad en

1) Vgl. Schayes, p. 159.
2) Wie denkt hier niet aan het »fire-water", waarmede de Europeanen menigen stam der roodhuiden in Amerika uitroeiden?
3) Tac. *German.* c. 14, 15, 22, 23, 24.

hartstogtelijke speellust als de heerschende zonden onzer natie doen kennen [1].

De natuur des lands, waarin onze vaderen woonden en waarvan hun bestaan, zoolang zeevaart en handel dat niet gewijzigd hadden, grootelijks afhankelijk was, heeft in de laatste eeuwen vóór hunne kerstening, naar men vermoeden mag, slechts geringe veranderingen ondergaan. Een groot gedeelte van den bodem bleef met oorspronkelijke wouden bezet, afgewisseld met heidevelden en, in de lagere deelen, met moerassen en veenen, waartusschen zich hier en daar ruige weilanden, schorren en gorzen vertoonden [2]. Wegen en kanalen ten behoeve van het onderling verkeer en den afvoer des overvloedigen waters ontbraken, met uitzondering van die de Romeinen hadden aangelegd, welke den landzaten welligt nog eenige diensten deden, totdat in het frankische tijdperk de eerste beginselen van onzen waterstaat opkwamen [3]. Zee- en rivierwater had in vele deelen des vaderlands den vrijen toegang tot aan den voet der terpen, hillen en woerden, die in Friesland, Groningen, Zeeland en de Betuwe nog heden in aanzienlijken getale aangetroffen worden, en niet zoo zeer planmatig aangelegde hoogten schijnen te zijn, als wel langzamerhand opgekomen heuvelen, die een veiliger toevlugtsoord voor de bewoners werden, naarmate zij door koemest, aangebragte ruigte en anderen afval van menschen en vee van eeuw tot eeuw aangehoogd werden [4].

---

1) Zelfs de zwaarddans bleef in ons vaderland, gelijk elders (b. v. in Engeland; zie Brand, *Popular antiquit. of Great Brit.*, I, p. 247 s. p. 511 s.), maar onder andere vormen, eene geliefde uitspanning. Zie Van Hasselt, *Arnh. oudh.* I, bl. 245 v. Men denke hier ook aan het ophangen van het mes in herbergen en elders; ald. II, bl. 173.

2) Zie Staring, *De bodem van Nederland*, Haarl. 1856; vgl. Van den Bergh, *Handb. der middel-nederl. Geogr.* bl. 98 v.

3) Van den Bergh, a. w. bl. 109 v.

4) Staring, a. w. I, bl. 26; Ack. Stratingh, a. w. II, 1, bl. 190 v. De presbyter Ultraiectinus (over wien later meer), die in de laatste helft der achtste eeuw het leven van Bonifacius beschreef, zegt van de Friesen: »qui fere quemadmodum et pisces morantur in aquis, quibus ita undique concluduntur, ut raro ad exteras regiones accessum habeant, nisi navibus subvehantur". Bij Pertz, *Monum. German.* II, p. 341.

Steden en groote dorpen werden nog niet gezien in den lande, ofschoon Utrecht, Nijmegen en enkele andere plaatsen door den arbeid der Romeinen reeds een meer of min indrukmakend voorkomen hadden verkregen; maar kleine dorpen en gehuchten waren menigvuldig. Het getal der landzaten, wien stroomen en wouden, veeteelt en eenige akkerbouw in gewone tijden waarschijnlijk voedsel in overvloed verstrekten [1], zal, naar eene welligt te ruime berekening, in het frankische tijdperk ongeveer een derde van het tegenwoordige hebben bedragen [2]. Hunne woningen, naar hunnen staat grooter of kleiner, waren opgetrokken uit leem, hout en riet, de gewone bouwstoffen tot in de late middeneeuwen [3], en waarschijnlijk niet in afzonderlijke vertrekken gesplitst, maar in aan elkander grenzende, opene afdeelingen, waarin menschen en dieren vriendschappelijk zamenleefden, zoo als dit nog heden in enkele oorden van Drenthe en Overijssel voorkomt [4].

De opvoeding der jeugd, de zeden en gewoonten des dagelijkschen levens waren bij onze heidensche voorouders in overeenstemming met hunne geringe beschaving. De moeder — Tacitus meldt het niet zonder een zijdelingschen blik op de romeinsche vrouwen, die anders handelden [5] — zoogde hare eigene kinderen, en deze deelden in huis en hof in de spelen van het kroost der slaven, totdat de volwassen leeftijd hen scheidde [6]. De knaap leerde van den vader en andere mannelijke huisgenooten zwemmen, jagen, visschen, paardrijden en wapenhandel; de jonge dochter van de moeder het huisbedrijf. Schrijven en lezen was vóór de invoering des christendoms in ons land waarschijnlijk eene onbekende zaak [7], en ofschoon de Friesen hunne zangers hadden, die de

1) Ack. Stratingh, bl. 237 v.
2) Van den Bergh, bl. 114.
3) Zie Feith, in Nijhoffs *Bijdragen*, I, bl. 209 v.
4) Tacitus, *German*. c. 20. Vgl. Sloet tot Oldh. in den *Overijss. Almanak*, 1838.
5) *German*. c. 20.
6) Ibid.
7) Vgl. echter Lubach, a. w. bl. 287.

daden der voorgeslachten groot maakten — men denke aan den blinden Bernlef, dien wij later zullen ontmoeten — in hun huiselijk en openbaar leven was de vrucht der schoone kunsten zeldzaam. Op volwassen leeftijd verkreeg de vrijgeboren jonge man het regt van weerbaarheid; de openbare magt stond hem toe wapenen te dragen, en hij, die tot dusver slechts lid van het huisgezin geweest was, werd voortaan ook als lid van den staat aangemerkt: hij mogt zijne stem in de volksvergadering verheffen. Huwelijken op twaalfjarigen leeftijd der maagden kwamen hier te lande nog in de veertiende en vijftiende eeuw voor[1] en waren misschien bij de oude Friesen gansch niet zeldzaam. De echt eischte toestemming van wederzijdsche ouders en maagschap; schaking en vrouwenroof werden streng gestraft. De man kocht zijne vrouw, gelijk wij boven reeds herinnerden, van haren vader, broeder of voormonder, eene zede, waarvan sporen gezien worden in de bekende Schager- en Schermerhorster-vrijstermarkten, en in sommige gewoonten en spreekwijzen in later en tegenwoordig volksgebruik[2]. Hoorngeschal, fakkellicht, vaanen en gezang verhoogden de vreugde van het friesche bruiloftsfeest. Het zwaard, voor de bruid gedragen, terwijl zij naar de woning des bruidegoms werd gevoerd — eene gewoonte, die in Friesland nog lang na de hervorming voortduurde[3] — was, gelijk wij reeds vroeger aanduidden, het teeken dat de man volle magt had over de vrouw en straks ook over

1) Zie mijn *Joh. Brugman*, II, bl. 83, 110.

2) Zie Scheltema, *Volksgebr. der Nederl. bij het vrijen en trouwen*, Utr. 1832, bl. 65; vgl. Ack. Stratingh, II, 1, bl. 264 v. Van eene verloofde zegt men: »zij is reeds verkocht", of »verkocht vleesch, banden van de bank" enz. Het zoogenaamd »koopen van de bruid" door den bruidegom werd door de staten van Holland en Westfriesland nog in 1676 verboden. Zie Wiltens, *Kerkel. Plakaatb.* I, bl. 866. Koenigswarter schreef (*Études hist. sur le développement hum.*, Par. 1850) eene belangrijke verhandeling over *L'achat des femmes* bij de Germanen en andere volken. Zie ook Schayes, I, p. 173 s.

3) Nog in eene friesche synode van 1610 klaagden sommige predikanten »dat, bij copulatie der ehluiden, einer met eenen blooten sweerde vör an trede en driemale in de kerkdeure sleyt". Ack. Stratingh, bl. 268.

de kinderen. Hij mogt beiden tuchtigen, verkoopen, in sommige gevallen zelfs dooden [1]. Dat de verkoop van echtgenoot en kroost in tijden van nood bij de Friesen voorkwam, heeft Tacitus ons berigt [2]; later zullen wij zien, dat het verkoopen van gehuwde vrouwen nog in de veertiende eeuw bij onze vaderen geenszins ongehoord was. Het te vondeling leggen of verlaten van kinderen was waarschijnlijk meer gewoon dan het ombrengen van pasgeborenen, waarvan men zich ontdoen wilde. Toch was het laatste nog in de eerste helft der achtste eeuw, ook bij aanzienlijke Friesen, geene onbekende zaak [3]. Wanneer de dood een der leden van het gezin op het slagveld of in de woning had neêrgeworpen, zorgden naastbestaanden en vrienden voor de uitvaart. Tacitus zegt, dat geween en weeklagt bij de Germanen slechts kort duurden, maar langer de droefheid over het verlies, inzonderheid bij de vrouwen. Groote staatsie bij de plegtigheid zochten zij niet, maar het lijk werd verbrand, zoo het dat van een aanzienlijke was, met eene bijzondere soort van hout [4]. Stof en beenderen werden opgezameld en in leemen, in de zon of het vuur gedroogde urnen bijgezet in ronde of ovale heuvelen van meer of minder omvang, waarvan de aarde, soms met groote zorgvuldigheid, van steenen gezuiverd was [5]. Uit de talrijke grafheuvelen, die tot heden op onze utrechtsche, geldersche, drentsche en andere heiden gezien worden, mag men opmaken, dat het verbranden der dooden ook bij onze vaderen gewoon is geweest, totdat het bij de invoering des christendoms ophield. Waarschijnlijk berustte de handeling ook bij hen op godsdienstige overtuigingen. Het vuur, welks gebruik den mensch onderscheidt van de hem omringende dierenwereld,

---

1) Bij de Saxen van Bonifacius' tijd werd eene overspelige vrouw, en zelfs eene dochter, die zich in het ouderlijk huis had laten verleiden, geworgd en verbrand. Bonifac. *Ep.* 62, ed. Giles, I, p. 135.

2) *Annal.* IV, c. 72.

3) Zie de veel gebruikte plaats van Altfridus, *Vita Liudgeri*, bij Pertz, II, p. 406.

4) *German.* c. 27.

5) Men denke aan het »sit tibi terra levis" der ouden.

was hun heilig; ook hunne afgestorvenen wilden zij den goden offeren en de geesten in rook en vlammen doen opgaan naar den hooge [1].

Het is onbekend, of vóór de zamensmelting der stammen op onzen bodem, eenig volkenverbond onder hen bestond, gelijk aan dat der Saxen en Franken; maar zeker had elke stam, sedert de nederzetting der omzwervenden, zijn eigen grondgebied, dat in gouwen of gooën was verdeeld. Zóó was het bij de Germanen reeds in de dagen van Cæsar en Tacitus, en later. De gouwen bevatten kleinere distrikten, gelijk de latere ambten in Groningerland en elders of de grietenijen in Friesland, en die kleinere distrikten bestonden weder uit gemeenten of marken. In de gemeenten of marken was iederen vrijen of weerbaren man een stuk gronds voor huis en hof toebedeeld; de weiden, heidevelden en bosschen bleven in het gemeen bezit der gemeente-leden of markgenooten [2]. Het familie- en gemeente-leven vormde den grondslag, waarop de gansche zamenstelling der maatschappij berustte. De regering was in de huisgezinnen bij den vader of zijn vertegenwoordiger, in de distrikten en gouwen bij de hoofden der oudste en edelste geslachten. De vereering voor de ervaring en wijsheid der hooge jaren was daarbij het algemeen beginsel [3]. Die onder de vrije mannen door dapperheid en beleid uitmuntten, waren in tijden van nood de aanvoerders of hertogen. Uit de oudste en edelste geslachten koos het volk de meest kunnenden, de bekwaamsten, tot koningen, die den vrede, d. i. de heerschappij des regts in de

1) Zie Janssen, *Grafheuvelen der oude Germanen*, Arnh. 1834, en andere werken van dezen schrijver; vgl. J. Grimm, *Ueber das verbrennen der leichen*, Berl. 1850, s. 5 f. Grimm zegt (s. 41), dat het oud-duitsche woord *êd*, *eit*, ignis, rogi beteekent, en *bâl*, *bael*, rogus. Die aanduiding wordt op merkwaardige wijs bevestigd door onze plaatsnamen Ede en Ballo. In de nabijheid van beide dorpen vindt men, wat aan Grimm niet bekend schijnt geweest te zijn, eene menigte van germaansche tumuli.

2) Ack. Stratingh, II, 1, bl. 312 v.; vgl. De Bosch Kemper, *De wetenschap der zamenleving*, II, bl. 530.

3) Men denke aan de titels: aldermannen = seniores, grietmans = grootmannen (groot heeft nog in ons grootvader de beteekenis van oud); edelen, athelingi, leidt men van ade = oud af, graaf van grau, grijs.

burgermaatschappij, en de vrijheid zouden beschermen, maar geenszins monarchale magt oefenden. De friesche koningen Verritus en Malorix, van wie Tacitus gewaagt [1], „regeerden slechts voor zoo verre als de Germanen zich lieten regeren". Zij waren afzetbaar en afhankelijk van de vergadering der weerbare mannen, bij wie de wetgevende magt berustte. Oorspronkelijk schijnen bij de Germanen slechts twee standen bestaan te hebben, vrijen en onvrijen. Uit de eersten verhief zich later de adel, uit de laatsten de vrijgelatenen, die als het ware den overgang uitmaakten tot de vrijen. De onvrijen of slaven waren wel grootendeels oorlogsbuit. In de saxische en friesche wetboeken, die in het karolingische tijdvak gedeeltelijk uit het oudere gewoonteregt opgemaakt werden, worden zij onderscheiden van de l a t e n of onderhoorige landbouwers, die aan landhoeven verbonden waren, welke zij tegen zekere uitkeeringen van de opbrengst en tegen sommige heeren-diensten in gebruik hadden [2]. Het oudste regt onzer vaderen was onbeschreven gewoonteregt, dat met de overige belangen der gouwen en gemeenten in de vergaderingen, die alleen uit vrije, weerbare mannen bestonden, behandeld werd. De grond van het regt was de gemeenschappelijk erkende verpligting, die uit de natuurlijke verhouding van familie- en gemeente-leden voortsproot, en uit het verdrag van vrije lieden [3]. De plaats, waar men bijeenkwam, was eene gewijde, een heilig woud of heuvel [4].

1) *Annal.* XIII, c. 54.

2) Ack. Stratingh, II, 1, bl. 316 v.; vgl. Sloet van de Beele, *De hof van Voorst*, Amsterd. 1863.

3) Zie Acker Stratingh, t. a. p. en De Bosch Kemper, t. a. p.; vgl. Laurent, a. w. V. p. 27.

4) Als oude vergader- en gerigtsplaatsen wijst men aan Grollerholt in Drenthe, Engelanderholt in de heide bij Beekbergen op de Veluwe, enz. Vgl. J. de Wal, *Over den invl. van het heidendom op het germ. regt*, in *Nederl. jaarb. voor regtsgel.* VIII, bl. 376 v. Te Engelanderholt werd tot diep in de zestiende eeuw onder den blooten hemel de zoogenaamde klaarbank gehouden. Zie Molhuysen in Nijhoffs *Bijdragen*, III, bl. 57. Toen ik, in den zomer van 1857, het nu zoo eenzame oord vlugtig bezocht, zag ik er eenige tumuli, en om den heuvel, waarop men voormaals regt sprak, ontelbare kuilen, die stookplaatsen schijnen geweest te zijn.

Een onzer oudste schrijvers, die in het laatst der achtste eeuw, waarschijnlijk te Utrecht, eene biografie van Bonifacius stelde, een overigens meer dan gewoon verlicht geestelijke, heeft onze nog onbekeerde voorvaderen „barbaren" geheeten, ja „wezens, den dieren gelijk"[1]. Welke gronden had die auteur voor zijne harde getuigenis? Was het hem te doen, om den heldenmoed van den geloofsprediker te schitterender te doen uitkomen, daar deze ook zulke diep gezonken menschen durfde naderen, om het zaad der goddelijke waarheid in den akker hunner harten te strooijen, en dacht hij daarbij voornamelijk aan de friesche woestelingen, onder wier zwaardslagen Bonifacius en de zijnen, dertig of veertig jaren vroeger, den marteldood stierven? Wij achten het waarschijnlijk. Maar hoe het zij, en hoezeer wij als zeker aannemen, dat er onder onze heidensche vaderen eene menigte van individuën is geweest, op wie vermelde benamingen evenzeer toepasselijk waren, als zij nog heden, helaas, van menigen landgenoot moeten gelden — tot karakterisering onzer vóórchristelijke volksmassa kunnen zij niet zonder verkrachting der geschiedenis aangewend worden! Neen, geslachten, bij wie zich beginselen van nationale deugden openbaarden, zooals wij bij onze voorouders ontmoetten, bij wie de echt in eere gesteld, het maatschappelijke leven eenigermate geordend, de standen geregeld en een niet weinig ontwikkeld gewoonteregt gevestigd waren — zulke menschen mogen geene barbaren, en nog veel minder verdierlijkten genoemd worden, ofschoon hun nog enkele, ja vele trekken van barbaarschheid en verdierlijking aankleefden. Zij hadden zekeren trap van beschaving bereikt, en droegen krachten in zich, die hen voor een hoogeren vatbaar maakten. Die krachten waren vooral mannelijke ernst, liefde voor vrijheid en orde, die men niet ten onregte „echt germaansche beginselen" heeft geheeten[2],

1) »Hos remotos a caeteris nationibus ideoque brutos ac barbaros celestis seminis verbis [Bonifacius] adiit." Presb. Ultraiect. *Vita Bonif.*, bij de Belland. *Acta ss. ad d.* 5 *Junii*, p. 479, en bij Pertz, II, p. 341.

2) De Bosch Kemper, a. w. II, bl. 582 v.

en die wij zonder twijfel ook echt zedelijke moeten noemen. Die zelfde krachten zien wij aanvankelijk in hun leven werkzaam, en die ze koesterden, waren niet bestemd om, wanneer zij met meer beschaafden in aanraking kwamen, gelijk de amerikaansche stammen van heden, weg te sterven. Integendeel, die aanraking was hun noodzakelijk, zou hunne opkomende cultuur op zedelijk en maatschappelijk levensgebied niet tot stagnatie vervallen. Onze vaderen wachtten vóór alles op eene redelijke godsdienst, die, meer dan de hunne, verstand en hart kon verlichten, heiligen en in onderlinge overeenstemming brengen. Dan zouden zij, wel langzaam, maar zeer zeker, eene toekomst te gemoet gaan, die hen welhaast in de huishouding der menschheid eene waardige plaats zou doen bekleeden [1].

---

§ 3.

Het voorvaderlijk heidendom [2].

Toen de bewoners van Nederland zich voormaals tot het christendom bekeerden, verlieten zij eene godsdienst,

---

1) Over de missie der germaansche volken in de wereldgeschiedenis, die voor een groot deel ook de missie van onze natie is, leze men, behalve het aangehaalde werk van De Bosch Kemper, t. a. p., Laurent, a. w. p. 13 s., en inzonderheid Ehrenfeuchter, *Entwicklungsgeschichte der menschheit*, Heidelb. 1845, s. 154. Beide laatstvermelde schrijvers leveren beschouwingen over de gewigtige zaak, die ik zeer leerzaam acht, ofschoon ik, blijkens het in deze § medegedeelde, niet al hunne stellingen tot de mijne maak.

2) Voor de kennis der germaansche mythologie is het beroemde werk van J. Grimm (*Deutsche Mythologie*, 3e ausg. 1854) steeds onmisbaar. Een aangenaam handboek werd geleverd door J. W. Wolff (*Die deutsche götterlehre*, 1852); maar niet minder aangenaam en grondiger is de reeds vele malen door ons aangehaalde *Götterwelt der deutschen und nord. völker* van Mannhardt, die dezen arbeid liet voorafgaan door zijne *Germanische mythen*, 1858. Wat bepaald voor de kennis van de nederlandsche mythologie gedaan werd, vindt men opgegeven en beoordeeld in eene verhandeling van J. de Wal, *Over de beoefening der ned. mythol.*, 1847. De rijkste verzameling van bouwstoffen werd geleverd door Van den Bergh, in zijne *Proeve van een krit. woordenboek der nederl. myth.*, 1846. Een overzigt van de godsdienst onzer heidensche vaderen vindt men in Acker Stratinghs *Aloude staat*, II, 1, bl. 352 v. De bronnen, waaruit onze mythologie wordt gekend, zijn besproken door Van den Bergh, a.w. inleid. bl. xv.

die overoud was en verschillende ontwikkelingsperioden had doorleefd. Uitgegaan van eene naïeve vergoding der gansche natuur, was zij in Azië waarschijnlijk reeds eene vereering van het licht en de lichtgoden geworden, voordat de Germanen uit het moederland den weg der volksverhuizing insloegen. Welke lotgevallen zij sedert onderging, is grootendeels onbekend. Maar daar de Germanen van oudsher een behoudend volk zijn geweest, ligt het vermoeden voor de hand, dat zij hunne godsdienstige overleveringen tamelijk onveranderd met zich droegen, totdat zij, aan den Rijn en elders meer of min gevestigd, een nieuw tijdvak hunner geschiedenis ingingen. Dit vermoeden schijnt gesteund te worden door het berigt van Caesar, „dat zij alleen die goden vereerden, die zij zagen en door wier zegeningen zij openbaar (aperte) beweldadigd werden, de zon (sol), de maan (luna) en den god des vuurs (Vulcanus), terwijl zij van de overigen niet eens hadden hooren spreken" [1]. Is dit berigt naauwkeurig, dan mag men aannemen, dat zij, gelijk hunne voorgeslachten, hunne vereering vooral aan genoemde goden wijdden, en wel zóó dat zij in die goden de elementen zelve aanbaden, zonder hun nog met klare bewustheid menschelijke gestalten toe te dichten; alle andere goden toch, d. i. de geheel ligchamelijk en anthropopathiesch gedachte goden der Romeinen, Jupiter, Juno enz. waren hun onbekend [2]. Maar was de anthropomorfose der germaansche hemelmagten in Cæsars tijd nog niet, of althans zeer onvolkomen geschied, anderhalve eeuw daarna, in de dagen van Tacitus en later, laat zij zich duidelijk aanwijzen. Het volk was, door den strijd met de Romeinen en door den invloed van nieuwe toestanden, van het voormalig nomaden-leven tot een gansch ander bestaan gekomen. De herders waren jagers, landbouwers en vooral krijgslieden geworden. De gedachtenkring werd uitgebreid, het gevoel verlevendigd, de verbeeldingskracht

1) *De bello Gall.* VI, c. 21.
2) Mannhardt, a. w. I, s. 70 f.

door avontuurlijke ervaringen geprikkeld, en dat alles werkte zamen om aan de voorstellingen aangaande de oude goden een meer geestelijk karakter te geven, nieuwe te dichten, en beiden al meer en meer een menschelijk en persoonlijk wezen toe te schrijven, waarin zich het wezen hunner vereerders zelve afspiegelde [1]. Nog had de germaansche mythologie dit tijdvak van hoogere ontwikkeling niet geheel doorloopen [2], toen onze vaderen van hun polytheïsme tot het licht van den Christus werden geroepen.

De hoogste godheid aller duitsche stammen is Wodan, wiens mythe zijn oorsprong zal genomen hebben uit de vereering van den wind en zijne weldadige, maar ook geweldige magt. Zijn naam, die aan het woord „woede" verwant is, kondigt hem aan als den god der rustelooze bedrijvigheid, wiens kracht zich laat gelden aan alle wezens. Hij is de vader van vele goden en der oudste koningen en geslachten. Aan hem danken de menschen en alle schepselen hunne gestalte en schoonheid, de dichters hun lied, de helden hunne dapperheid. Soms „een wilde jager", die op zijn wit nevelros door wolken en stormvlaag vaart, is hij bovenal krijgsgod. Dan treedt hij majestueus daarheen, toegerust met zwaard en speer, leider van den slag, beschikker van de zegepraal. Zijn heerlijk verblijf is in de hemelen, waarin hij die op aarde als helden stierven om zich verzamelt, opdat zij deelen in de vreugde zijner jagt en maaltijden. Maar die een woedende is in het onstuimige zwerk en oorlogsgeweld, heeft niet alle trekken van vriendelijker aard verloren: somtijds daalt hij neder onder de stervelingen, wanneer het vrede is in hun midden. Dan heeft hij zijne schitterende wapenrusting verwisseld met een graauwen mantel en hoed, en als de god

1) Mannhardt, t. a. p.
2) De hoogste ontwikkeling der germ. mythologie had in het noorden plaats, bij de scandinavische volken, ten gevolge van oorzaken, die door Mannhardt (a. w. s. 77 f.) en anderen aangewezen zijn. Men kent haar uit volkszangen, in de zevende, achtste of negende eeuw gedicht, en in het laatst der dertiende in »de oudere, poëtische Edda" nedergelegd, en ook uit »de jongere, prozaïsche of Snorra-edda". Vertalingen en verklaringen werden geleverd door Simrock, *Edda, die ältere und jüngere*", 2e ausg., 1855.

van 's menschen wensch verleent hij zijnen gunstelingen wijsheid, den schipper voorspoedigen wind, den speler goede kansen, den landman ruimen oogst. Wodans nagedachtenis leefde onder ons voort in de benaming van den vierden dag der week, en in eene thans vergeten benaming van het sterrebeeld de wagen, dat in het middel-nederlandsch woenswagen heette; ook schijnen de plaatsnamen Woensdrecht, Woensel e. a. naar hem heen te wijzen[1].

Uit de vereering, die de oorspronkelijke natuurgodsdienst voor de wolken koesterde, de wolken uit wier schoot regen daalt op de dorstige aarde en bliksemstralen het voor den mensch onmisbare vuur werpen — uit die vereering werd in verloop van eeuwen de dondergod geboren. Donar, in het noorden een schoon jongeling en Wodans zoon, rijdt door het luchtruim in een met twee bokken bespannen wagen. De klaauwen der dieren drijven vonken uit en de raderen laten het geluid des onweders hooren, want de vaart is snel. Om de kin en de borst van den god schittert de vuurroode baard; in zijne regterhand houdt hij een steenen beitel of hamer, die telkens, wanneer hij wordt uitgeworpen, vanzelf wederkeert tot den drager. Donderslagen kondigen zijne komst, bliksemstralen, die donderbeitels in de spitsen voeren, zijne tegenwoordigheid aan; maar zijne verschijning brengt zegen, want hij schenkt den lenteregen, die den bodem vrucht doet dragen, en neemt den vlijtigen akkerman na zijn moeizaam leven op aarde tot zich in zijne hemelwoning; hij beschermt den huishaard en het gansche familieleven, dat bij de germaansche volken in den huishaard zijn middenpunt vindt, en zoo wordt hij ook de schutsheer van den echt, die vruchtbaarheid geeft aan het huwelijks-

1) Vgl. Grimm, s. 120 f; Mannhardt, I, s. 107 f.; Van den Bergh, bl. 370 v. Mannhardt meent ook in eenige gewoonten van ons St. Nicolaas-feest sporen der Wodansdienst te kunnen aanwijzen, a. w., s. 186. Zie ook Verwijs, *Sinterklaas*, 's Grav. 1863, bl. 40. Nog in het midden der vijftiende eeuw ontmoet men bij sommigen hier te lande de voorstelling, dat God een graauw kleed draagt. Zie Joh. Busch, *De reform. monast.*, in Leibnitii *Script. Brunsvic.* II, p. 986: »Deus in coelo griseam tunicam est indutus", zoo sprak eene visionarische vrouw te Alkmaar.

bed, de voorstander van den stam, wiens symbool, de hamer, den stamgenooten wordt vooruitgedragen, wanneer zij ten strijde gaan. Ook Donars nagedachtenis is niet spoorloos onder ons verdwenen. Men vindt haar bewaard in den naam van den vijfden dag der week, van den Donderberg bij Leersum en Dieren, van het gehucht Tunarloo bij Assen, in het volksbijgeloof aangaande de beschermende kracht der donderbeitels, en welligt in enkele woorden der volkstaal [1].

Nevens Wodan en Donar schijnt het geloof onzer vaderen een derden hoofdgod vereerd te hebben, wiens naam in Duitschland en bij ons verloren is gegaan, maar waarschijnlijk Fro luidde. Men meent in hem den noordschen zonnegod te herkennen, den god des vredes en der blijdschap, wien het omstreeks kersttijd gevierde joelfeest gewijd is, en die, deelgenoot van de scheppende kracht van Wodan, op een everzwijn door het luchtruim vaart, om vruchtbaarheid aan den akker en aan maagden en vrouwen bruilofts- en moedervreugde te brengen. Als een overblijfsel zijner vereering ten onzent wordt eene sage in het zutphensche aangemerkt. Op kerstnacht rijdt Derk met den beer (een mannelijk varken) over de hoeven der landlieden; die 's avonds te voren het akkergereedschap niet onder dak brengt, vindt het 's morgens door de klaauwen van den beer vertreden en onbruikbaar gemaakt [2]. De kerstblok, die men in Gelderland nog heden op de haardsteden brandt, kan eene herinnering van het joelfeest zijn.

---

1) Vgl. Grimm, s. 151 f.; Mannhardt, s. 187 f.; Van den Bergh, bl. 263 v. In den omtrek van den Donderberg bij Leersum, waarop of waarbij later eene kerk heeft gestaan, blijkens een daar gevonden doopfont, vindt men vele germaansche grafheuvels, die echter van jaar tot jaar, ten gevolge van ontginningen, verdwijnen. De landlieden in Gelderland en elders meenen, dat de bezitter van een donderbeitel tegen den bliksem beveiligd is, waarom zij van zulk voorwerp ongaarne afstand doen. De uitroep »wat donder" en »wat hamer" schijnt evenzeer naar Donar te verwijzen, als de duitsche vloeken »der hammer schlage dich", »beim hammer" en »potz donnerhammer", die Mannhardt bijbrengt.

2) Vgl. Grimm, s. 190 f.; Mannhardt, s. 233 f.; Staring, *Sporen van heidensch bijgeloof in het Zutphensche* (*Mnemosyne*, 1829, I, bl. 323); Van den Bergh, bl. 21 v., 64 v.

In de noordsche mythologie is spraak van den god Forzeti (de voorzitter), een zoon van Balder, den god der onschuld, en van diens trouwe gade Nanna. Deze Forzeti woont in een schitterend hemelpaleis, en van zijnen troon beslist hij beter dan alle anderen de twistzaken van goden en menschen; die hem aanroepen in hunnen regtsnood, vinden hulp. Toen de Friesen in de zevende en achtste eeuw op leven en dood met de Franken kampten en hun verkeer met het noorden hen met Forzeti bekend maakte, laat het zich veronderstellen, dat hun zulk eene godheid dierbaar werd. De vijanden uit het zuiden, overmagtig door aantal en krijgskunst, drongen al hooger en hooger op; de vrijheidszin en het regtsgevoel onzer vaderen werd diep gekrenkt; hunne godsdienstige gemoedelijkheid, waarvan wij later roerende bewijzen zullen ontmoeten, werd verlevendigd en beriep zich in dezen strijd op den hoogsten regter. Forzeti, die bij de Friesen Fosite heette, had in de dagen van koning Radboud en later zijne heiligdommen op het nog hedén door Friesen bewoonde Helgoland en welligt op andere eilanden in de nabuurschap, misschien ook te Dokkum. Toen Willebrord en vervolgens onze Ludger Helgoland bezochten, vonden zij er verschillende tempels (fana), eene heilige bron, waaruit men niet dan zwijgende putten, en daaromheen grazend vee, dat niemand aanroeren mogt [1].

---

1) Alcuini *Vita Willibr.* bij Mabill. *Acta ss. ord. Bened. Sæc.* III, 1, p. 566; Altfridi *Vita Liudg.* bij Pertz, II, p. 410. De naam van Helgoland wordt door de oude schrijvers niet genoemd. Zij spreken van Foseteslant, Fositeslant, »insula in confinio Fresonum et Danorum". Aan de identiteit met Helgoland schijnt niet getwijfeld te mogen worden, ofschoon men het vroeger dikwijls gedaan heeft (zie *Batavia Sacra*, I, bl. 69; de monografie van Lappenberg, *Ueber die alte gesch. Helgoland's*, 1831, kon ik niet raadplegen). Over den god Fosite leze men vooral Grimm, a. w. s. 210 f.; Westendorp (die met anderen hem zonder grond eene godin noemt), *Jaarb.* I, bl. 35, en Van den Bergh, bl. 60 v. Laatstvermelde geleerde vraagt, »waarom zoude aan eenen zóo onbeduidenden god, als Forseti in de noordsche mythologie is, in Friesland eene zoo aanzienlijke vereering ten deel gevallen zijn?" Ik poogde die vraag in den tekst te beantwoorden. Het schijnt mij toe, dat men van de religieuse behoeften onzer heidensche vaderen over het algemeen te kleine gedachten koestert. De benaming van een ouden put of bron op het kerkhof te Dokkum, fet-

Waar de anthropomorfose der oude natuurdienst voorspoedig voortschreed, zoodat de hemelmagten voor de verbeelding al meer en meer menschen-gedaanten aannamen, wier leven eene trouwe reflectie van het leven der stervelingen was, moesten nevens de goden ook godinnen gedacht worden, die als gaden en zusters haren echtgenooten en broeders in de hemelsche huishouding ter zijde stonden; en eenmaal voor de fantasie aanwezig, konden zij niet anders dan voorwerpen der vereering zijn. Zóó is geschied, vooral in het noorden, maar ook bij onze vaderen. In onze mythologie is spraak van Friga, Frowa en Holda, die verschillende hypostasen schijnen geweest te zijn van ééne oorspronkelijke en groote hemelgodin [1], en daarom ook in de overleveringen elkander zeer gelijk zijn. Allen dragen het karakter van vriendelijke, genaderijke wezens, die aan den akker ruimen oogst, aan de maagden bruidegoms, aan de huisvrouwen kroost schenken. Hare nagedachtenis ziet men bewaard in de benaming van den zesden dag der week (bij de Friesen frigendei, friendei), den vrouwennaam Frouke, het middelnederlandsche woord vroneldenstraet (vrouw-holdestraat), waarmede men den melkweg aanduidde [2], en in de gunst, die de landlieden nog heden aan den ooijevaar, Holdas gewijden vogel, betoonen, die met de lente wederkeert en in Gelderland, Utrecht en andere provinciën „de kinderen brengt". Op Walcheren bij Domburg schijnt de zetel der dienst van Nehalennia geweest te zijn. Daar stond voormaals een, waarschijnlijk aan haar toegewijd woud, waarvan men in de zeventiende eeuw nog overblijfselen vond. Van de tweede helft der eerste tot het midden der derde eeuw na Christus verrees er een tempel der Romeinen, die haar van de landzaten leerden dienen. Toen werden haar

---

se-pomp, doet aan Fosite denken. De Presbyter Ultraiect. verhaalt, dat Bonifacius op de plaats, waar later te zijner eere eene kerk gebouwd werd, eene bron gevonden en gewijd (sanctificatum) heeft. Zie bij de Bolland. *Acta ss. ad d.* 5 *Junii*, p. 480, en bij Pertz, II, p. 351; vgl. Dirks, a. w. bl. 68 v.

1) Mannhardt, s. 313.

2) Grimm, s. 229 f.; Mannhardt, s. 269 f.; Van den Bergh, bl. 66 v. 115 v.

beelden, altaren en votieftafelen gewijd, waarvan velen tot heden bewaard zijn en zoowel latijnsche als barbaarsche namen dragen. Hare afbeeldingen, allen voortbrengselen van romeinsche kunst, stellen haar voor als eene staande of zittende vrouw in een ruim opperkleed met een manteltje, het hoofd met eene kap of muts gedekt, den voet soms op een scheepssteven rustende; eenige vruchten liggen in haren schoot of in een korfje naast haar; in hare nabijheid ziet men een hond. Men vereerde haar vermoedelijk als eene plaatselijke godin, wier bestaan elders weinig of niet bekend was, en hare attributen leeren, dat de Romeinen althans overvloedige boomvruchten van haar verwachtten, verbetering van wegen, bescherming van scheepvaart en handel [1]. Sommigen meenen in Nehalennia Folla, de godin des overvloeds, te herkennen [2].

Vraagt men naar den aard der voorstellingen van onze vaderen aangaande hunne godheden in het algemeen, dan is het antwoord bezwaarlijk te geven, tenzij men het met Grimm en anderen opmake uit analoge mythologiën, vooral de latere noordsche, wat zijne bedenkelijke zijde heeft [3]. Op grond van het medegedeelde merken wij echter op, dat hunne ideeën omtrent de hemelmagten onklaar zijn geweest en tevens zinnelijk. De mannelijke en vooral vrouwelijke godheden gelijken in vele opzigten zoozeer op elkander, dat hun wezen schijnt ineen te vlieten. Aan eerstgenoemden zijn wel verschillende betrekkingen op de menschenwereld toegedacht, maar het volksgeloof wist ze niet uit elkander te houden; de laatsten doen den stervelingen allen dezelfde diensten. Beiden

1) Zie de beschrijving en platen van Janssen, *De Rom. beelden en gedenkst. van Zeel.* bl. 115 (*N. Werk. van het Zeeuwsch Gen.* II, 2, 1845); vgl. Van den Bergh, bl. 161 v. en *Jahrbücher des vereins von alterthumsfreunden im Rheinland.*, IX, s. 87, en verschill. volg. stukken; ook *Publications de la société pour la recherche des monuments dans le Grand-duché de Luxembourg*, VIII, p. 114 s., XV, p. 184 s. Of de aan den Rijn, in het luxemburgsche en elders gevonden beeldwerken, welke men op de Nehalennia-dienst heeft betrokken, inderdaad Nehalennia voorstellen, laat ik anderen ter beslissing over.

2) Wolf, a. w. s. 38.

3) Grimm, a. w. s. 193 v.

mogen al een eenigermate supranatureel aanzien hebben, daar men hun bovenaardsche krachten toeschreef, in waarheid zijn zij Germanen, die oorlogen, jagen, maaltijd houden, te paard rijden of in wagens en schepen omvaren, alles op echt germaansche wijze; en het goede, dat zij hunnen gunstelingen doen of van hen eischen, behoort tot de sfeer van het fysieke leven. Toch ontwaart men in deze godenleer, niettegenstaande haren zinnelijken grondslag, eene betrekkelijke reinheid, eene negatieve zedelijkheid. De fantasie bleef hier vrij van den invloed der vleeschelijke hartstogten, die zulke gevaarlijke bestanddeelen aan de oostersche, de grieksche en romeinsch-grieksche mythologiën leverde. Het karakter der goden is doorgaans majestueus en heroïek, en dat der godinnen moederlijk, als de natuur en hare krachten, waarvan beiden personificatiën zijn; maar zedelijke gehalte bevat het in zeer geringe mate.

In het geloof onzer vaderen was, evenmin als in dat der overige duitsche volken, plaats voor een eigenlijken duivel, een absoluut boos wezen, in eeuwige vijandschap tegen goden en menschen gedacht. Maar achten wij hen deswege gelukkig, wij zouden dwalen, zoo wij meenden, dat hunne zielen ontoegankelijk waren geweest voor daemonische fantasie-beelden. Zij droomden van reuzen en reuzinnen, woeste, plompe naturen van overgroote fysieke krachten, die tegenover hemelbewoners en stervelingen vaak een boozen zin openbaarden. Zij dachten de wereld vervuld met ontelbare wezens, die de verbeelding in verschillende sferen plaatste, en die allen invloed heetten te oefenen op den mensch en zijne bedrijven: de belewitten, die vroeger misschien weldadige geesten geacht werden, maar later hun vriendelijk karakter verloren en toovenaars of waarzeggers werden; de nikkers, eene soort van watergeesten, waarvan de benaming tot heden in de titulatuur des duivels bewaard is; kabouters [1], roodmutsjes, aardman-

---

1) Tot de kabouters behoort de boeman, die in de kinderkamer nog niet vergeten is. Zie Mülhause, *Die ur-religion des deutschen volkes*, Cassel, 1860, s. 40.

netjes, grillige en bedrijvige huisgeesten, die, waar zij naar hunnen wensch bejegend werden, soms goede diensten deden, maar ook niet zelden bewijzen van hatelijken moedwil gaven; witte wiven, die dikwerf van kinderroof en andere misdaden verdacht werden, en hare woningen in grafheuvelen, in de nabijheid van bronnen en beken hadden[1]. Doch wij mogen bij deze en andere spookgestalten, waardoor het gemoed onzer voorgeslachten zoozeer verontrust werd, en waarvan de sporen tot heden nog maar al te diep in het bijgeloof van ons volk ingedrukt staan, niet langer vertoeven, en spoeden ons tot de beschouwing van andere zijden des oud-nederlandschen heidendoms.

De mythologie der oudere en jongere Edda stelt haren beoefenaar in staat, zich bekend te maken met den vollen inhoud des godsdienstigen geloofs, zooals het zich bij de scandinavische volken in het laatste tijdvak van hun heidendom ontwikkeld heeft. Wat men in het noorden zich voorstelde van den chaos, de wereldschepping, het ontstaan der goden, de betrekking dier goden op de menschen, en die van beiden op het noodlot of de hoogere wereldorde, het wezen des toekomstigen levens in verschillende toestanden, den ondergang en eindelijke vernieuwing der wereld — dat alles is daar met meer of minder klaarheid uitgedrukt. Hadden wij grond om aan te nemen, dat de mythologie onzer voorouders aan de latere noordsche volkomen gelijk ware geweest, dan zouden wij op vele vragen aangaande hunne godsdienstige overtuigingen, die wij nu met stilzwijgen moeten voorbijgaan, breed bescheid kunnen geven. Maar die grond ontbreekt ons, en daarom bepalen wij ons in ons verder berigt betreffende den inhoud des voorvaderlijken geloofs tot het weinige, waarvoor de wetenschap op haar tegenwoordig standpunt verantwoordelijk mag gesteld worden.

De bewustheid der reële betrekking, waarin de mensch

---

1) Zie de aangeh. werken van Grimm, Wolff en anderen, en inzonderheid Van den Bergh, art. *Alven*, *Dwergen*, *Reuzen*, enz.

tot de onzigtbare wereld staat, is de voorwaarde aller godsdienst, en zij was ook bij onze voorgeslachten aanwezig. Hunne goden mogten woningen hebben in den hooge, boven lucht en wolken, zij waren daarom niet verre van den sterveling: het geloof erkende hunnen onweêrstaanbaren invloed op alles, wat hier beneden omging; het waardeerde hunne gunsten en vreesde hunnen toorn; het zag hen afdalen uit het zwerk en omvaren door het gedrang des oorlogsvelds, of langs akkers en wateren, om hunne vrienden te zegenen en hunne vijanden te verderven. Zoo hadden zij dan wat men hun geloof aan eene goddelijke voorzienigheid mag noemen, en als alle volken der oudheid — wij zullen het straks zien — wisten zij het uit te drukken in offergaven, die de hemelvorsten bewegen moesten hunne goedertierenheid te vermenigvuldigen, of de teekenen van hun mishagen af te wenden. Waar de overtuiging aangaande eene goddelijke voorzienigheid bestaat, al is zij ook zeer onvolkomen, daar kan de hoop op een toekomstig leven niet geheel blijven sluimeren. De mensch, die alles wat hem omringt, met weemoed der vergankelijkheid prijs gegeven ziet, siddert terug voor de gedachte aan zijne vernietiging, zoolang de frischheid zijner natuur door valsche beschaving niet vergaan is, en naarmate de polsslag zijner fysieke krachten te voller klopt, is hem de vrees voor een eeuwigen dood des te onverdragelijker. Dan staart hij met zoekenden blik naar „het ander land", en waar zijn geest de gestalten zijner goden ontmoet, durft hij verlenging zijns bestaans van hen verwachten, zoo niet in de heerlijkheid hunner eigene verblijven, dan toch in de vallei der in nevelen omwarende schimmen!

Dat onze vaderen op een leven na het tegenwoordige gehoopt hebben, valt niet te betwijfelen; de algemeenheid dier hoop bij alle volken, ook die op den laagsten trap van beschaving staan, is er ons waarborg voor, en wat wij weten van hunne zorg voor de dooden, het verbranden der lijken en het nederleggen van kostelijk geachte voorwerpen bij hun stof, schijnt het te bevestigen. Maar welke

hunne voorstellingen omtrent de afgescheiden geesten waren, is ons uiterst gebrekkig bekend; vermoedelijk waren zij zeer duister en ver uiteenloopend. Het geloof, dat 's menschen ziel bij den dood het ligchaam verlaat, en wél als een vogel, die in vrijheid opwaarts streeft, meent men [1], dat aan het germaansche heidendom niet vreemd geweest zal zijn, en het is zeker, dat het lang na de stichting onzer kerk ten onzent aanhangers vond: waar een uitstekend vrome den geest gaf, zagen sommigen eene duif uit zijnen mond ten hemel snellen [2]. Ook sporen van geloof aan de zielsverhuizing komen voor [3]; men vindt ze bewaard in volksverhalen aangaande spookdieren, vooral katten, die te middernacht uit de graven opkomen om kerkhoven en wegen onveilig te maken [4], en welligt ook in onze weerwolven, toovenaars, die de gedaante van wolven kunnen aannemen [5]. Gewoner echter was waarschijnlijk de gedachte, dat de overledenen na de verbranding of begrafenis onder den grond voortleefden [6], waaruit menige geestverschijning op onze kerkhoven zal moeten verklaard worden; maar nog meer gangbaar was ongetwijfeld de voorstelling van zekere oorden, waar de afgescheiden geesten bijeenverzameld werden, om in vreugde of leed gemeenschappelijk te leven. Merkwaardig is, ten opzigte van het laatste, het bekende verhaal van Procopius, dat wij gewigtiger rekenen, naarmate het meer regtstreeks op de Friesen betrekking schijnt te hebben. Gemelde schrijver zegt, uit den mond der bewoners van de landen der Noordzee-kusten vernomen te hebben, dat de zielen der afgestorvenen naar het eiland Brittia (d. i. bij Procopius Groot-brittanje) worden over-

1) Grimm, s. 786 f.
2) Emon. *Chron.*, in Matth. *Anal.* II, p. 108; Joh. a Leid., *Chron. Belg.* XXIII, c. 24, ed. Sweerts, p. 208; vgl. Cæsarius Heisterbac., *Dial. miracul.* ed. Strange, Colon. 1851, II, p. 353.
3) Vgl. Wolff, s. 114 f.
4) In het jaar 1830 ontmoette ik dit bijgeloof bij de bewoners van Loevestein.
5) Vgl. Van den Bergh, bl. 271.
6) Zie Kiliaan, i. v. mollen-rooven; vgl. Van den Bergh, bl. 91.

gevoerd, en wel door menschen, die op den oever van het vaste land wonen (in Vlaanderen of Zeeland? [1]) en onder de heerschappij der Franken staan, maar hun geen schatting opbrengen, omdat zij de dooden overschepen. Zij, wier beurt het is de sombere taak te vervullen, leggen zich in den avond ter ruste. Te middernacht hooren zij aan hunne deur kloppen en zacht roepen. Dan spoeden zij zich haastig naar het strand, waar zij ledige, hun niet toebehoorende booten vinden. Zij springen er in, slaan de riemen uit, en nu bemerken zij, dat hunne vaartuigen tot zinkens toe geladen zijn. De togt, die anders in een dag geschiedt, wordt in een uur volbragt, en als de booten aan den wal van Brittia landen, zijn zij terstond ledig als te voren. De schippers zien van het begin tot het einde van de reis niets, maar als de vaartuigen door de dooden verlaten worden, vernemen zij eene stem, die elke schim naar haren naam en haar vaderland vraagt [2]. Dat deze sage met de voorstellingen onzer vaderen aangaande de hel in verband staat, is duidelijk. Zij dachten zich die hel als een schimmenrijk, waarheen de geesten met schuiten of wagens [3] werden overgebragt, een nevelland dat met de latere of christelijke hel weinig of niets gemeen had, en eenvoudig de vergaderplaats aller dooden was, voor zoo verre sommigen niet om hunnen stand of verdiensten in betere verblijven werden opgenomen. Dat zulke betere verblijven, in den trant der noordsche Walhalla, aan hunne verbeelding niet onbekend waren, mag men opmaken uit de aan koning Radboud in den mond gelegde betuiging, dat hij niet „met eenige weinige armen in het hemelsche rijk der christenen wenschte te verblijven",

---

1) Vgl. Van den Bergh, bl. 100. Grimm, s. 793, denkt aan Helium en Helvoet.

2) Procop., *De bello Goth.* IV, c. 20. Vgl. Grimm, s. 792 f.

3) In de Over-betuwe kent men den h e l l e w a g e n, ook in België, waar hij soms z i e l e w a g e n wordt genoemd, en eld. Van den Bergh, bl. 43; Wolff, s. 117 f. Te Rottum rijdt 's nachts te twaalf uren een ijzeren wagen om, met zes bulhonden bespannen. Zuidhof, *Geschied. van Rottum*, Uithuiz. 1857, bl. 171.

maar in gezelschap zijner vorstelijke voorouders en van den frieschen adel[1].

In het wezen aller godsdiensten ligt eene wet, die hare belijders dringt in gewijde vormen, niet slechts individueel, maar ook gemeenschappelijk, het geloof des harten te openbaren. Vandaar dat alle volken van eenige religieuse ontwikkeling steeds eene eeredienst bezaten, en dat ook onze voorgeslachten de hunne hebben gehad. Hoedanig was die eeredienst? Welke waren hare heilige tijden, plaatsen en handelingen? Ziedaar vragen, wier beantwoording, voor zoo verre zij mogelijk is, onze kennis van het nederlandsche heidendom nog eenigzins zal kunnen aanvullen.

Aan feesten, goden- en jaarfeesten beide, heeft het onzen vaderen, evenmin als anderen germaanschen volken, ontbroken. Tacitus berigt[2] reeds, dat aan Mercurius (Wodan) bepaalde dagen waren gewijd, en „de lijst der heidensche bijgeloovigheden", die onder den invloed van Bonifacius werd opgemaakt[3], opdat de geestelijken der pas bekeerde landen weten zouden, welke overblijfselen der oude godsdienst zij inzonderheid uitroeijen moesten, maakt er mede gewag van. Dezelfde lijst spreekt ook van feesten ter eere van Jupiter (Donar), en zoo doet ook eene rede van den geloofsprediker Eligius[4], waarvan het evenwel betwijfeld kan worden, of zij regtstreeks op ons vaderland mag betrokken worden. Van het aan Fro gewijde joelfeest hebben wij vroeger eenige sporen aangeduid. Onder de jaarfeesten, die op gezette tijden invielen,

1) *Annal. Xantens.* bij Pertz, II, p. 221; Jonæ Font. *Vita ampl. Vulfranni*, in Ghesquieri *Acta ss. Belg.* VI, p. 537. Vgl. Van den Bergh, bl. 92 v.

2) *German.* c. 9; vgl. Van den Bergh, bl. 41 v.

3) De *Indiculus superstitionum et paganiarum* van het concilie van Lestines in 743, is met de akten dier kerkvergadering vele malen uitgegeven. Men vindt het merkwaardige stuk ook in Bonif. *Opera. omn.* ed. Giles, II, p. 16 s. en bij Pertz, III, p. 19. Het werd vele malen gecommentariëerd (zie Rettberg, I, s. 328), en in het breede door Fehr, *Der aberglaube und die kathol. kirche des mittelalt.*, Stuttg. 1857, en door Warnkoenig en Gérard, *Hist. des Carolingiens*, I, p. 222 ss.

4) Audoeni *Vita Elig.*, in Ghesq. *Act. ss. Belg.*, III, p. 247.

en waarvan het onzeker is, of zij ter eere van bepaalde godheden werden gehouden, verdienen de volgende eenige opmerkzaamheid. De nieuwjaarsdag, door de Romeinen, ook nadat het christendom hunne staatsgodsdienst geworden was, zoo luidruchtig gevierd, schijnt van hen op de Franken en andere germaansche volken overgegaan te zijn[1]. Eligius bestreed de wilde vreugde en de bijgeloovige gebruiken van dit feest bij zijne bekeerlingen, òf in onze nabuurschap òf elders, en Burchard van Worms deed hetzelfde bij zijne geloovigen in Duitschland[2]. Daar de eerste Januarij sinds overoude tijden ook in Nederland een dag van volksvreugde is geweest, niettegenstaande het burgerlijke jaar gerekend werd gelijktijdig met het kerkelijke te beginnen, d. i. op kerst- of paaschdag, ligt het vermoeden voor de hand, dat deze feestviering reeds in de dagen des heerschenden heidendoms zal voorgekomen zijn: onze friesche voorvaderen kunnen haar van de Franken overgenomen hebben. In Februarij vielen de „spurcalia", die Bonifacius deed verbieden, en waarnaar men meent dat genoemde maand bij de oude Duitschers sporkel en bij ons nog heden sprokkelmaand zal heeten. Dat men bij het woord „spurcalia" aan offeranden ter eere van de zon te denken heeft, wordt door sommigen beweerd[3], maar is niet bewezen. Of het ostrafeest, dat volgens Beda door de heidensche Angelsaxen in April ter eere van eene godin Eostra gevierd werd[4], en in Duitschland en Engeland aan het paaschfeest den naam ostern en eastern bezorgde, ook ten onzent bekend geweest is, weten wij niet[5]; de gewoonten, die nog in onze dagen heerschen, van op paschen eijeren te eten en,

1) Zie mijne *Gesch. van het kerk. leven*, II, bl. 117 v.

2) Audoeni *Vita Elig.* l. l. p. 246. De pll. van Burchard vindt men bij Van den Bergh, bl. 46; vgl. den *Corrector Burchardi* bij Wasserschleben, *Bussordnungen*, s. 650.

3) Fehr, a. w. s. 57. Vgl. Du Cange, die Aldelmus, *de Virgin.* c. 12, aanhaalt, waar van »fanaticæ lustrationis spurcalia" gesproken wordt.

4) Beda, *De tempor. rat.* c. 15, ed. Giles, VI, p. 179.

5) Vgl. echter Verwijs, a. w. bl. 42, over de krakelingen van palmpaschen in Overijssel.

zooals in Gelderland veel geschiedt, paaschvuren te ontsteken, ofschoon waarschijnlijk van heidensche afkomst, kunnen met het christendom herwaarts gebragt zijn [1]. Het meifeest, bij ons en vele volken van germaansche afkomst nog heden wél bekend, opende voor onze vaderen den blijden zomertijd en had voormaals waarschijnlijk eene godsdienstige beteekenis, gelijk ook dat van midzomer, waarvoor later het St. Jansfeest in de plaats kwam [2]. Welligt waren de meeste der genoemde en andere jaarfeesten de oudste, die de Germanen gevierd hebben, daar zij, meer dan de godenfeesten, naar de oorspronkelijke natuurdienst heenwijzen.

Zoolang de anthropomorfose der goden bij onze vaderen niet tot op zekere hoogte voltrokken was, en zij in zon, maan, vuur, wind enz. de elementen zelve nog aanbaden, konden godenbeelden en tempels geene plaats bij hen vinden. Waar aan de voorstelling der hemelmagten de menschelijke gestalte nog ontbrak, of deze niet plastiesch genoeg in haar ontwikkeld was, kon men ten hoogste eenige symbolen en teekenen scheppen, b. v. een hamer of beitel tot aanduiding van den dondergod. Zoo bleef men dan de eeredienst verbinden aan de zigtbare voorwerpen zelve, waarin de natuurkrachten vereerd werden. Men offerde in donkere wouden en bij enkele boomen, die, zwaarder en lommerrijker dan andere, Wodans ademtogt, den wind, in geheimzinnige stemmen vernemen lieten, en men bragt zijne beden en gaven aan beken en bronnen, groote steenen en diergelijke natuurvoortbrengselen, waarin de fantasie weldadige of vreeselijke magten aanschouwde. Eerst later, toen men de goden van de elementen onderscheidde en de godenwereld eene reflectie van de menschenwereld was geworden, poogde men de onzigtbare wezens in stoffelijke vormen zigtbaar te maken, en toen men eenmaal beelden bezat, konden tempels als godenwoningen niet lang achterwege blijven.

---

1) Vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* V, 1, s. 238.
2) Vgl. Van den Bergh, bl.53 v. bl. 56 v.

Het berigt van Tacitus [1], dat de Germanen „bosschen en wouden heiligden, maar het overigens ongeoorloofd achtten de goden binnen wanden te besluiten of naar eenige menschengedaante af te beelden", zal na het aangevoerde in zijne wezenlijke beteekenis ligt verstaan worden [2]. De Romein, wiens geest zich reeds verhief boven het grove anthropomorfisme van Athene en Rome, bewonderde de volken, wier zeden en leven hij beschreef, omdat zij vrij schenen te zijn van de zinnelijke godsdienstvormen, die hem bij zijne landgenooten tot eene ergernis waren; maar de ware oorzaak der afwezendheid van godenbeelden en tempels bij die volken werd geenszins door hem begrepen.

Als heilige bosschen onzer vaderen vermeldt men het woud van Baduhenna en een ander, beiden door Tacitus besproken [3], maar zonder duidelijke aanwijzing hunner ligging; de overleveringen wijzen daarenboven op het Schakenbosch bij Voorburg, het Haagsche bosch, het Haarlemmerhout, het Rijkswald bij Nijmegen enz. [4]. Dat zij menigvuldig waren en nog steeds in eere gehouden werden, toen men reeds tempels en afgoden bezat, mag opgemaakt worden uit het berigt van onze kronijkschrijvers, dat Willebrord, toen hij van zijne tweede reis naar Rome teruggekeerd was, verrast werd door de tijding, dat gedurende zijne afwezigheid „alle boomen waren neêrgeworpen." Stormwinden hadden gewijde bosschen en boomen ontworteld, en de apostel zag er een voorteeken in van den naderenden val des heidendoms [5]. Eiken, linden, hazelnoot- en andere boomen, waarbij men godsdienstige handelingen volbragt, kwamen waarschijnlijk aan alle

---

1) *German.* c. 9.

2) Vele schrijvers hebben uit deze woorden van Tacitus trachten te bewijzen, dat het spirituëele beginsel, dat de duitsche volken in de zestiende eeuw zoo vatbaar maakte voor de reformatie, den Germanen reeds vóór hunne kerstening eigen was!!

3) *Annal.* IV, c. 73; *Hist.* IV, c. 14.

4) Van den Bergh, bl. 380 v.

5) *Chron. de Traj.* in Matth. *Anal.* V, p. 311; Joan. à Leid., *Chron. Belg.* II, c. 14, ed. Sweerts, p. 23.

eenigzins bewoonde oorden voor. Te Zutphen op 's Gravenhof werd tot in late tijden onder een eik en linde leengerigt gehouden [1], en nog heden overschaduwen beide boomsoorten in de kom onzer dorpen niet zelden de geliefde vergaderplaatsen der landlieden. Gewijde putten of bronnen had men op Fositeland, te Dokkum en elders, en hunne vereering is op onze christelijke voorgeslachten overgegaan, of althans door hen vernieuwd geworden [2]. Tempels werden in de zevende en achtste eeuw door onze geloofspredikers in alle deelen des vaderlands aangetroffen [3]. Walcheren bezat, behalve het heiligdom van Nehalennia, dat een romeinsche bouw zal geweest zijn, een tempel van Mercurius (Wodan), en in de dagen van Radboud waren er verschillende op Fositeland. Genoemde koning vernieuwde in 716 vele heidensche heiligdommen, die later door Bonifacius en zijne medearbeiders verstoord werden [4]. De discipelen van Willehad sloegen de hand aan eenige gewijde gebouwen in Drenthe [5], en hetzelfde deed Ludger in Friesland [6]. Van afgodenbeelden in die tempels wordt zelden gewag gemaakt, maar zij zullen in de meeste wel niet ontbroken hebben; van Nehalennia-beelden hebben wij reeds gesproken, en later zullen wij ook in den tempel van Mercurius op Walcheren een goden-beeld ontmoeten. In sommige friesche tempels werden in de dagen van Karel den groote en Ludger aanzienlijke schatten bewaard, die toen aan den keizer en de utrechtsche geestelijkheid kwamen [7].

De handelingen der openbare eeredienst, op feestdagen en bij andere gelegenheden, waren voornamelijk optogten

---

1) Van den Bergh, bl. 384.

2) In den *Indiculus superst.* is sprake van »fontes sacrificiorum". De bronnen of putten van Fositeland en Dokkum vermeldden wij boven, bl. 33. De put van Willebrord te Heilo en die van Sura te Dordrecht ontmoeten wij later. Zie over de bronnenvereering Van den Bergh, bl. 14 v.

3) Van den Bergh, bl. 220 v.

4) Wilibaldi *Vita Bonif.* bij Pertz, II, p. 339, 341.

5) Anskarii *Vita Willehadi*, bij Pertz, II, p. 381.

6) Altfridi *Vita Liudg.* bij Pertz, II, p. 408.

7) Altfridi l. l.; vgl. de *Lex Fris.* en de bij Van den Bergh, bl. 222 v. aangeh. schrijvers.

en offeranden. Gelijk nog heden eenige volken in Indië zich bij plegtige gelegenheden om hunne priesters scharen en de wagens volgen, waarop hunne goden omgevoerd worden, zoo deden dit ook de Germanen van Tacitus' dagen. Genoemde schrijver spreekt van een met een kleed overdekt voertuig, dat slechts door een priester aangeraakt mogt worden en door koeijen getrokken werd [1], en „de lijst der heidensche bijgeloovigheden" gewaagt van „een beeld, dat men over de velden droeg" [2], waarschijnlijk in de hoop, dat de godheid den akker vruchtbaarheid zou schenken. Bij sommige feesten schijnt men, in plaats van een overdekten wagen, eene op wielen gestelde schuit gebruikt te hebben [3]. De offeranden, die, behalve op de feestdagen, ook bij andere plegtigheden, koningskeuzen, begrafenissen enz. plaats hadden, waren, even als bij andere volken der oudheid, dank- en zoenoffers en ook zulke, waarbij de uitslag van eenige belangrijke onderneming werd uitgevorscht. De voorwerpen, welke men den goden toewijdde, waren vooral dieren, die den mensch onmisbare diensten bewezen en daarom kostelijk in zijn oog waren, paarden, runderen, geiten enz. [4], en daarenboven veldvruchten en feestdranken. Bij de laatstvermelden heeft men aan het zoogenaamde minne-drinken te denken, dat van eenige libatiën vergezeld ging en, na de kerstening onzer vaderen, door den dronk van St. Jans- en St. Geertens-minne werd vervangen, dien men inzonderheid aan wegreizenden en verzoenden plagt toe te brengen [5]. Van de zoenoffers onzer vaderen was het

---

1) *German*. c. 40.
2) »De simulacro, quod per campos portant."
3) Van den Bergh, bl. 49.
4) Grimm, s. 40 f.; Van den Bergh, bl. 255 v.
5) Het oud-duitsche woord minni beteekent gedachtenis, en minna gedenken. De minnedronk is dus een gedachtenis- of liefde- en vriendschapsdronk. Grimm, s. 52 f. In Schotland dronk men in de middeneeuwen ter eere van Christus, den aartsengel Michaël enz. Cunningham, *The church hist. of Scotl.*, Edinb. 1859, I, p. 26 s. Over St. Jans- en St. Geertensminne werd, na van Alkemade, Huydecoper en and., geschreven door Visscher, *Kronijk van het hist. gen. te Utr.*, 1846, bl. 317.

afschuwelijke menschen-offer het voornaamste. Bij de Friesen was het in de eeuw hunner kerstening nog alles behalve zeldzaam, ja misschien meer dan ooit in zwang, omdat zij, die in den strijd tegen christendom en Franken van dag tot dag grond verloren, er des te meer op uit moesten zijn, om door zulk bedrijf den vermeenden toorn hunner goden af te weren. De personen, die men op de feesten ombragt, waren deels openbare misdadigers, vooral heiligschenners, die zich aan de tempelschatten hadden vergrepen [1], deels door het lot aangewezen kinderen en jongelingen. Men schijnt ze door kampvechters gedood en somtijds ook aan de golven der zee prijs gegeven te hebben [2].

De oude Germanen hadden geene priesters, zoolang het patriarchalisme het heerschende beginsel van hun volksleven was. De hoofden der familiën, die in hunnen kring de voorstanders aller betrekkingen en belangen waren, traden ook als zoodanig in de zaak der godsdienst op. In dien zin zal men het berigt van Cæsar moeten verstaan, „dat de Germanen geene druïden hadden, die de goddelijke dienst verzorgden" [3]. Maar in de dagen van Tacitus, als hunne openbare eeredienst reeds eene aanmerkelijke ontwikkeling had ondergaan, was dit anders. Toen hadden zij wel geen boven het volk verheven priesterstand, zooals de keltische druïden vormden, die, in hiërarchische geleding van elkander afhangende, een gesloten gezelschap uitmaakten en zekere geheime theosofie bezaten [4]; maar zij hadden toch hunne gewijde personen, die bij alle gewigtige aangelegenheden van het openbare leven eene belangrijke taak vervulden. De priesters waren „de wachters der wet" [5], zoowel in godsdienstige als maatschappelijke zaken. Op den krijgstogt droegen zij de symbolen en beelden der goden naar de kampplaats, en bij de

1) *Lex Frision*. Tit. 12, bij de Haan Hettema, *Oude friesche wetten*, Leeuw. 1851, II, bl. 375.
2) Jon. Fontan. *Vita ampl. Vulfranni*, Ghesq. VI, p. 532 s.
3) *De bello Gall.* VI, c. 21.
4) Zie Döllinger, *Heidenth. und Judenthum*, Regensb. 1857, s. 558.
5) Ewarto = wachter der ewe, der wet.

volksvergaderingen bewaarden zij de orde en tucht. Zij bewaakten de heilige wouden en begeleidden de feestelijke optogten. Zij slagtten de offers en verdeelden het vleesch onder de aanwezigen. Zij spraken de orakels uit het gehinnik der paarden of uit de ingewanden der offerdieren, en zij wijdden de koningen, waarschijnlijk ook de echtsluiting, en bestuurden het ceremoniëel der lijkverbranding [1]. Ofschoon na Tacitus onze bronnen maar zelden van heidensche priesters gewag maken, mogen wij aannemen, dat zij ook in de tijden der kerstening van ons volk aanwezig waren en ongeveer hetzelfde ambt bedienden als vroeger. Alcuinus spreekt van „een goden-wachter" bij den tempel van Mercurius (Wodan) op Walcheren [2]. De friesche schrijvers der zes- en zeventiende eeuw hebben vele priesters met name opgenoemd, en zelfs sommiger godgeleerde en wijsgeerige schriften vermeld, alsof zij ze gelezen hadden; ook hebben zij ons het berigt nagelaten, dat te Oldenhoven, waar thans Leeuwarden ligt, eene heidensche priesterschool heeft bestaan. Dat dit alles als louter verdichtsel door onze latere geschiedvorschers verworpen werd, laat zich begrijpen [3]. Toch mogen wij vaststellen, dat de priesters ook bij onze vaderen, als bij andere oude volken, de dragers der toenmalige beschaving zullen geweest zijn, die waarschijnlijk, even als die van het noorden [4], eene schoolsche opleiding hadden genoten. Of de Germanen ook priesteressen hadden, kan betwijfeld worden, maar zeker is het, dat ook onze voorouders, gelijk naburige stammen, de Bructeren en andere, hunne waarzegsters hadden, waaraan de latere tooverheksen verwant waren [5].

De middeneeuwsche christenheid heeft — niet in prak-

1) Tacit. *German.* c. 7, 10, 11, 40; vgl. Van den Bergh, bl. 249 v. en Rückert, I, s. 64, 65, 67.

2) *Vita Willibr. pros.* en *Vita metr.* bij Mabill. *Sæc.* III, 1, p. 568, 578.

3) Vgl. Van den Bergh, bl. 250 v.

4) Vgl. Mannhardt, I, s. 40.

5) Vgl. Van den Bergh, bl. 272 v.; Mülhause, *Ur-religion des deutsch. volkes*, s. 21 f.

tijk, maar in theorie — op het voorbeeld der oudere, van alle heidendom een volslagen afkeer geopenbaard. Hare eigene godsdienst niet zoozeer voor de hoogste, als wel uitsluitend voor de éénige houdende, noemde zij die van alle niet-christenen bedrog en volstrekt verderfelijk. Krachtens hare dualistische wereldbeschouwing, waarbij de satan de grootmagtige beheerscher der menschheid gedacht werd, voor zoo ver hij aan den God des christendoms niet een deel zijner onderdanen moest afstaan, kon en mogt zij wel niet anders: de kerk was de arke Gods, en buiten die ark woedde de golfslag van een geestelijken zondvloed, die de gansche aarde overdekte en alles met eeuwigen dood bedreigde. Willebrord, Bonifacius en al de apostelen onzer vaderen deelden met de oude kerkvaders in de overtuiging hunner tijdgenooten, dat heidendom en daemonendom hetzelfde was [1]. Wodan, Donar en alle andere goden onzer voorgeslachten waren voor hen geene verdichte, maar reële wezens, positieve duivelen, en daarom achtten zij de afgodendienst ook duivelendienst en hare aanhangers duivelskinderen, zoolang zij door afzweringseed en doop van het rijk des satans niet waren losgemaakt. Wat moeten wij van die opvatting, ook als wij haar van haar middeneeuwsch karakter ontdaan hebben, denken? Was het heidendom onzer vaderen inderdaad niets anders dan eene vergiftige plant van logen en zonde, en daarom ook onmagtig iets anders dan logen en zonde voort te brengen? Wie zal nog bekrompen genoeg zijn, om op deze vraag een toestemmend antwoord te geven? Neen, even zeker als alle volken in alle stadiën hunner ontwikkeling eenige godsdienst behoeven, zal hun zedelijk en stoffelijk bestaan niet haastig verderven, zoo zeker dragen ook alle godsdienstvormen, van den laagsten trap der natuurvergoding tot de volle hoogte der vereering van den

---

1) Zoo deden ook nog protestantsche schrijvers, b. v. Picardt, *Antiquiteiten*, Amst. 1660, bl. 66. Als hij de namen van eenige goden genoemd heeft, vervolgt hij: "hoe moet den satan in sijn vuyst gelacchen hebben, als hy dit vuyle snoode gespuys, hier en in de omliggende landen, heeft ingedrongen", enz.

Eénige in geest en waarheid, eene zedelijk-religieuse kern in zich, waardoor zij meer of min weldadigen invloed oefenen op het leven harer belijders. En zulk eene zedelijk-religieuse kern lag ook in de polytheïstische natuurvergoding onzer vaderen besloten! Hunne godsdienst wekte in zekere mate het geloof aan eene hoogere wereld, waaraan de mensch als redelijk wezen toebehoort. Zij voerde niet tot de klare aanschouwing van den eeuwigen Koning in het rijk des geestes, maar vestigde de aandacht op de openbaring der Godheid in hare zigtbare werken. Uitgaande van ootmoedig afhankelijkheidsgevoel, den grondslag van alle, ook de hoogste godsdienst, onderhield zij datzelfde gevoel in den boezem harer belijders, en kweekte daar niet alleen vrees voor de hemelsche magten, maar ook dankbare liefde, vertrouwen en hoop, zelfs op een toekomstig leven. Die hemelsche magten werden menschelijk gedacht, en daardoor hadden de goden hun deel aan de zedelijke natuur des menschen; zij waren redelijke, persoonlijke wezens, wier dienst humaner moest zijn dan die der elementen, waarvoor men zich vroeger boog. In hunnen naam kon men in huiselijk en maatschappelijk leven orde en tucht handhaven, eeden zweren, wetten uitvaardigen, verbindtenissen en verdragen sluiten met vrienden en vijanden. Zoo was dan ook deze godsdienst in zekere mate een zegen voor die haar aanhingen, en zij hadden haar niet kunnen missen zonder groote schade; maar men wachte zich hare werkingen te zeer te idealizeren! Het voorvaderlijk heidendom „was geen duivelsche logen, maar toch eene menschelijke dwaling". Omdat het vele goden had, had het inderdaad geen God. Het onderhield het afhankelijkheidsgevoel, maar niet het zuivere, dat het monotheïsme kweekt. Wodan, Donar en alle andere goden en godinnen hadden groote magt en oefenden weldadigen invloed op der stervelingen bestaan, maar bij geen hunner was almagt of eene allesomvattende voorzienigheid: de hoogere eenheid kon door onze vaderen slechts gevonden worden in de bewustelooze kracht van een donker noodlot, waarmede zij niet in persoonlijke gemeenschap konden

treden. De goden, ja, waren geanthropomorfizeerde en anthropopathische, en daarom ook zedelijke wezens; maar hunne zedelijkheid stond niet hooger dan die hunner vereerders: zij leverden geene idealen van morele reinheid, van wijze liefde en van geestelijk leven; zij waren voorbeelden van willekeurige goedhartigheid, van wilde krijgshaftigheid en een onstuimigen toorn, wiens gloed vaak niet gekoeld kon worden dan in het bloed van menschenoffers. Wat zulk eene godsdienst had moeten worden, zoo onze voorouders hunne geschiedenis nog eenige eeuwen buiten alle aanraking met de christenheid hadden voortgezet, is niet twijfelachtig. Onder den invloed der meer en meer opkomende volksbeschaving ware zij welligt nog eenigermate verfijnd,[1] maar naauwelijks veredeld geworden. Hare mythologie zou hare negatieve zedelijkheid, welke wij vroeger roemden, allengs verloren hebben, en, naar haar gehalte aan die van Grieken en Romeinen meer en meer gelijk geworden, ware zij als deze ten slotte ondergegaan, na der menschheid minstens evenveel schade als heil te hebben aangebragt.

---

§ 4.

Onze heidensche vaderen en het toenmalig christendom.

Het christendom, waartoe onze voorgeslachten door de stem der evangelizatie van de zevende en achtste eeuw geroepen werden, was evenmin het christendom van den Heiland en zijne oorspronkelijke getuigen, als dat van het evangelische protestantisme. Uitgegaan van Palæstina en zeer snel verbreid over een groot deel van Azië, Afrika en Europa, had het in de eerste vijfhonderd jaren van zijn bestaan reeds eene eigenaardige ontwikkeling ondergaan en een karakter aangenomen, waarin zich de

1) Men denke hier aan de laatste ontwikkelingsperiode der germaansche godsdienst in het noorden, maar vergete niet, dat de scandinavische volken reeds eeuwen vóór hunne kerstening met de christenwereld in verkeer zijn geweest.

bewijzen voordoen, dat de menschheid, hoezeer er op aangelegd om christelijk te zijn, echter onmagtig was zich terstond meester te maken van den vollen zin des goddelijken woords, dat de Verlosser in naam zijns Vaders had uitgesproken. Terwijl het evangelie bestemd was, om de in Christus verschenen waarheid en liefde Gods te prediken, opdat de gehoorzamen, verlost van dwaling en zonde, tot een heilig en zalig leven zouden komen, werd het in de romeinsche wereld opgevat als eene theorie, die vooral ten doel had om ingewikkelde vraagstukken over God en 's menschen betrekking tot God op te lossen; en hoezeer het geestelijke beginselen wilde verbreiden, waardoor zijne belijders boven vergankelijke vormen en uitwendige voorschriften verheven en tot de vrijheid der burgers van het rijk des geestes zouden geleid worden, werd het door de massa der geloovigen verlaagd tot eene wet, die maar al te zeer gelijk was aan de wet des ouden jodendoms. Zóó begrepen, of liever misverstaan, en zoowel in leer als eeredienst en kerkgebruiken met honderd vreemde bestanddeelen bezwaard, werd het christendom door de oude volken aan de nieuwe ten erfenis gelaten. Die nieuwe volken, Franken, Angelsaxen en andere, versmaadden de veel beteekenende nalatenschap niet. Zij aanvaardden de godsdienst van Christus, die nu de godsdienst van Rome was geworden, met jeugdig enthousiasme, maar waren onbekwaam om wat de geest van beschaafder natiën dan zij had voortgebragt, terstond aan het zuiveringsproces te onderwerpen, dat het zoozeer behoefde. De dogmatische grondstellingen der oude kerk werden in vertrouwen overgenomen en voorshands als een wel kostelijk, maar toch grootendeels renteloos kapitaal ter zijde gelegd, totdat men ze na eenige eeuwen met hooge belangstelling in behandeling zou nemen. Het standpunt der wet, waarop de kerk hare kinderen geplaatst had, werd niet verlaten, maar als het alleen ware door woord en voorbeeld aanbevolen. De eeredienst met haar overladen ceremonieel, de heiligen- en relieken-vereering en alles wat zinnelijkheid en misverstand en de nawerking van joden- en

heidendom aan de eenvoudige en tegelijk zoo diepe godsdienst des evangelies hadden toegevoegd, dat alles werd door de nieuw gekerstenden in de landen der Franken en Angelsaxen met liefde ontvangen, om straks weder met liefde aan de nog onbekeerde broeders in Duitschland, ons vaderland en elders overgeleverd te worden. Voorzeker, het christendom, waartoe onze heidensche voorgeslachten geroepen werden, was noch dat van den Christus, noch dat van een Luther of Kalvijn; het was het roomsche van de eerste middeneeuwen! Maar was het daarom minder bij magte, de gemoederen der half beschaafde Friesen aan te grijpen? Zoude de arbeid van een Willebrord of Bonifacius welligt schooner vrucht gedragen hebben, zoo hunne prediking en hun gansche missie-werk met een hoogeren, een meer evangelischen zin ware ondernomen?... Wij kunnen het niet gelooven, maar achten het zelfs zeker, dat de bekeering onzer vaderen minstens evenzeer een gevolg is geweest van de gebrekkige gestalte, waarin het christendom tot hen gebragt werd, als van de beginselen der hoogste waarheid, die het, niettegenstaande zijne gebreken, ook toen in zich droeg [1].

Dat ook onze vaderen, evenzeer als andere germaansche volken, die zich vroeger en later in de kerk lieten opnemen, zekere prædispositie voor het christendom hadden [2], kan evenmin betwijfeld worden, als dat het christendom zelf, waartoe zij zich lieten bekeeren, in zich droeg, wat hen noodzakelijk moest aantrekken, zoodra het hun hoofd en hart onder bereik had. Bij een volk, dat met gemoedelijken ernst zijn Wodan en Donar, zijne Friga en Holda aanhing, kon het niet ontbreken aan eenigzins nadenkende naturen, die toegankelijk waren voor de majesteit van het monotheïsme der geloofspredikers; en

---

1) Vgl. Van Hengel en Diest Lorgion, *Gesch. der beschaving in Europa*, Haarl. 1862, I, bl. 216.

2) Over die prædispositie der germaansche volken in het algemeen zie men, behalve Rettberg, I, s. 246 ff., II, s. 577 ff., vooral Kraft, *Die Kirch. gesch. der germ. völker*, I, s. 128 ff, en Rückert, a. w. passim; over die onzer vaderen Royaards, *Invoering van het christend. in Nederl.* bl. 31 v. 74 v.

als dezulken, van den éénigen en oppermagtigen Schepper van hemel en aarde hoorende, door anthropomorfische en polytheïstische geloofsvooroordeelen belemmerd werden in hunne neiging om dat monotheïsme aan te nemen, kwam de kerk hun niet te gemoet met anthropopathische uitdrukkingen aangaande Gods wezen, met eene grove triniteitsleer en met de aanprijzing der vereering van Maria en de heiligen? Wodan, der vaderen opperste god, en andere hunner goden hadden woeste trekken in hun karakter, maar zij waren tevens goedhartige wezens, die hunnen gunstelingen veelvuldige weldaden toedeelden en zelfs de schuld der berouwhebbenden vergeven konden, als zij bloedige offers bragten. Was in zulke voorstellingen geen aanknoopingspunt gegeven voor de milde leer des evangelies, dat God liefde heeft voor allen en barmhartigheid oefent jegens de boetvaardigen, dat Christus zondaren zoekt en vriendelijk ontvangt, dat hij zich zelven den Vader heeft geofferd op het kruis; en voor de leer der kerk, dat offers en gaven aan altaren en priesters gewisselijk des hemels gunst verwerven? Onze voorgeslachten hadden hun geloof aan een toekomstig leven, maar hunne denkbeelden omtrent de gewigtige zaak waren onzeker en duister. Het kan niet anders of ook bij hen, als bij de Angelsaxen en andere volken, moeten er geweest zijn, die brandden van verlangen naar nieuwe tijdingen aangaande „het ander land"[1]. Het christendom bragt die tijdingen, en de zeer positieve leeringen van een Willebrord en Bonifacius aangaande hel en hemel moesten diepen indruk maken. Onze vaderen droegen eene kern van zedelijkheid in zich, liefde voor huisgezin en gemeente, voor ouders, gade en kroost; zij beminden orde, wet en vrijheid. Als hunne geloofspredikers die zelfde deugden roemden, zoo welsprekend als b. v. een Boni-

1) Zie het merkwaardig verhaal bij Beda, II, c. 13, Giles, II, p. 230, aangaande de raadsvergadering onder koning Edwin. Een der verzamelde grooten verklaarde zich voor het aannemen van het christendom, zoo het bleek, dat de nieuwe leer de onzekerheid aangaande 's menschen toekomst zou opheffen: »si hæc nova doctrina certius aliquid attulit, merito esse sequenda videtur".

facius het in zijne sermoenen wist te doen, moesten er dan in de harten hunner hoorders geene snaren weêrklinken, die nog sluimerende beginselen wekten en belangstelling kweekten voor de nieuwe leer? Wanneer men nu bij dit alles in aanmerking neemt, dat alle heidendom of liever alle polytheïsme van nature eenigzins verdraagzaam is en gereed om vreemde goden als nationaalgoden te erkennen, en dat van de andere zijde onze apostelen van hunne bekeerlingen in den aanvang wel niet veel eischten, althans geen spiritualistiesch geloofsleven, maar vooral eerbied voor en aanneming van zekere kerkvormen en gebruiken, dan wordt ons de kerstening onzer heidensche voorgeslachten een begrijpelijk verschijnsel. Voor de edelste persoonlijkheden in hun midden was de voorvaderlijke godsdienst eene vóórschool voor die van Christus, en voor anderen van meer zinnelijken aanleg had de kerk met hare mysteriën van doop en mis, hare reliekenkassen, mirakelgeschiedenissen enz., een eigenaardig aantrekkingsvermogen.

Maar hoe groot ook de prædispositie voor het christendom bij de aanstaande bekeerlingen wezen mogt en hoe diep ingrijpend de magten, welke den geloofspredikers ten dienste stonden, de geschiedenis leert, dat ook ten onzent de betere godsdienst tegenstand ontmoette en niet dan na een langdurigen en bloedigen strijd over het heidendom de zegepraal behaalde. En ook dit laat zich verklaren. Het christendom was de godsdienst der Franken, en ofschoon zijne apostelen hier te lande voor het grootste deel Angelsaxen waren, die apostelen stonden voortdurend met de Franken in de naauwste betrekking en genoten de bescherming hunner vorsten. Reeds dit was op zich zelf genoegzaam, om wat een Willebrord en Bonifacius leerden en bedoelden bij den vrijheidminnenden Fries in verdenking te brengen. Maar de nieuwe godsdienst verwekte ook van andere zijden antipathiën [1]. Zij wilde aangenomen worden, niet nevens, maar ten koste van de oude. Zij

1) Vgl. Grimm, I, s. 3 ff., wiens opmerkingen wij hier gebruiken.

wilde de voorvaderlijke goden, die zij duivelen noemde, verdringen uit het hart des volks, dat hen eeuwen aangehangen had. Die goden en hunne dienst waren diep ingevlochten in de dierbaarste overleveringen der natie, hare geschiedenis, hare huiselijke en maatschappelijke instellingen, gebruiken en regten. Hunne namen, uit de moedertaal ontsproten, waren door ouderdom geheiligd; hunne mythen roemden hen als de stamvaders van koningen en adellijke geslachten; wouden, meren, bronnen en heuvelen waren hun toegewijd; op hunne weldadigheid had men van de jeugd af gehoopt, voor hunnen toorn gevreesd, op hunne feestdagen de schuimende mede geplengd. Van dat alles moest men afstand doen, en wat ontving men er voor in de plaats? O, zooveel wat den zinnelijken, bevooroordeelden heiden, den levenslustigen mensch, vol van fysieke krachten en vleeschelijke hartstogten, als dwaasheid en onnatuur moest voorkomen! De geloofspredikers verkondigden een God, die niet als Wodan den dapperste, maar den ootmoedigste en nederigste het meest beminde, een God van vrede en barmhartigheid, die zijne hemelwoning alleen vóor de kinderen des vredes en der barmhartigheid openstelde. Zij spraken van Christus, den zachtmoedigen, vergevensgezinden, gehoorzamen lijder, bijna in alles de antithese van het mannen-ideaal der krijgshaftige Germanen. Hunne leer noemde zonde, wat men van oudsher deugd en geregtigheid had geacht, den adeltrots, de bloedwraak, het offeren op de graven van geliefde afgestorvenen, het vragen naar de orakels der goden, het dragen van amuletten enz.[1]. En hoedanig waren de mannen, door wier tusschenkomst men ten koste van alles wat den halven natuurkinderen het liefste was, de gunst van den onbekenden God kon verwerven, zijn onzekeren zegen in leven en dood?... Zij waren vreemdelingen, die bij hunne kerkdiensten eene onverstaanbare taal spraken; „knechten van het verwijderde Rome", de hoofdstad des volks, waartegen de voorvaderen een harden kamp

1) Men zie de later te bespreken sermoenen van Bonifacius.

hadden gestreden; asceten met strak gelaat en strenge levensvormen, die in onthouding, vasten, nachtwaken, coelibaat en zelfpijnigingen van allerlei aard de hoogste heiligheid zochten!

Het christendom werd tot onze vaderen gebragt en door hen aangenomen. Dit was te verwachten! De kerk trad met hare beschaving en hare hoogere waarheid, met hare beginselen en leer van liefde en geregtigheid tegenover „het verwilderende heidendom" op: dat heidendom moest vallen, en het is gevallen, maar niet zonder hardnekkigen tegenstand, en ook „niet zonder roerende klagten" van de zijde zijner gemoedelijkste belijders. Nog in 1284 had het eiland Silt, toen, gelijk nog heden, door Friesen bewoond, zijne heidensche tempels en priesters, maar de inboorlingen waren grootendeels tot het christendom overgegaan. Toen men besloten had die tempels in christenkerken te veranderen, werd van Hamburg of elders een schilder ontboden, om het oude heiligdom van Eidham met muurschilderijen te versieren. De kunstenaar kwam, en terwijl zijn penseel de beelden van apostelen en martelaren maalde, trad hem een oud man op zijde, een van de weinigen, die tot heden doof waren geweest voor alle vermaningen om zich tot Christus te bekeeren. De grijsaard zag voor een oogenblik sprakeloos toe: de beelden der nieuwe goden, die hij aanschouwde, verkondigden hem luide, dat het met de oude gedaan was. Dat was meer dan die mensch kon verdragen: hij wilde zijne goden niet overleven, stiet zijn mes in den strot en viel stervende ter aarde [1]. Als Wodan of Donar in de dertiende eeuw nog zulke ernstige aanhangers had, kunnen wij er dan aan twijfelen, of het den vaderen van dien Fries in de zevende en achtste eeuw iets kostte, zich los te maken van de oude godsdienst?

1) Men vindt dit verhaal in een opstel van Hans Kielholt, die op het eiland Silt leefde, toen de gebeurtenis plaats had. Het werd uit een oud HS. overgenomen door K. J. Clement, in zijn merkwaardig geschrift *Die lebens- und leidensgesch. der Friesen*, Kiel, 1845, s. 92.

HOOFDSTUK II.

Eerste pogingen tot bekeering onzer vaderen.

---

§ 1.

De kerk en de zendingsijver in naburige landen.

Het is bekend, dat de christenen der drie eerste eeuwen in het algemeen afkeer koesterden van de krijgsdienst, zóó zelfs dat sommigen zich liever door beulshanden lieten ombrengen, dan dat zij zich in de gelederen der legioenen schaarden. Die afkeer moest dikwerf voor de kracht der staatswetten onderdoen, en het rigorisme te dezen aanzien, dat wel niet bij allen even sterk was, verloor in volgende tijden zijne scherpte [1]. Reeds in de dagen van Tertullianus, die zelf alle wapendragt als onchristelijk verwierp, werd het gewoon in de romeinsche legers christenen te zien [2], en het getal der christelijke soldaten groeide natuurlijk aan, naarmate de kerk in de vierde en vijfde eeuw meer en meer alle volksstanden des keizerrijks in zich opnam. Dat ook in Nederland van tijd tot tijd romeinsche christenen vertoefd hebben, laat zich vermoeden en schijnt bewezen te worden door een paar ingesneden steenen of gemmen, die in de zeventiende eeuw bij Nijmegen gevonden werden, en door eene graflamp, die men in onze dagen te Wijk bij Duurstede heeft opgedolven [3]. Daar die monumenten evenwel de éénige

---

1) Zie Hefele, *Ueber den rigorismus in dem leben der alten christen*, in *Theol. quartalschr. von* Drey, Kuhn, u. a. 1841; Heft 3. Over den canon van het concilie van Arles, „die excommunicatie zal gedreigd hebben tegen „die in den krijg de wapenen wegwierpen", leze men denzelfden schrijver, *Conciliëngesch*. I, s. 175.

2) Tertull., *de Idol*. c. 19; *de Cor. mil*. c. 11; *Apolog*. c. 37, 42.

3) Over de onyx- en cornalijn-gemmen met anker, hangende vischjes enz., die in 1627 en 1676 te Nijmegen gevonden werden, zie men J. Smetius, *Antiquit. Neom*. p. 33, 54; *De sarda seu carneola crucem et pisciculos ref., apud Neom. inventa*, Neom. 1785 (mede van Smetius);

christelijke zijn, welke men tot heden onder zoo vele andere voorwerpen van romeinsche afkomst heeft aangetroffen, geven zij geen grond voor de gissing, dat het getal der vreemde evangeliebelijders hier in het romeinsche tijdvak groot zal geweest zijn, en nog veel minder wettigen zij de veronderstelling, dat die geloovigen onder elkander of met de landzaten eenige gemeente zullen gevormd hebben. Wat hier niet geschied is, heeft echter in naburige streken plaats gehad.

Irenæus, die in het midden van de tweede helft der tweede eeuw te Lyon in Gallië schreef, is de oudste auteur, die van de verbreiding des christendoms onder de germaansche volken heeft gewaagd [1]. Ofschoon het onzeker is aan welke volken hij dacht, is het niet onmogelijk, dat hij het oog op de Moezel-streken had. Te Trier toch mogen wij veronderstellen, dat in zijne dagen eene gemeente bestond, en wel eene gemeente die reeds spoedig eenige uitgebreidheid verkreeg, dáár zij in 314 door haren bisschop in het concilie van Arles vertegenwoordigd werd [2], een verschijnsel, waarover men zich niet zal verwonderen, als men in aanmerking neemt, dat de

---

Janssen, *Nederl. dactylioth.* 2e suppl. no. 183, 184; over de graflamp van Wijk bij Duurst. met een romeinsch kruis, denzelfde in *Oudheidk. mededeel.* I, bl. 45 v. Daar de heer Janssen aangaande de romeinsche afkomst van deze lamp niet geheel zeker schijnt, acht ik hét voorzigtig te herinneren, dat het gebruik der romeinsche christenen van hunne dooden met lampen en fakkels uit te dragen, door de frankische is overgenomen. Van St. Bavo van Gent leest men (*Vita alt. S. Bavonis*, bij Ghesq. II, p. 528): »expletis igitur, quæ necessaria erant funeri, cum l a m p a d i b u s et c e r e i s et psallentium choris — in reclusionis suæ cellulam reportatur, ibique — sepelitur". Engelberts (*Aloude staat der Nederl.* IV, bl. 336) spreekt van »een zwaaren gouden ring, vercierd met ingewerkte beeldjes van de eerste christenen met een saphier-steen, verbeeldende de keizerinne Helena". Hij zag dien ring in de verzameling van Van Damme, waarvan de catal. p. 338, no. 62, nog deze beschrijving geeft: »la forme de la couronne et le bust du Christ". Nadere berigten aang. dit stuk schijnen te ontbreken. Romeinsche munten van keizers uit het christelijke tijdvak werden op vele plaatsen van ons land gevonden; maar zij kunnen ook door heidensche Romeinen en langs andere wegen herwaarts gebragt zijn.

1) *Adv. hær.* I, c. 3: *αἱ ἐν Γερμανίαις ἱδρυμέναι ἐκκλησίαι*, in de Lat. vertal. »quæ in Germania sunt fundatæ ecclesiæ", ed. Feu-ard. p. 52, 53.

2) Mansi, *Concil.* II, 476; vgl. Hefele, a. a. o. s. 171.

west-romeinsche keizers sedert het einde der derde eeuw te Trier hunne residentie hadden, en dat de stad, die wegens hare liefelijke ligging door de Romeinen bemind werd, later door Konstantijn den groote tot zetel des præfects van Gallië werd verheven. De geschiedenis van het bisdom Trier[1] is over het algemeen duister tot aan den aanvang der negende eeuw. Toch blijkt het, dat de gemeente, of althans vele van hare voorstanders een echt romeinsch-christelijk karakter droegen, daar zij zich gedurende de vierde eeuw diep in de dogmatische kerktwisten mengden. Zoo deed vooral bisschop Maximinus, die zich sedert 336 een stoutmoedig verdediger der niceensche geloofsbelijdenis betoonde en met Athanasius, wien hij voor eenigen tijd bij zich had, gemeene zaak maakte[2]. Iets later werd te Trier over de ketterij van Priscillianus gehandeld, en in 385 stroomde daar het eerste ketterbloed[3]. Dat zich intusschen, van Trier uit, het christendom door de omstreken eenigzins verbreidde, aan de Beneden-moezel, de Lahn en elders, schijnt men op gezag van oude schrijvers te mogen aannemen[4]; maar groote gedachten van die uitbreiding zal men wel niet koesteren, zoo men zich herinnert, met hoe donkere kleuren Salvianus den zedelijken toestand der triersche christenheid van het midden der vijfde eeuw heeft geschilderd[5], toen de grooten der stad en het volk, door de barbaren bij herhaling aangegrepen, evenzeer overgegeven waren aan de grofste zinnelijkheid als aan volslagen onverschilligheid omtrent hun eigen ondergang.

Gelijktijdig met het bisdom Trier ontstond dat van Keulen, waar de Romeinen zich reeds vroeg gevestigd hadden. Ook hier mag men aannemen, dat de gemeente nog vóór het einde der derde eeuw aanzienlijk zal ge-

1) Over hare bronnen zie men Waitz in zijne præfatie voor de *Gesta Treveror.* bij Pertz, X, p. 111 ss.
2) Athanas. *Ad. episc. Aeg.* ed. Bened. I, p. 278; *Apolog. ad imper. Const.* p. 297.
3) Zie *Gesta Trever.* c. 20, Pertz, X, s. 154; vgl. Gieseler, *Kirch. gesch.* I, 1, s. 100.
4) Rettberg, I, s. 157.
5) *De gubernat. Dei*, VI, ed. Baluz. p. 121 ss.

weest zijn. Ook zij immers had, even als Trier, haren bisschop in de gemelde kerkvergadering van Arles, den veelvuldig besproken Maternus, die de onderscheiding genoot van door keizer Konstantijn in de zaak der donatisten gebruikt te worden [1]. Voor het overige hangen ook over de oudste geschiedenissen van dit bisdom nevelen, die men tot heden niet heeft kunnen verdrijven. Van bisschop Euphrates, een der opvolgers van Maternus, weten wij, dat hij in 347 de synode te Sardica bijwoonde, waar hij een der woordvoerders van de toenmalige orthodoxie was, en van de arianen het zijne te lijden had [2]. Van andere bisschoppen worden namen en bedrijven vermeld, waarmede de kritiek naauwelijks raad weet. Hetzelfde geldt van de legende des thebaanschen legioens, van welks martelaren men vóór weinige jaren te Keulen eenige schedels meent gevonden te hebben [3], en van die der elfduizend maagden. Zoo de laatstgenoemde sage waarlijk eene historische kern in zich draagt, gelijk velen meenen, is zij voor ons vaderland van eenige beteekenis, daar zij zamenhangt met die van de h. Kunera van Reenen, die ter genoemder stede na een vroom christen-leven het slagtoffer harer vijanden zal geworden zijn [4]. Nadat Keulen door de Franken ingenomen was, bleef de gemeente aldaar bestaan, ofschoon zij vele rampen had te verduren. Salvianus kende de stad als met vijanden vervuld [5]. In de zesde eeuw echter begon het aantal harer kerken toe te nemen [6].

Het bisdom Tongeren in belgiesch Limburg, dat zijn

---

1) Mansi, II, p. 438, 476; Optat. Mil., *Adv. Parm.* I, in fin.; vgl. Hefele, a. a. o. s. 171; Ennen, a. w. I, s. 66.

2) Athanas. *Adv. Arian. ad monach.* ed. I, p. 355; Theodoret. *H. E.* I, c. 9. Vgl. Retth. I, s. 125, en Ennen, a. w. I, s. 68 ff.

3) Zie Braun, *Zur gesch. der thebaischen legion*, Bonn, 1855, en Ennen, a. w. I, s. 63 ff.

4) Zie de verh. van Kist over *De Kunera-legende* in het *Kerkhist. arch.* II, bl. 1 vv.; vgl. Ennen, a. a. o. s. 75.

5) *De gubern. Dei*, VI, p. 113.

6) Zie Mering, *Die bischöfe und erzb. von Köln*, Köln, 1844, een onvoltooid werk, waarin beschr. van de kerken en kloosters der stad Keulen; vgl. Ennen, s. 142 ff.

ontstaan welligt aan de christenen te Trier te danken had [1], schijnt omstreeks het midden der vierde eeuw reeds eenig aanzien genoten te hebben. In 359 althans ontmoet men Servatius, als bisschop dezer dioecese, te Rimini onder de moedigste verdedigers der athanasiaansche orthodoxie tegen keizer Konstantius [2]. Omstreeks het jaar 385 werd Tongeren verwoest. Sedert werd de bisschopszetel naar Maastricht verlegd, waar hij bleef tot in 721, toen hij voor goed te Luik is gevestigd. Te Maastricht, waar de Romeinen vele monumenten nagelaten hebben [3], kan reeds vroeg eene gemeente hebben bestaan. Dat door de bisschoppen en andere christenen der dioecese Tongeren-Maastricht een en ander gedaan is tot verbreiding des evangelies onder de bewoners der Maas-streken, is niet onwaarschijnlijk [4]. Toen Amandus echter in het midden der zevende eeuw haar voorstander was, vond hij hare geestelijken alom zóó diep bedorven en zóó onvatbaar voor zijn onderwijs, dat hij alle hoop op hunne zedelijke verbetering opgaf en den bisschopsstaf neêrlegde, om elders zich weder aan de zaak der missie te wijden [5].

Van den aanvang der vierde eeuw, toen wij te Trier, Keulen en Tongeren eene gevestigde christenheid aantroffen, tot het begin der zevende, toen de eerste ons bekende pogingen ter kerstening onzer vaderen werden aangewend, verliepen ongeveer drie honderd jaren. Is gedurende dat breede tijdvak van het licht, dat in die drie

---

1) Rettb. I, s. 204.

2) Sulp. Sev. *Hist.* II, ed. Horn. p. 428; vgl. Hefele, a. w. I, 678, 686 f.

3) De vele oud-christelijke doodkisten, die men te Maastricht gevonden heeft en waarvan afbeeldingen in bezit van den heer Janssen zijn, schijnen niet van romeinsche afkomst te zijn.

4) Zie Alberdingk Thijm, *Willibrordus, apost. der Nederl.* Amst. 1861, bl. 56 v.

5) »Per triennium fere [S. Amandus] vicos vel castra circumiens, verbum Domini constanter omnibus prædicavit. Multi etiam, quod dictu nefas est, sacerdotes atque levitæ, prædicationem illius respuentes, audire contempserunt. At ille, secundum evangelii præceptum pulverem de pedibus in testimonium excutiens, ad alia properabat loca." Baudem. *Vita, s. Amandi*, bij Ghesq. IV, p. 253; vgl. Notgeri *Vita Remacli*, c. 3, 16, bij Surius, V, p. 24, 28.

dioecesen ontstoken was, geen enkele straal op Nederland gevallen? Onze bronnen geven geen antwoord op deze vraag; zij leveren zelfs, zoo men die van Ursula en Kunera uitzondert, geene legenden [1], die aanleiding tot vermoedens zouden kunnen geven. Toch, meenen wij, moet het bestaan van zoo aanzienlijke gemeenten op niet zeer verwijderden afstand van onzen bodem voor de latere evangeliepredikking onder ons volk eenige beteekenis gehad hebben. Geruchten omtrent de eigenaardige godsdienst, die ginder aan den Rijn, de Maas en Moezel beleden werd door menschen, die in beschaving boven de overigen uitmuntten, kunnen van de Friesen, die waarschijnlijk reeds vroeg met de oeverbewoners van die stroomen in eenig handelsverkeer stonden [2], niet zijn uitgebleven. Zulke geruchten moesten nadenken verwekken en onze vaderen althans in zoo verre voor de latere evangelizatie voorbereiden, dat zij haar niet konden terugwijzen met het woord: „gij verkondigt ons een God, die bij de gansche wereld onbekend is!" Doch hoe dit zij, iets mogen ge-

1) De legende van Eucharius, Valerius en Maternus (zie de *Acta ss.* der Bolland. *ad d.* 29 *Januar.* p. 917 ss.), die men op Trier, Keulen, Tongeren en de Nederlanden betrokken heeft, is door Ghesquierus (*Acta ss. Belg.* I, p. 2 ss.) en and., ook door Rettberg (I, s. 74.) onderzocht en als louter verdichtsel te verwerpen, niettegenstaande onze Van Leeuwen en velen met hem niet weinig met haar ingenomen zijn geweest (*Batav. illustr.* p. 412 v.). De sage van Aegistus of Egistus, die door den apostel Petrus met de twee Friesen Verritus en Malorix herwaarts gezonden zal zijn, schijnt op zich zelve te staan en op genoemde plaatsen in Duitschland geen betrekking te hebben. Zij is waarschijnlijk een uitvindsel van Hamconius (*Frisia*, Franeq. 1620, p. 63) of een anderen frieschen kronijkschrijver (Occo Scarlensis of Andr. Cornelius kent haar niet) en ontstaan uit de willekeurige combinatie van Tacitus' berigt omtrent genoemde Friesen (*Annal.* XIII, c. 54) en dat van de Centuriat. Magdeburg. (*Cent.* I, l. II, c. 2, p. 18 ed. Basil. 1624) en Baronius (*Annal.* ad. A. 46), dat Petrus Aegistus naar Germanje heeft afgevaardigd. Bosschærts (*De primis vet. Frisiæ apost.* quæsit. I) had reeds weinig op met de vertelling, en zoo ook van Heussen en van Rijn (*Bat. s.* I, bl. 1 v.); Glasius (I, bl. 50) en Royaards (*Invoer.* bl. 78, v) hebben haar teregt verworpen. De pll. uit de kerkvaders, Irenæus en and., waaruit men op de ligtzinnigste wijs tot eene zeer vroege kerstening onzer vaderen heeft besloten, zijn besproken in *Bat. s.* I, bl. xi, en door Van Leeuwen (a. w. bl. 414 v.); vgl. Rettb. I, s. 68 f. en Rückert, I, s. 10.

2) Vgl. Dirks, a. w. bl. 81 v.

noemde gemeenten, vooral de keulsche, ten voordeele van de goede zaak bijgedragen hebben, niet van daar, maar van elders, uit het zuiden en van over de Noordzee, is de zegen des evangelies tot ons gekomen.

De Franken, die onder Clovis tegen het einde der vijfde eeuw gansch Gallië in bezit hadden en ook in België doordrongen, verwisselden omstreeks denzelfden tijd hun voorvaderlijk heidendom met het geloof des evangelies. Clovis zelf, die Clotilde, eene bourgondische prinses en ijverige christin, tot gemalin had, liet zich in 496 door Remigius van Rheims doopen, en zijn volk, door langdurig verkeer met de christenwereld daartoe voorbereid, volgde zijn voorbeeld, maar langzaam en in den aanvang slechts gedeeltelijk, daar de zedelijke toestand der vorsten en der natie beiden uitermate ongunstig was [1] en de verbreiding van het christendom zeer verhinderde. Een aanzienlijk deel des volks bleef gedurende de gansche zesde eeuw en later aan de voorvaderlijke godsdienst getrouw, zonder dat de magt der koningen in staat was daartegen doortastende maatregelen te nemen. Het meest geschiedde dit nog in Neustrië, waar Childebert I door een bevelschrift het heidendom openlijk afschafte. Die op hunne akkers of elders „den duivel toegewijde beelden" hadden en ze niet terstond verwijderden, of die zich verzetten tegen de priesters der christenen, als zij zulke beelden verbraken, zouden voor den koning zelven te regt staan [2]. Maar in Austrasië, waartoe België behoorde, viel het moeijelijk zulke strenge wetten toe te passen, vooral in streken waar uitsluitend germaansche volksstammen gevestigd waren. Zoo kon het dan geschieden, dat het christendom aan de Schelde en elders in het noorden van België nog in de eerste helft der zevende eeuw een magtigen tegenstand ondervond, niettegenstaande het frankische rijk met zijne vele oude en nieuw-opkomende bisdommen, dat van Rheims, Noyon, Arras,

---

1) Zie Martin, *Hist. de France*, Paris, 1855, 4e ed. II, p. 11 ss. en de door Rettb. (I, s. 282 ff.,) en Hiemer (*Die einführung des christ. in Deutschl.* I, s. 263 ff.,) uit Gregorius Turon. verzamelde berigten.

2) *Childeb. I constit.* bij Pertz, III, p. 1.

Rouaan enz., die aanzienlijke gemeenten en kloosters bevatten [1], reeds een belangrijk deel der kerk uitmaakte.

Terwijl het christendom onder de Franken langzaam veld won, waren de Angelsaxen nog dienaren van Wodan. Maar in 590 werd Gregorius I op den stoel van Petrus verheven, en eene der vele daden, waardoor deze edele geest den naam van den groote verdiende, was zijne onderneming ter kerstening van Engeland. Hij zond den monnik Augustinus met veertig anderen derwaarts, en het gezelschap werd door Aethelbert, den koning van Kent, het magtigste der Angelsaxische vorstendommen, vriendelijk ontvangen [2]. Het overwigt, dat beschaafde Italianen noodzakelijk hebben moesten over menschen, die juist genoeg ontwikkeld waren om eene hoogere cultuur te kunnen waarderen, liet zich spoedig gevoelen. Aethelbert, met eene christelijke prinses van frankischen bloede gehuwd, was een der eerste bekeerlingen. Het volk volgde zijn voetspoor, en de heidensche priesters verzetten er zich niet tegen. De eenige moeijelijkheid, die Augustinus in zijn werkkring ontmoette, was de weêrstand der oud-britsche kerk, die na de vestiging der Angelsaxen in Engeland nog altijd in wezen was gebleven, tegen zijne pogingen om hare leden met zijne nieuwe gemeenten te vereenigen [3]. Nog vóór zijn dood, in 605, mogt Kent en Essex een christenland heeten. De stamverwantschap tusschen de bewoners van Kent en die van Northumberland en de Oost-angelen bevorderde het missiewerk, en na het jaar 627, toen Edwin, koning van Northumberland, gedoopt werd, was de zegepraal des christendoms in gansch Engeland slechts eene zaak van tijd [4]. Toch was ook hier, wat den wasdom der kerk in den aanvang schaadde. Terwijl Augustinus met zijne medehelpers en hunne opvolgers als zendelingen van

1) Zie Wiltsch, *Handb. der kirchl. geographie und statistik*, Berl. 1846, I, s. 105 f.
2) Beda, *H. E.* I, c. 25, Giles, II. p. 100.
3) Beda, II, c. 2, p. 172.
4) Vgl. Hardwick, *A history of the christian church, middle age*, Cambr. 1853, p. 8; Pearson, a. w. p. 76 ss.; Soames, *The anglosaxon church*, 4th ed. Lond. 1856, p. 45 ss.

Rome voor de bekeering der Angelsaxen arbeidden, geschiedde hetzelfde door anderen, die missionaren der iersche of schotsche kerk waren en van de eilanden Iona en Lindisfarne uitgingen. Beide partijen waren naijverig op elkander en hadden ieder hare eigene tradities ten aanzien van den tijd der paaschviering, de tonsuur der geestelijken en andere zaken, die in ons oog onbelangrijk zijn, maar voor eene christenheid, die het wezen der godsdienst met hare vormen vereenzelvigde, hare gewigtige zijde hadden. De strijd werd eerst bijgelegd onder Theodorus, die als aartsbisschop van Canterbury van 668 tot 689, Engeland niet alleen „romaniseerde", maar ook deelgenoot maakte van de overblijfselen der oude grieksch-romeinsche cultuur, die hij zelf uit het zuiden met zich had gebragt [1]. Met zijne komst ving de bloeitijd der angelsaxische beschaving aan, waaraan ook ons vaderland weldra zoo veel zou te danken hebben.

Nog voordat de Franken en Angelsaxen hunne voorvaderlijke godsdienst hadden opgegeven, was Ierland reeds „het eiland der heiligen", waar het geloof en de algemeene beschaving der toenmalige christenheid uitstekende vertegenwoordigers hadden. Naauwelijks was de iersche kerk tot eenige ontwikkeling gekomen, of het bleek dat het voorbeeld van haren nationalen heilige, Patricius, den apostel van Ierland, die alles verlaten had om voor God en de uitbreiding van zijn rijk te leven, bij hare leden in aandenken werd gehouden. In den boezem van velen ontwaakte een gloeijende ijver voor de zaak der evangelizatie. Die ijver dreef Columba naar de Hebriden en de wilde Picten in Schotland, en zijn geliefd eiland Iona werd eene kweekschool der missie, waaruit straks licht opging voor duizenden in de nabuurschap en de verte [2]. Columbanus, die dikwijls met hem verward werd,

---

1) Vgl. Soames, a. w. p. 76 ss. en Sharon Turner, *The hist. of the Anglo-saxons*, Paris 1840, III, p. 236.

2) Zie J. Smith, *The life of St. Columba*, Edinb. 1798, p. 12 ss. en J. Jamieson, *An historical account of the ancient Culdees of Iona*, Edinb. 1811, p. 13 ss.

koesterde denzelfden zin. Opgevoed in het beroemde klooster Bangor, toog deze in 590 met twaalf geestverwanten naar het vaste land van Europa. Weldra had hij te Luxeuil, Fontaines en Anegrai drie bloeijende kloosters onder zijn bestuur, en zoowel daar als overal waar hij arbeidde, in Gallië, Zwitserland en Italië, wekte zijne geestdrift liefde voor de zendingszaak [1]. Toen Lotharius II in 613 aan de regering des vereenigden frankischen rijks kwam, gaf de geestelijkheid van het land bewijs, dat de rustelooze arbeid van den vreemdeling haar pligtsgevoel had doen ontwaken. In eene synode, waarin vele bisschoppen en priesters zamengekomen waren, werd gehandeld „over hen, wien de Christus nog niet gepredikt was", en aan Eustasius en Agilus, beiden leerlingen van Columbanus, werd het opgedragen, de belangen der onbekeerden in Beijeren en elders te behartigen [2]. Sedert betoonden de frankische vorsten, inzonderheid die van Austrasië, ofschoon zij te, dikwerf zedelooze menschen waren, belangstelling voor de zendingszaak, want zij begrepen, dat hunne heerschappij door den wasdom der kerk uitgebreid en bevestigd kon worden. Toch gingen de pogingen tot kerstening der heidenen niet regtstreeks van hunne verordeningen uit, maar veeleer van mannen, die, door het vrome enthousiasme van hunnen tijd aangegrepen, al hunne krachten veil hadden voor hun levensdoel en daarbij gaarne gebruik maakten van de gunstige stemming der vorsten. Die mannen waren deels Franken, die vooral in het zuiden van Duitschland en straks ook in België optraden, deels Ieren, die weldra door Angelsaxen gevolgd werden. De laatstgenoemden hadden de traditionele liefde voor de zending van hunne naburen overgenomen, en aangetrokken door hunne oude stamverwantschap met de Germanen, zochten zij dezen het christendom toe te brengen in den roomschen vorm, waarin zij het van Augustinus, Theodorus en anderen ontvangen hadden. Wat èn frankische èn angelsaxische

1) Vgl. Th. Moore, *The hist. of Ireland*, I, ch. 12, Lond. ed. I, p. 241 ss. en Knottenbelt, *Disput. de Columb.*, Lugd. Bat. 1839, p. 18 ss.
2) *Vita s. Agili*, in Mabill. *Acta ss. ord. Ben. Sæc.* II, p. 305 s.

geloofsprediikers beide voor Nederland gedaan hebben en door welke beginselen zij tot hun liefdewerk aangezet werden, zullen wij later zien. Voor het tegenwoordige zij het ons genoeg opgemerkt te hebben, dat de zendingsijver, waardoor zij herwaarts gedreven werden, geen geïsoleerd verschijnsel is geweest, maar een deel van de alom ontwaakte belangstelling voor de missie, die niet alleen voor ons vaderland, maar voor een groot deel van Europa de gewigtigste gevolgen heeft gehad[1].

---

§ 2.

De kerk van Dagobert I te Utrecht.

Het begin van den strijd der Friesen en Franken, die voor de kerstening onzer vaderen zulke belangrijke uitkomsten heeft gehad, ligt in het duister. De eerste vijandelijke ontmoetingen kunnen reeds vroeg plaats gehad hebben, welligt in de dagen van Chilperik en Clovis: in den slag bij Zulpich, zegt men, werden ook friesche krijgslieden gezien, en ook deze moesten buigen voor het zwaard van den overwinnaar[2]. Eerst in de zevende eeuw echter verkreeg de kamp een ernstiger aanzien. Dagobert I, die reeds eenige jaren vroeger het bestuur over Austrasië in handen had, werd na den dood zijns vaders en broeders in 630 koning over het vereenigde frankische rijk[3], en in den oorlog tegen de Saxen, in wier verbond de Friesen opgenomen waren, sinds vrijheidsliefde hen het frankische had doen verlaten, moest hij ook de laatstvermelden bestrijden. Utrecht en Wijk bij Duurstede, oudtijds in bezit der Romeinen, later in dat van verschillende volksstammen, waren eindelijk door de Friesen ingenomen. Beide plaatsen, door opkomende handelsbetrekkingen en ligging

---

1) Vgl. Royaards, a. w. bl. 90 vv.
2) Zie Van Lennep in Nijhoffs *Bijdrag*. II, bl. 229, en B. J. L. de Geer, *De strijd der Friez. en Frank*. Utr. 1850, bl. 7.
3) Martin, a. w. II, p. 136 s.

belangrijk, werden nu de twistappel, dien Franken en Friesen elkander beurtelings zouden ontnemen, en voorshands was het krijgsgeluk aan de zijde der aanvallers. Dagobert veroverde een aanzienlijk deel van ons vaderland, gansch Zuid-holland en straks ook Utrecht, waar hij een kasteel herstelde [1], dat behoorlijk van bezetting werd voorzien en den veroveraar dienen zou bij toekomstige ondernemingen.

Aan Dagobert I schijnt de roem toe te komen van de stichter der eerste christen-kerk op nederlandschen bodem geweest te zijn [2]. In een brief van Bonifacius, omstreeks het jaar 752 aan paus Stephanus III geschreven [3], lezen wij, dat „de oude koning der Franken, Dagobert", het kasteel Utrecht „met eene kerk", of, zooals het vervolgens heet, met „een kerkje" (ecclesiola), aan de keulsche dioecese had „gegeven", op voorwaarde dat de bisschop „het volk der Friesen tot het geloof van Christus bekeeren en hun prediker zijn zou". Uit deze woorden mag men opmaken, dat Dagobert I — want aan hem doet de uitdrukking „de oude koning" (antiquus rex) het naast denken, en niet aan Dagobert II en III, die van 673 tot 679 en van 711 tot 715 regeerden — nadat hij zijne vestingwerken te Utrecht voltooid had, ook een kerkgebouw aan de opkomende stad schonk, en dat hij dit gebouw, waarbij zijne frankische christenen al aanstonds eene kleine gemeente vormden, met de stad onder het geestelijk gezag van den bisschop van Keulen plaatste, eene gunstige uitbreiding van het kerkelijk grondgebied diens prelaats, waarvoor deze de verpligting op zich nam, de zaak der missie bij de Friesen te behartigen. Met deze opvatting komt ook de utrechtsche overlevering overeen, die, zoo wij ons niet bedriegen,

1) Beka, ed. Buchel. p. 4.

2) Het geïnterpoleerde of onechte *Regale præceptum Pippini* (bij Heda, p. 35 s.) spreekt van eene St. Maartenskerk te Utrecht, die reeds onder Theodebert en Lotharius zou hebben bestaan. Van elders is hiervan niets bekend. Vgl. Royaards, bl. 103. In de confirmatie van 23 Mei 753 (bij Heda, p. 36) vermeldt Pepijn geene vroegere weldoeners van St. Maarten dan Pepijn van Landen, Karel Martel en Karelman. Vgl. Rettberg, II, s. 528.

3) *Epist.* 94, Giles, p. 207 ss.

het eerst bij Beka wordt aangetroffen, dat Dagobert, „tijdens de regering van keizer Heraclius", dus Dagobert I, binnen den omtrek van Utrecht onze eerste kerk (ecclesia primordialis) heeft gebouwd, terwijl zij er nog bijvoegt, dat die kerk den h. Thomas tot patroon had, en dat eenige priesters bij haar geplaatst werden, die, hoewel vruchteloos, vlijtig aan de kerstening der Friesen arbeidden [1].

Zoo was dan het christendom door de magt van het zwaard plotseling in het hart van ons vaderland gebragt, en nog vóór 638, het sterfjaar van Dagobert, het bekeeringswerk der Friesen planmatig aangevangen. Maar de arbeid, die door geweld was voorbereid, werd weldra ook door geweld verstoord. Dezelfde brief van Bonifacius, die de stichting der kerk vermeldt, leert ons, dat het gebouw — wanneer wordt niet aangeduid — geheel en al verwoest is, zoodat Willebrord, toen hij zich later te Utrecht vestigde, er alleen de grondslagen van vond, waarop hij eene nieuwe kerk optrok. Wie de verwoesters geweest zijn, laat zich gissen: de Friesen, die wij ook in

1) Beka, p. 4. Volgens Rettberg, II, s. 528, zal de naam der kerk van Dagobert te Utrecht onbekend wezen, daar de opgave dat zij »zu St. Thomas habe geheissen", het eerst bij Pseudo-Marcellinus (in Leibnitii *Script. Brunsvic.* II, p. 227) zal voorkomen. De woorden van Beka, t. a. p., weêrleggen deze meening; zij werden door Pseudo-Marcellinus met geringe verandering overgenomen, nadat Bekas berigt reeds herhaald was in *Chron. de Trajecto*, in Matth. *Anal.* V, p. 307. De vermeerderde Beka, in Matth. *Anal.* III, p. 9, noemt 642 als stichtingsjaar der kerk van Dagobert, die toen echter reeds overleden was. Joh. a Leidis (*Chron. Belg.* 1, c. 19) schrijft 648, Royaards (bl. 105) en anderen 631, maar zonder gronden bij te brengen. De algemeen aangenomen stelling (zie F. N. Eyck tot Zuylichem, *Overzigt van den bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Nederl.*, in de *Berigten van het hist. gezelsch. te Utr.*, II, 1; *Utrechtsche volksalm. voor* 1862, bl. 97 vv. en and.), dat de in 1826 te Utrecht afgebroken St. Thomas-kapel op de grondslagen van Dagoberts kerk zal gestaan hebben, is in strijd met het berigt van Bonifacius (l.l.), dat Willebrord de kerk verwoest vond, maar haar van het fundament opbouwde en ter eere van St. Maarten wijdde: »quam [ecclesiam] Willibrordus dirutam usque ad solum — reperit, et eam proprio labore a fundamento construxit et in honore S. Martini consecravit." Dat de domkerk de plaats van die van Dagobert inneemt, bevestigen latere bescheiden. Zie *Oudh. van Utr.* I, bl. 5, en het opschrift, dat tot 1674 in de domkerk werd bewaard, in den aangeh. *Volksalm.* bl. 103 en eld.

volgende tijden weder in het bezit van Utrecht vinden. De pogingen tot bekeering der heidenen schijnen inderdaad geheel mislukt te zijn, zooals de utrechtsche traditie verzekert: „dit werk was geheel en al onvruchtbaar, want de hardnekkige Friesen wenschten het katholieke geloof van hunne landpalen uit te roeijen". In hoe verre overigens de zijdelingsche beschuldiging van Bonifacius tegen den bisschop van Keulen, dat hij het geloof aan de Friesen „niet gepredikt heeft", verdiend geweest is, moeten wij daarlaten. Cunibert, die door Bonifacius niet genoemd wordt, maar van 612, volgens sommigen van 623 tot 652, aan het hoofd van het keulsche bisdom stond en het volle vertrouwen van Dagobert I genoot, zoodat hij sedert 633 voor een groot deel het bestuur van Austrasië in handen had [1], wordt geroemd als een ernstig en uitstekend vroom man, die de belangen zijner kerk en ook de zaak der missie met liefde ter harte nam [2].

---

§ 3.

Evangelieprediking aan de zuidelijke grenzen van ons vaderland.

In het jaar 627 reisde Amandus [3], zoon eener aanzienlijke christelijke familie uit Aquitanië in Gallië, van

1) Zie De Castillion, *Sacra Belgii chronol.* Brux. 1719, Part. II p. 173; vgl. Martin, II, p. 141, en Rettberg, I, s. 536 f.

2) Zie Ennen, a. w. I, s. 106, 149, die echter den brief van Bonifacius niet gelezen schijnt te hebben en leert, dat het »Cunibert gelang, dem christenthum bei den Friesen eingang zu verschaffen". Eene biografie van Cunibert vindt men bij Surius, *ad d.* 12 *Nov.* p. 274, een stuk van geringe historische waarde, dat over 's bisschops betrekking op Utrecht niet het minste licht verbreidt.

3) De Bollandisten hebben vijf oude biografiën van Amandus medegedeeld (*ad d.* 6 *Febr.*), die door Smetius besproken zijn in Ghesq. *Acta ss. Belg.* IV, p. 176, en door Henschenius, ibid. p. 227 ss. De beste is die van Baudemundus, een tijdgenoot van Amandus. Zij werd uitgegeven door Surius, *ad d.* 6 *Febr.* p. 70; door de Bollandisten, l.l.; door Mabillon, *Acta ss. ord. Ben.*, *Sæc.* II, p. 679 ss., en door Ghesq. l.l. p. 244 ss. Korte berigten omtrent den heilige vindt men in de *Legenda aurea*, ed. Græsse, Lips. 1850, p. 174 ss.; bij Molanus, *Indic. ss. Belg.* Lov. 1573, p. 11; bij Ozanam, *La*

Bourges (Bituricæ) naar Rome. Als jongeling reeds tegen den zin zijns vaders in de orde der Benedictijnen opgenomen, had hij zijn schoonsten levenstijd in volstrekte afzondering doorgebragt, besloten in eene kluis bij eene der kerken van Bourges, overgegeven aan het strengste ascetisme, dat zijn regel alleen aan de meest sterke beoefenaars der onthouding veroorloofde [1]. Nadat hij den togt had volbragt en Rome bereikt, bezocht hij de graven der apostelen Petrus en Paulus — de wensch toch om daar zijne gebeden uit te storten, had den pelgrim uit zijne kluis getrokken — en de overige heiligdommen der stad. Op zekeren dag, als hij, gelijk hij 't liefst deed, de namiddaguren in de St. Pieterskerk doorbragt, overviel hem de onweêrstaanbare begeerte aldaar den nacht over te blijven, en hij gaf zich, bij het vallen van den avond, aan zijne godsdienstige overpeinzingen over, hopende dat de kerkwachters hem niet zouden opmerken, als zij de deuren sloten. Die hoop werd niet vervuld. Een dier mannen, een ruw mensch, stoorde den beêvaartganger in zijne devotie en dreef hem onder smadelijke woorden naar buiten. Voor een oogenblik mogt het bloed van den gallischen edelman koken, de ver gevorderde in „de afstervinge des vleesches" wist zich te bedwingen. Hij zette zich, hoezeer niet zonder gekrenkt gemoed, op de trappen van den ingang der kerk en hervatte zijne gebeden en overdenkingen. Toen bleek het, dat de voormalige kluisbewoner, gelijk zoo velen zijner mede-asceten, eene ecstatische natuur in zich droeg. Zijne gedachten vermenigvuldigden zich, en klaarder dan ooit te voren ontwaakte in hem de bewustheid eener hoogere levensbestemming dan hij tot nog toe had nagejaagd. Hij gevoelde het, dat God zijne dienst niet versmaden zou, al had

---

civilisation chrét. chez les Francs, Par. 1849, p. 87 ss. en and. Een dichtwerk der veertiende eeuw over het *Leven van S. Amand* werd door Ph. Blommaert uitgeg., Gent, 1842. Amandus verdient monographiesch behandeld te worden.

1) Zie *S. Bened. Regul.* c. 1, bij Holstein, *Codex Regul.* Rom. 1661, II, p. 11; vgl. *Kalender voor de prot. in Nederl. voor* 1863, bl. 92 vv.

die kerkwachter hem uit het heiligdom gestooten, en dat geveel nam de gestalte van een visioen aan: St. Pieter, de patroon des tempels, verscheen hem, lachte hem vriendelijk toe en riep: „Amandus, keer uwe schreden naar Gallië en predik het evangelie aan de heidenen!" [1]

Nadat Amandus in zijn vaderland weêrgekeerd was, vertoefde hij eenigen tijd aan het hof van Dagobert I, waar dartele schoonen en hooge geestelijken met elkander wedijverden om de gunst van den even ligtzinnigen als kerkelijken vorst, en het lied der feestgelagen zich mengde met den koorzang [2]. De koning en zijne priesters begrepen, dat de voormalige kluizenaar bruikbaar was voor de zaak der missie. Amandus werd tot regionaar-bisschop geordend, d. i. hij werd een bisschop der zending zonder zetel, en sedert was hij een beroemd man, die Dagobert zelven door zijnen ernst en vrijmoedigheid ontzag inboezemde en de achting aller vromen won door den ijver, waarmede hij de verbreiding des evangelies onder de heidenen behartigde. Weldra zag hij zich omringd door tal van leerlingen, meestal jonge slaven, uit het land der Angelsaxen en van elders aangevoerd, die hij had vrijgekocht en voor het geloof gewonnen, en die straks als priesters in zijne pas gestichte gemeenten optraden [3].

Omstreeks het jaar 631 [4] rigtte Amandus zijne schreden naar de streken der Schelde, die toen door Friesen en stamverwanten bezet waren. Hij had vernomen, dat daar een oord was, Gandavum (Gent) geheeten, een zetel des heidendoms [5], waarvan de bewoners berucht waren wegens gehechtheid aan hunne tempels en afgodsbeelden, en niet minder om de woestheid hunner zeden, waardoor zij tot nog toe allen missionaren schrik hadden ingeboezemd.

1) Baudem. *Vita S. Amandi*, bij Ghesq. l. l. p. 247 s.
2) Martin, II, p. 143.
3) Baudem. l. l.
4) Zie de *Disquis. chronol. de S. Amando* van Smetius bij Ghesq. IV, p. 183, coll. II, p. 525.
5) Baudemundus spreekt van »fana" en »idola" te Gent, en zoo ook de *Acta S. Bavon.* bij Ghesq. II, p. 501, en het *Vita alt. S. Bavon.* ibid. p. 514 s. Amandus verbrak er eene »ara Mercurii", een altaar van Wodan.

Toen „werd de heilige man in ontferming bewogen", en hij wendde zich tot Aicherius, den bisschop van Noyon, met de bede, dat deze hem brieven van Dagobert zou verwerven, waardoor zijne onderneming bevorderd mogt worden. Die brieven bleven niet achterwege: zij bevatten het zonderlinge bevel, dat allen, die zich niet vrijwillig door het bad der wedergeboorte lieten zaligen, van 's konings wege tot het ondergaan van den doop zouden gedwongen worden[1]!

Ofschoon Amandus bij de bewoners van Gent verscheen als een gezant des vorsten, kon hem dit in den aanvang geenszins beveiligen tegen de hardste bejegeningen. De heidenen, en vooral hunne vrouwen, die de apostel waarschijnlijk het eerst poogde te winnen, weêrstonden zijn woord met smaadredenen en soms met slagen, en één en andermaal wierpen zij hem in de Schelde. Het land was daarenboven uiterst onvruchtbaar, zoodat Amandus en zijne vrienden — eenigen waren met hem tot den arbeid uitgegaan — vaak broodsgebrek leden. Het gevolg hiervan was, dat allen den moed opgaven en naar hun vaderland keerden, behalve Amandus zelf, die, in spijt van gevaar en teleurstelling, in zijne prediking volhardde, en met eigen hand zooveel mogelijk voor zijn levensonderhoud zorgde[2]. Gent, waar toen een kasteel stond, bleef het middenpunt van zijn werkkring; maar van daar uit maakte hij gedurig kleine en groote togten door het omliggende land, waarbij het hem niet aan gelegenheid ontbrak om slaven vrij te koopen, die hij, gelijk voormaals in Gallië, onderwees en doopte, en allengs tot priesters en leden van de opkomende gemeenten vormde. Door zijn reinen levenswandel en weldadigheid, en vooral door eene vermeende dooden-opwekking, waarop wij later terugkomen, werd hij meer en meer meester van veler harten[3], en toen hij in 647 op aandrang van velen zich tot bisschop van Maastricht liet ordenen, kon hij met

1) Baudem. *Vita S. Amandi* bij Ghesq. l. l. p. 249.
2) Baudem. l. l.
3) Baudem. l. l.

dankbaarheid terugzien op de vruchten, waarmede zijn werk bekroond was. Bij het kasteel te Gent had hij twee stichtingen tot stand gebragt, die later beroemde kloosters zijn geworden, maar voorshands in gemeenschap levende geestelijken en monniken bevatten, aan wier zorg zonder twijfel de evangelizatie des lands was opgedragen [1]. Tot hoe ver hij bij zijne werkzaamheden te Calloo, Antwerpen en elders ook noordwaarts is doorgedrongen, laat zich niet meer aanwijzen. Men spreekt van een klooster te Aardenburg in Zeeuwsch-vlaanderen, dat zijn oorsprong aan hem zal te danken gehad hebben [2], en vooral van eene cella, een klein kloosterverblijf, bij Geertruidenberg, dat door Amandus ten behoeve van de h. Geertrude zal gewijd zijn; maar het berigt dienaangaande is te jong, dan dat wij er vertrouwen aan durven schenken [3].

Ofschoon Amandus, nadat hij in 650 het bestuur van het bisdom Maastricht opgegeven had, Vlaanderen minstens nog eenmaal bezocht [4], schijnt hij zijne latere levensjaren meestal elders doorgebragt te hebben. Intusschen

1) *Coenobium S. Bavonis* en *Blandiniense*. Zie Miræus, *Orig. coenob. Bened. in Belgio*, c. 1; Gazet, *Histoire eccles. du Pays-bas*, p. 384 s. en Henschenius bij Ghesq. IV, p. 208 ss.

2) Zie Henschenius bij Ghesq. IV, p. 206.

3) De stelling, dat Amandus tot Geertruidenberg is doorgedrongen, berust op een diploma van 992, waarin Hilswinde, de beroemde echtgenoot van onzen bisschop Ansfried, het klooster harer dochter te Thoren weldoet. Zij geeft onder andere »Montem Littoris [Geertruidenberg], ubi beatissima Gertrudis corporaliter conversata est et cellam habet a B. Amando consecratam." Toen dat diploma afgegeven werd, waren sedert den dood van Amandus (vermoedelijk in 684; zie Smetius bij Ghesq. IV, p. 181) meer dan drie eeuwen verloopen. Daar het klooster van de h. Geertrude te Nivelles goederen te Geertruidenberg bezat, kan zich daaruit het verhaal ontwikkeld hebben, dat de vrome maagd er zelve geleefd en eene cella bezeten heeft, en daaruit weder ontstond ligtelijk de veronderstelling, dat dit verblijf door Amandus geconsacreerd was. Vgl. echter Hensch. bij Ghesq. p. 217, en and., ook Royaards, bl. 108, 120 v., die aan Geertrudes verblijf in N. Brabant veel gehecht heeft. Het diploma van Hilswinde vindt men in Miræi *Oper. diplom.* I, p. 654, bij Foppens, *Hist. episc. Silvæduc.* p. 156 s. en eld. Over het woord »cella", dat Royaards, bl. 121, ten onregte met »christencel" en »privaatkapel" vertolkte, zie men Du Cange, in v.; *Bat. s.* II, bl. 26 v. en and. Cellæ waren kloosterverblijven op kleiner schaal, doorgaans aan grootere kloosters onderhoorig.

4) Smetius bij Ghesq. IV, p. 190 s.

zetten zijne vrienden in St. Bavo te Gent, onder hunnen abt Florbertus, het bekeeringswerk voort, en welhaast ontving het gezelschap eene gewenschte versterking door de komst van een geestverwant uit Engeland, die zich door zijne zeldzame beschaving en godsvrucht bij allen aanbeval, en straks gereed was, in den strijd tegen het heidendom den gevaarlijksten post in te nemen.

Livinus was van geboorte een Ier, die, zoo men aan het berigt van zijn onbekenden biograaf [1] geloof mag geven, aan Augustinus, den stichter der angelsaxische kerk, het beste deel zijner vorming had te danken. In zijne kerk tot den rang van bisschop opgeklommen [2], verliet hij zijn zetel, om met drie vrienden zich voortaan aan de zending te wijden. Hij schijnt zijn arbeid aangevangen te hebben onder de Morinen in het zuiden van België, waar men vermoedt, dat hij vooral te Marque-saint-Livin bij Terouaan zal vertoefd hebben [3]. Vandaar noordwaarts opgaande, kwam hij, kort na den dood van St. Bavo in 654 [4], te Gent, waar hij eene maand bij den abt Florbertus vertoefde, met wien hij zijne aanstaande werkzaamheden zeker geregeld heeft. Of hij sedert

---

1) Er bestaat een *Vita* of *Passio S. Livini* op naam van Bonifacius, dat uitgegeven werd door Serarius in *Epist. Bonif.* Mog. 1604, p. 233 ss.; door Mabill. *Act. ss. ord. Ben. Sæc.* II, p. 431 ss.; door Giles, *Oper. Bonif.* II, p. 117 ss., en door Migne, *Patrol. curs.* LXXXIX, Par. 1850. Mabilllon (l. l.) heeft reeds gronden tegen de echtheid ingebragt, die door Papebroch (*Act. ss. Boll. Junii* I, p. 494), Ghesquierus (III, p. 96 ss.) en Rettberg (II, s. 509) nog versterkt zijn. Neander echter (*Kirckeng.* V, s. 83), ofschoon hij op den inhoud weinig vertrouwen had, schreef het aan den apostel van Duitschland toe, maar bragt geene bewijzen bij. Eenige zwakke argumenten voor de echtheid zijn aangevoerd door Seiters, *Bonifacius*, Mainz, 1845, s. 565 f. Baillet (*Les vies des saints*, 12 *Nov.* p. 173) noemt het opstel te regt eene »histoire defigurée par la fable". Intusschen bevat het enkele bescheiden, die geloofwaardig zijn en van elders bevestigd worden. Een goede *Comment. de S. Livino* van Ghesq. vindt men op de a. pl., en een welgeschreven levensberigt bij Lanigan, *Eccles. history of Ireland*, Dubl. 1822, II, p. 467 ss.

2) Dat Livinus bisschop is geweest, blijkt uit zijne verzen aan Florbertus:
Sufficeret fratrem fratrum dixisse Livinum;
Pontificis nomen pergravat et Domini.

3) Ghesq. III, p. 104 v.

4) Zie Perierus bij Ghesq. II, p. 473.

ook in Zeeland en bepaaldelijk te Zierikzee optrad, zoo als beweerd werd, mag betwijfeld worden [1]; maar zeker is het, dat hij onder groote bezwaren in de omstreken van Oudenaarde, Dendermonde en Aalst heeft gearbeid. Van zijn verblijf te Holtam (St. Lievens-hauthem), waar hij een armelijk onderkomen gevonden had bij eene weduwe, wier zoon hij van eene oogziekte zal genezen hebben, heeft Livinus zelf ons een gedenkstuk nagelaten, dat in vele opzigten merkwaardig is [2]. Het is een latijnsche

---

1) Het vermoeden, dat Livinus in Zeeland gepredikt zal hebben, berust hoofdzakelijk op de vereering, die men te Zierikzee (men denke aan St. Lievens Munster aldaar; zie *Oudh. van Zeel.* II, bl. 8) aan dezen heilige bewezen heeft. Zie Ghesq. p. 105.

2) Het *Epitaphium S. Bavonis* of de *Elegia ad Florbertum* van Livinus is uitgegeven door Usserius, *Epistol. Hibernic. syll.* Dubl. 1632, p. 19, en door Ghesquierus tweemalen, II, p. 493 ss., III, p. 114 ss. Potthast (*Wegweiser durch die geschichtswerke des mittelalters*, Berl. 1862, s. 786) zegt, dat de echtheid nimmer betwijfeld werd, ofschoon er voor twijfel grond is. Dit is onwaar. Rettberg (II, s. 510) heeft het stuk bewonderd, maar tegen de echtheid deze bezwaren ingebragt: 1°. de dichter profeteert zijn eigen marteldood; 2°. hij schildert Holtam als eene onvriendelijke verblijfplaats, als wilde hij het oord van zijn martelaarschap vooruit zwart maken; 3°. op het slot vindt men de verwoesting van Gent, door de Noormannen, voorspeld, die eerst in de negende eeuw heeft plaats gehad. Geen van deze bezwaren kunnen bij ons als zoodanig gelden: 1°. de dichter voorzag zijn dood, en kon dat, zooals Rettb. zelf erkent, omdat hij bewust was van de stemming der hem omringende heidenen; 2°. hij teekent Holtam als eene »villa gravis, quæ nescit reddere fructum", maar niet als de plaats, waar hij sterven zou. Had hij het gedaan, Rettbergs argument zou niets beteekenen, want — Livinus is niet te Holtam, maar te Esca omgebragt; 3°. van eene verwoesting van Gent door de Noormannen, ofschoon die in 850 plaats had (Ghesq. IV, p. 209), wordt in het gedicht met geen woord gewag gemaakt. De door Rettb. bedoelde verzen luiden dus:

> Haec, Florberte pater, Livinus carmina mittens,
> Inscriptum lateri munus habere dedi,
> Ut cum vastatus fiet locus ille ruina
> Carmina conservet obrutus ista lapis.

De dichter wenscht eenvoudig, dat zijn in steen gebeiteld grafschrift bewaard moge worden, ook wanneer de (hoogstwaarschijnlijk houten) kerk, waarin St. Bavo rust, eene ruïne zal wezen. In de zevende eeuw kon men in België op de duurzaamheid van kerk- en kloostergebouwen wel niet rekenen. De gansche inhoud van het gedicht bewijst de echtheid. Hoe zou het iemand anders dan Livinus zelven hebben kunnen invallen op zulke wijs, als hier geschied is, een grafschrift op St. Bavo te encadreren? In de bourgond. bibliotheek te Brussel komt onder N°. 16886 een HS. van de zestiende eeuw voor, dat het

brief in elegiesch metrum aan Florbertus, die den dichter om een grafschrift op St. Bavo had gevraagd. Livinus stelde dat opschrift en voegde er een zeventigtal verzen bij, die boven honderd andere voortbrengselen der latijnsche muze van de middeneeuwen beroemd zouden zijn, zoo zij, in zelden gebruikte boeken afgedrukt, de aandacht der bloemlezers tot heden niet ontsnapt waren. De dichter stort hier op roerende wijs zijn hart uit, dat voor een oogenblik dreigde te bezwijken onder den last zijner teleurstellingen wegens den onwil dergenen, wien hij „den vrede" verkondigde, en hij klaagt, zooals slechts geklaagd kan worden door een vroom en beschaafd man, die zich eenzaam en verlaten gevoelt in het midden van barbaren. Maar terwijl hij wanhoopt aan het wel gelukken van zijn bekeeringswerk en zelfs den dood verwacht van de woestelingen om hem heen, beurt zijne ziel zich op tot God, en zijn vertrouwen wordt vernieuwd, en als hij nu den blik naar Florbertus en zijne overige vrienden te Gent rigt, die „den vreemdeling" in liefde hebben opgenomen en dienen, zooveel zij kunnen, wordt zijne klagt afgewisseld met eene liefelijke beschrijving van de vreugde, die hem en zijnen armen huisgenooten soms te beurt valt, als de bode van St. Bavo komt met zijn ezel, beladen met boter en kaas en andere verkwikkingen, die in het „onvruchtbare Holtam" te vergeefs gezocht worden. Het gansche gedicht draagt de natuurlijke kleur der omstandigheden, waaronder het geschreven werd, en strekt zoowel het gemoed als het talent des dichters tot eere. Livinus, die zijn marteldood voorzag, is ook den marteldood gestorven. In 657 werd hij te Esca, nu St. Lievens-essche, waar hij predikte, door eenige heidenen wreedaardig omgebragt[1].

Epitaphium B. Bavonis bevat, namelijk de tien verzen, die het grafschrift uitmaken, en de vier slotverzen, die wij mededeelden. Voorop gaat eene aanteekening in het fransch, die leert dat zij gezamenlijk afgeschreven zijn naar den steen, waarop zij in St. Bavo gelezen werden, en dat de door Livinus voorspelde verwoesting heeft plaats gehad tijdens de beroeringen van 1540. In de lezing der verzen zijn kleine afwijkingen van den tekst, dien Ghesq. leverde. Het geheele gedicht verdient eene nieuwe uitgave.

1) Ghesq. III, p. 111. Zie ook *Annal. Gandens.* bij Pertz, II, p. 186.

In het jaar 640[1], terwijl Amandus nog aan de Schelde arbeidde, werd een man op den bisschopszetel van Noyon verheven, wien men ten onregte „den eersten apostel aan onze zuidwestelijke zeekusten" en „den eersten geloofsprediker op onzen vaderlandschen grond" heeft genoemd[2], maar die toch te veel belangstelling voor de evangelizatie onder onze zuidelijke grensbewoners heeft betoond, dan dat wij ook bij hem niet voor een oogenblik zouden stilstaan. Wij bedoelen Eligius[3], den beroemden patroon der goud- en zilversmeden.

Eligius, die omstreeks 588 te Chatelat bij Limoges geboren werd, was de zoon eener onadellijke, maar vrije romaansche familie. Reeds vroeg naar Limoges gezonden, toen gelijk nog heden eene stad, waar de kunst der goudsmeden bloeide, onderscheidde hij zich weldra als een uitmuntend beoefenaar van dit vak, en niet minder door zijne uitstekende vroomheid. Zijne kunstvaardigheid beval hem te Parijs bij Lotharius II aan en zijne eerlijkheid en godsvrucht, die gepaard gingen met groote geschiktheid voor het praktische leven, bezorgden hem de blijvende gunst van den koning en zijnen opvolger Dagobert I. Onder laatstvermelde werd Eligius een invloedrijk staatsman, die niet zelden in gewigtige aangelegenheden optrad[4], ofschoon hij alle openbare ambten van de hand wees. Het schijnt, dat de koning, tegenover den adel en den hofmeijer met hunne aanmatigingen, zich nader bij

1) Over het jaar van Eligius' bisschopsordening zie men Ghesq. III, p. 196.

2) Aldus Royaards, *Invoer*. bl. 108, 115.

3) Een *Vita Eligii* werd geschreven door zijn vriend Audoenus (Dado), bisschop van Rouaan († 683). Het stuk is door latere hand overgewerkt of althans geïnterpoleerd, en heeft nog meer dan de gewone heiligenlevens het karakter eener lofrede. Toch levert het een liefelijk levensbeeld, waarin zich historische trekken laten onderscheiden. Het werd in verminkten staat uitgegeven door Surius, *ad d.* 1 *Dec.* p. 1 ss.; beter door d'Achery, *Specil.* II, p. 76 ss. en Ghesq. III, 198 p. ss. Zie verder over Eligius, J. Du Marchie Sarvaas, *Disquis. de vita et script. Eligii*, Amst. 1859; Neander, *Gedenkwaardigh.* II, bl. 72; Ozanam, *La civilis. chrét. chez les Francs*, p. 83. De monografie van Barthélémy, *Vie de St. Eloi, étud. hist., litter. et artistiques sur le sept. siècle*, Par. 1847, is mij alleen bij name bekend.

4) Audoen. p. 211 s.

den stand der vrijen heeft willen aansluiten, en dat hij die aansluiting vond in den persoon van Eligius [1]. Zeker is het althans, dat Eligius èn wegens zijne geboorte èn wegens zijn roem als kunstenaar en stichter van kerken en kloosters, en inzonderheid wegens zijne onbegrensde weldadigheid aan de armen, een waar volksman was, die alleen onder de adellijken verklaarde vijanden had. In 638 stierf Dagobert, en met het regentschap voor den nog zeer jeugdigen Clovis II begon de zegepraal der hofmeijers over de allengs ontaarde dynastie der Merovingers. In 640 werd Herchenoald hofmeijer, en daar deze geen vriend, maar met zijne gansche familie een tegenstander van Eligius was [2], ligt de onderstelling voor de hand, dat de regent gedaan heeft wat hij kon, om zijn magtigen antagonist van het hof te verwijderen [3]. Toevallig waren twee bisschopszetels vakant, die van Rouaan en van Noyon. De eerste werd aan Audoenus, den aanzienlijken vriend en biograaf van Eligius, gegeven, en de andere aan laatstgenoemde opgedrongen, die toen nog leek was [4].

Het bisdom, waarvan Eligius het bestuur op zich nam, had in dien tijd eene groote uitgebreidheid, waarvan de grenzen nog niet omschreven waren. Het bevatte de stad

---

1) Vgl. Vogel, in Herzogs *Real. encykl.* III, s. 761.

2) Audoen. bij Ghesq. III, p. 273 s.; vgl. Vogel, t. a. p.

3) Ook toen Eligius reeds bisschop was, zocht Herchenoald hem tot verre reizen te dwingen. Zie Audoen. bij Ghesq. p. 277.

4) Audoen. p. 229: »Aurificem invitum detonsum constituerunt custodem urbium", enz. Volgens Alberdingk Thijm (*Willibrord*, bl. 58 vv.) werd Eligius als een man, die weinig pausgezind zal geweest zijn, juist daarom door het frankische hof tot bisschop benoemd. Hij moest een tegenwigt leveren tegen den meer roomschen Amandus, »omdat het den koning wenschelijker scheen, dat Eligius de bekeerder van Vlaanderen wierde, en hij zond dezen tot bisschop Amandus, blijkbaar om hem te vervangen" (bl. 68). Wij hebben voor deze voorstelling geene gronden gevonden, die ons noopten haar met die van Vogel te verwisselen. In hoe verre Eligius het heil der kerk al of niet in hare verbindtenis met den paus zocht, weet ik niet, maar dat hij bij voorkomende gelegenheden de zaak des pausen bewees lief te hebben, en dat hij de onafhankelijkheid der kerk van wereldlijke magten krachtig voorstond, leeren zijne gedragingen omtrent Martinus I en zijne bestrijding der simonie. Zie Audoen. p. 223 s., 229; vgl. Vogel, a. a. o. s. 763.

Noyon, St. Quintin, Doornik, Kortrijk, Gent, en misschien Aardenburg in Staats-vlaanderen, met de omstreken dezer plaatsen [1]. Volgens Audoenus werd die dioecese hij voorkeur aan Eligius toegewezen, omdat hare inwoners nog voor een groot deel met de dwalingen des heidendoms bevangen waren. Waarschijnlijk is het, dat de vrome man, „toen hij zich op geenerlei wijze aan het hem opgelegde ambt onttrekken kon", in het vooruitzigt van voor de kerstening des volks iets te kunnen doen, te ligter tot het aanvaarden der moeijelijke taak overging. Dit staat in allen gevalle vast, dat hij zich de belangen der evangelizatie aantrok, ofschoon er redenen zijn, die ons dwingen te gelooven, dat zijne persoonlijke bemoeijingen voor de zaak niet dien omvang gehad hebben, dien onze geschiedschrijvers plegen te veronderstellen. Eligius was geen regionaar-bisschop en nog veel minder een gewoon zendeling: hij was een bisschop met gevestigden zetel, die, blijkens zijne biografie, al aanstonds diep betrokken was in de algemeene kerkbelangen van zijn tijd en die van zijne dioecese in het bijzonder [2]. Als hij op verwijderden afstand van Noyon het werk eens geloofspredikers gedaan heeft, kan dit alleen bij visitatie-reizen geschied zijn. Zulke reizen maakte hij evenwel vele, en zij waren het ook, die hem, welligt na het vertrek van Amandus naar Maastricht in 647, naar de Vlamingen (Flandrenses), Antwerpenaars, Friesen, Sueven, en „de barbaren aan de zeekusten" voerden [3]. De hier bedoelde Friesen meent men, dat de landstreek van Hulst, Axel, Biervliet en Sas van Gent,

1) Zie Audoen. l. l. p. 229, en de aanteek. van Ghesq. p. 235 ss.

2) Eligius is 18 of 19 jaren bisschop geweest. Onder zijne *Sermones*, die wij later bespreken, zijn van de 16, die de bundel bevat, 13 door hem op *coena Domini*, witten donderdag, gehouden. Hij heeft deze ongetwijfeld in zijne kathedraal te Noyon uitgesproken, zoodat hij omstreeks het paaschfeest gewoonlijk te huis moet geweest zijn.

3) „Præterea pastoris cura sollicitus lustrabat urbes vel municipia, circumquaque sibi commissa, sed Flandrenses atque Andwerpenses, Frisiones et Suevi, et barbari quique circa maris littora degentes, quos velut in extremis remotos nullus adhuc prædicationis vomer impresserat, primo eum hostili animo et aversa mente susceperunt, postmodum vero", cet. Audoen. p. 231, coll. p. 238.

de zoogenaamde Vier Ambachten, die tot in het midden der zestiende eeuw onder den bisschop van Utrecht stonden, bewoonden [1]. Of men bij den naam Sueven aan de bewoners van Zeeland heeft te denken, zooals velen deden [2], is onzeker, daar het volk, dat zoo geheeten werd (Suevi, Zwaben), uit vele stammen schijnt bestaan te hebben, waarvan een gedeelte ook tusschen Brugge en Kortrijk zal gewoond hebben [3]. De vermelde „barbaren aan de zeekusten" zijn welligt Menapiërs, Morinen en andere aan het zeestrand grenzende stammen geweest [4]. In hoeverre het Eligius gelukt is onder die verschillende volken nieuwe gemeenten te stichten, kan men uit de woorden van Audoenus, die zich, gelijk de meeste panegyrische levensbeschrijvers, doorgaans met onbepaalde berigten vergenoegt, niet opmaken. Waarschijnlijk beperkte zich de arbeid van den rondreizenden bisschop hoofdzakelijk tot het visiteren van reeds opkomende gemeenten, het toedienen van het vormsel en diergelijke bisschoppelijke werkzaamheden. De stelling, dat hij te Aardenburg, Oostburg, Brugge en elders kerken gebouwd heeft [5], behoeft nader bewijs. Dat hij echter hier en daar nieuwe gestichten gewijd zal hebben, moet men veronderstellen.

Ofschoon het blijkens het medegedeelde onzeker is, of de geloofspredikers, die sedert het jaar 631 aan onze zuidelijke grenzen arbeidden, wel ooit den vaderlandschen bodem betreden hebben, blijft dat arbeiden, vooral onder de Friesen in Vlaanderen, een feit dat belangstelling verdient. Wat daar ginder onder hunne stamgenooten geschiedde, kon den noordelijken Friesen niet verborgen blijven, en menige nieuwe gedachte mag reeds toen de reis door ons vaderland aangenomen hebben, om veler gemoederen in het verborgen voor te bereiden voor het

1) Ghesq. III, p. 237, IV, p. 206.
2) Matthæus, *de Nobil.*, Amst. 1686, p. 181. Vgl. Royaards, *Invoer.* bl. 113.
3) Ghesq. IV, p. 206; vgl. Alberd. Thijm, a. w. bl. 72 v. en Lubach, a. w. bl. 329.
4) Alberd. Thijm, bl. 70 v.
5) *Bat. s.* 1, bl. 10.

aannemen der christelijke godsdienst, als zij eenige jaren later in het hart van Nederland zou verkondigd worden.

---

§ 4.

Wilfried van York aan het hof van koning Adgil.

Terwijl het werk der evangelizatie aan onze zuidelijke grenzen, na den dood van Eligius in 659, rustte, of welligt van Gent uit onopgemerkt voortgezet werd, hadden in de Angelsaxische kerk gebeurtenissen plaats, waarvan de gevolgen voor Nederland gewigtig moeten heeten, omdat zij de oorzaak waren van het verblijf eens mans onder onze vaderen, die, nadat hij zelf hun voor een korten tijd het evangelie had verkondigd, hunne godsdienstige belangen in Engeland bekend maakte, en anderer aandacht op hen vestigde. Die man was Wilfried [1], bis-

---

1) De oudste biografie van Wilfried is die van zijn tijdgenoot en vriend Eddius Stephanus. Zij werd uitgegeven door Mabillon, *Act. ss. ord. Ben. Sæc.* IV, 1, p. 631, ss. en 2, p. 561 ss. Het stuk is zaakrijk, maar moet met voorzigtigheid gebruikt worden, daar de schrijver, evenzeer als Beda en anderen, die Wilfrieds leven beschreven, van de iersche of schotsche partij in de angelsaxische kerk, wier tegenstander Wilfried was, een volstrekten afkeer had. Het overzigt van Wilfrieds leven, dat Beda leverde (*H. E.* V, c. 19, Giles, III, p. 238 ss.), schijnt een uittreksel uit Eddius te zijn. Het metrische *Vita S. Wilfridi* bij Mabillon, *Sæc.* III, 1, p. 152 ss. en IV, 1, p. 679 ss. is een werk van Fridegodus, een Benedictijner van de tiende eeuw, die volgens de gewoonte zijner dagen zijne verzen zooveel mogelijk met grieksche woorden vulde, en zijne historische stof uit Eddius putte. Aan Eadmer, die in de eerste helft der twaalfde eeuw leefde en secretaris van Anselmus van Canterbury was, heeft men nog eene bruikbare biografie in proza te danken, waarvan de inhoud op Bedas berigten berust en op die van bisschop Odo, die het gebeente van Wilfried naar Canterbury deed vervoeren, toen hij omstreeks het midden der tiende eeuw van zijn zetel te Sherborne op den aartsbisschoppelijken stoel van Canterbury was overgeplaatst. Vgl. Soames, *Anglo-saxon church*, p. 157. Eadmers werkje vindt men bij de Bolland. *Acta ss. April.* III, p. 293 ss. en bij Mabill. *Sæc.* III, 1, p. 175 ss. Een levensberigt van Wilfried, van roomsch standpunt geschreven, leest men bij Lingard, *Alterthümer der angels. kirche, deutsche uebers. herausgeg. von* Ritter, Bresl. 1847, s. 104 ff. en van protestantsch standpunt bij Soames, a. w. p. 72 ss. Zie verder de literatuur-opgave bij Royaards, *Inv.* bl. 123 v.

schop van York, de geestelijke vader van Willebrord [1].

De strijd der roomsche en iersche partij in de angelsaxische kerk, waarvan wij reeds met een woord gewag maakten [2], kwam omstreeks het jaar 664 tot eene crisis, wier uitslag aan eerstvermelde de overwinning bezorgde. In de synode van Streoneshealh (Whitby), in genoemd jaar op last van Oswy, koning van Northumberland, gehouden, ontmoetten de voorstanders der verschillende kerkelijke observantiën elkander, en het vraagstuk van den dag der paaschviering en dat van den waren vorm der tonsuur werd van beide zijden behandeld met een ernst, die van de geestelijke ontwikkeling der angelsaxische christenheid kleine gedachten doet koesteren. De iersche partij, hoezeer door protestantsche schrijvers vaak als vertegenwoordigster van liberale beginselen bewonderd [3], betoonde zich althans evenzeer gehecht aan uitwendige instellingen en gebruiken als de roomsche, en als deze bij den naam van Petrus zwoer, gene deed het bij dien van Johannes. Doch die door formalistischen zin elkander maar al te zeer gelijk waren, hadden niet hetzelfde talent om hunne zaak te verdedigen, en ook niet dezelfde kansen om te zegepralen. De woordvoerder van de vrienden der roomsche kerkvormen was Wilfried, een man vol geest- en wilskracht, die zijne eerste opleiding voor den priesterstand op het eiland Lindisfarne van iersche geestelijken had genoten, maar reeds vroeg naar Gallië en Italië getogen [4], van daar naar zijn vaderland was gekeerd met het voornemen, zijn leven te wijden aan hetgeen toen het regtzinnig geloof werd geacht. Door Eanfleda, de gemalin van Oswy, en diens zoon Alfred (Ealfrith), den mederegent zijns vaders, ten hoogste begunstigd, trad Wilfried in de kerkvergadering op, en de indruk, dien zijne

1) Eddius (bij Mabill. l. l. p. 649) noemt Willebrord »filius [Wilfridi], in Rhypis nutritus."

2) Boven, bl. 65, 66.

3) Zie b. v. Neander, *Allg. gesch. der christl. rel. und kirche*, III, s. 45; Royaards, a. w. bl. 124; vgl. Cunningham, *The church hist. of Scotland*, I, p. 91 ss.

4) Eddius bij Mabill. l. l. p. 636 s.

rede op Oswy maakte, laat zich kennen uit het naieve woord van den vorst: „ik houd mij voortaan aan den apostel, die de sleutelen des hemelrijks draagt, opdat hij mij straks niet afwijze, wanneer ik voor de poort zal staan!" En in dien zin besloot de meerderheid der synode[1].

Nadat Wilfried deze zege had behaald, was niets natuurlijker dan dat men hem op den bisschopszetel van York wenschte; hem zelven ontbrak het niet aan eerzucht, en gaarne aanvaardde hij de hooge betrekking. Toch verliepen eenige jaren, voordat hij zijn stoel kon innemen, daar de iersche partij het oor van koning Oswy op nieuw wist te winnen, waardoor zij tijdelijk weder het hoofd verhief. Eerst in 669 was Wilfried, die intusschen in zijn klooster te Rippon boven York den afloop van zijn pleit had afgewacht, bij magte zich als kerkvoogd te doen gelden[2]. Maar dit deed hij nu ook met zooveel nadruk, dat weldra de vorsten en grooten van Northumberland, en straks ook Theodorus, de aartsbisschop van Canterbury, met argwaan op hem nederzagen. Egfried, die na den dood van Oswy, in 670, in plaats van den onwettig geboren Alfred op den troon geplaatst was, vreesde voor zijn koninklijk gezag, dat door den glans van Wilfrieds hofgezinde, zijne rijkdommen en vele aanhangers scheen verminderd te worden, en Theodorus meende, welligt niet ten onregte, dat zijn suffragaan te York zijn bisschoppelijken zetel in een aartsbisschoppelijken wenschte te veranderen[3]. Naauwelijks had de energieke prelaat negen jaren den staf gevoerd, of hij werd gedwongen dien neder te leggen. In 678 zag hij zijne dioecese, in drie deelen gesplitst, aan even zoo vele bisschoppen opgedragen, en hem zelven schoot niets over dan een beroep op den paus te doen. Bij het naderen van het wintersaizoen van genoemd jaar vertrok hij met zijn

---

1) Beda, III, c. 25, Giles, II, p. 375.

2) Eddius, l. l. p. 643 s.

3) Het kon èn Wilfried èn Theodorus niet onbekend zijn, dat York reeds door Gregorius den groote bestemd was, eenmaal een aartsbisschoppelijke zetel te worden, als de bekeering der bewoners van Northumberland haar beslag zou verkregen hebben. Zie des pausen brief bij Beda, I, c. 29, Giles, II, p. 138.

gevolg in een schip uit Engeland, dat door een gewenschten westewind aan de kusten van Friesland werd gebragt. Vrees voor lijfsgevaar van de zijde zijner vele vijanden deed hem den togt in het ongunstige jaargetijde ondernemen en den weg door ons vaderland, boven den gewonen en korteren door Gallië kiezen [1].

De koning, die tijdens Wilfrieds komst in onze landen over de Friesen regeerde, was Adgil I, volgens sommigen een zoon van Beroald, die, na zijn rijk eenigen tijd met voorspoed tegen de Franken verdedigd te hebben, in een ongelukkigen veldslag zal gesneuveld zijn. Adgil volgde hem op in het bestuur, onder begunstiging van Lotharius II en Dagobert II, en leefde met de Franken in vrede. Hij was een vorst, die prijs stelde op de welvaart des volks en die den toestand des lands poogde te verbeteren door het opwerpen van terpen en dijken, en door het invoeren van goede wetten en instellingen, waarbij hij de handen te ruimer had, naarmate de Franken, in dat tijdperk door inwendige twisten afgetrokken, zich te minder met de Friesen inlieten [2].

Wilfried werd met de zijnen — waar weten wij niet: te Utrecht, Medemblik of elders — door Adgil in gastvrijheid opgenomen, gelijk dit van den goedwilligen vorst te verwachten was. De beschaafde Angelsax wist het vertrouwen van den eerlijken Fries te winnen, zóó zelfs dat deze zijnen gast niet alleen in bescherming nam tegen

---

1) Zie Eddius, l. l. p. 647 s. Nadat Wilfried zijn voornemen om te Rome te appelléren te kennen gegeven had, zonden zijne vijanden boden naar het hof van Theoderik III, den koning van Neustrië, en Ebroin, zijn hofmeijer, die Wilfried haatten, omdat hij een vriend van Dagobert II was, met last om beider tusschenkomst te verzoeken tot het gevangen nemen van Wilfried, als hij, den gewonen weg volgende, te Quentavic op de gallische kust landen zou. Wilfried, hiervan onderrigt, ontsnapte aan het gevaar, maar zekere bisschop Wulfried, die van zijn zetel in Mercië gestooten was, en juist ten zelfden tijde uit Engeland den togt naar Rome ondernam, viel in den strik, dien men voor den yorkschen prelaat had gespannen. Naauwelijks was hij te Quentavic binnengeloopen, of men overviel hem, doodde sommigen zijner medgezellen en liet hem zelven, naakt uitgeschud, op het strand liggen.

2) Vgl. Ubbo Emmius, *Rer. Fris.*, Lugd. Bat. 1616, III, p. 48 s.; Arend, I, bl. 317 v.; Westendorp, *Jaarboek van en voor de prov. Groningen*, Gron. 1829, bl. 32; Ack. Stratingh, a. w. I, bl. 56.

de bekende aanslagen van Ebroin[1], maar hem ook vrijheid verleende, aan het hof en elders zijne godsdienst te prediken. Wilfried maakte ijverig gebruik van deze vergunning, en thans bleek het, dat vele Friesen een geopend gemoed voor de hoogere waarheid hadden. „Alle aanzienlijken," zegt Wilfrieds biograaf, „met uitzondering van eenige weinigen, en vele duizenden des volks lieten zich doopen, zoodat nu het fundament des geloofs werd gelegd, waarop Willebrord heeft voortgebouwd"[2].

Ziedaar alles, wat ons van Wilfrieds zendingswerk onder onze vaderen door zijn meest geloofwaardigen levensbeschrijver berigt werd. Dat deze van de uitwerking der prediking zijns vereerden bisschops onder „de barbaren" wat te hoog heeft opgegeven, zal een ieder vermoeden, die met den opvijzelenden toon der hagiografen van dat tijdvak niet onbekend is. Dit echter mogen wij als zeker aannemen, dat Wilfrieds ijver eenige vrucht droeg, ja zóó veel, dat de gunstige uitslag van zijn arbeid, later aan zijne angelsaxische leerlingen en vrienden bekend geworden, dezen tot de overtuiging bragt, dat de evangelizatie onder de Friesen met hoop op goed gevolg hervat kon worden.

Nadat Wilfried bij de Friesen overwinterd had en het voorjaar van 679 de voortzetting van den togt naar Rome mogelijk maakte, was de oorzaak van zijn vertoef ten onzent opgeheven[3], en hij hervatte zijne reis. Dat hij,

---

1) Eddius, l. l. p. 649. Wilfrieds vijanden vervolgden hem zelfs tot in Italië, toen hij bij den koning van Campanië (Ligurië) vertoefde. Zie Eddius, p. 650, en de aanteeken. van Mabillon ald.

2) Eddius, l. l. p. 648, s.; Beda, V, c. 19, Giles, III, p. 245.

3) Volgens Alberd. Thijm, a. w. bl. 86, zal Wilfried zijne reis naar Friesland en zijn werk aldaar ondernomen hebben op last van den paus, die de Angelsaxen met de Friesen wilde verbroederen en daardoor „eenen dam leggen tegen de anti-pauselijke aanmatigingen der Pippijnen" en de friesch-saxische nationaliteit tegen de frankische in bescherming nemen. Eddius weet niets van dat alles en kent geen andere reden voor de staking en voortzetting der reis naar Rome dan den winter en de lente. Hij zegt: „postquam Deo amabilis pontifex noster in Freis hiemaverat — verno tempore adveniente coeptum iter — carpebat." L. l. p. 649. Zoo hij iets van eene pauselijke zending geweten had, zou hij, die zoo openhartig over de kerk- en staatszaken van zijn land en tijd durfde spreken, en noch den aartsbisschop van Canterbury noch de vorsten van Northumberland spaarde, zeer zeker niet verzwegen hebben, wat den heilige in zijn oog tot zoo groote eer ware geweest.

op zijn weg door Austrasië, bij Dagobert II verwijlende, zijn ouden vriend op de godsdienstige belangen van ons vaderland opmerkzaam zal gemaakt hebben, is door de Bollandisten beweerd [1], en zeer wel mogelijk, maar door niets bewezen. Toen hij omstreeks vijf en twintig jaren later nog eenmaal te Rome zijn regt ging zoeken, nam hij wederom den weg over Friesland en vertoefde eenigen tijd bij Willebrord, waarschijnlijk te Utrecht [2], een bewijs, dat hij minstens het land zijner vroegere werkzaamheid en „zijn geestelijken zoon" aldaar niet vergeten heeft.

HOOFDSTUK III.

Stichting der nederlandsche kerk, vooral door Willebrord en Bonifacius.

---

§ 1.

Koning Radboud, de bestrijder der Franken en des christendoms.

Korten tijd na Wilfrieds vertrek uit onze landen stierf koning Adgil. Radboud werd zijn opvolger, een van die tragische figuren der geschiedenis, welke in hare overgangsperioden niet zelden voorkomen: menschen die zich met heroieken ernst toewijden aan de vruchtelooze poging om het oude te handhaven, waar het nieuwe met onwederstaanbaren aandrang opkomt, en die, ten laatste gedwongen hunne levenstaak op te geven, sterven onder den last van een gebroken hart. Zulke menschen zijn doorgaans minder geschikt om onze liefde dan onze meêwa-

1) *Acta ss. Martii*, I, p. 67, 68; vgl. Royaards, bl. 133.
2) Beda, III, c. 13, Giles, II, p. 306. Bosschaerts, l. l. p. 366, laat de ontmoeting van Wilfried met Willebrord in 696 te Rome plaats hebben. Bedas woorden zijn hiermede in strijd: »denique reverendissimus antistes Acca [Acca verzelde Wilfried op zijne laatste reis naar Rome; zie Eddius, l. l. p. 670] solet referre, quia cum Romam vadens apud — — Willibrordum cum suo antistite Wilfrido moraretur," cet.

righeid op te wekken, maar meestal verdienen zij onze belangstelling, daar hunne reactionaire bewegingen aan den stroom der gebeurtenissen, welken zij trachten te bedwingen, dikwerf wendingen geven, die men niet zal kunnen verklaren, als men hunne eigenaardige persoonlijkheid en bedrijven uit het oog verliest.

Koning Radboud was een man met een stout hart, vol van liefde, niet voor de vrijheden zijner onderdanen — want deze durfde hij vaak op tyrannieke wijze krenken — maar voor de zelfstandigheid zijner natie tegenover vreemden en voor de onafhankelijkheid zijner koninklijke magt. Opgevoed aan het hof der vorsten van Deenemarken, naar men zegt, en voortdurend met de noordsche volken in vriendschapsbetrekking [1], was hij, als alle zonen van Scandinavië in dat tijdvak, belust op krijgsavonturen en gehecht aan de voorvaderlijke godsdienst, in wier blijvende eere hij niet ten onregte den waarborg der friesche nationaliteit en den steun zijner heerschappij meende te zien. Naauwelijks was hij aan de regering gekomen, of hij sloeg een grimmigen blik op de twee ongelijksoortige, maar door hem vereenzelvigde magten, die èn zijne kroon èn zijne godsdienst dreigden te vernietigen, het franken- en het christendom. Voor het eerstgenoemde te bukken was voor hem hetzelfde als voor het laatstgemelde onder te doen: waar de Franken zegepraalden, zouden de mannen met geschoren kruin op het voetspoor der overwinnaars volgen!

De eerste regeringsdaden van Radboud bestonden waarschijnlijk in het nemen van maatregelen tot het uit den weg ruimen van allen, die bij het leven van Adgil sympathiën voor de Franken hadden geopenbaard, of van de hand van Wilfried den doop der christenen ondergaan. Dat die maatregelen geweldig waren, laat zich veronderstellen, daar het bekend is, dat Radboud, ook wanneer hij zijne hartstogten tegen de nog heidensche aanzienlijken van zijn rijk botvierde, niet alleen verbanning en confis-

1) Zie De Geer, *De strijd der Friezen en Franken*, bl. 18; vgl. Van Bolhuis, *De Noormann. in Nederl.*, Utr. 1834, I, bl. 18.

catie van goederen, maar ook de hand des sluipmoordenaars bezigde [1]. Na zijne naaste omgeving gezuiverd te hebben, moest de koning het oog verder om zich slaan en allerwegen hem dreigende gevaren bemerken. De friesche stambroeders in het zuiden hadden van Amandus en Eligius het geloof reeds aangenomen, en hunne gemeenten bestonden, al was het misschien in kwijnenden staat, en hoe ligt zou de christelijke atmosfeer al verder aan deze zijde van de Schelde doordringen! En daarenboven, Utrecht was in de handen der Franken, en de grooten zijns rijks, die voor zijne wraakzucht vloden, werden, als b. v. Wursing, de grootvader van Ludgér, door die Franken met opene armen ontvangen [2]. Eene rassche daad was voor den koning noodzakelijk, en de gelegenheid was gunstig.

Nog in het jaar 679 verbrak Radboud den vrede met de Franken, dien Adgil zorgvuldig bewaard had. Volgens de friesche overleveringen werd hij gesteund door Deenen en Noren [3], en straks was Utrecht door hem ingenomen. Zoo het heiligdom van Dagobert I aldaar nog in wezen was, wat waarschijnlijk is [4], moest het nu vallen, en de laatste sporen des christendoms werden er vernietigd. Vol van haat tegen de vijanden, wier bloedigen zin de Friesen reeds vroeger hadden leeren kennen [5], zette hij zijne zegepraal voort, totdat hij Friesland zijne voormalige grenzen wedergegeven en, naar men zegt, met zijne benden Nijmegen bereikt had [6]. Hij was nu de heer

1) Zie den aanvang van Altfrieds *Vita S. Liudgeri*, bij Pertz, II, p. 405.

2) Zie Altfried, l. l.

3) Zie Egger. Beninga, *Chronijk van Oost-friesl.* uitg. van Harkenroht, Emden, 1723, bl. 42 (ook in Matth. *Anal.* V, p. 46); vgl. echter Occo Scarlensis-Cornelius, Leeuw. 1597, fol. 12. In de friesche traditiën worden Radboud I en II gedurig met elkander verward.

4) Zie Royaards tegen Bosschaerts, *Invoer.* bl. 152.

5) De oude overlevering aangaande de wreedheden, die de Friesen reeds vroeger van de Franken hadden geleden, vindt men in *Chron. de Trajecto*, bij Matth. *Anal.* V, p. 306: »venit Lotharius cum magna manu in Frisiam, et tunc expugnavit eos multis valde interfectis, et quemcunque Frisonem invenit, qui maior spata sua fuerat, decollari fecit."

6) Occo Scarlensis-Cornel., fol. 12; vgl. Ubbo Emm., p. 50.

des lands van de Lauwers tot het Zwin in Vlaanderen; de Schelde was de grens tusschen zijn gebied en dat der Franken.

De voorspoed van Radbouds wapenen was eensdeels aan den oorlogsmoed van den koning en zijne krijgslieden te danken, anderdeels aan den toestand, waarin de Franken verkeerden. Zij waren onder elkander verdeeld ten gevolge der worstelingen van Ebroin en Pepijn van Herstal, de hofmeijers van Neustrië en Austrasië, die met elkander om de oppermagt in het frankische gebied kampten, totdat Ebroin in 680 door een zijner onderdanen op verraderlijke wijs werd omgebragt [1]. Eerst in 688 had Pepijn zijne tegenstanders genoeg vernederd, om zich als het hoofd des vereenigden rijks te kunnen beschouwen [2], en nu waren Radbouds kansen weldra verkeerd. In 689 verzamelde Pepijn de geheele legermagt der Franken, en straks wapperden zijne banieren op friesch grondgebied. Radboud ontmoette hem, zonder twijfel met mannenmoed, maar moest onderdoen. Hij verloor alles wat zijn zwaard en goed geluk vroeger beneden den Rijn [3] veroverd had, werd schatpligtig, moest gijzelaars geven, de vrije prediking des christendoms gedoogen en, volgens sommigen, zelfs beloven zich te laten doopen, wat hij echter niet deed [4]. Sinds 692 beschouwden de Franken de Friesen als eene onderworpen natie en Radbouds magt als gefnuikt. Terwijl echter, gelijk wij later zien zullen, alle maatregelen genomen werden, om het land nu voor goed te kerstenen, maakte Radboud gebruik van alle gelegenheden, die zich voordeden, om het juk, hem opgelegd,

---

1) Martin, II, p. 162.
2) Martin, p. 166.
3) Het »Frisia citerior" bij Beda, V, c. 10, Giles, III, p. 192; vgl. De Geer, bl. 19; Martin, p. 170.
4) *Chron. de Traj.*, Matth. *Anal.* V, p. 310; vgl. Occo Scarl.-Cornelius, fol. 13; Egg. Beninga, bl. 43; De Geer, a. p. In de *Annal. Metenses*, bij Pertz, I, p. 320, wordt deze nederlaag van Radboud op het jaar 692 gesteld; maar de uitgever maakt te regt bezwaar tegen deze en andere tijdsopgaven aldaar. Zie ook Joh. Bollandus, in Ghesq. *Acta ss. Belgii*, VI, p. 152.

af te werpen, doch te vergeefs. Omstreeks 696, naar men stelt, verloren de Friesen een slag bij Wijk bij Duurstede; Utrecht viel in handen van Pepijn, en Radbound werd tot diep in Friesland teruggejaagd [1]. Sedert poogde Pepijn Radboud nader aan zich te verbinden door het huwelijk van zijn zoon Grimoald met eene friesche princes, Theodeswinde, Radbouds dochter. Theodeswinde werd gedoopt en de huwelijksband geknoopt, maar het hart van den sturen koning was daarmede niet gewonnen. Kort vóór den dood van Pepijn viel Grimoald door de hand eens sluipmoordenaars, terwijl hij te Luik bij het graf van den h. Lambertus bad voor het leven zijns kranken vaders. Men heeft de zwarte daad op rekening van Radboud en zijne dochter gesteld, en als wij ons herinneren wat wij vroeger berigtten omtrent de middelen, die de vorst durfde gebruiken om zich van zijne tegenstanders te ontdoen, hebben wij naauwelijks moed hem te verdedigen [2].

Pepijn van Herstal stierf den 16n December 714, en zijn dood bragt beroering over alle deelen zijns gebieds, die door de magt van zijn zwaard tot een kwalijk zamenhangend geheel waren gevormd. Het gansche frankische rijk stond weldra in oorlogsvuur [3]. Toen schiep Radboud, ofschoon door gemoedskrenkingen en zwaar ligchaamslijden verouderd [4], nog eenmaal moed. Hij ging een verbond aan met Raghenfried, dien het leger der Neustriërs tot hofmeijer tegenover de partij van Pepijn had verkozen [5], verzamelde zijne benden en trok tegen Utrecht op. Waar hij verscheen, moesten de christenen vlugten; de kerken, die reeds in aanmerkelijken getale aanwezig waren, werden bijna alle verwoest en heidensche tempels in hare plaats gesteld; de priesters verlieten hunne verstrooide gemeenten,

1) De Geer, bl. 21; Arend, I, bl. 321.
2) *Hist. reg. Franc. monast. S. Dion.*, bij Pertz, XI, p. 399; Joh. a Leid. II, c. 9, p. 21; vgl. De Geer, bl. 23; Arend, bl. 322; Martin, p. 174, 176.
3) Martin, p. 177.
4) Zie Altfried, l. l.
5) Martin, p. 178.

en de vrucht des arbeids van Willebrord en de zijnen scheen voor altijd vernietigd [1]. Nadat Radboud Wijk bij Duurstede had ingenomen, voer hij in 716 met eene aanzienlijke scheepsmagt den Rijn op tot Keulen, waar Plectrude, de bejaarde gade van Pepijn van Herstal, zich versterkt had, in de hoop van de schatkist en het rijksgebied van haren overleden gemaal te bewaren voor den jongen hofmeijer Theodoald, haren kleinzoon. Toen Radboud voor Keulen kwam, had hij een onverwachten aanval van Karel Martel door te staan, waarbij het krijgsgeluk aan zijne zijde was. Beladen met oorlogsbuit, keerde hij naar Friesland weder, om van daar nogmaals in Austrasië te vallen en er kerken en kloosters te vernielen [2]. Intusschen had Karel Martel gelegenheid zich te versterken. Hij stormde den Rijn langs naar Wijk bij Duurstede, waar hij in 717 Radboud andermaal ontmoette en hem eene neêrlaag toebragt, waarvan een nieuw verdrag van onderwerping aan de Franken het gevolg was [3].

Radboud stierf in 719, nadat hij ongeveer drie jaren vroeger nog het aangezigt van Bonifacius had moeten zien, een nieuwen voorbode van de naderende zegepraal des christendoms in het land der Friesen [4]. In zijn laatsten levenstijd scheen des konings inwendig bestaan veranderd; zijn hard gemoed werd eenigermate verzacht, en hij wendde pogingen aan om zich althans met sommigen zijner onderdanen, die hij vroeger mishandeld en verjaagd had, te verzoenen, niettegenstaande zij intusschen christenen en trouwe vrienden der Franken waren geworden [5]. Maar tijdgenooten en nageslacht hebben hiervan weinig of niet

---

1) Willibaldi *Vita Bonif.*, bij Pertz, II, p. 338 s.

2) *Gesta abb. Fontan.* bij Pertz, II, p. 277; vgl. De Geer, bl. 25, en de ald. aangeh. schrijvers, en Martin, p. 179.

3) *Gesta abb. Font.* l. l.; vgl. De Geer, a. p.

4) Willibaldi l. l. p. 339.

5) Altfridi *Vita Liudg.*, bij Pertz, II, p. 405. Volgens Alberd. Thijm, a. w. bl. 259, zal Wursing, aan wien wij hier denken, nog vóór zijne vlugt naar de Franken bekeerd en als christen door Radboud vervolgd zijn. Altfried berigt, dat Wursing, eerst »in regione Francorum — fide catolica imbutus," gedoopt werd.

geweten. Toen de bestrijder des frankesch en christendoms ten laatste te Medemblik of elders vermoeid ten grave gegaan was, verbreidde de mare zijns doods vreugde in de harten van duizenden. Als Bonifacius in den zomer of het najaar van 719, op zijn terugtogt van Rome door Thuringen, tot de Franken kwam, trad men hem juichende tegen met het berigt van den uitgang „des vijands van de katholieke kerk" [1], en zijne vrienden aan gindsche zijde der Noordzee schreven hem, onder dankzeggingen aan God, brieven van gelukwensching, „dat de Allerhoogste Radboud had neêrgeworpen" [2]. In de friesche overlevering heet de koning niet zelden „de onvreedzame man" [3], en Melis Stoke [4] noemde hem nog „Gods vijand", en — wie zal er zich over verwonderen? Voor zijne christelijke tijdgenooten en hunne nakomelingen was Radboud alleen de personificatie van den geweldigen tegenstand, die zich verzette tegen de invoering des christendoms in Nederland, en eerst in onze dagen heeft men stemmen vernomen, die te regt een verschoonend woord voor den ouden Fries uitbragten [5], nadat eene meer redelijke geschiedvorsching zijn persoon en daden in het licht van zijnen tijd en toestand leerde beschouwen.

De bestrijding der nieuwe godsdienst onder onze vaderen is met Radbouds dood niet geëindigd; zij vernieuwde hare aanvallen later meermalen, gelijk wij zien zullen. Maar wij verlaten hier hare geschiedenis, daar zij onder Radboud haar hoogte-punt bereikt heeft en sedert steeds zwakker werd, eensdeels wegens den invloed van den volksgeest, die meer en meer voor het christendom gewonnen werd, en anderdeels ten gevolge der bevestiging van de frankische heerschappij in onze landen.

---

1) Willibaldi l. l. p. 341.
2) Zie den brief van Bugga, Bonif. *Epist.* 8, Giles, I, p. 27.
3) »Redbate, tha unfrethmonne". Zie Wiarda, *Asega-buch*, Berl. 1805, s. 15, 17.
4) »Rahboude, den Goeds viant." II, v. 91, uitg. van Huydecoper, I, bl. 15.
5) Zie Arend, I, bl. 327.

§ 2.

Willebrord.

Van alle geloofspredikers, die onzen heidenschen voorvaderen het evangelie verkondigden, heeft geen enkele meer aanspraak op onze dankbare vereering dan Willebrord [1]. Hem bij uitnemendheid hebben wij den stichter onzer kerk te heeten, den invoerder der christelijke be-

1) De oudste berigten aangaande Willebrords leven en bedrijf vindt men bij Beda, *H. E.* III, c. 13, V, c. 10, 11, die ze nog tijdens Willebrords arbeid in Friesland te boek stelde. Zij zijn van groote waarde, doch onvolledig, en worden maar spaarzaam aangevuld door de beide biografiën, welke Alcuinus leverde, een *Vita Willibr.* in proza en een metriesch stuk, die ongeveer hetzelfde bevatten en weinig geschikt zijn om de belangstelling in onzen apostel te bevredigen, daar de schrijver blijkbaar geen ernstig onderzoek omtrent Willebrords lotgevallen en daden heeft ingesteld en te vreden was eenige feiten en vele mirakelen te kunnen verhalen. Alcuinus' *Elegia de Wilgiso, parente S. Willibrordi*, en zijne *Homilia de natali S. Willibrordi*, zijn voor 's mans levensbeschrijving van geen gewigt. De beide biografiën werden uitgegeven door Surius, *ad d. 7 Nov.* p. 175 ss. en door Mabill. *Act. ss. ord. Ben. Saec.* III, 1, p. 561 ss.; de metrische alleen door Canisius-Basnage, *Lectiones antiq.* II, 1, p. 463, ss. De *Homilia* vindt men bij Surius, l. l. p. 180, en bij Canisius-Basn. l. l. p. 460; de *Elegia* bij Mabill., l. l. p. 583. Zie verder de verschill. uitgaven van Alcuinus' *Opera omn.* Eenige tekstverbeteringen voor het *Vita Willibr.* in proza, leverde F. Deycks in den *Index lectionum* der akademie van Munster voor 1856. Het *Vita Willibr.* van Theofried, den in 1110 gest. abt van Epternach, is in vele HSS. bewaard (zie Potthast, *Wegweiser*, s. 934, en Alberd. Thijm, a. w. bl. 284), maar voor het grootste deel onuitgegeven. Het schijnt weinig meer dan de biografiën van Alcuinus te bevatten; Dom Pitra leverde er een uittreksel van in *La Hollande cathol.* Par. 1860, p. 91 ss. Toch is het wenschelijk, dat men Theofrieds opstel nader bekend make. Het *Cort verhael van het lev. van den H. Willebr.* door Miraeus, Antw. 1613, en de *Levensbeschrijvingen van Willebr., Bonifaes*, enz. door S. Abbes Gabbema, Gouda, 1703, zijn nietsbeteekenend; beter is de *Levensschets van den H. Willibr.* door A. J. L. M. Lux, 's Grav. 1839, 3e dr. De reeds meermalen aangeh. monografie *H. Willibrordus, apostel der Nederl.*, Amst. 1861, door Alberd. Thijm, is een verdienstelijke arbeid, waarvoor wij dankbaar zijn, maar die welligt nog nuttiger zoude wezen, zoo de schrijver zijne combinatiegave onder strengere tucht had gesteld bij het gedurig wederkeerend betoog, dat de paus tegenover de frankische vorsten de beschermer der nationaliteiten is geweest. Zie verder de literatuur-opgaven bij Royaards, a. w. bl. 161, v. en Potthast, a. p.

schaving in onze landen, die wel niet, gelijk een Bonifacius en anderen, zijn apostolaat met zijn bloed bezegeld, maar dat gedurende eene halve eeuw gevoerd heeft met eene volharding, eene zelfopoffering en gunstigen uitslag, zijne gewigtige taak en den roem aller tijden volkomen waardig. Naar mate wij zijn werk te meer waarderen en zijn naam ons grootere liefde inboezemt, wenschen wij te vuriger den lezer tot eene klare aanschouwing van zijne persoonlijkheid, zijne lotgevallen en bedrijven te leiden. Maar niettegenstaande de ijver van vele geschiedvorschers reeds vóór ons beproefd heeft een duidelijk levensbeeld van hem te schilderen, blijft het ons onmogelijk dien wensch te vervullen. Wat uit de tot heden bekende bronnen voor de kennis van Willebrord verzameld kan worden, levert slechts stoffen voor eene schets, waarvan de onzekere trekken niet bevredigen kunnen.

Willebrord werd geboren in Northumberland, in het jaar 658 [1]. Zijne ouders waren Angelsaxen, beiden naar den geest dier tijden vrome lieden, die hun kind reeds vóór de geboorte aan de dienst der kerk wijdden. Naauwelijks was het knaapje gespeend, of zijn vader, Wilgils geheeten, bragt het naar het klooster van Rippon, opdat het daar in den kring van Wilfried, die toen nog eenvoudig abt van Rippon was, maar ook na zijne verheffing op den bisschopszetel van York in 669 [2] voor dit gesticht de meeste liefde openbaarde, eene godsdienstige en beschaafde opvoeding zou genieten [3]. Het jongske wies

1) Bosschaerts, l. l. p. 1 s., Alberd. Thijm, a. w. bl. 93, en anderen, noemen het jaar 657. Onze berekening berust op de opgave van Theofried van Epternach (zie Mabill. l. l. 571, en Dom Pitra, a. w. 100), dat Willebrord in 739 overleden is, en op die van Alcuinus (*Vita metrica*, bij Mabill. p. 581), dat hij 81 jaren is geworden: »bis octena pius complevit lustra sacerdos, ter quater et menses."

2) Zie boven, bl. 85.

3) Zie Alcuinus, *Vita pros.* bij Mabill. p. 568, s. In *Bat. s.* I, bl. 72, leest men, dat Willebrord opgevoed werd in het klooster te Rye, niettegenstaande het oorspr. latijn van Van Heussen te regt Rippon heeft. Royaards, bl. 163, wist geen raad met dat Rye en schreef nu ongelukkig Hij; daarbij waarschijnlijk aan het eil. Iona denkende. Over het klooster van Rippon zie men Beda, III, c. 25; Giles, II, p. 362; Bosschaerts, p. 24 ss. en Lanigan, III, p. 59.

voorspoedig op, en zijne vorderingen in de wetenschappen en de beoefening der kloosterpligten waren zóó groot, dat hij, onder al zijne medeleerlingen uitmuntende, zijnen leermeesters tot vreugde was, reeds vroeg de tonsuur ontving en tot het afleggen der kloostergelofte, volgens den regel van Benedictus, werd toegelaten [1]. Nadat hij in 678 een twintigjarigen leeftijd had bereikt en zijne opvoeding voltooid mogt heeten, waren er verschillende redenen, die hem noopten Rippon te verlaten. De roomsche partij, wier rigting hij onder de leiding van Wilfried ongetwijfeld had leeren liefhebben, leed, gelijk wij vroeger gezien hebben [2], in den persoon van Wilfried eene tijdelijke nederlaag bij de Angelsaxen, en de abt-bisschop toog naar het vaste land. Willebrord heeft met anderen welligt begrepen, dat de vrienden van den verstooten prelaat te Rippon voortaan niet veilig zouden zijn [3]. Maar er was meer, dat hem naar elders dreef. Tot het ascetische leven van dien tijd behoorde, gelijk wij later zullen aantoonen, het verlaten van vaderland en maagschap, het omzwerven in den vreemde. De zucht naar „een strenger leven" van onthouding en zelfverloochening had ook Willebrord aangegrepen, en „de liefde voor het pelgrimschap" was in hem ontvlamd [4]. Als hij nu den staf opnam en vroeg, waarheen de schreden te wenden, kon het antwoord niet twijfelachtig zijn: hij moest naar Ierland, de beroemde kweekplaats der monastieke geleerdheid en levenswijsheid, waar toen zoo vele Angelsaxen heentogen, om er, van het eene klooster naar het ander trekkende, of in eenig gesticht gevestigd, te vinden wat het jonge monnikendom in het vaderland nog niet kon aanbieden [5]. Zoo trok hij dan mede

1) Alcuin. l. l. Wilfried heet de invoerder van den regel der Benedictijnen in Engeland. Zie Bosschaerts, p. 25.
2) Boven, bl. 85.
3) Vgl. Alberd. Thijm, bl. 94.
4) »Artioris vitæ ardore succensus est et peregrinationis amore instigatus". Alcuinus, l. l. p. 564.
5) Zie Beda, III, c. 27, Giles, II, p. 380; vgl. Alcuinus, l. l.

naar „het eiland der heiligen”, en weldra was hij opgenomen in het klooster van Rathmelsigi [1], in den kring van Egbert, met wien wij nader kennis moeten maken, omdat hij zich op eigenaardige wijze omtrent ons vaderland verdienstelijk gemaakt heeft, en de zending van Willebrord herwaarts van hem is uitgegaan.

Egbert [2], een Angelsax van edele geboorte, begaf zich reeds in zijne jongelingsjaren uit Engeland naar Ierland, waar hij nog vóór 664 in het klooster van Rathmelsigi monnik werd. Toen in genoemd jaar niet alleen Northumberland, maar ook Ierland door eene zware pest werd geteisterd, en Egberts klooster, mede door die plaag aangetast, straks ontvolkt was, bleef hij met een zijner vrienden in het verlaten gesticht achter, daar de besmetting ook hen had aangegrepen. In het aangezigt des doods beefde Egbert terug voor het aanstaand oordeel Gods, en hij deed eene gelofte, dat hij de strengheid zijner ascetische oefeningen zou verdubbelen en nimmermeer naar zijn geliefd vaderland keeren, zoo hij maar mogt leven, totdat zijne boete de zonden zijner jeugd zou uitgedelgd hebben. Zijn gebed werd verhoord en hem een leven vergund, dat hij eerst in 729 op het eiland Iona in negentigjarigen ouderdom voleindigde. Na zijn herstel voortdurend te Rathmelsigi vertoevende en tot priester gewijd, werd hij door de heiligheid zijns levens de roem der iersche kloosterlingen. Uit Engeland en Ierland stroomde tal van geestverwanten naar hem heen, die hij, daartoe in staat gesteld door de rijke schenkingen, welke hem van vele zijden toekwamen — Ierland was toen „een land overvloeijende van melk

---

1) Sommigen berigten, dat Rathmelsigi Mellifont of Melfont in het graafschap Louth zal zijn, maar zonder grond. Anderen plaatsen het in Connaught of elders. Zie Lanigan, III, p. 95.

2) Een levensberigt van Egbert, uit Beda gecompileerd, vindt men bij Mabillon, l. l. *Sæc.* III, 1, p. 459 ss.; bij de Bolland., in *Comm. hist. de Suitberto*, in *Acta ss. ad d.* 1 *Mart.* p. 67 ss. en bij Ghesq. VI, p. 154 ss. Vgl. Lanigan, III, p. 95, 135, en Bosschaerts, p. 28 et passim.

en honig"[1] — allen in gastvrijheid ontving en een voorbeeld van monastieke vroomheid gaf[2].

Hoezeer Egbert een ernstig beminnaar van het contemplatieve leven was, schijnt hem de kloosterlijke afzondering op den duur niet bevredigd te hebben. Bij het dagelijksch verkeer met van elders komende bezoekers, moest ook hij bekend worden met veel, dat in de buitenwereld omging. Als hij dikwerf hoorde spreken van de stamverwanten op het vaste land van Europa, de Deenen, Saxen, Bructeren, Friesen en andere volken, „waarvan de Angelsaxen afkomstig waren"[3], dan betreurde hij het, dat die broeders nog in den nacht des heidendoms omdoolden, en als hij, òf door Wilfried van York zelven, wiens partij Egbert van harte aanhing, of door onzen Willebrord, van Wilfrieds gunstige ontvangst bij onze vaderen vernomen had, werd de wensch bij hem levendig om voor de kerstening van Friesland het zijne te doen.

Omstreeks het jaar 690[4] lag aan de kust van Ierland, in de nabijheid van Rathmelsigi, een schip gereed, waarmede Egbert om Engeland heen naar het vaste land wilde zeilen. Zijn voornemen was ter evangelizatie onder de heidenen op te treden, of, zoo hem dit werk niet gelukte, eene bedevaart naar Rome te ondernemen. Terwijl hij en zijn gezelschap zich gereed maakten om na eenige dagen den bodem te beklimmen, bleek het dat de gevoelens der kloosterbroeders aangaande den togt verschillend waren.

---

1) Beda noemt Ierland »dives lactis ac mellis insula, nec vinearum expers, piscium volucrumque, sed et cervorum caprearumque venatu insignis". *H. E.* I, c. 1, Giles, II, p. 34.

2) Beda, III, c. 27, Giles, II, p. 380 ss.

3) Beda, V, c. 9, Giles, III, p. 186 s.

4) De opgave van het jaar, waarin Egbert zich voornam naar het vaste land te reizen, is verschillend. Mabillon, Rettberg en anderen noemen willekeurig 686, Giles 689. Beda (V, c. 9, Giles, III, p. 186) zegt »isto tempore" en noemt even te voren het jaar 690, als waarin Theodorus van Canterbury stierf, en 692, als waarin zijn opvolger gekozen werd. Daar wij aannemen, dat Willebrord niet vóór 692 in ons vaderland kwam, en dat Wigbert, die met het schip, dat voor Egbert gereed gemaakt was, herwaarts reisde, volgens Beda reeds twee jaren vóór Willebrord zich ten onzent bevond, betrekken wij dit »isto tempore" op 690.

Eenigen — voorloopers van die in onze dagen de „inwendige missie" ten koste der „uitwendige" verheffen — meenden, dat Egbert in plaats van naar de heidenen te trekken, veeleer de bekeering der dwalende christenen van de iersche partij moest zoeken te bewerken. Een der monniken koesterde die overtuiging met zooveel levendigheid, dat zij hem een droomgezigt bezorgde, waarin hem door een afgestorven proost van Melrose aan de Tweed in Schotland bevel gegeven werd, Egbert de reis naar het vaste land te verbieden: hij moest naar het eiland van Columba, Iona, „waar de ploeg der monniken niet regt ging", naardien zij met de roomsche partij niet gelijktijdig paschen vierden, maar de iersche kerk-observantiën hielden. Egbert vernam dat verbod, doch liet er zich niet door verhinderen met zijne toerustingen voor den zeetogt voort te gaan. Maar toen zich de openbaring aan den monnik herhaalde, en te gelijker tijd een storm opkwam, die het schip in den nacht op het strand wierp, voegde zich de vrome man, door deze dubbele stem van den hemel afgeschrikt, tot lijdzaamheid [1]. Hij zag van zijne onderneming af, om echter niet terstond, maar eerst in 715 of 716 zijne taak op Iona te aanvaarden, waar hij in 729, gelijk wij reeds mededeelden, gestorven is [2]. Intusschen was de vermelde scheepsuitrusting niet te vergeefs geschied. Toen het vaartuig hersteld en weder te water gebragt was, werd het beklommen door een der uitgekozen medgezellen van Egbert, Wigbert, een man van wien wij weinig meer weten, dan dat hij bij zijne tijdgenooten beroemd was als een uitstekend geleerde en uiterst streng asceet, die als anachoreet vele jaren in eenzaamheid geleefd had. Wigbert liet den steven naar Friesland wenden en volbragt zijne reis met voorspoed;

---

1) Beda, V, c. 9, Giles, III, p. 188. Royaards, bl. 156, laat Egbert in zeë steken en schipbreuk lijden; op wiens gezag weet ik niet.

2) Beda, III, c. 4, Giles, II, p. 274, vergelek. met V, c. 22, Giles, III, p. 286. Uit de door Beda, en volgens hem in den tekst opgegeven jaartallen blijkt genoegzaam, dat Seiters (*Bonifacius der ap. der deut.* Mainz, 1845, s. 59) dwaalt, als hij Willebrord met Egbert op Iona laat vertoeven.

maar toen hij onder onze vaderen gekomen was, bleek het; óf dat hij niet de geschikte persoon voor de evangelizatie was, óf dat de omstandigheden ongunstig waren. „Twee jaren aaneen", zegt Beda, „predikte hij aan dat volk en Radboud, den koning des lands, het woord des heils, maar het gelukte hem niet bij zijne barbaarsche hoorders eenige vrucht te vinden. Toen keerde hij naar de plaats van zijn bemind pelgrimschap weder, om er in stille eenzaamheid den Heer te dienen" [1].

In het jaar 691, zijn drieëndertigste levensjaar, begonnen zich ook aan Willebrords gemoed hoogere behoeften te doen gevoelen. „Het scheen hem gering toe", zegt Alcuinus [2], „voor zich zelven alleen naar de heiligheid des monnikenlevens te streven en niet te gelijk voor anderen nuttig te wezen door de waarheid der prediking". En geen wonder! De man, die nu in de volle kracht zijns levens was en reeds vroeger van Wilfrieds ervaringen bij de Friesen en van hunne vatbaarheid voor het geloof moest vernomen hebben, hoorde den naam dier heidenen gedurig van de lippen van Egbert, en ofschoon er welligt nog vóór de terugkomst van Wigbert ongunstige tijdingen omtrent den uitslag van diens ondernemingen inkwamen, Egbert zelf gaf den moed geenszins op. Willebrord schijnt met hem begrepen te hebben [3], dat de kansen in Friesland zich ten goede zouden keeren, zoo het getal dergenen, die daar tot den grooten arbeid waren uitgegaan, slechts versterkt werd. Toen althans Egbert hem met elf andere broeders opdroeg, naar de Friesen te trekken, betoonde hij zich volkomen gereed de taak op zich te nemen.

In het voorjaar of den zomer van 692, naar wij mee-

---

1) Beda, V, c. 9, Giles, III, p. 190.
2) *Vita pros.* bij Mabill. p. 564.
3) »Audiens", zegt Alcuin. l. l., »in borealibus mundi partibus messem quidem multam esse, sed operarios paucos," enz. Vgl. Beda, V, c. 10, Giles, III, p. 192. De zendelingen der zevende en achtste eeuw hebben ongetwijfeld ondervonden, wat ook die van onze dagen plegen te ervaren, dat de missie zelden of nooit haar doel bereikt, zoo niet vele geloofspredikers gelijktijdig in verschillende streken van een land optreden. Men heeft dit nog in onzen tijd op Borneo en elders bevestigd gezien.

nen [1], kwam Willebrord met zijne elf vrienden in den mond van den Rijn binnen [2]. Het gezelschap reisde naar Utrecht, en een enkele blik op den staat van volk en land moest den apostel de overtuiging inboezemen, dat hij onder de Friesen, al waren zij ook sedert hunne geleden nederlagen door de Franken gebroken, niets zou kunnen uitrigten, tenzij hij niet alleen de toestemming, maar ook de ondersteuning van Pepijn genoot. Beneden den Rijn was alles in frankische handen: aan een geregeld missie-werk zonder Pepijns goedkeuring viel dáár niet te denken. Boven den Rijn voerde Radboud heerschappij, en ofschoon de koning zich had verbonden de prediking des christendoms te gedoogen, er viel op hem niet te rekenen, tenzij de predikers konden bewijzen, dat zij op des hofmeijers gezag verschenen. Zoo trok Willebrord dan naar Pepijn — waar deze zich toen ophield, weten

1) Het traditionele jaar van Willebrords komst hier te lande is 690. Bosschaerts heeft het in bescherming genomen tegen Gretser, die, op grond van de boven (bl. 99, n. 4) vermelde aanduidingen van Beda, het jaar 692 had gesteld (zie Bossch. p. 89 ss.). Dat het jaar 690 verlaten moet worden, kan reeds blijken uit Alcuinus' opgave, dat Willebrord eerst op zijn drieëndertigste levensjaar, d. i. in 691, behoefte aan een praktischen werkkring begon te voelen. Maar er is nog iets anders. Beda geeft duidelijk te kennen, dat Willebrord terstond na zijne aankomst in Friesland naar Pepijn is getogen (»qui cum illo advenissent, divertentes ad Pipinum" enz. V, c. 10, Giles III, p. 192), wat zeer natuurlijk was, en dat hij, van Pepijn toestemming verkregen hebbende om te prediken, zich met spoed naar Rome heeft begeven (» primis sane temporibus adventus eorum in Fresiam, mox ut comperit Wilbrordus datam sibi a principe licentiam ibidem prædicandi, acceleravit venire Romam", V, c. 11, III, p. 196). Tusschen de aankomst in Friesland en den aanvang van de reis naar Rome kunnen dus hoogstens eenige maanden, zeker geen jaren zijn verloopen. De reis naar Rome nu (waarvan Alcuinus niets geweten heeft; zoo weinig was hij bekend met de détails van Willebrords leven!) had plaats, terwijl Suitbert zich in Engeland liet ordenen, en dit geschiedde tijdens de afwezigheid van Berthwald van Canterbury in Frankrijk, d. i. tusschen 1 Julij 692 en 29 Junij 693, volgens Beda, V, c. 8, vergel. met V, c. 11, Giles, III, p. 186, 198. Zonderling is de chronologie van Royaards. Hij laat Wigbert in 690 naar Friesland komen en in 692 door Radboud vandaar verdrijven (zie *Invoer*. bl. 158, 159), en intusschen ook Willebrord in 690 optreden, om rustig zijn werk aan te vangen en voort te zetten!

2) Het berigt in *Chron. de Trajecto*, Matth. *Anal.* V, p. 309, dat Willebrord het eerst op Walcheren zal geland zijn, is door Royaards, bl. 166, te regt betwijfeld.

wij niet — en de vorst ontving hem mèt voorkomende vriendelijkheid („gratanter", zegt Beda), want der zendelingen goede voornemens strookten volkomen met zijne politieke bedoelingen. Dat hij Willebrord, zooals Alcuinus meldt [1], voorshands bij zich houden en bepaaldelijk binnen de grenzen van zijn gebied ter prediking wenschte te zien optreden, is daarom ook niet te gelooven, en wordt door Beda niet bevestigd. De laatstgenoemde berigt alleen, dat Pepijn het door de zendelingen begeerde verlof om in Friesland te arbeiden, verleende, en dat hij hen daartoe derwaarts zond, „hen ook helpende mèt zijn rijksgezag (imperiali auctoritate), opdat niemand den predikers eenigen last zou aandoen, en allen, die het geloof wilden aannemen, met vele weldaden begunstigende"; waaruit schijnt te blijken, dat Pepijn den broederen soortgelijke brieven van aanbeveling heeft gegeven, als voormaals door Dagobert I aan Amandus werden verstrekt [2].

Terwijl Willebrords vrienden vermoedelijk naar Utrecht keerden, óf zich naar eenige andere plaats op de grenzen van het gebied der Friesen en Franken begaven, om daar de plannen van hunnen arbeid te regelen en dien welligt reeds aan te vangen, trok Willebrord zelf met spoed naar Rome. De bedoelingen dier reis worden door Beda niet onduidelijk, maar, naar het ons voorkomt, onvolledig uitgedrukt [3]. Willebrord, zegt hij, wenschte het verlof en den zegen van paus Sergius voor zijn evangelizatie-werk. Dit laat zich begrijpen van den discipel van Wilfried en Egbert: gelijk zijne leermeesters, de hoofden der roomsche partij in het vaderland, kon hij niet anders dan den ste-

1) *Vita pros.* p. 565.
2) Zie boven, bl. 74.
3) »Wilbrordus — acceleravit venire Romam, cuius sedi apostolicæ tunc Sergius papa præerat, ut cum eius licentia et benedictione desideratum evangelizandi gentibus opus iniret, simul et reliquias beatorum apostolorum ac martyrum Christi ab eo se sperans accipere, ut dum in gente, cui prædicaret, destructis idolis, ecclesias institueret, haberet in promtu reliquias sanctorum, quas ibi introduceret, quibusque ibidem depositis, consequenter in eorum honorem, quorum essent illæ, singula quæque loca dedicaret." L. V, c. 11, Giles, III, p. 196, 197.

dehouder van Petrus den grootsten eerbied toedragen, en eene regtstreeksche zending en vaderlijke heilbede van den vorst der kerk voor zijne onderneming wenschelijk achten, en dat wel, gelijk wij later zien zullen, om verschillende redenen. Verder, zegt Beda, begeerde hij van den paus relieken der apostelen en martelaren van Christus, „opdat hij die gereed mogt hebben, wanneer hij, na de afgodsbeelden te hebben neêrgeworpen, kerken stichten en ter eere van die heiligen wijden zou." Met het oog op dit laatste berigt meenen wij Bedas aanduidingen, hoe verstaanbaar ook, gebrekkig te mogen noemen. Als zendeling behoefde Willebrord, volgens de begrippen van dien tijd — later komen wij op deze bijzonderheid terug — eene welgevulde relieken-kas, die hij op zijne togten overal met zich kon dragen, en als er kerken gewijd moesten worden, mogten relieken voor de altaren zeker niet ontbreken. Maar wat konden die relieken voor de kerkwijding baten, zóolang Willebrord zelf het radikaal miste, dat volgens het kerkregt van alle tijden tot het volbrengen der dedicatie van altaren en kerken volstrekt noodzakelijk was [1]? Wij moeten dus veronderstellen, dat Beda zich in zijne opgave omtrent de oogmerken van Willebrords reis naar Rome aan onnaauwkeurigheid heeft schuldig gemaakt, of dat de afschrijvers van zijn werk een paar woorden hebben laten uitvallen, waardoor zijne opgave verminkt werd. Wij meenen in allen gevalle te moeten aannemen, dat onze apostel met het benoodigde materiëel om de kerkwijding te volbrengen, van Sergius tevens de daartoe nog meer benoodigde waardigheid ontving, en dat Willebrord, die als priester naar Rome toog [2], in den rang van regionaar-bisschop is teruggekeerd, zoodat hij, nog vóór zijne tweede reis naar den paus, om het aartsbisschoppelijk pallium te ontvangen, al die functiën

---

1) Zie »de ordinario consecrationis ecclesiarum ministro", Selvaggio, *Antiquitat. christ. instit.* III, p. 60 s.; Binterim, *Denkwürdigk.* I, 2, s. 364, IV, 1, s. 37, en and.

2) Beda zegt van de twaalf zendelingen: »in quibus eximius Wilbrordus presbyterii gradu et merito præfulgebat." L. V, c. 10, III, p. 192.

voor zijne bekeerlingen in Friesland heeft kunnen vervullen, die volgens kanoniek regt alleen door bisschoppelijke handen geschieden mogten, en voor het kerkelijk leven der opkomende gemeenten volstrekt onmisbaar waren [1].

Wel niet vóór den herfst van het jaar 693, naar wij vermoeden, was Willebrord in Friesland wedergekeerd. Gesteund door Pepijn, kon hij nu met de zijnen blijmoedig „uitgaan tot den oogst". Waarschijnlijk koos hij al aanstonds Utrecht tot het middenpunt zijner werkzaamheden, waar hij op de bescherming der Franken mogt rekenen, en van waar hij in verschillende rigtingen, beneden en boven den Rijn, grootere of kleinere reizen kon ondernemen. Tot zijne eerste zorgen behoorde ongetwijfeld het bouwen en wijden eener kerk met een daaraan verbonden doophuis, beiden onontbeerlijk voor hem zelven en zijn gezelschap en voor zoo velen als zich gereed betoonden hunne prediking aan te nemen. Geen wonder dan ook dat de utrechtsche overlevering weet te spreken van eene kapel, aan het h. Kruis gewijd, waarin Willebrord een doopfont deed plaatsen, en dat Bonifacius de St. Salvatorskerk vermeldt, als het heiligdom, waarin de apostel van dien tijd tot aan het einde van zijn leven, dus ook na het bouwen van de St. Maartenskerk, gepredikt heeft. Beiden, de kapel des h. Kruises of het doophuis, en de St. Salvatorskerk waren naast elkander in de onmiddellijke nabijheid van de verwoeste St. Thomas-kerk gelegen, op wier grondslagen Willebrord later de St. Maartenskerk, zijne kathedraal, optrok [2].

---

1) Reeds Seiters, a. w. s. 61, heeft het vermoeden geuit, dat Willebrord bij zijn eerste verblijf te Rome tot regionaar-bisschop zal gewijd zijn, maar zonder bij de zaak stil te staan.

2) Het berigt, dat Willebrord stichter was van een »oratorium S. Crucis, in quo renativi fontis primo consecravit baptisterium, ut Christi fideles ob defensionem castellani Traiectensis securum illuc haberent accessum ad suscipiendum sacrum baptismatis sacramentum", vindt men bij Beka, p. 9, en in *Chron. de Traject.*, Matth. *Anal.* V, p. 310. De woorden van Beka werden door Heda, p. 26, eenigzins omgezet, en hij en Beka zamen gaven aan Royaards, bl. 184, op onschuldige wijs aanleiding tot het verhaal, dat Willebrord zijn doophuis ook tot een »toevlugtsoord voor de christenen" bestemde, »opdat zij daar, onder het schild van de godsdienst en in de nabijheid van het

De voorspoed, dien Willebrord in de twee eerste jaren op zijn arbeid genoot, moet groot geweest zijn. Beda spreekt van „velen, die in kort tijdverloop zich van de afgoderij tot het geloof van Christus lieten bekeeren", en wat hij vervolgens van Willebrords tweede reis naar Rome verhaalt, bevestigt dit genoegzaam. Pepijn, zegt hij, zond den apostel naar Rome, waar Sergius nog steeds den heiligen stoel innam, opdat deze hem „tot aartsbisschop voor het volk der Friesen zou ordenen" [1]. Dit berigt is inderdaad zóó verrassend, dat wij er mede verlegen zouden zijn, zoo Beda zelf in zijn kort verhaal niet eene bijzonderheid had opgenomen, die hier licht geeft. Als hij namelijk tijd en plaats van Willebrords aartsbisschoppelijke ordening, en de vestiging van zijn bisschopszetel te Utrecht heeft vermeld, voegt hij er bij, dat „Willebrord zelf, niet lang na zijne terugkomst van Rome, andere bisschoppen aanstelde, uit het getal der broeders, die hij uit Ierland met zich gebragt had, of die na hem ter prediking waren gekomen, van welke bisschoppen", tijdens Bedas schrijven, „sommige reeds in den Heer ontslapen waren" [2]. Uit dit alles blijkt, dat

---

slot, konden veilig zijn". Beka en Heda hebben aan iets dergelijks in de verte niet gedacht. Zij wilden alleen zeggen, dat het doophuis binnen het castellum werd geplaatst, opdat zij, die gedoopt wenschten te worden, er ten allen tijde veiligen toegang zouden hebben. In 1148 brandde het gebouw af, maar het werd toen en later meermalen hersteld. Zie *Holl. Chron.* bij Kluit, *Hist. crit.* I, p. 95; Beka, p. 51, en Royaards, a. p., die met Van Asch van Wijk en and. berigt, dat het oratorium S. Crucis onder den naam van Willebrordskapel tot in deze eeuw bestaan heeft. Aangaande de St. Salvatorskerk, over welke wij later meer bijbrengen, zie men Bonifac. *Epist.* 94, Giles, I, p. 208; vgl. *Bat. s.* I, bl. lxxxi v.; *Oudh. van Utrecht*, I, bl. 4 v.; Matth. *Fund. eccl.* p. 51 s.

1) L. l. V, c. 10, 11, III, p. 192, 198. Bij Anastasius Bibliothecar. (Murat. *Script. rer. Ital.* III, 1, p. 150) leest men van Sergius: »hic ordinavit Damianum archiepiscopum s. ecclesiae Ravennatis atque Clementem Frisenorum." Ook Ludger noemt Willebrord »archiepiscopus", in *Vita Gregorii* bij Mabill. *Sec.* III, 2, p. 298.

2) »Nam non multo post alios quoque illis in regionibus ipse constituit antistites ex eorum numero fratrum, qui vel secum vel post se illo ad praedicandum advenerant, ex quibus aliquanti iam dormierunt in Domino". L. V, c. 11, p. 200. De titel *antistes* werd zóó zelden voor andere geestelijken gebezigd, dat sommigen beweerd hebben, dat hij uitsluitend den bisschoppen

Pepijn en Willebrord, ten gevolge van verkregen ervaringen en berigten, aangaande de neiging der Friesen, en misschien ook van naburige stammen, om het christendom aan te nemen, de gunstigste gedachten gehad hebben. Zij wilden daarom de missie op breeder schaal voortzetten, en wenschten daartoe des pausen ondersteuning. Willebrord moest door Sergius van regionaar-bisschop tot bisschop van Utrecht verheven, en te gelijk met de waardigheid van aartsbisschop der Friesen bekleed worden [1]. Dan kon hij, met de hoogste kerkelijke magt na den paus bekleed, met dubbele kracht het aangevangen werk voortzetten, zelf regionaar-bisschoppen wijden en die naar de behoeften des tijds in verschillende rigtingen onder de Friesen uitzenden, en als er straks op het groote grondgebied, dat deze toen innamen, van het Zwin tot op de westkust van Sleeswijk en de eilanden der Noord- en Oostzee [2], gelegenheid was om nieuwe bisdommen te stichten, daartoe het zijne doen en die dioecesen als metropolitaan voorstaan [3].

Op den 22ⁿ November 695 [4] werd Willebrord in de kerk der h. Cæcilia te Rome tot bisschop van Utrecht en aartsbisschop der Friesen gewijd. De paus gaf hem, vol-

---

werd gegeven. Zie Bingham, *Antiq. eccl.* I, p. 284. Dat hij hier van bisschoppen moet verstaan worden, blijkt uit den zamenhang en de woorden *alios quoque* en *ipse*, en het gebruik, dat Beda elders er van maakt. Zie b. v. III, c. 3, Giles, II, p. 268, waar *pontifex* en *antistes* om den andere worden gebezigd; III, c. 13, p. 360, waar Wilfried en Acca *antistes* heeten en de titel *presbyter* met nadruk onderscheiden wordt; IV, c. 3, III, p. 14; IV, c. 12, p. 54; V, c. 9, p. 186, en eld.

1) Het beweren van Alcuinus (*Vita pros.* p. 565)—die hier al weder niets weet van Willebrords aartsbisschoppelijken titel, welke wegens de positieve berigten van Beda, Anastasius, Willibald enz., niet betwijfeld mag worden—dat onze apostel uit nederigheid eerst weigerde tot vermeld doel naar Rome te gaan, is wel niet meer dan eene hagiografen-veronderstelling. Alle heiligen bijna, sedert dat Ambrosius van Milaan en vroegeren misschien het voorbeeld gaven, heeten onwillig het episcopaat te aanvaarden. Van den ernst der meesten laat het zich naauwelijks gelooven!

2) Zie boven, bl. 11.

3) Men denke er aan, dat Keulen toen nog geen aartsbisschoppelijken zetel had.

4) Zie Bollandus, *Acta ss. Januar.* I, p. xlvi; vgl. Alberd. Thijm, bl. 129 v. Vroeger nam men het jaar 696 aan.

gens een bekend kerkelijk gebruik, een nieuwen naam, Clemens, dien de vrome man waarschijnlijk verdiend, maar tijdgenoot en nageslacht zelden gebruikt heeft [1]. Na slechts veertien dagen te Rome vertoefd te hebben, kwam onze apostel in den aanvang van het jaar 696 in Friesland terug, waar hij nu, met goedkeuring van Pepijn, te Utrecht zijn bisschoppelijken zetel innam [2]. Thans bouwde hij de St. Maartenskerk, op weinige voeten afstands van die van St. Salvator, die vermoedelijk voor kathedraal niet aanzienlijk genoeg was, ofschoon Willebrord in of bij haar bleef wonen [3].

Een naauwkeurig overzigt te leveren van Willebrords werkzaamheden en ervaringen, gedurende het breede tijdvak zijns levens, door hem aan de kerstening van ons volk besteed, moeten wij, met het oog op het karakter onzer bronnen, onmogelijk heeten. Beda heeft zich bepaald tot het algemeene berigt, dat de apostel, „wijd en zijd het woord des geloofs predikende, in de landen der Friesen velen van den dwaalweg riep, en dat hij meerdere (plures) kerken en eenige (nonnulla) kloosters stichtte". Hij voegt er bij dat, tijdens zijn schrijven, Willebrord in zijn schoonen werkkring steeds voortvoer, en „na den

1) Beda, l. l. Volgens Alcuinus zal de plegtigheid in de St. Pieterskerk plaats gehad hebben; *Vita pros.* p. 566. Zie over dit verschil, Lux, a. w. bl. 30, en Alberd. Thijm, bl. 131.

2) Beda, l. l. Volgens Alcuinus (*Vita pros.* p. 568) had Willebrord eerst aan Karel Martel zijn standplaats te danken. Wij houden ons aan Beda.

3) Beda, l. l. »Aedificata ecclesia" enz. Vgl. Bonifac. *Epist.* 94, I, p. 208. Dat de St. Salvatorskerk eene bovenverdieping had, tot woonstede ingerigt, ziet men uit Altfrid. *Vita Ludg.* bij Pertz, II, p. 409. De St. Maartenskerk en die van St. Salvator lagen zóó digt aan elkander, dat hare kerkhoven slechts door een goot gescheiden waren. Zoo was het in de zestiende eeuw en ook vroeger. Zie Matth. *Fundat. eccles.* p. 54, 55; *Oudh. van Utrecht*, I, bl. 179, Als oorzaak, waarom de kathedraal juist aan St. Maarten werd gewijd, wijst Royaards, bl. 185, op de voorliefde der Franken voor dezen heilige; hij ziet er »de inschikkelijkheid" des apostels in bij de aanbeveling des christendoms, enz. Hier is geen grond voor. St. Maarten was ook bij de Angelsaxen zeer in aanzien, en ook de kathedraal van Canterbury droeg oorspronkelijk zijn naam. Zie Beda, I, c. 26, 32, III, c. 4, Giles, II, p. 104, 152, 272. Vgl. Piper, *Die kalendarien der Angelsachsen*, Berl. 1862, s. 97.

menigvuldigen strijd zijner hemelsche krijgsdienst", in eerwaardigen ouderdom „naar het loon der goddelijke vergelding zochtte"[1]. Alcuinus heeft ons wel is waar eenige bijzonderheden geboekt, maar, een biograaf van zeer armelijk talent, schreef hij, zonder kennis van tijden en plaatsen, onordelijk voort, tevreden in het vooruitzigt, dat zijn opstel eenigen monniken op St. Willebrordsdag in het kerkkoor eene stichtelijke leestuur zou leveren[2]. Wij moeten ons derhalve vergenoegen met het weinige, dat door hem aangeteekend werd, en dat zooveel mogelijk aanvullen uit latere geschiedschrijvers, diplomen en plaatselijke overleveringen. Zoo doende worden wij althans in staat gesteld eenig overzigt te geven van 's apostels arbeid, zoowel binnen als buiten de grenzen van Nederland.

Als terrein van Willebrords werkzaamheden binnen de grenzen van ons tegenwoordig vaderland, noemt men den bodem van het latere Sticht van Utrecht, Zuid- en Noordholland, Zeeland en Zeeuwsch-vlaanderen, Gelderland, Noord-brabant en Limburg. Er is veel grond om die opgaaf in het algemeen te laten gelden, hoezeer zij voor al de genoemde streken niet door het bijbrengen van bepaalde feiten kan bevestigd worden. Wat het Sticht van Utrecht betreft, de daartoe behoorende dorpen en buurschappen omringden als het ware den bisschopsstoel van Willebrord, en zij moesten daarom vanzelf steeds zijn oog en belangstelling trekken. Geen wonder, dat wij de overlevering dan ook hooren gewagen van vele kerken en kapellen, die daar reeds zeer vroeg zullen verrezen zijn, b. v. de vijf en vijftig kerken, niet van de stad, maar van het landschap Duurstede, waarvan vele welligt aan Willebrords bemoeijingen haar eersten oorsprong hadden te danken[3]. In Zuid-holland beroemde zich oudtijds de gemeente Vlaardingen op het bezit van een heiligdom,

1) L. V, c. 11, Giles, III, p. 200.
2) Zie den proloog van het *Vita pros.* p. 562.
3) Zie het *Vita S. Friderici*, bij de Bolland., *ad d.* 18 *Jul.* p. 469; vgl. J. J. de Geer, *Bijdragen tot de geschiedenis der prov. Utrecht*, Utr. 1860, bl. 20 v.

dat door den apostel in persoon gewijd zou zijn; meer zeker is het echter, dat hij daar eenige goederen heeft gehad, die hem ten behoeve der abdij van Epternach werden geschonken[1]. In Noord-holland meende men te Velzen, Petten en Heilo kerken te bezitten, wier wijding door Willebrord zou geschied zijn[2]; in allen geval moeten wij aannemen, dat hij daar „aan de zeekusten" heeft gearbeid, en bepaaldelijk te Heilo vertoefd, waar de bekende Willebrordsput, door Alcuinus reeds vermeld, tot heden de gedachtenis van zijn bezoek bewaart[3]. In Zeeland heeft hij, zoo al niet de kerk van het op Schouwen gelegen Kerkwerve gewijd[4], dan toch Walcheren bezocht. Daar immers heeft hij, bijna ten koste van zijn leven, een toen beroemd afgodsbeeld gebroken, en spaarde hij den tempelwachter, dien zijne haastige vrienden te lijf wilden[5]; dat het hem intusschen op dit eiland niet gelukt is de ruwe zeden des heidendoms uit te roeijen, zullen wij later zien. Wat Zeeuwsch-vlaanderen aangaat, sommigen beweren, dat de bewoners van Biervliet, Hulst, Axel enz. door hem bekeerd zijn[6]; dat Willebrord bij zijne reis of reizen door Zeeland deze oorden bezocht heeft, is zeer waarschijnlijk, ofschoon de bijzonderheid, dat zij van de oudste tijden tot in de zestiende eeuw onder het bisdom van Utrecht ressorteerden, al bewijst zij eenig

1) Zie *Chron. de Traj.*, bij Matth. *Anal.* V, p. 310; Joh. a Leidis, *Chron. Belg.* I, c. 23, p. 30, en het diploma bij Heda, p. 132 s.

2) Joh. a Leidis, l. l.

3) Alcuinus, *Vita pros.* p. 568, *Vita metr.* p. 579; hij noemt Heilo niet, gelijk Beka, p. 10, doet, maar zegt met laatstverm. dat de apostel de bron deed ontspringen, toen hij »propter evangelicæ predicationis instantiam loca circuibat maritima." Zie over den put Lux, a. w. bl. 53; vgl. Alberd. Thijm, a. w. bl. 196 vv.

4) Joh. a Leidis, l. l.

5) Alcuinus, *Vita pros.* p. 568, *Vita metr.* p. 578; vgl. Alberd. Thijm, bl. 191. Volgens Alcuinus werd Willebrord door den tempelwachter of priester n i e t verwond. De schrijver van het *Chron. de Traj.*, Matth. *Anal.* V, p. 309, maakt er echter eene mirakelgeschiedenis van. De Willebrordsput te Zoutelande op Walcheren is welligt een bewijs, dat de apostel ook daar gearbeid heeft. Zie Van der Aa, *Aardrijksk. woordenb.*, XIII, bl. 267.

6) Knippenberg, *Hist. eccl. ducatus Gelr.*, p. 40.

verband tusschen de invoering des christendoms aldaar met de stichting onzer kerk, op zich zelf geen waarborg voor Willebrords persoonlijk optreden aan die plaatsen mag geacht worden. In Gelderland, waar hij vooral door Werenfried arbeidde, kent de traditie te Emmerik, welke stad van de oudste tijden af eene aanzienlijke gemeente des bisdoms van Utrecht geweest is, de stichting der St. Maartenskerk aan hem toe[1]. In Noord-brabant, het oude Texandrië, en Teisterbant, zal Willebrord voor een tijd zamen gearbeid hebben met den beroemden St. Lambert van Luik[2]; het is mogelijk, maar niet bewezen; zeker echter is het, dat Willebrord in Noord-brabant goederen bezeten en later eene dankbare vereering genoten heeft[3]. Op Willebrords verkeer in Limburg wijst Alcuinus[4], waar hij eene daad van 's apostels zachtmoedigheid roemt, die op eene reis naar zijn klooster Susteren bij Roermond werd volbragt. Werkelijk bestond te Susteren een klein klooster („cellula", zegt Alcuinus), dat Plectrude, de gemalin van Pepijn, had gesticht, en in 714 door haar en Pepijn aan Willebrord werd geschonken[5]. Ook bij Maaseik zal hij, even als Bonifacius, somtijds in het nonnenklooster der h. Harlinde verwijld hebben[6].

---

1) Wassenberg, *Embrica*, p. 54; vgl. vooral Schneider, *Die älteste gesch. von Emmerich*, in *Annalen des hist. vereins für den Niederrhein*, Köln, 1859, heft VI, s. 90.

2) Het geloofwaardigste leven van St. Lambert is dat van Godeschalcus. Men vindt het bij Canisius-Basnage, *Lect. Ant.* II, 1, p. 139 ss. en bij Mabill. *Act. ss. ord. Ben. Sæc.* III, 1, p. 61 ss., die ook de overige biografiën van den heilige besproken heeft. Godeschalcus zegt, bij Mabill. l. l. p. 64: »intreivit [Lambertus] aliquando in Texandriam, ubi plurima templa et simulacra destruxit". Het berigt, dat Willebrord en Lambert in Toxandrië zamen werkten, is te vinden in de minder geloofwaardige biografie van Nicolaus van Luik, die eerst in de dertiende eeuw schreef. Vgl. Suysken in Ghesq. *Acta ss. Belg.* VI, p. 51 s. Fisen, *Hist. eccl. Leodiens.* I, p. 95, berigt dat Willebrord in 709 te Luik was, om de translatie van Lambertus' gebeente bij te wonen, maar hij noemt zijne bron niet.

3) Knippenberg, l. l.

4) *Vita pros.* p. 568.

5) Zie de stukken bij Martene, *Collect. ampl.* I, p. 18, en and.; vgl. Rettberg, a. w. I, s. 564; Alberd. Thijm, a. w. bl. 166, 193.

6) Zie de legendarische berigten van een anonymus, die na het midden der negende eeuw schreef, in *Vita Harlindis et Reinulæ*, Mabill. l. l. p. 611.

Vragen wij naar het veld van Willebrords zendingsarbeid buiten ons vaderland, dan rigten wij ons oog het eerst op zijn togt naar de woeste Deenen. De apostel ondernam dien, volgens aanwijzing van Alcuinus, in een tijd, waarin hij vruchteloos beproefd had „het steenen hart" van koning Radboud te verteederen en voor het geloof te winnen [1]. Bij de onbepaaldheid van dit berigt, nemen wij aan, dat de reis aanvaard werd in een tijdsgewricht, waarin Willebrord begrepen zal hebben, dat omstandigheden, die wij niet nader weten te beschrijven, zijn verblijf in Friesland voor het oogenblik minder vruchtbaar maakten. De moedige man trok dan noordwaarts, doch ook bij den onderkoning der Deenen in Jutland en Sleeswijk, Ungend of Hogni geheeten [2], wien Alcuinus een gemoed toeschrijft, „nog harder dan steen", was hem teleurstelling bereid. Ungend ontving hem wel is waar met zekeren eerbied, maar wilde van het christendom niet weten. Toch was de onderneming niet geheel vruchteloos. Het gelukte Willebrord onder de Deenen een dertigtal „knapen" te verwerven, wel meerendeels lijfeigenen („pueri", zegt Alcuinus [3]), die hij waarschijnlijk kocht, en nog op de terugreis onderwees en doopte, opdat hun eeuwig zielenheil wegens de bezwaren van „den langen weg" niet in gevaar zoude komen [4]. Was die terugreis reeds daardoor eenigermate merkwaardig, zij werd het straks nog meer, toen een stormwind Willebrord noodzaakte met zijn schip Helgoland aan te doen. Daar had hij eene nieuwe ontmoeting met Radboud en bedreef hij eene stoutmoedige daad, waarvan wij later de beteekenis in het licht zullen stellen.

Gewoonlijk rangschikt men Willebrord ook onder de

---

1) *Vita pros.* p. 566.

2) Zie Münter, *KG. von Dänemark*, I, s. 214; vgl. Maurer, *Die bekehrung des norweg. stams*, Münch. 1855, I, s. 14.

3) »Puer pro mancipio", Du Cange in v. »Pueri i. e. vasalli", Pertz ad *Willibaldi vitam Bonif.* II, p. 350.

4) Alcuinus, l. l. Een van die doopelingen zal Siwald geheeten hebben, wiens avontuurlijke legende kortelijk door Münter, t. a. p., wordt medegedeeld.

geloofsprediikers van het tegenwoordig groot-hertogdom Luxemburg [1]. Wegens onze gebrekkige kennis van 's apostels leven achten wij ons onbekwaam te beoordeelen, in hoeverre dit teregt geschiedt. Dit staat echter vast, dat hij in het Luxemburgsche, en wel te Epternach, van tijd tot tijd vertoefd heeft, nadat hij ter genoemde plaats bezittingen had verkregen. Irmina, dochter van Dagobert II, had te Epternach gronden en andere eigendommen, en ook een klein klooster. Op den 1n November 698 droeg zij, op raad van eenige geestelijken, deze stichting met omliggende goederen aan Willebrord over. Sedert was de abdij van Epternach eene geliefde bezitting des apostels, waar hij, in ongunstige tijden voor zijnen arbeid in Friesland, een veilig toevlugtsoord vond. Verrijkt door schenkingen van Pepijn, Karel Martel en vele andere begunstigers, zelfs uit zeer verwijderde oorden, werd zij weldra een der aanzienlijkste kloosters van die streken [2]. Dat Willebrord, van Epternach en Trier uit, zelfs tot in Thuringen doorgedrongen en daar in persoon voor de evangelisatie des lands werkzaam geweest is, is wel vermoed [3], maar niet bewezen. Toch weten wij, dat hem door hertog Hethen van Thuringen schenkingen gedaan werden, en dat deze op raad van Willebrord het klooster Hamelberg stichtte, een werk waaraan later Bonifacius zijnen arbeid in Thuringen kon vastknoopen [4].

In 714 stierf Pepijn, Willebrords magtige beschermer. Nog eenmaal, gelijk wij vroeger gezien hebben [5], verhief zich Radbouds zwaard tegen Franken en chris-

1) Zie b.v. N. Vernulæus, *De propagatione fidei christ. in Belgio*, Lov. 1639, p. 73 ss.

2) Zie Rettberg, I, s. 478; Alberd. Thijm, bl. 163 vv., en vooral de *Analyse des chartes et documents* van het *Liber aureus* der abdij van Epternach, in de *Publications de la société pour la recherche des monuments hist. dans le Grand-duché de Luxemb.*, Ann. 1860, XVI, p. 4 ss.

3) Zie Heber, *Die vorkarolingischen glaubenshelden am Rhein*, Frankf. 1858, s. 199.

4) Zie de stukken bij Martene en Durand, *Collect. ampl.* I, p. 13, 22; vgl. Seiters, a. w., s. 103; Alberd. Thijm, bl. 205 v.

5) Boven, bl. 92.

tenen, en de jonge stichtingen van den apostel en zijne vrienden leden schade. Waarschijnlijk week Willebrord in dit droevig tijdsgewricht naar zijn klooster te Epternach; een paar bijzonderheden schijnen dit ongezocht vermoeden te bevestigen. In 716 immers deed vermelde hertog van Thuringen de akte opmaken, waarin hij van zijne kloosterstichting op raad van Willebrord spreekt, dat eene persoonlijke ontmoeting tusschen beide mannen te Epternach of elders in de Moezelstreken doet veronderstellen; en in hetzelfde jaar kwam Bonifacius voor de eerste maal te Utrecht, terwijl van Willebrords tegenwoordigheid aan die plaats te dien tijde geenerlei gewag gemaakt wordt[1]. Maar naauwelijks was Radboud in 719 ten grave gedaald, of onze apostel spoedde zich onverwijld naar Utrecht terug, gelijk dit door zijn zamenzijn met Bonifacius te dier stede, reeds spoedig na Radbouds dood, bewezen wordt. De Friesen waren door Karel Martel op nieuw bedwongen en hun koning of hertog, Adgil II (of Poppo welligt), die geheel van de Franken afhankelijk was[2], moest den christenen volkomen vrijheid geven. Thans stond Willebrords zetel vaster dan te voren, en als Alcuinus, misschien uit zucht om Karel den Groote, zijn „David", te vleijen, de stichting van het utrechtsche bisdom op dezen tijd plaatste en die aan Karel Martel toeschreef[3], had hij voor die bewering althans eenigen schijn van grond in de diensten, die het zwaard van laatstgenoemden vorst aan de goede zaak had bewezen. Willebrord hervatte nu zijn arbeid met dubbelen moed, en naarmate deze hem al beter gelukte, werd steeds meer geëischt van den ijver des in leeftijd klimmenden bisschops. Alcuinus[4] stelt hem, zeer zeker naar waarheid, aan ons voor, als onophoudelijk rondreizende door den lande, kasteelen, dorpen en gehuchten bezoekende, om allen, die hij vroeger met het evangelie bekend gemaakt had, aan te sporen tot volhar-

1) Vgl. Rettberg, II, s. 521.
2) De Geer, a. w. bl. 26.
3) *Vita pros.* p. 567 s.
4) L. l.

ding in hun geloof. „Intusschen wies het getal der bekeerlingen dagelijks aan", en terwijl de behoeften der wordende kerk zich natuurlijk met hare leden vermenigvuldigden, ontbrak het niet aan middelen om er in te voorzien. Vele aanzienlijken beijverden zich, Willebrord schenkingen van gronden en andere eigendommen te doen; en als hij die gaarne aannam, niets is onbillijker dan daaruit af te leiden, dat de vrome prelaat een hebzuchtige was, die het eerste voorbeeld zal gegeven hebben van „der klerken gierigheid", welke later ook in ons vaderland maar al te berucht is geworden. Neen, waar Willebrord landen, slaven, huizen, wateren enz. ontving, daar hielpen hem de schenkers in het bouwen van kerken, en waar kerken verrezen, zond hij priesters, die van de opbrengsten des vermeerderden kerkegoeds het hunne tot levensonderhoud genoten, terwijl zij op zon- en feestdagen voor de pas bekeerden predikten, de kinderen doopten en den gemeenteleden al die geestelijke en tijdelijke diensten bewezen, waartoe hunne meerdere beschaving, al was zij dikwerf klein, hen in staat stelde [1].

Nadat Willebrord weder een vijftiental jaren aan de voortzetting en bevestiging van zijn werk had besteed, dreigde nog eenmaal een uit het noorden opkomend onweder zijne kerk met rampen. Hoezeer het heidendom onder de zegepraal zijner prediking scheen te versterven, had het niet in alle deelen des lands zijne oude krachten verloren: de friesche geest was nog niet geheel los van de voorvaderlijke godsdienst, en het frankische juk bleef drukken. Wanneer de kansen maar eenigermate gunstig waren, kwamen de Friesen in opstand, en dit geschiedde te ligter, als Karel Martel, in gedurige oorlogen met andere volken gewikkeld, in verwijderde streken zijn ijzeren arm zwaaide. Maar omstreeks 736 kwam de vorst met een magtig heir te scheep naar Friesland. De Franken landden aan het Boerdiep, waar de Middenzee Ooster-

---

1) Alcuinus, l. l. Zie een overzigt van de schenkingen, aan Willebrord verleend, bij Alberd. Thijm, bl. 204 vv., 218 vv., 242 vv.

en Westergo scheidde. De Friesen boden vruchteloos tegenstand, en met Poppo, hun aanvoerder, sneuvelden zijne dapperen; anderen zochten schuilplaatsen in de moerassen en bosschen, terwijl hunne landen werden afgeloopen, de tempels der afgoden nedergeworpen, en de overwinnaars, met buit beladen, naar hunne schepen keerden [1]. Sinds was het dreigend gevaar van Willebrord afgewend; hij kon zijnen arbeid rustig voortzetten, onder voortdurende begunstiging van Karel Martel. Maar zijne taak was weldra afgeweven. Hij stierf in eenëntachtigjarigen leeftijd, op den 6ⁿ November 739 [2], misschien te Epternach, waar hij soms had uitgerust van de vermoeijenissen zijns levens en volgens zijn wensch ook begraven werd [3].

Van Willebrords persoon en karakter is weinig of niets bekend. Beda spreekt met grooten eerbied van hem en spaart geene loftuitingen; maar zijne uitdrukkingen zijn te weinig bepaald dan dat zij ons dienen kunnen. Hetzelfde geldt van Alcuinus. Deze noemt [4] den apostel „voortreffelijk door alle waardigheid, blij van harte, wijs van raad, aangenaam van woorden, deftig van zeden", en teekent zijne gestalte als „middelmatig van grootte, eerwaardig van gelaat" enz., alle termen, den hagiografen eigen, waar zij, bij de vruchtelooze poging om te beschrij-

1) Zie De Geer, bl. 28.

2) Zie boven, bl. 96, n. 2. Sommigen stellen Willebrords sterfdag op 7 Nov. Zie daarover Alberd. Thijm, bl. 285.

3) Bonifacius (*Epist.* 94, I, p. 208) en Alcuinus (*Vita pros.* p. 571), waar zij van Willebrords dood gewagen, vermelden de plaats van zijn overlijden niet. Meenden zij, dat het van zelf sprak, dat het Utrecht moest zijn, als zij niet opzettelijk anders berigtten? In een diploma van Pepijn III van 752 (laatstelijk uitgeg. door Beyer, *Urkundenbuch der mittelrhein. territorien*, Kobl. 1860, I, s. 14,) leest men van den apostel: »ibi quoque [i. e. Aefternacæ] — — ante hos paucos annos in pace quievit et ibidem sepultus". Was de echtheid van dit stuk bewezen, dan was het vraagstuk opgelost. Maar dit is het geval niet. Zie Rettberg, I, s. 478; Alberd. Thijm, bl. 255. Dat de monniken van Epternach de traditie van Willebrords overlijden aldaar vasthielden, ziet men uit hunne *Epistola ad Henricum* VI, bij Martene en Durand, *Collect. ampl.* IV, p. 459. Het verhaal van Alcuinus (*Vita pros.* l. l.) van den sarcophaag, die op miraculeuze wijs vergroot werd, is eene monniken-legende, die in andere heiligenlevens hare analogiën heeft.

4) *Vita pros.* p. 571.

ven wat zij niet kennen, bleeke nevelgedaanten schetsen, die de geschiedvorscher vergeefs poogt te vatten. Waren uitstekende vruchten van eens menschen werken voor tijdgenoot en nageslacht altijd bewijzen zijner uitstekende zedelijke en verstandelijke persoonlijkheid, dan zouden wij Willebrord, met het oog op hetgeen hij voor ons volk gedaan heeft, onbeschroomd een groot man heeten. Maar geschiedenis en ervaring leeren, dat God niet zelden kleine stervelingen gebruikt — kleine naar morele en zelfs intellectuële krachten — om het groote tot stand te brengen. Zoo wagen wij het dan niet onzen geloofsprediker een naam te geven, dien de historieschrijver maar zelden gebruiken mag en nooit dan met volkomene overtuiging. Toch kunnen wij niet nalaten op te merken, dat de ijver en volharding, waarmede Willebrord gedurende bijna eene halve eeuw zijn bezwaarlijken arbeid voortzette, eene zeldzame mate van moed en geloofskracht in hem doen veronderstellen, wat ons althans regt geeft hem in dit opzigt te vergelijken met een Columbanus of Bonifacius en zoo velen zijner edelste mede-apostelen, als het licht des evangelies tot de germaansche volken hebben gedragen. Dat zijn godsdienstig standpunt overigens niet hooger was dan dat zijner meeste tijdgenooten, schijnt te blijken uit zijn afhankelijkheidsgevoel van Rome en zijne liefde voor de relieken der heiligen — eigenaardigheden, waarover wij later ons gevoelen zullen uitspreken — en bovenal uit zijn vertrouwen op de verdienstelijkheid zijner goede werken, en uit den oudtestamentlijken vloek tegen die zijne wilsbeschikkingen mogten verkrachten, beiden uitgedrukt in den giftbrief, waarin hij omstreeks zes jaren vóór zijnen dood goederen aan zijne geliefde abdij te Epternach schonk [1]. Doch hoe dit zij, en niettegenstaande het

1) Het zoogen. testament van Willebrord vindt men bij Miraeus, *Codex donat.*, p. 31 ss. en *Oper. dipl.* I, p. 11 s., ook bij Bosschaerts, p. 495, en anderen. Mabillon, l.l. p. 585, twijfelde eenigermate aan de echtheid, en sommigen na hem. De gronden tegen de authentie zijn opgesomd door Alberd. Thijm, bl. 255, v. maar schijnen ons evenmin als genoemden schrijver zwaarwigtig genoeg om het stuk op te geven. Vgl. Royaards, bl. 216, en de ald. aangeb. werken.

Willebrord niet gelukken mogt het heidendom in alle deelen van Nederland te onderdrukken, en nog veel minder door de bekeering van den ganschen frieschen volksstam het gewenscht „aartsbisdom der Friesen" tot stand te brengen, wij blijven den naam van den man, die meer dan alle anderen tot de invoering van het christendom met zijne duizendvoudige zegeningen in ons vaderland bijdroeg, in eere houden, en prijzen onze roomsche voorouders en tijdgenooten, dat zij het met ons deden en nog doen, al kan de wijze, waarop zij den heilige vieren, niet in alle opzigten de onze zijn. Willebrords sterfdag was reeds kort na zijnen dood een feestdag voor zijne monniken te Epternach en elders, en ongetwijfeld ook voor zijne kanoniken te Utrecht. Bij de nacht- en dagdiensten des feestes ontbrak het niet aan hymnen en andere kerkzangen tot zijne verheerlijking [1]. Tot den 19n October van het jaar 1031 schijnt men zijn gebeente in rust gelaten te hebben; maar toen werd het uit de groeve geligt en in eene nieuw gebouwde kapel besteld, nadat men er eenige relieken van afgezonderd had [2]. Sommige van die overblijfselen werden in 1301 in het hoog-altaar der abdijkerk bewaard; andere in genoemd jaar aan het kapittel van St. Salvator te Utrecht geschonken [3]. Trier roemt op het bezit van Willebrords draagbaar altaar, Emmerik op dat van zijne relieken-kas, Epternach op de zonderlinge dans- of spring-processie te zijner eer, waarvan de door de nieuwsbladen verspreide berigten de protestantsche wereld nog jaarlijks in verbazing brengen [4].

---

1) Over de liederen ter eere van Willebord zie men Alberd. Thijm, bl. 287, en onze Bijlage I.
2) Mabillon, l.l.; Baillet, *Vies des saints*, 7 *Nov.* p. 96.
3) Zie onze Bijlage II.
4) Zie *Bat. s.* I, bl. 89; Raissius, *Hierogazophyl. Belgic.* Duaci 1628, p. 211, 218, 494; Lux, bl. 68 vv.; Alberd. Thijm, bl. 286 v., 297 v. Vgl. *Haarl. courant* van 31 Mei 1861. Van eene andere dans-processie in het Luxemburgsche vindt men berigt bij Hermans, *Annal. canonic. ordinis s. Crucis*, Silvae-duc. 1858, I, 42.

§ 3.

Willebrords medearbeiders.

Hoezeer Willebrord, bij het onderzoek naar de geschiedenis der kerstening van onze vaderen, de meeste belangstelling verdient en boven alle anderen als stichter onzer kerk te vereeren is, eischt niet alleen de pligt der dankbaarheid, maar ook die der naauwgezette geschiedvorsching, dat wij evenzeer de aandacht wijden aan die hem in het groote werk ter zijde stonden, en, òf onder zijne leiding òf onafhankelijk van hem, hetzelfde doel poogden te bereiken. Willebrord, gelijk wij gezien hebben, voerde uit Ierland een gezelschap van elf broederen met zich, die door Egbert, en waarschijnlijk ook door Willebrord zelven uitgekozen, door Beda, gelijk wij vertrouwen, niet ten onregte als „heilige en ijverige" mannen werden geroemd. Toen het twaalftal in ons vaderland en naburige streken was opgetreden, en de berigten aangaande den voorspoed, dien zij genoten, Ierland en Engeland bereikten, ontbrak het daar niet aan geestverwanten, die door hun voorbeeld tot navolging geprikkeld werden. Ook deze kwamen herwaarts om zich in den kring van Willebrord te voegen, en daar de apostel niet alleen uit zijne elve, maar ook uit de later overgekomenen, sommigen tot regionaar-bisschoppen ordende [1], mogen wij aannemen, dat er ook onder hen mannen zijn geweest, wier zin en gaven hen voor de zaak der missie uitnemend geschikt maakten. Maar niet alleen Ierland en Engeland leverden onzen vaderen zendelingen. Ook in het land der Franken leefden monniken en geestelijken, die meer of min deelgenooten waren van het enthousiasme, dat Columbanus en zijne leerlingen daar vroeger voor de evangelizatie hadden verwekt, en wat Amandus en Eligius gedaan hadden niet vergaten. Zoo waren er dan ook eenigen van hen, welligt meer

1) Zie Beda, *H. E.* V, c. 10, vergel. met c. 11, Giles, III, p. 192 en 200.

dan wij weten, die zich herwaarts begaven en, hoezeer zij zich misschien niet dadelijk bij Willebrord aansloten, toch hetzelfde oogmerk hadden: de bestrijding des heidendoms en de vestiging des christendoms bij de Friesen. Wie waren zij, die aldus met Willebrord onzen vaderen weldeden; waar arbeidden zij, en welke vrucht leverde hun liefdewerk? Ziedaar vragen, waarbij wij voor een oogenblik moeten stilstaan, al gevoelen wij ons, ten gevolge van gemis aan voldoende bronnen, buiten staat haar op bevredigende wijs te beantwoorden [1].

Van de elf broeders, die tegelijkertijd met Willebrord uit Ierland herwaarts kwamen, zijn er slechts twee, hoogstens drie, wier namen voor ons bewaard werden [2] en van wier arbeid wij eenig berigt kunnen geven. Van die twee of drie is Suidbert de meest beroemde, ofschoon omtrent ons vaderland wel niet de meest verdienstelijke [3].

1) Baronius, Molanus en anderen hebben aangaande de medgezellen van Willebrord en hun arbeid vele bijzonderheden medegedeeld. Bijna alles echter, wat zij verhaalden, werd geput uit het *Vita s. Swiberti* op naam van Marcellinus, dat in 1508 te Keulen werd gedrukt en later door Surius, *ad d.* 1 *Mart.* p. 7 ss., en Leibnitz, *Script. Brunsv.* II, p. 222 ss. uitgegeven. De onechtheid der biografie en de logenachtigheid van haren inhoud is op beslissende wijs bewezen door J. Bollandus, *ad d.* 1 *Mart.* p. 67 ss. (ook bij Ghesq. VI, p. 152 ss.), door Mabillon, *Act. ss. ord. Ben. Saec.* III, 1, p. 234 ss., Bosschaerts, p. 179 ss., en and.; maar eerst in onze dagen is de schrijver, die het bedrog pleegde, algemeen bekend geworden. Hij was een landgenoot en heette Gerard van Harderwijk. Hij schreef zijn boek, naar het schijnt, uit zucht, om zijne weldoeners, de kanoniken van het St. Suidbertsklooster te Kaiserswerth, te behagen en te bevoordeelen, terwijl deze hem, tijdens eene pestziekte in 1503, waarvoor hij uit Keulen gevlugt was, in gastvrijheid verpleegden. Ofschoon een geleerde zonder geweten, was hij ongetwijfeld een belezen man. Wat hij in Beda, het *Vita s. Frederici ep. Traiect.*, Beka, de *Chron. de Trajecto* en tal van andere oude schriften bruikbaar vond, om het zamenstel zijner verdichtselen een schijn van historische waarheid te geven, werd zorgvuldig door hem bijeengedragen, en daaraan had hij het ook te danken, dat de geleerde wereld maar al te lang voor zijn bedrog blind was. Zie Bouterweck, *Swidbert, der apost. des bergischen landes*, Elberf. 1859, s. 16 f.

2) De namen der overigen vindt men bij Beka, p. 8; *Chron. de Traj.* in Matth. *Anal.* V, p. 309, en met geringe afwijkingen bij Pseudo-Marcell., Leibnitz, *Script. Brunsv.* II, p. 226. Van waar zij zaamvergaderd zijn, kan men zien bij Bollandus t. a. pl.

3) De éénige geloofwaardige berigtgever omtrent Suidbert is Beda. Wat deze leverde werd gebruikt in eene homilie, op naam van bisschop Radboud,

Hij was een Angelsax, die, na welligt eenige jaren in een klooster in Cumberland doorgebragt en aldaar den rang van abt bereikt te hebben[1], naar Ierland vertrok en in den ascetischen kring van Egbert leefde, totdat hij met Willebrord naar het land der Friesen reisde. Beda noemt hem „een zedig en zachtmoedig man," eene lofspraak die, uit de pen van een echten monnik gevloeid, wel niet zal mogen opgevat worden als eene gemaskerde aanduiding, dat Suidbert een zeer alledaagsch mensch was van slap en wankelend karakter[2]. In allen gevalle hadden de broeders, tot wier gezelschap hij behoorde, zoo veel vertrouwen op hem, dat zij geen ander dan hem „verkozen," toen zij, tijdens Willebrords eerste reis naar Rome, wenschten dat *één* uit hun getal „hun tot bisschop zou geordend worden". Er is in dit berigt van Beda iets raadselachtigs, dat aanleiding tot zeer uiteenloopende gissingen heeft gegeven. Waarom kozen de broeders Suidbert tot hun bisschop, terwijl Willebrord, die door Egbert toch aan het hoofd der zending schijnt geplaatst te zijn en als geordend regionaar-bisschop van Rome zou komen, door hen voorbijgegaan werd? Aan het vermoeden van Seiters[3], dat de Friesen, „bij wie Wilfried van York nog in vriendelijk aandenken was", hun wensch zullen te kennen gegeven hebben, om in plaats van een bisschop, die door Frankische tusschenkomst te Rome gewijd was, liever een door Wilfried in Engeland geordenden te ontvangen, kan men geen gewigt hechten, daar Beda duidelijk genoeg te kennen geeft, dat Suidberts ordening, die werkelijk in Mercië door Wilfried voltrokken

---

die wij later bespreken; door Mabillon, l.l., Bollandus en and. Behalve Routerwecks a. w. verdient ook Binterim gelezen te worden, *Denkwürdigk.* V, 1, s. 336 ff., waar een breede *Exkurs über die gesch. des h. Suitbertus* voorkomt.

1) Zie Beda, IV, p. 32, Giles, III, p. 154.

2) Aldus Alberd. Thijm, bl. 114. Als Beda Suidbert als een man zonder energie had willen teekenen, zou hij een paar zinnen later niet van hem gezegd hebben: »multos eorum [Boructuariorum] prædicando ad viam veritatis perduxit".

3) A. w., s. 61.

werd, alleen daarom door Wilfried geschiedde, omdat Canterbury tusschen den 1n Julij 692 en den 31n Augustus 693 [1] geen geïnstalleerd aartsbisschop bezat. Hetzelfde geldt van anderer [2] meening, dat de spanning der iersche en roomsche partij, die de angelsaxische kerk verdeelde, zich ook bij Willebrords medezendelingen liet gevoelen, en dat de meerderheid, geen man van Willebrords gezindheden aan haar hoofd wenschende, daarom Suidbert als een tegenstander van dezen verkoos. Dat deze meening allen grond mist, erkent men terstond, wanneer men in aanmerking neemt, dat al de broeders tot Egberts kring behoorden, waarin de gemoedelijkste antipathie tegen de iersche kerkpartij heerschte, en daarenboven, dat Wilfried ongetwijfeld de handoplegging aan Suidbert geweigerd zou hebben, zoo hij in hem een werktuig had gezien van de mannen der rigting, die hij zoo zeer veroordeelde, of zelfs maar onzeker omtrent Suidberts karakter en denkwijs ware geweest. Wat de jongste biograaf van Willebrord [3] tot oplossing van het vraagstuk bijbragt — de stelling dat Suidberts verkiezing en ordening gevolg eener politieke machinatie van Pepijn was, met het doel om aan het hoofd der friesche kerk een anti-pauselijken prelaat te plaatsen, die onafhankelijk van Rome zou zijn en toch, als een mensch van zeer rekkelijke beginselen, door hem zelven meer dan een Willebrord naar goedvinden gebruikt zou kunnen worden — deze stelling berust op eene reeks van hypothesen, waarvan wij de verantwoording niet op ons durven nemen. Als Pepijn er werkelijk zoo zeer de zinnen op gezet had, dat niet Willebrord, maar Suidbert aan het hoofd der missie in Friesland zou gestaan hebben, wat kon hem dan toch beletten tot verwezenlijking van dit plan de noodige maatregelen te nemen? Toen Suidbert als geordend regionaar-bisschop uit Engeland, en Willebrord, volgens ons, in dezelfde kwaliteit van Rome kwam —

1) Zie boven, bl. 102, n. 1, en de ald. aangeh. pll. van Beda.
2) Royaards, bl. 349, Bouterweck, s. 19.
3) Alberd. Thijm, bl. 115 vv.

volgens vermelden biograaf [1] zal Willebrord als priester, dus in minderen rang dan Suidbert, weêrgekeerd zijn — waarom kon Pepijn zich toen niet houden aan den man van zijne en der broederen keus? Ontzag voor den paus kon hem toch wel niet belemmeren, vooral daar deze den regionaar-bisschop (of stel voor een oogenblik den priester) Willebrord geen vasten zetel had aangewezen of kunnen aanwijzen. Immers, een enkele wenk van den vorst ware genoeg geweest, om Willebrord te overtuigen, dat hij zijne zending, die niet alleen de Friesen, maar ook naburige volken, Deenen, Saxen, Bructeren enz. gold, beter elders kon ten uitvoer leggen!... Onvoldaan met al de voorgestelde vermoedens, zijn wij bijna bevreesd van onze zijde eene vierde gissing voor te staan. Toch zien wij ons gedrongen het volgende op te merken.

Als Beda berigt, dat de elve in Willebrords afwezendheid Suidbert kozen, „opdat hij hun tot bisschop geordend zou worden," dan is het duidelijk — men heeft dit naar onze meening te zeer voorbijgezien — dat zij hem eenvoudig tot hun regionaar-bisschop wenschten, daar er van een bisschop voor een bepaald bisdom nog geen spraak kon zijn. Dat zij nu een regionaar-bisschop dringend meenden te behoeven, laat zich begrijpen, als wij aannemen, dat zij, na de afreize van Willebrord naar Rome, al spoedig verblijd door gunstige vooruitzigten op het gevolg van hun ondernomen werk, moesten inzien, dat zij zonder een geestelijke met bisschoppelijk radikaal in hun midden noch kerken noch altaren konden wijden. Wel is waar konden zij Willebrord, met dat radikaal voorzien, straks terug verwachten; maar de reis naar Rome was ver en gevaarlijk in die dagen; een togt naar Engeland en terug kon minstens in de helft van den tijd en veiliger geschieden. Zoo zonden zij dan Suidbert derwaarts, opdat deze, als regionaar-bisschop weêrgekeerd, Willebrords plaats vervulde, totdat laatstgenoemde tegenwoordig zou wezen; dan kon Suidbert met Willebrord

1) A. w. bl. 108

zelven in nader overleg treden en, daar er voor het missiewerk in allen gevalle meer dan één regionaar-bisschop noodig zou zijn — wat ook door de uitkomst bewezen werd [1] — zou het beiden mannen ligt vallen, ieder voor zich en onderling hun aanstaanden werkkring te regelen. Is deze gissing juist, dan laat zich ook ligt verklaren wat Beda verder berigt, namelijk dat Suidbert, na de bisschoppelijke wijding ondergaan te hebben, in Friesland wederkeerde, en „niet lang daarna" — toen Willebrord waarschijnlijk reeds te huis was gekomen — naar de Bructeren toog. Werkelijk heeft hij eenigen tijd bij genoemden volksstam, in het zoogenaamde Bergsche, met voorspoed gearbeid, totdat zijne jonge bekeerlingen, ten gevolge van een inval der Saxen in hun land, verstrooid werden. Toen trok hij naar Pepijn, die hem op voorspraak van Plectrude eene woonstede op het toenmalige eiland Kaiserswerth schenk, waar hij een klooster bouwde en na een leven van „zeer strenge onthouding" stierf [2]. Dat er tusschen Willebrord en Suidbert ooit eenige spanning of vijandschap bestaan zou hebben, kan door geen enkel berigt der oudheid bewezen worden. De apostel overleed in 713 [3].

Vruchtbaarder voor de kerstening onzer vaderen dan de arbeid van Suidbert is die van Werenfried geweest [4]. Hij was, als Willebrord en zijne medgezellen, een Angelsax, maar is waarschijnlijk eerst eenige jaren later dan zij herwaarts gekomen [5]. Van zijne werkzaamheden vóór 726 is niets met zekerheid bekend. Toen echter Wille-

---

1) Zie boven, bl. 106, v.

2) Beda, V, c. 11, Giles, III, p. 198; vgl. Rettberg, II, s. 423.

3) Mabillon, l.l. p. 238; vgl. *Annal. s. Amandi*, Pertz, I, p. 6.

4) Een kort en weinig zaakrijk *Vita s. Werenfridi* werd uitgegeven door Surius, *ad d.* 14 *Aug.* p. 128 ss., en de Bollandisten, *ad d.* 27 *Aug.* p. 102 ss. Stilting schreef er een beknopten *Commentarius prævius* voor, l.l. p. 100 ss. Dat de biografie lang na Werenfrieds dood opgesteld is, blijkt uit de verklaring des onbekenden auteurs, dat de meeste mirakelen van den heilige door het voorgeslacht aan de vergetelheid prijs gegeven waren. Zie bij de Bolland. l.l. p. 104. Joh. a Leid. II. c. 52, p. 37 s. levert een uittreksel van het stuk.

5) Zie Stilting, l.l. p. 102.

brord in genoemd jaar, òf welligt een jaar vroeger, van Karel Martel nieuwe schenkingen had ontvangen voor de kerk, die reeds te Elst tusschen Nijmegen en Arnhem bestond, zond hij Werenfried derwaarts, met den last om de gemeente van Elst te besturen en de evangelizatie van de Betuwe, die toen „zeer sterk bevolkt" was, voor te staan [1]. Werenfried voldeed aan den wensch des apostels, en arbeidde in vereeniging met sommige monniken en geestelijken [2], wier namen ons onbekend zijn, zóó voorspoedig, dat niet alleen een groot deel van de Betuwenaars, maar ook velen van die in de omstreken van Westervoort aan den IJssel woonden, door hem bekeerd werden. Toen hij omstreeks 760 op laatstgemelde plaats overleden was, bleek het dat zijne geloovigen hem grooten eerbied toedroegen. Er ontstond strijd over het bezit van zijn lijk, gelijk eenige jaren vroeger over dat van Bonifacius te Utrecht. Terwijl die van Westervoort den schat voor zich eischten, daar de heilige man in hun midden den geest gegeven had, beweerden zijne parochianen van Elst, dat het regt aan hunne zijde was: „hun was Werenfried in zijn leven ten herder gegeven, en hun zou hij voortaan bij God ten middelaar (intercessor) zijn". Welligt waren de twistenden van harde woorden tot ruwe daden gekomen, zoo het geschil door tusschenkomst van eenige priesters en een merkwaardig godsgerigt niet ten voordeele der gemeente van Elst beslist ware geworden [3]. Werenfried werd aldaar begraven en zijne rustplaats en overblijfselen bleven, door de gansche middeleeuwen en later, in eere, ofschoon men zegt, dat „de geuzen" te Elst in 1588 een gedeelte zijner relieken aan de vlammen hebben prijs gegeven [4], wat zeer wel mogelijk is, daar zij meer

1) *Vita Werenfr.* bij de Bolland. l.l. p. 102; vgl. het diploma van Karel Mart. bij Heda, p. 30, en Van Mieris, I, bl. 2 v. Volgens Molanus, *Indicul. sanctor. Belgii*, p. 80, zal Werenfried eerst te Medenblik en Wijk bij Duurstede gepredikt hebben.

2) »Convocatis itaque ad se religiosis viris utriusque ordinis", cet. *Vita Werenfr.* p. 103.

3) *Vita Werenfr.* p. 103. Later komen wij op dit godsgerigt terug.

4) Stilting, l. l. p. 101.

dan vele andere voorwerpen van dien aard tot voeding des bijgeloofs hadden bijgedragen [1].

Nog voordat Werenfried zijnen arbeid in de Betuwe aanving, was Adelbert [2] in Kennemerland opgetreden. Hij was volgens de overlevering een koningszoon in Ierland, die een gedeelte zijns levens met Egbert en diens vrienden in ascetische oefeningen doorbragt, totdat hij, een der elve van Willebrord, met den apostel herwaarts kwam. Egmond, toen Hallem geheeten, schijnt het middenpunt zijner werkzaamheden geweest te zijn, waar hij vriendschap had aangeknoopt met zekeren Eggo, wiens zoon hij ten doopgetuige was en dien ten gevolge in de godsdienst des evangelies opvoedde. Verdere bijzonderheden uit zijn zendelingsleven zijn ons niet vermeld; maar dat hij op de bewoners van die streken grooten indruk gemaakt moet hebben, mag men veilig aannemen, daar zijn naam te Egmond, waar hij begraven werd, en wijd en zijd in den omtrek beroemd bleef. Zijn graf was een geliefd bedevaartsoord tot aan de tijden der kerkhervorming, en in de kapel of kerk, die men reeds vroeg boven zijne rustplaats bouwde, werden door de geloovigen, en niet zelden ook door heidenen, die op Adelberts mirakel-vermogen hoopten, tal van kazen en andere gaven geofferd [3]. Het berigt

---

1) Over de bedevaarten naar Elst, en het kapittel aldaar, spreken wij later.

2) Een *Vita s. Adalberti* werd op het laatst der tiende eeuw geschreven door een monnik van het klooster Metlach bij Trier, en wel op last van den toenmaligen aartsbisschop van Trier, Egbert, zoon van onzen graaf Dirk van Holland, dien men den eerste van dien naam heet. De inhoud is gedeeltelijk aan Beda ontleend, voor zooverre de berigten Willebord en zijne sending betreffen; voor een ander deel schijnt de auteur de egmondsche traditiën gekend te hebben. Van Adelbert zelf wist hij weinig te verhalen, maar des te meer van zijne mirakelen »post mortem". Eenige toevoegselen van egmondsche monniken zijn van eenig gewigt voor de geschiedenis hunner abdij. Het *Vita s. Adelberti* werd op gebrekkige wijs uitgegev. door Surius, *ad d.* 25 *Jun.* p. 329 ss.; gedeeltelijk door Mabill. *Sæc.* III, 1, p. 587 ss.; geheel door de Bolland. *ad d.* 25 *Jun.* p. 94 ss.; het best door Ghesq. VI, p. 661 ss. Het stuk werd gebruikt door den steller van het *Holland. chronic.* in Kluits *Hist. crit.* I, p. 7, door Joh. a Leid. *Annal. Egm.* ed. Matth., p. 2 s., en and. van onze oude schrijvers. Vgl. Royaards, bl. 195 v.

3) *Vita s. Adalb.*, Ghesq. VI, p. 664, 669; vgl. Molanus, l.l. p. 8.

van Johannes a Leidis, dat de heilige te Egmond en elders kerken gesticht zal hebben, heeft niets in zich, waarom wij het betwijfelen zouden, en hetzelfde geldt van een ander berigt diens schrijvers, dat Adelbert Willebrords eerste aartsdiaken zal geweest zijn, nadat de apostel zijnen bisschopsstoel te Utrecht had ingenomen [1].

Van de overige Ieren en Angelsaxen, die tijdens Willebrord in verschillende deelen van ons vaderland optraden om, òf in overleg met hem òf meer onafhankelijk, voor de evangelizatie der bewoners te arbeiden, is ons weinig berigt. Wiro, Plechelmus en Otger, drie vrienden, wier heilig leven om strijd geroemd werd, schijnen in het Limburgsche, Geldersche, Kleefsche en Bergsche niet onvruchtbaar gewerkt, en hunne laatste levensdagen op den Pietersberg bij Roermond doorgebragt te hebben [2]. Hunne namen en relieken bleven bij onze voorvaderen in eere, vooral te Utrecht, Oldenzaal en Roermond [3]. Van Engelmund meldt de overlevering, dat hij in Kennemerland en onder de waterlandsche Friesen zal gepredikt hebben. Te Velzen bij Haarlem wordt hij tot op dezen dag door een paar plaatsnamen in gedachtenis gehouden [4].

Van de frankische geloofspredikers, die de kerstening onzer vaderen tijdens Willebrord bevorderd hebben, is Wulfran [5] bijna de éénige bekende. Omstreeks 650 in

---

1) *Chron. Belg.* II, c. 41; *Annal. Egm.* p. 2 s. Alberd. Thijm, bl. 280, meent dat Adelbert Willebrords opvolger als abt van Epternach zal geweest zijn. Daar hij in zijne jeugd met Willebrord in Ierland was, en dus van denzelfden leeftijd als de apostel, die 81 jaren oud werd, moet hij in dat geval een zeldzaam hoogen ouderdom bereikt hebben. Het *Vita s. Adelb.* weet van deze abtswaardigheid niets, maar vermeldt zijne begrafenis te Egmond, bij Ghesq. l.l. p. 665.

2) Weinig beduidende biografiën van Wiro, Plechelmus en Otger vindt men bij Ghesq. V, p. 358 ss., VI, p. 214 ss., 219 ss.

3) Ghesq. V, p. 353, VI, p. 208 ss., 221 s.

4) Molanus, p. 28; Bosschaerts, p. 545. Royaards, bl. 199, zegt ten onregte, dat ook Beda van Engelmund gewag maakt. Te Velzen dragen eene beek en een stuk land zijn naam.

5) Er bestaan twee biografiën van Wulfran, een *Vita brevior* en *amplior*. Het eerste schijnt een uittreksel van het tweede te zijn, en had, gelijk vele diergelijke uittreksels van heiligen-levens, de bestemming om op Wulfrans feestdag voorgelezen te worden. Het *Vita amplior* zal Jonas van

het land van Gastinois, niet verre van Sens, geboren en aan het frankische hof voor den geestelijken stand opgevoed, werd hij ongeveer in 690 op den bisschopsstoel van Sens verheven. Een streng ascest, die de onthouding tot het uiterste dreef — hij sliep vele jaren zonder bed en droeg een haren kleed op het bloote lijf [1] — wenschte ook hij in het pelgrimschap de volkomenheid zijner levensrigting te bereiken, en in de overtuiging van den wil des Allerhoogsten te volgen, deed hij, wat een Livinus, een Wiro [2] en andere bisschoppen vóór hem gedaan hadden: hij legde zijne waardigheid neder en wijdde zich aan de missie. Na in het klooster van Fontanelle eenige broeders voor de onderneming gewonnen te hebben [3], zal hij omstreeks 695 [4] in Friesland opgetreden zijn en zooveel aanmoediging in de vrucht van zijnen arbeid gevonden hebben, dat hij dien tot in hooge levensjaren voortzette, terwijl hij slechts nu en dan naar Fontanelle terugkeerde, als misschien de gesteldheid des lands of zijn gezondheidstoestand hem daartoe drongen [5]. In welke deelen van ons vaderland hij zich opgehouden heeft, wordt niet berigt. Toch verdient het opmerking, dat zijne biografie

---

Fontanelle, Wulfrans tijdgenoot, tot auteur hebben; maar de stelling boezemt twijfel in, daar de wonderverhalen, waarmede de biografie beladen is, zóó fantastiesch zijn, dat zij naauwelijks van een tijdgenoot kunnen verwacht worden. In allen gevalle werd het stuk later geïnterpoleerd en moet daarom met voorzigtigheid gebruikt worden, hoezeer het historische bestanddeelen bevat. Verg. Mabill., *Saec.* III, 1, p. 340. Het *Vita brevior* werd uitgegeven door de Bolland. *ad d.* 20 *Mart.* p. 145 s. en Ghesq. VI, p. 524 ss.; het *Vita amplior* door Surius, *ad d.* 20 *Mart.* p. 210 ss.; Mabill. l.l. p, 341 ss. en Ghesq. l.l. p. 528 ss., die ook een belangrijken *Commentarius praevius* leverde, het beste dat over Wulfran geschreven werd.

1) *Vita ampl.* Ghesq. VI, p. 540.

2) Zie over Wiros episcopaat, zijne biogr. bij Ghesq. V, p. 359.

3) *Vita ampl.* p. 550.

4) Ghesq. *Comm. praev.* p. 489.

5) Dat Wulfran langer dan vijf jaren onder de Friesen arbeidde, heeft Ghesq. p. 494, uit het *Vita ampl.* p. 539, te regt opgemaakt. Jonas schijnt aan te duiden, dat de eerste periode zijner werkzaamheid, ofschoon ook deze door reizen naar Fontanelle afgebroken werd, vijf jaren duurde. Waarschijnlijk volgde toen eene langere afwezendheid uit Friesland. Het *Vita ampl.* p. 340 s., spreekt van een »languor corporis, quem diu protraxerat".

gewag maakt van herhaalde ontmoetingen, die hij met Radbond zal gehad hebben, wat doet gissen, dat hij, welligt meer dan Willebrord met de zijnen, in onze noordelijke streken, Friesland en Noord-holland zal verkeerd hebben [1].

Waar de naam van Wulfran wordt vermeld, denkt ieder Nederlander terstond aan den mislukten doop van Radboud in de kerk van Hoogwoude bij Medenblik [2]. De oude koning — zoo luidt het verhaal [3] sedert duizend jaren — door langdurige krankte verzwakt, stond voor het doopfont, den eenen voet reeds uitgestrekt om er in af te dalen. Onverwachts wendde hij zich tot Wulfran met de vraag: „waar is het grootste aantal der friesche koningen en edellieden vergaderd, in den hemel der geloovigen en gedoopten, of in het land, dat gij de plaats der helsche verdoemenis heet?" En als Wulfran antwoordde: „uwe koningen en grooten zijn door het vonnis der verdoemenis geslagen, daar hen het sacrament des doops niet reinigde," trok Radboud den voet haastig terug, zeggende: „ik zal het gezelschap mijner vorstelijke vaderen niet opgeven, om met eenige armen in uw hemelrijk in te gaan; ik kan uwe nieuwe leer niet aannemen: daarom blijf ik bij het oude geloof van mijn volk".

Ware dit verhaal in zijne oudste bron niet van zeer fantastische neven-vertellingen omgeven, geen sterveling zou ooit aan de waarheid getwijfeld hebben. Nu dit echter het geval is, laat het zich begrijpen, dat enkele geleerden, na Le Cointe vooral onze voortreffelijke Kluit [4],

1) Vgl. Royaards, bl. 207.

2) Joh. a Leidis, II, c. 21, p. 29, plaatst het doopfont »in Hogentwouda"; Ubbo Emmius, p. 55, noemt Medemblik, waar Joh. a Leidis Radboud overigens laat wonen. Het te Hoogwoude bewaarde steenen doopfont is, voor zoo verre ik naar eene gebrekkige teekening oordeelen kan, een werk van de veertiende of vijftiende eeuw, in allen gevalle geen bad, gelijk men in Wulfrans tijden voor den doop der volwassenen bezigde.

3) In het *Vita ampl.* p. 537, en daaruit bijna woordelijk overgenomen in de *Annal. Xant.* bij Pertz, II, p. 221. Zie verder *Chron. Holl.* bij Kluit, p. 9; *Chron. de Traj.* bij Matth. *Anal.* V, p. 311, en and.

4) Le Cointe, *Annal. Franc.*, door Ghesq. VI, p. 495 ss. gebruikt, konden wij tot onze smart niet magtig worden. Het bekende opstel van Kluit vindt men in zijne *Hist. Crit.* I, 2, p. 7 ss.

hunne bedenkingen hebben uitgesproken. Die bedenkingen, bijna uitsluitend van chronologischen aard, zijn evenwel bij herhaling ter toetse gebragt en, naar het ons voorkomt, ontzenuwd [1]. Zoo zijn wij dan geneigd Radbouds mislukten doop, waarvan de omstandigheden in vroegere en latere gebeurtenissen hare treffende analogiën hebben, als een feit te erkennen, waarin zich èn het karakter van den frieschen koning èn dat van den geloofsprediker op merkwaardige wijs hebben uitgedrukt. Dat Radboud in zijne laatste levensdagen, onder den druk zijner jaren en teleurstellingen, tijden gehad heeft, waarin hij aangaande de christenen onder zijn volk, en derhalve ook aangaande de nieuwe godsdienst, veranderde gezindheden openbaarde, meenen wij vroeger [2] uit een berigt, dat vertrouwen verdient, bewezen te hebben. Wat belet ons nu aan te nemen, dat hij ook een oogenblik gehad heeft, waarop hij zich geneigd gevoelde zelf tot die nieuwe godsdienst over te gaan, ja, dat hij den overgang werkelijk gemaakt zou hebben, zoo het wreede antwoord van Wulfran hem niet had doen terug treden? Wat dat antwoord zelf betreft — het draagt geheel het kenmerk van den geest onzer toenmalige geloofspredikers. De eeuwige verdoemenis dergenen, die ongedoopt ten grave gegaan waren, werd door hen zoo onbesuisd gepredikt, dat het gezond verstand der heidenen er gedurig door wakker geschud werd. Dan vroegen zij — de geloofwaardigste documenten der geschiedenis leeren het [3] — „zoo uwe godsdienst alleen zalig maken kan, waarom is Christus dan niet vroeger in de wereld gekomen; waarom heeft hij zoo vele duizenden laten verloren gaan?" En als de meer gemoedelijke dan ver-

---

1) Het eerst door Ghesq. l. l. p. 490 ss., vervolgens door Westendorp, *Verhandel. der tweede kl. van het kon. instit.*, VI, bl. 189 vv., Delprat, in Nijhoffs *Bijdrag*. II, bl. 235 vv. en Winkler Prins, in de *Vrije Fries*, V, bl. 97 vv.

2) Boven, bl. 93.

3) Men zie de hoogst merkwaardige *Allocutio sacerdotum ad plebem* onder de akten der bonifaciaansche conciliën, bij Giles, *Oper. Bonif.* II, p. 20. De allocutie leert de priesters, hoe zij bij het onderwijzen der heidenen en neophyten dezer gewone tegenbedenkingen zullen trachten weg te nemen.

lichte leeraren verlegen waren wat te antwoorden, hebben zeer zeker velen gedaan wat ook Radbond deed. Mogt men intusschen, ook na het aangevoerde, den voorgenomen doop des konings blijven betwijfelen, naardien het algemeen karakter van Wulfrans biografie zoo weinig achting inboezemt, dan vragen wij, hoe het verdichte verhaal ontstaan kan zijn, en vooral, hoe het in de biografie eene plaats heeft kunnen vinden? Het vermeldt toch geene door Wulfran behaalde overwinning in den strijd voor het geloof, maar omgekeerd, eene nederlaag van den heilige. Voor ons althans is het onverklaarbaar, hoe het den vermeenden Jonas, of welken monnik van Fontanelle ook, in de gedachte zou kunnen gekomen zijn, een diergelijk voorval te verzinnen en in zijne panegyrische levensbeschrijving op te nemen, terwijl wij van de andere zijde ons zeer goed kunnen begrijpen, dat het feit, als zoodanig in de oudste bron aangeteekend, in het uittreksel, dat men later voor den feestdag van Wulfran maakte, werd uitgelaten, daar het de eere des gevierden niet verhoogen kon [1].

Vraagt men, gelijk een geacht schrijver vóór eenigen tijd gedaan heeft [2], naar de onderlinge betrekking, waarin Wulfran en Willebrord tijdens hun missie-werk tot elkander gestaan mogen hebben: of de frankische ex-bisschop vriend of tegenstander van den utrechtschen kerkvoogd is geweest, en of zij hun arbeid onderling regelden, dan wel een ieder met zijne eigen kerkelijk-hiërarchische inzigten, zoo zij verschillende hadden, zijn afzonderlijken weg volgde — onze bronnen doen niets aan de hand, wat ons vrijmoedigheid zou schenken eenig antwoord te geven. De levensbeschrijvingen der middeleeuwsche heiligen zijn geen biografiën, waarvan de auteurs, als die van onze dagen, hunne helden in het kader van hunnen tijd plaatsten; zij zijn veeleer kunstelooze, ofschoon zelden ongekunstelde lofredenen; waarvan de stellers doorgaans geen andere bedoelingen hadden dan de verheerlijking der af-

1) In het *Vita brevior*, waarover boven, bl. 127 n. 5, vindt men geen woord van de geschiedenis.
2) Zie Alberd. Thijm, a. w. bl. 183 vv.

gestorven heiligen tot stichting der levenden. Wat tot dat oogmerk naar hunne inzigten niet dienen kon, werd door hen onvermeld gelaten. Zoo kan men het dan wel betreuren, maar er zich geenszins over verwonderen, dat Alcuinus, die in zijne levensbeschrijving van Willebrord zelfs een Bonifacius niet genoemd heeft, met geen enkel woord van Wulfran heeft gewaagd, en er is even min oorzaak dat stilzwijgen aan zijne onkunde als aan eenige geheime redenen toe te schrijven[1].

Nadat koning Radboud overleden was, kan Wulfran in ons vaderland niet lang meer vertoefd hebben. Hij was een oud en zwak man geworden en keerde nog eenmaal naar zijn geliefd klooster te Fontanelle, om er in 720 of iets later[2] te sterven. Van de mannen, die hem bij zijne prediking onder de Friesen verzelden, worden slechts twee genoemd, Wando en Gangulf. De eerstvermelde was een diaken, die, later abt van Fontanelle geworden, zijne broederen gaarne van Wulfrans groote werken verhaalde en hun een voortreffelijken boekenschat bezorgde[3]. Gangulf, wiens nagedachtenis onzen vaderen evenzeer als den Franschen en Duitschers lief plagt te zijn, was een bourgondiesch edelman, die volgens de overlevering, na een rampspoedig huwelijksleven, zich aan Wulfrans gezelschap aansloot, om hem op gezag van Pepijn met zijn zwaard tegen de Friesen te verdedigen. Hij zal te Oostwoude bij Medemblik, op verzoek van Wulfran, den grondslag eener kerk gelegd hebben[4]. Hoe vreemd dit alles klinken moge,

1) Zie echter Alberd. Thijm, bl. 137 v.

2) Ghesq. l.l. p. 490. Volgens Alberd. Thijm, bl. 133, 154 vv., is Wulfran in 696 gestorven en in 651 geboren; de heilige zal dus niet meer dan 45 jaren geleefd hebben. Dit is in strijd met de uitdrukkelijke verzekering van het *Vita ampl.*, p. 539, dat hij, »in maiori senectute iam positus," naar Fontanelle keerde. Wij houden ons daarom en om andere redenen aan de opgave van Bollandus, Mabillon, Ghesquière en anderen.

3) *Wulfrani Vita ampl.* p. 531; *Gesta abbat. Fontan.* Pertz, II, p. 287.

4) Eene korte, maar zeer romantische legende van Gangulf vindt men bij Surius, *ad d.* 11 *Maji*, p. 141 s. Eene andere in verzen van de bekende dichteres Rhoswita werd door de Bolland. uitgegeven, *ad d.* 11 *Maji*, p. 642 ss. Vgl. de *Legenda aur.* ed. Graesse, Lips. 1850, p. 903; Boschaerts, p. 317 s.; *Bat. s.* I, bl. 48 vv.

gevoelen wij ons niet geregtigd het ganschelijk te verwerpen, daar het bekend is, dat onze geloofspredikers op hunne reizen meermalen gewapende manschappen met zich voerden [1].

---

§ 4.

Bonifacius [2].

Van al de geloofspredikers, die tijdens Willebrord aan de kerstening onzer vaderen gearbeid hebben, is er met uitzondering van Suidbert waarschijnlijk geen geweest,

1) Zie beneden, Hoofdst. V, § 2.

2) De rijkste en schoonste bron voor de kennis van Bonifacius' leven en persoonlijkheid zijn zijne *Epistolæ*, die sedert de elfde eeuw verzameld en later uitgegeven werden door Baronius, Letzner, Serarius en Würdtwein. De laatste uitg. is die van Giles in Bonif. *Opera omn.* I, waarvan de vele gebreken zijn opgemerkt in het *Jaarb. voor kathol.* 's Hertogenb. 1849, bl. 152 vv. De door Pertz (II, p. 331) toegezegde wordt sedert jaren met verlangen te gemoet gezien. De beste biograf. van den heilige is die van zijn jongeren, maar niet persoonlijk met hem bekenden tijdgenoot Willibald. Het stuk is zaakrijk en verdient vertrouwen, ofschoon de gekunstelde stijl vermoeit. Het werd vele malen gedrukt, het laatst in de *Mon. Germ.* II, p. 333 ss., en daaruit overgenomen door Giles, II, p. 143 ss. Simson schreef na anderen eene hoogduitsche vertaling (*Wilibald's leben des heil. Bonifacius*, Berl. 1863) met lezenswaardige inleiding en aanteekeningen. Eene tweede biogr. werd geleverd door een onbekende, die een priester van St. Maarten te Utrecht zal geweest zijn, en in Friesland berigten inwon aangaande Bonifacius' dood, toen er nog menschen leefden, die zijn uitgang hadden bijgewoond. Het opstel is als literariesch product (zie beneden, Hoofdst. VIII, § I, en boven, bl. 27) merkwaardig, maar van weinig waarde voor de geschiedenis van den apostel. Men vindt het bij de Bolland. *ad d. 5 Junii*, p. 477 ss.; fragmenten bij Pertz, l. l. Een derde leven, misschien van een geestelijke uit Munster, is van nog geringer beteekenis en mede opgenomen door de Bolland, l. l. p. 481 ss. Eene vierde biograf. werd in de elfde eeuw door Othlonus te Fulda geschreven. Hij wilde Willibalds werk toelichten en nam de brieven van Bonif. op, voor zoover hij ze kende. Zijn geschrift werd vele malen uitgeg., laatstelijk door Migne, *Patrol. curs.* LXXXIX, Par. 1850; een HS. van de vijftiende eeuw is in bezit van den heer Schinkel te 's Gravenhage. Een geschrift van Ludger over Bonif. komst in Duitschland meent men (zie Rettberg, I, p. 333) dat verloren zal wezen; waarschijnlijk echter is dit werk ons bewaard in Ludgers *Commemoratio de S. Bonif. atq. Gregorio*, waarin belangrijke berigten over den heilige voorkomen. Zie Paris, *Disquis. de Liudgero*, p. 152 s., 158 ss. Seiters' *Bonifacius der ap.*

die voor het bekeeringswerk hier te lande in persoon minder gedaan heeft dan Bonifacius. Van de negen en dertig jaren toch, die het tijdvak zijns apostolaats uitmaakten, heeft hij naauwelijks een vijftal op nederlandschen bodem doorgebragt, terwijl al de overigen aan den opbouw der duitsch-frankische kerk waren gewijd. Wat kan ons dan aandrijven hem bij onze geschiedkundige mededeelingen zoo zeer te onderscheiden, dat wij, na de rij der medezendelingen van Willebrord in oogenschouw genomen te hebben, nog afzonderlijk bij hem verwijlen?... Het is niet de glans van zijn hoogen naam, die ons daartoe noopt; niet de belangstelling, die wij voor zijne zeldzame persoonlijkheid koesteren, ja zelfs niet de diepe eerbied, dien ons zijne op frieschen grond gewonnen martelaarskroon inboezemt. Neen, hetgeen ons dringt hem boven een Werenfried, een Adelbert en Wulfran eene grootere aandacht te schenken, is de overtuiging, dat Bonifacius, al doopte zijne hand welligt maar enkele honderdtallen Friesen tegenover de meerdere, die zij in de gemeente inleidden, aan onze kerk diensten bewezen heeft, welke geen ander haar deed. Het was Bonifacius, die, ofschoon afwezend, zich over de jonge stichting van Willebrord ontfermde, toen de dood den ouden man ten laatste den herderstaf had doen ontvallen. Hij was het, wiens organizerende zin de behoeften van het wordende bisdom erkende en wist te vervullen; die de verweesde dioecese haren voorstander bezorgde, en hare regten tegen de aanmatigingen van anderen verdedigde, waar zij de zelfstandigheid onzer kerk, als nationaal ligchaam, reeds bij de geboorte dreigden te vernietigen. Hij was het, wiens bezielende geest in een Gregorius, een Ludger en latere voortreffelijken voortleefde,

---

der Deutschen, Mainz, 1845, is eene bruikbare monografie van roomsch standpunt; Diest Lorgions *Bonifacius*, Gron. 1855, een populair gedenkschrift bij gelegenheid van des geloofspredikers jongste eeuwfeest. In Hahn's *Jahrb. des Fränk. reichs*, Berl. 1863, worden 's apostels bedrijven in de jaren 741—752 behandeld. Niemand heeft beter over hem geschreven dan Rettberg, I, s. 330 ff.; toch blijft eene vernieuwde, monografische behandeling om vele redenen wenschelijk. Zie verder de literat. bij Seiters, s. 8 ff. en Potthast, *Wegweiser*, s. 636 f.

een geest van beschaving en godsvrucht, die, door zóó edele organen aan de nakomelingschap overgedragen, nog veelvoudigen zegen verbreidde, nadat 's apostels eerwaardig hoofd onder de friesche zwaardslagen reeds lang was gevallen.

Winfried, sedert zijn overgang tot het kloosterleven gewoonlijk Bonifacius geheeten [1], werd omstreeks 681 [2], volgens de overlevering, te Kirton nabij Exeter in Engeland geboren. Van zijne ouders is niets bekend dan dat zij rijke lieden waren, waarom de vader, die zijn zoon erfgenaam zijner bezittingen wenschte, de vroege keus van zijn kind om ten klooster te gaan misbillijkté, totdat hij, tijdens eene zware krankte tot andere waardering van het goed der wereld gekomen, den knaap veroorloofde zijne begeerte te volgen en hem in een klooster te Exeter liet brengen. Na in dit gesticht eenigen tijd doorgebragt te hebben, ging Bonifacius in de abdij Nhuts-celle in Southamptonshire over, waar hij gelegenheid had zich in de latijnsche grammatica en prosodie, de rhetorica en toenmalige exegese te oefenen [3]. Toen hij in deze vakken eene zekere mate van bekwaamheid verkregen en zijn dertigste levensjaar achter zich had, werd hij tot priester gewijd, waarna hij, ofschoon zijn leven in vele opzigten voor zijne omgeving uitnemend nuttig bleek te zijn, een onwederstaanbaren aandrang gevoelde, om het voetspoor van

1) Hij droeg den latijnschen naam reeds in 719, toen hij nog priester was. Zie de opschriften van *Epist.* 2 en 3, bij Giles, I, p. 26, 27. Beide namen werden door hem zelven gedurig in zijne correspondentie verwisseld. Vgl. Rettberg, I, s. 334, maar ook Simson, a. w. s. 47, 48.

2) De berekening van Bonifacius' geboortejaar geschiedt bij benadering uit de opgaven van Willibald, (*Vita Bonif.* bij Pertz, II, 337 ss.), dat hij iets ouder zijnde dan dertig jaren priester geworden is, na ettelijke jaren, stel vier of vijf, naar ons land toog, en daar aankwam, toen de oorlog tusschen Radboud en Karel Martel, die na Pepijns dood in 714 ontvlamd was, reeds zoolang geduurd had, dat Radboud niet alleen vele kerken verwoest, maar ook vele heidensche tempels opgebouwd had, waarvoor men het jaar 716 mag aannemen. Vgl. Seiters, s. 27, en Simson, s. 14, 40.

3) »Scripturarum eruditione tam grammaticæ artis eloquentia et metrorum medullata facundiæ modulatione, quam etiam historiæ simplici expositione et spiritalis tripertita intellegentiæ interpretatione imbutus dictandique peritia laudabiliter fulsit," cet. Willib. p. 336. Zie over deze plaats Simson, s. 19.

Willebrord en zoo vele anderen te volgen naar de landen der heidenen. Zijn kloostervoogd hield hem nog eenigen tijd terug, maar moest ten laatste toegeven [1].

Het was waarschijnlijk in het voorjaar van 716, dat Bonifacius met twee of drie zijner kloosterbroeders van Londen de Teems afvoer. De reis over de Noordzee werd voorspoedig volbragt, en weldra landde het kleine gezelschap te Wijk bij Duurstede. Toen de vrome mannen God naar de behoefte van hun hart voor de behouden aankomst gedankt hadden, en de eerste blikken om zich heen in het vreemde land sloegen, was hun eene harde teleurstelling bereid. Wijk bij Duurstede en de omstreken heinde en verre waren in het volle bezit van koning Radboud. De Franken waren gevlugt voor het friesche zwaard en de overwinnaars bereidden zich en hunne vloot voor de nieuwe zegepralen, die hetzelfde jaar hun nog zou aanbrengen [2]. Maar dit was niet het ergste! Bonifacius was natuurlijk niet onbekend met hetgeen Willebrord en de zijnen sedert jaren voor de kerstening der Friesen gedaan hadden. Hij hoopte een land te zien, waarvan, ja, de noordelijke en oostelijke deelen nog in geestelijke duisternis lagen, maar waarvan het hart gedeeltelijk voor de kerk gewonnen was, zoodat van daar uit de missie voorspoediger haar doel zou bereiken, naar mate hare krachten meer versterkt werden. Hij dacht de dorpen om Utrecht met opkomende gemeenten bezet en met christenkerken versierd, en vond slechts verstrooide geloovigen en bedehuizen, die der verwoesting prijs gegeven waren, om plaats te maken voor de nieuwe tempels der afgoden. Willebrord, die hem een leermeester in het zendelingschap zou zijn, was gevloden met de schare zijner monniken en priesters, en hunne heiligdommen van St. Salvator en St. Maarten lagen verlaten bij het kasteel, waarvan de frankische banier door „den vijand der christenheid" was afgeworpen! [3] Bonifacius gevoelde het terstond, dat de

1) Willib. l. l. p. 338.
2) Zie boven, bl. 93.
3) Willib. l. l. p. 338 s.

tijden voor zijne onderneming ongunstig waren, maar verloor den moed niet. Hij reisde naar Utrecht, waar Radboud na eenige dagen te verwachten was. De koning kwam en stond den monnik een mondgesprek toe, waarvan de uitwerking geen doel trof. Toch werden den zendeling, naar het schijnt, geene moeijelijkheden aangedaan: „de onvreedzame man" mag den vredebode te midden van zijne krijgstoerustingen wel spoedig vergeten hebben. Bonifacius althans bleef in Friesland tot in den laten herfst. Hij maakte eenige kleine reizen, om bij de verstrooide christenen, die hem zeker alom met open armen ontvingen, berigten over den staat des volks en lands in te winnen, en keerde na deze verkenningstogten naar Engeland terug, in de hoop dat volgende tijden beter gelegenheid zouden brengen [1].

Bonifacius bragt den winter van 716 op 717 in zijn klooster te Nhuts-celle door, waar hij straks met de broeders bij de legerstede van den stervenden abt stond. Toen de grijsaard begraven was, begeerden de kloosterlingen, dat Bonifacius zijn opvolger zou zijn, maar hij weigerde. De zucht „om vaderland en maagschap te verlaten," was door den mislukten togt naar Friesland niet bij hem afgekoeld, maar veeleer aangewakkerd. „Toen de lentezon wederkeerde", trok hij naar Winchester, van waar hij weldra weder naar het vaste land toog, voorzien met een aanbevelingsbrief van Daniël, den bisschop van genoemde plaats [2], welk schrijven tot heden bewaard is en onder aanprijzing van het voorbeeld van Loth, die door zijne gastvrijheid „aan de vlammen van Sodom ontkwam", aan alle vorsten, prelaten, geestelijken en monniken voor „Winfried, den knecht Gods", eene broederlijke ontvangst vraagt [3].

Gedurende den winter van het jaar 718 vertoefde Bonifacius te Rome. Hij deed er zijne gebeden in de St. Pieterskerk, en liet zich aan Gregorius II voorstellen, die hem, na de aanbeveling van Daniël gelezen te hebben,

1) Willib. l. l. p. 339.
2) Willib. l. l.
3) *Epist.* 1, Giles, 1, p. 25 s.

vriendelijk ontving. Nadat hij met den paus veelvuldige gesprekken had gehad over de zaak, waaraan hij zijn leven wilde wijden, trok hij met eene volmagt van Gregorius, die op 15 Mei 719 afgegeven was [1], de Alpen weder over en Duitschland in, om in Beijeren en Thuringen de uitgestrekte velden, die daar voor de zendingszaak openlagen, op te nemen: dus luidde de last, dien de paus hem voorshands gegeven had [2]. In Thuringen vond hij het volk gedeeltelijk gekerstend, maar èn de gemeenten èn het land in zulk een staat van ruwheid en verwarring, dat hij er maar kort vertoefde en verder naar het gebied der Franken reisde, met oogmerk om daar bij Karel Martel te onderzoeken, in hoe verre hij voor volgende ondernemingen op diens bijstand rekenen mogt [3]. Naauwelijks was hij de frankische grenzen over, of hij werd verblijd door het berigt, dat koning Radboud ten laatste was gevallen, en Friesland derhalve voor hem openlag [4].

Wij mogen ons Bonifacius omstreeks den aanvang van 720 te Utrecht denken. Willebrord met zijne geestelijken was er wederom gevestigd; zij ontvingen den nieuwen bondgenoot in het groote werk met blijdschap, en welhaast deelde hij in hunnen arbeid. Als oorden, waar hij inzonderheid gepredikt heeft, noemt men Woerden, Achttienhoven aan de Vecht, en Velzen bij Haarlem; dat toen „aan de heidenen nader lag," dan de twee eerst genoemde plaatsen [5]. Intusschen was de onderlinge betrekking van Bonifacius en Willebrord eene aangename, waarbij de jongere broeder den grijsaard den verschuldigden eerbied betoonde en de oude man den jeugdiger priester zijn hoogste vertrouwen schonk. Dit laatste openbaarde zich aan

---

1) *Epist.* 2, Gil. I, p. 26 s. De brief is aan Bonif. gerigt, betuigt zijne bevoegdheid voor het zendelingschap, en vaardigt hem ter prediking af »ad quascunque gentes, infidelitatis errore detentas."

2) »A beatissimo papa ad inspiciendos inmanissimos Germaniæ populos directus est." Willib. l. l. p. 340.

3) Karel Martel zal toen te Keulen geweest zijn. Zie Warnkoenig en Gerard, *Hist. des Carolingiens*, I, p. 212.

4) Willib. p. 341.

5) Liudg. *Vita Greg.* Mabill. *Sec.* III, 2, p. 291.

Bonifacius vooral, toen Willebrord hem eenmaal, met goedkeuring van de utrechtsche geestelijkheid, voorstelde zich tot bisschop te laten ordenen, opdat hij hem bij zijne klimmende jaren in het vervullen der bisschoppelijke ambtspligten mogt ter zijde staan. Maar Bonifacius weigerde, en toen Willebrord aanhield, beriep hij zich, volgens Willibald op zijne zending van 's pausen wege, die „de barbaarsche volken in Duitschland" gold en de aanvaarding van de bedoelde waardigheid, zonder uitdrukkelijke toestemming van den apostolischen stoel, aan zijn geweten niet veroorloofde [1]. Voor deze en andere redenen moest Willebrord ten laatste zwichten en straks liet hij Bonifacius van zich, die, na drie jaren te Utrecht en in de omstreken gearbeid te hebben [2], met den vaderlijken zegen

1) Willibald, l. l. p. 341 s., geeft naar hagiografen-wijze Bonifacius' eigen antwoord; maar dat het door dezen wel niet zóó uitgesproken werd, blijkt uit de woorden »a beato sanctæ recordationis Gregorio", daar Gregorius II eerst op 11 Febr. 731 gestorven is. Wat wij te denken hebben van Willibalds berigt, dat Bonif. zich door Willebrord niet tot »coepiscopus" wilde laten ordenen, omdat hij den kanonieken leeftijd van vijftig jaren nog niet bereikt had, weten wij niet, daar wij met de Bollandisten, *ad d.* 5 *Junii*, p. 465 s. meenen, dat zulke bepaling in het kanonieke regt onbekend is, en het daarenboven zeker is, dat Bonif. nog vóór zijn vijftigste jaar te Rome tot bisschop geordend werd. In de *Constitut. apostol.* II, c. 1, ed. Ültzen, Suerini 1853, p. 12, komt de bepaling voor, dat een kandidaat voor het episcopaat vijftig jaren moet zijn, maar zij laat tevens jongere mannen toe, en behoort aan de oostersche kerk van de laatste helft der derde eeuw. Sommigen, b. v. Binterim, *Denkwürdigk.* I, 2, s. 175 f., verwijzen naar een iersch synodaal-besluit. Maar ook dit verbreidt geen voldoend licht over de zaak.

2) Willib. l. l. zegt: »sanctus hic Dei famulus cooperator etiam factus est per tres instanter annos Willibrordi archiepiscopi". Tegenover dit berigt staat dat van Ludger, *Vita Greg.* l. l. dat Bonif. bij zijn tweede verblijf in Friesland daar dertien jaren zal vertoefd hebben, zeven te Woerden, drie te Achttienhoven en drie te Velzen. Ik ben het met de meeste geschiedvorschers eens, dat deze opgave valsch is, daar alle aannemelijke chronologie van 's heiligen leven een dertienjarig verblijf hier te lande uitsluit; waarschijnlijk is de plaats geïnterpoleerd. De woorden hangen dan ook op armelijke wijs zamen, terwijl zij zeer goed vloeijen, als men leest: »cum ipse electus Dei Bonifacius, post tredecim [lege : tres] annos peractæ in Fresonia prædicationis, in australi parte laci Almari pauper euangelicus et propemodum solitarius sanctam sessionem suam peregisset, admonitus a Deo", enz. HSS., die hier ter collatie aangewend konden worden, zijn mij niet bekend. Potthast, a. w. s. 729, geeft geen enkel op. Niemand was ongelukkiger in de chronologie van Bonifacius' levensloop dan Royaards, *Invoer.* bl. 242 vgl. met 240.

zijns vriends zijne grootsche toekomst te gemoet streefde.

En wèl was het een grootsche toekomst, die Bonifacius was weggelegd! Van Utrecht naar Rome trekkende, verwierf hij zich aan de Moezel bij Trier een nuttigen medgezel, den jeugdigen Gregorius, die eene eere en troost zijns ouderdoms en eens een groote zegen voor ons vaderland zou zijn. Zijne reis door Thuringen was als een triumftogt, daar duizende heidenen zich door hem lieten doopen, en enkele stichtingen door hem tot stand gebragt werden, waaraan latere ondernemingen vastgeknoopt konden worden. Te Rome gekomen, werd hij den 30e November 723 tot regionaar-bisschop gewijd, en sinds was hij wat hij boven alles begeerde te zijn, „de apostel van Duitschland", door den paus gezonden, en in alles aan den paus verbonden met eene trouw en naauwgezetheid, die, hoe wij haar van protestantsch standpunt ook mogen beoordeelen, om hare eerlijkheid en standvastigheid bewondering verdient. Toen volgden de bekeering der Hessen en de glorierijke dag, waarop de heilige eik van Geismar viel, en nieuwe overwinningen in Thuringen en andere in Beijeren. In 732 bevestigde Gregorius III hem alle vroeger gegevene volmagten, en straks sierde het aartsbisschoppelijk pallium zijne schouders. Nu kon zijn scheppende geest orde stichten in de kerkelijke elementen, die veelvuldig waren, maar nog niet naar eisch zaâmverbonden. Beijeren, Hessen en Thuringen verkregen door hem hunne bisdommen, hunne kloosters en scholen, en sedert 742 hield hij jaarlijks synoden, waardoor de organizatie der jonge kerken bevorderd, hare instellingen bekrachtigd, hare misbruiken en dwalingen bestreden werden. Inmiddels ontwikkelde zich zijne persoonlijkheid zóó veelzijdig en schoon, als dit met het wezen eens monastieken mans der achtste eeuw bestaanbaar was, en in edele eenvoudigheid heeft hij zelf haar geteekend in de briefwisseling, waaruit wij vooral zijne betrekking tot Rome en zijne voortdurende verbindtenis met de angelsaxische vrienden leeren kennen. Die briefwisseling en andere monumenten zijns levens mogen Bonifacius kenmerken als een,

bijna zouden wij zeggen, slaafschen knecht des pausen, die, door vasallen-eed gebonden en een door en door kerkelijk man, met kleingeestigen schroom bij de geringste aangelegenheden des dagelijkschen en godsdienstigen levens naar pauselijke en kanonieke wetten vroeg, zij leeren ons tevens, dat zijn christelijke ernst en strenge zedelijkheid grooter waren dan zijn eerbied voor den roomschen stoel[1]. Men heeft hem beschuldigd van hardheid in het beoordeelen en vervolgen van andersdenkenden, en niet minder van miskenning van sommige eerwaardige regten der menschheid, en ook wij gelooven hem in deze en andere opzigten even onvolkomen als de besten zijner eeuw; maar die hem naauwkeurig gade slaat zal daarom den hoogen adel zijner natuur niet betwijfelen. Trouw aan zijne groote bestemming, heeft hij met God het groote gedaan voor de menschen met eene zelfverloochening, die geen grenzen kende, met eene volharding, die onder de vele weeën, aan zijn werkkring verbonden, maar zelden voor een oogenblik wankelde, en met eene beradenheid, die de grootste moeijelijkheden wist te overwinnen. Zoo vertoont hij zich als eene heroieke gestalte, wier zeldzame krachten en werken ons gewone stervelingen op eerbiedigen afstand van hem doen stilstaan, terwijl zij ons tevens in liefde aantrekt, waar wij hem deelgenoot bevinden van al de fijnere eigenschappen, die tot het wezen eener schoone menschenziel behooren: dankbaarheid zelfs voor kleine diensten en gaven, hoog gestemd gevoel van vriendschap, bijna tot overspanning opgedreven, en teedere zorgvuldigheid voor anderer belangen, ook waar zij tot den kring van het alledaagsche leven behooren. Als landgenooten in Engeland of Rome „den pelgrim in Germanje" eenige verkwikking of nuttig voorwerp toezenden, enkele ponden peper, een

1) Zie b. v. *Epist.* 49, Giles, p. 103 s., waar hij den paus de les opleest over de heidensche onzedelijkheden, die deze onder zijne oogen geschieden laat. Uit *Epist.* 56, Giles, p. 118, leert men, dat hij den paus zelfs van verkrachting der kerkwetten en van simonie durfde beschuldigen. Vgl. den Anonym. Mogunt. bij de Bolland. l. l. p. 475, over de wijs, waarop hij paus Stephanus op zijne plaats zette.

beker of altaarkleed of eenige uitgespaarde penningen, dan is de man, op wiens schouders de godsdienstige verzorging van vier volken rust, er op bedacht, hun een paar duitsche valken, een geitenharen voetenkleedje, een mantel of iets diergelijks ten tegengeschenk te bereiden, opdat zij verzekerd zijn van zijn broederlijk aandenken [1]. Als hij den aartsbisschoppelijken zetel van Mentz inneemt, een vorst onder de prelaten der kerk, keeren zijne gedachten tot eene grijze non, die als hij zelf vaderland en maagschap verlaten en veel voor den Heer en den naaste gedaan en geleden heeft, en de wensch wordt van zijne lippen gehoord, dat zijn gebeente eenmaal met dat van Lioba in hetzelfde graf vereenigd zal worden [2]. Als hij, hoog bejaard, nog eenmaal naar Friesland zal gaan, maakt hij, in de vaste verwachting dat hij daar zal sterven, zijne bestellingen voor huis en kerk, en de arme priesters „op de grenzen der heidenen" worden niet door hem vergeten, daar hij weet „dat zij een kommerlijk leven lijden", en ja voor hun handen-arbeid brood hebben, maar geen kleêren, tenzij men ze hun op zijne bede van elders aanbrenge [3].

Sedert den dood van Willebrord in 739 was Bonifacius, gelijk wij boven aanduidden en later bevestigen zullen, steeds voor de belangen onzer kerk werkzaam, maar niet persoonlijk in haar midden. Wel laten sommige oude schrijvers hem terstond na Willebrords overlijden naar Utrecht snellen, om de treurende geestelijken te troosten en bij te staan, maar hunne berigten dragen de bewijzen hunner onhoudbaarheid in zich [4]. De apostel heeft ons

---

1) Rettberg, I, s. 404 f., heeft eene breede lijst van zulke geschenken en tegengeschenken uit de *Epistolæ* opgemaakt; men zou die nog kunnen vergrooten.

2) Zie Rudolfi *Vita S. Liobæ*, bij Mabill. *Sæc.* III, 2, p. 231. Lioba was eene der vele geestelijken en kloosterlingen, die Bonifacius wegens de belangen der missie uit Engeland naar Duitschland riep. L. l. p. 226. Zij stierf na hem en werd te Fulda bij, niet in zijn graf begraven, »quia metuebant sanctum sepulcrum beati martyris aperire".

3) Zie den heerlijken brief aan Fulredus, *Epist.* 79, Giles, p. 189 s.

4) Zie Presb. Ultraj. bij de Bolland. l. l. p. 479. Hij vermeldt, dat Bonif., door eene openbaring van Willebrords dood onderrigt, naar Utrecht reisde en, terstond daarop naar Friesland gevaren, dáár den marteldood stierf.

vaderland niet weder gezien dan in zijne laatste levensdagen.

Op zeventigjarigen leeftijd gevoelde Bonifacius zijne krachten verzwakt en zich zeer beladen met de zware pligten, die reeds zoo lang op hem rustten. Paus Zacharias had vroeger den vermoeiden grijsaard weigerend geantwoord op zijne bede om een opvolger te mogen kiezen, maar hem toegestaan zulks te doen, wanneer hij zijn einde zou zien naderen[1]. In het voorjaar van 753, naar het schijnt, begon het voorgevoel van zijn aanstaand verscheiden zich niet alleen van hem zelve, maar ook van zijne vrienden meester te maken, en hij sprak er onverholen over, waar de gelegenheid er aanleiding toe gaf[2]. Toen koos hij zijn vertrouwden Lullus tot medebisschop en opvolger, wien hij voorshands met de verzorging der zendingszaak „aan de grenzen der heidenen" belastte[3], waarna hij zich met goedkeuring van Pepijn naar Friesland[4] begaf, waar hij vermoedelijk tot in den herfst bleef. Na den winter weder te Mentz doorgebragt te hebben, voer hij in 754 andermaal den Rijn af[5]. Thans verdiepte hij zich met al het vuur zijner liefde voor de missie nog eenmaal in de belangen der kerstening van onze vaderen en in zijne zorgen voor het jonge bisdom van Utrecht. Hij doorreisde ons vaderland, predikende, kerken stichtende en wijdende, en tal van heidenen doopende, menschen van allen stand, geslacht en ouderdom, en in zijnen arbeid bijgestaan door zijn vriend Eoban, op wien wij later terugkomen, en door eenige geestelijken, wier namen ons bewaard zijn, de priesters Wintrung, Walther en Aethelhere, de diakenen Hamund, Scirbald en Bosa, en de monniken

---

1) *Epist.* 50, Giles, p. 108.

2) *Epist.* 79, Giles, p. 189. »Ut illi (Pippino) referas, quod mihi et amicis meis similiter esse videtur, ut vitam istam temporalem et cursum dierum meorum per istas infirmitates cito debeam finire".

3) *Epist.* l.

4) »Ad ulteriora Fresonum loca". Eigilis, *Vita Sturmi*, Pertz, II, p. 372.

5) Eigilis, l. l. Vgl. over de tijdsbepaling Seiters, s. 533 ff. en Simson, s. 76.

Waccar, Gundaecar, Illehere en Hatowulf, die allen den marteldood met hem stierven [1].

Terwijl Bonifacius met grooten zegen arbeidde, was het land niet overal rustig en zijn weg niet zonder gevaren, ofschoon de bevolking, blijkens het medegedeelde, zich al meer tot het christendom geneigd betoonde. Het ontbrak nog geenszins aan politieke en godsdienstige antipathiën, en nogmaals zouden deze eene crisis veroorzaken, waarvan eene der uitbarstingen onzen apostel en velen der zijnen het leven moest kosten.

Wij hebben vroeger [2] gezien, hoe Karel Martel omstreeks 736 de Friesen sloeg en hunne beste krachten brak. Maar ook hunne gebroken krachten vermogten nog altijd veel, waar liefde voor de vrijheid en voorvaderlijke godsdienst haar stijfden. Karel Martel stierf in 741, en zijn opvolger in Austrasië, Karloman, had gedurende zijne korte regering een oorlog tegen de Saxen te voeren, waaraan welligt ook de noordelijke Friesen deel namen [3]. Te midden zijner segepralen deed Karloman afstand van zijn bestuur, ging ten klooster en liet het rijk aan zijn broeder Pepijn, den tweeden zoon van Karel Martel. Deze was naauwelijks aan het hoofd van Austrasië gekomen, of gesteund door zijn trouweloozen broeder Griffo, den zoon van Zwanehilde, liepen de Saxen andermaal te wapen, en weldra stond het rijk in de vlammen des krijgs. De Saxen verwoestten Bonifacius' kerken [4], waar zij konden, totdat Pepijn, hiervan verwittigd, zijne krijgsmagt over den Rijn zette en de vijanden beteugelde. In 751 liet zich de vorst tot koning kroonen, en niet lang hield zijne hand den schepter, of hij zag in het noorden van ons vaderland op nieuw den strijd tusschen het heiden- en

---

1) Willib. l.l., Pertz, II, p. 349 s. Vgl. Beka, p. 16, en Simson, s. 79.
2) Boven, bl. 115.
3) Arend, I, bl. 336.
4) In of omstreeks 752 schrijft Bonifacius aan Stephanus: »praeoccupatus fui in restauratione ecclesiarum, quae pagani incenderunt, qui per titulos [= gemeenten met gevestigde priesters aan haar hoofd] et cellas nostras plus quam xxx ecclesias vastaverunt." *Epist.* 78, Giles, p. 189; vgl. Seiters, s. 521 f.

christendom ontbranden. Daar heerschte nog afkeer van de godsdienst des evangelies, en in Radboud II, den toenmaligen koning of hertog der Friesen, vond die afkeer steun. Hij haatte de christenen en Franken, als zijn beruchte naamgenoot vóór hem, en had, naar men meent, dien haat mede geleerd aan het hof der deensche koningen. Hij poogde het oude heidendom nieuw leven in te blazen, deed de verlaten heiligdommen herstellen en dwong de christenen onder zijn gebied aan de godsdienstplegtigheden der afgoderij deel te nemen. Zóó, zeggen onze kronijken [1], stonden de zaken in het noorden des lands, toen de groote apostel zich gereed maakte zijne schreden derwaarts te rigten.

In het voorjaar van 755 [2] rustte Bonifacius zich uit tot zijne laatste zendingsreis. Hij had zich reeds lang den dood van de handen der heidenen toegedacht, en met dat denkbeeld voor den geest, drie jaren te voren aan paus Zacharias de vraag voorgesteld, of het den christen geoorloofd was zich door de vlugt aan de vervolging der ongeloovigen te onttrekken [3]; ja, bij zijn vertrek van Mentz naar ons vaderland zal hij zijn vriend Lullus bevolen hebben, ook zijn doodskleed in de boekenkist te leggen, die hij met zich zou nemen [4]. In zulke gemoedsstemming kon hij zich door geenerlei gevaren laten afschrikken, en hij vreesde niet noordwaarts heen het land al dieper in te dringen. Toch was er in het gemoed van den ouden man niets van die hartstogtelijke zucht naar de martelaarskroon, die de heiligen der oude kerk te dikwerf ontsierd heeft en welke enkele uitdrukkingen zijner biografen bij hem zouden doen veronderstellen. Immers leert het berigt van Willibald, hoe hij nevens zijn breeden stoet van

---

1) Vgl. Arend, bl. 340; de Geer, bl. 31 v.

2) Vgl. Rettberg, I, s. 399.

3) Het antwoord des pausen was: »si fieri potest et locum inveneris, insta ad prædicandum illis; si autem supportare non valueris eorum persecutionem, habes præceptum dominicum, ut in aliam ingrediaris civitatem". *Epist.* 76, Giles. p. 186.

4) Othloni *Vita Bonif.* bij Mabill. *Sæc.* III, 2, p. 77.

priesters en monniken ook gewapende vasallen of knapen (pueri) met zich voerde, dat hij de aanstaande gevaren niet alleen voorzag, maar ook wenschte te ontgaan.

Bonifacius voer de Zuiderzee over en was in den vóórzomer in het tegenwoordige Friesland, in Wester- en Oostergo. Na eenige omzwervingen in die streken spande hij ten laatste in de nabuurschap van Dokkum, aan de oevers van het riviertje de Borne, zijne reistenten uit op eene plaats, die men nog heden aanwijst en Murmerwoude, d. i. Moordwoud, heet. Aan zijne in de omstreken wijd en zijd verspreide bekeerlingen werd de aankondiging gedaan, dat zij op zekeren dag — de overlevering noemt den 5n Junij — derwaarts zouden komen, opdat de hand des apostels hun het vormsel mogt toedienen. Die dag verrees, maar bij het doorbreken van het morgenrood verscheen in plaats van de verwachte neophyten een schaar van woestelingen, die de legerplaats (castra) van Bonifacius besprongen. Zijne gewapende manschap greep ijlings naar het zwaard, om „de heiligen" te verdedigen. De apostel, volgens ooggetuigen een man met sneeuwwitte haren en eene door ouderdom neêrgebogen gestalte [1], trad uit zijne tent, de relieken-kas, „die hij altijd met zich droeg," van den schouder hangende. Naauwelijks had hij een oog op de aanvallers geslagen, of hij schijnt begrepen te hebben, dat de overmagt aan hunne zijde was, en verzet alleen een grooter bloedbad kon veroorzaken. Hij verbood zijnen vasallen den strijd, en vermaande de hem omringende geestelijken, monniken en dienaren „niet te vreezen voor die alleen het ligchaam konden dooden". De eerste van het gezelschap, die onder de hand der moordenaren viel, was Hiltibrand, des apostels hofmeester (mensæ magister), en de tweede diens broeder, de diaken Hamund [2]. Bonifacius werd door een zwaardslag getroffen, dien hij, door een evangelie-boek boven zijn hoofd te houden, vergeefs

1) „Quem oculis meis ipse vidi candidum canitie et decrepitum senectute". Aldus onze Ludger, *Vita S. Greg.* Mabill. l. l. p. 298.

2) Presb. Mogunt. bij de Bolland. l. l. p. 476.

had pogen af te weren [1]. Weinige oogenblikken daarna was de grond bedekt met twee en vijftig lijken, waaronder dat van Eoban, wiens hoofd van den romp was gehouwen en later niet wedergevonden werd [2]. Daarop gaven de moordenaars zich aan hunne hebzucht over. Zij plunderden de relieken-kassen en boekenkisten, en verstrooiden of vernielden wat hun niet dienen kon, en als zij in de schepen van Bonifacius eenigen voorraad wijns hadden gevonden, vervulden zij straks het oord met de kreten hunner dronkenschap. Toen het gerucht der bloedige daad door het land snelde, verzamelden de christenen eene aanzienlijke krijgsmagt, die den dood der martelaren wreekte, voor zoo ver de vlugt der heidenen dit niet onmogelijk maakte [3]. Intusschen verzorgden anderen de lijken der verslagenen, waarvan sommigen te Dokkum begraven en anderen met dat van den apostel over de Zuiderzee naar Utrecht vervoerd werden [4]. Daar wenschte men het ligchaam van Bonifacius te behouden; ja, men zal zich zelfs op een bevel van Pepijn beroepen hebben, dat het niet verder vervoerd mogt worden; maar te vergeefs. Het was genoeg bekend, dat de heilige zich te Fulda zijne laatste rustplaats had verkoren, en welhaast verschenen afgevaardigden van Lullus, die zijne overblijfselen over Mentz derwaarts voerden [5].

---

1) Presb. Ultraj. bij de Bolland. l. l. p. 480.

2) Presb. Ultraj. en Auctor Monast. bij de Bolland. p. 481, 483; Eigil. *Vita Sturmi*, bij Pertz, II, p. 372.

3) Zie Willib. bij Pertz, II, p. 349 ss.

4) Presb. Ultraj. l. l. p. 483.

5) Willib. l.l., bij Pertz, p. 352. Volgens Willibald kwamen de door Lullus afgezondenen met de Utrechtenaren over het vervoer van het lijk in twist. Maar onverwachts begon eene klok te luiden, door geen menschenhand getrokken, en de laatstvermelden gaven den schat op. Eigilis, *Vita Sturmi*, Pertz, p. 372, weet van die klok niets, maar verhaalt, dat Bonifacius' lijk zelf het teeken gaf, dat het niet te Utrecht mogt blijven. Men had het namelijk voorloopig in eene kleinere kerk nedergezet en daarna in eene grootere een sarcofaag en graf gereed gemaakt. Toen men de baar met het lijk derwaarts wilde vervoeren, kon geen menschenhand haar bewegen! Dat eene pia fraus is aangewend om de geloovige menigte te kalméren, is niet onwaarschijnlijk. Het bezit van een heiligen-lijk scheen haar in die tijden te zijn, wat het bij Eigilis heet: »magnum adminiculum sibi fore, si tanti martyris protectio tueretur."

Dat de nagedachtenis van Bonifacius ook bij onze vaderen, evenzeer als elders, haren roem gehad heeft, zal niemand verwonderen. Nog leefden in Friesland ouden van dagen, die des martelaars glorierijken uitgang hadden aanschouwd, toen de utrechtsche geestelijkheid op zijn jaarfeest reeds hare liederen tot zijne verheerlijking aanhief [1], en nog was de achtste eeuw niet voorbijgegaan, of een groot aantal geloovigen, vooral uit de provincie Friesland, hadden „ter eere van Bonifacius" aan zijn klooster te Fulda een schat van gronden en andere schenkingen vermaakt [2]. De Salvatorskerk te Utrecht en andere heiligdommen te Dokkum en elders roemden op het bezit van eenige zijner relieken [3]. Opmerkelijk is het echter, dat zij, die hier te lande en in Duitschland [4] zijn leven

1) »In depositionis eius solemniis ab ecclesia cantatur:
Junius in nonis festum venerabile nobis
Advenit, exultant fratres cum civibus in quo,
Tunc quia cælorum meruit Bonifacius alta
Scandere, perpetuam mercatus sanguine vitam".

Presb. Ultraj. l. l. p. 480. In een perkamenten codex van het laatst der veertiende eeuw, te Utrecht in het prov. archief bewaard, komt de *Ordinarius* van St. Salvator voor, het boek waarnaar de kapittelleden dier kerk hunne diensten van het gansche kerkjaar deden. Daarin leest men voor 5 Junij: »Bonifacii ep. et sociorum. Ad matutinas dicetur cantus proprius et non in primis vesperis nec in secundis, propter stationem, quia nobis et non aliis notus est et singularis". Hieruit blijkt, dat die van St. Salvator, die Bonifacius steeds in bijzondere vereering hielden, hun eigen hymne ter eere van den heilige zongen, die niet op die horen van den dag werd aangeheven, als ook de leden der vier overige kapittelen van de stad in St. Salvator vergaderd waren of statie hielden, naardien het lied den kanoniken van St. Salvator gereserveerd werd. Kunnen de vier opgegeven regels bij den Presb. Ultraj. tot die hymne behooren?

2) Zie *Descriptiones eorum qui de Frisia bona sua Deo et Bonifacio tradiderunt*, uitgeg. door Schannat, Miræus en laatstelijk door Van den Bergh, *Middel-nederl. geogr.*, bl. 254 vv.

3) Zie over die relieken de Bolland. l. l. p. 492 ss. *Oudh. van Utr.* I, bl. 178 vv.; Raissius, *Hierogazophyl.* passim; Seiters, s. 548, en de daar aangeh. schrijvers; over de te Dokkum bewaarde, Dom Pitra, *La Holl. cathol.* p. 58 ss. en Diest Lorgion, *Bonif.* bl. 146. Eene afbeelding van den vermeenden bisschopsstaf van Bonif., met den eenhoorn, bij Münter, *Sinnbilder der alt. christen*, Altona, 1825, I, Abbild. I, N. 11.

4) Othlonus beloofde in zijne biografie de mirakelen van Bonif. te zullen mededeelen, die Willibald niet geboekt had. Toch vermeldt hij weinig wonderen. Zie zijn proloog bij Mabill. l. l. p. 26.

beschreven, in zeldzame mate sober waren in het mededeelen van des heiligen wonderwerken. De utrechtsche biograaf heeft geen enkel te boek gesteld; en toen hij deswegen door sommigen zijner geestelijke broeders berispt werd, daar zij meenden, „dat het eerst uit eens heiligen mirakelen bleek, hoe groot zijne verdiensten bij God waren", wees hij dat verwijt af met het woord: „tenzij gij teekenen en wonderen ziet, gelooft gij niet!" De verlichte man voegde echter nog een hoofdstuk aan zijne levensbeschrijving toe, waarin deze treffende regelen gelezen worden: „Bonifacius deed groote teekenen en wonderen onder het volk; want, als andere heiligen dikwerf bewerkten, wat ook de gewone geneesmeesters der ligchamen doen, hij verdreef de onzigtbare ziekten der kranke zielen. Ja, hij genas allen: de kreupelen van hun ongeloof, de blinden van hunne onwetendheid, de dooven van de hardheid des harten, de stommen van hunne onbedrevenheid in de wet, de waterzuchtigen van hunne dronkenschap; alle hartstogten der dwalende ziel werden door hem te regt gebragt, zoowel door de heelkunde der boete, als door die der vertroosting! Daarom prijzen wij Bonifacius naar verdiensten een gelukzalige (beatus), een roemrijk wonderdoener!" [1]. Zoo bestond er, bij enkelen althans, ook in de achtste eeuw een gezonde zin, die den bloedgetuige op de regte wijze wist te vereeren en het gevoelde, dat de grootheid van dezen man den smuk eener bijgeloovige fantasie niet behoefde, om door het nageslacht naar zijne wezenlijke waarde geschat te worden.

1) Presb. Ultraj. l. l. p. 481.

HOOFDSTUK IV.

Vestiging der nederlandsche kerk, sedert den dood van Bonifacius tot de inlijving van ons vaderland in het rijk van Karel den groote.

---

§ 1.

Onderwerping der Saxen en Friesen door Karel den groote.

Reeds was een aanzienlijk deel der Friesen meer of min voor de godsdienst en beschaving der christenheid gewonnen, toen de Saxen in Westfalen, het Zutphensche, Overijssel en Drenthe, gelijk hunne stamgenooten aan de oevers van de Weser en Elbe, nog steeds voortleefden in de wilde vrijheid en het heidendom hunner vaderen. Sommige zendelingen hadden van tijd tot tijd, nog vóór de dagen van Karel den groote, op hunne grenzen gearbeid, zooals Suidbert [1], of waren zelfs in hunne landen doorgedrongen, gelijk de beide Ewalden [2], maar de pogingen van deze en van andere mannen, die onder de Oostfalingers optraden, hadden bijna geene gevolgen, dan dat zij den afkeer des volks van het christen- en het frankendom, dat ook voor de Saxen hetzelfde was, verhoogden en tot verzet aandreven. Wel gelukte het intusschen aan Lotharius I, aan Karel Martel en koning Pepijn, een gedeelte der Saxen tijdelijk te onderwerpen, wanneer zij door deze vorsten gedwongen werden eene jaarlijksche schatting van koeijen, paarden enz. op te brengen; maar die onderwerping werd gedurig afgewisseld door afval en nieuwen krijg, die den Franken

---

1) Boven, bl. 124.

2) Zie over hen Beda, V, p. 10, Giles III, p. 192. Vgl. Rettberg, II, s. 397 f. Te Laar bij Lochem werden zij, even als te Laar in Westfalen, bijzonder in eere gehouden. Zie *Oudhed. van Dev.* II, bl. 576.

veel moeite en bloed kostten en den Saxen den naam van „de ontembaren" bezorgden[1].

De nabijheid der nog steeds heidensche en van de Franken onafhankelijke Saxen aan de Friesen moest voor den staatkundigen en godsdienstigen toestand der laatstgenoemden, in het tijdperk hunner kerstening, eene eigenaardige beteekenis hebben. Die onder onze vaderen bukten voor het frankische zwaard en de nieuwe godsdienst aannamen, zagen in de Saxen, die den christen zoozeer haatten en gedurig verwoesting bragten over diens heiligdommen, slechts openbare vijanden. Maar die, omgekeerd, zoonals velen in het noorden van ons vaderland nog steeds deden, hunne nationaliteit tegen de indringers van het zuiden ten koste van alles wilden verdedigen en tevens vasthielden aan de dienst der voorvaderlijke goden, voelden zich meer dan ooit tot de Saxen aangetrokken. Zij knoopten banden van vriendschap met hen aan, of versterkten de vroeger gelegde, en maakten gemeene zaak met hen, wanneer de saxische aanvoerders hunne benden verzamelden, om de frankische krijgers te bekampen en de landen der christenen met brand en moord te vervullen. Zóó geschiedde bij herhaling in de zevende en achtste eeuw, totdat dezelfde heldenarm, die de Saxen met geweld neêrsloeg en in de kerk dreef, ook de Friesen binnen de grenzen van zijn breed gebied besloot[2].

In 771 werd Karel de groote de monarch van den geheelen frankischen staat. Hij was een jonge man, wiens natuur veelzijdige krachten in zich droeg, wier voorspoedige ontwikkeling hem weldra tot een zegen voor de wereld en een uitmuntende onder hare beheerschers zou stellen. Een gezond mensch naar ligchaam en geest, openbaarde hij reeds vroeg die neiging tot werkzaamheid en die vastheid van wil, die de voorwaarden van groote daden zijn, en eene grootmoedigheid van zin, die hem aandreef

1) Böttger, *Die einführung des christenthums in Sachsen*, Hannov. 1859, s. 16.
2) Vgl. De Geer, *De Saxers vóór en onder Karel den gr.* Utr. 1861, bl. 6 v.

zich boven het alledaagsche te verheffen en zijn streven op het wezenlijke en hooge te rigten. Een echte Frank in merg en bloed, eenvoudig van zeden en kleeding, matig in spijs en drank, vriendelijk in den omgang met zijne familie-leden en dienaren, als zijn hartstogt van hare tijdelijke opbruischingen rustte, droeg hij in gelaat en gestalte eene aangeboren majesteit om, die niet gedoogde dat men hem een gewone onder de stervelingen dacht. Vervuld met de uitgebreidste plannen, die ooit in een vorstenhoofd omgingen, voelde hij zich nimmer beladen met zijne ondernemingen, want zijne leden kenden geene vermoeijenis, zijn hart geen vrees, en het oog zijns geestes, dat steeds vrij en blij om zich zag, doorschouwde van verre en van nabij het groote en kleine in zijn samenhang met dezelfde klaarheid. In jeugd en ouderdom een man van het zwaard, kon hij met de hand, die den schepter voerde, naauwelijks een leesbaar woord schrijven, maar nooit heeft eenig vorst meer dan hij kunsten en wetenschappen bemind en hare uitstekende beoefenaars vereerd. De schriften van Augustinus, inzonderheid dat „over de stad Gods" handelt, waren zijne geliefkoosde tafellectuur. Welsprekend van nature, gebruikte hij het latijn met dezelfde gemakkelijkheid als zijne moedertaal. Beschaafde vreemdelingen werden met opene armen door hem ontvangen, en vooral door Alcuinus liet hij zich in de geheimen der rethorica, dialektiek, rekenkunst en inzonderheid der sterrenkunde inwijden. Ofschòon in zijn verkeer met het andere geslacht niet altijd onberispelijk, en ook in andere opzigten geenszins vrij van de barbaarsche trekken, die zijne tijdgenooten ontsierden, had hij christendom en zedelijkheid lief, en zijne mededeelzaamheid aan de armen strekte zich zelfs tot de verdrukte broeders in Syrië en Noord-afrika uit. Geen vorst was ooit meer gereed om den prelaten der kerk de hun verschuldigde eere en voorregten toe te brengen, maar ook geen keizer of koning wist bisschoppen en abten met grooter ernst en, waar het noodig scheen, met bijtender satire hunne gebreken en dure verpligtingen te herinneren. Stichter van een bijna onmetelijk rijksgebied, welks

veelsoortige bestanddeelen alleen door zulken geest tot eenheid konden gedwongen worden, was hij ook stichter van scholen en kerken, waarin de overblijfselen van vroegere wetenschap en kunst gered en voor tijdgenoot en nageslacht vruchtbaar gemaakt werden. Zóó bestond de man, die zeven en veertig jaren den rijksstaf voerde, en wiens leven op de europesche wereld indrukken maakte, wier nawerking gevoeld werd eeuwen aaneen [1].

Naauwelijks had Karel de groote als alleenheerscher den troon beklommen, of hij vond werk voor zijn zwaard. De Saxen, die gedeeltelijk aan onze westelijke grenzen huisden, de Westfalingers, kwamen in opstand en maakten een inval in ons land, bepaaldelijk ook in het Overijsselsche, waar zij de opkomende gemeenten vervolgden en de kerken verbrandden [2]. Karel toog ten strijde en versloeg hen bij herhaling, vooral bij Osnabrugge, en joeg de verslagenen over de Wezer. Doch naauwelijks hadden zij zich onderworpen, of zij stonden op nieuw in de wapenen. Widuchint, een hunner aanvoerders, die met Radboud II uit Deenemarken kwam, werwaarts beiden vroeger gevlugt waren, prikkelde hen tot opstand. Zij gaven gehoor, maakten eenige veroveringen en rukten, daartoe aangedreven door Radboud, gelijk men wil, op Friesland aan. Maar Karel zond eenige benden op hen af, zette in 775 eene aanzienlijke krijgsmagt over den Rijn en drong onder gedurige zegepralen tot de Oker door. De Westfalingen, Oostfalingen en Engeren of Angrariërs, de drie afdeelingen der gezamenlijke Saxen, onderwierpen zich en stelden gijzelaars. De Friesen, zeggen onze kronijkschrijvers [3], werden gedurende dien togt in twee veldslagen omvergeworpen, en Radboud vlugtte andermaal naar Deenemarken. De koninklijke waardigheid schijnt sedert onder hen vernietigd te zijn.

---

1) Vgl. het voortreffelijke boekske van Einhardus, *Vita Karoli Magni*. De beste uitgave is die van Pertz, *M. G.* II, p. 443 ss. Eene handuitgave »in usum scholarum", mede door Pertz bezorgd, verscheen te Hannover, 1845.

2) Altfr. *Vita Liudg.* Pertz, II, p. 408.

3) Vgl. Arend, I, bl. 348.

Terwijl Karel het land der Saxen verliet, viel hem de vijand in den rug. Hij verscheen in 776 met eene onwederstaanbare magt in hun midden, en zij gaven allen wederstand op. Toen rukte de koning tot aan de bronnen der Lippe voorwaarts, hij bouwde eenige sterkten; de overwonnenen beloofden het christendom te zullen aannemen, en velen lieten zich terstond doopen. De held vierde in vrede het paaschfeest van 777 op zijn geliefden burg te Nijmegen, waar hij een giftbrief teekende, waardoor de geestelijkheid der domkerk te Utrecht grootelijks bevoorregt werd[1]. Van Nijmegen vertrok hij naar Paderborn, en hield daar een algemeenen landdag, waarop ook Saxen tegenwoordig waren. De „ontembaren" schenen nu bedwongen, maar het aangezigt van Widuchint, in wien de trots van den ouden Arminius woonde, werd in de rijen der rijksgrooten niet gezien.

In 778 kampte Karel in Spanje, en onder zijne zegepralende benden zullen ook Friesen hebben gestreden[2]. Inmiddels had Widuchint andermaal zijne banier geheven. Nog eens viel hij met de Saxen in Friesland en bragt schrik en doodslag, waar hij verscheen, vooral in het Overijsselsche, waar de kerk van Deventer op nieuw in vlammen opging, en vervolgde zijn togt langs de boorden van den Rijn, opwaarts tot aan de Moezel. In 779 en 780 stond Karel wederom tegenover de oproerlingen; de Saxen onderwierpen zich als te voren en beloofden trouw aan het christendom; maar de overwinnaar bouwde niet op hunne beloften, en zon op middelen om hen voor altijd te bedwingen. In 782 kon de koning aan de bronnen der Lippe een glansrijken rijksdag houden, en hij scheen zijne heerschappij over de Saxen zóó wel gevestigd te hebben als die over zijn vaderland. Maar naauwelijks had hij zich verwijderd, of geheel Saxen- en noordelijk Friesland, waar de kerken nogmaals verwoest en vele christenen van het geloof afvallig werden, vernieuwden den krijg[3]. Niet

1) Einhardi *Annal.* Pertz, I, p. 157; Van Mieris, I, bl. 7.
2) Arend, I, bl. 351.
3) Anskarii *Vita Willeh.* Pertz, II, p. 381 s.; Altfr. *Vita Liudg.*, Pertz, p. 410. Vgl. Paris, l. l. p. 61 s.

zonder groote inspanning bezwoer Karel den storm, en Widuchint vlugtte weder naar Deenemarken. Sinds wies des konings strengheid tegen de hardnekkige Saxen, die in 784 op nieuw de scherpte van zijn zwaard ervoeren, totdat Widuchint in de lente van het volgende jaar tot onderwerping kwam. Vertwijfelende in zijne hoop op de vrijheid zijns volks, verklaarde hij zich bereid gedoopt te worden, en niet lang daarna werd hij gekerstend in het paleis van zijnen overwinnaar te Attigny. Thans waren de Saxen overwonnen, ofschoon zij met de Friesen ook later nog pogingen aanwendden, om hunne onafhankelijkheid te herwinnen. Het christendom werd hun opgedrongen door de vreeze des doods, hun heidendom naar het uitwendige met geweld vernietigd, en iedere beleediging, een christenpriester in hun midden aangedaan, met de zwaarste straffen geboet[1]. Straks kwamen ten gevolge van Karels beschikkingen verschillende bisdommen en abdijen onder hen op, waardoor krijgshaftige volken voor eeuwen onder het gareg van priesters en monniken werden gebragt. Aan het hoofd van één dier bisdommen (Munster), zoo niet van meerdere[2], werd een geestelijke van frieschen bloede geplaatst, Ludger, dien wij straks als een der edelste kweekelingen der school van Utrecht zullen leeren kennen.

Na de onderwerping der Saxen aan Karel in 785 was het ook gedaan met de onafhankelijkheid der Friesen, en de tijdgenooten beschouwden de kerk bij beide volken als voor altijd gevestigd. „De Saxen en al de friesche stammen," dus schreef Alcuinus[3] in die dagen, „zijn nu door

1) Zie over de oorlogen van Karel met Saxen, behalve de reeds aangeh. schrijvers, Giesebrecht, *Gesch. der deutschen kaiserzeit*, I, s. 103 ff. en vooral Rettberg, I, s. 382 ff., die te regt herinnert, dat Karel met de bestrijding der Saxen niet alleen of hoofdzakelijk hunne kerstening, maar tevens hunne politieke onderwerping bedoelde, wat zij, die de harde wijze, waarop hij hen beoorloogde en de overwonnenen bejegende, beoordeelden en veroordeelden, naar het ons toeschijnt, te dikwerf voorbij gezien hebben. Vgl. Van Hengel-Diest Lorgion, *Geschiedenis der beschaving*, Haarl. 1862, I, bl. 206 v.

2) Volgens sommigen waren ook de eerste bisschoppen van Halberstadt en Osnabrugge, Hildegrim en Wiho, Friesen. Maar zie Rettberg, II, s. 472, 437 f. en Mösers *Osnabrückische gesch.* Berl. 1819, I, s. 286 f.

3) *Epist.* 3, ed. Migne, I, p. 142; vgl. Canisius-Basnage, *Lect. antiq.* II, 1, p. 421, n. *a*.

koning Karel tot het geloof van Christus bekeerd, sommigen door belooningen, anderen door bedreigingen." En zóó was het. Die onder onze vaderen der nieuwe godsdienst toegedaan waren, zagen in Karel met dankbaarheid hunnen redder van den heidenschen landgenoot en den woesten nabuur, en nog eeuwen daarna herdachten hunne kinderen de groote werken van den keizer, wien men gaarne alle inrigtingen en wetten toeschreef, waarop het volk roem droeg [1]. Dat men voor den bloei der jonge kerk den schat der nationale vrijheid en zelfstandigheid ten offer moest brengen, werd waarschijnlijk door velen dieper gevoeld dan wij weten; maar nu zijne vijanden onderdanen geworden waren, spaarde Karel hunne teederste regten. De Friesen werden met het frankische rijk vereenigd, maar niet gedwongen als Franken te denken en te leven. Karel eerbiedigde hunne eigenaardige wetten, die door langdurige gewoonte voor het welzijn des volks onmisbaar waren, en liet die in schrift stellen. Graven, gedeeltelijk wel uit de aanzienlijksten der inboorlingen gekozen, hielden in 's vorsten naam het bestuur over de verschillende deelen des lands, dat, naar de gouwen, in graafschappen was ingedeeld; en allen vereenigden zich in tijd van nood, om op 's konings bevel ten strijde te trekken. Die graven handhaafden regt en wet en, even als bij de Saxen, was het hun ook hier waarschijnlijk opgedragen, de kerk en kerkelijken te beschermen, en afval of verzet tegen het christendom te straffen [2]. Zoo waren dan de Friesen ten laatste door de Franken overwonnen, en de nieuwe godsdienst in de plaats der oude gesteld. Het zwaard deed ook hier, als elders, veel, maar het zwaard deed niet alles! Het christendom baande Karel den weg, lang voordat hij geboren was; maar toen zijne magtige hand den schepter hield, konden de laatste apostelen van Nederland voortzetten, wat Wilfried, Willebrord, Bonifacius en zoo vele anderen hadden aangevangen.

---

1) Vgl. De Geer, *De strijd der Fries. en Frank.* bl. 36, 43.
2) De Geer, bl. 37 v.

§ 2.

Abt Gregorius van Utrecht[1].

Toen Bonifacius in het jaar 722 van Utrecht naar Thuringen reisde, genoot hij in het klooster Pfalzel aan de Moezel bij Trier eenigen tijd gastvrijheid. Als „de heilige reiziger" op zekeren morgen de mis had gelezen, wat hij bijna dagelijks deed, zat hij met Addula, de stichteres en abdis des kloosters, aan den disch om te spijzen. Volgens de zeden der kloosterlingen moest gedurende den maaltijd eenige stichtelijke lectuur voorgedragen worden, en een jongeling, die nog tot den leekenstand behoorde, ofschoon hem eene eenigermate geletterde opvoeding was te beurt gevallen, vervulde het ambt van lector, en las een gedeelte der h. Schrift. Bonifacius luisterde met welgevallen toe en prees den lezende om zijne eerbiedige voordragt, zeggende: „gij leest goed, zoo gij ook verstaat wat gij leest." Toen het echter bleek, dat aan dit laatste ontbrak, nam de apostel het woord, en wat hij tot verklaring der bijbelplaats bijbragt, was zóó indrukmakend voor het gemoed van zijn jeugdigen hoorder, dat deze te dier ure het onwankelbare voornemen opvatte, om zijne toekomst aan die van den zendeling te verbinden en hem te volgen, waar hij zou voorgaan[2]. Zóó won Bonifacius een zijner voortreffelijkste discipelen aan, en het godsrijk een edele onder zijne burgers!

Gregorius, om zijne betrekking tot de kloosterlijke inrigting, welke wij later leeren kennen, gewoonlijk „de

1) Eene korte, maar belangrijke biografie van Gregorius, waarover later meer (zie Hoofdst. VIII, § 1), werd door onzen landgenoot Ludger, Gregorius' leerling, geleverd. Zij werd uitgeg. door Brower, *Sidera illustr. et sanctor. viror.*, Mogunt. 1616; door Surius, *ad d.* 25 *Aug.* p. 277 ss.; door de Bolland. *ad d.* 25 *Aug.* p. 254 ss.; door Mabillon, *Sec.* III, 2, p. 290 ss., en Paris, *Disquis. de Liudg.* p. 158 ss. Zie ook *Bat. s.* I, bl. 448 vv.; Royaards, *Invoer.* bl. 270 vv. en Rettberg, II, s. 531 ff.

2) Liudg. *Vita Greg.* Mabill. l. l. p. 291 s.

utrechtsche abt" geheeten, werd geboren in het jaar 702[1]. Zijn vader, Albricus, was van moederszijde een spruit van het merovingische koningshuis; Addula, zijne grootmoeder, de abdis van Pfalzel, eene dochter van Dagobert II[2]. Na in eene school en aan het hof zijner vorstelijke bloedverwanten zijne kindsheid en eerste jongelingsjaren doorgebragt te hebben, kwam hij, tijdelijk in Adduläs klooster vertoevende, met den apostel van Duitschland, zoowals wij reeds mededeelden, in kennis, en sedert was hij diens trouwe medgezel en vriend gedurende meer dan dertig jaren. Te samen arbeidden zij aan de heidenbekeering in Thuringen en elders. Te zamen leden zij vaak broodsgebrek en duizend teleurstellingen; maar te zamen genoten zij ook eere aan het hof van Karel Martels zonen en hooge onderscheiding te Rome[3]. Ook op Bonifacius' derde reis naar de pauselijke stad was Gregorius aan zijne zijde, en deze togt was van gewigt voor hem, naardien hij te Rome niet alleen een aanzienlijken boekenschat verwierf, maar ook twee angelsaxische knapen, waarschijnlijk jonge slaven, die hij met goedkeuring van Bonifacius voor de dienst der kerk en evangeliezatie wilde vormen, Marcuinus en Marchelmus, welken laatstgemelde wij te Utrecht en in Overijssel sullen wedervinden[4].

De tijd, waarop Gregorius naar Utrecht kwam, om daar de belangen der reeds gevestigde gemeenten en die der voortgezette missie te behartigen, wordt ons door zijn biograaf niet opgegeven. Toch kunnen wij dien eenigermate bepalen. In het opschrift van een schoonen brief,

---

1) Mabill. l. l. p. 292, n. *a*, stelt Gregorius' geboorte op 708, omdat hij volgens Ludger in 722, toen Bonifacius hem te Pfalzel ontmoette, veertien of vijftien jaren oud was. Daar Gregorius intusschen, volgens een *Catal. episc. Traiect.*, door Buchelius (ad Hedam, p. 46) uit het archief van St. Salvator bijgebragt, in 775 overleed, wat door andere bescheiden bevestigd wordt (zie Rettberg, II, s. 533), en Ludger zelf verhaalt (Mabill., p. 301), dat zijn leermeester op drieënzeventigjarigen ouderdom stierf, moeten wij 702 als zijn geboortejaar aannemen.

2) Zie meer over haar bij Mabill. *Sæc.* III, 1, p. 498 ss.

3) Liudg. l. l. p. 293 s.

4) L. l. p. 296.

dien Lullus, de ons reeds bekende leerling van Bonifacius, aan Gregorius heeft geschreven, voordat hij (Lullus) nog tot opvolger van zijn leermeester was gekozen, wat waarschijnlijk in 753 geschiedde [1], heet Gregorius èn priester èn abt, terwijl de inhoud van den brief genoegzaam aanduidt, dat de abt zijne waardigheid eerst onlangs aanvaard had [2]. Stond hij dus reeds vóór genoemd jaar aan het hoofd der monniken en priesters te Utrecht, hij was toen echter nog niet de bestuurder der friesche kerk. Dit werd hij eerst, toen Bonifacius zijne laatste missiereis aanvaardde, die hem het leven kostte [3]. Gregorius werd toen door den apostel tot „herder der utrechtsche kerk" uitverkoren, en eerst later, na Bonifacius' dood, van wege paus Stephanus III en Pepijn, met de voortzetting der evangeliezatie in Friesland belast [4].

Hoezeer Gregorius nooit bisschop van Utrecht geweest is — later komen wij op deze bijzonderheid terug — heeft de nederlandsche kerk ongetwijfeld veel aan hem te danken gehad, ja, meer dan aan menigen kerkvoogd van later dagen. Geroepen om „herder en prediker der Friesen" te zijn, heeft hij die taak, volgens de getuigenissen zijner tijdgenooten, met onberispelijken ijver en groote wijsheid gedurende ruim twintig jaren ten uitvoer gelegd. Wat hij intusschen in persoon voor de heidenbekeering gedaan heeft, is ons niet bekend, daar zijn biograaf zijne verdiensten dienaangaande slechts met eene enkele algemeene uitdrukking aangeduid heeft. „Gregorius," zegt hij, „heeft de oude stad Utrecht en de beroemde Wijk bij Duurstede (vicum famosum Dorestad) en dat deel van Friesland, dat toen een christenland heette, met zijne leer (doctrina) verlicht, en evenzoo de streken ten westen van de rivier de Lauwers, waar in de dagen van koning Pepijn de grenzen der christelijke en heidensche Friesen waren" [5]. Of-

---

1) Zie boven, bl. 143.
2) Onder de brieven van Bonif. *Epist.* 93, Giles, I, p. 204 ss.
3) Auct. Monast. bij de Bolland. *ad d.* 5 *Jun.* p. 582.
4) Liudg. l. l. p. 298.
5) Liudg. l. l. p. 295; vgl. Van den Bergh, *Middel-nederl. geogr.* bl. 44.

schoon deze woorden ons niet beletten aan te nemen, dat de vrome man missiereizen gemaakt heeft, laten zij ons echter toe hem vooral te Utrecht werkzaam te denken, als wij ons herinneren, wat wij van elders weten, dat hij van uit zijne kloosterinrigting aldaar het bekeeringswerk regelde en steunde, eensdeels door uit Engeland overgekomen zendelingen hunnen werkkring aan te wijzen, anderdeels door in zijne school voortdurend nieuwe zendelingen te kweeken. Wat hij voor die school geweest is en door haar voor onze kerk en ons vaderland gedaan heeft, zullen wij later zien; hier merken wij alleen op, dat zij onder Gregorius' leiding tot eene aanmerkelijke ontwikkeling kwam en het middel werd, waardoor de friesche christenheid reeds toen eene schoone plaats begon in te nemen in de huishouding der europesche menschheid, daar zij niet alleen vele zonen van friesche familiën, maar ook van andere volken, Franken, Angelsaxen, Saxen enz. tot voortreffelijke menschen en uitstekende kerkvoorstanders kweekte. Inderdaad schijnt Gregorius dan ook alle eigenschappen bezeten te hebben, die den leeraar eener hoogere school voor zijne verhevene roeping bekwamen kunnen: een schat van kennis en wetenschap, die zijnen discipelen achting inboezemde; een hoog ernstigen, maar te gelijk zeer zachten zin, waardoor de jongeren in kinderlijke liefde aan den leermeester gehecht werden, en eene reinheid van hart en zeden, die met zijne lessen in volkomen overeenstemming was en zijn persoon aan zijne kweekelingen nog dierbaar maakte, als zij, uit zijne school het openbare leven ingetreden, door tijd en afstand en aanzienlijker waardigheid reeds ver van hem verwijderd waren. Naauwelijks kan men zich een liefelijker levensbeeld denken dan hetgeen Ludger, na Gregorius' dood, van dezen godvruchtige geteekend heeft, en die de korte en eenvoudige levensbeschrijving leest, zal haar gewisselijk nederleggen in de overtuiging, dat de persoonlijkheid van zulken man noodzakelijk eene kracht tot bekeering en heiliging moet geweest zijn voor alle edeler naturen, die voor een tijd in zijne omgeving verkeeren en zijn vruchtbaar leven aanschouwen mogten

Toen Lullus aan Gregorius, kort na de aanvaarding zijner abtswaardigheid te Utrecht, den reeds vroeger vermelden brief schreef, een brief vol van teedere en tegelijk eerbiedige vriendschap, drong hem het hart den nu in hoogheid gestelden broeder het woord des Heeren te herinneren, „mijn rijk is niet van deze wereld," en dat van den apostel, „hebt de wereld niet lief noch hetgeen in haar is". Hij maande hem aan het weelderige leven van vele toenmalige prelaten te vermijden, en niet te staan naar het bezit van „kostbare kleederen, sterk gevoede rijpaarden, valken en haviken met kromme klaauwen, bassende honden," uitgezochte maaltijden en een glansrijk hofgezinde, maar veeleer trouw te blijven aan zijne goede voornemens en het oogmerk, waarmede hij het ambt aanvaard had, namelijk „om zielen te winnen en God te meer te dienen". Nooit is iemand aan de raadgevingen eens wijzen vriends meer gehoorzaam geweest dan Gregorius. Wat hem van de zich steeds vermeerderende inkomsten des bisdoms ter beschikking kwam, werd, volgens de getuigenis van Ludger, door hem uitsluitend ten behoeve der kerk en tot ondersteuning der armen aangewend. Hij had een afkeer van het vergaderen van schatten en minde, in tegenoverstelling van vele abten van die en latere dagen, de hoogste eenvoudigheid van leefwijs. Met de overige monniken droeg hij dezelfde kleeding en at hij dezelfde spijs, en als hij soms een teug wijns dronk, was die steeds met water vermengd. Zijne gesprekken waren ernstig, gelijk zijne leerredenen, en beiden openbaarden een geest, die doorvoed was met de wijsheid van Christus en het bijbelboek. Onder zijne deugden schitterde zijne vergevensgezindheid het meest, eene zeldzame eigenschap in die dagen. Als er waren, die hem om zijne voortreffelijkheid kwalijk verdroegen en gaarne zijne wezenlijke of vermeende gebreken bespraken, was hij gewoon dezulken zijne vrienden te noemen en als zoodanig te bejegenen, omdat zij hem den weg tot zelfkennis verbreedden [1]. Toen op zekeren tijd twee

1) Lindg. l. l. p. 299 s.

zijner broeders, op eene reis naar het land der Franken, in een bosch door eene bende struikroovers overvallen en vermoord waren, en eenige van die booswichten, in boeijen gekluisterd, aan Gregorius gezonden werden, opdat hij zich, volgens de zeden zijner dagen, in bloedwraak „over den dood zijner geliefden vertroosten mogt", ontving hij die mannen met zachtmoedigheid. Hij onderhield hen over hunnen zondigen weg, en maande hen tot bekeering aan, en als hij hun een bad bereid, gekleed en gespijsd had, liet hij hen van zich met het woord: „gaat in vrede; ziet toe dat gij niet andermaal zulk kwaad bedrijft, opdat gij niet tot erger komt, en hoedt u voor de hand mijner bloedverwanten!" Ludger, die dit feit opgeteekend heeft, noemt het „een evangeliesch werk" van zijn „zaligen leermeester" [1], en als wij dat woord van hem overnemen, voegen wij er de opmerking bij, dat waar het licht van Christus zóó in daden ten toon gespreid werd, de geloofsprediker door de kracht zijns levens zeer zeker honderdvoudige winsten voor het godsrijk moet weggedragen hebben, al is ons van hetgeen hij in perseon voor de heidenbekeering verrigt heeft, slechts weinig bekend geworden.

Toen Gregorius een ongeveer zeventigjarigen ouderdom had bereikt, werd hij door eene paralysis geslagen, die zijne linkerzijde trof, maar hem in den aanvang het gaan en spreken niet onmogelijk maakte. Nog drie jaren zette hij met onverminderden ijver zijne ambtsbediening voort, en in zijne gesprekken en uitleggingen van den bijbel en de schriften der kerkvaders, die hij met zijne leerlingen dagelijks plagt te lezen, leefde als vroeger dezelfde geest van wijsheid en godsvrucht, die door zijne hoorders zoo zeer bewonderd werd. Maar de kwaal vernieuwde hare aanvallen, en de lijder werd geheel verlamd, zoodat hij door zijne vrienden in alles geholpen moest worden; maar ook toen nog bleef zijn geest helder en zijn hart kalm, en beiden zocht hij gedurig te sterken, door zich van zijne monniken en geestelijken uit de Schrift te laten voorlezen

1) L. l. p. 297.

en psalmen te doen zingen. Ten laatste naderde zijn einde. Nu koesterde hij nog éénen wensch: de terugkomst van zijn neef Albricus, die toen in dienst van den frankischen koning eene reis naar Italië maakte en dagelijks terug werd verwacht. Op dien man „was de hope des huizes" [1] van de utrechtsche geestelijkheid, en de grijsaard begeerde hem waarschijnlijk tot zijn opvolger als verzorger der friesche kerk. Toen die wensch vervuld was, brak de 25e Augustus van het jaar 775 aan, Gregorius' sterfdag. Zijne vrienden omringden zijn leger en gaven hem hunne hoop te kennen, dat zijn leven nog verlengd zou worden. De oude man schudde het hoofd en riep: „heden wil ik oorlof hebben" [2]. Daarop liet hij zich naar de St. Salvatorskerk dragen, waar hij zijn gebed deed, het viaticum genoot en, met het oog naar het altaar gerigt, den laatsten adem uitblies [3]. Zijn stof werd te ruste gelegd in het heiligdom, waarin hij stierf [4].

---

§ 3.

Gregorius' medearbeiders.

Ofschoon Gregorius een Frank was en de roem zijner school ook frankische jongelingen naar Utrecht trok, waren het, zoo niet uitsluitend, dan toch voornamelijk Angel-

1) Liudg. l. l. p. 301, zegt: »Albricus, in quo totius domus spes magna incubuit". Mabillon denkt bij het woord »domus" aan het geslacht van Gregorius, maar het verband dwingt tot onze opvatting, in den tekst uitgedrukt. Dat Albricus neef van Greg. was, leert Altfrid. *Vita Liudg*. Pertz, II, p. 408.

2) »Hodie, inquit, volo licentiam habere". In het monnikenlatijn is »licentia" zooveel als verlof om voor een tijd heen te gaan, vakantie te nemen.

3) Liudg. l. l. p. 302. Ludger geeft den sterfdag niet op, maar de door Buchelius (ad Hedam, p. 48) bijgebragte *Catalog*. noemt 8 *Kal. Sept.*, en daarmede stemmen onze oude kalenders overeen, die Gregorius op St. Genesius-dag vermelden.

4) Beka, p. 20. Op den 21n Aug. 1431 werd Gregorius' gebeente in eene houten capsa gelegd, zooals blijkt uit het necrologium van St. Salvator, in een HS. der veertiende eeuw in het provinc. archief te Utrecht bewaard. Het berigt van sommigen, dat de heilige te Susteren begraven werd bij zijne moeder Wastrade, werd teregt door Baillet (*Vies des saints*, 25 *Aoust*, p. 415) weêrsproken. Vgl. Matthæi *Fund. Eccl.* p. 64.

saxen, die in het tijdvak, waarin hij onze kerk verzorgde, de missie onder de nog onbekeerde bewoners des lands voortzetten, of op eenige andere wijs de belangen der friesche christenheid behartigden. Drie van deze mannen verdienen onze aandacht: Alubert, Lebuinus en Willehad.

Alubert, die uit Northumberland afkomstig was, en vermoedelijk te York, in de school van den beroemden bisschop Egbert, tot den geestelijken stand werd opgeleid, kwam omstreeks 765 of 766 [1] met goedkeuring zijns kerkvoogds naar ons vaderland, in de hoop van de Friesen, „die in het geloof nog ruw en onwetend waren, in de leer te sterken." Hij begaf zich naar Utrecht, waar hij door Gregorius in liefde werd opgenomen. Nadat de abt hem als „een goed en geleerd man" had leeren kennen, deed hij hem den voorslag zich van de bisschoppelijke wijding te laten voorzien, opdat hij voortaan aan zijne zijde die functiën zoude waarnemen, waartoe Gregorius zelf het radikaal niet bezat. Alubert leende het oor aan die bede, onder voorwaarde, dat hij van zijnen bisschop te York de noodige goedkeuring en ordening mogt vragen, en toog weldra derwaarts in gezelschap van twee utrechtsche geestelijken, den diaken Sigibold, en Ludger, dien wij straks weder zullen ontmoeten. Nadat hij een jaar te York vertoefd had, kwam hij, met de begeerde waardigheid versierd, te Utrecht terug, en sedert was hij Gregorius' „choorbisschop en helper" [2]. Aluberts reisgenoot, Ludger, die te Utrecht overvloedige gelegenheid had hem nader te leeren kennen, roemt hem als een man van groote verdiensten, en vergelijkt hem, ten aanzien van zijne geleerdheid en „goeden wil om den Heer zielen te winnen", met zijn geliefden leermeester Gregorius. In hoeverre hij overigens in persoon aan de zendingszaak heeft deel genomen, weten wij niet. Maar zeker heeft hij in zijne kwaliteit van bisschop onzen vaderen noodzakelijke diensten gedaan door het wijden van nieuwe kerkgebouwen en al-

1) Zie de Bolland. *ad d.* 26 *Martii*, p. 631; vgl. Paris, l. l. p. 44.

2) Zie Liudg. *Vita Greg.* l. l. p. 298, en Altfr. *Vita Liudg.* Pertz, II, p. 407. Zie over de choor-bisschoppen beneden, Hoofdst. VII, § 2.

taren, het bedienen van het vormsel, het ordenen van geestelijken, enz. De grootste verpligting echter, die ons vaderland aan hem heeft, berust wel hierop, dat hij middellijk of onmiddellijk de oorzaak was van Ludgers opneming in de school van Alcuinus te York, waardoor de volle beschaving der angelsaxische geestelijkheid weinige jaren later naar Utrecht werd overgedragen[1].

Ongeveer te zelfden tijde als Alubert schijnt ook Lebuinus[2] (Liafwin) uit Engeland naar Utrecht gekomen te zijn. In zijn vaderland reeds priester geworden, „een heilig en geleerd man," vernam hij daar van den arbeid zijner broederen in Friesland, en hoe de heidenbekeering er nog steeds ondersteuning behoefde. De mare greep zijn gemoed wonderbaar aan en bragt hem in eene spanning, waarvan wij ons de regte voorstelling zullen maken, als wij aannemen, dat de zucht, om mede de hand aan het groote werk te slaan, in zijn binnenste worstelde met eene natuurlijke vrees voor de onderneming. In een oogenblik van ecstatische opgewondenheid meende hij eindelijk eene stem van den hemel te vernemen, die hem tot driemalen met ontzettende kracht (terribiliter) toeriep, „dat hij op de grenzen der Franken en Saxen aan de boorden van den

1) De conjectuur van Mabillon, dat Alubert de opvolger van den beroemden Egbert in het episcopaat van York zal geweest zijn, werd teregt weêrsproken door Paris, l. l.

2) Een vrij uitvoerig *Vita S. Libuini* werd omstreeks den aanvang der tiende eeuw geschreven door Hucbald, den beroemden monnik van St. Amand, die eenigen tijd de school van Rheims bestuurde (zie over hem Goethals, *Lectures*, Brux. 1837, I, p. 1 ss.). Het werkje zal opgedragen geweest zijn aan onzen bisschop Balderik (of, volgens Goethals, p. 6, — wat waarschijnlijker is — aan diens voorganger Radboud; welligt kan het verschil uitgemaakt worden door het brusselsche HS., dat Potthast, s. 778, vermeldt), en is hoofdzakelijk geput uit de biografiën van Willebrord, Bonifacius, Gregorius en Ludger. De overige historische stof, die het bevat, is gering, maar veelzins gewigtig. Het werd zonder den proloog uitgegeven door Surius, *ad d.* 12 *Nov.*, p. 277 ss., en gedeeltelijk door Pertz, II, p. 361 ss. Bisschop Radbouds *Ecloga de virtutibus Lebuini* en diens *Sermo de Lebuino* bespreken wij later. Brieven aan Huchald, waarin zijne biografie van Leb. wordt geroemd, vindt men bij Martene, *Collect. ampl.* I, p. 265 s. Een goed *Levensberigt van St. Lebuinus*, door Molhuysen, werd opgenomen in den *Overijss. alman.* 1836; vgl. Paris, l. l. p. 50; Tadama, *Gesch. der stad Zutph.* bl. 28 v.; Rettb. II, s. 405, 536.

IJssel" — men ziet, hoe wèl men hem in Engeland aangaande den staat van zaken ten onzent had onderrigt — „het volk met de leer [des evangelies] moest bekend maken." Nu was zijn inwendige strijd geweken, en straks, toen hij de Noordzee gekruist had, was hij met Gregorius te Utrecht in overleg getreden. Deze achtte de IJsselstreken „tot zijn kerkelijk grondgebied (parochiam) te behooren," en zond hem met vreugde derwaarts in gezelschap van Marchelmus, die den zendeling op de plaats zijner bestemming „den volke zou voorstellen" — een bewijs, dat er reeds christenen aan den IJssel woonden — en hem verder in de prediking ter zijde zou staan [1]. Deze Marchelmus (Marcellinus) was één van de twee ons reeds bekende Angelsaxen, die Gregorius, tijdens zijn laatst bezoek met Bonifacius te Rome, tot leerlingen had aangenomen [2]. Hij was echter als knaap door zijn beschermer in de school van Willebrord te Utrecht geplaatst en onder diens leiding tot een voortreffelijk man opgewassen, die, terwijl hij nog te Utrecht woonde, het ambt van koster der St. Salvatorskerk bekleedde en bij zijne geestelijke broeders groote achting genoot [3].

Lebuïnus vestigde zich aanvankelijk op de Veluwe, aan den linker-oever van den IJssel, waar niet, zooals op den regter-oever, alleen Saxen woonden, maar eene gemengde bevolking van Saxen, Anglen en Friesen [4], waaronder, gelijk wij reeds aanduidden, ook eenige christenen. Hij

---

1) Altfr. *Vita Liudg*. Pertz, II, p. 408.

2) Zie boven, bl. 158.

3) Altfr. l. l. p. 408 s.; Hucbaldi *Vita Leb*. l. l. p. 279; Anon. *Vita Liudg*. bij Mabill., *Saec.* IV, 1, p. 37. Zie verder over Marchelmus de Bolland. *ad d.* 1 *Mart.*, p. 70, *ad d.* 26 *Mart.*, p. 638; Bosschaerts, p. 128 ss.; *Bat. s.* I, bl. 467 vv. Heda, p. 38, vermeldt, dat hij in meer dan honderdjarigen ouderdom, omstreeks 762, te Oldenzaal overleed; hij liet zich door Pseudo-Marcellinus misleiden, althans wat de jaartallen betreft. Wat Royaards, bl. 292, berigt aangaande vijf ongenoemde plaatsen, »die door hem van het heidendom bekeerd werden", berust op misverstand van *Bat. s.* I, bl. 470, waar eene plaats van Altfridus (bij Pertz, p. 411), die op Ludger betrekking heeft, onhandig is aangebragt. Over Marchelmus' relieken zie men Lindeborn, *Notitia episc. Daventr*. p. 58.

4) Tadama, a. w. bl. 28.

werd door Averhilde, eene aanzienlijke vrouw (matrona), in gastvrijheid opgenomen, en „door de overige geloovigen" met liefde bejegend. Hij ving aan te prediken, en weldra had men den apostel te Wilp eene kapel (oratorium) gebouwd. Sedert namen de bekeerlingen in aantal toe, en straks verrees aan de andere zijde der rivier, te Deventer, destijds eene opkomende buurschap [1], eene kerk (ecclesia), waardoor Deventer de moedergemeente werd, en Wilp, ofschoon op geldersch grondgebied liggende, later van het kapittel van Deventer afhankelijk bleef [2].

De eerste jaren van Lebuïnus' arbeid in het Overijsselsche schijnen een tijd van ongestoorden voorspoed geweest te zijn, zoodat hij, zelfs op plaatsen die vèr van Deventer verwijderd waren, met zijn medearbeider Marchelmus kerken en gemeenten kon stichten, te Oldenzaal, naar men zegt, te Ootmarsum, te Heemse aan de Vecht, en elders [3]. Door dien voorspoed aangemoedigd, besloot hij eenmaal tot eene onderneming, die hem bijna het leven kostte. Als hij vernomen had, dat de Saxen op zekeren tijd te Marklo aan de Wezer [4] hunne groote volksvergadering zouden houden, besloot hij derwaarts te gaan, ofschoon een aanzienlijk man onder zijne vrienden, zekere Folcbert, bij wien hij gedurende de reis eene poos vertoefde, het hem ten sterkste afried. Hij zette den togt voort, trad eindelijk in priesterornaat, het kruis in de hand, binnen de omheinde plaats, waar de Saxen verzameld waren, en begon te prediken. Zijne onverwachte verschijning maakte een zeldzamen, maar over het algemeen ongunstigen indruk. Reeds dreigde sommiger woede tot eene uitbarsting te komen, en trokken zij palen uit de omheining, om den indringer zijne

---

1) Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* I, bl. 7.
2) Altfr. l. l. p. 408; Tadama, bl. 28.
3) Molhuysen, a. w. bl. 5.
4) Huebald, bij Pertz, II, p. 362, zegt: »in media Saxoniæ secus flumen Wiseram". De heer Molhuysen denkt aan den Markeberg in Twenthe. Zie a. w. bl. 6, en Nijhoffs *Bijdrag.* III, bl. 61, 118. Von Hodenberg (*Die diöcese Bremen*, Celle, 1858, s. xii.) plaatst Marklo bij Lohe, in het ambt Nienburg.

stoutheid met het leven te doen boeten, toen een edele Sax, Buto geheeten, zijne stem verhief en de menigte zoo verre bedwong, dat zij den apostel ongedeerd liet aftrekken [1].

Naarmate de invloed van Lebuïnus in de IJsselstreken grooter werd, trok zijn werk te meer de aandacht der afkeerige Saxen. Toen zij omstreeks 772 [2] tegen Karel den groote opstonden, ging de kerk van Deventer, en welligt ook het heiligdom van Wilp en andere gemeenten, weldra in vlammen op. De christenen werden verstrooid en hun prediker vlugtte naar Utrecht, om bij Gregorius troost te zoeken. Maar de vervolging ging voorbij. Karel versloeg de vijanden; de geloovigen keerden onder zijne magtige bescherming naar hunne woonsteden, en straks was Lebuïnus wederom in hun midden en zijne kerk herbouwd [3]. Hij stierf waarschijnlijk in 777 [4]; zijne nagedachtenis en relieken bleven bij onze vaderen in eere [5].

Terwijl de evangelizatie in Overijssel hare overwinningen behaalde, trad in de provincie Friesland en Groningen nogmaals een angelsaxiesch geloofsprediker op, wien het vergund werd het werk van Bonifacius aldaar voorspoedig voort te zetten, Willehad [6], die waarschijnlijk te York tot den geestelijken stand werd opgeleid, en zoo al niet het onderwijs, dan toch de vriendschap van Alcuinus genoot [7].

---

1) Huchald, l. l. p. 363.
2) Zie boven, bl. 153.
3) Altfr. l. l. p. 408.
4) Zie Tadama, bl. 29 v.
5) Zie een hymne op Lebuïnus in onze Bijlage III, en over zijne relieken Lindeborn, l. l. p. 57; Molhuysen, a. w. bl. 12 v. Onze oude kalenders plaatsen zijn naam op 12 Nov.
6) Eene in hare soort uitmuntende biografie van Willehad hebben wij aan Anskarius, den apostel van het noorden, te danken. Verkort en met veranderden stijl werd zij uitgeg. door Surius, *ad d.* 8 *Nov.* p. 207 s., die ook de grootendeels aan haar ontleende berigten van Adamus Bremens. L. I, c. 12 ss., Pertz, IX, p. 291 ss. heeft overgenomen. Betere uitgaven werden door Phil. Cæsar, Fabricius en anderen bezorgd, de beste door Pertz, II, p. 379 ss. Zie verder over Willehad, Mabillon, *Annal. Ord. Ben.* II, p. 207 ss.; *Bat. s.* I, bl. 437 vv.; Rettberg, II, s. 451, 537; Von Hodenberg, a. w. s. xiv ff. Willehad verdient eene monograf. bewerking.
7) Zie het fragment van Alcuinus' brief bij Pertz, l. l. p. 379.

Volgens een onzer kronijkschrijvers kwam hij herwaarts ten gevolge van een verzoek van Karel den groote aan koning Alred van Engeland, om meer zendelingen naar het vaste land uit te zenden [1]. De zaak is zeer geloofelijk en wordt eenigzins bevestigd door Willehads biograaf, die meldt, dat genoemde vorst hem in eene plegtstatige vergadering van bisschoppen en „andere dienaren des Heeren" tot de missie in ons vaderland afvaardigde [2].

Dat Willehad zich het eerst naar Utrecht begaf, om daar zijne werkzaamheden met Gregorius te regelen, laat zich niet betwijfelen, ofschoon het niet berigt wordt. De abt strekte, gelijk wij vroeger gezien hebben [3], zijne zorgen ook tot de streken ten westen van de Lauwers uit, en derwaarts wendde zich Willehad. Hij vestigde zich te Dokkum, waar de bekeerlingen van Bonifacius — het was omstreeks 770, dat hij in hun midden verscheen [4] — hem met groote belangstelling ontvingen. Na hier eenige jaren aan den opbouw der gemeente en de opvoeding van vele kinderen, die vooral de adellijken des lands hem van alle zijden toevertrouwden, gearbeid te hebben, trok hij de Lauwers over naar de gouw Hugmerchi in Groningerland, waarvan Oldenhove waarschijnlijk de hoofdplaats was [5]. Hier, waar men meent dat het voorvaderlijk heidendom een zijner zetels en eene priesterschool had [6], verwachtte den apostel eene andere ontvangst. De nog half barbaarsche Friesen namen hem gevangen en riepen, dat hij des doods schuldig was; maar anderen van meer bezadigden zin oordeelden, dat het der goden taak was hunne eigene zaak te verdedigen, en dat men daarom door het lot een beroep op hen zelven had te doen. Het lot over Willehads leven en dood werd getrokken en was

1) Egg. Beninga, uitg. van Harkenroht, bl. 63.
2) Anskar. l. l. Pertz, II, p. 380.
3) Boven, bl. 159.
4) Koning Alred, die Willehad herwaarts zond, regeerde van 765 tot 775; wij mogen dus aannemen, dat de zendeling niet lang vóór of na het in den tekst genoemde jaar overkwam.
5) Van den Bergh, a. w. bl. 133.
6) Zie boven, bl. 48.

hem gunstig, waarna men hem onverlet zijns weegs liet gaan [1].

Uit Groningerland trok Willehad zuidwaarts naar Drenthe, waar hij waarschijnlijk eene gemengde bevolking van Saxen en Friesen aantrof. Hij predikte er geruimen tijd ongestoord en met den besten uitslag, volgens de overlevering vooral te Vries, waar hij een heidenschen tempel voor de christelijke eeredienst zal ingerigt hebben [2]. Nadat zijne discipelen echter een algemeenen kruistogt tegen de hier en daar verspreid liggende heiligdommen hadden ondernomen, zoodat de laatste teekenen der afgoderij stonden te verdwijnen, openbaarde zich bij de vrienden der oude godsdienst eene reactie, die Willehad bijna het leven kostte. Bij een onverwachten oploop bragt men hem hevige knuppelslagen toe, en een zwaardslag dreigde hem het hoofd te klieven; maar het wapen gleed schadeloos langs den riem, waaraan de reliekenkas van zijn schouder hing, en die redding scheen ook den heidenen een wonder van den hemel, waarom zij hem en zijne vrienden in vrede lieten heengaan [3]. In 779 of 780 [4] werd de apostel door Karel den Groote met de evangelizatie in de gouw Wigmodie belast, waar zich de bewoners, zoowel Saxen als Friesen, aan den koning der Franken onderworpen hadden. Sedert arbeidde hij slechts buiten de grenzen van ons vaderland, ofschoon hij in 782 nog eenmaal voor korten tijd onze streken bezocht, toen eene vervolging zijne opkomende gemeente in Wigmodie tijdelijk verstrooid had. In 787 werd hij op last van Karel tot eersten bisschop van Bremen geordend [5]. Of hij in die betrekking een gedeelte van ons Friesland onder zijn toezigt had, gelijk men beweerd heeft [6], is onzeker, daar de echtheid van het document, waarop men de stelling bouwde, vele malen be-

1) Anskar. l. l. p. 380, s.
2) Magnin, *Overzigt der kerkel. gesch. van Drenthe*, Gron. 1855, bl. 48.
3) Anskar. l. l. p. 381.
4) Von Hodenberg, a. w. s. xiv. Lappenberg, *Geschichtsquell. des erstiftes Bremen*, Brem. 1841, s. 1, meent dat hij eerst in 781 in Saxen optrad.
5) Anskar. l. l. p. 382 s.
6) Royaards, bl. 295.

twijfeld is[1]. Willehad stierf den 8[n] November 749[2] te Blexen, nadat hij weinige dagen te voren zijne kathedraal te Bremen had gewijd.

---

§ 4.

Ludger[3].

Meer dán drie vierden eener eeuw waren verloopen, sedert Willebrord te Utrecht zijn doophuis bouwde en de school stichtte, die ook geestelijken voor de missie vormde, en nog was onder de frankische en angelsaxische geloofspredikers onzer vaderen geen enkel man van frieschen bloede opgetreden, die, gelijk zoo velen in hunne rij, den titel van apostel der nederlandsche heidenwereld verdiende. Het verschijnsel is bevreemdend, en wij kunnen het niet genoegzaam verklaren. Aan ouders, die aan Willebrord, gelijk later aan Gregorius en Willehad, hunne zonen toevertrouwden, om hen tot beschaafde christenen en leden van den klerikalen stand op te voeden, heeft het

---

1) Zie het bedoelde diploma, den stichtingsbrief van het bisdom Bremen, in Adami *Gest. Hammaburg.* I, c. 13, Pertz, IX, p. 288 s. en over de onechtheid en echtheid Rettberg, II, s. 453 f.; Böttger, *Die einführ. des christenth. in Sachsen*, s. 6 ff. en anderen.

2) Lappenberg, a. a. o., noemt 9 Nov.

3) De oudste en meest te vertrouwen biograaf van Ludger (Liudger) is de reeds dikwerf aangeb. Altfridus, bisschop van Munster, die in 849 stierf. Zijne bronnen waren de mededeelingen, die hij ontving van Hildegrim, Ludgers broeder, Gerfried, Ludgers neef en opvolger, de non Heriburga of Gerburga, Ludgers zuster, benevens eenige geestelijken, Ludgers leerlingen. Het verhaal munt boven vele heiligen-levens uit door eenvoudigheid en rijkdom van inhoud. Altfrieds *Vita Liudgeri* werd uitgeg. door de Bolland. *ad d.* 26 *Mart.* p. 642 ss.; Leibnitz, *Script. Brunsv.* I, p. 85, ss.; Mabill. *Sæc.* IV, 1, p. 14 ss. en het best door Pertz, II, p. 404 ss. Migne, *Curs. Patr.* XCIX, gaf den tekst van Leibnitz. Eene tweede biografie danken wij aan een landgenoot, een ongenoemden monnik van het klooster van Ludger te Werden, die ongeveer tijdgenoot was. Wij komen later, Hoofdst. VIII § 1, op dit stuk terug. De overige levensbeschrijvingen en bronnen, die ons Ludger doen kennen, en de vele bewerkingen van later tijd, zijn naauwkeurig besproken in de reeds dikwerf aangevoerde monografie van Paris, *Disquis. de Liudgero*, Amst. 1859. Vgl. Potthast, s. 785 f.

geenszins ontbroken; en ofschoon wij weten, dat de twee kweekelingen van Willebrord, die het eerst van alle Friesen de tonsuur ontvingen, Wullibrat en Thyatbrat, reeds vroeg stierven [1], is dit zeker niet met allen het geval geweest. Waren er dan in den aanvang geene of slechts zeer weinige van uitstekenden aanleg, die de lessen van Willebrord en zijne opvolgers genoten, en moest de half barbaarsche volksstam, waarop het christendom werd ingeënt, nog veredeld worden, eer hij vruchtdragende loten kon schieten? Of werden de friesche kweekelingen welligt geheel bezield met den ascetischen geest hunner leermeesters, zoodat ook zij, uit zucht om in vreemdelingschap hun leven van onthouding te volmaken, zich straks naar verwijderde oorden begaven, om, gelijk b. v. een Hildegrim [2], Ludgers broeder, deed, onder naburige volken de kerk te dienen? Het laatste is niet onwaarschijnlijk. Maar hoe het zij, met vreugde merken wij op, dat het tijdperk der invoering en aanvankelijke vestiging des christendoms in ons vaderland niet voorbij gegaan is, of althans een zijner zonen had zich door deelneming aan dit groote werk en door vele andere verdiensten een onvergetelijken naam verworven en het bewijs geleverd, dat het friesche volk, aan welks kerstening tal van vreemden leven en bloed gewijd hadden, die weldaad waardig was en haar met weldaad aan andere natiën wilde vergelden.

Omstreeks den uitgang der zevende eeuw woonde in het land der Franken — waar weten wij niet; welligt in het Luiksche — een friesch gezin van adellijken stand, welks geschiedenis ons meer dan die van eenige andere friesche familie dier dagen in bijzonderheden bekend is en dubbele belangstelling inboezemt, omdat zij ons eensdeels de levenssfeer doet kennen, waarin Ludger opwies, en anderdeels eene aanschouwelijke voorstelling

---

1) Altfr. *Vita Liudg.* Pertz, II, p. 406.

2) Hildegrim was bisschop van Chalons sur Marne. Zie Altfrid. l. l. p. 414; vgl. Rettb. II, s. 472. Een ander bloedverwant van Ludger, Theodemarus, was in die dagen abt van Monte Casino in Italië. Zie Anonymi *Vita Liudg.* bij Mabill. *Sæc.* IV, 1, p. 38 en n. *d* aldaar.

geeft van de wijs, waarop de frankische invloed en het verkeer met onze geloofspredikers somtijds zamenwerkten, om het christendom in betrekkelijk kort tijdsverloop bij gansche geslachten ingang te doen vinden. De vader van bedoeld gezin heette Wursing en was weinige jaren te voren een aanzienlijk grondbezitter in Friesland, wiens rang hem vrijmoedigheid gaf koning Radboud in het aangezigt te weêrstaan, wanneer deze, aan zijne hartstogten den toom vierende, zich vergreep aan de regten zijner onderdanen. Wursing, die, ook toen hij nog heiden was, afkeer had van alle dwingelandij en wetsverkrachting, had het een- en andermaal gewaagd zijne afkeuring van 's vorsten geweldenarijen uit te spreken, maar was dien ten gevolge ook een voorwerp van zijn haat geworden. Radboud ontroofde hem zijne goederen en zocht hem te dooden. Wursing vernam van de aanslagen des konings door een zijner vele vrienden aan het hof en ontvlood, hij, Adalgarde zijne echtgenoot, Nothgrim zijn nog éénige zoon, en enkele huisbedienden [1].

Nadat de vervolgde met de zijnen in het land der Franken was gekomen, wendde hij zich tot Grimoald, den zoon van Pepijn van Herstal, die, toen nog niet met Radbouds dochter gehuwd, den verongelijkten Fries, òf uit persoonlijke toegenegenheid, òf, wat waarschijnlijker is, met politieke oogmerken, vriendelijk ontving en in bescherming nam. Wursing werd nu bekend met het christendom en met al de zijnen weldra gedoopt. Sedert leefde de familie in vrede voort, bij de frankische grooten vereerd en bemind, ook nadat Grimoald door de hand zijns moordenaars gevallen was. Adalgarde schonk haren gade intusschen een tweeden zoon, Thiatgrim, en negen dochters, waarvan zes in jeugdigen leeftijd stierven [2].

Omstreeks het jaar 713 begon Radboud, gelijk wij vroeger vermeld hebben, onder den invloed zijner teleurstel-

---

1) Altfr. l. l. Pertz, II, p. 405.

2) Altfr. l. l. Men ziet uit dit berigt de onhoudbaarheid der chronologie van Behrends, *Leben des h. Ludgerus*, Neuhaldensleb. 1843, s. 6, die de ballingschap van Wursing in 714 beginnen en in 719 eindigen laat.

lingen en ligchaamssmarten, teekenen van eene veranderde stemming te geven. Er kwam van 's konings wege een bode tot Wursing, die hem uitnoodigde naar Friesland weder te keeren, opdat hij zich met zijnen vorst zou verzoenen, diens gunsten genieten en zijn vaderlijk erfgoed weder in bezit nemen. Wursing weigerde. Toen verscheen een tweede bode, die den balling uit Radbouds naam aanspoorde om, zoo hij zelf niet wilde komen, althans een zijner zonen te zenden: Radboud verpligtte zich onder eeden hem te bejegenen overeenkomstig zijne beloften. Wursing gaf nu gehoor aan den voorslag, ofschoon hij, welligt met het oog op zijne overige familieleden, inzonderheid zijne in het christendom opgevoede dochters, wier moeder reeds overleden was, voor zich en de zijnen het verblijf in het land der Franken voorshands verkieslijk achtte, en zond Thiatgrim, die door Radboud met de hoogste onderscheiding ontvangen en werkelijk in het bezit van zijns vaders landen werd gesteld [1].

Nadat Radboud in 719 gestorven was, keerde Wursing met de zijnen naar het vaderland, en dat wel op aansporing van Karel Martel. Deze wenschte het getal der christenen om Utrecht te versterken, en begreep, dat de vestiging aldaar van eene vrome familie als die van Wursing, welke daarenboven aan zijn geslacht groote verpligtingen had, aan de verbreiding der nieuwe godsdienst en tevens aan zijne politieke bedoelingen goede diensten zou doen. Wursing, die zijn nieuw geloof hartelijk lief had, beloofde des vorsten oogmerken in de hand te zullen werken, en ontving nu te Sualisna, waarschijnlijk Zuilen aan de Vecht, eene grondbezitting [2]. Sedert betoonde hij zich met al de zijnen een ijverig voorstander des evangelies. Rein van wandel, eerlijk en weldadig jegens de armen, won hij zich, even als zijne zonen, aller achting, ook die van Willebrord en Bonifacius, die weldra de vertrouwelijke vrienden der rijk gezegende

1) Altfr. l. l.
2) Altfr. l. l. Vgl. Van den Bergh, *Middel-nederl. geogr.* bl. 169.

familie waren en door hare tusschenkomst invloed op het volk uitoefenden [1].

Nog bij Wursings leven hadden Nothgrim en drie zijner zusters zich met christelijke echtgenooten in het huwelijk begeven [2]. Na 's vaders dood volgde Thiatgrim hun voorbeeld. Hij koos zich Liafburg tot gade, mede eene dochter van christelijke ouders, die hunne twee zonen Wullibrat en Thyathrat, welke wij reeds vermeldden als de eerste friesche jongelingen, die in den geestelijken stand opgenomen werden, door Willebrord lieten opvoeden. Liafburg zelve was eene vrome christin, die oorzaak had de nieuwe godsdienst lief te hebben, daar zij zelve eenmaal bijna het slagtoffer van de barbaarsche zeden des heidendoms was geworden. Toen zij geboren was, had hare nog heidensche grootmoeder, vertoornd dat de gade haars zoons hem geene andere dan vrouwelijke afstammelingen baarde, zich naauwelijks van het geslacht des zuigelings verzekerd, of zij besloot dit kind te dooden, wat het oud-friesche gebruik, waarvan wij vroeger melding maakten, veroorloofde [3]. Nog voordat het wicht de moedermelk genoten had, liet zij het, buiten weten der ouderen, door hare dienaren in een kuip met water werpen, opdat het zou verdrinken. Reeds spartelde het jonge schepsel in het nat, toen toevallig eene vrouw uit de nabuurschap het vertrek intrad, waarin de wreede daad geschiedde. Zij kende de gewoonten van haar volk, maar eerbiedigde ze niet. Zij greep het kind, nam het mede naar hare woning, druppelde het eenigen honig in den mond, en als het straks door de dienaren der grootmoeder, die van deze redding niets wist, opgeëischt werd, toonde zij hun, dat het dochtertje voedsel genoten had en derhalve zonder vergrijp tegen de zeden des lands niet

---

1) Altfr. l. l.

2) Altfried, l. l., zegt: »Nothgrimus, filius eius senior, duxit uxorem fidelem similiter, et filiæ tres cum timore Domini coniugio copulatæ sunt, vivente patre". De woorden »cum timore Domini" kunnen kwalijk huwelijken met heidenen aanduiden.

3) Zie boven, bl. 24.

meer gedood kon worden. Hierna werd Liafburg door hare redster met medeweten van de ouders nog eenigen tijd in het geheim opgekweekt, totdat de grootmoeder, die van het christendom steeds afkeerig bleef, gestorven was [1].

Het huwelijk van Thiatgrim en Liafburg was niet onvruchtbaar. Omstreeks het jaar 744 [2] werd hun een zoon geschonken, Ludger, die eene eere voor zijn huis en vaderland, en een zegen voor de zaak der beschaving en godsdienst zou zijn. Het kind wies onder de teedere verzorging der ouders voorspoedig op, en de spelen, waardoor het reeds vroeg de aandacht der omstanders trok, waren voor zijne bloedverwanten eene profecie zijner toekomst, gelijk zij ons kenmerken zijn van den geest van kerkelijkheid en beschaving, die zijne gansche omgeving reeds vervulde. De zoon van den adellijken Fries, die, zoo hij zestig of zeventig jaren vroeger geboren ware geweest, zich met nabootsingen van het wilde jagt- of krijgsbedrijf zoude vermaakt hebben, kende geen grooter genoegen dan repen perkament of dennenboombast [3] te verzamelen, die hij zoo goed hij kon in den vorm van een boek zamenbond, waarna hij de houding van een lezende of schrijvende aannam, zooals hij die van een Bonifacius of andere geestelijken bij hunne bezoeken in zijns vaders huis had afgezien. Als iemand het kind eenmaal vroeg: „wie leert u lezen en schrijven?” antwoordde hij: „God!” [4].

Toen Ludger een knaap geworden was, werd hij op

1) Altfr. l. l. p. 406.

2) Het geboortejaar van Ludger wordt in de bronnen niet opgegeven. Wij volgen de aannemelijke berekening der Bollandist. *ad d.* 26 *Martii*, p. 631, die uitgaat van de stelling, dat Ludger Bonifacius gezien heeft en zich diens uiterlijk herinnerde (Liudg. *Vita Greg.* Mabill. *Sæc.* III, 2, p. 298), zoodat hij vóór Bonifacius' dood ongeveer tien of elf jaren zal geweest zijn.

3) »Coepit colligere pelliculas et cortices arborum, quibus ad luminaria uti solemus.” Altfr. l. l. p. 406. Waarschijnlijk is de in den tekst genoemde houtsoort bedoeld. Boombast schijnt te dien tijde als schrijfmateriaal niet ongewoon geweest te zijn. Vgl. Cramer, *Gesch. der erziehung in den Niederlanden*, Stralsund, 1843, s. 69.

4) Altfr. l. l.

zijn verzoek door zijne ouders naar Utrecht gezonden en onder de leiding van abt Gregorius geplaatst, die zijne heerlijke natuur wist te waarderen en aan zijne vorming de hoogste zorg besteedde. Straks was hij een jongeling, die uitmuntte onder zijne vele medediscipelen, en die door zijn vriendelijk gelaat, zijnen zachten en verstandigen zin de liefde der gansche school had gewonnen. Hier zette hij zijne beoefening van de latijnsche taal, de lectuur des bijbels en der kerkvaderen voort tot omstreeks het jaar 766, toen hij zich met den ons reeds bekenden Angelsax, Alubert, naar York begaf[1].

Onder alle steden van westelijk Europa was in het midden der achtste eeuw geene, waarin het verblijf voor jongelingen van edelen aanleg en leergierigen aard meer aanlokkelijk was dan York. Daar was te dien tijde het brandpunt der angelsaxische beschaving, eene school, wier roem door de geleerdheid van Alcuinus steeds aanwies en wier discipelen het licht, dat van den grooten meester uitging, door geheel ons werelddeel droegen, wanneer zij zich met zijn universeel onderrigt eenigen tijd den geest hadden gevoed. Daar ook bestond eene boekerij, zóó rijk aan handschriften van klassieke auteuren en kerkvaders, dat zij buiten Rome waarschijnlijk nergens hare wedergade had. Geen wonder dat Ludger zich hier regt op zijne plaats gevoelde, en hij zich met moeite van York losscheurde, toen hij, na er een jaar onderwijs genoten te hebben en tot diaken geordend te zijn, met Alubert naar het vaderland moest keeren. Naauwelijks was hij dan ook weder te Utrecht gekomen, of hij bad Gregorius en zijne ouders, nogmaals naar York te mogen gaan, ten einde Alcuinus' onderrigt langer te genieten. Zijne vrienden wenschten hem terug te houden, maar moesten eindelijk toegeven, en straks zat Ludger weder aan de voeten van den scholaster, die hem met toegenegenheid ontving en evenzeer zijn hart als de schatkamer zijner geleerdheid voor hem ontsloot. Drie jaren en zes maanden leefde hij nu

1) Altfr. l. l. p. 407; vgl. boven, bl. 164.

te York, gelukkig in het midden van de beschaafdste en vroomste menschen; en welligt ware de jonge man voor ons vaderland verloren geweest, had eene toevallige gebeurtenis hem niet uit „den bloemhof" der toenmalige wetenschap naar Friesland terug gedreven. Een friesch koopman had den zoon van een adellijk heer te York verslagen, en Alcuinus vreesde, dat de wraakgierigheid zijner landgenooten het leven van „zijnen Ludger" zou zoeken. Zoo zond hij hem dan onder geleide van een vertrouwd persoon naar de zeekust, met bevel dat deze Ludger niet uit het oog zou laten, zoolang hij niet was scheep gegaan; want Alcuinus had „dezen zoon liever dan zijn eigen leven" en was beangst, dat de leergierige zich door zijne liefde voor de wetenschappen zou laten verleiden, om in Engeland langer te vertoeven dan met zijne veiligheid bestaanbaar was [1].

Ludger kwam te Utrecht terug met een rijken boekenschat [2], waarvan wij later den waarschijnlijken inhoud zullen leeren kennen. Hij was een man van gerijpte geleerdheid, die nu zijne patristische lectuur [3] en andere oefeningen onder de leiding van zijn abt Gregorius nog voortzette, en misschien reeds toen deel nam aan de school- en kerkdienst. In 775 stierf de abt, en twee jaren daarna Lebuïnus. Toen daarop in 778 de Saxen de kerk van laatstgemelde te Deventer andermaal verbrand hadden, en Albricus, die aan Gregorius in het bestuur des bisdoms was opgevolgd, over het gebeente van den heilige bekommerd was, zond hij Ludger derwaarts, met last om Lebuïnus' lijk op te sporen en de kerk boven het graf te herstellen. Ludger volbragt dat werk en doorreisde daarna met eenige broeders ons vaderland, bepaaldelijk met het oogmerk, om de hier en daar nog bestaande heidensche heiligdommen af te breken [4]. Die reizen mogten inderdaad

1) Altfr. l. l. p. 407.

2) »Habens secum copiam librorum", zegt Altfr. l. l. p. 408.

3) Gregorius las op zijn kranken-leger met Ludger onder anderen het *Enchiridion* van Augustinus. Zie *Vita Greg*. Mabill. *Sæc*. III, 2, p. 301.

4) In welke deelen des lands de heidensche tempels afgebroken werden, kunnen wij uit Altfrieds woorden (»ut destruerent fana deorum — in gente

triumftogten heeten. De zendelingen schijnen allen tegenstand, die zich welligt van de zijde der nog ongekerstenden voordeed, zonder moeite overwonnen te hebben, en keerden beladen met een schat van kostbare voorwerpen, die zij in de tempels gevonden hadden, naar Utrecht, waar de buit verdeeld werd, zoodat twee derden aan koning Karel en één derde aan de utrechtsche geestelijkheid kwamen [1].

Toen Albricus te Keulen tot bisschop van Utrecht geordend was en hij Ludger te zelfden tijde tot priester had doen wijden, werd laatstgenoemde door zijn kerkvoogd met de zorg voor de christenheid in Oostergo belast. Ludger vestigde zich nu te Dokkum of in de omstreken, en zette den arbeid van Bonifacius en Willehad voort. Toch was hij niet voortdurend in het noorden. Te Utrecht wilde men den man, „die in de kloosterlijke geleerdheid zoo zeer schitterde" [2], bij de school niet geheel missen, waarom hij den arbeid in die inrigting met drie andere leeraren bleef deelen en de drie herfstmaanden van ieder jaar als docent optrad [3].

Nadat Ludger in Oostergo eenige jaren [4] met voorspoed gewerkt had, zoodat hij hier en daar nieuwe kerken en gemeenten gesticht had, werd zijn langer verblijf in Friesland, omstreeks 782, onmogelijk gemaakt door den inval der woeste benden van Wituchint, die tot aan het Flie het land afliepen, de kerken verbrandden en tal van christenen tot afval dwongen [5]. Hij nam nu de wijk naar elders, het eerst welligt naar Utrecht, waar intusschen het hoofd des bisdoms, Albricus, gestorven was. Voordat hij echter Oostergo verliet, maakte hij eenige beschikkingen

Fresonum") niet opmaken. Wij zullen wel voornamelijk aan onze noordelijke provinciën te denken hebben, maar zijn niet gedwongen andere uit te sluiten.

1) Altfr. l. l. p. 408.

2) »In monasticis eruditionibus illustrior." Altfr. l. l.

3) Altfr. l. l. p. 409.

4) Altfried, l. l. p. 410, zegt: »annis fere septem". Het woordje »fere" duidt zijne onzekerheid aan, en wij gelooven, dat hij te ruim gerekend heeft. Zie echter Paris, l. l. p. 54.

5) Altfr. l. l.

ten goede van zijne geloovigen. Tot die beschikkingen behoorde de last, dien hij aan Bernlef gaf, om hen in zijne afwezendheid te bezoeken en hunne kleine kinderen te doopen, als zij in stervensnood mogten zijn: „hij zou het water in des Heeren naam eenvoudiglijk zegenen, en bij de onderdompeling of besprenging de heilige drievuldigheid aanroepen" Deze Bernlef is eene liefelijke figuur in de geschiedenis dier dagen, en tevens een bewijs, hoe Ludger, als hij door zijne liefdewerken een bekeerling gewonnen had, met verstandig beleid van die aanwinst wist gebruik te maken, om straks nieuwe te verwerven. Bernlef was een Fries, die, met zijne echtgenoot te Holwerd bij Dokkum wonende, daar en wijd en zijd in den omtrek op winteravonden bij de huislieden een welkome gast was; want de gave des lieds was hem verleend, en hij wist „de groote daden der oude Friesen en die van hunne koningen te bezingen". De zanger was blind geworden, en zijne gade, die vernomen had van den heiligen man uit het zuiden, die den armen de blijde boodschap verkondigde en menige weldaad deed, riep Ludger in hare woning, toen deze op eene evangelizatie-reis ook te Holwerd kwam. Het gelukte Ludger — hoe weten wij niet: de tijdgenooten dachten natuurlijk aan een mirakel — den blinde te genezen, en straks had hij in hem een geloovigen broeder in den Heer gewonnen. Bernlef bezocht den apostel, wien hij in dubbelen zin des woords zijne „verlichting" te danken had, gaarne, en dan leerde deze hem de psalmen, die hij nu, in plaats van zijne oude, wilde liederen van roof en krijg, voor zijne landgenooten herhaalde. Hij bleef zijne nieuwe godsdienst tot in hoogen ouderdom trouw en doopte, tijdens de vervolging der christenen door de Saxen, achttien kinderen, waarvan slechts twee in leven bleven, die later van Ludger het vormsel ontvingen. Het nageslacht wist veel te verhalen van den zanger en zijn vromen uitgang, hoe hij stervende zijne echtgenoot, die weende om de scheiding, had getroost met het woord: „zoo mijn gebed na mijn verscheiden iets vermag bij den Heer, zult gij niet lang alleen hier zijn".

en hoe de weduwe op den vijftienden dag daarna den grijsaard in den dood gevolgd was [1].

Na zijne vlugt uit Oostergo ondernam Ludger in gezelschap van twee geestelijken, zijn broeder Hildegrim en zekeren Gerbert, Castus bijgenaamd, eéne reis naar Rome, waarschijnlijk om er de graven der apostelen te bezoeken, en misschien ook om er boeken te verzamelen. Zeker is het, dat hij er een schat van relieken opdeed, die later in ons vaderland en in het Munstersche, bij kerk- en kloosterstichtingen, door hem gebruikt werden. Van Rome begaf hij zich naar Monte Casino, het wereldberoemde moederklooster der benedictijnen, welks abt Theodemarus zijn bloedverwant was [2]. Hier had hij gelegenheid, de eigenaardigheden van het monnikenleven der discipelen van Benedictus in alle bijzonderheden te leeren kennen, wat hem straks bij zijne kloosterstichting wel te stade zou komen, en kon hij daarenboven zijne wetenschap en boekenschat vermeerderen. Hij vertoefde er twee jaren en zes maanden [3].

Bij zijne terugkomst in het vaderland trok Ludger de aandacht van Karel den groote. Deze had nu Widuchint onderworpen en was er ernstig op bedacht, de zaak der evangelizatie onder de noordelijke Friesen, ten oosten van de Lauwers, ten krachtigste door te zetten. De koning, die, als alle uitstekende vorsten, zoo wèl wist te kiezen, als hij naar geschikte personen voor belangrijke ondernemingen omzag, belastte hem met de missie in die streken, en weldra was Ludger de leeraar (doctor) der vijf gouwen Hugmerchi, Hunusgo, Fivilgo, Emisgo en Federitgo, waaraan het eiland Bant, ten westen van Norden, was toegevoegd [4]. In deze gouwen, die grootendeels tot het latere Groningerland behoorden, waren de bewoners nog

1) Altfr. l. l. p, 412.
2) Vgl. boven, bl. 172, n. 2.
3) Altfr. l. l p. 410.
4) Altfr. l. l. Vgl. Van den Bergh, a. w. bl. 129 vv.; Von Ledebur, *Die fünf münster. gaue und die sieben Seelande Frieslands*, Berl. 1836; Ack. Stratingh, *Aloude Staat*, II, 2, bl. 112 vv.

met taaije vasthoudendheid aan de oude godsdienst gehecht, en het behoort tot Ludgers grootste verdiensten de kerk in hun midden gevestigd te hebben. Maar ook buiten het hem aangewezen grondgebied strekte hij zijnen arbeid uit. Eenmaal maakte hij op raad van Karel een uitstap naar Helgoland, waar de aan den god Fosite[1] gewijde heiligdommen nog altijd hunne vereerders hadden. Toen het schip, waarin Ludger zich met zijne medgezellen bevond, het eiland naderde, was het in een dikken mist gehuld. Maar plotseling verhief zich de adem van den zeewind, en de nevelen klaarden op. De zendelingen behoefden geene bijgeloovige lieden te zijn, om door dit verschijnsel getroffen te worden. Ludger riep juichende: „de duisternis wijkt, de vijand vlugt". En als hij er eenigen tijd gepredikt had, lagen de heidensche tempels ter neder geworpen; christenkerken vervingen hen, en bekeerlingen in menigte werden gedoopt in de heilige bron, waarvan voormaals niemand het water durfde aanroeren dan onder het diepste stilzwijgen. Onder die bekeerlingen was Landricus, de zoon van een opperhoofd der eilanders, de merkwaardigste. Ludger voerde hem met zich, onderwees en ordende hem later tot priester, en hij werd een vruchtbaar zendeling onder de Friesen[2]. Welligt was het omstreeks dezen tijd, dat Ludger ook voornam eene missiereis naar de Noormannen te ondernemen; dit werd hem echter door koning Karel belet, die zijne diensten binnen de grenzen van zijn gebied niet wilde missen[3].

Tot omstreeks het jaar 793 schijnt Ludger hoofdzakelijk in de vijf gouwen gearbeid te hebben[4]. Sedert rigtte hij zijne werkzaamheden meer oost- en zuidwaarts naar de Saxen in Westfalen en in de IJsselstreken bij Zutphen, en straks poogde hij eene onderneming ten uitvoer te leggen, die zijn geest reeds lang had bezig gehouden. Hij

1) Zie boven, bl. 33
2) Altfr. l. l. p. 410.
3) Altfr. l. l. p. 414. Het berigt van Royaards, bl. 299, dat Ludger werkelijk naar de Noormannen ging, is onjuist.
4) Paris, l. l. p. 77.

wilde namelijk een klooster bouwen naar het voorbeeld der beroemde stichting, die hij op Monte Casino had leeren kennen, opdat hij een toevlugtsoord voor zich en zijne vrienden mogt hebben, wanneer ongunstige tijden of ouderdom zouden komen, en eene kweekschool van geleerdheid en beschaving, die beiden hem zoo dierbaar waren. Om dat oogmerk te bereiken verzamelde hij allengs schenkingen bij zijne geloovigen, die hij op naam der relieken liet plaatsen [1], welke hij uit Rome had medegebragt, waarschijnlijk opdat zij voor de kerk bewaard mogten blijven, als hij zelf gestorven mogt zijn, voordat zijne stichting tot stand was gekomen. Aanvankelijk koos hij als plaats voor zijnen bouw Wierum boven Dokkum [2], waar hij een erfgoed bezat. Maar Wierum lag aan de zeekust, een gemakkelijke prooi voor de Noormannen, wier naam reeds toen schrik inboezemde. Van Wierum sloeg hij het oog op Wichmond bij Zutphen [3]; doch de lage gronden in de nabijheid van den IJssel waren niet veilig tegen overstroomingen. Toch stichtte hij er eene kerk, die gedurende de jaren 793 en volgende aanzienlijk begiftigd werd [4]. Van Wichmond wendde hij zich naar den Linker-rijnoever bij Neusz, waar hem een stuk gronds was geschonken, Ad crucem geheeten, omdat hij er een kruis had opgerigt [5], waarschijnlijk tot aanduiding dat de bodem voor een toekomstig heiligdom bestemd was [6]. Doch toen ook deze plaats hem minder geschikt voorkwam, rigtte hij zich naar de Beneden-roer, waar hij niet ver van Diepenbeek, in een zwaar woud, ten laatste vond wat hij behoefde. Hier

---

1) De formule in de schenkingsbrieven is: »tradidi pro remedio animæ meæ et pro æterna retributione ad reliquias S. Salvatoris et S. Mariæ semper virginis et in manus Liudgeri presbiteri", enz. Zie de traditiones in het *Chartularium Werthinense* bij Leibnitz, *Script. Brunsv.* I, p. 101 ss. en bij Lacomblet, *Urkundenbuch für die gesch. des Niederrheins*, I, N. 5, 6, en volg.

2) Altfr. l. l. p. 410, vgl. met p. 412. Zie Paris, l. l. p. 97.

3) Anon. *Vita Liudg.* Mabill. *Sæc.* IV, 1, p. 42.

4) Zie bij Lacomblet, N. 2, 4, 9, 14, 16, 22, 25.

5) Anon. *Vita Liudg.* Mabill. l. l.

6) Vgl. *Geschied. van het kerkel. leven*, 2e uitg. 1857, II, bl. 19, n. 3.

stichtte hij nu het klooster Werden, waarvan in 796 de grondslagen gelegd waren [1], en bij het klooster eene kerk, die hij aan St. Salvator en de H. Maagd opdroeg, waarschijnlijk uit oude liefde voor de St. Salvatorskerk te Utrecht, waarin hij in vroeger jaren plagt te wonen [2]. Onder de saxische monniken, waarmede de abdij bevolkt werd, bevonden zich doorgaans ook Friesen, en sommigen van dezen bekleedden er in de negende en volgende eeuw de abtswaardigheid [3]. Van de twaalfde tot de vijftiende eeuw bereikte de stichting haren hoogsten bloei, en nog heden is de in laat-romaanschen bouwstijl opgetrokken abdij-kerk een merkwaardig bewijs van de beschaving en den kunstzin, die zich bij hare voormalige bewoners ontwikkeld hebben [4].

Omstreeks den aanvang der negende eeuw had het christendom onder de Saxen in Westfalen reeds zoozeer voet gewonnen, dat aan het stichten van een bisdom in hun midden kon gedacht worden. Daartoe kwam het dan ook tusschen de jaren 802 en 805. De nieuwe zetel werd geplaatst te Mimigerneford, nu Munster, toen eene buurschap of opkomend dorp, waar voormaals de heidenen der omstreken hunne volksvergaderingen plagten te houden [5]. Ludger had er een klooster voor zijne kanoniken gebouwd, en beklom er nu den bisschopsstoel, nadat keizer Karel hem den kromstaf beschikt en Hildibald van Keulen hem tot zijne nieuwe waardigheid geordend had [6]. Thans werden de verpligtingen van den zestigjarigen man verdubbeld, maar ook zijn ambtsijver en de vruchten zijns levens vermeerderd. Zijne liefde voor zijne groote bestemming, en de wijsheid, waarmede hij haar vervulde, schenen den

1) Paris, l. l. p. 103.
2) »In solario ecclesiæ S. Salvatoris, quam S. Willibrordus construxerat, membra quieti dare consueverat". Altfr. l. l. p. 409.
3) Zie Behrends, a. w. s. 77 ff.
4) Zie Stüler en Lohde, *Die abtei-kirche zu Werden*, Berl. 1857; vgl. *Jahrb. des vereins von alterthumsfr. im Rheinl.*, Bonn, 1860, XXVIII, s. 100.
5) Paris, l. l. p. 125.
6) Altfr. l. l. p. 411.

tijdgenooten niet genoeg bewonderd te kunnen worden. Tot in zijne laatste dagen doorreisde hij gedurig zijne dioecese, een ernstig handhaver der kerkelijke tucht, die zijne jonge gemeenten zeer behoefden, een ijverig prediker, wiens leerredenen evenzeer de vorming der geestelijken bedoelden als die der leeken, en een geleerd en vroom voorstander van de stiftsschool te Munster, die, naar het voorbeeld van die van York en Utrecht ingerigt, weldra een zegen voor de saxische christenheid werd [1]. Inmiddels was hij niet werkeloos voor ons vaderland. De vijf friesche gouwen, wier bewoners hij tot de kennis van het evangelie had gebragt, werden aan zijn bisdom toegevoegd, „naardien zij vroeger geen bisschop hadden gehad", zegt Altfried [2]. Zij waren dus nooit aan den kerkvoogd van Utrecht of eenigen anderen onderhoorig geweest, en konden door Karel aan niemand beter dan aan hun eigen apostel toevertrouwd worden [3].

Ludger stierf in den nacht van den 26n Maart 809, terwijl hij zich van eene visitatie-reis huiswaarts spoedde. Den vorigen dag, een zondag, had hij te Coesfeld in den vroegen morgen gepredikt, en daarna te Billerbeck nog de mis gezongen. Nadat hij ter laatstgenoemde plaats in tegenwoordigheid van zijne bedroefde leerlingen den geest gegeven had, werd zijn lijk naar Munster gevoerd en vervolgens, door de zorg van zijn neef en opvolger Gerfried en zijn broeder Hildegrim, toen bisschop van Chalons sur Marne, te Werden aan de oostzijde der abdijkerk ter aarde besteld. Zóó had de vrome man, die afkeer had van het begraven der dooden binnen de kerken, het bij zijn leven begeerd [4]. Maar de nakomelingschap had minder eerbied voor zijn wil in dezen dan zijne tijdgenooten. Reeds in 875 werd boven zijne rustplaats eene kapel gebouwd, en

1) Paris, l. l. p. 127 ss.

2) »Eo quod prius non haberent episcopum"; l. l. p. 411.

3) Het gevoelen van Tadama, a. w. bl. 32, dat de vijf gouwen Ludger tot schadeloosstelling moesten strekken voor het verlies der IJsselstreken, die gedeeltelijk door hem bekeerd waren, werd door Paris, p. 124, reeds weêrlegd.

4) Altfr. l. l. p. 414; vgl. Paris, l. l. p. 141.

omstreeks 1075 „verhief" men zijn gebeente, om het in de abdijkerk achter het hoog altaar in eene kostbare kist te plaatsen. Voor Saxen en Friesen beiden waren zijne overblijfselen heilig, en velen hunner plagten naar Werden ter bedevaart te gaan, om er met de monniken op Ludgers gedenkdagen feest te vieren, of de weldaden zijner vermeende wonderkracht te genieten [1]. Nog in onzen tijd heeft zich in Westfalen, uit protestanten en roomschgezinden beiden, de Ludgersvereeniging gevormd, die te Helmstad ter eere van den heilige een gedenkteeken oprigtte, en, wat nog beter is, armen kinderen eene goede opvoeding bezorgt [2]. Zoo is de nagedachtenis der vrome dooden, ook nog na eeuwen, eene heiligende kracht, die opwekt tot het ware leven, het leven der werkzame liefde!

Ludger was de laatste, niet de minst voortreffelijke, in de rij der mannen, die men de apostelen van Nederland noemt, omdat zij de zaden des christendoms op onzen bodem uitstrooiden, onze kerk stichtten en aanvankelijk bevestigden. Na zijn dood, die door de inlijving onzer gewesten in het rijk van Karel den groote was voorafgegaan, mogt ons vaderland een christenland heeten; want het grootste deel der bevolking had de oude godsdienstvormen verlaten en die der evangelie-belijders aangenomen; de tempels der afgoden lagen, welligt niet allen, maar toch meerendeels in puin, en in al onze provinciën, de zuidelijke en de noordelijke, verrezen kerken en kapellen, hier vele, daar weinige, wier aanzijn het bestaan van kleine en grootere gemeenten bewees. Toch wane men niet, dat het gebouw — wij denken hier alleen aan onze uitwendige kerk, niet aan het christendom in het hart en leven der menschen — waaraan gedurende meer dan eene eeuw met volhardenden ijver en vele krachten gearbeid was, in dat tijdsverloop voltooid werd. De evangelizatie bedoelde de kerstening van de g a n s c h e natie: zoolang op nederlandschen bodem nog menschen leefden, die den

---

1) Paris, l. l. p. 142.
2) Behrends, a. w. *Vorrede*.

doop weigerden te ondergaan, was de nederlandsche kerk eene wordende, en zoolang het heidendom uit den vreemde nog gedurig binnen onze grenzen drong, om het christendom, zoo mogelijk, te vernietigen, was haar voortdurend bestaan niet verzekerd. Willen wij derhalve de geschiedenis der stichting en vestiging van onze kerk in haren vollen omvang leeren kennen, dan moeten wij ons onderzoek nog voortzetten over een breed tijdperk, waarin de strijd der twee magten, die wij tegen elkander zagen optreden, steeds voortduurde en eindelijk ten voordeele des christendoms beslist werd. Maar voordat wij tot dat onderzoek overgaan, hebben wij den blik op onzen reeds afgelegden weg terug te slaan, om de verschijnselen, welke ons tot dusverre de meeste belangstelling inboezemden, onze geloofspredikers en hun zendingswerk, in hun algemeen karakter nader in beschouwing te nemen.

HOOFDSTUK V.

Algemeene karakteristiek van onze geloofspredikers en hun zendingswerk.

§ 1.

Karakteristiek onzer geloofspredikers.

Wanneer vele voortreffelijken met of na elkander de hand uitstrekken tot één groot werk, om dit met dezelfde geestdrift aan te vangen en voort te zetten, totdat het geheel of gedeeltelijk voltooid is, dan mag men veronderstellen, dat zulke menschen, ook bij alle verscheidenheid van aanleg en ontwikkeling, geestverwanten zijn, in wier persoonlijkheid, inzigten en bedoelingen zich analogiën zullen voordoen, wier kennis onmisbaar is voor wie èn hen zelven èn hun werk wenscht te verstaan. Overtuigd van de

waarheid dezer opmerking, voelen wij ons gedrongen, het doorluchtig gezelschap der apostelen van Nederland, wier biografiën ons reeds bekend maakten met den gang, dien de evangelizatie gedurende bijna twee eeuwen bij de Friesen genomen heeft, nog eenmaal in zijn geheel in oogenschouw te nemen. Hebben onze bijzondere berigten omtrent ieder hunner den lezer reeds doen ontwaren, dat zij allen, hoezeer naar afkomst, levenstoestanden en verdiensten van elkander verschillend, echter broeders naar den geest waren, die elkander in vele opzigten treffend geleken, wij willen de trekken dier gelijkheid nu verzamelen en nader toelichten. Zoo klimmen wij van het bijzondere op tot het algemeene, en als wij straks, na de karakteristiek onzer geloofspredikers opgemaakt te hebben, ook hun gemeenschappelijken arbeid hebben geschetst, de wijze waarop zij het oogmerk der missie poogden te bereiken, dan zal het gansche voorwerp van ons onderzoek, de invoering des christendoms en zijne aanvankelijke zegepraal over het heidendom in ons vaderland, eerst regt door ons begrepen worden.

Die vóór achttienhonderd jaren in drie werelddeelen de grondslagen der christelijke kerk legden, waren niet vele edelen en grooten der aarde, maar meerendeels visschers en tollenaars, kinderen des volks, wier adeldom niet die des bloeds, maar die des heiligen geestes was; en die in onze dagen het licht des evangelies naar de einden der wereld dragen, zijn wederom geene aanzienlijken van afkomst en staat, maar, met weinige uitzonderingen misschien, zonen van den derden stand in zijne lagere sfeer, menschen wier toekomst tijdens hunne jeugd in winkel, werkplaats of school scheen te liggen. Gansch anders stond het met de zendelingen der middeneeuwen!

Onder al de mannen, die van den aanvang der zevende tot het begin der negende eeuw, op onze grenzen en in het hart des lands, den vaderen den Christus predikten, was welligt alleen Eligius geen geboren edelman. Hij was een handwerker of, zoo men wil, een kunstenaar; maar zijn bedrijf was dat der goudsmeden, die in vroegere

tijden doorgaans deftige lieden waren, daar zij door vorsten en grooten ook in finantiële aangelegenheden werden gebruikt; en daarenboven, toen Eligius de belangen der missie onder de zuidelijke Friesen en stamverwanten begon te behartigen, had hij zich reeds groote rijkdommen verworven, een magtigen invloed aan het hof zijns konings en den bisschopsstoel van Noyon. De ouders van Amandus waren menschen van rang in het frankische gebied, en hetzelfde geldt van Wulfran, die den bisschopsstaf met den reisstaf van den missionaar verwisselde. Wilfried van York genoot in zijne jeugd de gunsten der koningen van Northumberland, en stak door zijn schitterend hofgezinde, voordat hij onder Adgils bescherming zijne stem ter heidenbekeering verhief, vorsten en prelaten naar de kroon. Willebrords vader bezat genoeg, om zich op eigene kosten een klooster en kapel te bouwen, en die van Bonifacius, een edelman met groot grondbezit, betreurde de keus van zijn zoon om monnik in plaats van een rijken erfgenaam te zijn. Ludger eindelijk was afstammeling van een der voornaamste friesche familiën, en zijn leermeester Gregorius kleinzoon van een koning, Dagobert II.

Hoe is het te verklaren, dat hetgeen in de eerste tijden des christendoms zeldzaam was en in onze dagen welligt ongehoord is, in de zevende en achtste eeuw zoozeer gewoon mogt heeten? Was het de prikkel der aardschgezindheid misschien, die de grooten der wereld op de baan der missie leidde, nadat de ervaring geleerd had, dat zij, die haar in armoede en nederigheid opgingen en onder duizend bezwaren op haar voortschreden, aan het einde niet zelden rijke bisdommen en abdijen wonnen, breede landen met menigte van vasallen, en prinselijke eere bij de frankische vorsten? Wie zal durven beweren, dat deze drijfveer zich nooit heeft doen gelden aan het gemoed van sommigen, ja zelfs van uitstekenden onder hen? Onder de priesterstool en de monnikenpij — de geschiedenis leert het — woonden vaak een eerzuchtig hart en een ondernemende geest, die niet rustten voordat de avontuurlijkste

plannen waren uitgevoerd, en ook in de dagen van Bonifacius waren er prelaten, die zich den weg door alle graden des klerikaats om geene andere redenen schenen getroost te hebben, dan omdat hij hen ten slotte tot het bezit zou voeren van alles, wat den zinnelijken mensch het meest begeerlijk scheen [1]. En toch, als wij op de schaar onzer apostelen terugzien, wie waagt het ook maar tegen één hunner een woord van verdenking te uiten?

Aan de oogmerken van een Wilfried zouden wij misschien kunnen twijfelen, als wij ons zijn hoofschen staat te York, vóór zijne komst in ons vaderland, herinneren, en hem daarna onder de heidenen van Mercië zien optreden. Maar wat kon hij, bij zijn toevallig verblijf ten onzent, voor zijne eigene grootheid van de heidenbekeering in het land der onbeschaafde Friesen verwachten? Bonifacius, ja, heeft men beschuldigd van hiërarchischen trots en kerkelijk-politieke intrigue; maar zelfs protestanten, die men van geene overdrevene vereering voor den heilige kan beschuldigen, hebben hem op goede gronden verdedigd [2], en zoo hunne pleitrede ook al krachteloos ware geweest, welke bedoelingen van wereldzin konden den ouden man toch aandrijven, om, toen hij zijne glansrijke loopbaan had afgewandeld en den aartsbisschoppelijken mantel vrijwillig afgelegd, zijne laatste dagen en eindelijk zijn leven aan de kerstening onzer vaderen ten offer te brengen? Neen, bedriegen wij ons niet, dan heeft men het verschijnsel, dat onze apostelen allen mannen van aanzienlijke afkomst en hoogen rang waren, hoofdzakelijk daaruit te verklaren, dat de zedelijke en verstandelijke opvoeding der jeugd in de middeneeuwen uitsluitend de taak van priesters en monniken was, en dat de jongeren, die de voordeelen dier opvoeding genoten, bijna uitsluitend zonen van adellijke en rijke ouders waren. Waren een Amandus en een Willebrord, een Bonifacius, Gregorius

1) Men herinnere zich den brief van Lullus aan onzen Gregorius; zie boven, bl. 161.

2) Zie b. v. Rettberg, I, s. 380 ff. over Bonifacius' vermeend aandeel aan den val der Merovingen.

of Ludger zonen van slaven of vrijgelatenen geweest, of van adellijke ouders, die hunne kinderen alleen voor den wereldlijken stand wilden vormen, dan had hunne gansche opleiding in eene praktische afrigting voor akker-, krijgs- en jagtbedrijf bestaan, en hun naam ware in de geschiedenis der verbreiding van het christendom onbekend. Maar daar zij tot de hoogere klasse der maatschappij behoorden en kerkelijk gezinde ouders hadden, stond hun de gelegenheid tot eene intellectuële en morele vorming open; en daar zij, die vorming genietende, alleen in priesters en vooral in monniken hunne leermeesters hadden, namen zij de idealen des vromen levens en het begrip der hoogste volkomenheid, zooals deze bij die leermeesters bestonden, over, om ze straks als missionaren in toepassing te brengen. De kloosterlijke opvoeding leidde ten allen tijde jongelingen van godsdienstigen aanleg tot het ascetisme, en het ascetisme van de zevende en volgende eeuwen voerde langs een eigenaardigen weg tot het zendelingschap in de landen der heidenen. Wij hechten aan deze opmerking zooveel gewigt, dat wij haar nader willen toelichten en bevestigen.

Dat al onze apostelen vrienden eener meer of min strenge ascese waren, zouden wij veronderstellen, al ware het uit de levensgeschiedenissen der meesten niet te bewijzen. Amandus bragt een deel zijner jonge jaren in eene kluis door, in volstrekte afgescheidenheid van de zamenleving. Wigbert voerde vóór en na zijn onvruchtbaren arbeid in Friesland een anachoreten-leven. Wulfran sliep op een naakten steen of plank en droeg een haren boetekleed. Bonifacius was een hartstogtelijk vereerder van het coelibaat. Willehad liet zich tijdens zijn verblijf te Epternach in eene kluis besluiten, waarin hij zich gedurende twee jaren aan gebed, meditatie en andere oefeningen overgaf[1]. Al onze geloofspredikers te Utrecht, hetzij geestelijken of monniken, volgden de monastieke bepalingen, die in hun munster of klooster kracht van wet had-

1) Anskar. *Vita S. Willeh.* bij Pertz, II, p. 382.

den en door hun bisschop of abt gehandhaafd werden. Afstand van de wereld en onthouding van hare begeerlijkheden, zelfverloochening tegenover het onschuldigste genot, ja dooding van alle natuurlijke neiging, dat was de leus der godvruchtigen ook in die eeuwen. Maar als diezelfde leus voormaals een Antonius, den vader der monniken, en zijne geestelijke kinderen naar de woestijnen van Egypte voerde, en later duizenden besloten kloosters in Europa bevolkte — in de dagen van Amandus, Willebrord en Gregorius deed zij het tegendeel: zij dreef den anachoreet uit zijne afgelegen spelonk, den monnik uit zijne eenzame cel, en voerde hem ver van vaderland en vrienden de wereld in, om in het midden van halve of heele barbaren te leven en te sterven. Zoo eischte het de eigenaardige idee der zedelijke volmaaktheid bij den vromen mensch dier eeuwen!

Wat dreef die scharen van iersche en angelsaxische monniken en priesters, die in het tijdvak van onze beschouwing gedurig de Noordzee kruisten, om in het land der Franken, Saxen en Friesen zich aan de moeijelijkste en gevaarlijkste taak te wijden? Als de geschiedschrijvers onzer dagen deze vraag beantwoorden, wijzen zij gaarne op eene bekende eigenaardigheid onzer britsche naburen: „in het bloed der bewoners van Ierland en Engeland," zeggen zij, „gloeide reeds toen een niet te beteugelen reislust, en ook die hartstogt moest een middel zijn om christendom en beschaving tot de verre landen der heidenen te brengen" [1]. De stelling heeft schijn van waarheid, want sterke trekken in de volkskarakters zijn doorgaans oud; en daarenboven, men heeft de getuigenis van een geschiedschrijver der negende eeuw bijgebragt. Walafridus Strabo — dus beweert men — zegt in zijne biografie van St. Gallus: „de gewoonte van te reizen is den Schotten [d. z. Ieren en Angelsaxen] eene tweede

---

1) Zóó Neander, *Allgem. gesch. der kirche*, V. s. 55; Royaards, *Invoer*. bl. 95; Kurtz, *Allgem. kirchengesch*. II, 1, s. 105; Hahn, *Jahrb. des fränk. reichs*, s. 25, en and.

natuur geworden"[1]. En toch berust de stelling op louter misverstand en bewijzen de woorden van Walafridus iets gansch anders dan men vermoedt, zoo men ze naar den eisch van het spraakgebruik der middeneeuwen en niet volgens de overgeleverde opvatting vertolkt. Dat de oude Ieren en Britten iets van den reislust hunner nakomelingen in zich hadden, is mogelijk, en evenzeer dat ook in hunne landen, zoowel als in Italië en elders, ligtzinnige monniken en geestelijken waren, die gaarne den wandelstaf opnamen om een avontuurlijk leven te zoeken. Maar tot die ligtzinnige monniken en geestelijken behoorden de streng ascetische mannen niet, met wie wij hier te doen hebben. Neen, de woorden van Walafridus moeten dus vertaald worden: „de gewoonte van **in pelgrimschap te gaan** is den Schotten reeds bijna eene tweede natuur geworden". En zóó was het inderdaad, maar niet alleen bij Ieren en Angelsaxen, neen, bij allen die te dien tijde in het leven der onthouding naar het hoogste stonden, en dat hoogste meenden te vinden in het vrijwillig verlaten van vaderland en magen en in eene vreemdelingschap, waaraan niet zelden alleen de dood een einde maakte.

Lang voordat Amandus tot den zendingsarbeid uittoog, smeekte hij bij het graf van St. Maarten te Tours om des heiligen voorbede bij God, dat hem kracht geschonken zou worden „om nooit naar zijn vaderland weêr te keeren, en zijn ganschen levensloop in pelgrimschap door te brengen"[2]. Toen Wilfried van York op zijne eerste reis naar Rome te Lyon vertoefde en daar de verleidelijkste aanbiedingen ontving, om zich in die stad te vestigen, antwoordde hij, volgens zijn biograaf: „ik heb den Heer mijne geloften te betalen en als Abraham mijn maagschap en mijns vaders huis te verlaten! Ik wensch van God te verkrijgen wat hij heeft toegezegd: die vader en moeder

1) »Scottis consuetudo peregrinandi iam paene in naturam conversa est." Bij Mabillon, *Acta ss. ord. Bened. Sec.* II, p. 256.

2) »Ut numquam Dominus eum ad solum proprium remeare permitteret, sed omnem vitæ suæ cursum in peregrinatione expenderet." Baudem. *Vita S. Amandi*, bij Ghesq. IV, p. 246 s.

en alles achter laat, zal honderdvoudig weder ontvangen en het eeuwige leven bezitten" [1]. Wij hebben vroeger gezien, hoe Egbert, die Willebrord naar Friesland zond, in zijne jeugd in Ierland door de pest werd aangegrepen, en hoe hij met den dood voor oogen Gode beloofde de strengheid zijner oefeningen te zullen vermeerderen, zoo hij maar mogt leven; hij wilde zijn psalmgezang en zijne vasten verdubbelen en „zoozeer als pelgrim leven, dat hij nooit naar Brittanje, zijn geboorteland, zou terugkeeren" [2]. Van de twee Ewalden heet het bij Beda, dat zij, nog vóór hunne overkomst naar het vaste land, „in Ierland lang in ballingschap hadden geleefd om het eeuwig vaderland te verwerven" [3]. Van Bonifacius leest men, dat hij, nog in zijn klooster in Engeland vertoevende, door alle vooruitzigten op eene schitterende loopbaan in zijn vaderland niet bevredigd werd: „hij begon het verkeer met bloedverwanten en nabestaanden te vermijden, en wenschte veeleer naar vreemde oorden dan naar de landen zijner vaderlijke erfenis" [4]. Van al onze apostelen gezamenlijk heet het bij den anonymen biograaf van onzen Ludger, „dat zij uit begeerte om voor de liefde Gods in vrijwillige vreemdelingschap te gaan, waren uitgetogen van hun land en maagschap", om in onze streken het licht van Christus te doen verrijzen [5]. Doch genoeg om te doen zien, dat men onze geloofspredikers kwalijk begrijpt, als men hun eene plaats toewijst onder de reis-

1) Edd. Steph. *Vita S. Wilfr.* bij Mabill. *Sæc.* IV, 1, p. 638.

2) »Vovit etiam votum, quia adeo peregrinus vivere vellet, ut nunquam in insulam, in qua natus est, i. e. Britanniam rediret; quia præter solennem canonici temporis psalmodiam — quotidie psalterium totum — decantaret, et quia in omni septimana diem cum nocte ieiunus transiret." Beda, *H. E.* III, c. 27, Giles, II, p. 382. Sterker bewijs, dat de peregrinatio een stuk der ascese is, even als vasten enz., zal men wel niet verlangen. Vgl. boven, bl. 98.

3) »Pro aeterna patria exsulaverant." Beda, V, c. 10, Giles, III, p. 192.

4) »Coeperat ad alia multa sollicitudinis cura attentius properare et parentum adfiniumque suorum consortia devitare, et peregrina magis quam paternæ hereditatis terrarum loca desiderare." Willib. *Vita S. Bonif.* bij Pertz, II, p. 338.

5) *Vita S. Liudg.* bij Mabill. *Saec.* IV, 1, p. 34.

lustige kinderen Albions, die in onze eeuw de stoombooten en spoorwagens van Europa vullen! Neen, pelgrim en balling te zijn „om Gods wil," dat achtten zij den volkomen vorm der godsvrucht, ja een verdienstelijk werk, waardoor zij voor het aardsche vaderland het hemelsche zouden winnen, en dán bovenal, als zij de dagen hunner vreemdelingschap, onder duizend offers van zelfverloochening, aan de bekeering „der barbaren" in de landen der heidensche duisternis besteedden! [1] *Zóó* — wij herhalen het — was de eigenaardige idee der zedelijke volmaaktheid bij den vromen mensch dier eeuwen. Die idee was niet uit de hoogste waarheid, een grof wanbegrip, zoo men wil, maar een wanbegrip, dat, onder de leiding van het wonderbaar godsbestuur, der menschheid een rijken zegen baarde [2].

Waar de ascetische levensrigting zich krachtig ontwikkelt, vindt men haar doorgaans met het mysticisme gepaard, en het laatste pleegt door de eerste bevorderd te worden. Die den weg der onthouding opgaan, betreden een pad, waarvan zij zelven de breedte en lengte te voren niet kunnen meten. De dooding des vleesches, die zij najagen, eischt ten koste der natuur steeds nieuwe offers, totdat de krachten des ligchaams ten laatste gebroken zijn door vasten, nachtwaken en zelfkastijding in velerlei gedaante. Dan volgt eene zeldzame prikkelbaarheid der zenuwen, waarbij het redevermogen meer of min zijn bestuur verliest, maar gevoel en verbeelding eene abnormale magt verkrijgen, en maar zelden zullen ecstatische toestanden, droomen en gezigten uit-

---

1) Van Werenfried heet het: »spernens autem patriam parentesque amore divino, utpote pii patris [Willibrordi] eruditus exemplo, se prædestinavit in hac peregrinatione peregrinari, qua citius aeternae patriae particeps postmodum mereretur fieri." *Vita Werenfr.* bij de Bolland. *ad d.* 27 *Aug.* p. 103.

2) Door al de middeneeuwen heen bleef bij de iersche en engelsche monniken de ascetische liefde voor het pelgrimschap voortbestaan. Vandaar die vele zoogenaamde schotsche kloosters in Duitschland, lang nadat er voor de missie geen veld meer was. Zie over die merkwaardige gestichten Wattenbach, *Die kongregation der schotten-klöster in Deutschland*, in het *Zeitsch. für christl. archaeol.* van v. Quast en Otte, Leipz. 1857, B. I.

blijven. Onze apostelen, gelijk wij gezien hebben, waren beoefenaars eener strenge onthouding; geen wonder, dat wij sommigen hunner ook mystieken bevinden, in wier biografie sprake is van visioenen en openbaringen. De lezer herinnert zich, wat wij vroeger van Amandus en Lebuïnus verhaalden. Aan eerstgenoemde verscheen Petrus, toen hij met een gekrenkt gemoed aan den ingang van diens basiliek te Rome den nacht in overpeinzing en gebed doorbragt, en de prins der apostelen zond hem ter missie onder de heidenen [1]. De laatste hoorde tot driemalen eene stem van den hemel, die hem met groote kracht naar de IJsselboorden dreef, om den Saxen en Friesen het evangelie te verkondigen [2]. Iets dergelijks geschiedde ook Wulfran: in een gezigt werd hij door een goddelijk orakel aangemaand, naar het land onzer vaderen te trekken en daar „het woord des Heeren" te prediken [3]. Is het niet opmerkelijk, dat aan deze drie mannen geheel analoge openbaringen te beurt vielen, en kunnen wij daaruit niet veilig besluiten, dat hun inwendig bestaan in oogenblikken, die voor hun gansche leven beslissend waren, in even analoge toestanden verkeerde? Wij twijfelen er niet aan: in hun aller binnenste heeft zich dezelfde strijd voorgedaan, dezelfde worsteling tusschen de zucht, om op den weg der ascese in het vrijwillig pelgrimschap der missie de hoogste volkomenheid te bereiken, en de natuurlijke vrees voor de duizendvoudige bezwaren en opofferingen, die aan dat pelgrimschap noodzakelijk verbonden waren. Die worsteling leidde tot overspanning, en de overspanning loste zich op in eene crisis, waarbij de geest, die blaast waarheen hij wil en in den mensch alle groote en goede gedachten wekt, hun gevoel en hunne verbeelding als organen bezigde, om hen met onwederstaanbaren aandrang tot de vervulling hunner bestemming te drijven. Dat genoemde apostelen, en welligt ook anderen onder hen, gedurende hun missie-arbeid

1) Zie boven, bl. 72.
2) Zie boven, bl. 165.
3) *Vita ampl. Vulfr.* Ghesq. VI, p. 530.

meermalen uren van ecstase gehad zullen hebben, is waarschijnlijk. Toch laat het zich vermoeden, dat dezelfde menschen, die, in de eenzaamheid van kloostercel of heremieten-kluis in gedurige contemplatie en gebed verdiept, steeds meer aan de magt van hun mysticisme overgegeven werden, omgekeerd aan die zelfde magt eenigermate werden onttrokken, wanneer zij de eenvormigheid des monastieken levens verwisseld hadden met de bedrijvige leefwijs van den zendeling, waarbij de werkingen des gevoels en der fantasie door gedurige wrijving met eene dikwerf harde werkelijkheid binnen de grenzen eener wenschelijke soberheid werden gebragt.

Wat wij boven aangaande de ascetische levensrigting onzer apostelen mededeelden en als eigenaardig kenmerk dier rigting aanwezen, de zucht om door een vrijwillig pelgrimschap op aarde zich van de eeuwige rust in het hoogere vaderland te verzekeren, leert onwedersprekelijk, dat zij geenszins vrij waren van dat verfijnd egoïsme, dat te allen tijde de beoefenaars der onthouding besmet heeft en in waarheid de grondslag der ascese mogt heeten, sinds de alexandrijnsche school het streven naar eene zoogenaamde hoogere deugd aanbeval, waardoor de geloovige zijnen Heer „eerst regt nuttig en verdienstelijk zou worden" [1]. Toch zou men dezen mannen onregt aandoen, indien men beweerde, dat hun zendingsarbeid niets meer dan een „opus operatum" was, een werk alleen uit loonzucht ondernomen. In de wereld van 's menschen gemoed ligt het edele naast het onedele, en vaak vereenigt zich de magt van beiden om hem het groote te doen volbrengen. Zóó was het ook bij hen. Alcuinus berigt ons van Willebrord, dat hij naauwelijks in den bloeitijd zijns levens was gekomen, of hij gevoelde zich onvoldaan met het streven naar monnikenheiligheid voor zich zelven alleen: hij moest ook „voor anderen nuttig zijn door de waarheid der evangelieprediking" [2]. Dit berigt wordt toegelicht

1) Zie de plaatsen van Origenes bij Gieseler, I, 1, s. 403 f.
2) Zie boven, bl. 101.

door hetgeen wij bij Beda[1] lezen omtrent Egbert, in wiens kring wij Willebrord hebben aangetroffen. „De eerwaardige dienstknecht van Christus, de priester Egbert, die in Ierland een pelgrimsleven voerde om het hemelsch vaderland te verwerven, nam zich voor, velen nuttig te zijn, d. i. hij wilde den apostolischen arbeid aanvaarden en aan sommige volken, die het woord Gods nog niet gehoord hadden, het evangelie prediken, of het hem gelukken mogt eenigen hunner aan den satan te ontrukken en tot Christus te brengen". Zoo kunnen wij er dan niet aan twijfelen: in de harten van deze mannen was de goddelijke liefde uitgestort, en de vlam eener edele filantropie verwarmde hun gemoed, waarvan de werkingen zich gedurig openbaarden in de lofwaardigste daden. Van Amandus weten wij, even als van Eligius en anderen, dat zij met ontferming op den slavenstand zagen en van die ongelukkigen velen vrij kochten, en beiden hebben, evenzeer als Wulfran, bij voorkomende gelegenheden het leven van ter dood veroordeelden gered[2]. Wilfried van York bezigde zijne inkomsten niet alleen voor zich en zijn hofgezinde: „hij verzorgde de armen, spijsde de hongerigen, kleedde de naakten, verpleegde vreemdelingen, loste gevangenen en verdedigde weduwen en weezen"[3]. Toen hij in de provincie der Zuid-saxen in Engeland ter evangelizatie was uitgegaan, en de bewoners des lands door een schrikkelijken hongersnood gedund werden, terwijl zij door onkunde en gebrek aan alle beschaving buiten staat waren voor zich zelven middelen tot leniging hunner ellende te beramen, leerde hij hen visschen. Maar dit was hem niet genoeg: ook zijne eigene dienaren moesten de hand tot den arbeid uitstrekken, en als zij uit de vischrijke stroomen des lands hunne volle netten ophaalden, werden twee derden van de vangst aan de behoeftigen geschonken[4].

1) *H. E.* V, c. 9, Giles, III, p. 186 s.
2) Baudem. *Vita S. Amandi*, Ghesq. IV, p. 248, 250; Audoeni *Vita S. Elig.* Ghesq. III, p. 221; Jonæ Fontan. *Vita S. Wulfran.* Ghesq. VI, p. 532 s.
3) Edd. Steph. *Vita S. Wilfr.* Mabill. *Saec.* IV, 1, p. 642.
4) Beda, IV, c. 13, Giles, III, p. 62.

Waar Ludger de deugden van zijn geliefden abt Gregorius roemt, heeft hij geene woorden genoeg om diens onbegrensde weldadigheid jegens de armen te prijzen [1]. Van Eligius leest men, dat de armen voor zijne woning plagten zamen te scholen „als de bijen om de korf". Als een vreemdeling naar zijn verblijf vroeg, antwoordde men hem: „waar gij eene menigte van behoeftigen vergaderd ziet, zult gij Eligius vinden" [2]. Van Ludger wordt verhaald, dat hij rijken en armen vaak gezamenlijk ter maaltijd noodigde. Zijne milddadigheid ging zóó ver, dat sommigen beschuldiging tegen hem inbragten bij Karel den groote, dat hij alles aan de behoeftigen gaf en bijna niets deed tot versiering van kerken en altaren [3]. Zoo houden wij er ons dan van overtuigd, dat onze geloofspredikers, wanneer zij zich tot het werk der missie aangordden, ook door warmen menschenmin werden gedreven, en dat hun hart derhalve gewijd was door het edelste levensbeginsel. Had dit hun geheel ontbroken, dan hadden zij ook de kracht gemist, die zij zoozeer behoefden, niet slechts om hun bezwaarlijken arbeid aan te vangen, maar vooral om dien jaren aaneen onder tal van teleurstellingen en harde ervaringen voort te zetten. De hooge moed, waarmede zij het apostolaat op zich namen, had proeven door te staan, waaronder zij al ras bezweken waren, zoo het heiligste geloof hen niet gedragen had, proeven welker waren aard wij eerst regt beseffen kunnen, als wij gebruik maken van de gedenkstukken huns levens, waarin zij zelven de geheimen van hun gemoedsbestaan hebben geopenbaard.

Wanneer wij ons den staat der zendelingen in de landen der heidenen voorstellen, vertegenwoordigen wij ons vooral de uitwendige lasten, die zij te torschen hebben, ligchaamsvermoeijenissen en ontberingen, niet te tellen; ongenade van klimaat en onbebouwden bodem; gevaren ter zee en te land; onvriendelijke ontvangst en smadelijke bejegening bij de inboorlingen; vervolging en geweld, die

1) *Vita S. Greg.* Mabill. *Saec.* III, 2, p. 299.
2) Audoen. *Vita S. Elig.* Ghesq. III, p. 208.
3) Anon. *Vita S. Ludg.* Mabill. *Saec.* IV, 1, p. 44.

den apostel des vredes niet zelden tot een bloedig einde brengen. Van al die lasten — onze biografische mededeelingen bewezen het genoegzaam — is den geloofspredikers onzer vaderen geen klein deel te beurt gevallen. Gregorius leed met zijn leermeester somtijds broodsgebrek, en de medgezellen van Amandus zagen van de zending af, omdat zij niet te eten hadden. Laatstgenoemde werd door de halve barbaren om Gent bij herhaling in de Schelde geworpen en, even als Willehad later in Drenthe, met knuppelslagen bejegend. Willebrord moest meermalen uit Utrecht vlugten, Lebuïnus uit Deventer, Ludger uit zijne vijf gouwen. Livinus en Bonifacius met zijne priesters zijn ten laatste onder het moordtuig der heidenen gevallen; maar eer zij vielen — en dit is het, wat men welligt te veel vergeet, als men de zwaarte van hun lijden poogt te wegen — hadden zij reeds inwendige weeën ondergaan, misschien moeijelijker te dragen dan hunne doodssmarten. Men leze den metrischen brief van eerstgenoemde aan Florbertus, het merkwaardig dichtstuk, waarvan wij vroeger berigt gaven [1], en merke op, wat diepe neêrgebogenheid des geestes, wat somber gevoel van eenzaamheid uit den aanvang dier elegie klaagt: „sinds hij zich onder de heidenen gevestigd had, scheen hem de zon haren glans verloren te hebben; zijn dag had geen licht, zijne rust geen vrede: één nacht omgaf hem allerwegen" [2]. Die zóó zong, werd gedrukt door eene neêrslagtigheid, zwaar als lood, gevolg niet alleen van vele teleurstellingen in zijnen werkkring, maar bovenal van langdurige berooving dier levensvreugde, welke de beschaafde en vrome mensch tot zijne inwendige versterking zoozeer behoeft, en die hij slechts in den omgang met beschaafden en vromen vinden kan. Men zegge niet: Livinus was een dichter, en toen hij dien klaagtoon aanhief, was zijn

1) Boven, bl. 77.

2) Audeo mira loqui: solem sine lumine vidi.
Est sine luce dies hic, sine pace quies.
Hos postquam populos conspexi, luce serena
Sol mihi non luxit, nox fuit una mihi.

geest belast met den nevel des weemoeds, die vaak ook dán over des zangers gemoed daalt, wanneer de atmosfeer zijns uitwendigen levens helder is! Neen, ook bij Bonifacius, den praktischen man van soberen zin, die ja somtijds latijnsche verzen schreef, maar verzen zonder poëtiesch gehalte — ook bij Bonifacius ontmoet men duidelijke bewijzen van een zielelijden, dat, een scherp heimwee gelijk, slechts verklaard kan worden uit de geestelijke ontberingen, die den wel ontwikkelden christen in zijne eenzaamheid onder verwilderde heidenen noodzakelijk kwellen moesten. Men neme den bundel zijner overgebleven brieven ter hand, en men zal er van overtuigd worden! In een brief aan de abdis Eadburga schrijft hij: „ik vraag uwe liefde met den innigsten aandrang, dat gij met uwe gebeden voor mij wilt tusschentreden bij den Schepper aller wezens. En opdat het u niet onbekend zij, waarom ik dit vrage, weet dat het leven van mijn pelgrimschap door vele stormen belaagd wordt: overal moeite, overal leed, van buiten strijd, van binnen vrees"[1]. In een tweede schrijven aan dezelfde heet het: „moge de belooner aller goede werken mijne zeer geliefde zuster verblijden in het hemelsche hof; want door de toezending van gewijde boeken [waarschijnlijk eenige patristische schriften] heeft zij den germaanschen balling vertroost met geestelijk licht, omdat hij, geroepen om de donkere hoeken der germaansche volken te verlichten, in den strik des doods zal vallen, tenzij hij eene lamp hebbe voor zijn voet en het woord des Heeren als een licht op zijn pad. In vertrouwen op uwe liefde smeek ik u, dat gij voor mij bidt, want ik word heen en weêr geslingerd door de stormvlagen eener gevaarlijke levenszee"[2]. In een derden brief aan dezelfde vriendin vernieuwt hij zijne dankzeggingen, omdat „hare vroomheid" door geschenken aan kleederen en boeken „zijne droefheid reeds dikwerf verzacht heeft"[3]. Inderdaad hartroerend is de wijze, waarop hij

1) *Epist.* 17, Giles, p. 51; vgl. 2 *Cor.* VII: 5.
2) *Epist.* 18, Giles, p. 52.
3) *Epist.* 19, Giles, p. 53.

den abt Cuthbert en den aartsbisschop Egbert van York zijne inwendige nooden klaagt en hun herinnert, dat zij hem, „den arbeider onder de wilde en onkundige volken van Germanje", geen grootere weldaad kunnen bewijzen dan door hem iets te laten genieten, „eene enkele vonk slechts," van den geestelijken kandelaar, die in het vaderland ontstoken is; en dan bidt hij hen om eenig traktaat van Beda, van wiens bijbelverklaringen hij vernam, en vooral om diens uitleggingen van de evangelie- en epistelpericopen, waarvan men hem gezegd heeft, dat zij „den prediker een nuttig handboek zijn" [1]. Teeder bij uitnemendheid en karakteristiek is nog een brief aan den aartsdiaken Gemmulus, waarin des schrijvers heimwee naar vaderland en vrienden zich dus laat hooren: „de geestelijke liefde vereenigt die naar het ligchaam door verren afstand gescheiden zijn; maar dit blijkt niet de minste kwelling van het pelgrimschap te zijn, dat de vriend den vriend, dien hij met warmte bemint, vol droefenis afwezend weet, terwijl hij met moeite den lastigen tegenstander tegenwoordig ziet en diens vijandschap draagt. Ach, mijn broeder, dat ik u als trooster mijner vreemdelingschap in mijne nabijheid had! Dat ik uwen heiligen raad mogt genieten, door het gezigt van uw bemind gelaat verblijd en door uwe heilige vermaning versterkt wierd! Maar daar de staat van dit sterfelijk leven zulks niet toelaat — dat uwe liefde het hoogste doe wat God gedoogt en gebiedt, als hij zegt: dit is mijn gebod, dat gij elkander lief hebt! Laat ons voor elkander bidden, dat wij behouden worden, en de barmhartigheid des Heeren, die ons op aarde gescheiden heeft, ons verheugd te zamen brenge in de hemelen" [2]!

Aan deze en dergelijke uitingen des gemoedslevens ontwaart men, dat ook een Bonifacius, die held onder onze geloofspredikers, onder het ebben en vloeijen zijns gevoels een inwendig kruis had te dragen en aan zijne

1) *Epist.* 37, 38, Giles, p. 86 s; vgl. *Epist.* 52, p. 114.
2) *Epist.* 86, Giles, p. 199.

hooge bestemming offers te brengen, die bij de herinnering zijner groote daden niet mogen vergeten worden. Van de andere zijde echter kon het hem en zijnen mede-apostelen niet ontbreken aan schoone uren en blijde ervaringen op den weg der evangelizatie. Wat moet er in het binnenste van een Willebrord somtijds omgegaan zijn, als hij, om Utrecht reizende, gedurig nieuwe kerkgebouwen zag opkomen, waar vroeger de afgoderij was gezeteld, en in het leven zijner bekeerlingen de eerste vruchten van christelijk geloof en liefde aanschouwde! Wie schetst de vreugde der zegepraal, die Bonifacius vervulde, toen de eik van Geismar viel, of die van Ludger, toen hij, Helgoland naderende, uitriep: „de duisternis wijkt, de vijand vlugt"! Maar ook in minder gunstige tijden, onder teleurstelling en vervolging, genoten zij de vertroostingen des heiligen geestes en den steun der goddelijke waarheid, die zij aan anderen mededeelden. „Ik weet op wien ik bouw, en ik zal niet door ijdele hoop teleurgesteld worden. God is het die zijne heilige belofte schenkt; wie zou kunnen twijfelen"? [1] Zóó zong Livinus in dezelfde elegie, waaruit wij straks de weemoedigste klagt vernamen, en toch had hij, terwijl hij zóó zong, den marteldood voor oogen [2], die hem, welligt kort daarna, van de handen der heidenen is toegekomen!

Waren onze geloofspredikers in het algemeen menschen, wier zedelijk karakter en vruchtbaar leven ons achting en bewondering inboezemt, van de zijde hunner intellectuële ontwikkeling schijnen de meesten niet beneden en sommigen boven het gewone peil der toenmalige beschaving van geestelijken en monniken gestaan te hebben. Mannen van de daad, veel meer dan van de schrijfstift, waren zij geen Beda of Alcuinus gelijk, ofschoon een Livinus minstens even goede verzen schreef als eerstvermelde, en Ludgers biografische pen beter was dan die van laatstgenoemde;

1) Cui credam novi, nec spe frustrabor inani.
Qui spondet Deus est; quis dubitare potest?
2) Non sum, qui fueram, festivo carmine laetus;
Qualiter esse queam, tela cruenta videns?

maar aanleg voor de beoefening der wetenschappen en kunsten ontbrak velen ganschelijk niet. Doch die in klooster- en kathedraal-scholen een goeden grondslag hadden gelegd, vonden later in hun bedrijvig en werkkring in het land der heidenen maar zelden gelegenheid om hunne studiën voort te zetten. Toch misten zij deze niet geheel, en dán vooral niet, wanneer zij, gelijk b. v. Gregorius of Ludger te Utrecht en elders, ook in de school werkzaam waren.

De sleutel aller wetenschappelijke kennis van dien tijd was het latijn. Die taal was in Gallië niet vergeten en in Engeland, sedert de invoering des christendoms onder de Angelsaxen, bij de geestelijkheid van alle volksstammen bekend [1] en ook in het kloosterleven opgenomen, ofschoon daarom niet alle klerken en monniken haar magtig waren [2]. Onze apostelen hebben haar waarschijnlijk allen genoeg verstaan, om de hieronymiaansche bijbelvertaling en de schriften der kerkvaders met vrucht te kunnen lezen; en van de meesten weten wij, dat zij van dit middel, om vooral hunne godsdienstige kennis te verrijken, ijverig gebruik maakten, gelijk het van anderen, vooral van Livinus, Bonifacius en Ludger zeker is, dat zij haar even gemakkelijk als hunne beschaafdste tijdgenooten schreven. Van Amandus wordt ons berigt, dat hij een bode naar Rome zond om boeken van den paus te vragen. De aanvraag had geen gevolg, omdat de paus te dien tijde geene handschriften in voorraad had; maar toen Amandus zelf later de heilige stad bezocht had, bragt hij „boeken van het O. en N. Testament” en eenige „traktaten” van kerkvaders mede [3]. Livinus werd reeds in zijne jeugd als een vlug boekenafschrijver geroemd; hij verkocht zijne kopijen gaarne en gaf de verdiensten van den arbeid aan de armen [4];

1) Beda, *H. E.* I, c. 1, Giles, I, p. 33.

2) Dat de angelsaxische monniken in Alcuinus' dagen het latijn niet altijd verstonden, ziet men uit zijne *Epist.* 23, bij Canisius-Basnage, *Lect. ant.* II, 1, p. 412.

3) Zie den brief van paus Martinus bij Ghesq. IV, p. 189, en Anonymi *Vita S. Amandi*, ibid. p. 259.

4) Anon. bij Ghesq. III, p. 102.

dat hij eenigermate met de latijnsche klassieken, inzonderheid de dichters, vertrouwd was, leert zijn metrische brief. Eligius was, lang voordat hij tot den geestelijken stand behoorde, een vriend van goede lectuur; in het woonvertrek van den goudsmid zag men niet alleen kostelijke relieken-kasten, maar ook „een groot aantal heilige boeken op een lezenaar, die om een as draaide" [1], opdat men hem te gemakkelijker gebruiken mogt. Als de vrome man met zijn dienaar aan den arbeid was, lag gewoonlijk een geopend boek op zijne werktafel, waarin hij gedurig het oog sloeg [2]; aan het klooster, dat hij te Solignac bouwde, bezorgde hij eene rijke bibliotheek [3]. Wigbert, die nog vóór Willebrord ter evangelizatie onder onze vaderen optrad, wordt door Beda als een man van uitmuntende geleerdheid geprezen [4]. Willebrord, die van Rome waarschijnlijk niet alleen relieken, maar ook boeken medebragt, stichtte, gelijk wij later zien zullen, de kathedraalschool te Utrecht en kweekte voortreffelijke discipelen. Zijne opvoeding in den kring van Wilfried en Egbert laat ons toe te gelooven wat Alcuinus berigt, dat hij in „de heilige wetenschappen" wèl onderwezen was [5]. Wando, die met Wulfran in Friesland arbeidde, stichtte in het klooster van Fontanelle eene boekerij, waarvan de catalogus bewijst, dat alle soorten van patristische schriften, historische evenzeer als andere, zijne belangstelling genoten [6]. Van Bonifacius vernamen wij reeds, dat hij in zijn klooster in Engeland zich in de grammatica en rhetorica, de latijnsche prosodie en bijbelsche exegese oefende. Zijne brieven, sermoenen en verzen leeren, dat hij het niet vruchteloos deed en daarenboven een goed deel van de h. Schrift in zijn geheugen bewaarde. Dat hij in zijn

1) Audoen. *Vita S. Elig.* Ghesq. III, p. 209. »Habebat itaque in cubiculo suo — sacros libros in gyro per axem plurimos." Zulke lezenaars ziet men nog somtijds in oude boekerijen, b. v. in de Thysiaansche te Leiden.
2) L. l. p. 205.
3) L. l. p. 212.
4) »Doctrinæ scientia insignis." Beda, V, c. 9, Giles, III, p. 190.
5) *Vita S. Willibr.* Mabill. *Sæc.* IV, 1, p. 564.
6) Zie den catal. bij Pertz, II, p. 287; vgl. boven, bl. 132.

pelgrimschap steeds hongerde naar nieuwe boeken, blijkt overvloedig uit zijne briefwisseling. Nu eens verzocht hij zijne vrienden, gelijk wij vroeger zagen, om eenig geschrift van Beda; dan weder begeerde hij eenige opstellen van Gregorius den groote [1]. Maar inzonderheid gingen zijne wenschen naar afschriften van bijbelboeken en goede commentaren uit. Zijn vriend Daniël, de bisschop van Winchester, moest hem „de profeten" toezenden en wel in een hem van vroeger tijden bekend afschrift met groote en duidelijke letters; want zulk een codex behoefden zijne verzwakte oogen, en op het vaste land wist hij geen te bekomen [2]. Merkwaardig is de brief, dien hij aan Duddus, een zijner voormalige leerlingen in Engeland, rigtte. Hij herinnert hem zijne vroegere liefde en de spreuk: „bewaar uwen ouden vriend [3]", en vraagt om mededoogen met den grijsaard, die vermoeid is van de bezwaren zijner vreemdelingschap in Germanje, en daarop heet het: „poog mij te verligten door uwe gebeden, en help mij met heilige boeken, bovenal met geestelijke traktaten der vaderen; want geestelijke traktaten zijn de leermeesters des bijbels. Ik bid u, zend mij, ten behoeve der goddelijke wetenschap, dat deel der verklaringen van den apostel Paulus, dat mij ontbreekt; want ik heb ze slechts voor twee brieven, dien aan de Romeinen en den eersten aan de Corinthen" [4]. En daarop volgt nog het algemeen verzoek, dat Duddus toch alle boeken zenden zal, waarvan hij weet of vermoedt, dat de oude man ze niet heeft en gaarne bezitten zal [5]. In een schrijven aan Egbert, den aartsbisschop van York, maakt hij gewag van brieven van Gregorius den groote, die hij in grooten getale uit de bibliotheek te Rome heeft ontvangen, en hij zendt er afschriften van naar Engeland, waar zij, naar zijne mee-

1) *Epist.* 40, Giles, p. 90. Het door Bonif. bedoelde stuk van Gregorius vindt men bij Beda, I, c. 27, Giles, II, p. 106 ss.

2) *Epist.* 12, Giles, p. 40.

3) »Serva antiquum amicum."

4) Waarschijnlijk dacht de apostel aan een der zoogenaamde »catenæ patrum," die toen in omloop waren.

5) *Epist.* 41, Giles, p. 91 s.

ning, onbekend zijn, en Egbert wordt verzocht van zijne zijde opstellen van Beda over te maken[1]. Bij deze belangstelling van Bonifacius in de middelen, waardoor hij zijne theologische kennis kon vermeerderen, verwonderen wij ons niet, dat zijn geliefde leerling Gregorius te Utrecht zoo veel zorg besteedde aan den bloei der stiftschool, dat ook hij „vele banden met heilige schriften"[2] van Rome met zich bragt[3] en nog op zijn krankbed met zijne discipelen kerkvaders las. Van Willehad wordt berigt, dat hij den tijd van zijn verblijf te Epternach aan het afschrijven der brieven van Paulus en van vele andere stukken besteedde[4]. Ludgers liefde voor geleerdheid en zijn ijver om boeken naar het vaderland te voeren, hebben wij reeds vroeger geroemd. Wat wij van zijne wetenschappelijke ontwikkeling en die onzer overige apostelen in het algemeen te denken hebben, zal ons duidelijker worden, wanneer wij later een blik op den staat der school en wetenschappen van dit tijdvak slaan.

Blijkt het uit het bijgebragte, dat onze geloofspredikers inderdaad menschen waren, die, herwaarts komende, de voornaamste bestanddeelen der toenmalige beschaving met zich droegen, men wachte zich ook hier voor overdrevene voorstellingen en inzonderheid voor de meening, dat zij òf door reinheid van godsdienstige inzigten òf door rijkdom van wetenschappelijke kennis al onze latere geestelijken zoozeer overtroffen, dat men regt zou hebben om met het oog op volgende eeuwen, gelijk niet zelden geschiedt, te klagen over steeds toenemende onkunde en verbastering van den godsdienstzin onzer klerken. Ook zij waren geenszins vrij van de dwalingen en vooroordeelen hunner tijdgenooten; en als zij in vele opzigten de zaden der hoogste waarheid in den akker des gemoeds bij onze vaderen uitstrooiden, het kan niet ontkend worden, dat zij tevens

1) *Epist.* 52, Giles, p. 114.
2) »Plura volumina sanctarum scripturarum." Men denke hier niet uitsluitend aan bijbelboeken.
3) Zie boven, bl. 158.
4) Anskar. *Vita S. Willeh.* Pertz, II, p. 382.

zaden van wanbegrippen, valsche voorstellingen en misbruiken zaaiden, ja zóó vele, dat men tot aan de hervorming en daarna naauwelijks eenig voornaam gebrek in het kerkelijk en godsdienstig leven hier te lande zal kunnen aanwijzen, waarvan de beginselen niet te hunnen laste vallen. Wat wij van hun ascetisme en loonzucht, hunne reliekenvereering enz. reeds mededeelden, en van deze en andere eigenaardigheden van hun geloof en leven later zullen berigten, kan het gezegde bevestigen, zoodat wij er voor het tegenwoordige niet bij behoeven stil te staan. Eéne opmerking echter moeten wij nog aan de reeds gemaakte toevoegen, eer wij onze algemeene karakteristiek der apostelen van Nederland besluiten, omdat zij tot regt verstand van veel, wat wij reeds bespraken en nog verder bespreken zullen, onmisbaar is: zij geldt de roomschgezindheid onzer geloofspredikers.

De geschiedschrijvers van onzen tijd onderscheiden Bonifacius als den man bij uitnemendheid, die de duitsche en ook de nederlandsche christenheid onder den paus heeft gebragt. Men heet hem „den zendeling, niet alleen van het christendom, maar ook van Rome en Romes hiërarchie", die meer dan eenig ander heeft bijgedragen om de latijnsche priesterheerschappij „onder de germaansche volken te vestigen en Duitschland aan Rome te verbinden"[1]. Men verwijt hem bovendien „overschatting der uitwendige kerkelijke eenheid en kerkelijke instellingen, en diepen eerbied jegens den roomschen stoel, zonder wien hij niets durfde ondernemen"[2]. Dat voor deze opmerkingen en beschuldigingen grond is, kan niet geloochend worden. Zijn titel „gezondene van St. Pieter"[3], en zijn eed aan den paus[4] zijn der wereld bekend, en evenzeer wat hem het ideaal der gemeente en de verpligtingen der priesterschap omtrent haar waren. Zijn begrip van het wezen der kerk was het bij de latijnsche christenheid

1) Royaards, *Invoer*. bl. 226.
2) Gieseler, *K. G.* II, 1, s. 25.
3) »Missus S. Petri." Vgl. Ghesq. I, p. 18, 76.
4) Zie dien eed bij Giles, *Oper. Bonif.* II, p. 9, Gieseler, a. a. o. s. 21, en eld.

reeds lang verbreide, waarnaar de theocratie des O. Verbonds verondersteld werd onder de bedeeling des Nieuwen hare hoogere ontwikkeling te ondergaan, maar zóó dat de heilige instellingen Israëls en de daaraan verbonden regten bewaard bleven. Daarom noemde hij „de katholieke kerk den wijngaard van den Heer der heirscharen, het huis Israëls" [1]. De paus was hem de hoogepriester bij uitnemendheid, het hoofd der kerk en inzonderheid van de geestelijken, die met hunne verschillende orden in hiërarchische geleding van dat hoofd afhankelijk waren. „Onderwerping aan de roomsche kerk" [2], d. i. gehoorzaamheid aan den paus in geloof en leven, werd door hem zelven in volkomen opregtheid beloofd en beoefend, en toen hij door zijne synoden de organizatie der frankiesch-duitsche kerk ondernam, was die onderwerping een der artikelen, die hij het eerst door de verzamelden liet onderschrijven; want in haar alleen zag hij den waarborg der kerkelijke eenheid. Aan „St. Pieter en zijn vicaar" zouden allen „onderdanig zijn". Van hem „moesten de aartsbisschoppen hun pallium vragen, en in alles de voorschriften van St. Pieter naar de eischen des kerkregts (canonice) volgen, opdat men tot de hem toevertrouwde schapen der kudde mogt behooren". De metropolitanen zouden het opzigt over hunne bisschoppen hebben, en de priesters jaarlijks voor de bisschoppen rekenschap hunner dienst afleggen; en als geestelijken of leeken van „de wet des Heeren" afdwaalden, en Bonifacius of andere aartsbisschoppen het kwaad niet konden weren, zouden zij altijd aan den apostolischen stoel berigt geven en daar verbetering zoeken. Zóó moesten de priesters onder de bisschoppen, de bisschoppen onder den metropolitaan, en deze onder den paus staan; dan waren allen onschuldig aan het bloed dergenen, die onder hun herderlijk bestuur stonden, als deze welligt onbekeerlijken van harte bleken te zijn [3]. Sinds Bonifacius dit standpunt ingenomen had, kon het niet anders of hij moest bij honderd gelegenheden met angst-

1) *Epist.* 63, Giles, p. 142.
2) „Subiectio romanæ ecclesiæ."
3) *Epist.* 63, Giles, p. 140 ss.

valligheid den blik naar Rome wenden, zoo dikwerf hij omtrent hetgeen dáár goed- of afgekeurd werd, voor zich zelven in het onzekere was; en daar hij niet alleen ten aanzien van de hiërarchie, maar in alle andere opzigten van de joodsch-christelijke beginselen zijner tijdgenooten uitging, moest het niet zelden geschieden, dat zijne vragen aan den pauselijken stoel eene kleingeestigheid ademden, waarover men zich verbazen zou, wanneer men ze niet als noodzakelijke gevolgen dier joodsch-christelijke, d. i. wettische beginselen beschouwde.

Toen Bonifacius eens in twijfel was, bij welke woorden van den miscanon de dienstdoende priester het kruisteeken moest slaan, had hij geen rust voordat paus Zacharias hem een afschrift met naauwkeurige aanwijzingen dienaangaande had toegezonden. Bij dezelfde gelegenheid vroeg hij den paus, of het christenen geoorloofd is kraaijen, raven en ooijevaars, of hazen, bevers, wilde paarden enz. te eten, en daar de stedehouder van Petrus dat alles voor onrein verklaarde, en van ter zijde zelfs zijne verwondering openbaarde, dat Bonifacius dit „uit de heilige schriften" nog niet geleerd had [1], valt het niet te betwijfelen, dat de gehoorzame zoon der kerk zijnen bekeerlingen onder Saxen en Friesen met deze farizeesche wijsheid maar al te lastig is geweest. Maar heeft men nu grond te veronderstellen, dat de kerk onzer vaderen van Rome en Romes hiërarchie losser zoude gebleven zijn en meer vrij van den wettischen geest des joodsch-christelijken zuurdeesems, zoo Bonifacius in de rij der apostelen van Nederland nimmer ware opgetreden? Wij meenen volstrekt ontkennend te moeten antwoorden.

Al wat wij van onze geloofspredikers weten, geeft ons grond hen voor verklaarde aanhangers van Rome te houden [2], en ofschoon Bonifacius onder de Duitschers en

1) *Epist.* 76, Giles, p. 186 s.

2) Terwijl dit blad ter correctie voor ons ligt, komt ons het laatste stuk van Ebrards verhandeling, *Die culdeische kirche* (in het *Zeitschr. f. hist. Theol.* van Illgen-Niedner, Jahrg. 1863), onder de oogen. Tot onze verbazing lezen wij daar (s. 581, ff.), dat al de apostelen van Nederland, met uitzondering van Wilfried van York en Bonifacius, aanhangers van de culdeïsche of iersche kerkpartij zullen geweest zijn. Willebrord heet een cul-

Franken niet zelden stootte op geestelijken, die nog leden waren van de schotsche of iersche partij en hun afkeer van de roomsche observantiën uit Engeland naar het vaste land hadden overgedragen [1], van de vertegenwoordigers dier meer schijnbaar dan waarlijk liberale rigting ontmoet men geen enkele in ons vaderland. Wilfried van York, die in zekeren zin de grondlegger der missie in Nederland mag heeten, was haar openbare vijand, en Beda noemt hem daarom „den eersten bisschop van angelsaxische afkomst, die de katholieke wijs van leven aan de angelsaxische kerken leerde overleveren" [2]. Egbert, die Wigbert en Willebrord herwaarts zond, hoe begeerig ook om over de stamgenooten van zijn volk het licht van Christus te doen verrijzen, achtte ten slotte zijn leven beter besteed, zoo hij het aan de bekeering der vrome, maar onroomsche priesters van Iona wijdde, en liet het aan anderen over, den armen heidenen het woord des levens te prediken [3]. Willebrord werd in den regtzinnigen kring van Wilfried en Egbert opgevoed, en naauwelijks had hij eenige schreden op onzen bodem gemaakt, of hij snelde naar Rome om des pausen toestemming (licentia) en zegen voor zijne onderneming te vragen [4]; en hadden wij het geluk, van zijnen arbeid breeder bescheiden te bezitten, wij zouden onge-

---

deër, zoon van een culdeïsch priester, kweekeling van een culdeïsch klooster te Rippon, enz. Dit alles wordt door den schrijver verzekerd met een zelfvertrouwen, dat ook de minste poging om het willekeurig gestelde te bewijzen, versmaad heeft. Hij haalt Eddius Stephanus, Beda en andere bronnen aan, zoodat men gelooven moet, dat hij ze gelezen heeft; intusschen ignoreert hij Willebrords betrekking op Wilfried, alsof Eddius er met geen woord melding van maakte, en de geschiedenis van het klooster te Rippon, Wilfrieds stichting, als of deze door Eddius en Beda beiden niet omstandig berigt wierd. Ook Egbert van Rathmelsigi wordt tot een culdeër verheven in spijt van 's mans werkzaamheden op het eiland Iona, waarvan Ebrard uit zijn Breda niets schijnt vernomen te hebben! Sommige bladzijden van dit fantastiesch opstel dragen het karakter van een gemeen schotschrift tegen Bonifacius, van wien de auteur een afkeer koestert, die aan fanatisme grenst.

1) Zie Retth., I, s. 314 ff., 317 ff., 324 ff.

2) »Primus inter episcopos, qui de Anglorum gente essent, catholicam vivendi morem ecclesiis Anglorum tradere didicit." *H. E.* IV, c. 2, Giles, III, p. 13.

3) Boven, bl. 100.

4) Boven, bl. 103.

twijfeld ook meer bewijs van zijne afhankelijkheid van den apostolischen stoel kunnen bijbrengen. Ja, Willebrord is het geweest, die onze vaderen inderdaad onder Rome bragt, toen hij zich door den paus tot bisschop van Utrecht en aartsbisschop der Friesen liet ordenen. Met en na hem arbeidde Bonifacius in onze landen, en deze zette slechts voort wat anderen hadden aangevangen, den voormaals gelegden band bevestigende en leerende wat de gansche westersche christenheid al meer en meer in den geloove aannam: dat vereeniging met den opvolger van Petrus, en conformiteit met Rome in kerkelijke leer- en levensvormen, de groote voorwaarde was van het bestaan en den bloei der gemeente. En wie zal ontkennen, dat er in die tijden gronden waren voor dat geloof?

De opkomende gemeenten in Duitschland en Friesland, eene kerk van nog half heidensche geloovigen, behoefden een zigtbaren band met de gevestigde christenheid in het zuiden; eene geïsoleerde stelling had haar aan een haastig verval ten prooi gelaten. Hare voorstanders hadden een krachtigen steun noodig, waarop zij konden rusten bij hun gemeenschappelijken strijd tegen het nog geenszins vernietigde heidendom, een door allen vereerden scheidsregter, die bij voorkomende spanning tusschen hen zelven kon optreden en orde en vrede bewaren, een hooggevierden naam, die zelfs den frankischen vorsten ontzag inboezemde, wanneer dezer willekeur of politiek hen verdrukte of poogde te misbruiken tot staatkundige en heerschzuchtige bedoelingen. Maar daarenboven, uitwendige eenheid in de vormen des kerkelijken en godsdienstigen levens was eene dringende behoefte voor de nieuw bekeerden, voor wie de zaak der godsdienst in den aanvang inderdaad weinig meer dan eene zaak van vormen wezen kon. Hoe dezulken gewoonlijk ten aanzien van louter uiterlijke handelingen en gewoonten van eerdienst, tucht enz. gestemd waren, ziet men b. v. uit het gezegde van Oswy, den koning van Northumberland, in de synode van Streoneshealh, waar Wilfried met de voorstanders der iersche partij over den tijd van het paaschfeest streed: „die één God dienen, moeten één regel van leven houden en in de uit-

oefening der hemelsche sacramenten [d. i. in alle kerkelijke handelingen, ceremoniën enz.] geenszins van elkander verschillen" [1]. En waar kon men nu die eenheid vinden, tenzij men zich van alle zijden naar Rome wendde? Van dáár slechts kon door het gansche westen wet en regel uitgaan voor kerkbestuur, openbare eerdienst, tucht enz.; niet van York of Canterbury, waar nog vóór weinig tijds de afgoderij gezeteld was; niet van Keulen of Trier, nog naauwelijks bekomen van het godsdienstig en zedelijk verval, waaraan die gemeenten ter prooi geweest waren, maar van Rome, waar de stoel van Petrus stond en de apostolische traditiën, naar men meende, in reinheid bewaard werden.

Het was in den raad Gods besloten, dat ook onze vaderen het christendóm zouden ontvangen in de gestalte eener vernieuwde theocratie, eener zigtbare kerk met een zigtbaar hoofd, opdat zij onder hare voogdijschap uit den kinderstaat zouden opwassen tot de rijpheid des mondigen leeftijds. De wet van het middeneeuwsche joden-christendom moest ook den sturen Fries ten tuchtmeester zijn, om hem langzaam op te voeden tot zelfstandige en vrijwillige gehoorzaamheid aan het evangelie des geestes, die waarlijk vrijmaakt. Ook binnen de schaal der wettische inzettingen, die den paus het aanwezen gaven of van dén paus uitgingen, bleef nog veel bewaard van de kern der hoogste waarheid. Straks zouden de tijden aanbreken, waarin die kern zich begon uit te zetten en haar kiem zich ontwikkelde, om de schaal te doen bersten en afvallen [2]. Neen, wij achten de apostelen van Nederland niet klein, omdat zij het christendom in de gestalte des pausdoms tot onze voorgeslachten bragten. Zij hebben in den geloove gedaan wat zij konden, en daarom ook gedaan wat zij moesten!

---

1) Beda, *H. E.* III, c. 25, Giles, II, p. 364. Zie boven, bl. 84.
2) Vgl. Neander, *Gedenkwaard.* II, 172 v., 187.

§ 2.

Karakteristiek van den zendingsarbeid.

Van alle vragen, die zich bij de geschiedkundige behandeling der invoering van het christendom in ons vaderland voordoen, is wel geene meer gewigtig dan die naar den aard van het bekeeringswerk, hoe het door onze geloofspredikers werd aangevangen en volbragt, welke middelen zij toepasten om hun doel te bereiken, en hoe deze gewoonlijk op de heidenen werkten. Naar mate wij er meer van overtuigd zijn, dat de beantwoording dezer vraag een der belangrijkste deelen onzer taak is te achten, moeten wij het te meer beklagen, dat onze hoofdbronnen, de biografiën onzer apostelen, den onderzoeker ook hier maar kleine diensten doen. De hagiografen waren auteuren, die bij hunne mededeelingen, gelijk wij reeds meermalen opmerkten, hoofdzakelijk de godsdienstige stichting hunner lezers bedoelden, en dien ten gevolge uiterst eenzijdig en onvolledig waren in de schildering hunner hoofdpersonen, dier werken en toestanden. Zij melden, ja met grooten ophef, hoe een Wilfried, Willebrord of Bonifacius duizenden bekeerlingen maakten, maar blijven doorgaans bij die algemeene berigten staan; en als zij er bijzonderheden aan toevoegen, welke op dergelijke feiten eenig licht werpen, geschiedt zulks meestal toevalligerwijs en ter loops, zoodat zij den navorschenden blik niet zelden meer te leur stellen dan bevredigen. Intusschen, hoe weinig zij ons leveren, wij willen van dat weinige een dankbaar gebruik maken, en beproeven in hoe verre de zorgvuldige verzameling hunner meer of min gewigtige aanduidingen ons in staat stelt, eene duidelijke voorstelling te geven van de wijze, waarop de kerstening onzer vaderen verkregen werd. Onderzoeken wij dan in de eerste plaats, hoe onze geloofspredikers zich tot den arbeid der missie uitrustten.

Waar in onze dagen van des zendelings uitrusting tot

het bekeeringswerk in de landen der heidenen sprake is, denkt men het eerst aan zijne inwendige voorbereiding tot de zwaarwigtige taak, zijne verstandelijke en zedelijke opvoeding voor de missie, die hem gewoonlijk van de zijde der zendelinggenootschappen in daartoe gestichte scholen wordt geschonken. Vraagt men of diergelijke inrigtingen reeds in de zevende en achtste eeuw bestonden en tot vorming onzer apostelen kunnen gediend hebben, dan meenen wij ontkennend te moeten antwoorden. Wel waren er in Ierland en Engeland, en straks ook in ons vaderland en Duitschland, gelijk wij reeds gezien hebben en later bevestigen zullen, kloosters en kathedraalkerken, uit wier scholen vele missionaren en ook onze apostelen zijn voortgekomen, maar het blijkt niet dat het onderwijs, daar gegeven, eene specifieke opleiding voor de zending bedoelde. De leerlingen werden eenvoudig voor den monniken- of geestelijken stand gevormd, gelijk zij in de meeste gevallen in hunne jeugd ook geene andere bestemming hadden, dan om gewone monniken en geestelijken te wezen. Zij leerden wat daartoe behoorde en niets meer; aan eenig bijzonder onderrigt in taal- en volkenkunde, zooals in onze tijden te regt noodzakelijk wordt geacht, schijnt men in de verte niet gedacht te hebben. Het eenige middel, dat men tot aankweeking van missionaren aanwendde, was van geheel praktischen aard. Die in de landen der heidenen ter evangelizatie waren opgetreden, voerden de leerlingen hunner scholen op hunne missiereizen met zich, en de discipelen deelden in den arbeid hunner meesters, totdat zij later zelfstandig werkzaam werden. Zoo vinden wij Willebrord, Bonifacius, Willehad, Ludger en anderen op hunne togten gewoonlijk van jonge klerken omringd, en zien wij sommigen van die jongeren later het werk hunner onderwijzers voortzetten. Maar ook die praktische oefeningen hebben de meesten onzer geloofspredikers moeten missen. Willebrord, Bonifácius en al de overigen, met uitzondering van Gregorius en Ludger, vingen den arbeid aan zonder eenige andere voorbereiding, dan die het natuurlijk gevolg was van hunne eigenaardige zedelijke

ontwikkeling en beschaving, die zij aan de gewone monastieke en klerikale opvoeding te danken hadden.

Vraagt men naar de uitwendige uitrusting onzer apostelen voor den zendingsarbeid, wij hebben dienaangaande eenige bijzonderheden verzameld, die niet van alle gewigt ontbloot zijn. Als wij de bezwaren gedenken, die aan de reis van een beschaafd man door een land van halve barbaarschheid of kleine ontwikkeling verbonden zijn, gevoelen wij het terstond, dat onze geloofspredikers, ook bij de hoogste eenvoudigheid van leven en de meeste gehardheid van ligchaamsgestel, den togt ter missie niet veilig konden aanvaarden, tenzij zij zich van een en ander voorzagen, dat hun in streken, waar zij van de gastvrijheid en middelen dér inboorlingen niet veel mogten verwachten, onontbeerlijk zou zijn. Armoede en gebrek gingen zij te gemoet, zoo zij niet met zich voerden, wat hen hiertegen eenigermate beveiligen kon. De priesters van Bonifacius, die op de grenzen der heiden- en christenwereld arbeidden, leden een armelijk leven (vitam pauperculam). „Brood om te eten konden zij zich verschaffen, maar kleederen niet verkrijgen, zoo zij van elders geen raad en hulp hadden, opdat zij in die oorden mogten volharden" [1]. Als het zóó op de grenzen stond, in de nabijheid van frankiesch gebied en gevestigde christengemeenten, wat moest het dan niet in het midden der heidenen zijn! Amandus werd door zijne medgezellen verlaten, omdat zij honger leden; hij zelf moest met eigen hand voor zijne voeding zorgen [2]. Livinus klaagde over de schrale keuken zijner gastvrouw en juichte in latijnsche verzen, als de ezeldrijver van St. Bavo hem eenigen voorraad van melk, boter, eijeren en kaas aanvoerde [3]. Wij

---

1) Bonif. *Epist.* 79, Giles, p. 190. Opmerkelijk is de aanvang van *Epist.* 67, Giles, p. 163: »Quare non transmisisti vestimenta, quæ debuisti mittere de Fresarum provincia? Nunc, per Deum omnipotentem, extemplo fac ut veniant." Men ziet, dat de behoefte aan kleederen groot was, en dat friesch fabrikaat ook toen in aanmerking kwam. Vgl. Dirks, *Koophand. der Friesen*, bl. 35, 101, 133 vv.

2) Boven, bl. 74.

3) Bij Ghesq. III, p. 115.

moeten dus veronderstellen, dat onze zendelingen doorgaans een en ander met zich bragten, waardoor zij zich des noods van teerkost konden voorzien, b. v. jagt- en vischtuig. Dat Bonifacius de waarde van goede valken en havikken kende en den weg om zich die nuttige dieren aan te schaffen, blijkt uit vele zijner brieven; wij kunnen er naauwelijks aan twijfelen, of zijne dienaren bezigden ze ook ten voordeele der tafel van hun meester en zijne priesters. Maar spijs en kleederen waren niet hunne eenige behoeften. Vaak trokken zij door onherbergzame streken, waar zij geen onderkomen vonden. Geen wonder, dat in hunne biografiën dikwerf van reistenten [1] wordt gesproken. Willebrord spande zijne tent te Heilo uit, toen hij aan onze kustbewoners het evangelie predikte, en binnen dat verblijf deed hij door een vermeend wonder de bekende bron ontspringen [2]. Ludger en zijne vrienden plaatsten hunne tenten in een woud bij de Roer, toen zij een stuk gronds voor hun te bouwen klooster zochten [3]. Tenten behoefde men niet alleen tot woning, maar ook voor de misviering, die Bonifacius en anderen bijna dagelijks volbragten en in de open lucht niet volbrengen mogten [4]. Toen laatstgemelde apostel kort vóór zijn dood met zijn gezelschap van priesters en dienaren, meer dan vijftig personen sterk, zich aan de Borne ophield, vormden zijne tenten en manschap zamen eene legerplaats (castra), die welligt zelfs van eenige aarden werken voorzien was. Onder zijne medgezellen, die geene geestelijken waren, had de grijsaard niet alleen zijn tafeldienaar of hofmeester (mensae magister) [5], maar ook zijne met zwaarden voorziene knechten (pueri), zoowals ook Gregorius met zich nam, toen hij van

1) Tentoria, tabernacula.
2) Alcuin. *Vita S. Willibr.* Mabill. *Sæc.* III, 1, p. 568 s.
3) Anon. *Vita S. Liudg.* Mabill. *Sæc.* IV, 1, p. 43.
4) In een capitulare generale, door Karel den gr. tusschen 769 en 771 uitgevaardigd, leest men: »nullus sacerdos nisi in locis Deo dicatis, vel in itinere positus in tabernaculis et mensis lapideis ab episcopo consecratis, missas celebrare præsumat. Quod si praesumserit, gradus sui periculo subiacebit." Pertz, III, p. 34.
5) Boven, bl. 146.

het klooster zijner grootmoeder met Bonifacius de reis naar Thuringen aanvaardde [1]. In de nabijheid der legerplaats lagen eenige schepen [2], waarin wijn, brood en andere voorraad gevonden werden, en op het omliggende veld graasden waarschijnlijk eenige paarden en trek-ossen. Paarden waren althans het gewone vervoermiddel der personen van Eligius, Willebrord, Gregorius en Ludger [3].

Hedendaagsche zendelingen, die voor hun ambt wèl opgeleid werden, plegen eenige medische kennis en heelkundige vaardigheid te bezitten, en nemen gaarne eene medicijnkist met zich, daar de ondervinding geleerd heeft, dat heel- en geneeskundige diensten de harten der heidenen vaak openen en hun vertrouwen op den vreemdeling inboezemen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat onze geloofspredikers hetzelfde deden. Van Amandus weten wij, dat hij de kunst verstond om kneuzingen en zware verwondingen behoorlijk te verbinden en te heelen [4], en van Livinus en Ludger wordt berigt, dat zij sommigen hunner bekeerlingen van blindheid of oogkrankten verlosten [5]; wij moeten derhalve veronderstellen, dat zij eenige oefening in het vak bezaten, gelijk met middeneeuwsche monniken en geestelijken niet zelden het geval was, en dat zij ook van de noodige middelen voorzien waren. Doch zoo zij al geene medicijnen met zich voerden, zeker is het, dat zij steeds boeken en boekenkisten bij zich hadden [6]. Handschriften met tractaten der kerkvaders zullen op langdurige reizen wel niet vergeten zijn [7]; maar ook op de kleinste togten behoefden zij den miscanon, lectio-

1) Liudg. *Vita S. Greg.* Mabill. *Sæc.* III, 2, p. 292.

2) Willib. *Vita S. Bonif.* Pertz, II, p. 350.

3) Audoen. *Vita S. Elig.* Ghesq. III, p. 293; Alcuin. *Vita S. Willibr.* Mabill. *Sæc.* III, 1, p. 569; Liudg. l. l.; Altfr. *Vita S. Liudg.* Pertz, II, p. 412.

4) Audoen. l. l. p. 250.

5) Boven, bl. 77, 180.

6) »Thecæ librorum", en »thecæ, in quibus multa inerant librorum volumina," worden in de biografiën van Bonifacius vermeld. Willib. *Vita S. Bonif.* l. l.; Othloh. *Vita S. Bonif.* Mabill. *Sæc.* III, 2, p. 77.

7) In een der te Fulda bewaarde HSS., die Bonifacius in Friesland bij zich gehad zal hebben, vindt men stukken van Leo den gr., Ambrosius, enz. Zie Sharon Turner, *The hist. of the Anglo-Sax.* III, p. 247.

nariën en dergelijke liturgische boeken, die bij de misviering en andere kerkdiensten onontbeerlijk waren. Dat somtijds handschriften opzettelijk ten dienste der missie vervaardigd werden, blijkt uit een brief van Bonifacius aan zijne meervermelde vriendin Eadburga, waarin hij de abdis bidt hem een afschrift te maken van „de brieven zijns heeren St. Pieter, den apostel"; het moest met goud versierd zijn — men denke aan gouden titels en initialen — opdat hij het bij zijne prediking den zinnelijken heidenen en half bekeerden voor kon houden, tot verwekking van „eerbied voor de heilige schriften" [1]. Behalve boeken hadden onze apostelen hunne kruisen van edel metaal of andere stoffen, die waarschijnlijk vrij groot waren, daar zij bij gelegenheden, waaraan men een indrukmakend karakter wenschte te geven, gelijk wij straks zien zullen, plegtstatig in de hand werden gedragen. Gouden kruisen waren in bezit van Willebrord en Adelbert en zijn misschien niet zeldzaam geweest [2]. Vermoedelijk waren zij, naar de gewoonte van die en later tijden, van eene welgesloten holte voorzien, waarin eenig reliek werd bewaard [3]. Doch zoo de kruisen ook geene relieken in zich droegen, in geen geval ontbraken die voorwerpen der vereering onzen geloofspredikers, gelijk hunne biografiën ons reeds geleerd hebben. Amandus vroeg en verkreeg ze van paus Martinus I [4]. Eligius, die ze gaarne in zijn woonvertrek had [5], zal ze op zijne reizen niet achtergelaten hebben. Eene der oorzaken, waarom Willebrord zijnen eersten togt naar Rome maakte, was het verzoek

1) »Ut mihi cum auro conscribas epistolas domini mei S. Petri apostoli, ad honorem sanctarum scripturarum ante oculos carnalium in prædicando." *Epist.* 19, Giles, p. 53.

2) Alcuin. l. l. p. 572. Adelberts gouden kruis werd na zijn dood op zijne borst gelegd en met hem begraven. Zie Matthæus ad Anonym. *De rebus Ultraiect.* p. 169. Dat van Willebrord, »quam vir sanctus secum in itinere portare solebat," werd óf te Utrecht óf te Epternach in 's heiligen kerk bewaard.

3) Kruisen met relieken werden uit Rome naar Engeland overgebragt. Zie Beda, *H. E.* III, c. 29, Giles, II, p. 392.

4) Zie den brief van gen. paus bij Ghesq. IV, p. 189.

5) Boven, bl. 205.

om relieken van paus Sergius[1]. Bonifacius, die „een rijken reliekenschat" van Rome bragt, „droeg ze altijd met zich"[2]. Zij werden, even als die van Willebrord, Willehad, Ludger en anderen, door hem in eene meer of min kostbare kas of capsél bewaard, die hij aan een riem van den schouder had hangen[3]. Naar de reden, waarom men de overblijfselen der heiligen aldus steeds met zich droeg, behoeft men niet ver te zoeken: onze geloofspredikers vereerden ze, gelijk al hunne vrome tijdgenooten, en verwachtten er inwendige stichting en uitwendige bescherming van; ook kon het vertoon dier geheimzinnige voorwerpen nuttige indrukken maken op het gemoed der heidenen. Nevens de relieken in de kruisen en capsels hadden zij nog andere in de draagbare altaren, die den reizenden missionaren volstrekt noodig waren, wanneer zij voor zich of hunne bekeerlingen de mis zouden lezen. Zulke altaren bestonden uit kleine, meestal vierkante steenplaten, in houten lijsten gevat en behoorlijk gewijd[4]. Dat van Willebrord meent men nog heden te Trier te bezitten[5]. Dat van Wulfran werd oudtijds te Fontanelle bewaard, en had vijf holten voor de relieken, ééne in het midden en vier aan de hoeken[6]. Bij de altaren behoorden natuurlijk bekers, schotels en andere vaten en gereedschappen, die men voor de mis behoefde. Doch genoeg over de

---

1) Boven, bl. 104.
2) Willib. l. l. Pertz, II, p. 340.
3) Zie Anskar. *Vita S. Willeh.* Pertz, II, p. 381, en den schenkingsbrief van 18 Januar. 799 ten behoeve van Ludger, en diergel., bij Lacomblet, I, s. 7, alib. De reliekenkas van Willebrord, die men te Emmerik meent te bezitten en wier echtheid zeer mogelijk is, werd later als monstrans gebruikt. Zij bestaat uit eikenhout, dat aan de voorzijde met eene dunne goudlaag, edelgesteente, antieke gemmen enz. versierd is. Zie beschrijving van het hoogstmerkwaardige stuk en eene daarbij behoorende afbeelding bij Kinkel, *Gesch. der bildenden künste*, Bonn, 1845, s. 233, en vooral bij E. Aus'm Weerth, *Kunstdenkmäl. d. christl. mittelalt.*, Leipz. 1857, I; vgl. v. Quast en Otte, *Zeitschr. für chr. archaeol. und kunst*, II, s. 188.
4) Zie Acquoy, *Gerardi Magni Epist.*, Amst. 1857, p. 64.
5) Boven, bl. 118.
6) *Vita ampl. S. Vulfran.* Ghesq. VI, p. 531 s. Beda, *H. E.* V, c. 10, Giles, III, p. 194, spreekt van de »tabula altaris vice dedicata" der beide Ewalden.

uitrusting onzer apostelen tot het missiewerk; onderzoeken wij thans, hoe zij het aanvingen en volbragten.

Dat verstandige zendelingen, wanneer zij het terrein, waarop zij wenschten te arbeiden, vooruit eenigermate bepaald hadden, niet terstond in het hart van het land der heidenen poogden door te dringen, maar zich aanvankelijk op de grenzen ophielden, is natuurlijk. Die zich, zonder voorbereidende maatregelen genomen te hebben, te ver buiten het frankische gebied waagden, zooals de beide Ewalden bij de Saxen deden, vielen te ligt reeds aan het begin van hun apostolaat als slagtoffers van hun heldenmoed. Amandus en Livinus ondernamen hunne taak te Gent en in de omstreken, waar de Franken, die te Gent een kasteel hadden [1], wel geene alles overwegende magt bezaten, maar toch eenigen invloed, die den missionaren meer of min ten bate kwam. Willebrord rigtte zich het eerst naar Utrecht [2], dat toen òf in frankische handen was, òf in allen gevalle nabij de frankische grenzen lag. Ook Bonifacius volgde dit beginsel; hij liet zich niet terstond naar onze noordelijke streken voeren, maar landde te Wijk bij Duurstede, en maakte voorshands om Utrecht eenige verkenningstogten [3]. Toen Lebuïnus zich later voor de bekeering der Saxen aan gindsche zijde van den IJssel aangordde, koos hij Wilp, aan deze zijde der rivier, waar reeds geloovigen gevonden werden, tot zijne voorloopige standplaats [4].

---

1) Zie Valesius, *Notitia Galliar*. Par. 1675, p. 220.

2) Melis Stoke, I, 108 vv. schijnt aan te duiden (op welke gronden is onbekend; Alcuinus leert anders), dat Willebrord op Walcheren landde, en al predikende oostwaarts opreisde, totdat hij te Utrecht kwam. Als hij het breken van het afgodsbeeld door den apostel vermeld heeft, zegt hij:

Nochtan predicte hi metter spoet
Twoert ons Heren, als Gods seriant,
Van den westende van Vrieslant
Oestwaert deur de lande recht,
Onthier ende hi quam Tutrecht.

Maar zie de aanteek. van Huydecoper ald.

3) Boven, bl. 137.

4) »In confinio Francorum et Saxonum." Altfr. *Vita S. Liudg*. Pertz, II, p. 408.

Wanneer onze apostelen het eerst onder het oog der heidensche inboorlingen optraden, poogden zij aan hunne verschijning een indrukmakend voorkomen te geven, en de middelen daartoe ontbraken niet. Augustinus, de zendeling van Gregorius den groote, had in Engeland het voorbeeld gegeven. Toen hij op het eiland Thanet, oostelijk van Kent, tot het eerste mondgesprek met koning Ethelbert werd toegelaten, schaarde hij zijne veertig medgezellen in eene statelijke rij. Een zilveren kruis werd „als banier" vooruit gedragen, en een geschilderd beeld des Heilands. Terwijl de monniken naderden, zongen zij litaniën „voor het eeuwige behoud van hen zelve en van degenen, om wier wil zij gekomen waren"[1]. Of Willebrord, toen hij met zijne elf broeders het eerst te Utrecht kwam, of bij andere gelegenheden, iets dergelijks deed, is ons onbekend, maar wij achten het waarschijnlijk. Het werk van Augustinus bleef bij de Angelsaxen van de roomsche partij in eervol aandenken, en zijn voorbeeld had voor velen een normatief gezag; en wat ook der roomsche geestelijkheid van alle eeuwen ten laste gelegd moge worden, zeker niet gebrek aan takt om op de zinnen te werken. Daar wij weten, dat Willebrord zijn gouden kruis op reis steeds met zich voerde[2], veronderstellen wij, dat hij het bij zijne eerste intrede in een dorp of gehucht in de hand droeg. Zoo deed Ludger althans, toen hij met zijn schip het strand van Helgoland naderde. Hij beurde zijn kruis op en hief den 67n psalm aan: „de Heer sta op; zijne vijanden mogen verstrooid worden," waarbij de stemmen zijner leerlingen wel niet gezwegen zullen hebben[3]. Lebuïnus verscheen in de volksvergadering der Saxen te Marklo in vol priester-ornaat, het kruis in de hand, het evangelie-boek onder den arm[4].

Wanneer onze apostelen zich voor korter of langer tijd

---

1) Beda, *H. E.* I, c. 25, Giles, II, p. 102.
2) Boven, bl. 219.
3) Altfrid. bij Pertz, II, p. 410; Anon. *Vita S. Liudg.* bij Mabill. *Sec.* IV, 1, p. 39.
4) Zie Huchald bij Pertz, II, p. 362.

op eenige plaats wenschten te vestigen, drong hen de noodzakelijkheid terstond naar vriendschappelijke betrekkingen met de aanzienlijken en magthebbenden onder de inwoners te staan. Adellijke grondbezitters, plaatselijke overheden en vorsten hadden den uitslag van der vreemdelingen onderneming, ja hun leven in de hand; zoolang men zich van hunne belangstelling of verdraagzaamheid niet eenigermate verzekerd had, kon men van de prediking geen vrucht verwachten. De zendelingen van Rome en Ierland, die de angelsaxische kerk stichtten, onderhandelden gewoonlijk eerst met de koningen; van de vorsten wendden zij zich tot den adel[1]. Dezelfde methode zien wij ook op het vaste land volgen. Wilfried van York begaf zich naar het hof van koning Adgil, en toen deze zijne prediking gedoogde, waren straks vele friesche grooten zijne eerste bekeerlingen[2]. Willebrord kwam te Utrecht en had naauwelijks den staat des lands leeren kennen, of hij spoedde zich naar Pepijn. Als hij daarna bij de Friesen den arbeid zou beginnen, verscheen hij, „geholpen door des vorsten rijksgezag," en als hij in Pepijns naam „vele weldaden" mogt toezeggen aan die zich lieten kerstenen[3], spreekt het van zelf, dat hij die beloften niet tot slaven of geringe lieden bragt, op wier lot de hofmeijer naauwelijks invloed kon oefenen, maar tot de aanzienlijken, die grondbezit, ambten enz. begeerden. In de leden der hooggeplaatste familie van Ludger, van vaders- en moederszijde, vond hij dan ook weldra steun en vrienden[4]. Eerst dan, als de missie in gang was, konden onze zendelingen hunne prediking tot de lagere klasse rigten, slaven aankoopen, die onderwijzen en later als vrijgelatenen en christenen tot medearbeiders gebruiken.

Een der grootste bezwaren, die den missionaar van onzen tijd bij den aanvang zijner werkzaamheden drukken, ontstaat gewoonlijk uit zijne onkunde of ongeoefendheid

1) Vgl. Rettb. II, s. 578.
2) Boven, bl. 86.
3) Boven, bl. 103.
4) Boven, bl. vv. 174.

in de taal dergenen, die hij wenscht te bekeeren. Met het oog op de aloude stamverwantschap der Angelsaxen en Franken met onze friesche voorvaderen plagt men aan te nemen, dat dit bezwaar voor onze apostelen niet bestaan heeft. Melis Stoke [1] heeft dat gevoelen reeds voorgedragen ten aanzien van Willebrord. Hij zegt:

Inghels was Willibroert becant,
Gheboren van Noorthumbertlant.
Ende want de Inghels sijn gewassen,
Als men leest, van Nederzassen,
Conste hi te bet de vriessche tale:
Dat mach elc man proeven wale.

In onze dagen leerde men de zaak anders inzien. Sedert de vestiging der Angelsaxen in Engeland en der Franken in Gallië tot op den tijd van Willebrord en Bonifacius, verliep ongeveer derdehalve eeuw, waarin beide volken zich eene hoogere cultuur verwierven, zoodat hunne talen niet weinig ontwikkeld moesten worden, en van elkander en ook van die der Friesen meer en meer onderscheiden. Dat dit werkelijk het geval is geweest, wordt door een berigt der oudheid bevestigd. Toen Karel de groote het noorden van ons vaderland aan zijn rijk hechtte, lang nadat Bonifacius en andere zendelingen daar reeds gepredikt hadden, verklaarden de nog heidensche bewoners der vijf friesche gouwen, dat zij het christelijk geloof zouden aannemen, zoo de keizer hun een leeraar zond, „wiens spraak zij konden verstaan" [2]. Karel schonk hun, gelijk wij gezien hebben, een frieschen prediker, onzen Ludger. In het verhaal van Bonifacius' marteldood bij Willibald en Othlonus komt eene uitdrukking voor, waaruit men met Mone zou kunnen opmaken, dat de heilige, na zijnen gewapenden knechten in het friesch den strijd verboden te hebben, zich tot zijne geestelijken wendde en

1) B. I, 127 vv.
2) »Cuius loquelam intelligere possent." Anon. *Vita S. Liudg.* Mabill. *Sec.* IV, 1, p. 38.

hen in het angelsaxiesch toesprak[1]; doch de daar gebezigde woorden schijnen ook eene andere opvatting toe te laten, waarom wij ze voorzigtigheidshalve hier niet in rekening brengen. Dat Bonifacius het friesch maar ten halve magtig zal geweest zijn, gelijk beweerd is[2], achten wij eene onbewezene stelling en hoogst onwaarschijnlijk, als wij bedenken, dat hij reeds vroeger drie jaren aaneen in onze streken het evangelie had gepredikt. Intusschen schijnt het zeker, dat de angelsaxische en friesche talen onderling verschilden, en wel zoozeer dat dit verschil, al was het welligt hoofdzakelijk in de uitspraak gelegen, onzen apostelen bij den aanvang hunner prediking tot eenig bezwaar moet geweest zijn. Hoe zij dit bezwaar overwonnen, kunnen wij slechts gissen, daar geene hunner biografiën hier eenig licht geeft. Welligt gebruikten zij in den beginne tolken. Zóó deden ook de geloofspredikers, die de angelsaxische kerk stichtten. Augustinus bragt uit het land der Franken tolken naar Engeland mede, die zijn woord aan koning Ethelbert in de landtaal overzetten, en van koning Oswald van Northumberland berigt Beda, dat hij den ierschen bisschop Aidan soms als tolk ter zijde stond, als deze aan de hovelingen en grooten des lands het evangelie verkondigde[3]. In allen gevalle echter mogen wij aannemen, dat het beschaafden mannen, als Willebrord, Bonifacius en dergelijken, al spoedig gelukken moest met zeker gemak eene taal te gebruiken, die, niettegenstaande haar verschil met

1) »Sed et adstantes tam presbiteros quam etiam diacones — patria admonens voce, ait," cet. Willib. *Vita S. Bonif.* Pertz, II, p. 350. Een paar codices hebben de varianten *patrie* en *pari*, maar de aangenomene lezing wordt bevestigd door Othlon. *Vita S. Bonif.* Mabill. *Sec.* III, 2, p. 78: »deinde etiam clericos cuiusque ordinis patria liberaque voce admonens, ait." De woorden »patria voce" kunnen beteekenen, dat Bonifacius zijne priesters op vaderlijke wijze, teederlijk, liefderijk, toesprak.

2) Mone, *Uebersicht der niederl. volksliter.* Tübing. 1838, s. 372. Hij meent daaruit de antipathie der Friesen tegen Bonifacius te moeten verklaren, en vergeet dat de apostel, ook op zijne laatste reis, nog zeer vruchtbaar gewerkt heeft.

3) Beda, *H. E.* I, c. 25, III, c. 3, Giles, II, p. 100, 268.

de angelsaxische, toch dochter van dezelfde moeder was.

Van de methode van onderwijs, door onze apostelen gevolgd, wanneer zij aanvingen met onze heidensche vaderen over de godsdienst te handelen, is weinig bekend. Hoe Eligius en Bonifacius predikten, als zij optraden vóór eene schaar van pas bekeerden, die, na den doop reeds ondergaan te hebben, op zon- en feestdagen zich in hunne kerken verzamelden, weten wij uit hunne bewaarde homiliën, die wij later zullen leeren kennen. Maar het spreekt wel van zelf, dat de leeringen, in zulke homiliën vervat, iets anders waren dan het onderrigt, dat reeds vroeger aan de neophyten gegeven was. Waar de bekeering niet een geheel uitwendig werk was, maar gevolg van meer of min veranderde inzigten en stemming omtrent goddelijke en menschelijke zaken, moest zij noodwendig voorbereid zijn door zamensprekingen, waarin de christen zijne overtuigingen tegenover die des heidens plaatste, en wel zóó, dat òf de dwalingen van het polytheïsme regtstreeks aangevallen werden, òf de waarheden des evangelies zóó klaar en krachtig voorgedragen, dat de dwalingen er van zelf voor wijken moesten. Aan eenige theorie, waarnaar zulke gedachtenwisselingen, zooveel de omstandigheden het gedoogden, van de zijde der geloofspredikers ingerigt werden, ontbrak het wel niet geheel.

Onder de brieven van Bonifacius ontmoet men een schrijven van den reeds meer vermelden Daniël van Winchester, dat omstreeks het jaar 724 gesteld werd, toen de apostel eerst onlangs tot bisschop was geordend en zijn arbeid in Duitschland had aanvaard [1]. In dien brief stelt Daniël zijnen vriend de volgende regelen voor. De zendeling moest zich niet begeven tot een opzettelijk betoog van de onbestaanbaarheid der theogoniën, waarmede de heidenen zooveel ophadden. Hij zou zich vergenoegen hen tot de erkentenis te brengen, dat goden, die uit andere goden voortgekomen waren, reeds daarom geene

1) *Epist.* 14, Giles, p. 46 ss. In het opschrift heet Bonifacius reeds »antistes."

goden konden wezen, naardien zij het attribuut der eeu wigheid misten. Als zij dit toestemden, zou hij hen vragen, of zij van oordeel waren, dat de wereld altijd bestaan had, dan of zij een begin had gehad; zoo zij van eeuwigheid was, wie haar dan vóór de generatie der goden bestuurd had; zoo zij een begin had genomen, wie haar dan geschapen had? Zoo kon hij opklimmen tot de vraag, vanwaar de eerste god was of de eerste godin, en of er nog goden gegenereerd werden, dan of de generatie was voleindigd, en waarom zij niet voortduurde? Dan zou hij hen doen opmerken, dat het zeer moeijelijk was te weten, wie onder zoo vele goden de magtigste was, en dat het intusschen gevaarlijk moest zijn, dien magtigsten de hem verschuldigde eere te onthouden. Deze en diergelijke zaken zou hij hun voorstellen, niet op spottenden of hoogen toon, maar met vriendelijkheid en gematigdheid. Vervolgens zou hij der heidenen bijgeloovigheden somtijds naast de christelijke waarheden plaatsen, maar zóó dat eerstgemelde slechts van ter zijde werden aangeroerd, niet regtstreeks aangevallen. Daardoor zouden zij meer overtuigd en over hunne dolingen beschaamd, dan tot toorn uitgelokt worden, en te gelijk zien, dat de christenen met de eigenaardigheden van het heidendom niet onbekend waren. Eindelijk zou hij hun onder het oog brengen, dat de goden, zoo zij inderdaad magtig waren, hunne verachters zeker zouden straffen, maar dat niets van dien aard plaats had; want de christenen groeiden dagelijks aan in getale, terwijl de heidenen steeds minder werden, en als de laatsten koude en onvruchtbare landen bewoonden, hadden de eersten, die overal de afgodsbeelden omwierpen, schoone akkers, wijn- en olijvengaarden in overvloed.

Dat de raadgevingen van Daniël, wegens den milden geest, dien zij ademen, en in andere opzigten, voor Bonifacius eenig nut kunnen gehad hebben, schijnt niet te betwijfelen. Toch heeft men te regt opgemerkt[1], dat de

---

1) Zie Rettberg, I, s. 407.

methode van den bisschop, die ver van de germaansche missie leefde, voor den in de praktijk zich ontwikkelenden zendeling waarschijnlijk minder waarde gehad heeft, dan men zou kunnen meenen. Toen Daniël zijn brief schreef, stond hem welligt eene of andere apologie uit de oude romeinsch-christelijke wereld voor den geest, misschien de „Octavius" van Minucius Felix of dergelijke. In zijn studeervertrek te Winchester wist zich de prelaat beter aan de oevers van den Tiber onder beschaafde heidenen, dan in de donkere wouden der Thuringers of onder de half barbaarsche Friesen in hunne moerassen te verplaatsen. Vandaar dat hij er toe komen kon den zendeling metafysische vragen en redeneringen over de genealogie der goden, den oorsprong aller dingen enz. in den mond te leggen, die zeker meer gepast waren voor den in een filosofen-mantel gehulden apologeet der derde eeuw, die aan het zeestrand te Ostia een ledigloopenden Romein poogde te bekeeren, dan voor een zendeling onder het germaansche heidendom.

Wij stellen ons voor, dat Bonifacius en zijne medeapostelen, als zij den frieschen huisman en zijn gezin eenig denkbeeld van Gods eenheid, de schepping der wereld, de voorzienigheid of de straffende en beloonende geregtigheid enz. wilden geven, maar zelden algemeene begrippen of stellingen ter baan bragten, maar des te meer gebruik maakten van de anthropopathische en anthropomorfische uitspraken en vooral van de geschiedenissen van Oud en Nieuw Testament, waaraan zich zoo ligt zedelijke vermaningen lieten verbinden, die weêrklank vonden in het gemoed der eenvoudigen. Zóó deed lang vóór hen Gallus bij zijn missiewerk in Duitschland en Zwitserland[1], en zóó doen ook onze missionaren nog heden; en wat van de hoorders van Gallus vermeld wordt, dat zij soms tot tranen bewogen werden, als zij den heilige op roerende wijs hoorden verhalen van Adams val en Noachs redding, en vooral van Jezus' lijden, zijn dood en opstanding, dat

1) Zie *Vita S. Galli*, Pertz, II, p. 14; vgl. Rettberg, II, s. 774 f.

mag nu en dan ook bij onze vaderen, hunne vrouwen en dochters geschied zijn, wanneer een Willebrord of Bonifacius den halven natuurkinderen zijn eerste onderrigt gaf. Dat laatstgemelde meester was in de kunst van het sluimerend zedelijk gevoel te wekken, leert de bundel zijner sermoenen. Van Willebrords prediking echter weten wij niets, tenzij men de harde strafrede aan Radboud, die Alcuinus [1] den apostel op Helgoland voor den koning laat houden, als een werkelijk gesproken woord wil aanmerken. Doch ware die prediking inderdaad uit den mond van Willebrord vernomen, dan zoude zij ons evenmin bewijzen, dat hij „den vollen omvang van het evangelie, zoo ver de tijden dit toelieten, wist te verkondigen" [2], als dat hij in zijn onderwijs steeds een trotschen en bitteren toon aansloeg. Het éénige wat wij er uit zouden kunnen leeren, ware wel dit, dat de apostel, tegenover een onbekeerlijken vorst staande, weinig bestuur over zijne tong bezat en meer talent, om het gesloten gemoed van den Fries te verharden, dan voor het evangelie te openen. Maar de gansche strafrede is wel niet meer dan een voortbrengsel van Alcuinus, die, even als alle hagiografen en de latere humanisten, zijn held liet spreken, wat hij zelf meende, dat in de gegevene omstandigheden door hem kon of moest gesproken zijn.

Ofschoon het woord der onderwijzing wel een der edelste

---

1) Willebrord had op Helgoland de heiligdommen der Friesen geschonden. Radboud, zegt Alcuinus (*Vita S. Willibr.* Mabill. *Sæc.* III, 1, p. 567) liet den heilige voor zich komen en sprak hem scherpe woorden toe, waarop deze antwoordde: »non est Deus, quem colis, sed diabolus, qui te pessimo errore seduxit, o rex! Non enim est Deus nisi unus, qui creavit coelum et terram, mare et omnia quæ in eis sunt; quem qui vera fide colit, vitam habebit sempiternam. Cuius ego servus hodie tibi testificor, ut ab antiqui erroris vanitate, quem coluerunt patres tui, tandem aliquando resipiscas, et credens in unum Deum omnipotentem et vitæ fonte baptizatus, abluas omnia peccata tua et, proiecta omni iniquitate et iniustitia, deinceps novus homo vivas in omni sobrietate et iusticia et sanctitate. Hoc faciens cum Deo et sanctis eius vitam possidebis sempiternam. Si vero me contemnis, viam salutis tibi ostendentem, scito certissime quod æterna supplicia et infernales flammas tu cum diabolo, cui obtemperas, sustinebis."

2) Aldus Royaards, *Invoer.* bl. 336.

magten was, waardoor onze apostelen zich bekeerlingen wonnen, was het toch zeker niet de eenige en misschien zelfs niet de meest gewone, waardoor dit geschiedde. Waar zij voor een tijd gevestigd waren en dagelijksch verkeer met de heidenen hielden, moest de invloed, dien zij zich door hunne persoonlijkheid en leven verwierven, weldra een zeer veelzijdige worden. De indruk, dien zij in den aanvang maakten, kon wel niet anders dan eene zeldzame zijn. De Friesen zagen in deze mannen menschen, zooals zij nooit aanschouwd hadden, en die inderdaad met hen zelven in de meeste opzigten niets gemeens hadden. Zwaard en speer droegen zij niet, maar een kruis, een boek en eene geheimzinnige reliekenkas. Niemand hunner zocht de aardsche genietingen, die den overigen stervelingen de prikkel des levens waren: voor de schuimende mede kozen zij een teug waters, voor den overvloedigen disch gedurige vasten, voor den dobbelsteen het gebedenboek. Ruwe naturen konden voor die wonderbare monniken kwalijk sympathie hebben, maar van de andere zijde ook niet onverschillig voor hen blijven. Zij moesten het onwillekeurig gevoelen, dat mannen, die zonder wapenen zich in het midden van vreemde, vaak onvriendelijke stammen waagden, geene lafhartigen waren, maar helden van eigenaardige soort, en dat zij, die om den wille hunner godsdienst alles versmaadden wat anderen lief was, door een hoogeren geest waren bezield, waarvoor zij ondanks zich zelve ontzag moesten koesteren. Wanneer nu die zelfde monniken beoefenaars van weldadigheid en menschenmin bleken te zijn en hoogst nuttige leden der zamenleving, die door de beschaving, welke zij uit hun vaderland medegebragt hadden, in staat gesteld waren huisgenooten en omwonenden in het dagelijksch leven vele groote en kleine diensten te doen, dan kon het niet anders of het getal dergenen, die belangstelling voor hen koesterden, moest toenemen. Die belangstelling was welligt voor een groot deel vrees, maar dikwerf werd zij ten gevolge van genoten weldaden dankbaarheid, en zoodra deze de harten verwarmde, begonnen zij zich voor den ge-

loofsprediker en zijn woord te openen. Als men nu bij dit alles in aanmerking neemt, dat onze apostelen gesteund werden door de frankische vorsten, dat een Willebrord, gelijk vroeger Amandus, in naam van die vorsten groote gunsten mogt beloven aan die zich voor de nieuwe godsdienst verklaarden, dan kan men het zich voorstellen, dat vele individuën reeds tot afval van hunne voorvaderlijke afgoderij waren gekomen, voordat in hunne godsdienstige overtuigingen, ten gevolge der prediking van het evangelie, nog aanmerkelijke omkeeringen hadden plaats gehad. Maar niet alleen op individuën hadden onze apostelen invloed. Zij verstonden ook de kunst om op de massa te werken, niet slechts door indrukken te maken op de zinnen dergenen, die getuigen waren van hunne statelijke intogten, of die hunne kruisen, hun priester-ornaat, hunne boeken met gouden letters enz. aanschouwden; neen, ook door enkele koene daden, te gelegener ure ondernomen, wisten zij somtijds bij gansche gemeenten en volksstammen plotseling de gemoederen zoozeer aan te grijpen, dat velen te gelijk bewogen werden het heidendom te verlaten en het christendom, al was het dan ook op zeer oppervlakkige wijs, aan te nemen.

Men kent de geschiedenis van den reeds meermalen vermelden eik van Geismar bij Fritzlar en Buraburg. Die eik was den heidenschen Hessen heilig, welligt sedert eeuwen. Toen Bonifacius in hun midden reeds vele bekeerlingen gemaakt had, begreep hij, dat de tijd gekomen was om dien boom te doen vallen. Op zekeren dag, als de heidenen in zijne schaduw waarschijnlijk eene volksvergadering hielden, begaf zich de apostel met zijne geestelijken en bekeerlingen derwaarts. Onverwachts drongen zij door de menigte, en weldra dreunden hunne houweelslagen op den ouden stam. De heidenen zagen vol ontzetting toe, en wachtten de wraak des hemels over de heiligschenners; maar de houweelslagen dreunden voort, en naauwelijks was de boom ten halve doorgeslagen, of de wind verhief zich, de takken kraakten, en de eik van Donar stortte neder voor de voeten der chris-

tenen. Sedert dien tijd was de eerbied voor den dondergod bij het volk vergaan, en het getal der geloovigen aan Bonifacius' prediking vermenigvuldigde zich [1].

Iets dergelijks deed Willebrord een en andermaal onder de Friesen. Toen hij op Walcheren het evangelie verkondigde en waarschijnlijk reeds velen bekeerd had, besloot hij het beeld van Wodan te breken, waaraan het volk op gezette tijden vereering bewees. Van zijne geestelijken en overige medgezellen omstuwd, trad de apostel moedig den tempel binnen, en hij greep den afgod aan. De tempelwachter zag het en wilde Wodan wreken: hij sloeg naar Willebrord met zijn zwaard, maar de slag gleed af, en de apostel stond ongedeerd in het midden der schare. Zijne vrienden zagen in die redding een wonder van den levenden God [2]; en de heidenen?.. Alcuinus verhaalt niet van den indruk, dien het neêrgeworpen beeld en het behoud van Willebrord op hen maakte, maar wij kunnen dien gissen: Wodans onmagt werd hun openbaar; en de God der christenen bleek hun een beschermer der zijnen te wezen! Dezelfde uitwerking had des predikers kloek bestaan op Helgoland. Op zijne terugreis uit het land der Deenen door stormwind naar dit eiland gedreven, vond hij daar de reeds vroeger [3] besproken tempels van Fosite, de aan den god geheiligde runderen, die niemand mogt aanroeren, en de bron, waaruit men alleen onder diep stilzwijgen mogt putten. Toen de apostel er eenige dagen vertoefd en niet te vergeefs gepredikt had, doopte hij onder luide „aanroeping der heilige drievuldigheid" drie bekeerlingen in die bron, waarna hij door zijne medgezellen eenige van de gewijde runderen tot gemeenschappelijke voeding liet slagten. De heidenen, die getuigen waren van de stoute daad, meenden dat de heiligschenners met krankzinnigheid zouden geslagen worden, of een haastigen dood sterven. Als zij niets

---

1) Willib. *Vita S. Bonif.* Pertz, II, p. 344; vgl. Seiters, *Bonifacius*, s. 154 ff.

2) Alcuin. *Vita S. Willibr.* Mabill. *Sæc.* III, 1, p. 568.

3) Bevan, bl. 33.

van dat alles zagen geschieden, snelden zij vol ontroering naar Radboud, die zich op Helgoland bevond. De koning schijnt den indruk van het feit op de eilanders begrepen te hebben. „Hij wilde de beleediging, zijnen goden aangedaan, wreken," maar bestond het niet, regtstreeks op zijn doel los te gaan. Hij besloot naar vaderen wijs een plegtig beroep op den wil van Fosite, den beslechter der regtszaken, te doen. Drie dagen aaneen werd het lot getrokken over leven en dood van Willebrord en zijne christenen, en het was den geloofsprediker en al den zijnen, met uitzondering van een enkele, die sterven moest, gunstig. Willebrord met zijn gezelschap kon onverlet heengaan [1]. Kunnen wij er ons over verwonderen, dat ook Fosites eere op Helgoland sedert taande, en dat onze Ludger er eene halve eeuw later ongehinderd de tempels kon neêrwerpen, om er christenkerken voor in de plaats te stellen [2]?

HOOFDSTUK VI.

De nederlandsche kerk en de bisschoppen van Utrecht tijdens de invallen der Noormannen.

§ 1.

Staatkundige toestand van Nederland in de negende en tiende eeuw.

Karel de groote stierf te Aken op den 28n Januarij 814, nadat de Noormannen hem reeds bezorgdheid hadden ingeboezemd en zijn scherpe blik nog andere gevaren had voorzien, die straks het gebied, door zijn heldenmoed en wijsheid met zooveel zorg opgebouwd, met den ondergang

1) Alcuin. l. l. p. 566 s.
2) Zie boven, bl. 182.

bedreigden. Reeds eenige jaren vóór zijn dood had hij, met het oog op de oud-frankische wetten der erfopvolging en op zijne drie zonen, eene rijksverdeeling gemaakt; maar de twee jongeren gingen den vader vóór naar het graf, en zoo kwam het gansche rijk aan den oudste. Lodewijk, dien men den vrome noemt, maar wien partijschap bij zijn leven ook andere namen bijlegde, was meer een man van gebed en kerkgang dan van zwaard en krijgstogt, en de zwakheid en traagheid des geestes, die in hem woonden, maakten hem kwalijk geschikt om den last te torschen, dien zijns vaders uitgang op hem had geladen. Hij aanvaardde de teugels des gebieds met eene slappe hand, verwaarloosde de regten der kroon door kwistige uitgifte harer goederen aan heerschzuchtige vasallen, en loste de eenheid des rijks en de eendragt der natiën op, door miskenning van beider belangen. Toch, zegt men, was hij onzen voorvaderen gunstig, die hem even als de Saxen getrouw bleven, toen allen afvielen, hem schatting betaalden en in den oorlog dienden[1].

Naauwelijks had Lodewijk drie jaren geregeerd, of hij ontdeed zich van een deel der staatszorgen. Hij liet Lotharius, zijn oudsten zoon, tot zijn rijksgenoot kroonen, en zijne twee overige zonen tot koningen onder Lotharius: Pepijn werd over Aquitanië gesteld, Lodewijk over Beijeren. Sedert stierf keizerin Hermengarde, en de keizer scheen zoozeer beladen met zijne smarten, dat men naauwelijks anders verwachtte, dan dat hij ten klooster zou gaan. Maar zijne raadslieden schoolden om hem zamen en spraken van een vernieuwd huwelijksleven. Zij verzamelden de schoonste dochteren der rijksgrooten aan het hof, en weldra vond Lodewijk troost in de liefde van Judith, dochter van een beijerschen graaf, met wie hij straks voor het altaar stond. Judith was zóó welopgevoed, geleerd, geestig en in schoonheid uitmuntende, dat zelfs bisschop-

1) Vgl. Arend, I, bl. 385; Giesebrecht, *Gesch. der deutschen kaiserz.* I, s. 134 ff.; Martin, *Hist. de France*, II, p. 365 ss.

pen en monniken, Rhabanus Maurus, Walafridus Strabo en anderen, haren lof verhieven [1]. Dit alles kon echter niet beletten, dat deze echt een der rampzaligste was, waarvan de geschiedenis geheugenis bewaart, omdat zijne gevolgen niet alleen Lodewijk, maar het gansche rijk in eene zee van ellende stortte.

In 823 schonk Judith haren vroeg verouderenden gemaal een zoon, die den naam van Karel den kale heeft gedragen. Toen deze een leeftijd van zes jaren had bereikt, begeerde de moeder, die hem met hartstogtelijke liefde beminde, zoodat zij gereed was niet alleen haar eigen geluk, maar ook het welzijn van millioenen onderdanen voor hem op te offeren, een koningrijk voor den knaap, en Lodewijk was gereed haren wensch te voldoen, ofschoon hij daartoe nemen moest van hetgeen hij reeds vroeger aan zijne oudere zonen had geschonken. Deze spanden nu zamen tegen hunnen vader. Lodewijk en Judith werden voorwerpen van den fellen haat der hooge geestelijkheid, die in de splitsing des rijks den ondergang van de eenheid der kerk meenden te zien [2], en de keizer had een leven van onrust, schande en gevangenis gedurende eenige jaren. Eindelijk werd eene nieuwe rijksverdeeling gemaakt, waarbij Beijeren aan Lodewijk den duitscher bleef, en bijna de gansche monarchie aan Lotharius en Karel den kale kwam. De keizer verdeelde haar in tweeën, een oostelijk en een westelijk deel, en liet de keus aan Lotharius. Deze nam het eerste, waarvan de Maas de grensscheiding was [3].

Lodewijk de vrome stierf den 20n Junij 840, en met hem ging de eenheid des keizerrijks, die tot heden nog een schijnbestaan had gehad, voor altijd ten grave. Zijne drie zonen voerden tot in 843 een bloedigen oorlog, die door een verdrag werd besloten, waarbij Duitschland van

1) Zie Martin, p. 386.
2) Vgl. Warnkoenig en Gerard, *Hist. des Caroling.* II, p. 37, 42 ss.
3) A. w. p. 68, 69.

Frankrijk werd gescheiden. Lotharius behield de keizerlijke waardigheid en met haar Austrasië, waartoe ons vaderland behoorde [1]. Hij stierf in 855, en nu deelden zijne drie zonen het gebied. Lotharius II bekwam, behalve de alamanische streken op den linker-rijnoever, Friesland, dat thans tot het zoogenaamde Lotharingen behoorde [2].

Lotharius II overleed in 869, zonder wettige kinderen na te laten. Sinds dien tijd werd Lotharingen een twistappel der vorsten van Duitschland en Frankrijk, en na een strijd van bijna eene eeuw kwam het in bezit van Otto I, later keizer van Duitschland. Deze verdeelde het in 945 in Opper- en Neder-lotharingen, waarover hij verschillende hertogen aanstelde, en na dien tijd was ons vaderland niet alleen door kerkelijke, maar ook door politieke banden steeds aan Duitschland verbonden, tot aan den dag der afzwering van Spanje in de zestiende eeuw [3]. Zoo werden de keizers van Duitschland onze opperste vorsten, en onze bisschoppen en graven duitsche rijksgrooten.

Terwijl onze vaderen onder de frankische en duitsche vorsten stonden, heerschte ook hier te lande het leenstelsel [4]. Bij dit stelsel lag het beginsel ten grondslag, dat de vorst de wettige bezitter des lands was. Als zoodanig gaf hij landerijen, bosschen en wateren aan onderdanen of vreemde gunstelingen ten gebruike of in leen, op voorwaarde van hulpbetoon in den oorlog, en dat wel voor een bepaalden tijd of voor hun leven. De gebruikers legden bij het aanvaarden der leengoederen hunne beloften van trouw af, en heetten leenmannen. De ambtenaren, waardoor de frankische en duitsche vorsten hier te lande heerschten, waren, gelijk wij reeds vroeger zagen, graven. Toen de leenen algemeen waren geworden, werden ook de graafschappen, d. i. de magistraturen met de daaraan

---

1) Vgl. Giesebrecht, s. 137.

2) Vgl. Bilderdijk, *Gesch. des vaderl.* I, bl. 105; Giesebrecht, s. 139.

3) Bilderdijk, I, bl. 106; Arend, II, bl. 25.

4) Over den oorsprong van het leenstelsel zie men, behalve Kluit, Bilderdijk en and., Arend, II, bl. 10, vv.; Giesebrecht, s. 128 f.

als bezoldiging verbonden goederen, leenen. De graven waren derhalve leenmannen, en niet alleen als onderdanen en ambtenaren, maar ook als leenmannen van den koning of keizer afhankelijk. In den aanvang waren de leenen niet erfelijk, en monarchen, die hun gezag onverminderd wenschten te bewaren, gedoogden niet dat zij het werden; maar hooge ambtenaren begeerden natuurlijk hunne heerlijke stelling aan hunne zonen of magen na te laten, en meer en meer gelukte hun dit onder de elkander steeds bekampende en dikwerf zwakke Karolingen, totdat de groote leenmannen in Nederland eerst feitelijk, en daarna, onder Karel den eenvoudige, regtens erfelijke heeren zijn geworden [1]. Intusschen bleef de oppermagt des rijks steeds bij den koning of keizer. Vandaar dat onze graven, ofschoon zij zich vaak als onafhankelijken tegenover hunne vorsten gedroegen, deze toch als hunne opperhoofden beschouwden, die zij althans volgens de bestaande vormen huldigden, en van wier majesteit luister daalde op hunne waardigheid.

De graafschappen hier te lande waren aanvankelijk klein, maar sommige smolten, ten gevolge van verschillende omstandigheden, twisten, erfenis, aanhuwelijking enz. samen. Daardoor verdwenen vele, maar andere werden des te magtiger en aanzienlijker. Hiertoe behoort inzonderheid het graafschap Holland, welks oudste geschiedenis in het duister ligt en welks stichting op verschillende jaren wordt gesteld. Dirk I, met wien de reeks der erfgraven van Holland door onze geschiedschrijvers gewoonlijk aangevangen wordt, maar die in de streken, waarover hij regeerde, zeker zijne voorgangers had [2], wordt geroemd als stichter van een nonnenklooster te Egmond en als herbouwer der houten kerk van Adelbert aldaar [3]. Zijn vermoedelijke opvolger, Dirk II, werd door keizer Otto III met vele goederen in Holland, West-friesland en Zeeland

1) Vgl. Arend, II, bl. 15 v.
2) Arend, bl. 21.
3) *Holl. Chron.* ed. Kluit, p. 19.

begiftigd, zoodat hij omstreeks 985 een aanzienlijk grondgebied had [1]. Zijn zoon Arnoud kwam eenige jaren daarna aan de regering. De West-friesen, die steeds hunne onafhankelijkheid poogden te bewaren, weigerden hem te huldigen, en vandaar een krijg, die omstreeks 998 den graaf bij Winkel het leven kostte. Hij liet drie zonen na, waarvan Dirk III zijn opvolger was [2]. Zeeland werd toen aan Holland ontnomen, maar later weder aan Floris II opgedragen.

De oorspronkelijke kern van het sticht van Utrecht, d. i. van het wereldlijk gebied onzer bisschoppen, was de gouw Niftarlake, d. i. de grensgouw, zoo genoemd omdat zij de scheiding tusschen Friesland en het frankische gedeelte van ons vaderland uitmaakte. Reeds in 722 was zij onder dien naam bekend. Zij paalde waarschijnlijk aan de noordzijde aan de Zuiderzee, zuidelijk aan de Lek, ten oosten aan Naarderland, ten westen aan Kennemeren Rijnland. Men vermoedt, dat de stad Utrecht van ouds de zetel der gouwgraven zal geweest zijn; doch wegens de voorregten der bisschoppen, die, gelijk wij later zien zullen, door de frankische en duitsche vorsten zeer begunstigd en ongemerkt wereldlijke magthebbers werden, moesten de gouwgraven spoedig onder de bisschoppen staan, zoodat zij hunne ambtenaren en leenmannen en ook hunne advokaten werden. In een diploma van Karel Martel van 725 of 726 is spraak van „graaf Erkenfried, advokaat van den bisschop" [3]. Misschien waren ook Walger, zijn zoon Radboud en zekere Hatto zulke gouwgraven [4]. Hoe het graafschap van den bisschop — want grafelijke magistratuur bezat hij, ofschoon hij den titel niet voerde — zich allengs uitbreidde, totdat het sticht eindelijk in tweeën verdeeld werd, Neder- en Over-sticht, merken wij later op.

Het hertogdom Gelre of Gelderland was in dit tijdsge-

1) Arend, II, bl. 27.
2) Arend, bl. 30 v.
3) Bij Heda, p. 31.
4) Van den Bergh, *Middelned. geogr.* bl. 165 vv.

wricht nog niet aanwezig; maar de graafschappen Teisterband, Hameland, Gelre en andere, die er later toe behoorden, bestonden of kwamen op [1]. Ook in het noorden des lands, beoosten het Vlie, waren kleine graafschappen, die later ondergingen, nadat in de elfde of twaalfde eeuw het friesche verbond der zeven Zeelanden was ontstaan, welks oudste geschiedenis echter onbekend is [2].

Wanneer wij ons den staatkundigen toestand onzer vaderen in de negende en tiende eeuw vertegenwoordigen, valt het ons terstond in het oog, dat de eenheid der natie, die in het oude Friesland onder koning Radboud schijnt bestaan te hebben, verloren was. Het volk was verdeeld in kleine staten, die eerst opkwamen, en onderling niet vereenigd waren dan door den gemeenschappelijken band, die hen aan het frankische en duitsche rijk hechtte. Die band was zwak, bestemd om allengs alle kracht te verliezen, en dikwerf onnut of schadelijk, daar de rijksvorsten vaak onhandige of baatzuchtige regenten waren, die òf de belangen van Nederland verwaarloosden òf uit egoïsme benadeelden. Zoo laat het zich begrijpen, dat ons volk, niettegenstaande het zijne oude dapperheid met de voorvaderlijke godsdienst niet opgegeven had, toch voorshands onmagtig moest zijn, om zijne vrijheid en nieuwe godsdienst op voldoende wijze te verdedigen, waar deze door stoutmoedige en talrijke vijanden van buiten werden aangegrepen. Zulke vijanden ontbraken niet; zij kwamen in scharen uit het noorden, om gedurende meer dan twee eeuwen het land en de jonge kerk zóó te teisteren, dat beiden meermalen den ondergang nabij schenen te zijn.

1) Vgl. F. Nettesheim, *Gesch. der stadt und des amtes Geldern*, Cref. 1863, I, s. 13, ff.

2) Ack. Stratingh, II, 2, bl. 107; vgl. Arend, I, bl. 379. Zie ook De Haan Hettema, *Wat zijn de zeven Zeelanden*, in de *Vrije Fries*, IV, 255 vv. Die een meer volledig overzigt wenscht van de indeeling van ons vaderland in graafschappen gedurende dit tijdperk, gebruike de aangeh. werken van Van den Bergh en Ack. Stratingh.

§ 2.

Invallen der Noormannen in Nederland[1].

Terwijl het christendom zich in ons vaderland meer en meer vestigde, waren de scandinavische volken nog in massa aan hun voorouderlijk heidendom gehecht. Zij werden door de Angelsaxen, Franken en Friesen naar hunne volksstammen niet onderscheiden, maar met den algemeenen naam van Noormannen (Nordmanni) bestempeld, onverschillig of zij in Zweden of Noorwegen of in Deenemarken te huis behoorden. Echter mag men aannemen, dat het grootste contingent dergenen, die aldus heetten, door de Deenen werd geleverd. Deze toch waren het, die, ten gevolge van hunne geografische ligging, vooral de Noordzee met hare oevers en eilanden bestookten, gelijk de zweedsche vrijbuiters inzonderheid de kusten der Oostzee bevoeren. Wat vroeger de Friesen en Saxen hadden gedaan, deden met en lang na hen deze Noormannen: geharde kinderen van de zee, oefenden zij onder hunne zeekoningen met gewapende schepen kaapvaart op breede schaal, totdat zij, meer en meer meester geworden van de kunsten des krijgs, zich van de baren op de oevers waagden en vervolgens dieper in de landen van het frankiesch gebied, om daar te rooven en te branden, of er zich voor korter of langer tijd te vestigen. De geschiedenis dezer woestelingen op hun eigen bodem is vóór de achtste eeuw over het geheel duister. Wel ge-

1) De geschiedenis der Noormannen met betrekking tot Frankrijk, Engeland, Schotland en andere landen, heeft in de laatste veertig jaren hare niet zelden voortreffelijke bewerkers gehad, Depping, Thierry, Palgrave, Lappenberg, Worsaae en anderen. Een belangrijk overzigt van hunne invallen in Europa in het algemeen werd geleverd door Maurer, *Die bekehrung des norwegischen stammes zum christenthume*, Münch. 1855, I, s. 48 ff., een werk waarvoor de noordsche bronnen met ijver geraadpleegd werden. Warnkoenig en Gerard gaven een verslag van de bedrijven der Noormannen vooral in België, *Hist. des Caroling.* II, p. 206 ss.; onze Van Bolhuis schreef een uitmuntend werk over *De Noormannen in Nederland*, Utr. 1834 v. 2 DD.

wagen kronijken en overleveringen van hen, maar zóó dat het ware van het valsche niet meer gescheiden kan worden. Dit echter is zeker, dat de harde luchtstreek, waarin zij leefden, hunne woudrijke, schaarsch bebouwde landen, en de noordsche zeeën, waarop zij vooral hun bestaan zochten, kwalijk geschikt waren om de natuur van dit krachtig geslacht te verzachten. Zij waren verdeeld in vele kleine rijken, die met elkander in eeuwigdurenden krijg leefden. Hunne koningen waren aanvoerders in den strijd en op den strooptogt, regters en raadgevers in vredestijd. Stoute jagers en zwemmers door wilde stroomen, hartstogtelijke spelers, luidruchtige feestgangers en bierdrinkers, wier gelagen vaak door de wraakzuchtigste daden bezoedeld werden, verlieten zij gaarne hun vaderland, om op de golven buit en avonturen te zoeken. Velen hunner vorsten, zegt men, hadden, door inlandschen krijg verarmd, geen duim gronds in bezit; maar deze waren des te rijker aan roofzieke volgelingen; want „die nooit onder een berookt dak sliepen en nooit bij den haard den drinkhoorn ledigden," heetten de ware zeekoningen [1].

De eerste invallen der Noormannen in het frankische gebied hadden reeds in den aanvang, of althans vóór het midden der zesde eeuw plaats, maar eerst in de achtste namen zij een ernstiger karakter aan. Karel de groote was meermalen gedrongen zijne oorlogsmagt te gebruiken, om hun geweld tegen te gaan, en in zijne laatste levensjaren was hij met het oog op hen niet zelden bekommerd over de toekomst van zijn rijk. De keizer — zoo luidt het bekende verhaal des kronijkschrijvers [2] — gebruikte eenmaal, in eene der zuidelijke zeeplaatsen van Frankrijk vertoevende, met zijn hofstoet het middagmaal in eene burgzaal, van waar men door de vensters het uitzigt over de zee had. Terwijl men aan den disch zat, vertoonden zich

1) Van Bolhuis, a. w. I, bl. 12 v.
2) Monach. Sangall. Pertz, II, p. 757 s.

in de verte eenige vaartuigen, die de aandacht der hovelingen trokken. De een meende, dat het joodsche, de ander dat het afrikaansche, een derde dat het britsche kooplieden waren, die de haven zochten. Karel alleen herkende, aan de rapheid hunner bewegingen, zijne noordsche vijanden. Men maakte terstond jagt op hen, en zij vloden; maar den ouden held rees een traan in de oogen en hij slaakte een zucht, en terwijl zijne grooten verwonderd op hem zagen, riep hij: „niet voor mij zelven ben ik bevreesd, dat dit volkje mij zal schaden, maar ik bedroef er mij over, dat zij zich nog bij mijn leven op deze kusten durven wagen; en daarom bovenal treur ik, omdat ik de rampen voorzie, die door hen over mijne nakomelingen en hunne onderdanen zullen komen!" De nageslachten hebben die sombere voorspelling in gedachtenis gehouden en er reden voor gehad!

In het jaar 810 zond Godfried, een moedig koning van een groot deel der Deenen, wiens ondernemingsgeest den Franken reeds bekend was, eene vloot van twee honderd schepen naar Friesland, welker bemanning zich door ons land een weg zou banen, om zoo dieper in het frankische gebied door te dringen, terwijl de koning zelf dat gebied waarschijnlijk van eene andere zijde wilde aanvallen. De bode, die Karel den groote te Aken het eerste berigt van dien aanslag bragt, had te gelijk van de aanvankelijke gevolgen te melden. De Noormannen hadden de eilanden op de friesche kust — waarschijnlijk de eilanden boven de Zuiderzee en Oostfriesland — deerlijk verwoest, en waren vervolgens met hunne barken aan het vaste land gekomen. De Friesen waren hun in drie benden te gemoet gesneld, maar verslagen en op schatting gesteld. Het was bij die gelegenheid, naar men meent, dat de vijanden, na vele wreedheden gepleegd te hebben, de St. Maartenskerk te Groningen, welligt eene stichting van Ludger, verwoestten, en te Bedum Walfried met zijn zoon Rathfried ombragten, beiden verdienstelijke christenen, die later in die streken als martelaren van de zijde

der kerk zekere vereering genoten [1]. Karel haastte zich zijne legermagt te verzamelen, en trok den vijand te gemoet tot aan de Wezer en de Aller, waar Godfrieds hevigste aanval te wachten scheen. Dáár echter kon de keizer den togt staken, naardien hij vernam, dat Godfried door een zijner vasallen gedood was, en zijne vloot zich van Friesland verwijderd had [2].

Na keizer Karels dood was Lodewijk de vrome geenszins onbewust van de gevaren, waardoor zijn rijk van de zijde der Noormannen bedreigd werd. Op het voetspoor zijns vaders liet hij de grenzen in staat van tegenweer brengen en de havens aan de kusten van bezetting voorzien [3]. Verder mengde hij zich meer en meer in de geschillen, die de Deenen onder elkander hadden, en dat niet alleen met politieke bedoelingen, maar ook in de hoop van die hardnekkige heidenen voor het christendom te winnen. Die hoop scheen weldra vervuld te zullen worden. Lodewijk trok zich de belangen van den deenschen koning Harold aan, en in 825 of 826 had hij het genoegen dien vorst met zijne gemalin te Ingelheim bij Mentz te zien doopen. Harold zwoer nu als koning der Deenen den keizer leentrouw, wat den goeden Lodewijk, hoezeer het een ijdele vorm was, niet weinig vleide, en werd daarop met rijke geschenken overladen. Daar de keizer intusschen wist, dat de gekerstende Harold als zoodanig aan de magtigste partij onder de Deenen niet aangenaam kon zijn, besloot hij hem in de nabijheid van zijn vaderland een toevlugtsoord en eigendom te verschaffen. Hij beleende hem met een aanzienlijk graafschap ten oosten van het

1) Men vindt het verhaal van Walfrieds en Rathfrieds dood bij Joh. a Leidis, *Chron. Belg.* V, c. 26, p. 86. Hij plaatst de gebeurtenis na den dood van bisschop Frederik van Utrecht in 838, maar schijnt intusschen der Noormannen inval van 810 in het oog te hebben, dien Einhardus bedoelt. Vgl. Molanus, *Indiculus sanctor. Belgii*, p. 80; *Oudh. van Gron.* bl. 342 v.; Diest Lorgion, *Beschr. der stad Gron.* I, bl. 12 vv. Te Bedum wordt de nagedachtenis der beide martelaren tot heden bewaard door twee beeldjes in het kerkkoor, en soms door maskeraden, op hun sterfdag (3 Dec.) gehouden. Zie Zuidhof, *Gesch. van Rottum*, Uithuiz. 1857, bl. 146.

2) Einhardi *Annal.* Pertz, I, p. 197; vgl. Bolhuis, I, bl. 35 vv.

3) *Chron. Moissiac.* Pertz, I, p. 311.

tegenwoordige Friesland, aan welke schenking later andere binnen onze grenzen toegevoegd werden. Harold zal nu met zijn broeder Roruk en andere Noormannen Wijk bij Duurstede, Kennemerland en Walcheren bezeten hebben [1].

Lodewijks weldadigheid aan Harold, waardoor de slechts in schijn bekeerde koning met zijne Deenen in het hart van ons vaderland gevestigd werd, sleepte voor onze voorouders de rampzaligste gevolgen na zich. De Deenen toch, die tot de van Harold afkeerige partij behoorden, kwamen den vorst, die zich had laten kerstenen en daardoor in hun oog dubbelen haat verdiende, in zijne friesche leengoederen bestoken, en hunne woestheid had scherper prikkels dan te voren, om zich hier te lande te openbaren. In 834 verscheen wederom eene deensche vloot op onze kust. Hare manschappen liepen dorpen en gehuchten af, brandende en plunderende. Zij voeren den Rijn op, Utrecht, dat hun voorshands te magtig was, voorbij, naar Wijk bij Duurstede. Een deel der stad werd aan de vlammen prijs gegeven, en een aantal inwoners over de kling gejaagd of in slavernij weggevoerd. Ofschoon de bisschopsstad gespaard werd, moet de schade der kerk groot geweest zijn, daar Wijk bij Duurstede reeds door Karel den groote aan St. Maarten was geschonken [2].

In 835 stroopten de Noormannen andermaal het land af, en Wijk bij Duurstede werd wederom hun prooi, en een jaar daarna verwoestten zij Witlam of Witland, eene handelsplaats in de omstreken van den Briel [3], waarna zij zich nogmaals naar Duurstede wendden. Lodewijk de vrome trok in persoon naar Friesland om de vijanden te verjagen, en zij weken. Maar in 837 vielen zij in Walcheren. Daar brandden en moordden zij als gewoonlijk, en zij sleepten geld en vrouwen weg. De geestelijkheid dier dagen zag in de rampen van Walcheren Gods strafgerigten over de zonden der bewoners,

1) Zie de door Van Bolhuis, bl. 57, aangeh. pll.
2) Van Bolhuis, bl. 74 v.
3) Van den Bergh, *Middel-ned. geogr.* bl. 40, 220.

waarover wij later zullen spreken. Nadat de vijand eenigen tijd op het eiland vertoefd en er „eene groote menigte christenen gedood had," toog hij weder naar Duurstede, om zijn boos werk voort te zetten, totdat Lodewijks naderende krijgsmagt hem naar zijne schepen dreef[1]. De keizer, die te Nijmegen eene rijksvergadering hield, deed weldra onderzoek naar de goede trouw dergenen, die met de bewaking der kusten belast waren, en men meldde hem, dat wederstand niet zelden onmogelijk was geweest, en dat hier en daar de Friesen geweigerd hadden tegen de Noormannen ten strijde te gaan. Dit laatste berigt heeft onze geschiedschrijvers met verwondering doen vragen, wat de Friesen, wien het geenszins aan dapperheid ontbrak, bewogen mag hebben zich van den strijd tegen hunne vijanden te onthouden, en zij hebben verschillende antwoorden gegeven. Bedriegen wij ons niet, dan geeft ons de annalist, wien wij vooral de kennis van der Noormannen inval in dien tijd te danken hebben[2], een wenk, die ons op het regte spoor brengt. Hij zegt namelijk, dat de keizer, „om der Friesen ongehoorzaamheid te onderdrukken," niet alleen graven tot hen zond, maar ook „moedige abten". Het schijnt derhalve, dat de ongehoorzamen, die den Noorman weigerden te bekampen, òf heidenen zijn geweest, òf in het heidendom teruggevallen christenen, wier sympathie van de Franken naar de Deenen neigde, en die daarom door monniken ten gunste van het christendom gestemd moesten worden.

De weeën, die de Noormannen over ons land en onze kerk bragten, werden vermeerderd tijdens de regering van Lotharius I. Ook deze begunstigde Harold en bevestigde zijne leenen op Walcheren en elders, niettegenstaande de christelijke landzaten, die de schijnbekeering van Harold en diens broeder Roruk[3] uit hunne werken

1) Van Bolhuis, bl. 79 v.
2) Prudent. Trec. *Annal.* Pertz, I, 430 s.
3) Volgens sommigen zijn Harold, zijn zoon Godfried en zijn broeder Roruk werkelijk apostaten van het christendom geworden. Zie Maurer, a. a. o. I, s. 55 f.

in hare onwaarde hadden leeren kennen, het eene verfoeijelijke daad achtten, dat een christen-vorst zijne christelijke onderdanen prijs gaf aan „hunne vervolgers, die de duivelen dienden". Maar Lotharius, wien de kerkelijkheid zijns vaders vreemd was, hoorde niet, en gebruikte de Noormannen gaarne om de landen, die zijne broeders aanhingen, te geeselen [1].

In 845 oorloogden de Noormannen in het hart van Frankrijk, en het land sidderde onder hunne slagen. Karel de kale kocht hen af voor groot geld. Nu spoedden zij zich echter naar ons vaderland, waar zij in den aanvang ernstigen tegenstand vonden, maar in latere ontmoetingen den Friesen zware nederlagen toebragten. Zij vertrokken niet, voordat zij het land verwoest en de kerken in de asch gelegd hadden. Een jaar daarna maakten zij wederom een inval, die dezelfde rampen ten gevolge had. De schrik, dien zij verbreidden, was zóó groot, dat Gent, waar men van het lijden der friesche christenheid vernomen had, door zijne priesters en monniken verlaten werd. Deze namen met hunne relieken de wijk naar St. Omèr. De zeeschuimers toch waren gewoon, de overblijfselen der heiligen met smaad te bejegenen. In het volgende jaar drong wederom eene bende Noren in onze streken. Zij plunderden Wijk bij Duurstede en namen de Betuwe in bezit [2].

Een der zwaarste invallen van de Deenen had ons vaderland in of omstreeks 857 te verduren. Zij verwoestten wederom Wijk bij Duurstede, liepen de Betuwe af en namen nu ook Utrecht in. De verdedigingswerken der stad werden door hen nedergehaald, hare kerken omvergeworpen, de meeste inwoners met sommige hunner geestelijken doodgeslagen. Bisschop Hunger en eenige zijner kanoniken, gelijk wij later zien zullen, ontkwamen met moeite en vlugtten naar Lotharius II in het Luxemburgsche. Het was waarschijnlijk in die dagen, dat de Noormannen

1) Van Bolhuis, bl. 89.
2) Van Bolhuis, bl. 93 vv.

ook Kennemerland afstroopten en de kerk van den h. Adelbert te Egmond verstoorden. Toen ook, naar men meent, trof hun zwaard het hoofd van Jeron of Jeroen, die later in sommige deelen van ons vaderland met liefde als een heilige vereerd werd. Hij zal een angel-saxische priester geweest zijn, die zich jegens de heidenbekeering verdienstelijk maakte en te Noordwijk door de Deenen gevangen en gedood werd, nadat hij zijn geloof op glansrijke wijze verdedigd had[1]. Sedert 857 tot 874 volgden bij herhaling nieuwe invallen, die alle soortgelijke tooneelen van moord en verwoesting aanbragten, zoodat de arme landzaten niet zelden tot vertwijfeling vervielen.

Karel de dikke, die in 881 keizer werd, schonk den Noormannen onder hunnen aanvoerder Godfried weder eenige graafschappen in Kennemerland, onder voorwaarde, ook bij vroegere beleeningen aan de Deenen gemaakt, dat zij deze streken tegen hunne eigene landgenooten voortaan beschermen zouden. Maar de verongelijkte onderdanen waren daardoor geenszins beveiligd. Straks werd Deventer, dat na Utrechts verwoesting het middenpunt onzer kerk was, ingenomen, verbrand en gedeeltelijk uitgemoord[2]. Sedert was de ellende der Friesen zóó groot, dat zij in onze kronijken en andere gedenkstukken hartroerende merken heeft nagelaten. Beka en anderen verhalen, dat Godfried allen als slaven behandelde, zoodat hij hen noodzaakte met stroppen om hunne halzen te gaan, waaraan zij bij de minste wederspannigheid werden opgeknoopt, en dat zij gedwongen werden hunne huisdeuren tegen het noorden te timmeren „en ze zóó laag te maken, dat zij zich bij het uitgaan telkens voor het vaderland hunner

---

1) Zie over Jeroen, Beka, p. 28, 32; Heda, p. 54; Joh. a Leidis, *Annal. Egm.* p. 5, en vooral zijn *Chron. Belg.* p. 85, 89, 108. Vgl. Molanus, *Indiculus ss. Belg.* p. 44; *Oudh. van Rijnl.* bl. 596 v. 617 v.; Lat. *Bat. s.* I, p. 115. Een *Vita S. Jeronis* komt voor in een HS. van omstreeks 1500, in de verzameling van den heer Schinkel te 's Gravenhage. Over den tijd van Jeroens dood handelde, na anderen, Royaards, *Invoer.* bl. 385. Eene populaire bewerking zijner legende leest men in den *Volksalm. voor nederl. kathol. voor* 1861, bl. 1 vv.

2) Van Bolhuis, bl. 144 vv.

overheerschers buigen moesten"[1]. Zijn zulke berigten welligt overdreven, wat toch geenszins zeker is, in de oude friesche landregten ontmoet men herinneringen van den weedom, onzen vaderen in die dagen door hunne vijanden aangedaan, welke men niet zonder reden als onwedersprekelijke bewijzen van hun diep lijden verzameld heeft. „Wanneer de Noorman", — zoo heet het in het zoogenaamde „Ius municipale Frisonum" — „iemand gevangen neemt, en hij uit het land gevoerd wordt, en zijn erf wordt intusschen verkocht, en hij komt weêr in het land binnen dertig jaren, zoo aanvaarde hij zijn erf wederom" zonder tegenspraak van anderen[2]. Bij de behandeling der vraag, onder welke omstandigheden eene weduwe het goed van haar kind mogt verkoopen, wordt geantwoord: „wanneer een kind gevangen en gebonden en heengevoerd wordt noordwaarts over de zee, of zuidwaarts over de bergen, dan mag de moeder haars kindes erve beleenen of verkoopen en haar kind lossen en zijn leven redden"[3]. Op eene andere plaats is spraak van de wijze, waarop de ongelukkige Fries behandeld moest worden, als de vijand hem slaaf gemaakt en tot verschillende misdaden gedwongen had. „Zoo de Noorman een man gevangen neemt, en hem zijns ondanks wegvoert, en hem weder in het land brengt, en die man doet dan schade, zoodat hij een dorp verbrandt, eene vrouw verkracht of een mensch doodslaat, eene kerk verbrandt of eenig ander kwaad volbrengt,". zoo hij daarna ontvlugt of gelost wordt en wederom in het vaderland en tot de zijnen komt, en men hem aanklaagt over de misdaden, die hij met de Noormannen gedaan heeft, „zoo zegge hij dat het aldus is", maar hem zal geen leed geschieden, „want hij deed gelijk zijn heer, wiens knecht hij was, geboden had"[4]. Te regt heeft men opgemerkt,

---

1) A. w. bl. 148.
2) Bij De Haan Hettema, *Oude friesche wetten*, II, bl. 85.
3) A. w. bl. 84.
4) A. w. bl. 93 v.; vgl. Wiarda, *Asega-buch*, Berl. 1805, s. 97, en Van Bolhuis, bl. 150.

dat zulke voorzorgen, in de wetboeken der Friesen opgenomen, meer dan breede verhalen, ons leeren kunnen, in wat naamlooze ellende zij in die dagen verzonken waren, en welken nadeeligen invloed de kwellingen hunner vijanden op hunnen wandel hadden.

De lotgevallen van ons vaderland in het laatst der negende eeuw zijn slechts uiterst onvolledig bekend. Welligt kwamen de landzaten, onder de bescherming der meer en meer opkomende graven van Holland, en ten gevolge van hunne meerdere geoefendheid in het bekampen van de Noormannen, tot eenige verademing. Maar zeker is het, dat de kerk steeds in een kwijnenden toestand verkeerde. Als wij opmerken, dat bisschop Radboud, die zijn verblijf tegen zijn zin meestal te Deventer moest houden, in 917 ter laatstgenoemde stede begraven werd, mogen wij daaruit besluiten, dat de kerkelijke hoofdstad nog steeds in handen der Deenen of in staat van verwoesting was. Balderik, die Radboud opvolgde, treurde bij zijne komst te Utrecht bij de puinhoopen der kerken van St. Maarten en St. Salvator. Maar nu naderden ook betere dagen voor het bisdom. De kerkvoogd, die de vriendschap en het vertrouwen van den voortreffelijken Hendrik den vogelaar genoot, herstelde de verdedigingswerken en heiligdommen der stad Utrecht [1], en sedert werden de bezittingen der kerk aan hare vijanden ontwrongen en door vorstelijke geschenken weldra vermeer-

---

1) Volgens Van Bolhuis, bl. 182, wist bisschop Balderik »Otto I te bewegen, om zijnen broeder Bruno met eene aanzienlijke krijgsmagt af te zenden, ter bevrijding van de stad Utrecht en de omliggende gewesten". Bruno zal die taak voorspoedig volbragt hebben, waarop »Balderik in het gerust bezit der bisschoppelijke stad geraakte". Royaards, *Invoer*. bl. 389, berigt iets diergelijks: »Balderik, geholpen door de legermagt van Bruno, herwon den zetel des bisdoms en herstelde de schade", enz. Beide geleerden lieten zich misleiden door Beka, p. 33, en vooral door Heda, p. 75, om het onmogelijke te verhalen. Bruno was nog een kind, toen Balderik reeds in bezit van Utrecht was. Bruno toch werd in 929, toen hij eerst vier jaren oud was, door Hendrik naar Utrecht gezonden, om daar door den bisschop opgevoed te worden. Zie Ruotgeri *Vita Brunonis*, Pertz, VI, p. 255; vgl. Lohr, in zijn opstel *Bruno I, aartsb. van Keul.* in den *Kalender voor de protest. in Nederl. voor* 1860, bl. 60 vv.

derd. Tijdens de glansrijke regering van Otto I, die in 973 stierf, drong het christendom meer en meer in het noorden door, zoodat de prikkels, die de Deenen gedurig naar het zuiden dreven, allengs van hunne scherpte begonnen te verliezen. Te gelijker tijd werden in verschillende landen van Europa gepaste verdedigingsmaatregelen genomen, die den ouden vijanden ontzag inboezemden. Toch bragten zij onzen vaderen en den bewoners van andere landen nog leed en schade toe tot in den aanvang der elfde eeuw, in de dagen van onzen bisschop Ansfried.

De invallen der Noormannen in ons vaderland, die gedurende twee eeuwen zich telkens herhaalden, moesten op het gansche bestaan onzer voorouders, en ook op dat van hunne kerk, een veelzijdigen invloed uitoefenen. Hunne naaste gevolgen waren, hier als elders, deerlijke verstoring van het huiselijk en maatschappelijk leven, dat zich onder den invloed der christelijke beschaving eerst onlangs begon te ontwikkelen. Plundering, moord en brand waren gedurig wederkeerende rampen, waarvoor niemand veilig was. Het getal der familieleden werd verkleind, daar velen omgebragt of in slavernij weggevoerd werden; de akkers lagen woest, en alle middelen van bestaan kwijnden. Geen wonder dat de schrijvers van dien en later tijden klaagden, dat het land slechts doornen en distelen droeg, daar het ontvolkt was en de landhoeven door de bewoners verlaten waren [1]. Door de onlijdelijke plagen verdrukt en door de nieuwe godsdienst, die voor de meesten nog louter vorm was, slechts in geringe mate gesterkt, ja welligt door haar nog dieper gebogen, waar zij het aardsche leed als teeken van ongunst en straffende geregtigheid der hemelmagten leerde beschouwen, verzonken de landzaten somtijds in moedeloosheid. De gedurige strijd en dagelijksche aanschouwing van geweld en wraakgierige daden verwilderden de gemoederen. Men keerde weder tot zekeren staat van barbaarschheid, en dat te eerder, daar de middelen, waardoor de onkunde der geesten en de ruwheid

---

1) Zie de pll. bij Van Bolhuis, bl. 151, 205.

der zeden aanvankelijk verzacht waren, grootendeels ophielden te bestaan. Kerken en kloosters waren de voorwerpen, waaraan de zucht om te plunderen en te verwoesten, die de Noormannen, nevens hun afkeer van de steeds noordwaarts voortdringende Franken, herwaarts dreef, zich het eerst en het meest liet gelden. Die gebouwen, meestal van hout en riet opgetrokken, lieten zich wel is waar ligt herstellen, maar hoe weinig baatte het herstel, als bijna jaar op jaar de verwoesting herhaald werd! De inrigtingen van onderwijs, die te Utrecht, en elders bij de opkomende kapittelen, gelijk wij later zien zullen, bestonden, gingen te gronde, waar de geestelijken en monniken gedood of verjaagd werden. Wel bleven sommigen onzer bisschoppen met hunne klerken, zooals b. v. Radboud met de zijnen, zooveel de omstandigheden gedoogden, trouw in de verzorging der ongelukkige gemeenten en, gelijk ook de vroeger vermelde Jeroen zal gedaan hebben, voor de heidenbekeering werkzaam, maar dit alles kon wel niet veel vrucht dragen. Terwijl de christelijke landzaten voor de vijanden vloden of door hen gedood werden, zoodat het getal der geloovigen afnam, werd de menigte der afkeerigen van het christendom telkens versterkt, wanneer de frankische koningen den Deenen met hunne volgelingen gelegenheid gaven om zich op Walcheren, in Kennemerland, te Utrecht en elders te vestigen. Waar dit geschiedde, verkeerden de inwoners, zoo al niet in volkomen slavernij, dan toch in een staat van afhankelijkheid, waarbij de godsdienstvrijheid verloren moest gaan. Wanneer men nu bij dit alles in aanmerking neemt, dat de Friesen de vormen der nieuwe godsdienst eerst onlangs hadden aangenomen, terwijl de geest, die in de vormen woonde, hunne harten nog weinig of niet gewijd had, dan laat het zich voorstellen, dat bij velen eene reactie der pas verlaten Wodanedienst moest ontstaan, die hun te magtig was. De God der christenen moest hun, onder de rampen die zij leden, een zwak beschermer der zijnen schijnen; de Deenen, wier harten aan de oude goden hingen, werden de

heeren des lands, en zegepraal op zegepraal bekroonde hunne ondernemingen; de Franken, die der christenen broeders heetten, lieten hunne medechristenen te dikwerf meêdoogenloos ten prooi aan hunne vervolgers, of leverden hen over aan hunne dwingelandij. Zoo kon het niet anders, of apostasie moest een maar al te gewoon verschijnsel worden, en als men het christendom verliet, kon aansluiting aan de Noormannen naauwelijks uitblijven; en waar deze plaats had, schaarde men zich te ligt aan de zijde der vijanden, om met hen te rooven en te moorden, zelfs ten koste van vaderland en landgenooten [1].

Hoezeer het niet te betwijfelen valt, dat de slagen, door den noordschen geesel onzen voorouderen toegebragt, de negende en tiende eeuw tot het rampspoedigste tijdperk onzer geschiedenis hebben gemaakt, zouden wij ons echter bedriegen, zoo wij meenden, dat de uitwerking der verdrukkingen voor land en kerk alleen eene nadeelige ware geweest. Volken, evenzeer als enkele personen, komen door strijd en tegenspoed niet zelden tot hoogere ontwikkeling. Zoo ging het in zekere mate ook den Friesen. Terwijl huisgezinnen, maatschappij en kerk door der Deenen geweld de wreedste stoornissen ondergingen en velen den moed opgaven, leerden meer wakkere naturen hare individuële en gemeenschappelijke krachten gebruiken, en onder haren invloed werden wel geen nederlandsche staat, maar toch kleine staten gevormd, die onder de toenemende magt hunner graven en edelen zich zelve en anderen redden van den ondergang. Overal werden burgen en kasteelen aangelegd, onder wier muren de landzaten bescherming vonden, en wier bewoners zich straks meer of min vrienden van beschaving en kunstzin en niet zelden ook van de godsdienst betoonden. Zoo werden de grondslagen gelegd voor onze latere steden, die onmisbaar zijn geweest tot vorming van onze nationaliteit en het gansche hoogere en lagere leven des volks [2]. De schade, welke

1) Vgl. Van Bolhuis, bl. 211.
2) Vgl. Van Bolhuis, bl. 230 vv.

de kerk van hare vijanden leed, was zeker groot, wanneer hare heiligdommen verstoord, hare goederen geroofd, hare priesters verjaagd, hare gemeenten verstrooid werden; maar zij, wier geloof de vervolgingen overleefde, waren doorgaans ijverig om haar weder op te helpen en hare wonden te genezen. De frankische en duitsche vorsten, gelijk wij later zien zullen, gingen daarin voor, als zij den bisschoppen aanmerkelijke schenkingen deden, en de aanzienlijken des lands volgden dat voorbeeld door kerken en kloosters te vernieuwen of te stichten, waarin de overblijfselen der beschaving geborgen en niet zelden met verhoogde liefde aangekweekt werden. Inmiddels wonnen de geestelijken aan invloed bij zoo velen als het christendom getrouw bleven. Onder den druk der tijden verootmoedigd, moest men, nu vooral niet minder dan in latere eeuwen, aan de voorbede der klerken voor de leeken zeer hechten, en waar zij naar den geest dier dagen het volk in den heidenschen Noorman een dienaar der duivelen leerden zien, laat het zich begrijpen, dat men „uit ijver voor God en de heilige kerk" zich voornam dien Noorman te dooden [1]. Zoo werd de kerkelijke zin bij velen verhoogd, wat in een eerst onlangs gekerstend land zijne nuttige zijde had, al was deze op zich zelf geenszins een waarborg voor wezenlijke godsdienstigheid. Maar ook wezenlijke godsdienstigheid ontkiemde hier en daar onder de heerschende ellende, en te midden van tooneelen van krijg en bloedstorting begonnen zich nu en dan bewijzen van menschelijkheid en christenzin voor te doen, die men als vruchten der beproeving mag aanmerken.

In het jaar 873 verscheen op de kust van Oostergo boven Dokkum eene vloot, wier manschap aangevoerd werd door een beruchten Noorman, Rudolf geheeten, wiens strooptogten en geweldenarijen het frankische gebied reeds menigwerf schade hadden gedaan. Toen hij met zijne bende aan wal gekomen was, eischte hij brandschatting van de Friesen, onder bedreiging, dat hij „alle mannen dooden

1) Vgl. Royaards, *Invoer*. bl. 382, 391.

en alle vrouwen en kinderen slaven zou maken", zoo men weigerde. Maar de aangevallenen lieten zich geen schrik aanjagen. „Zij riepen den Heer aan, die hen meermalen gered had", en snelden den vijand te gemoet. Naauwelijks was de strijd aangevangen, of Radolf sneuvelde; honderden vielen aan zijne zijde, en de overigen, wien men den terugtogt naar de vloot afgesneden had, bergden zich „in zeker gebouw", welligt eene hoeve of kerk, waarin zij zich verdedigden. Terwijl de Friesen dit gebouw belegerden en de uitslag van den strijd niet meer twijfelachtig was, wierpen sommigen de vraag op, wat men met de overwonnenen straks uitrigten zou? De gevoelens waren verschillend en aan voorslagen tot harde maatregelen zal het wel niet ontbroken hebben. Eindelijk verhief zich de stem van den aanvoerder, een Noorman, die zich tot het christendom bekeerd en jaren lang in Friesland gewoond had. Hij sprak zijnen dapperen van „Gods genade", die hun tegenover den overmagtigen vijand gesterkt had en doen zegepralen, en van hunne verpligting om, nu zij verwonnen hadden, onnoodige bloedstorting te vermijden; men zou de overgeblevene vijanden slechts zekere schatting laten betalen, en hun de geloften afeischen van voortaan het rijk van den frankischen koning niet meer te zullen aantasten. Het christelijk woord genoot eene goede ontvangst bij de Friesen, en zij, die weinige jaren te voren waarschijnlijk niet zouden gerust hebben, voordat het lijk van den laatsten Noorman verstijfd voor hunne voeten had gelegen, lieten de vernederde vijanden edelmoedig vrij en met hunne schepen aftrekken [1].

---

1) *Annal. Fuldens.* Pertz, I, p. 386 s.; vgl. Van Bolhuis, bl. 122 v.

§ 3.

Bisschop Alberik, Theodard, Hamokar, Rixfried; Frederik I en Alfrik.

Terwijl de geschiedenis der invallen van de Noormannen in Nederland ons eenigzins met de uitwendige lotgevallen onzer kerk in de negende en tiende eeuw bekend maakt, staan ons slechts weinige middelen ten dienste, om ons aangaande haren inwendigen toestand gedurende dat zelfde tijdperk in te lichten. Tijdens de verdrukking, die vooral onze klerken en monniken trof, was de productie op het gebied der letteren uit den aard der zaak gering, en wat men voortbragt, is onder de verwoesting, waaraan het land gedurig prijs gegeven was, grootendeels verloren gegaan [1]. De eenige gedenkstukken bijna, die ons hier als bronnen van eersten rang dienen kunnen, zijn diplomen, schenkingsbrieven en diergelijke, ten voordeele der kerk gegeven, en vooral de biografiën onzer kerkvoogden, door tijdgenooten of later levenden opgesteld. Maar die gedenkstukken zijn zeer weinige in getal, niet zelden verminkt, soms opzettelijk vervalscht, en wat zij inhouden werd door onze middeneeuwsche en latere geschiedschrijvers maar spaarzaam aangevuld, ja te dikwerf door verkeerde voorstelling verduisterd. Het voornaamste, waartoe

---

1) In den aanvang der elfde eeuw, klaagde zekere Oetbertus, een geestelijke, die als jongeling met bisschop Adelbold naar Utrecht kwam, dat onder de verwoestende hand der Deenen boeken waren verloren gegaan, een geschrift over bisschop Frederik I en vele andere:

Est quia combustus iam Danis forte libellus,
De ipso factus fuerat qui magnus et amplus,
Cum multis aliis libris, dum funditus urbis
Traiecti muros heu! diruerent venerandos.

Bij de Bollandisten *ad d.* 18 *Julii*, p. 457.

zij ons gezamenlijk in staat stellen, is een oppervlakkig overzigt van de rij der bisschoppen, die in dit hagchelijk tijdsgewricht aan het hoofd der kerk stonden, een overzigt dat ons gedurig onbevredigd laat, maar nu en dan toch gelegenheid geeft, personen en toestanden gade te slaan, wier kennis ons omtrent het algemeen karakter der tijden eenigermate inlicht.

Nadat de vrome abt Gregorius op den 25n Augustus 775 gestorven was, kwam het bestuur der friesche kerk, volgens den wensch van den overledene en zijne geestelijken, in handen van Alberik (Albricus), die geen Angelsax was, zooals sommigen schreven, maar een neef van Gregorius en dus met dezen een spruit van den stam der Merovingen [1]. Karel de groote schijnt de belangen der friesche christenheid gaarne aan hem toevertrouwd te hebben; hij schonk hem, of liever aan de St. Maartenskerk te Utrecht, wier hoofd hij was, in 777 aanzienlijke bezittingen te Wijk bij Duurstede en elders. Toch was Alberik toen nog geen bisschop, hoewel hij onze kerkzaken, gelijk Gregorius vóór hem, regelde, en waarschijnlijk door de utrechtsche geestelijkheid tot bisschop verkozen was [2]. Hij aanvaardde de waardigheid echter iets later, nadat hij door den kerkvoogd van Keulen geordend was [3]. Van zijn verderen levensloop en werkzaamheden is weinig bekend. Dat hij door Ludger de kerk van Lebuïnus te Deventer deed herbouwen, en door dezen de geestelijke belangen der Friesen in Oostergo liet verzorgen, hebben wij vroeger berigt [4]. Later zullen wij zien, dat hij te Utrecht in de school zich ook met het onderwijs inliet. Hij stierf omstreeks 782, terwijl Wituchint met zijne Saxen en Friesen

1) Zie boven, bl. 163.

2) In de »traditio Caroli" van 777, te Nijmegen afgegeven, bij Heda p. 41, en Van Mieris, I, bl. 7, heet Alberik »presbyter atque electus rector" der St. Maartenskerk. Royaards, *Invoer*. bl. 283, heeft hierop geen acht geslagen en laat hem, op voetspoor van Mabillon, reeds in 776 tot bisschop ordenen. Over de vermoedelijke redenen, waarom de ordening niet vroeger plaats had, spreken wij later.

3) Altfrid. *Vita Liudg*. Pertz, II, p. 408.

4) Boven, bl. 178.

onze gemeenten boven het Flie verwoestte [1], en werd in de St. Salvatorskerk te Utrecht begraven [2].

Nog minder dan van Alberik weten wij van zijne drie naaste opvolgers, Theodard, Hamokar en Rixfried. De twee eerstgenoemden zullen mannen van frieschen bloede geweest zijn [3], een bewijs dat Karel de groote, onder wien zij onze kerk bestuurden, ook in de keuze der prelaten, die hij aan haar hoofd liet plaatsen, het nationaal gevoel zijner onderdanen eerbiedigde. Beiden ook worden door Beka „beroemde predikers" genoemd, eene lofuiting, waarvoor wij geene gronden weten aan te wijzen, maar die het vermoeden wettigt, dat zij ijver voor het bekeeringswerk hebben geopenbaard. Rixfried was, volgens het opschrift, dat in de veertiende eeuw, en waarschijnlijk reeds vroeger, zijn graf in de St. Salvatorskerk sierde [4], een aanzienlijk man, die voordat hij bisschop werd, de waardigheid van graaf bezat. Wanneer hij den utrechtschen stoel in bezit nam, is wel niet meer te bepalen. Dit staat echter vast, dat hij, zooal niet door Karel den groote, dan toch door Lodewijk den vrome begunstigd werd, gelijk blijkt uit een brief van laatstgenoemde, die in 815 of 825 afgegeven werd [5], en waarin Rixfried met zijne

1) Altfrid. *Vita Liudg*. Pertz, II, p. 410. Het *Chron. Moissiac*. Pertz, I, p. 297, plaatst zijn dood op 784. Volgens Royaards, *Invoer*. bl. 283, en anderen, was zijn sterfdag 21 Aug. Het oude *necrologium* van St. Salvator (HS. der veertiende eeuw in het prov. archief te Utrecht) heeft: „xviij Kl. Decembr. obiit Albricus ep. Traiect."

2) Zie het grafschrift op bisschop Frederik bij Matthaeus, *Fundat. eccles*. p. 65.

3) Beka, p. 21; *Batav. s*. I, bl. 490 s. Heda, p. 43, berigt, dat Hamokar, volgens sommigen, een Angelsax was.

4) Zie dit grafschrift in uiterst gebrekkigen staat bij Matth. l. l. p. 68 s. en *Anal*. III, p. 33. Een meer zuiveren tekst leveren wij in onze Bijlage IV.

5) Zie de confirmatie bij Heda, p. 45, en Van Mieris, I, bl. 11 v. Jaartallen en indictiën beiden worden, volgens Buchelius ad Hedam, p. 47, in verschillende afschriften verschillend opgegeven. De lezing „anno secundo, indict. octava" (= 815) is welligt de ware; die van Heda, „anno undecimo, indictione secunda," kan kwalijk echt zijn, daar Lodewijks elfde regeringsjaar in de derde indictie valt (= 825). Zie de tabel bij Weidenbach, *Calendarium*, Regensb. 1856, s. 88. Maar voor „secunda" kan ook „tertia" hebben gestaan.

kerk bevestigd werd in het genot der inkomsten en voorregten, door Karel en diens voorzaten aan de St. Maartenskerk te Utrecht reeds vroeger geschonken. Uit denzelfden brief blijkt, dat Rixfried dit teeken van Lodewijks goedwilligheid te beurte viel, opdat hij „de heidenen, die tot het christendom bekeerd werden, zou kunnen voeden en onderwijzen". Dat de bisschop voor de zaak der missie wezenlijk belangstelling getoond heeft, schijnt ons zijn vermeld grafschrift te verzekeren [1].

Rixfrieds opvolger was de in de roomsche kerk als heilige vereerde Frederik I [2]. Volgens zijne oude biografie zoon eener adellijke friesche familie, en volgens de latere overlevering afstammeling van koning Radboud, te Sexbierum bij Franeker geboren [3], werd hij door zijne godvruchtige moeder reeds vroeg naar de school te Utrecht

---

1) »Paganos stravit, hinc et eos pepulit." Heeft de dichter misschien ook aan verdrijving der Noormannen gedacht? Maar dat deze Utrecht reeds onder Rixfried bestookt hebben, blijkt niet.

2) Een uitvoerig *Vita S. Friderici* werd uitgegev. door Surius, *ad d.* 18 *Julii*, p. 215 ss., en beter door de Bollandisten, *ad d.* 18 *Julii*, p. 460 ss. De schrijver of interpolator is waarschijnlijk een vreemdeling geweest, daar hij meldt (c. 11), dat Bonifacius te Utrecht begraven is. Dat hij lang na Frederik leefde, blijkt uit zijn berigt aangaande zekere geestverschijning, waarbij hij zich beroept op oude menschen, die bisschop Balderik overleefden (c. 23), en uit zijne bekentenis, dat hij niet wist op wat wijze keizerin Judith was gestorven, »cum non sit litteris annotatum." De laatste regelen melden, dat Frederiks hoofd in 1362 als een reliek met goud versierd werd; maar zij kunnen door latere hand bijgevoegd zijn. Beka heeft de biografie gebruikt. Tegen de stelling van Baillet (*Table crit. servant à l'hist. de la vie des saints du mois de Juillet*, p. xv), dat het stuk in de twaalfde of dertiende eeuw gesteld werd, heb ik geen bezwaar, mits men erkenne, dat de schrijver oude documenten of aanteekeningen heeft gebruikt, waaraan hij het zijne in legendarischen geest toevoegde. Die oude aanteekeningen moeten geschreven zijn in een tijd, toen de hooge geestelijkheid hare veeten tegen Lodewijk den vrome en Judith nog niet had vergeten, want beiden worden hier geschilderd als godvergeten menschen, aan wie niets goeds was. Werkelijk bestaat er grond om aan te nemen, dat zij gedeeltelijk gesteld zijn door den reeds vermelden Oetbertus. Zie de Bolland. l. l. p. 457, s; vgl. boven, bl. 255, n. 1. Verder raadplege men over Frederik, Cuperus' *Commentar. praevius*, bij de Bolland. l. l. p. 452 ss.; Mabill. *Act. ss. ord. Ben. Saec.* IV, 2, p. 590; Baillet, op 18 *Juillet*, p. 264 ss.; *Bat. s.* I. bl. 497 vv.

3) Johan. a Leid., *Chron. Belg.* p. 74; vgl. Matth. *Anal.* III, p. 35.

gezonden en onder de bijzondere zorg van Rixfried geplaatst. Na zijne jongelingsjaren aan de beoefening der letteren en de pligten der mindere rangen van het klerikaat besteed te hebben, werd hij tot priester gewijd, terwijl hij zich reeds vroeger verdienstelijk gemaakt had door het catechetisch onderrigt, dat hij aan de nog onbekeerden in zijne omgeving gaf[1]. Nadat Rixfried overleden was, begeerden „de geestelijkheid en het volk" te Utrecht hem tot bisschop, en Lodewijk de vrome gaf zijne goedkeuring aan dien wensch. De keizer ontbood hem naar de plaats aan den Rijn, waar hij te dien tijde vertoefde, Mentz of Nijmegen misschien, en „reikte hem den herderstaf toe"[2], waarna Frederik geordend werd en naar Utrecht keerde. Wanneer een en ander plaats had, kan niet naauwkeurig bepaald worden[3]. Dit is echter zeker, dat hij in 828 als bisschop met eenige goederen werd begiftigd, en dat hem in 834 iets dergelijks te beurt viel[4]. In de waarneming van zijn ambt zal Frederik een voorbeeld van naauwgezetheid geweest zijn; men noemt hem als een ijverig herder, krankenbezoeker en prediker, die de zich vermenigvuldigende gemeenten van kerkgebouwen voorzag, en volgens bisschoppelijk gebruik van die dagen gedurig visitatie-reizen maakte, om ook op van Utrecht verwijderde plaatsen zich van den staat zijns bisdoms te verzekeren, en de belangen van leer en tucht te behartigen. Hoe hij de zoogenaamde ariaansche en sabelliaansche ketterijen in de omstreken van Staveren bestreed, en het zendgerigt op Walcheren hield, zullen wij later zien. Van de geestelijken, die hem in de vervulling zijner moeijelijke ambtspligten bijstonden, is ons Odulfus eenigermate be-

1) »Multos, qui primi parentis noxia detenti fuerant culpa, catechizavit." Bij de Bolland. l. l. p. 460.

2) »Baculum tradidit pastoralem." Bij de Bolland. l. l. p. 462.

3) Zeker niet vóór 817, gelijk Arend, I, bl. 389, meende.

4) Zie de beide diplomen bij Joh. à Leidis, l. l. p. 77, 78, en Pertz, II, p. 217 s.; vgl. *Bat. s.* I, bl. 522 vv., waar in een bijschrift op beide stukken berigt wordt, dat zij op last van Frederik geschreven werden. Vgl. de Bolland. l. l. p. 455.

kend, een priester van Oirschot in Noordbrabant, die te Utrecht een man van grooten invloed werd en daar en elders later als een heilige is vereerd [1]. Dat Frederik een beschaafd en geletterd man was, blijkt uit hetgeen wij van zijne vriendschapsbetrekking met Rhabanus Maurus weten. Rhabanus zond hem onder andere boeken zijn commentaar op het evangelie van Mattheüs, opdat hij er een afschrift van liet maken; later droeg hij hem zijne verklaringen van het boek Josua op, en schreef hij een uitvoerig lofdicht op hem [2]. Te midden van zijn bedrijvig ambtsleven schijnt Frederik ook diep in de politieke bewegingen zijner dagen betrokken geweest te zijn. Toen Lodewijk de vrome en zijne gemalin Judith met hunne zonen over de rijksverdeeling kampten, schaarde hij zich even als de meeste hooge geestelijken, die met de eenheid des rijks ook de eenheid der kerk wenschten te bewaren [3], aan de zijde van de kinderen tegen den vader. Zoo wij Frederiks biografie vertrouwen mogen, zal de bisschop den keizer bij verschillende gelegenheden harde waarheden gezegd en zelfs op de ontbinding van zijn echt met Judith aangedrongen hebben. Dat een en ander werkelijk plaats gehad heeft, is geenszins onwaarschijnlijk, al betwijfelen wij het, of Frederik onder de gronden, die hij voor het breken van den huwelijksband bijbragt, ook de ongeoorloofdheid van den echt, als binnen de verboden graden gesloten, zal opgenomen hebben [4]. Maar hoe dit zij, zeker is het, dat Frederik in of omstreeks 838 het slagtoffer van twee sluipmoordenaars werd, en dat tijdgenoot en nageslacht den moord algemeen aan den haat van Judith

---

1) Eene korte, weinig beteekenende biografie van Odulfus vindt men bij Surius, *ad d.* 12 *Junii*, p. 181 s.; eene tweede, uit verschillende HSS. gecompileerd, bij de Bollandisten, *ad d.* 12 *Junii*, p. 592 ss., en van hen overgenomen en vertaald in *Bat. s.* I, bl. 532 vv.

2) Zie den opdragtsbrief van Rhabanus bij Mabill. *Saec.* IV, 2, p. 41 s.; het lofdicht vindt men uit Broweri *Sidera* vertaald in *Bat. s.*, I, bl. 515 vv. Het latijn leest men ook bij de Bolland. l. l. p. 456.

3) Zie boven, bl. 235.

4) Vgl. Arend, I, bl. 388.

toeschreven [1]. De booswichten troffen den bisschop, terwijl hij, na de mis gelezen te hebben, in de St. Jánskapel [2] der St. Salvators-kerk vertoefde. Hij werd in eene der beide krypten van genoemde kerk begraven en later als een martelaar des geloofs gevierd [3].

Na den dood van Frederik ontstond onder de geestelijken te Utrecht spanning over de keus van zijn opvolger. Wat de oorzaak der oneenigheid geweest is, weten wij niet; maar hare uitwerking was ongunstig en niet tot eer der strijdende partijen. Men koos namelijk zekeren Craft, een tragen van geest, die zijne benoeming van de hand wees met het woord: „ik heb overvloedig veel goed; waarom werpt gij mij zulk een last op de schouders" [4]? De kanoniken hadden het daarop aan den boven vermelden Odulfus te danken, dat de tweede verkiezing ge-

---

1) Behalve Frederiks biografie schrijft ook Wilh. Malmesb. bij Pertz, XII, p. 454, den moord van Frederik aan Judith toe. Baillet en anderen dachten aan de wraakgierigheid der bewoners van Walcheren tegen Frederik. De biografie heeft niets, dat daar henen wijst.

2) Zie over deze kapel *Oudh. van Utr.* I, bl. 181. De St. Salvatorskerk wordt, c. 11 der biografie, »templum beatissimae matris Dei" genoemd. Dit geschiedt soms ook in officiële stukken. Zie a. w. bl. 178; vgl. Matthæi *Fundat. eccles.* p. 53.

3) *L'art de verifier les dates*, XV, p. 42, plaatst Frederiks sterfdag op 17 Maart; onze kalenders spreken van 18 Julij (niet Junij, zooals Royaards, I, bl. 121, schreef), en zoo ook de *ordinarius* van St. Salvator (zie boven, bl. 148, n. 1), waar men bij dat datum leest: »Frederici ep. Traiect. et martiris. Ad vesperas priores descendent domini ad sepulchrum S. Frederici et manent ibi usque ad suffragia, cum quibus ad medium ecclesiae ascendent. — — Lectiones in novo passionali de ipsius vita. Missa in cripta cantabitur." De biografie van Frederik zegt, c. 20, dat zijn moord omstreeks de »dies caniculares" plaats had. Over zijne relieken zie men *Bat. s.* I, bl. 519 vv. De zonderlinge inscriptie, bij zijn graf voormaals ingehouwen (»vestes cur sacras," cæt.) en door Matthæus, *Fundat. eccles.* p. 65 s. medegedeeld, laat zich verklaren uit de biografie, c. 7, bij de Bolland. l. l. p. 469 ss. en Joh. a Leid. p. 81. Daniel, *Thes. hymnolog.* V, p. 161, vermeldt eene kerkhymne op Frederik, waarvan hij een paar verzen opgeeft; eene andere, door de Bollandisten uit een utrechtsch MS. uitgegeven (*ad d.* 18 *Julii*, p. 452), deelen wij in onze Bijlage V. mede.

4) In het bovenvermelde *Vita S. Odulfi* bij Surius, l. l. p. 182, waaraan wij deze bijzonderheid ontleenen, heet de man die zoo sprak, Crastus. De naam Craft was in ons vaderland en Duitschland voormaals gewoon. Beka, p. 27, schrijft ook Craft, en zoo ook Drakenb., *Aanhangsel op de kerkel. oudh.* bl. 289.

lukkiger uitviel. Zij benoemden Alfrik [1], die volgens Beka en anderen een broeder van Frederik zal geweest zijn en een man van groote vroomheid. Reeds in 838 had hij zijne waardigheid aanvaard, blijkens een diploma van dat jaar [2]. Van zijn bestuur is niets bekend, dan dat het door de geweldenarijen der Noormannen moeijelijk gemaakt werd [3].

§ 4.

Bisschop Eginhard, Ludger, Hunger, Odilbald en Radboud.

Tusschen Alfrik en Hunger stonden twee bisschoppen aan het hoofd onzer kerk, waarvan wij bijna niets dan de namen vermeld vinden. Eginhard werd door Beka niet eens genoemd; maar Heda heeft hem te regt in herinnering gebragt, daar het bleek, dat de kerkvoogd in 846 van Lotharius I een brief ontving, die hem en de St. Maartenskerk en al het hare van 's keizers bescherming verzekerde [4]. Het vermoeden van sommigen [5], dat wij hier den beroemden Einhard, den vriend van Karel den groote, aantreffen, behoeft, na hetgeen dienaangaande door anderen geschreven werd [6], geene wederlegging meer. Op Eginhard zal Ludger gevolgd zijn. Hij ontving in

1) Volgens *Vita S. Odulfi.* l. l. werd niet Alfrik, maar Hunger gekozen, »qui licet vultu deformis esset — meritis insignis erat". Van Heussen en van Rijn, *Bat. s.* I, bl. 596, hebben deze fout trachten te dekken, door aan te nemen, dat Hunger het episcopaat voor een tijd aan Alfrik heeft afgestaan en later weêr op zich genomen. Intusschen hebben zij de woorden »qui licet vultu deformis" enz. ook op Alfrik betrokken. Dat laatstvermelde Frederik werkelijk opgevolgd heeft, is niet te betwijfelen. Beka en Heda vermelden het, en wat meer zegt, zijn diploma van 838 bewijst het.

2) Bij Joh. a Leid. p. 83 s.; vgl. Heda, p. 51.

3) Beka, p. 27.

4) Heda, p. 52. Sommigen hebben aan de echtheid van het diploma van Lotharius I getwijfeld, maar zonder grond, naar het ons toeschijnt. In ondergeschoven stukken gebruikte men gaarne bekende namen. Over de woorden »veteris Traiecti ecclesiæ vocatus episcopus," die aanleiding gegeven hebben tot het vermoeden, dat Eginhard gekozen, niet als bisschop bevestigd geweest zal zijn, leze men *Bat. s.* I, bl. 562. Zij zijn eene bekende formule tot aanduiding van geordende en bevestigde bisschoppen.

5) *Bat. s.* I, bl. 556 vv.

6) Royaards, *Gesch. van het christend. in Nederl.* I, bl. 123 vv.

850 ten behoeve zijner kerk goederen van zekeren Baldrik [1].

Na Ludger kwam Hunger aan het bestuur. Een bevestigingsbrief van Lodewijk II, den broeder van Lotharius II, leert, dat hij het in 854 aanvaard had [2]; maar niet lang had hij den bisschopsstaf gedragen, of de Noormannen overweldigden Utrecht. Zij verwoestten de St. Maartenskerk, doodden eenige kanoniken en verstrooiden de overige geestelijken. Hunger vlugtte met sommigen der zijnen naar Lotharius II in het Luxemburgsche, en deze schonk hem in den aanvang des jaars 858 het klooster van St. Pieter of St. Odiliënberg bij Roermond, opdat hij daar „veilig God mogt dienen" [3]. De van zijn zetel beroofde bisschop had intusschen bij de hooge magten der wereld en kerk niets van zijn aanzien verloren. Een jaar na zijne vestiging op den St. Odiliënberg vinden wij hem met de aanzienlijkste prelaten van het frankiesch gebied in de vergadering van Toul, waar de gewigtigste staats- en kerkzaken van dien tijd werden behandeld en onder anderen ook de belangen der scholen aan den keizer en koning werden aanbevolen [4]. In 863 werd hij naar de vergadering van Metz geroepen, om daar met de rijksgrooten over de huwelijksaangelegenheden van Lotharius II te raadplegen. Krankte verhinderde hem echter op te komen [5]. Intusschen had zich des bisschops toestand in het vaderland aanmerkelijk verbeterd, en schijnt hij naar Utrecht weêrgekeerd te zijn. In Frankrijk althans koesterde men de overtuiging, dat hij zelfs bij de Noormannen

1) Zie den brief bij Joh. a Leid. p. 86 s. en beter bij Drakenb. *Aanhangsel*, bl. 287 vv. In de inscriptie bij Matthaeus, *Fund. eccl.* p. 65, heet Ludger L u g e r u s. In het oude *necrologium* van St. Salvator (zie boven, bl. 257, n. 1) staat: „ix Kl. Martii obiit Lutgerus, ep. Traiect." In *Bat. s.* I, bl. 563, wordt hij allerongelukkigst met onzen apostel van Friesland verward. Zie Royaards, I, bl. 127.

2) Heda, p. 55 s.

3) Zie het diploma bij Heda, p. 57 s.

4) *Conc. Tullon.* c. 10, Mansi, XV, p. 540; vgl. A. Theiner, *Gesch. der geistl. bildungsanstalten*, Maintz 1835, s. 52 f. Onder de akten vindt men den naam Hungarius, maar zonder bijgevoegden titel. Zie Pertz, III, p. 458.

5) Rudolf. Fuld. Pertz, I, p. 375.

in Nederland invloed had. Toen in 862 Boudewijn, graaf van Vlaanderen, Judith, de schoone dochter van Karel den kale, geschaakt had, ontstond hierover eene hooggaande oneenigheid tusschen den koning en den graaf. Roruk, de Noorman, was toen in de nabijheid van Vlaanderen gevestigd, en welligt waren er tusschen hem en Boudewijn reeds onderhandelingen aangeknoopt. Nu rigtte zich de energieke Hincmar van Rheims tot onzen Hunger met een brief, waarin hij hem berigt gaf van den kerkban, die Boudewijn wegens deze schaking getroffen had, en hij droeg den utrechtschen kerkvoogd op te zorgen, dat Roruk, die onlangs christen geworden was, Boudewijn geen hulp zou verleenen. Verder moest hij Roruk aansporen schadevergoeding te doen voor eenige strooperijen, waaraan de Noormannen zich na Roruks bekeering hadden schuldig gemaakt [1]. Waarschijnlijk gaf Roruks overgang tot het christendom Hunger gelegenheid zich tijdelijk te Utrecht te vestigen. Later werd hij welligt op nieuw verdreven: Beka [2] althans wist niet waar de kerkvoogd begraven was, maar hij plaatste zijn dood op het jaar 866 [3].

Odilbald schijnt Hungers opvolger geweest te zijn. Wij ontmoeten hem als bisschop van Utrecht het eerst in 873, in eene kerkvergadering, te Keulen bij gelegenheid der inwijding van de St. Petruskerk aldaar gehouden, eene vergadering waarin een besluit werd genomen, dat voor het leven der kapittelgeestelijken belangrijke gevolgen had [4]. In 887 treffen wij hem andermaal te Keulen aan, in eene provinciaal-synode, die eenige gewigtige bepalingen aangaande zekere kerkroovers maakte, en ande-

---

1) Flodoard. *Hist. Rem.* III, c. 23, *Bibl. max. vet. patr.* XVII, p. 579; vgl. Van Bolhuis, bl. 110.

2) Beka, p. 29.

3) In het oude *necrologium* van St. Salvator leest men: »xj Kl. Januarii obiit Hungherus, ep. Traiect." In het jongere *necrologium* van dezelfde kerk, mede in het prov. archief te Utrecht voorhanden, ontbreekt deze aanteekening.

4) Hartzheim, *Concil. German.* II, p. 359; vgl. Hefele, *Conciliengesch.* IV, s. 492.

re, die den zedelijken wandel van geestelijken en leeken betroffen[1]. Omtrent 's bisschops lotgevallen en bedrijven is overigens weinig bekend. Uit den bevestigingsbrief van koning Zuentebold, in 896 ten zijnen behoeve gegeven[2], blijkt, dat hij, gelijk zijne voorzaten, de zaak der heidenbekeering behartigde, of althans geacht werd die te behartigen. Uit een anderen brief van denzelfden vorst[3] merken wij met genoegen op, dat de bisschop een vriend van de vrijlating der lijfeigenen was. Regino en anderen hebben Odilbald kort na zijn dood als „een heilig man" geroemd[4]. Hij stierf in 899[5].

Radboud, Odilbalds opvolger, was een onzer kerkvoogden, wien onze historieschrijvers tot heden te weinig aandacht hebben geschonken, wat des te meer te betreuren is, naardien de jaren, waarin deze bisschop aan het hoofd onzer kerk stond, tot de duisterste tijden onzer geschiedenis behooren[6]. Hij was van 's vaders zijde afstammeling van een aanzienlijk frankiesch geslacht, maar van de zijde zijner moeder een zoon van den stam des frieschen konings, wiens naam hij droeg. Waldrada, de onwettige echtgenoot van Lotharius II, was zijns vaders

---

1) Hartzheim, l. l. p. 366; vgl. Hefele, a. w. s. 524 f.
2) Bij Heda, p. 63 s.
3) Medegedeeld door Buchelius ad Hedam, p. 70.
4) Regin. *Chron*. Pertz, I, p. 609.
5) Regin. l. l. De naam van Odilbald (= Edelbald, Adelbald) werd door zamentrekking Eylbold (zie de akte van manumissie bij Buchel. l. l.), en hieruit maakten de schrijvers den vorm Egilbold, die somtijds weêr Egilbert werd. Uit deze naamsveranderingen laat het zich verklaren, dat Beka en Heda in Odilbald en Egilbold twee personen meenden te zien. Regino laat Radboud terstond op Odilbald volgen en kent geen Egilbold, en Regino was tijdgenoot.
6) Een *Vita S. Radbodi* werd uitgegeven door Surius, *ad d.* 29 *Novemb.* p. 651 ss. en beter door Mabillon, *Sæc.* V, p. 28 ss. De schrijver is onbekend, maar was een beschaafd man, die zijne stof van Radbouds vrienden ontving, met wie hij zelf omgang had. »Pauca," zegt hij, »commemorabimus accepta ab illis, qui rebus gestis interfuere, ut facilius lector fidem nobis adhibeat", bij Mabill. p. 29. Het stuk is kort, maar tamelijk zaakrijk. Zie verder over Radboud, die, ook wegens zijne schriften, eene monografische behandeling verdient, Baillet, op 29 *Novemb*. p. 460; *Bat. s.* I, bl. 605 vv. en anderen, die wij later zullen noemen, wanneer wij van 's mans pennevruchten spreken.

zuster, en Gunthar, aartsbisschop van Keulen, diens broeder. Bij zijn oom Gunthar te Keulen ontving Radboud zijne eerste opleiding, totdat deze prelaat, als aanhanger van Lotharius en Waldrada, door paus Nikolaas I in 863 in den ban gedaan en afgezet werd [1]. Door deze gebeurtenis van de keulsche kathedraalschool losgemaakt, trok hij naar de hofschool van Karel den kale, welke inrigting door de bemoeijingen van genoemden vorst weder tot een aanmerkelijken trap van bloei was gekomen [2]. Hier sloot hij zich bijzonder bij den toen zeer beroemden Manno, den vermeenden frieschen wijsgeer [3], aan en hoorde hij waarschijnlijk ook de lessen van den geestrijksten geleerde dier dagen, Johannes Scotus Erigena. Na in den kring van de beschaafdste jongelingen zich door geleerdheid en vromen wandel onderscheiden te hebben, reisde hij in 877, toen Karel de kale gestorven was, naar zijne geboorteplaats, Lomagnium [4], waar hij eenigen tijd bij zijne bloedverwanten vertoefde. Vervolgens plaatste hij zich onder de leiding van Hugo, die in 887 te Orleans stierf en in die dagen de beroemdste van alle frankische abten was. Onder dezen zette Radboud zijne letteroefeningen voort, en onder zijn invloed ontwikkelde zich waarschijnlijk ook de monastieke zin, die hem later eigen was [5].

Wat aanleiding gegeven heeft om Radboud, na Odilbalds overlijden in 899, herwaarts te roepen, weten wij niet. Zijn biograaf berigt, dat niet alleen de geestelijkheid

1) Vgl. Hefele, *Conciliengesch.* IV, s. 261.

2) Vgl. Theiner, *Gesch. der geistl. bildungsanstalt.* s. 51 ff.

3) Manno of Nanno is volgens Suffridus Petri en anderen, die het berigt van Suffridus geloovig aannamen, een Fries van Staveren geweest, die commentaren op Aristoteles, Plato enz. zal geschreven hebben. Oudere auteurs, Joh. Trithemius, Beka en and. weten daarvan niets. Dat Manno als beoefenaar der wetenschappen in zijn tijd veel invloed had en hoog geacht werd, is zeker, maar zijne afkomst en geschiedenis zijn bijna geheel onbekend. Hauréau (*Singularités histor.* Par. 1861, p. 28, *De la philos. scholast.* Par. 1850, I, p. 75, 78) heet hem een Ier, Cramer (*Gesch. der erzieh.* s. 79) een Griek; het een is even onzeker als het ander.

4) Lomagne in Gasconje?

5) *Vita S. Radb.* Mabill. l. l. p. 28.

en het volk hem begeerden, maar ook koning Arnulf. Waarschijnlijk heeft laatstvermelde Radbouds verdiensten gekend en hem daarom, en welligt niet minder om zijn frieschen naam en afstamming, bijzonder geschikt geacht voor de waardigheid. Dat hij omstreeks den aanvang van Augustus des jaars 900, weinige dagen vóór den dood van koning Zuentebold, de utrechtsche katheder innam, blijkt uit eene aanteekening van 's bisschops eigene hand[1]. Hij moet toen een man van minstens vijftig jaren geweest zijn. Dit belette hem echter niet de zorg voor het bisdom met frisschen moed op zich te nemen, en wel behoefde hij dien. De Noormannen hadden ook toen Utrecht en de omstreken in bezit, en maakten er het verblijf van den bisschop bijna onmogelijk, zoodat hij meestal te Deventer vertoefde, waar de utrechtsche stoel reeds tijdens bisschop Odilbald zekere voorregten bezat[2]. Van Deventer bezocht hij de kathedraalstad, zoo dikwerf (crebro) de omstandigheden het toelieten, en ook door de overige deelen van Friesland maakte hij gedurig visitatie-reizen, wanneer hij vlijtig onderzoek deed naar den staat des geloofs en der zedelijkheid bij zijne onderzaten, en vooral naar de overblijfselen „der oude dwalingen" des heidendoms, die zich voordeden. De Deenen trachtten hem in dit goede werk te verhinderen, maar ook hun predikte hij dan de bekeering. Eens, toen zij hem te Utrecht op de beleedigendste wijze bejegenden en met den dood dreigden, had de kerkvoogd, die onder de woestelingen waarschijnlijk gedoopte Noormannen kende, den moed om den ban over hen uit te spreken. Toen daarna eene boosaardige ziekte onder hen uitbrak, die velen, „als waren zij door den bliksem getroffen", een haastigen dood deed sterven, meenden de tijdgenooten daarin een bewijs van 's hemels straf-

1) Bij Heda, p. 72, en Pertz, II, p. 218.

2) Zie het diploma van Zuentebold bij Heda, p. 64; vgl. Buchel. p. 74. Zuentebold zal Radboud zelven nog vóór zijn dood op 13 Aug. 900 in het bezit van die regten bevestigd hebben; Heda, p. 71. Volgens Dumbar, *Kerk. en wereltl. Dev.* I, bl. 223 vv. 442 vv., kwam Deventer zelf eerst in 1046 aan onze bisschoppen.

fende geregtigheid te zien[1]. Bij al zijne ambtspligten stelde Radboud zich het edele voorbeeld van Willebrord en Bonifacius voor den geest en „hen poogde hij in alles na te volgen"[2], en even als zij, „was hij een licht op den kandelaar", waarvan weldadige stralen uitgingen. Zijne prediking en gesprekken droegen doorgaans een hoog ernstig karakter. Christus was het geliefdste onderwerp zijner redenen[3]. Zijne hulpvaardigheid en mildheid waren onbegrensd, en dagelijks kleedde en spijsde hij met eigene hand eenige armen en wiesch hun de voeten. Voor het overige was hij met een streng ascetischen zin bezield, ofschoon hij zijne onthouding het meest in het verborgen oefende. Gedurende zijn gansche episcopaat leefde hij als „een volmaakt reguliere monnik". Den tijd, die hem van zijne ambtsbezigheden overschoot, besteedde hij aan lectuur en aan het schrijven van latijnsche gedichten en andere lettervruchten, waarover wij later spreken, die hoofdzakelijk ten gebruike zijner geestelijken bij de kerkdienst bestemd waren[4]. Toen de koning, welligt Lodewijk IV, hem eenmaal in staatszaken wilde gebruiken, weigerde hij standvastig. „Het betaamde geen bisschoppen", zeide hij, „zich met wereldsche dingen in te laten. Hun voegde de geestelijke wapenrusting. Zij moesten voor koning en volk bidden, niet vechten, en zielen winnen, geene aardsche goederen". Ware de geest van dien man op al zijne opvolgers overgegaan, hoe zou de geschiedenis onzer middeneeuwsche kerk een edeler karakter hebben gedragen!

Radboud zette zijn arbeidzaam leven voort tot in vergevorderden ouderdom. Terwijl hij waarschijnlijk eene

---

1) »Peste horrenda tanquam fulminis ictu percussi, omnes fere exstincti sunt, nec unquam impune tulerunt, quoties Traiecti molestia eam affecere." Zóó de biograaf bij Mabill. l. l. p. 30. Indien Royaards, I, bl. 131, Van Bolhuis, bl. 180 v. en anderen de bron gezien hadden, zouden zij zich door de berigten, die Beka, p. 38, Heda, p. 71, *Chron. de Traiecto*, Matth. *Anal.* V, p. 321, en and. er uit trokken, niet hebben laten verleiden tot onnoodige redeneringen en verkeerde voorstellingen.

2) »Nunquam ab ore eius Christus erat", zegt de biograaf.

3) L. l. p. 30.

4) L. l. p. 31.

visitatie-reis door Drenthe[1] maakte, overviel hem zijne laatste ziekte. Hij gebood zijnen geestelijken en dienaren hem, zoo spoedig als de moeijelijke wegen en het najaarsweder toelieten, naar Ootmarsum te voeren, waar hij eene kleine kapel (oratorium) had, waarin hij, wegens de schoone landouw, die haar omringde, gaarne vertoefde en ook wilde begraven werden, „zoo de zijnen het zouden gedoogen". Zijn uitgang was zacht en liefelijk. Met versterv̂ende lippen zong hij nog psalmen en een zijner eigene liederen, en zóó hartroërend, dat de hem omringenden hunne tranen niet weêrhouden konden. Hij overleed den 29n Nov., naar men meent in het jaar 917. Zijn lijk werd naar Deventer vervoerd en daar, onder teekenen van groote liefde bij geestelijkheid en volk, in het noordelijk deel der Lebuïnuskerk begraven[2].

---

§ 5.

Bisschop Balderik, Volkmar, Boudewijn en Ansfried.

Gedurende Radbouds laatste levensjaren bevond zich nu en dan in den kring zijner hem omringende vrienden en geestelijken een jong edelman, die, met het bestuur der graafschappen van Twenthe en Bentheim belast, door zijne schoone hoedanigheden en de zorg, welke hij voor de kerkelijke belangen zijner onderdanen openbaarde, den grijsaard het hoogste vertrouwen inboezemde. Toen de bisschop op zekeren tijd met zijne klerken de mis bediende, riep hij, terwijl de epistel-les afgelezen werd, een paar priesters uit Emmerik, die mede in het koor waren, tot zich, en zeide: „ik zal niet lang meer leven; maar

1) »In pago Trente". L. l. p. 32.

2) L. l. p. 32. Radbouds sterfdag werd te Utrecht feestelijk gevierd. In den *ordinarius* van St. Salvator (zie boven, bl. 148, n. 1) leest men: »iij Kal. Decembr. Radbodi ep. Traiect. et confessoris. De hoc omni feria cantatur, sed non dominica". Uit het passionaal werd zijn leven gelezen en zijn feest met eene octave besloten. Zie over zijn sterfdag Buchel. ad Bekam, p. 33.

houdt dezen jongen man in eere, want hij zal mijn stoel innemen". Op die wijze sprak Radboud bij herhaling ook tot zijne overige geestelijken, en toen hij ten laatste gestorven was, schijnt het kapittel gaarne gedaan te hebben, wat de overledene zoozeer gewenscht had: zij begeerden Balderik tot zijn opvolger, den zoon van graaf Rixfried van Kleef, en een na-bloedverwant van Gieselbert van Lotharingen, die later met Gerberga, zuster van Otto I, huwde [1].

Ziet men uit het medegedeelde, dat Balderik een man van hooge afkomst was, dit is dan ook bijna alles, wat ons van zijne vroegste levensjaren bekend werd [2]. Van wien hij zijne bisschoppelijke waardigheid ontving, en wanneer hij haar aanvaardde, wordt ons niet gemeld [3]. Dit echter mogen wij als zeker aannemen, dat hij reeds vóór 929 binnen de stad Utrecht gevestigd was, naardien koning Hendrik I zijn later zoo beroemden zoon Bruno in genoemd jaar derwaarts zond, opdat de vierjarige knaap onder Balderiks leiding opgevoed wierd [4]; terwijl het daarenboven even zeker is, dat hij in 921 reeds als bisschop van Utrecht bekend stond [5], ofschoon hij toen misschien

1) *Vita S. Radb.* Mabill. l. l. p. 30 s. Over Balderiks geslacht zie men de inscriptie in onze Bijlage IV; Beka, p. 33, en Buchel. ald.; Jungius, *Hist. antiq. comitatus Benthemiensis*, Hanov. 1773, p. 55 ss.; Weeling, *de Plechelmus-kerk te Oldenzaal*, in den *Overijss. alman.* 1841, bl. 205 vv., en Vogel, *Ratherius von Verona*, Jena, 1854, I, s. 158; over zijne betrekking op het graafschap Twenthe en Bentheim, Jungius, l. l. Ook het *Vita S. Radb.* l. l. p. 31, spreekt van zijne „ditio," waarvoor hij door Radboud geestelijken deed ordenen.

2) Sommigen meenen, dat hij omstreeks 897 te Oldenzaal zal geboren zijn. Zie Weeling, t. a. p.

3) Beka, Heda en anderen laten Balderik terstond na Radbouds dood optreden. Indien dit geschied is, moet hij op ongewoon jeugdigen leeftijd geordend zijn. Lappenberg (bij Pertz, V, p. 738) meldt, dat hij den zetel van 928—977 innam, maar brengt geene bewijzen bij. Over het geheel is de chronologie van des bisschops leven bij de oude schrijvers zeer verward. Beka, p. 34, rekent hem 59 regeringsjaren toe; de schrijver van het *Chron. magn.* (bij Buchel. ad Hed. p. 34) 49 jaren; Thietmar (bij Pertz, l. l.) 80 jaren! Volgens de *Annales Hildesh.* (bij Pertz, t. l. p. 91) stierf hij eerst in 995!!

4) Zie boven, bl. 249, n. 1; vgl. Vogel, a. a. o. I, s. 157, f.

5) Zie beneden, bl. 273.

nog niet in de bisschopsstad wonen kon. De staat, waarin hij bij zijne komst te Utrecht, de zaken van kerk en land aantrof, en zijne eerste werkzaamheden heeft hij zelf kortelijk beschreven in een brief van het jaar 934, waarvan de echtheid, naar het ons toeschijnt, aan geen twijfel onderworpen is [1]. Nadat hij door zijn metropolitaan, den aartsbisschop van Keulen, geordend was, zoo verhaalt hij, had hij het noodig geoordeeld de plaats te bezoeken, „waarnaar zijn bisdom genoemd werd". Hij had de stad door de Deenen verwoest gevonden, de St. Maartens- en St. Salvatorskerk verbrand en in puin. Toen was hem het gemoed vol geschoten; hij had zijne tranen niet kunnen weêrhouden en den Heer aangeroepen om hulp, dat hij de vervallen kerk zou mogen herstellen. Daarop was hij aan den arbeid getogen. Hij had eene brug gebouwd, de stad met poorten en een muur voorzien [2], de beide kerken vernieuwd, de verstrooide kanoniken verzameld en de ledige plaatsen in de kapittelen doen aanvullen. Intusschen waren de geloovigen van alle kanten zamengevloeid; met vereenigde krachten hadden zij de Deenen verjaagd en de geroofde kerkgoederen herwonnen, die nu gedurig vermeerderd werden [3]. Dat Balderik bij al deze bedrijven niet door Otto I gesteund werd, die toen de kinderschoenen naauwelijks ontwassen was, en nog veel minder door zijn jongeren broeder Bruno, behoeft, niettegenstaande onze geschiedschrijvers het anders melden [4], wel geen betoog. Maar Hendrik I was den bisschop gunstig, en dit was hem genoeg; want deze vorst was het, die met eene krachtige hand het roer van staat in de duitsche landen had gegrepen, toen het rijk den ondergang nabij was gekomen [5]. Aan hem en later vooral aan zijn zoon Otto I had Balderik de grootste gunsten te

1) Vgl. Buchelius ad Hedam, p. 89.
2) De Boldregtstoren te Utrecht bestond nog in de achttiende eeuw. *Bat. s.* I, p. 615.
3) Zie den brief bij Heda, p. 75 s. en Van Mieris, I, bl. 34 v.
4) Zie b. v. Van Bolhuis, bl. 182. Vgl. boven, bl. 249, n. 1.
5) Zie over Hendrik den vogelaar Giesebrecht, a. a. o. s. 189 ff.

danken, gunsten die niet weinig bijgebragt hebben tot verheffing der wereldlijke magt van hem en zijne opvolgers, gelijk wij elders zien zullen [1].

Van de bisschoppelijke werkzaamheden van Balderik na 934 zijn slechts toevallige berigten tot ons gekomen. Tot zijne bekende verdiensten behoort het herstellen der kerken, die alom in den lande door de Noormannen verwoest waren. Van den herbouw der St. Maartens- en St. Salvatorskerk te Utrecht vernamen wij reeds. Ook de Lebuïnus-kerk te Deventer werd door hem vernieuwd en gewijd [2], en de St. Plechelmus-kerk te Oldenzaal van eene houten in eene steenen herschapen [3]. Te Elst in de Betuwe stichtte hij, volgens eene onzekere overlevering, een collegie van acht kanoniken [4], en misschien eene kapel of een altaar, blijkens een opschrift, dat onlangs ontdekt werd [5]. Als alle ijverige kerkbouwers behoefde Balderik reliekèn. Deze en andere redenen bewogen hem in 966, welligt in gezelschap van Otto I, naar Rome te trekken, van waar hij eene groote menigte overblijfselen der heiligen met zich bragt, gebeente van Pontiaan, Agniet enz., die hij gedeeltelijk aan de kathedraal-kerk te Utrecht schonk [6]. Ook „verhoogde hij" het gebeente van Werenfried, Lebuïnus, Plechelmus, Wiro, Otger, Ieroen, Odulfus en Radboud [7]. Over het geheel schijnt de kerkvoogd een warm voorstander der heiligendienst geweest te zijn, gelijk zijn voorganger Radboud en de beste christenen dier eeuw, en ofschoon de feesten en bedevaarten naar Utrecht, die het gevolg

1) Zie intusschen de brieven bij Heda, p. 79 ss.
2) Zie Molhuysen in den *Overijss. almanak*, 1836.
3) Zie Weeling, a. p. bl. 208.
4) *Oudh. van Utr.* III, bl. 261.
5) In 1857 ontblootte men, bij eene reparatie aan de schoone kerk te Elst, een in den ouden muur gemetselden steen, die deze verminkte inscriptie draagt: . . . LA ISTA CVM ARA A PRAESVLE BALDRICO . . . Door de goede zorg der heeren Vermasen en Van Schermbeek, die mij met den vond vriendelijk bekend maakten, is de steen tegen verder verderf in veiligheid gesteld.
6) Beka, p. 34; Giesebrecht, a. a. O. I, s. 467.
7) Beka; l. l., Joh. a Leid. p. 108 s.; *Bat. s.* I, bl. 617.

waren van de reliekenvereering, welke hij bevorderde, zeer zeker aan de bisschopsstad een aanmerkelijk vertier bezorgden, is het niet noodig te veronderstellen [1], dat Balderik hoofdzakelijk dáárom de zaak des bijgeloofs heeft voorgestaan. Zij behoorde geheel en al tot de vroomheid dier dagen en heeft voor de zinnelijke menigte, die nu uit den staat van verwildering, waarin haar de vervolgingen der Noormannen gedompeld hadden, in de eerste plaats tot zekeren kerkelijken ijver moest opgewekt worden, ongetwijfeld haar nut gehad.

Gedurende zijn gansche bestuur genoot Balderik het hoogste vertrouwen van Hendrik den vogelaar, diens twee voortreffelijke zonen, en hunne moeder, de vrome Mathilde. Reeds in 921 wilde Hendrik, dat de jonge bisschop van Utrecht onder de aanzienlijkste prelaten van Duitschland zijne plaats zou innemen, toen hij in hunne tegenwoordigheid te Bonn zijn verbond met Karel III sloot [2]. In 948 was Otto I te Utrecht, en Balderik nam deel aan des konings besluit, om de abdij van Prumen in het bezit van het klooster te Susteren te stellen [3]. Korten tijd daarna hield Otto zijne groote rijksvergadering te Ingelheim, waarin het lot van koning Lodewijk van Frankrijk en de belangen der kerk van dat land werden behandeld, en ook daar was Balderik tegenwoordig [4]. Toen Otto in 965, na gedurende vier jaren in Italië de schitterendste wapenfeiten volbragt te hebben, op verlangen van Mathilde naar Keulen kwam, om daar, in het aartsbisschoppelijk paleis van Bruno, door zijne moeder het eerst als keizer begroet te worden en met haar en hare overige kinderen een feest des wederziens te vieren, dat op de tijdgenooten onuitwischbare indrukken maakte, mogt Balderik niet ontbreken. Naauwelijks waren de leden der talrijke vorstenfamilie vereenigd, of onze bisschop werd

1) Zoo als Van Bolhuis, bl. 184, deed.
2) Pertz, III, p. 567 s.
3) Beyer, *Urkundenbuch*, I, s. 250.
4) *Ottonis magni constit.* Pertz, IV, p. 25; Flodoard. *Annal.* Pertz, V, p. 395; Richer. *Hist.* II, Pertz, V, p. 603; vgl. Giesebrecht, I, s. 288 ff.

in hunnen kring geroepen, en de zegen, dien hij toen over de hoofden van Mathilde en de haren uitsprak, werd door de edele vrouw met dankbaarheid ontvangen en met gebeden beantwoord [1]. Bruno heeft de verpligtingen, die hij aan Balderik en diens onderwijs had, nimmer vergeten, en in de schenkingsbrieven, waarin Otto belangrijke giften en voorregten aan onzen kerkvoogd gaf, spreekt de keizer met de hoogste achting van bisschop Balderik, „zijns zeer beminden broeders zeer beminden leermeester" [2].

Men plaatst Balderiks dood op het jaar 977 [3]. Hij werd te Utrecht begraven, en het late nageslacht vereerde hem als een weldadig, zachtmoedig en godvruchtig man, dien men niet ten onregte „den vernieuwer van het oude Utrecht" heette [4]. In 1481 werd een gedeelte van zijn gebeente naar Oldenzaal overgebragt en daar in het koor der kerk, die haren luister aan hem te danken had, in eere gesteld [5].

---

1) Zie *Vita Mathild.* Pertz, VI, p. 297. Het gansche tafereel is waardig gelezen te worden.

2) Zie de brieven bij Heda, p. 88 ss. Dat Bruno geen discipel van onzen, maar van een luikschen Balderik is geweest, werd ten onregte beweerd door Chapeauville en lateren. Zie Stallaert en Van der Haegen, *De l'instruction publique au moyen age*, Brux. 1854, p. 121. Anderen daarentegen hebben, evenzeer ten onregte, ook Otto en zijn broeder Hendrik tot Balderiks leerlingen gemaakt. Zóó b. v. de schrijvers van *Bat. s.* I, *bl.* 613 v. en lateren.

3) Beka, p. 34; vgl. het *necrol.* bij Lindeborn, *Hist. episcop. Daventr.* p. 185. In het oude *necrologium* van St. Salvator leest men: »vj Kl. Januarii obiit Baldricus ep. Traiect."

4) Balderiks lof werd groot gemaakt in een opschrift, dat oudtijds in de St. Salvatorskerk te Utrecht op de relieken-kas van St. Pancras gelezen werd, en in de veertiende eeuw in het *necrologium* dier kerk werd overgenomen, met de aanteekening: »præsumendum est quod [hi versus] per incuriam artificis sint transpositi et corrupti." De dichter noemt den bisschop:

Baldricum mitem, tota virtute fidelem,
Pontificem veteris Traiecti iam renovati,
Laus, dyadema, decus, iubilatio, gloria, virtus,
Astra cui iubilant, cui lumen in ethre ministrant.

Balderik was de schenker der relieken geweest. In de *Gesta Fresonum* (uitgeg. door het friesch genootsch. 1853), bl. 128, leest men: »disse Baldericus, guedertieren was sijn toename ghenaemt, omdat hy fula guedertieren wirken in Goedes naeme dede."

5) Vgl. Lindeborn, l. l. In de kerk te Oldenzaal zag ik vóór weinige jaren een levensgroot borstbeeld van Balderik, van zilveren drijfwerk, dat van de

De twee naaste opvolgers van Balderik behooren weder tot de minder bekenden onder onze kerkvoogden. Volkmar, wiens naam in het dagelijksch gebruik der middeneeuwen Poppo luidde — eene vervorming, die onzen geschiedschrijvers onbekend was en aanleiding tot geleerde, maar onvruchtbare redeneringen gaf, en de lijst onzer bisschoppen zonder reden vergrootte [1] — Volkmar, als diaken reeds om zijne vroomheid geprezen, werdt door een tijdgenoot „een zeer beroemd bisschop" genoemd en „een uitstekende in de schare der kerkleeraren [2]". Waaraan hij dien lof te danken had, weten wij niet. Sommigen heeten hem een Fries [3]. Men meent, dat hij in 990 overleden is, waarna Boudewijn I optrad, die eene spruit uit het geslacht der graven van Holland zal geweest zijn en den staf omstreeks vier jaren gevoerd had, toen hij stierf [4].

Aan het einde van dit tijdvak ontmoeten wij nogmaals een man, die, even als Frederik, Radboud en Balderik, eene eere onzer middeneeuwsche kerk is geweest en een weldoener onzer voorvaderen, op wien wij des lezers aandacht te liever vestigen, naar mate onze geschiedschrijvers hem tot heden onachtzamer behandeld en maar al te onbillijk beoordeeld hebben. Wij bedoelen Ansfried [5], Boude-

---

zestiende of zeventiende eeuw schijnt te zijn. Voor het hoogaltaar in het koor, waarvan de vloer betimmerd is, ligt volgens Weeling, a. p. s. 209, een steen met deze inscriptie: »Anno domini 1481 recondita sunt hic cunta [men zal wel sancta moeten lezen] ossa Balderici de Clivis, quondam episcopi Traiectensis ac fundatoris huius collegii, cuius anima requiescat in pace. Amen."

1) *Vita Berwardi*, Mabill. *Sæc.* VI, 1, p. 181; vgl. de Bolland. *Febr.* III, p. 688; Blondeel, *Beschr. der stad Utrecht*, bl. 249 v. Over de identiteit van den naam Volkmar en Poppo (Pop, Fop) zie men Ruotgerus bij Pertz, VI, p. 252, en de aanteek. ald. p. 350. Vgl. Abel, *Die deutschen personennamen*, Berl. 1853, s. 49.

2) Joh. abb. S. Arnulfi *Vita Joh. Gorziens.* Pertz, VI, p. 350.

3) Joh. a Leid. p. 110. In 984 was Volkmar welligt te Keulen. Zie Thietmars *Chron.* Pertz, V, p. 767.

4) Beka, p. 36; Heda, p. 92; vgl. *Bat. s.* I, bl. 627 v.; Van Mieris, *Bissch. munten en zegelen van Utrecht*, bl. 122 v.

5) Ansfrieds biografie kan opgemaakt worden uit Alpertus' *Libri II de diversitate temporis*, Pertz, VI, p. 705 ss., en Thietmars *Chron.* Pertz, V. p. 777 ss. Wat de Bollandisten, *ad d.* 3 *Maji*, p. 434 ss. leverden onder den titel, *Vitæ Ansfridi pars, auctore monacho ultrajectino S. Pauli*, is niets anders dan een fragment van het door Alpertus geschrevene.

wijns opvolger. Zoon van Lambertus, naar men meent, den eersten graaf van Leuven, en neef van Ansfried, bezitter van vijftien graafschappen, werd hij tot omstreeks het jaar 956 opgevoed in het paleis van zijn oom Rodbertus, aartsbisschop van Trier, een prelaat, die om zijne liefde voor beschaving en wetenschap te dien tijde grootelijks gepresen werd [1]. Na hier eenige jaren vertoefd te hebben, werd hij naar Keulen gezonden en daar onder de zorg van den aartsbisschop Bruno geplaatst, wiens scholen toen in vollen bloei waren [2]. Hier genoot Ansfried, die niet voor de kerk, maar voor den staat bestemd was, eene tweeslachtige opleiding, welke het noodzakelijk gevolg was van het tweeslachtig karakter van Brunos inrigtingen. Ofschoon zijne leerlingen zich vlijtig met Ovidius, Terentius, Cicero en Sallustius bezig hielden, versmaadden zij geenszins de meer stichtelijke lectuur van Augustinus, Gregorius en andere kerkvaders, en die zich als toekomstige staatsdienaren in den wapenhandel oefenden, oefenden zich tegelijkertijd, als zouden zij straks geestelijken en monniken wezen, in psalmgezang en gebed en alles wat toen tot een vroom leven behoorde. Zóó kon het geschieden, dat uit de kweekelingen van Bruno, waarvan velen door keizer Otto en zijne naaste opvolgers op de bisschopszetels van het duitsche rijk werden geplaatst, eene eigenaardige soort van geestelijken voortkwam, prelaten die, hoezeer somtijds doordrongen van de bewustheid hunner hooge roeping voor de kerk, zich echter uitnemend geschikt betoonden voor de moeijelijkste staatsambten; mannen die van het altaar naar het slagveld togen, van het kapittel naar de rijksvergadering; praktische naturen, die niet alleen kerken en kloosters stichtten, maar ook torens en wallen tot verdediging van hun

---

Zie verder Mabillon, *Saec.* VI, 1, p. 77 ss.; *Bat. s.* I, bl. 629 vv. en mijn opstel, *Ansfried, een man van de ijzeren eeuw*, in den *Kalender voor de protest. in Nederl.* 1859, bl. 26 vv.

1) Thietmar, l. l. Pertz, V, p. 777; Richeri *Hist.* ibid. p. 603. Vgl. Buchel. ad Bekam, p. 37; Fisen, *Hist. eccl. Leod.* I, p. 153 s. en Mabill. l. l. p. 77.

2) Thietmar, l. l.

gebied, den handel bevorderden en den akkerbouw opbeurden met bewonderenswaardig beleid [1].

In het jaar 961 maakte Otto I, die zich de keizerskroon nog te verwerven had, aanstalten om ten tweeden male met zijne steeds zegepralende benden over de Alpen te trekken. Ansfrieds schoolsche opvoeding was nu voltooid, en Bruno, die dezen leerling boven velen lief had, beval hem zijnen broeder aan. Deze koos Ansfried tot zijn zwaarddrager, en onder de leiding van den glorierijken vorst werd de jongeling tot een bekwaam veldheer gekweekt [2]. Sedert 965 schijnt Ansfried het leger van Otto verlaten te hebben, maar voortdurend mogt hij zich verblijden in de gunst van zijnen keizer en diens opvolgers. Na eenige jaren was hij een der magtigste edelen van zijn tijd, in Gelderland, Brabant en aan de Maas boven Luik, bezitter van uitgestrekte graafschappen, en de gelukkige echtgenoot van Hilswinde, geboren gravin van Strijen in het land van Geertruidenberg, van wier vroomheid en echtelijke trouw tot in onze dagen romantische verhalen worden bewaard [3]. Gedurende meer dan vijf en twintig jaren stond hij aan het hoofd zijner graafschappen, wijd en zijd beroemd als een uitstekend regent, „een dienaar der hoogste geregtigheid, die zich noch door groote giften noch door voorbijgaande gunsten van den weg des regts liet aftrekken", een opregt en wijs raadsman zijner vorsten en een moedig verdediger van de belangen zijner onderdanen [4].

Terwijl Ansfried als wereldlijk magthebber een zegen voor zijne tijdgenooten was, betoonde hij zich evenzeer een weldoener van de kerk en hare geestelijkheid. Dit ondervond vooral Notker, een der beschaafdste en edelste prelaten dier eeuw, bisschop van Luik van 971 tot 1007 [5].

---

1) Vgl. Giesebrecht, I, s. 307 ff.; Vogel, *Ratherius von Verona*, I, s. 161 f.
2) Thietmar, l. l. Vgl. Giesebrecht, s. 431.
3) Zie Joh. a Leid. p. 115 s.
4) Alpertus, l. l. Pertz, VI, p. 705 s.
5) Zie over Notker *Kerkhist. Archief*, III, bl. 169 v.

Hoe Notker de hoogste achting voor Ansfried openbaarde, zullen wij straks zien; hoe Ansfried Notker beminde, wordt ons bewezen door een brief van Otto III, in 985 gegeven tot bevestiging van Notker en de luiksche geestelijkheid in het bezit van het gansche graafschap Huy aan de Maas, welk graafschap hun door Ansfried tot een eeuwig eigendom was geschonken, en zulks „uit eerbied voor den patroon der luiksche kerk en uit liefde voor Notker" [1]. Weinige jaren later stichtte Hilswinde, met goedvinden van haren gemaal, de kerk en het klooster van Thoren bij Maaseik, welke stichting zij in 992 met bezittingen uit haar erfgoed in het graafschap Strijen verrijkte. Uit den daartoe behoorenden brief blijkt, dat genoemd klooster bestemd was, Hilswinde zelve en hare dochter Benedicta als nonnen op te nemen [2], waaruit men mag opmaken, dat ook Ansfried zich voorgenomen had ten klooster te gaan. De dood scheidde de echtelingen evenwel, nog voordat zij het monastieke kleed hadden aangetogen. Hilswinde stierf en werd begraven in de sacristie des kloosters van Thoren [3], waarin Benedicta reeds leefde en later om hare werkdadige godsvrucht beroemd werd, en Ansfried, nu een man met vergrijsd hoofd, vermoeid van de lasten des levens, werd plotseling tot eene taak geroepen, welke hem zwaarder verpligtingen zou opleggen, dan hij tot nog toe vervuld had.

Boudewijn I, gelijk wij gezien hebben, stierf omstreeks 994. Het Sticht van Utrecht, dat van de rampen, die het van de Noormannen geleden had, naauwelijks eenigermate hersteld, maar voor nieuwe ongelukken van dien aard nog niet veilig was, behoefde een krachtigen en wijzen regent, en Otto III, wien het natuurlijk niet onverschillig was, wien de utrechtsche kerk met hare uitgebreide bezittingen toevertrouwd was, raadpleegde met Notker van Luik omtrent den persoon, die hier het meest in

1) Zie het diploma bij Miræus, *Codex donation. piar.* p. 137, en bij anderen.
2) Zie het diploma bij Miræus, *Opera dipl.* I, p. 654, en bij anderen.
3) Thietmar, l. l.

aanmerking moest komen. Notker noemde zijn vriend Ansfried, en straks stond deze, naar Aken ontboden, in diepe verslagenheid voor den keizer, al zijne welsprekendheid gebruikende om hem te overtuigen, dat zulk eene eer voor hem te groot en zulk een ambt voor zijne krachten, die tot heden vooral aan den krijg waren gewijd geweest, ongepast was. Toen dit alles niet baatte, verzocht hij tijd om zich te beraden en te bidden. Korten tijd daarna kwam Evergerus, aartsbisschop van Keulen, met andere bisschoppen naar Aken, om Ansfried te ordenen. Voordat hij zijne hooge waardigheid aanvaardde, legde hij in de keizerlijke kapel, in tegenwoordigheid van Otto en vele grooten, zijn zwaard op het altaar der h. Maagd, zeggende: „tot heden heb ik met dit wapen aardsche eer gewonnen en de vijanden der armen van Christus en der weduwen verjaagd; nu voortaan beveel ik mij aan mijne Heerinne Maria, door wier kracht ik eer en heil der ziele hoop te verwerven" [1].

Van den dag, waarop Ansfried als bisschop van Utrecht optrad, genoot hij ook in die betrekking eerbied en liefde bij allen, die prijs stelden op wijsheid en godsvrucht. Slechts enkele ligtzinnigen durfden met een spottend schouder-ophalen over hem spreken, als zij opmerkten, dat hij de inkomsten des bisdoms alleen ten behoeve van de kerk en het gemeen welzijn gebruikte en zich zelven naauwelijks een overvloedigen maaltijd gunde [2]. Maar er waren anderen, kronijkschrijvers en annalisten van dien tijd in Duitschland en in ons vaderland, die hem roemden als een der voortreffelijkste prelaten. Wij moeten het echter betreuren, dat zij ons zoo weinig berigten van hetgeen hij deed voor de geestelijke en wereldlijke belangen onzer vaderen. Van den man, die in de rijksvergaderingen zoo wijs plagt te spreken, en zijne redenen in het dagelijksch leven „met het bijbrengen van voorbeelden uit de heilige Schrift wist te kruiden", mogen wij veronderstellen,

1) Thietmar, l. l. p. 778; Alpertus, l. l. p. 706.
2) Alpertus, l. l. p. 709.

dat hij, als Radboud, een vlijtig prediker zal geweest zijn; ook vermoeden wij, dat hij, als een Frederik I en anderen, gedurig visitatie-reizen door zijn bisdom zal gedaan hebben, om de overblijfselen des heidendoms op te sporen en uit te roeijen; maar onze bronnen zwijgen van dat alles. Zij melden hoofdzakelijk van den aanwas der utrechtsche kerkgoederen in zijn tijd en van twee duitsche synoden, die hij bijwoonde. Wat den aanwas der kerkgoederen betreft, verdient het opmerking, dat deze in de eerste plaats een gevolg was, niet van Ansfrieds invloed bij vorsten en grooten, maar van zijne eigene milddadigheid. Naauwelijks had hij een jaar den staf gevoerd, of hij schonk een groot deel zijner bezittingen aan de St. Maartens- en St. Salvatorskerk, en dat wel „tot herstel der dienst van God" [1], waaruit wij besluiten, dat het bisdom en de gemeente van Utrecht nog eenigermate kwijnden onder de gevolgen der vroegere rampen [2]. Het voorbeeld van den bisschop werd straks gevolgd door zijn vriend Frethibold, die aanzienlijke bezittingen in Teisterband schonk, en vooral door Otto III en Hendrik II [3]. Dat laatstvermelden door hunne giften ook de wereldlijke magt van Ansfried wilden stijven, laat zich begrijpen. Of het waar is, dat de kerkvoogd tot verdediging van zijn grondgebied ook sterkten heeft aangelegd, weten wij niet, doch het is zeer waarschijnlijk. Maar wat men in onzen tijd geschreven heeft [4] van zijne persoonlijke bedrijven tegen de Noormannen, berust op misverstand. Toen deze vijanden in 1007 of, gelijk men gewoonlijk aanneemt, in 1010 Utrecht bedreigden, was Ansfried reeds eenigen tijd blind en dus buiten staat het zwaard te voeren, dat hij daarenboven vóór zijne ordening in de kapel te Aken voor altijd had afgelegd.

---

1) »Ad restaurandum ibidem Dei servitium." Zie het stuk bij Heda, p. 93.

2) Omstreeks het jaar 1000 deed Ansfried ook aanzienlijke schenkingen aan de kerk van Hilvarenbeek. Zie Ghesquier. *Acta ss. Belg.* VI, p. 604; vgl. Foppens, *Hist. episc. Sylvæduc.* p. 152.

3) Zie de brieven bij Heda, p. 94 ss.

4) Royaards, I, bl. 135.

Wat de twee duitsche synoden aangaat, waarbij Ansfried tegenwoordig was, de eerste werd in 1005 te Dortmund, in tegenwoordigheid van keizer Hendrik den heilige en zijne gemalin Kunegonde gehouden. De vorst klaagde met de verzamelde bisschoppen over de verkeerdheden, die in het kerkelijk leven van dien tijd heerschten, en gezamenlijk besloten zij de bestaande ergernissen te weren. Bij de ontbinding der vergadering gingen de geestelijken een van die zoogenaamde doodenverbonden aan, waarover wij later zullen spreken [1]. In 1007 vinden wij Ansfried te Frankfort, waar hij deel nam aan het concilie, waarin de oprigting van het bisdom Bamberg werd voorbereid [2]. Tijdens deze bijeenkomst was de kerkvoogd reeds van het gezigt beroofd, eene ramp, die hem sedert 1005 in zijne bezigheden begon te bemoeijelijken [3].

Op den 18n Nov. 1006 wijdde Ansfried een klein klooster met eene kapel op Hohorst, bij Amersfoort, toen een heuvel, die tusschen een drabbigen stroom (de Eem) en een onafzienbaren poel lag, en niet dan met een vaartuig genaderd kon worden [4]. Daar wenschte hij in gezelschap van eenige vrome monniken van tijd tot tijd uit te rusten van zijne moeizame pligten en zich voor te bereiden voor zijn naderenden sterfdag. Zoo dikwerf zijne ambtsbezigheden het gedoogden, trok hij er heen, en dan, zeggen de tijdgenooten, was de magtige kerkvoogd, die als jongeling en man lauweren won onder de banieren der Ottonen en nog dikwerf nevens den keizer en de grooten der aarde in rijksvergadering en synode zijne plaats innam, een eenvoudige monnik, in niets van de broederen onderscheiden dan door hoogeren ijver voor de kloosterpligten en door dieperen ootmoed, wanneer hij zich tegen den regel en de oversten des huizes in eenig opzigt had vergrepen. Gebed, schriftlezing en koordienst

---

1) Annal. Saxo, Pertz, VIII, p. 655 s.

2) Adalberti *Vita Heinrici II*, Pertz, VI, p. 796; vgl. Giesebrecht, II, s. 48.

3) Alpertus, l. l. p. 707; Thietmar, l. l. p. 778.

4) Zie het diploma bij Heda, p. 106 s.; vgl. Thietmar, l. l.; Alpertus, l. l. p. 707.

waren zijne gedurige, maar niet zijne éénige werkzaamheden. Alle dagen kwamen twee en zeventig armen uit de omstreken tot hem, en hij spijsde ze met eigen hand, en als onder die armen kranken waren, werden zij in het klooster opgenomen. Soms geschiedde het, dat de blinde grijsaard te middernacht zijne cel verliet. Dan daalde hij, door een dienaar geleid, den heuvel af, om in een bekken, dat hij zelf droeg, water te scheppen, ten einde in den vroegen morgen, eer de menniken nog verrezen waren, voor dezen of genen kranke een bad gereed te hebben. Zijne liefde ontwikkelde zich al meer en meer tot eene onbegrensde teederheid voor alle schepselen van den Heer, wien hij diende. Zelfs „den vogelkens" was hij weldadig. Als zij hem in de lente hadden verkwikt met hun zoeten zang, en de winter met zijne kommerlijke dagen gekomen was, liet hij uit medelijden met hunne armoede volle korenschoven in de boomen van zijn heuvel plaatsen [1].

Omstreeks kersmis 1009 werd Ansfried krank, en hij liet zich naar zijn geliefden heuvel voeren. Daar leed hij zijne smarten met gelatenheid, totdat hij op den 3n Mei 1010 ontsliep. Zijne dochter Benedicta, toen abdis van Thoren, sloot hem de oogen. Daarop stroomden de Utrechtenaren naar Hohorst, om bij zijne baar voor de ziel van den geliefden bisschop te bidden, en zij rustten niet, voordat zij het lijk naar hunne stad hadden gevoerd. Daar werd het, onder psalmen en lofzangen en den toeloop eener ontelbare menigte, in de St. Maartenskerk begraven [2]. De heuvel Hohorst wordt tot op onzen dag de Heiligenberg geheeten, en er is reden voor [3]!

Wanneer wij, na de reeks onzer bisschoppen van dit

---

1) Thietmar, l. l.; Alpertus, l. l.

2) Thietmar, l. l.; Alpertus, l. l. p. 708. De aanteekening in het oude *necrologium* van St. Salvator op 3 Mei vindt men bij Matthæus, *Fund. eccles.* p. 87. Voor de lezing »Westle" aldaar heeft het HS. »Westerle."

3) Alpertus heeft, p. 708, een hoofdstukje, waarin de vraag wordt beantwoord: »cur Ansfridus infirmos non curaret." Hij wijst vooral op de stelling, dat de mirakelen hoofdzakelijk de bekeering der ongeloovigen bedoelden en derhalve in die eeuw niet meer noodig waren, daar het christendom reeds overal ingang had gevonden.

tijdvak in oogenschouw genomen te hebben, ons zelven rekenschap pogen te geven van den algemeenen indruk, dien zij op ons maakten, dan gevoelen wij dat deze een onzekere is. De meeste dezer mannen blijven voor onzen geest zweven als nevelgestalten, waaraan vaste omtrekken ontbreken, en alleen Frederik, Radboud, Balderik en Ansfried zijn figuren, wier karakter zich genoeg laat onderscheiden, om ons belangstelling in te boezemen. Opmerkelijk is het intusschen, dat bijna al deze kerkvoogden landgenooten zijn geweest, of zoo zij, gelijk Radboud en Ansfried, op vreemden bodem geboren werden, door hunne bloedverwantschap of bezittingen de naauwste betrekking op ons vaderland hadden. Wij vinden hierin een bewijs, dat de frankische en duitsche vorsten, die overigens de bepalingen der kerk omtrent de bisschopsverkiezing dikwerf klein achtten, aangaande de wezenlijke belangen onzer vaderen niet geheel onverschillig waren. Zij schijnen het erkend te hebben, dat de eerst onlangs gekerstende natie bewustheid harer regten had, en dat de Friesen niet alleen behoefte gevoelden aan kerkoversten van hun eigen bloed, maar dat er ook bij hen zelven individuën aangetroffen werden, die volkomen geschikt waren om in die behoeften te voorzien. Eene tweede bijzonderheid, die onze aandacht trekt, is het hooge aanzien, dat onze bisschoppen reeds toen bij koningen en keizers genoten, en het deel dat zij namen aan de behandeling der gewigtigste aangelegenheden des rijks, een verschijnsel, dat wij later nader hebben te verklaren. Van al onze kerkvoogden, wier leven en bedrijf wij eenigermate kennen, vinden wij berigt, dat zij bij de rijksvorsten eere genoten en in de rijksvergaderingen zitting namen. Radboud alleen weigert zich in staatszaken te mengen, wanneer zijn koning hem roept, maar niet alzoo Frederik, Hunger, Balderik en Ansfried. De vier laatstvermelden schijnen daardoor reeds eenigermate gelijk aan onze latere bisschoppen, die te dikwerf meer prinsen dan prelaten waren; maar van de andere zijde blijven zij aan hunne kerkelijke roeping getrouw, zoodat zij de belangen van

het bisdom evenzeer behartigen als die van het opkomend Sticht van Utrecht; en ofschoon sommigen torens en vestingwerken bouwen, nog geen hunner voert het oorlogszwaard aan het hoofd zijner benden, ja, een Ansfried zelfs, van wien men dit het eerst had kunnen verwachten, is veeleer eene monniken- dan soldaten-natuur, een man in den geest van Radboud en de beste zijner voorgangers. Eene derde bijzonderheid, waarop wij nog opmerkzaam maken, geldt de zorg, die onze kerkvoogden aan de voortzetting der missie besteedden. Van Rixfried, Frederik, Odilbald en Radboud meldden wij, dat zij de heidenbekeering en de uitroeijing der overblijfselen van het oude polytheïsme bij de reeds gekerstenden tot hunne taak achtten te behooren. Zij voltooiden dus, wat onze geloofspredikers vóór hen ondernomen hadden, en waarschijnlijk hebben dat na hen ook Balderik en Ansfried gedaan. In allen gevalle waren laatstgenoemden edele mannen, voor wie het christendom eene zaak des harten was, en die door hunne beschaving en de vrucht van hun leven ongetwijfeld aan de verbreiding der beginselen van eene meer gemoedelijke godsdienst, dan bij de groote menigte der zoogenaamde geloovigen van dien tijd bestond, onwaardeerbare diensten hebben gedaan.

HOOFDSTUK VII.

Het bisdom en de geestelijkheid.

§ 1.

Vorming van het bisdom van Utrecht.

Toen het christendom bij onze voorgeslachten ingevoerd en langzamerhand gevestigd werd, kon het niet twijfelachtig wezen, hoedanig de gestalte der wordende gemeente zou zijn. Willebrord en Bonifacius en allen, die hun in het groote werk der evangelizatie ter zijde stonden en opvolgden, kenden en wilden geene andere kerk-organizatie,

dan die aan de angelsaxische en gansche westersche christenheid dier dagen eigen was, en de hiërarchische beginselen, welke zij aan deze organizatie ten grondslag legden, maakten zoozeer een hoofdbestanddeel uit van hetgeen toen het zaligmakend geloof werd geacht, dat het laatste niet gepredikt en aangenomen kon worden, of de eerste moesten onverwijld op de inrigting van het gezelschap der bekeerden een karakteristieken invloed oefenen. Met het roomsche christendom der middeneeuwen kwam noodzakelijk ook de roomsche gemeentevorm herwaarts, het episcopaat met zijn klerken- en leekenstand en alles wat aan de kerkelijke maatschappij, volgens de inzigten dier dagen, toebehoorde. Het is thans onze taak, in breede trekken aan te wijzen, hoe het bisdom, binnen welks grenzen onze vaderen voor verreweg het grootste deel leefden, gevormd werd, en hoe de verschillende deelen van het zich organizerende ligchaam onderling zamenhingen en tot aanvankelijke ontwikkeling kwamen.

Het tweejarig tijdperk, waarin Willebrord als regionaar-bisschop te Utrecht en in de omstreken bekeerlingen aanwon en hier en daar gemeenten stichtte, mag aangemerkt worden als het tijdvak, waarin de grondslagen van het toekomstig bisdom werden gelegd. Willebrord was nog een reizend bisschop, en de St. Salvatorskerk met het doophuis wel een middenpunt zijner werkzaamheden [1], maar geene kathedraal, daar een regionaar-bisschop geene gevestigde katheder bezitten kon. Hij kon kerken en altaren wijden, het vormsel bedienen, geestelijken ordenen, in één woord alle kerkdiensten volbrengen, waartoe het bisschoppelijk radikaal noodig was, maar voor het overige lag het nog in de toekomst verborgen, of zijne opkomende gemeenten ooit een zelfstandig bisdom zouden vormen en hij zelf in haar midden zijn vasten zetel zou hebben. Na twee jaren van hoogst voorspoedigen arbeid veranderde echter die voorloopige toestand. Het bleek, dat de friesche natie op onzen bodem voor de evangeli-

1) Zie boven, bl. 105.

zatie rijp was; het getal der bekeerlingen wies met den dag aan; de gemeenten vermenigvuldigden zich; Willebrord en Pepijn begonnen de gunstigste verwachtingen voor de kerstening des ganschen frieschen volks te koesteren [1]. Beiden traden nu — Beda verhaalt dit wel niet, maar de zaak spreekt van zelf — in overleg, en de uitslag van dat overleg werd straks openbaar: Pepijn zond Willebrord naar Rome, opdat paus Sergius hem „tot aartsbisschop voor het volk der Friesen zou wijden". Willebrord ging, de paus deed naar Pepijns wenschen, en zond Willebrord — dus berigt ons Beda [2] — naar den zetel van zijn episcopaat terug. Van dien dag af had Willebrord derhalve een zetel en opgehouden regionaar-bisschop te wezen. Dat de paus hem juist naar den zetel te Utrecht zond, wordt door Beda wel niet aangeduid, maar schijnt ons niet betwijfeld te mogen worden. Voordat Willebrord te Rome kwam, moest hij begrepen hebben, dat Utrecht, tot heden het middenpunt van zijn arbeid, zulks blijven moest, en Pepijns denkwijze over de zaak kon hem niet onbekend wezen; ja, wij achten het waarschijnlijk, dat Pepijn den apostel Utrecht als toekomstige kathedraal-stad reeds aangewezen of toegezegd had, eer hij de reis naar Rome aanvaardde; want ook de vorst kon over de geschiktheid dier versterkte plaats op de grenzen van zijn gebied niet onzeker zijn. Dat Utrecht door Willebrord bij den paus niet genoemd zou wezen, laat zich niet denken.

Nadat Willebrord uit Rome was teruggekeerd, gaf Pepijn hem werkelijk in zijn kasteel te Utrecht „plaats voor zijn bisschopszetel". De apostel bouwde eene kathedraal, en nam zijn stoel in bezit [3]. Hij was nu aartsbisschop voor het volk der Friesen en bisschop van Utrecht, geen regionaar-aartsbisschop en geen regionaar-bisschop, want zijn stoel bestond, maar — èn zijn aartsbisdom èn

1) Beda, *H. E.* V, c. 10, Giles, III, p. 192; vgl. boven, bl. 106.

2) »Ordinatus est — imposito sibi a papa memorato nomine Clementis, ac mox remissus ad sedem episcopatus sui." L. l. Giles, p. 198.

3) Beda, l. l. Giles, p. 200.

zijn bisdom waren nog in een staat van wording, en het was onzeker, wat zij in de toekomst wezen zouden. Het aartsbisdom stierf in de geboorte; Willebrords en Pepijns verwachtingen op de spoedige bekeering des ganschen frieschen volks werden teleurgesteld, en de eerste had nimmer meer dan ééne dioecese onder zijn bestuur. Maar het bisdom van Utrecht bleef niet achterwege. De evangelizatie behaalde steeds meer overwinningen; in verschillende deelen van ons land werden gemeenten gevestigd, en de kerk van Utrecht nam toe in uitgebreidheid gedurende Willebrords leven en daarna.

Was Willebrord blijkens het bovenstaande, waarvan wij de juistheid gaarne door deskundigen zullen zien toetsen [1], de eerste bisschop van Utrecht en aartsbisschop van de gewenschte kerkprovincie der Friesen, waarvan de utrechtsche dioecese de grondslag zou zijn — door zijn optreden als zoodanig en de vestiging zijns stoels was de geregelde opvolging der kerkvoogden na hem en het blijvend bestaan des bisdoms niet gewaarborgd. Ja, het duurde niet lang, of er hadden omstandigheden plaats, die de opkomende dioecese van het haar toekomend hoofd tijdelijk beroofden en hare zelfstandigheid met den ondergang bedreigden.

Willebrord stierf in 739 en Utrecht behoefde een nieuwen bisschop. Of er terstond een gekozen en geordend werd, blijkt niet. Het is echter mogelijk, daar Willebrord op zijn ouden dag zich „een medebisschop" aangesteld had, die met hem de ambtspligten vervulde, totdat hij stierf [2], en die dus ligt zijn plaatsvervanger kan geworden

---

1) De vraag naar de betrekking van Willebrord, als bisschop en aartsbisschop, op Utrecht is nog in onze tijden bij herhaling behandeld en op verschillende wijze beantwoord. Zie Royaards, *Invoer*. bl. 177 vv.; Paris, *Disquis. de Liudgero*, p. 21, en de leerrijke beoordeeling dezer dissert. in *De katholiek*, XXXVII, bl. 316 vv. Vgl. Alberdingk Thijm, *H. Willibrordus*, bl. 149.

2) »[Willibrordus] prædicans usque ad debilem senectutem permansit, et sibi coepiscopum ad ministerium implendum substituit, et finitis longaevae vitae diebus, in pace migravit ad Dominum." *Ibi* Bonif. *Epist.* 94, Giles, p. 208.

zijn. Weinige jaren later evenwel, nadat Karloman in 741 opgetreden was, stond de stoel ledig. Nog vóór 747, toen genoemde vorst, na afstand van zijn bestuur gedaan te hebben[1], ten klooster ging, droeg hij het Bonifacius op voor Utrecht een bisschop te ordenen, en deze voldeed aan dien last[2]. Wie onze kerk nu bestuurde, is onbekend. Men wijst op Dadanus, die een der conciliën van Bonifacius bijwoonde[3], of op Eoban, die met den apostel bij Dokkum den marteldood stierf en reeds door oude schrijvers als Willebrords opvolger werd aangemerkt[4], of op zekeren Adulf, die een Angelsax zal geweest zijn[5]. Minder onzeker is het, in welke betrekking Bonifacius zelf onze kerk deze dienst bewees: hij was niet bisschop of aartsbisschop van Utrecht, zooals men oudtijds beweerd heeft, maar verzorger van de friesche kerk, en dat wel krachtens zijne pauselijke aanstelling tot aartsbisschop of primaat van Duitschland en 's pausen legaat in Austrasië en Neustrië, en de daaraan toegevoegde opdragt van Karloman[6].

Terwijl Bonifacius onze kerk in zijne hoede had, kwam hij om harentwil in moeite met den bisschop van Keulen. Deze prelaat — waarschijnlijk Hildiger, die in een veldtogt tegen de Saxen bij de vesting Iburg, omstreeks 762, zal gevallen zijn[7] — eigende zich den zetel van Utrecht toe, en de grond, waarop hij zijn eigendomsregt bouwde,

1) Martin, *Hist. de France*, II, p. 225.
2) Bonif. *Epist.* l. Giles, p. 208.
3) Zóó Rettberg, I, s. 356, II, s. 529, en and.
4) Zóó Willelmus Malmesb. bij Pertz, XII, p. 454. Othlou. *Vita S. Bonif.* bij Mabillon, *Sæc.* III, 2, p. 77, noemt Eoban »commilito coëpiscopus" van Bonifacius. Het HS., dat Mabillon bezigde, had »chorepiscopus," maar deze lezing werd door den uitgever verworpen. Zie zijne aanteekening, l. l. en vgl. Molanus, *Indicul. ss. Belg.* p. 28.
5) Zie de Bolland. *ad d.* 1 *Junii*, p. 455. In het *Vita S. Betulfi*, Mabill. *Sæc.* III, 1, p. 2, heet Adulf »inthronizatus in Traiectensis ecclesiae honore;" maar Mabillon twijfelde reeds, of hier Utrecht wordt bedoeld.
6) Nadat Bosschaerts, Mabillon en de Bollandisten hier reeds den weg hadden gewezen, hebben Royaards, *Invoer.* bl. 249 vv., en Rettberg, I, s. 394 f. deze zaak, naar het ons voorkomt, tot volkomen klaarheid gebragt. Vgl. Binterim, *Denkwürd.* I, 2, s. 608.
7) Rettberg, I, s. 539; Ennen, *Gesch. der stadt Cöln*, I, s. 151.

was deze: Dagobert had het kasteel van Utrecht met de St. Thomaskapel voormaals aan het bisdom van Keulen gegeven[1]. Dat Bonifacius zich tegenover deze aanmatiging niet lijdelijk zou gedragen, was te verwachten. Hij antwoordde met een beroep op Willebrords apostolischen arbeid, die de Friesen aanvankelijk bekeerd en aldus gedaan had wat de keulsche bisschop had verzuimd, maar had moeten doen, krachtens de voorwaarde, waarop Dagobert hem de vermelde schenking had verleend; hij beweerde, dat de grondslagen eener vernielde kapel, waarop Willebrord reeds vóór lang eene kerk had opgetrokken, een zwak eigendomsbewijs waren tegenover de ordening en zending, door paus Sergius aan Willebrord verstrekt, en leerde, dat de bisschoppelijke stoel van Utrecht voorshands moest blijven wat hij tot heden geweest was: een stoel, die regtstreeks onder den paus stond, omdat zijn bezitter de zaak der missie had te bezorgen, daar een groot deel der Friesen nog onbekeerd was. Toen Hildiger voor al deze redenen doof bleek, zond Bonifacius in 752 óf 753 een brief aan Stefanus III, waaruit ons de geschiedenis van den twist bekend is, en waarin de schrijver den paus te kennen geeft, dat hij diens oordeel over de zaak en zijne gedragingen, haar aangaande, wenscht te vernemen, terwijl hij hem daarenboven een afschrift vraagt van het door Sergius aan Willebrord gegeven mandaat, opdat hij zijne tegenpartij daarmede tot zwijgen moge brengen[2].

Wat de paus ten gevalle van Bonifacius en de zelfstandigheid der friesche kerk gedaan heeft, is onbekend. Het laat zich echter denken, dat de keulsche kerkvoogd zijne eischen niet zoo ligt opgaf, ja, dat hij ze sterker dan te voren aanbond, nadat de magtige apostel van Duitschland bij Dokkum gevallen was. Hieraan moet het dan welligt ook toegeschreven worden, dat Gregorius, die na Bonifacius' dood de verzorging der friesche kerk had,

1) Vgl. boven, bl. 69.
2) Bonif. *Epist.* l. Giles, p. 208 s.

hoezeer hij volkomen waardig was haar bisschop te zijn, zulks nimmer geworden is. Hij was abt der kanoniken te Utrecht, „der Friesen herder en prediker", meer niet, en liet de bisschoppelijke functiën door Alubert vervallen [1]. Wel heeft men vermoed, dat Gregorius als afstammeling der merovingische dynastie aan de karolingische heerschers niet aangenaam zal geweest zijn, en dat deze daarom zijne bisschoppelijke ordening zullen belet hebben [2], maar voor dit vermoeden zijn geene bewijzen bijgebragt, en het wordt verzwakt door de opmerking, dat ook Gregorius' opvelger eene spruit van den merovingischen stam is geweest en desniettegenstaande door Karel den groote begunstigd en onder diens goedkeuring tot de bisschoppelijke waardigheid verheven is. Toen Gregorius gestorven was, kwam het bestuur des bisdoms in handen van Alberik, en ook deze verzorgde, gelijk wij gezien hebben [3], onze kerkzaken gedurende minstens twee jaren, zonder het bisschoppelijk radikaal te bezitten. Eerst daarna ontving hij het, en wel van den kerkvoogd van Keulen, waarschijnlijk Ricolfus [4], die door hem te ordenen het bewijs leverde, dat hij van alle aanspraak op het aanhechten van Utrecht aan zijne dioecese afstand deed en de zelfstandigheid des utrechtschen bisdoms erkende. Sinds dien tijd schijnt laatstvermelde door geene nieuwe gevaren bedreigd te zijn: de utrechtsche stoel stond vast, en hare bezitters volgden elkander meer of min regelmatig op, ofschoon zij, tijdens de vervolgingen door de Noormannen niet altijd in de kathedraal-stad verblijven konden [5].

---

1) Ludger, *Vita S. Greg.* Mabill. *Sæc.* III, 2, p. 298. Altfried, *Vita Liudg.* Pertz, II, p. 407, zegt: »non enim fuerat idem Gregorius ad gradum episcopalem ordinatus, sed presbyterii perseveravit in gradu."

2) Rettberg, II, s. 533.

3) Boven, bl. 256.

4) Kolb, *Series episcop. et archiep.*, p. 157.

5) Daar de bisschoppen van Utrecht tijdens de invallen der Noren soms te Deventer verwijlden, waren vreemdelingen wel in twijfel hoe ze te noemen. Zoo heet Volkmar in *Vita Joh. Gorz.*, Pertz, VI, p. 350, »episcopus Traiectensis seu Dabentriensis."

Wanneer en hoe het bisdom van Utrecht uit zijn voorloopigen toestand in het regelmatig verband des hiërarchischen kerksysteems is opgenomen, kan, naar het schijnt, niet meer bepaald worden. Zoolang Bonifacius leefde, en ook eenigen tijd na hem, stond de steel onmiddellijk onder den paus. Hij was „een predikende zetel", gelijk de apostel zelf het uitdrukte [1], d. i. de zetel eener zich nog vormende dioecese, die dus beter aan geen aartsbisdom toebehoorde, maar vrij van alle hoogere kerkmagten onder den paus, zich naar tijdsomstandigheden zou ontwikkelen en te haren tijde onder een metropolitaan gesteld worden. Wanneer dit laatste nu geschied is, is onzeker. Dat Bonifacius er in de verte niet aan gedacht heeft onze kerk aan zijn eigen aartsbisdom van Mentz toe te voegen, ofschoon hij dit had kunnen doen [2], blijkt genoegzaam uit zijn schrijven aan Stefanus III en uit de gronden, die hij voor hare onafhankelijkheid bij den kerkvoogd van Keulen inbragt. Deze laatste eischte, gelijk wij zagen, Utrecht voor de keulsche dioecese, maar dit deed hij niet, ofschoon men het beweerd heeft [3], in zijne aartsbisschoppelijke kwaliteit, die hij niet bezat, maar eenvoudig als bisschop van Keulen, die Utrecht voor zich begeerde, waarschijnlijk opdat het ophouden zou een bisdom te wezen. Zullen wij nu aannemen, dat onze kerk onder Keulen gesteld werd, toen Alberik zich daar tot bisschop van Utrecht liet ordenen?... Ook dit is geenszins noodzakelijk, naardien die ordening door den kerkvoogd aldaar volbragt kon worden, zonder dat hij metropolitaan-regten bezat.

De geschiedenis der verheffing van de bisschoppen van

---

1) »Episcopalis sedes, subiecta Romano pontifici, praedicans gentem Frisonum." *Epist.* 94, Giles, p. 209.

2) Omstreeks 748 stelde paus Zacharias de bisdommen Keulen, Tongeren, Worms enz., en daaronder ook Utrecht, onder het metropolitaan-gezag van Mentz. Zie Bonif. *Epist.* 82, Giles, p. 175.

3) Royaards, *Invoer.* bl. 265. Hij meldt dat de keulsche bisschop door den invloed van Bonifacius aartsbisschop werd, en wel in 744. Hij beroept zich op *Epist.* 129, dien hij onder zijne *Analecta* in de eerste uitgave opnam, maar die niets bevat, wat hiertoe behoort.

Keulen tot den aartsbisschoppelijken rang is niet volkomen helder; maar dit schijnt zeker, dat zij bij Bonifacius' leven niet heeft plaats gehad. Toen hij zelf zich voornam, zijne hooge waardigheid aan een vast ambt en eene bepaalde plaats te verbinden, sloeg hij het oog op Keulen als de stad voor zijn toekomstigen metropolitaanzetel, en de frankische vorsten hechtten hunne goedkeuring aan die keus, gelijk ook paus Zacharias [1]. Wat de uitvoering van het plan verhinderd heeft, zullen wij hier niet onderzoeken. Eenigen tijd later echter vestigde Bonifacius zijn stoel te Mentz, en de paus stelde Keulen onder zijn metropolitaan-gezag [2]. Gewoonlijk neemt men aan, dat Karel de groote Keulen van het verband met Mentz losmaakte, en dat bisschop Hildebald omstreeks 806 als eerste metropolitaan is opgetreden [3]. Hoe Utrecht sedert aan de keulsche provincie is gekomen, is ons onbekend, maar waarschijnlijk geschiedde dit reeds onder Karel. Dat onze bisschoppen in de negende en tiende eeuw den keulschen metropolitaan erkenden, en daarom zijne provinciaal-synoden bijwoonden en zich door hem lieten ordenen, hebben wij reeds vroeger gezien [4]. Welke regten de keulsche prelaat overigens op ons bisdom bezat, en hoe hij ze uitoefende, deelen wij later mede, als wij, bij de behandeling van het volgend tijdvak, van een en ander duidelijker aanwijzing kunnen doen.

Terwijl het bisdom van Utrecht nog in staat van wording verkeerde, viel natuurlijk niet te denken aan eene volledige, wettelijk verordende afbakening der grenzen van de dioecese. Maar toen de kerstening des frieschen volks op onzen bodem in den aanvang der negende eeuw in betrekkelijken zin haar beslag had verkregen, en ten oosten van ons vaderland, in het land der Saxen, nieuwe

1) Bonif. *Epist.* 60, Giles, p. 130.
2) Boven, bl. 291, n. 2.
3) Zie Ennen, a. w. I, s. 191; Wiltsch, *Kirchl. geogr.* I, s. 373; Rettberg, I, s. 540, II, 601 ff.; maar vgl. ook Binterim, *Denkwürdigk.* I, 2, s. 618 ff.
4) Boven, bl. 264, 271, 279.

bisdommen waren opgerigt, die tot aan onze grenzen reikten, gelijk oudere, Keulen, Luik en Doornik, het zuiden van onze gewesten insloten, toen moet het gebleken zijn, dat eene omschrijving van het kerkelijk gebied des bisschops van Utrecht en der omliggende dioecesen noodzakelijk was, opdat de respectieve kerkvoogden uit onzekerheid over hunne grenzen niet in elkanders kerk-territoor ingrepen. Daar Karel de groote eene wet uitvaardigde, die voorschreef, dat zelfs elke gemeente-parochie hare grenzen zou hebben, opdat de geestelijken weten zouden, van welke hoeven zij tienden mogten invorderen [1], laat het zich vermoeden, dat te zijnen tijde ook voor den utrechtschen kerkvoogd reeds grenzen zijn gesteld, binnen wier palen hij zijn kerkelijk regtsgebied besloten zag. Waarschijnlijk hield men bij die afbakening de gewone en natuurlijke beginselen in het oog, die toen ook elders werden gevolgd, zoodat men acht gaf op de nationaliteit der inwoners van het land en het regtsgebied hunner overheden [2], de geografische toestanden, vooral den loop der rivieren, en daarenboven op de verkregen regten van oudere bisdommen of van bijzondere personen, die zich omtrent het bekeeringswerk in eenige landstreek uitnemend verdienstelijk hadden gemaakt [3].

Eene naauwkeurige aanwijzing van de grenzen der utrechtsche dioecese in de negende en tiende eeuw is wel niet meer mogelijk, daar de daartoe benoodigde documenten niet voorhanden zijn. Maar in het algemeen schijnt men te mogen aannemen, dat het bisdom te dien tijde onge-

---

1) »Ut terminum habeat unaquaeque aecclesia, de quibus villis decimas recipiat." *Cap. de presbyt.*, Pertz, III, p. 161.

2) In een capitulare van paus Gregorius II van het jaar 731 wordt den geloofspredikers in Beijeren voorgeschreven, bij de oprigting van nieuwe bisdommen dezen regel in acht te nemen: »ut consideratis locorum spatiis iuxta gehennationem uniuscuiusque ducis episcopia disponatis, et subiacentia singulis sedibus terminetis." Hartzh. *Conc. Germ.* I, p. 36. Gehennatio = jurisdictie. Zie Du Cange, in v.

3) Zie wat wij boven, bl. 185, over Ludger en de vijf friesche gouwen berigt hebben.

veer denzelfden omvang had als in later dagen, zoodat het zich uitstrekte van Sluis in Vlaanderen tot aan de zee boven Dokkum, en van Katwijk tot Oldenzaal en Ootmarsum. Het rijk van Nijmegen en het land tusschen Maas en Waal behoorde aan de dioecese van Keulen, maar Emmerik en 's Heerenberg stond onder Utrecht. De geheele linkeroever van de Maas met al wat daaronder lag, de latere Meijerij, van Grave tot 's Hertogenbosch, de Langstraat, Geertruidenberg, de Baronie van Breda, Westmaas, Strijen enz., Noord-brabant dus en een gedeelte van het tegenwoordige Zuid-holland vielen binnen het kerkgebied van Luik. Het zuid-oostelijk deel van het graafschap Zutphen, waarin Grol, Aalten, Hengelo enz., ressorteerde onder het bisdom Munster, en even zoo een aanzienlijk deel van de tegenwoordige provincie Groningen. Een ander deel dezer provincie, Westerwold, Winschoten en eenige plaatsen meer, zullen aan de dioecese van Osnabrug behoord hebben [1]. Men mag derhalve stellen, dat bijna ons geheel tegenwoordig vaderland, met uitzondering van eenige gewesten in het zuiden en noordoosten, onder het bestuur der bisschoppen van Utrecht stond, en dat dit reeds in de achtste eeuw het geval was, zal men erkennen, wanneer men zich herinnert, wat wij vroeger over de werkzaamheden van Willebrord in Zee-

---

1) Zie Boeles, *De geestelijke goederen in de prov. Groningen*, Gron. 1860, bl. 9. Aan zelfstandige onderzoekingen omtrent de grenzen des utrechtschen bisdoms hebben wij ons niet gewaagd, omdat wij meenden, dat hetgeen dienaangaande door Royaards en velen, wier arbeid hij gebruikte, geleverd werd, voorshands niet aanmerkelijk zal kunnen aangevuld of verbeterd worden, tenzij in archieven, zoowel buiten als binnen ons vaderland, specifieke nasporingen ingesteld worden, waartoe wij ons niet konden begeven, al zijn wij overtuigd, dat zij in vele opzigten wenschelijk zijn. Registers van kerkelijke inzamelingen, processtukken omtrent territoriale geschillen en diergelijke documenten, uit de dertiende eeuw en later, zijn voorhanden in 's rijks archief te 's Gravenhage, het prov. archief te Utrecht en elders. De schrijvers, die zich omtrent dit onderwerp reeds verdienstelijk gemaakt hebben, Bucherius, Kluit, Von Ledebur, Nijhoff, Molhuysen, Acker Stratingh en and. zijn door Royaards, I, bl. 46 vv. aangehaald. Opmerking verdient nog het kleine kaartje van G. Mees, in den *Hist. atlas van Noord-nederl.*, Rotterd. 1853, Afl. IV, kaart 2.

land en Staats-vlaanderen opmerkten [1], en over de zorg van Gregorius voor de bewoners der IJsselstreken en der landen ten westen van de Lauwers [2].

---

§ 2.

De geestelijkheid.

In het tijdvak, waarin onze vaderen voor het christendom gewonnen werden, was de hiërarchie der roomsche kerk nog wel niet geheel, wat zij in latere eeuwen werd, toen de pauselijke magt haar toppunt bereikte, maar toch reeds in hooge mate ontwikkeld. De stand der klerken stond als een hoogere tegenover dien der leeken. Hij vormde eene schaar van menschen, die geacht werden Gode nader te zijn dan de overigen, een gezelschap van vele leden, die ten gevolge van het overoude subordinatiebeginsel onderling ten naauwste zamenhingen en, van den paus tot den minsten kerkedienaar, in afdalende linie als het ware een keten van vele schakels uitmaakten. Te gelijk met het bisdom van Utrecht ontstond in ons vaderland natuurlijk eene tot dat bisdom behoorende geestelijkheid, een stoet van klerken, die onder en met den bisschop, soowel aan de plaats, waar de katheder stond, als elders in de omstreken, waar het christendom opkwam of reeds gevestigd was, in verschillende betrekkingen kerkdiensten deden. Ofschoon de eigenaardige toestand van wording, waarin onze kerk zich in dit tijdvak bevond, noodzakelijk met zich bragt, dat ook de geestelijkheid in vele opzigten nog in min of meer abnormalen toestand verkeerde, waren toch de hoofd-elementen, waaruit de volledige priesterstand met al zijne rangen, regten, verpligtingen en verbindingsvormen zich weldra ontwikkelen zou, van den aanvang voorhanden. Wij hebben hierop

---

1) Boven, bl. 110.
2) Boven, bl. 159, 166, 169.

thans onze aandacht te vestigen, maar meenen kort te mogen wezen, naardien eene breedere schets van het hiërarchiesch organisme, zooals het zich in onze middeneeuwsche kerk heeft voorgedaan, bij de behandeling der volgende periode meer op hare plaats zal zijn.

De bisschoppen van Utrecht waren, wat hun geestelijk ambt betreft — over hun wereldlijk gezag spreken wij in een volgend deel van dit werk — wat de bisschoppen der roomsche kerk in die eeuwen en later algemeen waren: de hoofden onzer gansche geestelijkheid en kerk, in wier handen, behoudens de regten van den paus, den metropolitaan van Keulen en die van den koning of keizer, de geheele kerkzaak berustte. Zij waren dus, gelijk alle bisschoppen nog heden [1], met eene drievoudige verpligting belast: zij hadden het christendom te verbreiden en voor de reinheid der leer te waken; zij moesten de openbare eeredienst verzorgen, en de belangen der kerkelijke tucht behartigen, die der geestelijke wetgeving en strafoefening, der aanstelling van kerkedienaren, der finantiële aangelegenheden, en wat er van dien aard meer was. Dat onze oude kerkvoogden al deze verpligtingen kenden en met meer of minder naauwgezetheid vervulden, durven wij met het oog op een Willebrord, Alberik, Frederik, Radboud en anderen aannemen. Aan den ijver der twee eerstgenoemden valt niet te twijfelen. Van Frederiks zorg voor den kerkbouw en de prediking des woords spraken wij reeds, en later zullen wij hem als handhaver der kerkelijke tucht en bestrijder van ketterscheche bewegingen zien optreden. Radbouds biografie leert, dat hij even als Frederik de mis plagt te bedienen en in persoon geestelijken ordende; van zijne predikgaven en liturgische bemoeijingen zijn overblijfselen bewaard, die wij later ter sprake brengen. Zoo wij van het leven en bedrijf van Balderik en Ansfried ruimer bescheiden hadden, zouden wij zeker bevinden, dat ook deze mannen, al werden zij door hunne vorsten soms ver buiten hun

1) Vgl. Walter, *Lehrb. des kirchenr.* Bonn, 1846, s. 304 ff.

bisdom geroepen en in staatszaken gebruikt, geenszins traag zijn geweest in het waarnemen van hunne gewigtigste ambtspligten.

Van de wijze, waarop onze bisschoppen in dit tijdvak gekozen of aangesteld werden, zijn slechts toevallige en soms onduidelijke berigten tot ons gekomen. De overoude bepaling van het kerkregt, dat de bisschoppen niet door wereldlijke magthebbers aangesteld, maar door gemeente en geestelijkheid gekozen zouden worden, was reeds vóór Karel den groote te dikwerf geschonden, en werd ook door hem zelven niet zelden veronachtzaamd [1]. Lodewijk de vrome bragt haar in herinnering en verkondigde in 817 aan de christenheid onder zijn gebied, dat hij „in Godes naam" der kerke eere wenschte te bevorderen, en dat hij daarom, gehoor gevende aan het aanzoek der geestelijken, wilde dat voortaan de bisschoppen door de geestelijkheid en het volk volgens kerkregt uit hunne eigene dioecese zouden gekozen worden, en wel zonder aanneming van personen of geschenken, uit aanmerking van „de verdienste huns levens en de gave hunner wijsheid, opdat zij door voorbeeld en woord hunnen onderhoorigen op alle wijse nuttig zouden zijn" [2]. In hoeverre Lodewijk aan zich zelven en deze wet getrouw geweest is, is niet duidelijk; dat hij op de verkiezingen soms door aanbevelingen invloed oefende, is zeker, en zeker is het ook, dat in de synode, die in 828 te Aken gehouden werd en waarin onderzocht werd naar de oorzaken van den zwakken staat des rijks, door een der aanwezigen beweerd werd, dat eene der redenen des vervals in de vermenging van wereldlijke en kerkelijke zaken moest gezocht worden, en dat onwettige bisschopsverkiezingen daarvan het bewijs waren [3]. Onder Karel den kale en Lotharius werden de regten der kerk gedurig voorbij gezien. Eerstvermelde zond nu en dan gunstelingen van

1) Vgl. Staudenmaier, *Gesch. der bischofswahlen*, Tübing. 1830, s. 108; Rettberg, II, s. 606 f.
2) Pertz, III, p. 206.
3) Staudenmaier, s. 114.

zijn hof naar vakante zetels, en de geestelijken waren gedwongen hen, zonder eenige voorafgegane keus van hunne zijde, te ontvangen. Laatstgenoemde schonk het ambt soms aan onwaardigen, en betoonde zich onverschillig voor alle verzet der kapittelen. Dat over het geheel de vorsten een grooten invloed op de electie oefenden, blijkt ook uit de privilegiën, welke zij van tijd tot tijd aan enkele kerken verleenden, waardoor hare vrije keus verzekerd werd. Zulk een privilegie schonk Lodewijk de vrome aan Worms, Karel de dikke aan Paderborn, Lodewijk het kind aan Freisingen ens. Dergelijke staat van zaken duurde voort onder de keizers van den saxischen stam. Daar Otto I en zijne opvolgers het nuttig achtten aan de prelaturen gansche graafschappen als rijksleenen te verbinden, moesten zij er des te grooter prijs op stellen, dat de prelaten zoo veel mogelijk afhankelijk van hen waren. Meestal benoemden zij de bisschoppen, en steeds moesten deze, als andere vasallen, hun den leeneed zweren en van hen de investituur-teekenen, ring en staf, ontvangen [1].

Hoe onze drie eerste kerkvoogden, na Willebrord en den door Bonifacius geordenden onbekende, tot het bezit der katheder kwamen, ligt in het duister. Aangaande Alberik uitten wij echter reeds ons vermoeden, dat hij op wettige wijs door de utrechtsche geestelijken gekozen werd, naardien zij even als Gregorius hem „de hoop" der kerke achtten [2]. Frederik I was te Utrecht in de school van Rixfried opgevoed en ongetwijfeld lid van een der twee utrechtsche kapittelen, voordat hij tot de waardigheid werd geroepen. Naauwelijks was Rixfried begraven, of de geestelijkheid en het volk, het laatste vertegenwoordigd door de aanzienlijken, kozen hem bij acclamatie [3]. Intusschen had Lodewijk de vrome, die welligt

1) Staudenmaier, s. 118 ff.; Gieseler, II, 1, s. 243 ff.; vgl. Binterim, *Denkw.* I, 2, s. 211 f.

2) Boven, bl. 163, 256.

3) »Clerus et populus, sancto spiritu inspirati, dicunt se non alium eligere aut superponi [velle] episcopum, quam Fridericum." *Vita S. Frid.* Bolland. *ad d.* 18 *Jul.* p. 461. Over deze en andere vormen van electie spreken wij bij de behandeling van het volgende tijdvak.

te Nijmegen, althans ergens aan den Rijn vertoefde, van de vakature vernomen. Hij zond terstond afgevaardigden (legati) naar Utrecht, met last om „zijne senioren van de utrechtsche kerk" te bevelen, dat zij Frederik uitroepen zouden en den gekozene naar zijn hof brengen. Toen men den aanvankelijk weigerenden elect voor Lodewijk had gebragt, en de keizer vernomen had, dat de Utrechtenaren niemand anders wenschten, „reikte hij hem den herderstaf toe, en hij deed hem in zijne tegenwoordigheid tot bisschop ordenen"[2]. Hier zien wij dus eene wettige keus geschieden, die de ingrijpende hand van den vorst voorkomt en haar neutralizeert; en op de electie, die door Lodewijks goedkeuring onmiddellijk bevestigd werd, volgde eerst de investituur en daarna de ordening, waardoor Frederik in het volle bezit van zijn stoel kwam. De keus van Frederiks opvolger kan eene vrije geweest zijn[3]. Bij die van Radboud schijnt zich de invloed van koning Arnulf te hebben laten gelden[4]. Van Balderiks verheffing weten wij weinig, maar zij was geene regelmatige, daar hij vóór zijne verkiezing leek was[5]. Dat niet zelden, na de dagen van Ambrosius van Milaan, dergelijke gevallen voorkwamen, is bekend. Wij zullen hetzelfde aanstonds met Ansfried zien geschieden, en in het volgende tijdvak, met andere bisschoppen van Utrecht. Daar Radboud bij zijn leven Balderik gedurig als zijn opvolger bij zijne geestelijken heeft aanbevolen, mogen wij aannemen dat deze hem gaarne gekozen hebben. Daarop schijnt Radboud het ook toegelegd te hebben. Hij gaf toch niet alleen

1) »Interim rex Ludovicus — in una civitate forte veniens iuxta Rhenum — comperto praesulis obitu, per legatos mandaverat suis senioribus sanctae Traiectensis ecclesiae, ut beatum Fredericum sibi vellent episcopum acclamare, et cum summo honore electum ad eius ducere palatium." L. l. De »seniores s. Tr. ecclesiae" zijn de leenmannen of ministerialen der utr. kerk. Zie over den titel, Roth, *Gesch. des beneficialwesens*, s. 371, alib. Later ontmoeten wij hen weder.

2) »Rex illi — baculum tradidit pastoralem; eum quoque ordinari episcopum in sua praesentia praecepit." L. l. p. 462.

3) Boven, bl. 261.

4) Boven, bl. 267.

5) Boven, bl. 269 v.

aan zijn eigen kapittel-geestelijken den wensch te kennen, dat zijn jonge vriend eenmaal zijne plaats mogt innemen, maar maande, gelijk wij gezien hebben, ook een paar priesters van het klooster of kapittel te Emmerik [1] aan, Balderik in eere te houden, als die eens den zetel van Utrecht zou bezitten. Waarom hij dit deed, zal ons duidelijk worden, wanneer wij te zijner plaatse opmerken, dat ook het emmeriksche kapittel op de bisschopskeus te Utrecht invloed oefende. Hoe Ansfried op onzen bisschopsstoel kwam, hebben wij boven met een woord aangeduid. Door Notker van Luik op Ansfried opmerkzaam gemaakt, koos Otto III hem zonder ruggespraak met het utrechtsche kapittel. De keizer ontbood den graaf „en begon hem dat priesterambt (illud sacerdotium) aan te bieden". Ansfried beriep zich op zijn hoogen leeftijd en krijgsmansstand, maar te vergeefs. Nu trok de vrome grijsaard zich in eenzaamheid terug om zich te beraden, en volgens Thietmar bad hij de heilige Maagd, dat zijne verheffing, zoo zij geschieden moest, volgens de bepalingen des kerkregts zou plaats hebben. Ansfried schijnt dus eene verkiezing van de zijde der utrechtsche geestelijkheid begeerd te hebben, die zeker niet achterwege bleef. Evergerus, aartsbisschop van Keulen, kwam hem te Aken ordenen [2].

Aan de zijde onzer kerkvoogden vinden wij reeds in dit tijdvak aanzienlijke geestelijken geplaatst, die met de latere wijbisschoppen vergeleken kunnen worden, zoogenaamde koor- of medebisschoppen [3], die den bisschoppen,

1) »Presbyteri coenobii Embricensis." *Vita S. Radb.* Mabill. *Sec.* V, p. 31.

2) Thietmar, Pertz, V, p. 778; Alpertus, Pertz, VI, p. 706.

3) »Chorepiscopi" waren in de oude kerk landbisschoppen, buiten de steden gevestigde bisschoppen. De zoodanigen bestonden in dit tijdvak niet meer, maar er waren des te meer reizende bisschoppen, die, op het land omzwervende, hier en daar bisschoppelijke akten volbragten, en mede »chorepiscopi" werden genoemd. Van deze mogen wel velen door gevestigde bisschoppen tot »adiutores" zijn aangenomen. Zij behielden dan den titel »chorepiscopi," maar werden feitelijk in het vervullen van vele ambtspligten de »coëpiscopi" hunner aanstellers, en van daar dat men beide titels voor dezelfde personen kon gebruiken. Alubert b. v. wordt door Ludger »chorepiscopus et adiutor" van Gregorius geheeten, bij Mabill. *Sec.* III, 2, p. 298.

wanneer deze door ouderdom verzwakt of met hunne vele ambtspligten te zeer beladen waren, de helpende hand boden. Van Willebrord hebben wij vroeger vermeld, dat hij Bonifacius tot zijn medebisschop wenschte. Toen deze weigerde, verkoos hij zich een anderen [1]. Of Eoban koorbisschop van Bonifacius zelven is geweest, moeten wij daarlaten, naardien het mogelijk is, dat hij werkelijk bisschop van Utrecht was [2]. Alubert ontmoetten wij als koorbisschop van onzen Gregorius [3]. Deze was echter op eigenaardige wijze in die betrekking geplaatst, daar Gregorius zelf het bisschoppelijk radikaal miste. Van latere prelaten onder dezen titel hebben wij in dit tijdvak niets gevonden. Toch laat het zich vermoeden, dat ook in de negende en tiende eeuw onze kerkvoogden hunne bisschoppelijke adjutoren hebben gehad, die bij visitatie-reizen, kerkwijdingen enz. als hunne helpers of plaatsvervangers optraden, vooral wanneer zij, gelijk een Balderik of Ansfried, wegens staats- en kerkzaken niet zelden ver buiten hun bisdom moesten reizen. Of de strijd, dien vele kerkelijken van het frankische rijk in de negende eeuw tegen het koor-episcopaat gevoerd hebben [4], zich ook binnen onze kerk heeft voorgedaan, weten wij niet.

Sedert overoude tijden waren bij de presbyteriën der bisschoppen aan het hoofd der diakenen aartsdiakenen geplaatst, die hunnen kerkvoogden, bij de openbare eeredienst, het beheer der finantiën enz., zekere diensten bewezen [5]. In de middeneeuwen was hun ambt vooral niet minder gewigtig, daar de bisschoppen belangrijke deelen

---

maar Altfried noemt hem »coëpiscopus," bij Pertz, II, p. 407. Vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* I, 2, s. 386, ff.; Rettberg, II, s. 607; Weizsäcker, *Der kampf gegen den chorepiscopat im neunten jahrhund.* Tüb. 1859, s. 4, ff. In het volgende tijdvak zullen wij wederom koor-bisschoppen bij den utrechtschen stoel ontmoeten, maar dan in eene gansch andere kwaliteit.

1) Zie boven, bl. 139, en Bonif. *Epist.* 94, Giles, p. 208.
2) Zie boven, bl. 288.
3) Boven, bl. 290.
4) Zie Weizsäcker, a. w.
5) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 211, tweede druk.

van hun bestuur in hunne handen stelden. De aartsdiakenen hadden opzigt over de geestelijken van het bisdom, hielden het sendgerigt, legden boete op, en werden meestal uit de proosten der kathedraal- en collegiaal-kerken gekozen [1]. In vroegere eeuwen was in elk bisdom gewoonlijk maar één aartsdiaken; maar sinds de achtste eeuw werd hun aantal vermeerderd, en ook in Duitschland komen reeds in Bonifacius' dagen in groote bisdommen meerderen voor [2]. De geschiedenis van het ambt in onze kerk is vóor dit tijdvak niet bekend. Dat Willebrord en zijne opvolgers hunne aartsdiakenen gehad hebben, zal wel niet betwijfeld mogen worden, en het is mogelijk dat reeds Adelbert van Egmond die van Willebrord geweest is [3]. Dat hun getal, wegens de uitgebreidheid van het bisdom, vroeg vergroot is, achten wij zeer waarschijnlijk [4], en evenzeer dat zij ook toen, gelijk in later tijdvak, uit de kapittelen van St. Maarten en St. Salvator en welligt uit die van de collegiaal-kerken te Emmerik, Tiel en elders gekozen werden; maar het is onzeker, en evenzeer of zij reeds in de achtste en twee volgende eeuwen, ten gevolge van eene wettelijke indeeling des bisdoms in een aantal districten of aartsdiakenschappen, ieder hun eigen kerkelijk territoor bezaten. Dit staat echter vast, dat het getal van onze aartsdiakenen en daarmede dat der aartsdiakenschappen eerst sedert de elfde eeuw tot volledigheid is gekomen, nadat, zooals wij later zien zullen, de twee kapittelen te Utrecht met drie vermeerderd zijn geworden.

Waren de koorbisschoppen en aartsdiakenen de bijstanders onzer bisschoppen in kerkzaken, in de advokaten bezaten zij hunne beschermers en helpers in wereldlijke aangelegenheden. Deze advokaten waren de plaatsvervan-

---

1) Binterim, a. w. I, 1, s. 386 ff.; Planck, *Gesch. der gesellschafts-verfass.* III, s. 768. ff.; Von Raumer, *Gesch. der Hohenstaufen*, Leipz. 1858, VI, s. 21.

2) Binterim, a. a. o. s. 405.

3) Zie boven, bl. 127; vgl. Drakenb. *Aanhangsel*, bl. 1.

4) Zeker is het, dat reeds bisschop Frederik meer dan één aartsdiaken had. Zie *Vita S. Odulphi*, bij Surius, *ad d.* 12 *Junii*, p. 181.

gers der „defensoren" van de oudere kerk [1]. Karel de groote bepaalde, dat de bisschoppen hunne advokaten zouden gebruiken, wanneer zij of hunne onderhoorigen met leeken over grondeigendommen en andere bezittingen geschil hadden, en Lotharius I wilde, dat alle bisschoppen, abten en abdissen hunne advokaten zouden hebben, die hunne regten bij de graven moesten handhaven [2]. Dat zulke ambtenaren aanzienlijke mannen waren, spreekt van zelf. Te Utrecht zullen zij oorspronkelijk de graven der gouw Nifterlake geweest zijn. Erkenfried was omstreeks 725 advokaat van Willebrord; Folbert omstreeks 942 die van Balderik. Zij komen tot in de dertiende eeuw voor, maar schijnen sedert dien tijd een anderen titel gedragen te hebben [3].

De kern der gansche geestelijkheid bestond natuurlijk uit dienstdoende priesters, diakenen en mindere klerken, die in en buiten Utrecht, waar parochiën opkwamen of gevestigd waren, de belangen der openbare eeredienst en de geheele verzorging der geloovigen behartigden. Van Willebrord meldt ons Alcuinus, dat hij, door zijne bekeerlingen geholpen, overal kerken deed houwen, die alle „hunne priesters" verkregen, „opdat het nieuwe volk Gods had waar het zich op de feestdagen verzamelen, den doop ontvangen en nuttige vermaningen hooren zou" [4]. Dat Willebrords opvolgers later hetzelfde deden, behoeft naauwelijks opgemerkt te worden. Het land der Angelsaxen, de scholen te Utrecht en die van de collegiaal-kerken elders leverden het benoodigde personeel. In de achtste en negende eeuw, even als in den aanvang van het volgend tijdvak, waren de parochie-kerken in betrekkelijken zin nog niet menigvuldig, en onder de invallen der Noormannen in de negende en tiende zullen zij wel niet sterk

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 243 v.
2) Zie De Kock, *De potest. civil. episc. Traiect. initiis*, Traiecti ad Rh. 1838, p. 76 s.; vgl. Matthæus, *De nobil.* p. 521 ss.; de Geer, *Bijdrag. tot de geschied. en oudh. van Utr.* bl. 95, en Rettberg, II, s. 611 ff.
3) Zie boven, bl. 238; vgl. Matthæi l. l. en de lijst ald., p. 524.
4) *Vita S. Willibr.* Mabill. *Sæc.* III, 1, p. 567.

vermeerderd zijn; maar aanzienlijk was reeds het getal der kapellen, die, aan hare verschillende parochie-kerken onderhoorig, bediend werden door geestelijken, die van de priesters dier parochie-kerken ook afhankelijk waren [1]. Bij belangrijke gemeenten, te Elst, Dokkum en elders, waren vele klerken gevestigd, die gezamenlijk hunne kerk en tevens de evangelisatie bezorgden. In hoeverre het voorschrift van Karel den groote hier vóór de elfde eeuw tot toepassing is gekomen, dat elke parochie hare wettig afgebakende grenzen moest hebben [2], weten wij niet. Zoo lang de gemeenten nog in staat van wording verkeerden, wat met vele tot aan het einde van ons tijdperk zeker het geval was, viel er natuurlijk niet aan te denken. Of hier en daar de parochiën reeds vóór het slot dezer periode in dekanaten ingedeeld waren, zullen wij bij de behandeling der volgende onderzoeken.

Lang vóór de stichting onzer kerk was, zoowel bij de westersche als oostersche christenheid, veel gedaan, om het huwelijk bij de geestelijkheid te onderdrukken en het coelibaat in te voeren. Wat velen echter vurig wenschten, was niet zoo ligt te verwezenlijken, daar de natuur van hare eischen noode afstand doet. Wat hier te lande in de eerste eeuwen onzer kerkgeschiedenis beproefd werd, om de coelibaatswet in te scherpen en te handhaven, weten wij niet, naardien wij dienaangaande geene regtstreeksche berigten hebben ontmoet; maar daar onze meeste en voornaamste geloofspredikers mannen van de angelsaxische kerk waren, ligt het voor de hand derwaarts het oog te slaan, en uit hetgeen dáár geleerd werd en geschiedde gevolgtrekkingen te maken.

De oude britsche en iersche kerk schijnt de gedwongen echteloosheid der geestelijken niet gekend te hebben [3]. Toen Augustinus, de zendeling van Gregorius I, in En-

---

1) Bij de behandeling van het volgende tijdvak komen wij op de betrekking der kapellen tot de parochie-kerken terug.

2) Zie boven, bl. 293.

3) Zie J. A. en A. Theiner, *Die einführung der erzwungenen ehelosigkeit*, Altenb. 1828, I, s. 376 f.

geland kwam, vond hij daar vele gehuwde klerken. Hij wendde zich tot den paus met de vraag, hoe met die lieden te handelen, en deze antwoordde, dat hij dezulken te dulden had, zoo zij zich niet onthouden konden en niet tot de hoogere orden der geestelijkheid behoorden [1]. Alleen voor bisschoppen, priesters en diakenen, misschien ook voor subdiakenen, werd dus de echt ongeoorloofd verklaard. Sedert dien tijd echter werd ook onder de Angelsaxen de lof van den maagdelijken staat groot gemaakt. Aldhelm, die in den aanvang der zevende eeuw abt van Malmesbury was, schreef gloeijende verzen tot aanprijzing van het echteloos leven, die waarschijnlijk in Engeland, even als later in Duitschland, bij het schoolonderrigt gebruikt werden [2], en zeker tot verbreiding van het coelibaat medewerkten. Ook Beda was der beschouwingswijze van Aldhelm toegedaan. Ofschoon hij gaarne erkende, dat het huwelijk voor den mozaïschen priesterstand geoorloofd was geweest, opdat het geslacht van Aäron bleef voortbestaan, oordeelde hij dat de priesters der christenen zich steeds moesten onthouden en hunne kuischheid bewaren, opdat zij altijd het altaar mogten bedienen [3]. Dat onze Willebrord en zijne mede-apostelen allen van denzelfden geest zullen geweest zijn, kunnen wij uit de heerschende denkwijze in hun vaderland en uit hun ascetiesch karakter opmaken, en van Bonifacius weten wij het zeker. Deze stond onder den invloed van Gregorius II, die als een ijverig voorstander van het coelibaat bekend is [4]. Toch waren de voorschriften, die de paus hem ten aanzien van deze zaak gaf, tamelijk gematigd, daar ook hij, even als Gregorius I, het huwelijk aan klerken van de lagere rangen vrij liet.

1) Beda, *H. E.* I, c. 27, Giles, II, p. 108.

2) Zie over Aldhelm Beda, V, c. 18, Giles, III, p. 234. Zijn boek *De laude virginitatis* vindt men in de *Biblioth. max. patrum*, ed. Lugd. XIII, p. 1 ss. Met duitsche glosen voorzien komt het in HSS. der negende eeuw voor. Zie Von Raumer, *Einwirkung des christenth. auf die althochd. sprache*, Stuttg. 1845, s. 113.

3) Beda, *Exposit. in Lucae Evang.* I, Giles, X, p. 283.

4) Theiner, a. a. o. I, s. 407.

Bonifacius, zoo schreef hij [1], zou bij de ordening tot het klerikaat zulke mannen uitsluiten, die ten tweeden male gehuwd waren, of die anders dan met eene ongerepte maagd in den echt waren getreden. Hij verbood dus niet gehuwden te ordenen, en wilde niet, dat de zoodanigen zich aan hunne echtgenooten zouden onttrekken. Dat Bonifacius overigens het huwelijksleven voor bisschoppen, priesters en diakenen volstrekt ongeoorloofd achtte, lijdt geen twijfel. Zijne brieven, waarin hij zoo dikwerf over echtbreukige en heererende geestelijken klaagt, onder welke benaming hij ook de gehuwden schijnt te begrijpen, bewijzen het genoegzaam [2]. Maar wat hij, en waarschijnlijk al zijne mede-apostelen ten onzent, en na hem onze bisschoppen ook beproefd mogen hebben, om de kerkelijke bepalingen ten aanzien van het coelibaat te doen zegevieren, hetgeen wij over de huwelijken en het concubinaat onzer priesters van het volgende tijdvak zullen berigten, zal overtuigend leeren, dat alles wat men deed om het vermeende kwaad te weren, naauwelijks anders uitwerkte, dan dat er grooter voor in de plaats trad [3].

---

§ 3.

Kapittelen en kloosters.

Zoodra Willebrord met zijne mede-arbeiders Utrecht tot den hoofdzetel der missie had verkoren, ontstond aldaar een gezelschap van mannen, die hetzelfde levensdoel beoogden en allen meer of min met de beginselen van het heerschende ascetisme waren bezield. Daar de meesten hunner, gelijk wij gezien hebben, monniken waren, en de overigen, al hadden zij geene kloostergeloften gedaan, toch de vormen des kloosterlevens eerden, laat het zich

1) Bonif. *Epist.* 10, Giles, p. 36.
2) Zie de plaatsen bij Theiner, I, s. 408 ff.
3) Zie voorshands Feiths *Geschiedk. betoog over den ongehuwden staat der priesteren in de vriesche landen* (uitgeg. door het genootsch. *Pro excol. jure patriae*).

begrijpen, dat zij in hun dagelijksch verkeer die vormen bewaarden, zoodat zij gezamenlijk in ééne woning huisden, en voor zoo verre de missie-arbeid dit toeliet, de voorschriften van den regel van Benedictus in acht namen, waaraan zij, nog in Engeland levende, meerendeels gehoorzaamheid hadden beloofd. Hunne gemeenschappelijke woning, bij hunne kerk gelegen, werd van zelf een munster (monasterium), en die er hun verblijf in hielden, waren en heetten monniken of kanoniken, òf omdat zij op den kanon, de matrikel hunner kerk, opgeschreven waren, òf omdat zij de canones, de regelen en bepalingen des huizes of der orde, volgden [1]. Dat een en ander te Utrecht, even als elders, inzonderheid in Duitschland [2], werkelijk plaats gehad heeft, valt niet te betwijfelen. In een giftbrief [3] van Karel Martel van 1 Jan. 722 of 723 worden bezittingen opgedragen „aan het klooster, binnen de muren van het kasteel Utrecht gelegen, waarvan de apostolische man Gods en vader in Christus, aartsbisschop Willebrord, volgens kloosterlijke ordening des heiligen levens de voorstander is". De zin dezer woorden is duidelijk: er bestond een klooster te Utrecht, waarvan Willebrord de bestuurder was, en waarin men op kloosterlijke wijze leefde. Dat de munster der St. Maartenskerk bedoeld wordt, blijkt uit een diploom van Pepijn [4], den 23n Mei 753 afgegeven, waarin Karel Martel onder de weldoeners dezer kerk wordt genoemd. In dat zelfde diploom van Pepijn is spraak van de kerk van St. Maarten, waarvan Bonifacius de hoeder (custos) heet, en van „de monniken of kanoniken [5], die

1) De gevoelens omtrent de oorspronkelijke beteekenis van het woord canonici zijn verschillend. Vgl. onderling Thomassinus, *Vetus et nova disciplina*, ed. Lugd. 1706, I, p. 639; Binterim, *Denkwürd.* I, 1, s. 513; Rettberg, II, s. 662, 666, en and.

2) B. v. te Osnabrug, Salzburg, Freisingen enz. Zie Möser, *Osnabr. gesch.* Berl. 1819, I, s. 284; Rettberg, II, s. 664.

3) Bij Heda, p. 28; Van Mieris, I, bl. 1.

4) Bij Heda, p. 36; Van Mieris, I, bl. 5.

5) „Monachorum vel canonicorum." De benaming canonici zal hier wel op die bewoners des kloosters zien, die gewone geestelijken, geen eigenlijke monniken waren. Vgl. het valsche diploom van Karel ten behoeve van Gregorius, bij Heda, p. 39.

aldaar de heidenen tot het christendom bekeeren en de bekeerden onderwijzen". Wat deze beide oorkonden dus bewijzen, dat bij de kathedraalkerk in Willebrords dagen een munster bestond, wordt door onze kronijkschrijvers bevestigd. Maar deze spreken tevens van een tweede klooster, dat aan de St. Salvatorskerk verbonden was. Dat dit werkelijk het geval was, kan niet ontkend worden. Altfried berigt reeds van de St. Salvatorskerk, dat zij haar klooster had, waarvan in Ludgers dagen zekere Haddo proost was [1]. Maar aangaande de opkomst van beide gestichten en hunne onderlinge betrekking, in den tijd van Willebrord en Bonifacius, laten ons de oude schrijvers in het onzekere. Volgens sommigen [2] zal Bonifacius in het jaar 739, toen Willebrord gestorven was, zich naar Utrecht hebben gespoed, om de verweesde kerk in zijne hoede te nemen, en straks aan de St. Salvatorskerk een munster hebben toegevoegd, waarin hij veertig kanoniken plaatste, gelijk Willebrord vroeger veertig aan St. Maarten had verbonden. Dat dit berigt weinig vertrouwen verdient, behoeft geen bewijs, daar wij vroeger gezien hebben, dat Bonifacius eerst lang na Willebrords dood naar Utrecht weêrgekeerd is [3]. Anders luidde dan ook in Bekas dagen de overlevering, die door sommigen werd voorgestaan. Zij meldde, dat Willebrord, toen hij de St. Salvatorskerk gesticht had, er tachtig kanoniken bij vergaderde, en dat hij van die tachtig later veertig naar de St. Maartenskerk overbragt [4]. Ofschoon Beka zelf die overlevering niet voor zijne rekening durfde nemen, verklaarde hij echter haar niet te willen weêrspreken. Wij meenen, dat hij daaraan wel gedaan heeft. De traditie heeft alle waarschijnlijkheid voor zich. Toen Willebrord de St. Salvatorskerk en zijn doophuis gebouwd had, kon een munster bij die stichting niet lang achterwege blijven; en toen hij

1) *Vita S. Liudg.* Pertz, II, p. 409.

2) *Chron. de Traiecto*, Matth. *Anal.* V, p. 312 s.; Beka, p. 14; vgl. Royaards, *Invoer*. bl. 315 v.

3) Boven, bl. 142.

4) Beka, p. 14.

later de St. Maartenskerk tot zijne kathedraal bestemde, behoefde hij als bisschop daarbij zijne geestelijken of kanoniken, die het domkapittel zouden uitmaken. Hij kon wel niet beter doen, dan uit den munster van St. Salvator het noodige personeel afzonderen, en ook aan dat personeel bij St. Maarten een munster ten verblijve geven. De monniken en geestelijken, die nu in laatstgenoemd gesticht opgenomen werden, bleven hun monastieken levensvorm aanvankelijk behouden, waarom zij in de vermelde diplomen van Karel Martel en Pepijn ook als kloosterlingen beschreven werden; maar zij vormden tevens het eigenlijk domkapittel, dat wegens zijn oorsprong wel ten naauwste aan de broeders in den munster van St. Salvator verbonden was, maar toch in enkele opzigten hoogere regten moest bezitten. Dat dit laatste werkelijk het geval was, zullen wij bij de behandeling van het volgend tijdvak zien, wanneer wij ons bekend maken met de regeling, die het kapittelwezen te Utrecht in de elfde eeuw onderging. Dan zullen wij echter ook opmerken, dat men allen grond heeft om aan te nemen, dat de geestelijken van St. Salvator en die van St. Maarten, niettegenstaande zij reeds ten tijde van Willebrord en Bonifacius twee afzonderlijke corporatiën uitmaakten, ook toen en door dit gansche tijdvak henen, dikwerf tot één ligchaam vergaderd werden, om gezamenlijk de gewigtigste belangen van het bisdom te behartigen.

Waren de twee oudste priestergezelschappen te Utrecht, blijkens het medegedeelde, in het midden der achtste eeuw inderdaad gezelschappen van monniken en als monniken levende geestelijken, het duurde niet lang of er kwam eenige wijziging in hun bestaan. Chrodegang van Metz, die omstreeks 765 stierf, ontwierp een regel voor de klerken zijner kathedraal, waardoor hij, naar het voorbeeld van Augustinus en Eusebius van Vercelli, hen tot een gemeenschappelijk leven poogde te leiden, dat zoo veel mogelijk op dat der kloosterlingen van Benedictus zou gelijken. Die zijn regel volgden, heetten kanoniken, zooals de geestelijken reeds vroeger in het algemeen genoemd

werden, en hunne collegiën kapittelen, naar men meent, omdat zij in hunne bijeenkomsten hoofdstukken uit den bijbel en andere schriften lazen. Gezamenlijk moesten zij in een kloosterhuis (claustrum) wonen en gelijk de benedictijnen hun abt en proost, zoo hun bisschop en aartsdiaken gehoorzamen. In de gansche leefwijze, de onderhouding van de kanonieke getijden, de tucht des huizes enz. werden de gewigtigste voorschriften van Benedictus gevolgd [1]. De regel, dien Chrodegang oorspronkelijk vóor zijne eigene kathedraalgeestelijken bestemde, droeg weldra algemeene goedkeuring weg. Men meende een middel in hem te zien, om overal de zedelijkheid der geestelijken te reinigen en voor de grove afdwalingen, waarover men in de frankische en duitsche kerk te klagen had, te beveiligen, en in 816 werd hij te Aken, in eene kerkvergadering onder Lodewijk den vrome, na eenige wijzigingen ondergaan te hebben, tot eene wet verheven, waaraan de geestelijken van de kathedraal- en collegiaal-kerken zich alom te onderwerpen hadden [2].

Van de invoering der akensche kerkwet bij onze geestelijkheid te Utrecht worden geene berigten aangetroffen. Dat zij echter geschied is, mag niet betwijfeld worden. De gezelschappen bij de St. Maartens- en St. Salvatorskerk werden kapittelen en hunne leden kanoniken, volgens den zin dier woorden in Chrodegangs regel, naar de redaktie der synode van Aken. Daar deze regel aan het leven onzer geestelijken bij die ligchamen en soortgelijke elders eigenaardige vormen heeft gegeven, welke, behoudens vele veranderingen, eeuwen lang kracht van wet hadden, en gedeeltelijk tot op onze dagen in de roomsche kerk voortduren, voelen wij ons gedrongen er een oogenblik bij stil te staan [3].

De akensche regel zet het beginsel op den voorgrond, dat een kanoniek leven, d. i. een leven volgens de uit-

1) Zie de uitvoerige berigten bij Rettberg, I, s. 497 ff.

2) Vgl. Gieseler, II, 1, s. 67; Rettberg, II, s. 666; Hefele, *Conciliengesch.* IV, s. 9 ff.

3) Men vindt den regel, behalve bij Mansi en anderen, bij Hartzheim, *Concil. Germ.* I, p. 430 ss.

spraken en voorschriften van bijbel, oude kerk en kerkvaders, niet alleen den monniken, maar allen christenen, en dus inzonderheid geestelijken voegt [1]. De klerken zullen bij hunne kerk een klooster (claustrum) hebben, dat van alle zijden besloten is, opdat niemand uit- of inga dan door de poort. In dat klooster moet eene slaapzaal zijn, eene eetzaal, kelders, en al wat in gemeenschap levenden „broeders" noodig is [2]. In de slaapzaal zullen zij 's avonds na het gebed stil zamen komen en zich ieder op zijn eigen leger, niet twee in één, ter ruste voegen. Gedurende den nacht zal er een lantaarn branden, en een ieder zich wachten de anderen te storen [3]. Gedurende den dag mogen de kanoniken hunne eigene woningen betrekken [4], maar binnen het klooster moet een ziekenverblijf zijn voor kranke en oude broeders, die door de gezonden ijverig zullen bezocht, verpleegd en vertroost worden [5]. In de eetzaal zal men gezamenlijk spijzen. Vleesch, dat den monniken verboden is, mag men eten, ook brood en groenten, die in een daartoe aangelegden hof gekweekt worden; spijs en drank zullen steeds in gelijke maten rondgedeeld worden, zoodat de een niet meer verkrijgt dan de ander. Bij rijke kapittelen zullen rijkelijker uitdeelingen plaats hebben, zoodat ieder kanonik dagelijks vijf ponden wijn ontvangt, of, zoo de wijn schaarsch is, drie ponden wijn en drie ponden bier; bij arme kapittelen worde minder verstrekt [6]. Bij den maaltijd moeten allen het stilzwijgen bewaren en aandachtig luisteren naar hetgeen voorgelezen wordt, en allen zullen bij het eten de eischen der welvoegelijkheid volgen en elkander gaarne dienen [7]. In hunne kleeding moeten zij alle weelde vermijden, ofschoon zij linnen mogen

1) C. 114, Hartzh. l. l. p. 498 ss.
2) C. 117, Hartzh. p. 501.
3) C. 136, Hartzh. p. 510.
4) Dat deze woningen of kamers op den kloostergrond moesten gelegen zijn, blijkt, gelijk Hefele, a. a. o. s. 12, teregt heeft opgemerkt, uit c. 23 van het tweede boek des akenschen regels, Hartzh. p. 538.
5) C. 142, Hartzh. p. 512.
6) C. 115, 121, 122, 123, Hartzh. p. 498 ss.
7) C. 123, Hartzh. p. 504.

dragen, wat den monniken niet vrij staat; niemand zal zich van de overigen zoeken te onderscheiden, òf door ijdele sieraden òf door geringheid van kleedingstukken, want in beiden pleegt zich de hoogmoed te openbaren. Eene eigenaardige dragt wordt niet voorgeschreven, maar wat tot het kostuum der kloosterlingen behoort, zal men niet aannemen, omdat men van hun stand onderscheiden is [1]. Het bezit van eigen goed, den kloosterlingen ongeoorloofd, staat den kanoniken vrij; maar die rijk zijn, zullen daarom geene voorregten genieten [2]. De kapittelgoederen dienen niet alleen tot onderhoud der broeders, maar ook tot ondersteuning der armen en tot verzorging der kerk [3]. Bij het opnemen van geestelijken zal men toezien, dat het getal niet te groot werde, want daardoor kan verarming, wanorde en verval der zedelijkheid ontstaan, en afkeuring verdient het gedrag der prelaten, die slechts aan hunne kerk onderhoorige lijfeigenen tot geestelijken aannemen, omdat deze over geene mishandeling durven klagen, daar zij dan geslagen of weder knechten zullen worden; ook adellijken moet men toelaten [4]. In het zingen der getijden zal men trouw wezen, volgens de voorschriften van Isidorus, en zulks des daags en des nachts. Als „het teeken" (klopgeklep of ratelslag) gehoord is, moeten allen eerbiedig in het koor treden, en staande de dienst doen, niet zittende of op een stok leunende, tenzij wegens ouderdom of zwakheid. Die in de dienst of anderzins tegen de regelen des kanonieken levens hebben gezondigd en, vermaand zijnde, zich niet beteren, zullen eenigen tijd slechts water en brood genieten. Hardnekkigen worden van de gemeene tafel en het koor uitgesloten en in de kerk op eene afzonderlijke plaats gesteld, opdat zij zich schamen. Baat dit alles niet, dan wachten hen slagen, gevangenis en aanklagt bij den bisschop. Voor het overige zullen de prelaten er aan gedachtig zijn, „dat de kerk eene duive is,

1) C. 115, 124, 125, Hartzh. p. 500, 504 s.
2) C. 115, 120, Hartzh. p. 500, 502.
3) C. 116, Hartzh. p. 500 s.
4) C. 118, 119, Hartzh. p. 501.

die geene wonden slaat, maar vromelijk straft," om tot bekeering te leiden [1]. Over de knapen, die bij het kapittel opgevoed worden, zullen de oversten zorgvuldig toezigt houden. Een der broeders, met naauwgezetheid daartoe uitgekozen, zal hen onderwijzen in goede zeden en alle kerkelijke wetenschappen, opdat zij tot de verschillende orden des klerikaats mogen bevorderd worden. De leerlingen wonen in een vertrek op het voorhof (in uno conclavi atrii), en zijn daar met den onderwijzenden broeder onder een anderen gesteld, die trouw acht geeft op hun leven en het onderwijs, dat zij genieten [2]. Op de zangoefeningen zullen de andere broeders letten, opdat zij, die leeren moeten, zich niet aan traagheid of ijdel geklap overgeven, en den zangers is het aanbevelen de stichting der hoorders te zoeken en aan te stemmen overeenkomstig de behoeften van de koordienst; de woorden moeten zij verstaanbaar en aangenaam, en vooral de psalmen eenvoudig en klaar voordragen [3]. De prelaten der kerk zullen bevoegde proosten aanstellen, die zelve het kanonieke leven naauwgezet onderhouden en daarin den overigen broeders ten voorbeelde zijn. De keldermeester moet een matig man wezen, geen wijndrinker, en zorgvuldig bij de uitdeelingen, dat alles volgens regt geschiede, zuinig en eerlijk [4]. Een der broeders zal poortier zijn en niemand uit- of inlaten, die er geene vrijheid toe heeft; vrouwen zal hij liefst geheel buiten houden, tenzij ze de kerk wenschen te bezoeken [5]. Verder blijft het allen kapittelleden aanbevolen de wet der liefde jegens God en den naaste te betrachten; toorn, haat, bedrog, dronkenschap, hoererij enz. te vlieden. Men zal den vrede en de eendragt zoeken, matig, regtvaardig en godzalig leven, „niets boven de liefde tot Christus stellen," en der roeping gedachtig, waarmede men geroepen is, tot den Heer

1) C. 126—134, Hartzh. p. 505 ss.
2) C. 135, Hartzh. p. 510.
3) C. 137, Hartzh. p. 510, s.
4) C. 139, 140, Hartzh. p. 511.
5) C. 143, Hartzh. p. 512.

spoeden, „die de weg, de waarheid en het leven is" [1].

Nadat de akensche regel het kanonieke leven voor alle priester-gezelschappen, zoowel die onder bisschoppen als onder mindere prelaten stonden, tot wet gemaakt had, konden de kathedraal-kapittelen niet de éénige blijven. Op verschillende plaatsen, waar de parochiekerken een zeker aantal of collegie van klerken bezaten, werden ook deze tot kapittelen gevormd, en hunne kerken werden kapittelkerken, waarbij de voorschriften van Aken moesten nageleefd worden. Zoo geschiedde in Duitschland en elders [2], en ook hier te lande. Welke onze oudste kapittel- of collegiaal-kerk buiten Utrecht geweest is, weten wij niet; maar waarschijnlijk hebben wij haar te zoeken in eene of andere van die gemeenten, waarbij tijdens de invoering van het christendom in ons vaderland, in de achtste eeuw en later, de missie hare posten gevestigd had. Waar dit geschiedde, zoo als b. v. te Deventer, Elst en elders, ontstond van zelf zeker gezelschap van monniken en klerken, die in hun gemeenschappelijk verkeer het voorbeeld van de te Utrecht gevestigde broederen vermoedelijk volgden en, in een grooteren of kleineren munster woonachtig, den monastieken levensvorm hielden, totdat de akensche regel ook aan hun bestaan eene eigenaardige wijziging gaf. Doch hoe dit zij, laat ons zien, welke kapittel- of collegiaal-kerken nog vóór den aanvang der elfde eeuw in het bisdom van Utrecht aanwezig waren.

Volgens de overlevering werd de St. Maartens- of munster-kerk, die te Emmerik aan den oever van den Rijn verrijst, door Willebrord gesticht [3]. Ofschoon die overlevering niet op den tegenwoordigen bouw mag toegepast worden, kan zij welligt van een vroegeren gelden, daar het zeer aannemelijk is, dat de apostel ook in die streken gearbeid heeft [4]. In de dagen van onzen bisschop

1) C. 145, Hartzh. p. 513 s.
2) Vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* III, s. 337 ff.; Rettberg, II, s. 667.
3) *Oudh. van Utrecht*, III, bl. 286; Wassenberg, *Embrica*, p. 54 s.
4) Zie Schneider, *Die älteste gesch. von Emmerich*, in de *Annalen des hist. vereins für den Niederrhein*, Heft VI, s. 90.

Radboud was te Emmerik een klooster, waarvan een paar priesters door genoemden prelaat opmerkzaam gemaakt werden op Balderik, als toekomstigen kerkvoogd van Utrecht [1]. Waarschijnlijk waren die priesters kanoniken, en het klooster hun munster. Daar de proost van het kapittel te Emmerik, later althans, aartsdiaken van ons bisdom was en zijne stem bij de bisschopsverkiezingen te Utrecht moest uitbrengen, mogen wij vaststellen, dat dit ligchaam bij de utrechtsche geestelijken sinds overoude tijden in eere is geweest. Die eer nu kan het aan zijn oorsprong te danken gehad hebben [2]. Als Willebrord werkelijk de stichter der St. Maartens-kerk is geweest, heeft hij zeker ook eenige geestelijken bij haar geplaatst, die de zaak der evangelizatie in de omstreken behartigden, en wier opvolgers later van eene monastieke vergadering in een kapittel werden veranderd.

Wat wij vermoeden, dat te Emmerik gebeurd zal wezen, kan ook te Deventer geschied zijn, sedert Lebuïnus zich er vestigde. In de elfde eeuw bewoonden de kanoniken aldaar hun klooster [3], maar reeds in de dertiende wist men zich van de geschiedenis des kapittels geene duidelijke voorstelling meer te maken [4]. Dat Radboud te Deventer met zijne geestelijken een kanonikaal leven voerde, toen hij er wegens de verwoestingen, te Utrecht door de Deenen aangerigt, verblijf moest houden, laat zich niet betwijfelen. Welligt is toen het kapittel van de St. Salvatorskerk te Utrecht met dat der Lebuïnus-kerk tijdelijk vereenigd geweest, zooals de overlevering oudtijds beweerde [5]. Later schijnt bisschop Bernulf de onderlinge betrekking dier

---

1) Zie boven, bl. 269, 300.

2) De oudste zekere bewijzen voor het bestaan des kapittels van Emmerik brengt Schneider tot het jaar 1128; maar hij kende de plaats uit het *Vita S. Radbodi* niet. Zie boven, bl. 269, 300.

3) Zie het diploom van 1040 bij Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Devent.* I, bl. 341 s.

4) Zie het stuk van 1295 bij Dumbar, a. w. I, bl. 237, en een afschrift daarvan uit de veertiende eeuw in het oude *necrologium* van St. Salvator, fol. 14, in het prov. archief te Utrecht.

5) Zie het aangeh. stuk van 1295 bij Dumbar, t. a. p.

ligchamen geregeld te hebben, waaruit men aanleiding heeft genomen om te berigten, dat deze kerkvoogd het kapittel van Deventer gesticht en er een gedeelte van de kanoniken en goederen van St. Salvator bij overgebragt heeft[1]. Een eigenaardige broederband tusschen de geestelijken van de Lebuïnus- en St. Salvators-kerk bleef steeds voortbestaan. Zij onderhielden een zoogenaamd dodenverbond met elkander, en als een der kanoniken van Deventer te Utrecht kwam, of een uit de St. Salvatorskerk te Deventer, en hij vertoonde zich in het koor, werd hij daar met onderscheiding ontvangen en met geschenken van brood, bier, wijn, penningen enz. vereerd. Verder waren beide kerken verpligt, elkander volgens wederzijdsche beloften, die in volgende tijden wel eens in herinnering gebragt moesten worden, in allen nood met raad en daad bij te staan[2]. Ook de proost van Deventer was, althans later, aartsdiaken van het bisdom, en stemde mede bij de bisschopskeuze te Utrecht.

De oorsprong van het kapittel te Tiel is onbekend, maar de overlevering zegt, dat de St. Walburgskerk aldaar bestaan heeft sedert de invoering des christendoms in onze landen[3], en dat bij die kerk een nonnenklooster behoorde, dat later door reguliere kanoniken bewoond werd, die het kapittel van Tiel vormden, en in 1006 door den inval der Noormannen in hunne stad schade leden. Bisschop Adelbold zal hen van reguliere kanoniken tot wereldlijke gemaakt hebben, zoodat zij in den aanvang der elfde eeuw van de onderhouding van den akenschen kapittelregel ont-

1) Beka, p. 40; Heda, p. 118. Zij zeggen niet, dat Bernulf het kapittel te Deventer gesticht heeft, maar dat hij goederen en kanoniken van St. Salvator naar Deventer overbragt. Beider berigten zijn waarschijnlijk niet juist. Vgl. Royaards, I, bl. 254 v., en Dumbar, a. w. bl. 235, die ten onregte tegen Lindeborn te velde trekt, om de eer der stichting voor Bernulf te bewaren.

2) Zie het stuk van 1295 bij Dumbar, t. a. p., en den brief van 1452, ald. bl. 239.

3) Men spreekt van eene kerk te Zandwijk, nu met Tiel zamengesmolten, die reeds in 695 gebouwd zal zijn, ja van eene kapel te Tiel, die in 618 door Dagobert zal gesticht wezen; maar de bewijzen ontbreken. Zie *Chron. Tiel.* ed. Van Leeuwen, Traj. ad. Rhen. 1789, p. 7.

slagen werden [1]. Sedert 950, zoo al niet vroeger, behoorde de stad Tiel met hare kerken en den munster aan de St. Maartenskerk te Utrecht [2]. Ook de proost des kapittels van St. Walburg was later aartsdiaken des bisdoms en werd, even als die van Emmerik en Deventer, bij bisschoppelijke electiën naar Utrecht geroepen. Te zijner plaatse zullen wij zien, dat het collegie in den aanvang der veertiende eeuw naar Arnhem werd verlegd.

Het kapittel van Oldenzaal wordt door velen voor eene stichting van bisschop Balderik gehouden [3]. Anderen schrijven haar aan zekeren graaf Boudewijn toe en plaatsen haar op het jaar 817 [4]. Als de overlevering grond heeft, dat Marchelmus te Oldenzaal de evangelizatie behartigde, dat zeer wel mogelijk is, mogen wij aannemen, dat de opkomst des kapittels in het laatst der achtste eeuw viel [5]. Ook de proost van dit ligchaam had later zijn aartsdiakenschap en zijne plaats onder de utrechtsche kanoniken bij de bisschopsverkiezing.

Waren de vier genoemde kapittelen, Emmerik, Deventer, Tiel en Oldenzaal, door de hooge waardigheid, welke hunne proosten als aartsdiakenen des bisdoms en als stemhebbende leden bij de bisschoppelijke electie bekleedden, zoo al niet in dit tijdvak, wat echter zeer waarschijnlijk is, dan toch in later dagen, op eigenaardige wijze aan de kapittelen van Utrecht verbonden, en vinden wij daarin een der gronden om te stellen, dat die ligchamen tot de oudste van dien aard in onze kerk behoorden, er waren anderen, wier proosten zulke onder-

---

1) Heda, p. 110; vgl. Alpertus, *De divers. temp.* bij Pertz, VI, p. 704. Het berigt van Van Heussen en van Rijn, *Bat. s.* I, bl. 637, dat Adelbold de monniken van het tielsche kapittel met kanoniken verwisselde, wordt door Royaards, I, bl. 259, niet ten onregte duister genoemd. Maar het kan verdedigd worden met de opmerking, dat het kloosterlijke leven der kapittelleden ophield, toen zij wereldlijke kanoniken werden.

2) Zie den brief van Otto I bij Buchel. ad Hedam, p. 86; vgl. *Oudh. van Utr.* II, bl. 713.

3) *Oudh. van Devent.* I, bl. 355 v.

4) Weeling, in den *Overijss. Alman. voor* 1841, bl. 208.

5) Vgl. boven, bl. 167.

scheiding niet genoten, maar welker oorsprong desniettemin tot de eerste tijden onzer kerk schijnt op te klimmen. Te Elst in de Betuwe treffen wij in de dagen van Willebrord reeds Werenfried aan. Hij arbeidde er met zijne broeders, monniken en geestelijken, aan de bekeering dier volkrijke streek [1], en ook daar bestond ongetwijfeld een munster, waarin men later het kanonieke leven voerde. Het berigt van sommigen [2], dat Balderik het kapittel van Elst stichtte, zal wel niet meer moeten beteekenen, dan dat hij het collegie op nieuw ordende of beweldadigde. De munster te Dokkum kan zijn oorsprong aan Willehad of Ludger te danken gehad hebben. De laatstgenoemde bouwde daar ter eere van Bonifacius eene kerk, die te zijnen tijde door eenige latijnsche verzen van Alcuinus verheerlijkt werd [3]. De berigten van Schotanus en anderen, dat er reguliere kanoniken in gewoond hebben, die later door monniken van de orde van Norbertus vervangen werden, leveren geen grond voor twijfel [4].

Iets later dan de reeds genoemde kapittelen kwamen die van Staveren en den St. Odiliënberg op. Dat van eerstgemelde plaats was oorspronkelijk een munster met twaalf kanoniken, die zijn ontstaan aan Odulfus verschuldigd was. Toen deze prediker op last van bisschop Frederik te Staveren en in de omstreken, gelijk wij later zien zullen, voor de zuiverheid der kerkleer bij de Friesen optrad, heeft hij het waarschijnlijk nuttig geacht in hun midden een priestergezelschap te stichten, dat hetzelfde doel zou beoogen. In 1132 werden de kanoniken, op verzoek der gemeente van Staveren, die zich aan het slordige leven der kapittelleden ergerde, door benedictijner-monniken vervangen [5]. Het kapittel van den St. Odiliënberg, op een groot uur afstands van Roermond, was

1) Zie boven, bl. 125.

2) *Oudh. van Utr.* III, bl. 261.

3) Zie die verzen in Alcuini *Opera omn.* ed. Migne, II, p. 763, en bij Altfried, Pertz, II, p. 409.

4) *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 405 v., 413 vv.

5) Zie Matthæus, *Anal.* III, p. 473 ss.; *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 467 vv.; *Bat. s.* I, bl. 540, 542.

binnen de grenzen van het bisdom Luik gelegen, maar stond onder de geestelijkheid van Utrecht, waaraan het zijn bestaan te danken had. Toen bisschop Hunger in 858, door de Noormannen uit Utrecht verjaagd, van Lotharius II het klooster van den St. Odiliën- of St. Pietersberg tot een toevlugtsoord had verkregen, voerde hij aldaar met zijne geestelijken eenigen tijd het kanonieke leven. Nadat de kerkvoogd naar Utrecht was wedergekeerd, bleef het kapittel voortbestaan en met dat van St. Maarten steeds verbonden. De proosten moesten altijd uit de kanoniken van laatstvermeld ligchaam gekozen worden en lagen onder de verpligting, om bij alle gelegenheden de eer en de regten van het domkapittel, zoo veel in hen was, voor te staan. Toen men in 1361 het collegie van den St. Odiliënberg wegens dreigende oorlogsgevaren naar Roermond wilde verleggen, kon dit alleen met goedkeuring van onzen bisschop en de zijnen geschieden[1].

Blijkt het uit het medegedeelde, dat in den loop der achtste en negende eeuw in verschillende gemeenten van ons vaderland reeds een tiental kapittelen bestond, waarvan die van Utrecht en Deventer, en welligt ook andere, een aanmerkelijk personeel van klerken bevatten, men heeft niet zelden met eenige verwondering opgemerkt, dat tot in de elfde en twaalfde eeuw de kloosters op onzen bodem zeldzaam bleven. Tot verklaring van dit verschijnsel wees men op de ongunst der tijden, vooral op de invallen der Noormannen, die de opkomst van zulke stichtingen verhinderd zullen hebben. Bedriegen wij ons niet, dan is hier niets wat inderdaad aanleiding tot bevreemding geeft. De bevolking van ons land, die men voor de zevende en achtste eeuw ten hoogste op één millioen

---

1) Knippenbergh, *Hist. eccl. Geldriæ*, p. 45 s. 97 s. In de *Statuta ecclesiæ Traiectensis*, die in HSS. der veertiende en vijftiende eeuw bewaard zijn en waarvan wij later meer berigten, leest men van de betrekking der proosten van het kapittel van St. Odiliënberg op het domkapittel te Utrecht: »tenentur honestius quam simplices canonici se regere et pro ecclesiae nostrae statu et honore ipsius laborare."

zielen mag schatten [1], is in de negende en tiende, onder den vreeselijken druk en de toenemende verarming, waardoor de landzaten verkwijnden, waarschijnlijk eer verminderd dan vermeerderd. Waren de Friesen — wij denken hier aan vrije lieden van volwassen leeftijd; onvrijen en kinderen, die natuurlijk de meerderheid uitmaakten, konden geen groot contingent aan de kloosterwereld leveren — allen vrome christenen naar den geest dier tijden geweest, ook dan zou men niet kunnen verwachten, dat zij, zelfs bij de meest bloeijende devotie, vele abdijen en conventen gesticht en bevolkt zouden hebben. Maar dit was geenszins het geval. De meesten waren gedoopte heidenen, die alleen de vormen des middeneeuwschen christendoms hadden aangenomen, maar inwendig verre verwijderd waren van dien geest van zelfverloochening, die in het ascetisme zijne eigenaardige uitdrukking vindt. Adellijke heeren en vrouwen lieten zich door onze geloofspredikers en latere geestelijken ligtelijk tot het bouwen en beweldadigen van kerken en kapellen bewegen, ja welligt hadden zij, daartoe aangemaand, ook gaarne kloosters gesticht, maar de lust om zelve ten klooster te gaan, ontbrak hun en den meesten hunner tijdgenooten. Die lust zou eerst later alom in den lande ontwaken, als de nieuwe godsdienst wortel had geschoten in het gemoed en leven des volks; met den religieusen zin der natie — wij zullen het in het volgende tijdvak bevestigd zien — zou ook gelijkmatig het getal der monniken en nonnen aanwassen. En daarenboven, de weinigen, die in deze eeuwen door gemoedelijke neiging tot het monastieke leven werden gedreven, hadden aanvankelijk geringe behoeften aan nieuwe kloosterstichting; de kapittelen met hunne munsters en reguliere kanoniken genoten natuurlijk hunne belangstelling. Dáár konden zij zich eene stede zoeken; en stond hun dit niet aan — enkele abdijen en conventen althans waren in ons land aanwezig of in de nabijheid onzer grenzen gelegen, b. v. de abdij van Ludger te

1) Zie boven, bl. 22.

Werden [1], waarin men den vreemen Fries gaarne opnam.

In het tijdperk, waarin de nederlandsche kerk gesticht werd en lang daarna, bestond bij de westersche christenheid maar ééne monnikenorde, die algemeen verbreid was en allerwegen achting genoot. Zij was de stichting van Benedictus van Nursia, die zich sedert 515 over de verwilderde monniken van Italië ontfermd had en hen en de wereld beweldadigde door hun een veelsins bewonderingswaardigen regel voor te schrijven, waardoor zij geoefend werden tot het onderhouden eener gematigde kloostertucht, tot nuttigen handenarbeid en lettereefening. Zijne orde beantwoordde aan de behoeften des tijds en plantte zich weldra voort buiten Italië, maar als een ligchaam, waarvan de vele leden voorshands niet zamenhingen door de kracht eener wettelijke regeling, maar alleen door de onderlinge broederschap, die de bewoners der verschillende kloosters aan die van de zustergestichten verbond. Toch was Monte Casino niet slechts het moederklooster der overige benedictijner-kloosters, maar ook het middelpunt der liefde en vereering van alle broeders, waarnaar men steeds eerbiedig henenzag, wanneer men eenig nieuw gesticht wilde optrekken of het leven der monniken op de beste wijze regelen. Meer dan dertien eeuwen zijn voorbijgegaan, sinds Benedictus en zijne abdij door de gansche wereld beroemd werden. Intusschen leverde de orde aan de kerk dertig pausen, eene groote menigte van kardinalen, aartsbisschoppen en andere hooge prelaten, en ging van haar een geest van arbeidzaamheid uit, een zin voor wetenschap, kunst en algemeene beschaving, waarvan de herinnering het hart van ieder, die menschen en menschelijkheid lief heeft, warm maakt [2].

---

1) Zie wat wij boven, bl. 184, aangaande de friesche monniken in deze abdij berigtten. Verder denke men aan de liefde voor het pelgrimschap, die van onze geloofspredikers op de devoten van de eerstvolgende generatiën overging, en hen bij voorkeur naar vreemde kloosters dreef. Zoo toog Odulfus, om Gods wil vrienden en magen achterlatende, uit Oirschot naar den munster van St. Maarten te Utrecht. Zie *Vita S. Frederici*, bij de Bolland. *ad d.* 18 *Julii*, p. 465; vgl. *Bat. s.* I, bl. 537.

2) Zie Brandes, *Der Benedict. orde nach seiner welthist. bedeut.* in het *Tübing. quartalschr.* 1851, H. I.

De regel der benedictijnen werd hier te lande gunstig bekend, zoodra Willebrord en zijne broederen, die zelve benedictijner-monniken waren, zich te Utrecht gevestigd hadden. Hij werd gevolgd in de munsters onzer oudste collegiaal-kerken, totdat hare geestelijken kanoniken en dier genootschappen kapittelen werden, en ook door de monniken en nonnen van de kloosters, die gedurende dit tijdvak hier en daar in het utrechtsche bisdom opkwamen. Het oudste van al onze monniken-kloosters was, naar het schijnt, dat van Foswerd in Friesland [1]. Het zal omstreeks 866 op Ameland gebouwd zijn door zekeren Hajo, den heer des eilands, en wel op eene plaats waar, volgens de overlevering, vroeger een tempel van Fosite stond. Bisschop Odilbald zond er de eerste monniken heen. Het gesticht had van tijd tot tijd veel van de Noormannen te lijden en kwam eerst tot grooteren welstand, nadat het omstreeks 1090 naar Foswerd was overgebragt. In het volgende tijdvak ontmoet men het onder de zoogenaamde dubbelkloosters, die mannelijke en vrouwelijke bewoners bevatten [2]. Merkwaardiger dan dit gesticht was de beroemde abdij van Egmond [3]. Zij is, volgens het algemeen ge-

1) Bij Van der Aa, *Aardrijksk. woordenb.* III, bl. 448, en bij Heldring, *Wandelingen over de Veluwe*, bl. 56, is spraak van een klooster te Doornspijk, dat reeds in 719 zal opgekomen zijn; maar er wordt, gelijk te begrijpen is, geen bewijs bijgebragt voor het bestaan des gestichts. Wat dezelfde schrijvers verder berigten van de opdragt van dit vermeende klooster aan bisschop Balderik bij open brief van 12 Mei 950, schijnt te berusten op misverstand van de »traditio Ottonis de Thiela" bij Heda, p. 86.

2) Miraeus, *Orig. coenobior. Bened. in Belgio*, p. 87; *Oudh. van Vriesl.* I, bl. 378 v. II, bl. 286; vgl. Cannegieter, *Het klooster Foswerd*, in den *Friesch. volksalm.* 1846, bl. 44 vv.

3) De bronnen voor de geschiedenis der abdij van Egmond liggen nog voor een deel in 's rijks archief te 's Hage, het prov. archief te Utrecht, de bibliotheek der Jansenisten-kerk in den Hoek te Utrecht en eld. Vele stukken werden reeds uitgegeven door Van Heussen en van Rijn, *Oudh. van Kennemerl.* bl. 448 vv.; Kluit, *Hist. crit. comit. Holland.* I; Bakhuizen van den Brink, *Hecmundensia*, in *Het nederl. rijks-archief*, bl. 171 vv.; Van Wijn, *Huissitt. lev.* I, bl. 317 vv. II, bl. 90 vv.; Kist, *Nederl. Arch.* VII, bl. 198 vv.; Römer, *Geschiedk. overz. van de kloost. en abdijen van Holl. en Zeel.* II, bl. 233 vv., en and. Proeven van bewerking der gesch. van de abdij of bijdragen daartoe werden geleverd door Johan. a Leidis, *Chron. Egmund.* ed. Matthaeo, Lugd. Bat. 1692, vert. door van Herk en Kempher, Alkm. 1732; Bockenberg, *Catal. antistitum Egmond.* achter

voelen[1], haren oorsprong verschuldigd aan graaf Dirk, die in de tweede helft der negende eeuw bij het houten bedehuis van den h. Adelbert een klooster bouwde, waarin eenige nonnen werden geplaatst, die uit Engeland of Frankrijk waren overgebragt, vermoedelijk om aan de dochteren des lands een voorbeeld van het monastieke leven te geven. Dirk II ontfermde zich over deze vrouwen of hare opvolgsters, die kwalijk bestand waren tegen de ruwe bejegeningen, welke zij dikwerf van de Noormannen en Westfriesen hadden te verduren, en bragt haar naar Bennebroek bij Haarlem over, waarna te Egmond een steenen klooster werd opgetrokken, waarin straks eenige benediktijner-monniken leefden[2]. Door Dirk II, zijne gemalin Hildegarde, graaf Arnoud, Egbert, die aartsbisschop van Trier geweest is, en andere leden der grafelijke familie begiftigd, werd de abdij reeds spoedig groot en magtig, en nog vóór het einde van dit tijdvak was de grondslag harer boekerij gelegd[3], wier inhoud wij later zullen leeren kennen als een der middelen, waardoor in ons vaderland het licht eener hoogere beschaving werd ontstoken. Het derde en laatste mannen-klooster, dat in deze periode opkwam, was het reeds vroeger vermelde gesticht van bisschop Ansfried, op den heuvel Hohorst of Heiligenberg bij Amersfoort[4]. De vrome prelaat wijdde het kleine gebouw (cellula) en de daarbij behoorende kapel

---

zijn *Catal. pontif. Ultraject.* Lugd. Bat. 1586; Van Wijn, a. w. pass.; Swalue, *De abdijen van Egm. en Rhijnsb.* in het *Nederl. archief* van Kist en Royaards, I, bl. 363 vv.; Kist, ald. II, bl. 251, en in het *Kerkhist. archief* van Kist en Moll, II, bl. 81 vv.; Römer a. w. pass. Vgl. de opgaven der liter. bij Royaards, I, bl. 281 v. en Bodel Nijenhuis, *Bibliographie der plaatsbeschr.* Amst. 1862, bl. 148, v. 316. De abdij verdient de stof eener monograf. bearbeiding te zijn.

1) De heer Bakhuizen van den Brink beloofde een betoog ten bewijze, dat »de oudere geschiedenis der abdij in de twaalfde eeuw gefabriekt is." Zie a. w. bl. 199.

2) Zie de oude aanteeken. bij Pertz, XVI, p. 443, en bij Bakhuizen van den Brink, a. p.; vgl. Joh. a Leid. *Chron. Egm.* p. 7 ss.; Römer, a. w. I, bl. 26 v.

3) Zie den catalogus bij Van Wijn, a. w. I, bl. 317 vv.; vgl. de aanteek. bij Bakh. van den Brink, a. w. bl. 201.

4) Boven, bl. 281.

op 18 Nov. 1006. Hij plaatste er twaalf monniken uit de abdij van Gladbach bij Dusseldorp, die toen nog tot het kerkgebied van Luik behoorde [1] en dus onder het opzigt van Notker, zijn vriend, stond, en begiftigde het klooster met eenige goederen te Driel en elders [2]. Waarschijnlijk is het gesticht op den Heiligenberg nimmer aanzienlijk geworden, daar het te dier plaatse geen vijftig jaren bestaan heeft [3]. Het werd door bisschop Bernulf in den aanvang van het volgende tijdvak naar Utrecht verlegd, en sedert onder den naam van St. Paulsabdij een der magtigste kloosters van ons land.

De weinige vrouwen, die tijdens de opkomst onzer kerk het monastieke leven mogen gezocht hebben, konden een onderkomen in het klooster te Susteren bij Roermond vinden. Door Plectrude, gemalin van Pepijn, nog vóór het jaar 711 gegrondvest, kwam het door vorstelijke gunst in 714 aan Willebrord, dien wij reeds vroeger in dit gesticht ontmoet hebben [4]. Het schijnt in den aanvang een dubbel-klooster geweest te zijn. Willebrord althans moest er ook monniken in opnemen, volgens eene voorwaarde, in den giftbrief uitgedrukt; en drie dochters van koning Zuentebold zullen er omstreeks den uitgang der negende eeuw achter elkander abdissen geweest zijn [5]. Lag Susteren binnen de grenzen van het luiksche bisdom, vrouwen die het verblijf onder vreemd kerkgebied welligt minder verkieslijk achtten, konden zich, nadat het uit Egmond gesproten klooster van Bennebroek vervallen was [6], naar Elten wenden. Dáár, op een schoonen

---

1) Zie Eckertz, *Die Benedictiner-abtei M. Gladbach*, Köln, 1853, s. 7.

2) Zie den brief van Ansfried bij Heda, p. 106; Matthæi *Fund. eccles.* p. 192, en and. Vgl. *Bat. s.* I, bl. 631.

3) Royaards, I, bl. 287, laat het klooster 140 jaren op den Heiligenberg en in 1148 door Bernulf naar Utrecht verplaatsen. Bernulf was toen reeds ongeveer eene eeuw overleden.

4) Boven, bl. 111.

5) Knippenbergh, *Hist. eccl. Geldriae*, p. 39; vgl. Alberdingk Thijm, *H. Willibrord*, bl. 194.

6) Joh. a Leidis, *Chron. Egm.* p. 9; vgl. de oude aanteekening bij Bakh. van den Brink, a. w. bl. 200, n. 1.

heuvel, waarvan de Romeinen oudtijds een waakzaam oog heinde en ver over den Rijn sloegen, bouwde omstreeks 967 graaf Wichman, een edelman van vorstelijk geslacht en nederlandsche afkomst, uit dankbaarheid voor groote tijdelijke weldaden, die hem te beurt vielen, eene abdij, waarvan zijne dochter de eerste abdisse was. Het gesticht genoot aanmerkelijke gunsten van keizer Otto I en werd door Otto II onder zijne bijzondere bescherming genomen. Na den dood van Wichman en Lutgarde, de vermelde abdisse, die door vroomheid uitmuntte, maar waarschijnlijk door hare beruchte zuster Adela vergeven werd, kwam het stift in handen van laatst vermelde, maar zij werd er op bevel van Otto III uitgedreven. Sedert had het nog groote rampen te verduren: kerk en klooster werden verbrand, maar straks hersteld. In 1055 werden de nonnen van haren kloosterregel ontslagen; zij werden wereldlijke kanonikessen, die in later dagen haar gezelschap met vier priesters-kanoniken en vier vicarissen zagen vermeerderen [1]. Buiten de grenzen van het bisdom van Utrecht, maar ongetwijfeld ook voor nederlandsche vrouwen toegankelijk, lag de reeds vroeger vermelde abdij van Thoren bij Maaseik [2]. Zij dankte hare opkomst aan Hilswinde, de echtgenoot van onzen bisschop Ansfried. Hunne dochter Benedicta was hare eerste abdisse, wier weldadigheid en godsvrucht door de tijdgenooten zeer geroemd werden. Ook dit klooster werd later in een kapittel van veertien kanonikessen veranderd, waaraan zeven kanoniken werden toegevoegd. De abdis was rijksgroote van Duitschland, en hare onderhoorige vrouwen waren adellijke jufferen, gelijk die van Elten [3].

Aangaande de inwendige geschiedenis der kapittelen en kloosters, wier opkomst wij bespraken, is zeer weinig be-

1) Zie Kist, *Het necrologium van het jufferen-stift te Hoog-elten*, in het *Nieuw archief*, II, bl. 16 vv.; vgl. *Oudh. van Utrecht*, III, bl. 334 vv.

2) Boven, bl. 278.

3) Zie Thietmar, *Chron.* bij Pertz, V, p. 777; Alpertus, *De divers. temp.* bij Pertz, VI, p. 708; vgl. de Bolland. *Act. ss. Maji*, I, p. 428 ss, en Van der Aa, *Aardrijksk. woordenb.* XI, bl. 141 v.

kend, en dat weinige zal, voor zoo verre het den verstandelijken en zedelijken staat onzer toenmalige kanoniken en kloosterlingen betreft, elders door ons medegedeeld worden. Het eenige, wat wij hier willen opmerken, is dit, dat de zeventien gestichten gezamenlijk beschouwd mogen worden als even zoo veel brandpunten van zedelijk-godsdienstige beschaving, die op gelukkige wijze verspreid lagen door de voornaamste gewesten van ons vaderland. Dat onze kanoniken en kloosterlingen van dit tijdvak alle zonder onderscheid wel ontwikkelde en vrome menschen waren, kan geenszins bewezen worden: wel, dat er minstens eenigen onder hen aangetroffen werden, die hunnen stand tot oneer waren; maar de meerderheid bestond hoogst waarschijnlijk uit mannen en vrouwen, die door godsdienstzin en beschaving uitblonken boven de meesten, die hen omringden. Al de inrigtingen, die wij leerden kennen, genoten in dit tijdvak het voorregt van nog in het eerste stadium harer ontwikkeling te zijn, en de geschiedenis leert, dat kloosters en vergaderingen in hunne jeugd naar het inwendige veelal het meest bloeijen, wanneer de liefde voor den regel nog warm en aardsche schatten en voorregten nog niet vele zijn. Als men zich nu herinnert wat wij vroeger berigtten van den regel, dien de akensche kerkvergadering aan de kanoniken voorschreef, en omtrent dien van Benedictus voor zijne monniken, waaraan de voornaamste bestanddeelen van den akenschen ontleend waren, dan zal men het met ons waarschijnlijk noemen, dat de geest van humaniteit, die beiden doorademt, en hunne voorschriften, die evenzeer nuttigen arbeid en beoefening van kunst en wetenschap, als praktische godsvrucht, reinheid van zeden en liefde voor God en den naaste eischten, voor de hoogere ontwikkeling van velen in den lande vruchtbaar moeten geweest zijn.

---

§ 4.

Synoden.

Zoodra de christelijke gemeente op onzen bodem de gestalte van een bisdom had aangenomen en als zoodanig in het verband des hiërarchischen kerksysteems was opgenomen, stond de gelegenheid open, ja drong de wet der noodzakelijkheid er toe, de gewone verbindingsvormen van het kerkelijk organisme, die elders gebruikt werden, ook onder onze vaderen in toepassing te brengen. De voornaamste van die verbindingsvormen waren de synoden, kerkvergaderingen van verschillenden aard, wier leden als vertegenwoordigers van gemeenten en geestelijke corporatiën zich vereenigden, om ten aanzien van gemeenschappelijke of bijzondere kerkbelangen in onderling overleg te treden en besluiten te nemen. Ofschoon het synodaal-wezen waarschijnlijk eerst in het volgende tijdvak in het bisdom van Utrecht tot volkomen ontwikkeling is gekomen, zoodat het beginsel ook voor onze klerken gold, dat ieder kerkoverste in zijnen kring, van den aartspriester of deken tot den aartsbisschop van Keulen en den paus van Rome, kerkvergaderingen zoude houden, waren ook in deze eeuwen synoden ten onzent geenszins eene onbekende zaak. Bisschoppelijke of dioecesaan-synoden te Utrecht mogen verondersteld worden. Aartsbisschoppelijke of provinciaal-synoden, te Keulen vergaderd en door den bisschop van Utrecht bijgewoond, zijn voorgekomen, en evenzeer zoogenaamde nationaal-synoden, waarvan de besluiten ook voor onze kerk van kracht waren.

Van utrechtsche dioecesaan-synoden, d. i. van vergaderingen van priesters en andere geestelijken der dioecese, door onze bisschoppen te Utrecht of elders zamengeroepen en gepresideerd[1], hebben wij voor dit tijdvak geene dan

1) Zie over het begrip of wezen der dioecesaan-synoden Phillips, *Die diöcesan-synode*, Freiburg, 1849, s. 12 ff.

valsche of twijfelachtige berigten. Wat oudere auteuren, Baronius, Mansi en anderen, waar zij de invoering des christendoms in ons vaderland bespraken of de geschiedenis der conciliën behandelden, verhaalden van synoden, die in 697 en 719 door Willebrord zullen gehouden zijn, berust op de avontuurlijke verdichtselen van Pseudo-marcellinus en daarenboven op willekeurig gebruik van die verdichtselen [1]. Wat Hartzheim en lateren [2] meldden van eene synode, die onze bisschop Frederik op Walcheren ter oorzake van „dwalingen omtrent de heiligheid des huwelijks" zal zamengeroepen hebben, is bloot misverstand: Frederik hield, gelijk wij later zullen zien, op Walcheren het sendgerigt. Wat laatstgenoemde auteur [3] daarenboven aangenomen heeft, dat deselfde bisschop in Friesland met Odulfus eene kerkvergadering gehouden heeft, toen hij te Staveren en in de omstreken de ketterijen aangaande de drieëenheid bestreed en daartoe eene geloofsbelijdenis opstelde, is voor het minst twijfelachtig, daar de biografie van den bisschop, waarop Hartzheim zijne bewering bouwde, met geen enkel woord van eene synode gewag maakt. Intusschen, al ontbreken de bewijzen, dat onze oudste kerkvoogden werkelijk dioecesaan-synoden gehouden hebben, er is reden om aan te nemen, dat zij het gedaan hebben. Het kanonieke regt wilde reeds lang vóór Willebrords dagen, dat in alle bisdommen dergelijke vergaderingen twee malen of minstens eens in ieder

---

1) Pseudo-marcellinus, *Vita S. Swiberti*, bij Surius *ad d.* 1 *Mart.* p. 9, verhaalt van eene glansrijke vergadering, door Willebrord en Suidbert te Utrecht gehouden, eenigen tijd nadat eerstvermelde als aartsbisschop van Rome was wedergekeerd. Die vergadering zal Bonifacius, Wiro, Plechelmus en vele anderen ter missie gezonden hebben en getuige geweest zijn van de ordening van Acca tot bisschop van Hagulstadt door Willebrord!.! Door den inhoud van c. 13 en 14 der biografie door elkander te werpen, is men er toe gekomen, om van die ééne synode twee te maken. Wat Mansi, *Act. Concil.* XII, p. 110, 260, omtrent beiden vermeld heeft, werd door Royaards onder zijne *Analecta* in de kwarto-uitg. der *Invoering* overgenomen. Pagi en anderen hebben het karakter van Pseudo-marcellinus' berigten behoorlijk weten te onderscheiden.

2) Hartzh. *Concil. Germ.* II, p. 31, 136; Arend, I, bl. 388.

3) L. l. p. 135, 136.

jaar bijeengeroepen werden, en wij mogen veronderstellen, dat onze apostel, zoodra zijn zetel gevestigd was, er behoefte aan moet gevoeld hebben zijne priesteren uit de reeds gevestigde gemeenten, althans van tijd tot tijd, bijeen te zien komen, opdat hij hen zelven omtrent hunne werkzaamheden hoorde, onderrigtte, en met hen ten aanzien der gemeenschappelijke kerkbelangen in overleg mogt treden. Bonifacius was een vriend van de instelling en het was door zijn invloed, dat het voor de gansche duitsch-frankische kerk, derhalve ook voor de onze, eene wet werd, dat alle priesters jaarlijks gedurende de veertigdaagsche vasten voor hunnen bisschop zouden verschijnen, om hem „rekenschap te doen van hunne gansche ambtsbediening en aangaande hun katholiek geloof"; bij die gelegenheid zou de bisschop zijnen geestelijken ook berigt geven van de besluiten, die op de laatst voorgaande provinciaal-synode waren genomen [1], opdat allen er zich naar zouden gedragen. Dergelijke voorschriften werden later in de capitulariën der frankische koningen herhaald [2], maar soms niet zonder eenige wijzigingen. Zoo komt onder andere de bepaling voor, dat een bisdom niet voor meerdere dagen van al zijne parochie-priesters gelijktijdig moet beroofd worden, en dat zij daarom niet gezamenlijk, maar in gezelschappen (per turmas) naar de kathedraalstad zullen opkomen. Hier, gelijk men te regt heeft opgemerkt, is slechts van een surrogaat der dioecesaan-synoden sprake, maar desniettegenstaande is de bepaling belangrijk, daar zij de hoofddoegmerken der vergaderingen duidelijk uitdrukt.

---

1) Zie Bonif. *Epist.* p. 63, Giles, p. 140 s.

2) Phillips, a. w. s. 46, betrekt hiertoe ook Pepijns *capit. comp.* van 757, waarin, even als in een van later jaar, bij Pertz, III, p. 29, 31, het volgende voorkomt: »de presbyteris et clericis sic ordinamus, ut archidiaconus episcopi eos ad sinodum commoneat una cum comite," enz. Ik meen dat hier van het sendgerigt, niet van dioecesaan-synoden sprake is. Duidelijk echter is het voorschrift van Karel den groote, *capitul. gener.* van 769—771, bij Pertz, p. 33: »decrevimus quoque iuxta sanctorum canones, ut unusquisque presbyter — — semper in quadragesima rationem et ordinem ministerii sui, sive de baptismo, sive de fide catholica, sive de precibus et ordine missarum, episcopo reddat."

De priesters zullen tot den bisschop komen, om te leeren en volledig onderrigt te ontvangen, zoowel betreffende „de lessen (lectiones = pericopen) der Schrift, als de heilige handelingen der kerk en hare kanonen; de bisschop zal hen onderrigten in alles wat zij in hunne parochiën leeren, preêken en doen moeten" [1]. Wanneer men de weldadige strekking nagaat van dergelijke voorschriften, insonderheid voor een bisdom als dat van Utrecht, waar door dit gansche tijdvak de geestelijken en bisschoppen beiden aan diergelijke bijeenkomsten dringende behoefte moesten hebben, dan kunnen wij er niet aan twijfelen, of mannen als onze Frederik, Radboud, Balderik en anderen zijn door hun ernstigen zin gedreven geworden, om aan deze kerkelijke instelling de hand te houden, zooveel de vaak ongunstige tijdsomstandigheden het toelieten. Als wij bij de behandeling der volgende periode van dioecesaan-synoden, te Utrecht gehouden, onbetwijfelbare bescheiden ontmoeten, zullen wij ook zien, dat het instituut in dat tijdvak voor onze klerken geenszins nieuw was.

Van provinciaal-synoden, door de suffragaanbisschoppen der kerkprovincie van Keulen, d. i. door den bisschop van Luik, Munster, Minden, Osnabrug en Utrecht, onder voorzitting van den aartsbisschop te Keulen gehouden, is door dit gansche tijdvak maar zelden spraak, wat echter geen grond geeft om te stellen, dat zij even zelden hebben plaats gehad. Reeds vroeger [2] ontmoetten wij onzen bisschop Odilbald op 27 Sept. 873 te Keulen, waar toen de basiliek van St. Pieter werd ingewijd. Bij die gelegenheid hielden de vergaderde bisschoppen eene synode, waarin ook Odilbald plaats nam. De aartsbisschop, Willibert, zat voor, maar daar, behalve de onderhoorige suffraganen, ook de aartsbisschoppen van Mentz en Trier en andere duitsche prelaten tegenwoordig waren, mag men deze bijeenkomst geene provinciaal-synode noemen [3]. In 887 vonden wij Odilbald andermaal

1) Vgl. Phillips, a. a. o.
2) Boven, bl. 264.
3) Zie de akten bij Hartzh. II, p. 356 ss.; vgl. Hefele, a. a. o. IV, s. 492.

te Keulen, en de bijeenkomst, waaraan hij toen deel nam, was inderdaad eene provinciaal-synode. De suffraganen waren opgekomen, en met hen eenige abten, priesters, diakenen en sommige leeken (laici religiosi, misschien monniken) uit hunne respectieve diocesen. Men besloot hoofdzakelijk het volgende: Drogo werd als bisschop van Minden erkend, nadat hij wettig gekozen was; zekere kerkroovers zouden op St. Jan des volgenden jaars, wanneer men weder eene synode zou houden, op eene der markten van de stad openbare boete doen of geëxcommuniceerd worden. De bisschoppen zouden zich beijveren armen en verdrukten tegen hunne verdrukkers te beschermen; allen verbonden zich vroom te leven en zulks anderen te leeren; bloedschande, d. i. huwelijken binnen de verboden graden, zou men zooveel mogelijk weren, en nonnen, die tot ontucht vervallen waren, naar behooren straffen[1]. Toen Balderik in 965 het vroeger vermelde[2] familiefeest van keizer Otto I en zijne moeder Mathilde te Keulen medevierde, hield Bruno eene vergadering, waarin ook kerkzaken werden behandeld. Balderik en andere suffraganen waren tegenwoordig en teekenden de besluiten; maar daar ook de keizer, Lotharius en vele vreemde prelaten deel namen aan de bijeenkomst[3], mag men haar geene provinciaal-synode heeten.

Van alle kerkvergaderingen, gedurende dit tijdvak in de frankisch-duitsche kerk gehouden, zijn de zoogenaamde nationaal-synoden van Bonifacius wel de belangrijkste. Zij waren de vruchten van des apostels lofwaardige begeerte, om met hulp van Karloman en Pepijn de alom heerschende wanorde en misbruiken in de kerken, die onder zijn toezigt stonden, te weren en aan de kwijnende ligchamen nieuwe levenskracht mede te deelen. Hij wendde zich daartoe inzonderheid tot Karloman, wiens kerkelijke zin zich ligtelijk voor zulk eene onderneming liet winnen, en hield tijdens en na de regering van genoem-

1) Zie de akten bij Hartzh. II, p. 366 ss.; vgl. Hefele, IV, s. 594.
2) Boven, bl. 273.
3) Zie de akten bij Hartzh. II, p. 630; vgl. Hefele, s. 597.

den vorst zes vergaderingen, twee austrasische, het zoogenaamde duitsche concilie onder Karloman in 742 en dat van Lestines in Henegouwen in 743, het neustrische van 744 te Soissons, een vereenigd concilie voor Austrasië en Neustrië in 745, een diergelijk in 747, waarbij misschien Karlomans abdicatie voorbereid werd, en eene bijeenkomst te Duren in 748 onder Pepijn [1]. Wat het karakter van deze vergaderingen betreft, ofschoon Bonifacius zeer zeker wenschte, dat zij kerkelijke conciliën zouden zijn, waarin geestelijken over geestelijke zaken zouden handelen, de nog bestaande akten leeren, dat zij inderdaad gemengde vergaderingen (concilia mixta) zijn geweest, waarin, volgens de toen heerschende gewoonte, naast de bisschoppen ook graven en andere rijksgrooten plaats namen. Het concilie van 742, gelijk men teregt opgemerkt heeft [2], had nog het meest de gedaante eener wezenlijke synode, daar hierbij sprake was van het zamenroepen der bisschoppen, aan wier hoofd Bonifacius stond, maar tevens was hier spraak van „den raad der priesters en rijksgrooten [3]" van den vorst, waardoor de bijeenkomst de gestalte eener rijksvergadering verkreeg. Het concilie van Lestines in 743 was werkelijk eene volksvergadering, waarbij, behalve geestelijken, ook graven en prefecten en de volksmenigte tegenwoordig waren [4], en iets soortgelijks geldt van de overige [5]. Het is duidelijk, dat Bonifacius, hoezeer hij de zaak anders wenschen mogt, het gebruik der tijden te magtig vond. De vermenging van geestelijke en wereldlijke personen en zaken was in zijne eeuw, en reeds vroeger, gelijk na hem, aan de orde, en zij kon voor het oogenblik niet vermeden worden.

---

1) Zie Rettberg, I, s. 354, 380, II, s. 625 f. Vgl. Hahn, *Jahrbücher des fränkischen reichs*, s. 34 ff. Laatstvermelde schrijver plaatst het concilie van Lestines op het jaar 745. Zie s. 78, 192 ff.

2) Rettberg, II, s. 625 f.

3) »Per consilium sacerdotum et optimatum meorum." Pertz, III, p. 16.

4) »Cum consilio servorum Dei et populi christiani." Pertz, III, p. 18.

5) Zie Rettberg, a. a. o.

Wij achten het niet tot onze taak te behooren, een volledig verslag te leveren van de handelingen en besluiten der conciliën van Bonifacius; de daartoe behoorende stukken zijn nog in onze dagen bij herhaling gedrukt en door voortreffelijke schrijvers behoorlijk toegelicht[1]. Wij beperken ons derhalve tot eenige mededeeling omtrent het duitsche concilie, dat aan een onbekend oord in Austrasië[2] gehouden werd, en waarvan de menigvuldige bepalingen door latere vergaderingen vernieuwd werden.

Het duitsche concilie had plaats in het voorjaar van 742. Karloman zelf had de bisschoppen en priesters zijns rijks op raad van den paus en van Bonifacius zamengeroepen, en sommige leden worden genoemd: de aartsbisschop Bonifacius aan het hoofd, Burchard van Würzburg, Reginfried van Keulen, Witta van Buraburg, Willibald van Eichstädt, Dadanus, die men vermoed heeft dat bisschop van Utrecht was, Edda van Straatsburg. Deze „en de overige bisschoppen" werden door den vorst vereenigd, „opdat hij van hen vernemen mogt, hoe de wet Gods en de kerktucht, die in de dagen der vorige vorsten in verval gekomen was, kon hersteld worden, en hoe het christenvolk tot het heil der ziele zou komen." Nadat Karloman de door Bonifacius benoemde bisschoppen bevestigd had en hem zelven als „gezondene van St. Pieter" boven hen, werden hoofdzakelijk de volgende bepalingen gemaakt: jaarlijks moest voortaan eene synode vergaderen, opdat in 's vorsten tegenwoordigheid de regten der kerk wierden gehandhaafd; ieder priester moest in zijne parochie gehoorzaam wezen aan den bisschop, onder wien hij ressorteerde, en in de groote vasten voor zijn kerkvoogd verantwoording doen van zijne dienst en geloof[3]; als de bisschop volgens kerkregt rondreisde om het vormsel te bedienen, moest ieder priester, bijgestaan door zijne ge-

1) De jongste uitgaven zijn die van Pertz, III, p. 16 ss., en Giles, *Bonif. ep.* II, p. 11 ss.; de jongste behandelingen vindt men bij Rettberg, I, s. 352 ff.; Hefele, *Conciliengesch.* III, s. 464, en Warnkoenig en Gerard, *Hist. des Carolingiens*, I, p. 209 ss.

2) Men wijst op Frankfort, Worms, Regensburg, Salzburg en Würzburg.

3) Vgl. boven, bl. 329.

meente, hem behoorlijk ontvangen; op witten-donderdag (in coena Domini) moest ieder priester bij zijn bisschop nieuw chrisma (gewijde olie) halen, en de kerkvoogd zou, na ingewonnen informatie, getuigenis geven van zijne kuischheid, zijne leer en wandel; onbekende (omzwervende) bisschoppen en priesters zouden zonder synodale approbatie niet tot de kerkdienst toegelaten worden. Men ziet, dat het concilie niets minder bedoelde, dan de regeling van een volledigen kerkstaat, zoowals die een welgeordend bisdom voegde. Verder beloofde Karloman de bestaande en onder Karel Martel ingeslopen misbruiken te weren, en de aan de kerk ontroofde goederen weder te geven; valsche priesters, overspelige of ontuchtige diakenen en klerken zouden afgezet en tot boete verpligt worden; de bisschoppen moesten met hulp der graven zorg dragen, dat het volk van zijne heidensche bijgeloovigheden afliet, het offeren voor de dooden, het dragen van amuletten enz.; den geestelijken werd verboden wapenen te hanteren of te vechten of het leger te volgen, zoo zij niet in des vorsten gevolg behoorden of de heilige dienst voor de krijgslieden hadden te vervullen; ook mogten zij niet jagen, noch met honden in de bosschen uitgaan, noch valken en haviken houden; alle klerken, monniken en nonnen, die in ontucht vielen, zouden in de gevangenis op water en brood boete doen; was de overtreder een geordend priester, men zou hem geeselen en voor twee jaren in den kerker werpen; als kleeding werd den klerken het sagum (een kort overkleed en krijgsgewaad) verboden en alleen de casula (een kasuifel) toegestaan; geen hunner zou eene vrouw in zijn huis laten wonen; monniken en nonnen moesten den regel van Benedictus volgen. Al de bepalingen samen leveren een spiegel van de kerkelijke toestanden dier dagen in de nieuw bekeerde landen, en geven ons te gelijk eene voorstelling van de grove gebreken, die alom bestonden, maar ook van den strengen ernst, waarmede men ze poogde uit den weg te ruimen; en het zelfde geldt in het algemeen van die in de volgende conciliën van Bonifacius werden gemaakt; bevestiging van de kanonieke kerk-orde en tucht, bestrijding van de over-

blijfselen des heidendoms, wering van afdwalingen in leer [1] en voortal in leven, waren de hoofdvoorwerpen, die [illegible] steeds [illegible].

Mogt men na het medegedeelde de vraag opperen, of Bonifacius' concilie-besluiten ook voor de nederlandsche kerk van kracht geweest zijn, dan aarzelen wij niet toestemmend te antwoorden, al kunnen wij aan al de gronden, waarop anderen het vóór ons gedaan hebben, ons zegel niet hechten [2]. Bonifacius was primaat van Duitschland en 's pausen legaat in Austrasië en Neustrië, en heeft in zijne betrekking op eerstgemeld rijk waarschijnlijk gezorgd, dat Utrecht op de twee austrasische en de beide vereenigde vergaderingen behoorlijk vertegenwoordigd werd [1];

---

1) Men denke aan de bestrijding der beide ketters Aldebert en Clemens, wier geschiedenis op ons vaderland geen betrekking heeft. Zie over hen Rettberg, I, s. 361 f. 368 ff.

1) Royaards, *Invoering*, 353, brengt onder andere deze bewijzen bij: de vermelding der tegenwoordigheid van Dadanus op de conciliën; de betrekking van Bonifacius, als metropolitaan, op Utrecht, en de onderteekening der synodaal-akten door Radboud. Wat het eerste bewijs betreft, Dadanus heeft zitting gehad in het concilium Germanicum; maar het is slechts een vermoeden, dat hij bisschop van Utrecht is geweest, en niet bekend dat hij in alle conciliën tegenwoordig was. Zie boven, bl. 288. Wat het tweede aangaat, Bonifacius is nimmer metropolitaan van Utrecht geweest. Zie boven, bl. 268; 291. Ten opzigte van het laatste weten wij niet, wat men door een beroep op de onderteekening der synodaal-akten door Radboud bedoelt. Zekere Radboud, van wien wij niets weten, heeft onder de akten der vergadering van Soissons, die in den vorm van een, misschien onecht, capitulare van Pepijn, tot ons gekomen zijn, zijn naam gesteld, even als Pepijn zelf, zekere Aribert en Helmigaudus. Radboud en de twee overigen waren wel niet anders dan gemagtigden van Pepijn. Zoo heeft reeds Mabillon, *Annal. ord. Bened.* I, p. 117 (vgl. Rettberg, I, s. 363) het verstaan. Aribert was bisschop van Soissons, Helmigaud staatsraad van Pepijn. Zie Seiters, *Bonifacius*, s. 416.

2) Rettberg, I, s. 395, meent in Bonifac. *Epist.* 67, Giles, p. 163, in den daar vermelden »episcopus noster," aangaande wien de apostel vraagt, of hij naar de synode van Pepijn, of naar Karlomans zoon is opgegaan, een bisschop van Utrecht te zien. Hij neemt aan dat Andhunus, aan wien de brief gerigt is, een friesche abt zal geweest zijn. Maar welk bewijs is er, dat Andhunus een friesche abt was? Rettberg hecht zich aan de eerste woorden van het stuk: »quare non transmisisti vestimenta, quae debuisti mittere de Fresarum provincia?" Men zal, meen ik, gevoelen dat het argument niet veel te beteekenen heeft. Seiters, s. 511, meent dat de brief niet van Bonifacius, maar van een zijner leerlingen is, en dat wij bij de woorden »episcopus noster" aan Bonifacius zelven moeten denken. Het een schijnt mij even onzeker als het ander.

maar zoo hij dit ook niet gedaan heeft door anderen, den bisschop of eenige geestelijken van Utrecht, op te roepen, dan was hij, die door Karloman tot verzorger der friesche kerk aangesteld was, zelf haar vertegenwoordiger. Zoo moeten wij dan vaststellen, dat de besluiten, die men in de vier genoemde vergaderingen nam, voor een deel althans ook met het oog op Friesland zijn genomen, terwijl wij daarenboven mogen aannemen, dat de bepalingen, die onder 's apostels leiding in de twee overige bijeenkomsten werden gemaakt, door hem op de friesche kerk toegepast zullen zijn, voor zoo verre zulks naar zijne inzigten nuttig en mogelijk was.

---

§ 5.

Kerkelijke goederen en inkomsten.

De groote belangstelling, die onze geloofspredikers, onze bisschoppen en andere geestelijken van dit tijdvak voor de vermeerdering en het behoud der kerkelijke goederen en inkomsten geopenbaard hebben, ofschoon somtijds aangevoerd als een bewijs van laakbare aardschgezindheid bij die mannen, laat zich gereedelijk verklaren en verdedigen, als men opmerkt, dat het bestaan der jonge kerk en de werkzaamheden harer dienaren zonder bezit van tijdelijk goed volstrekt onmogelijk was. Evenmin als men het den filanthroop van onze dagen ten kwade zal duiden, dat hij voor eene stichting van openbare liefdadigheid finantiële krachten verzamelt, waardoor zijne instelling tot stand zal komen en voor den ondergang bewaard worden, evenmin mag men een Willebrord of Balderik berispen, dat zij van de vorsten, onder wier bescherming, of van hunne bekeerlingen, tot wier heil zij arbeidden, aanzienlijke geschenken aannamen, of hen zelfs tot het doen van schenkingen aanspoorden. Hadden onze apostelen en kerkvoogden dit niet gedaan en zich omtrent het bezit van tijdelijke middelen

onverschillig betoond, zij hadden zeker den roem verdiend van onbaatzuchtige, maar niet van welberaden mannen geweest te zijn. Zij moesten hunnen onderhoorigen geestelijken het noodige levensonderhoud verschaffen, kerken bouwen, de openbare godsdienst bezorgen met al hare toenmalige vormen, die in betrekkelijken zin kostbaar waren, en daarenboven de armenverpleging, die in een pas gekerstend land trouwe behartiging behoefde. Wanneer men bij dit alles in aanmerking neemt, dat armoede en rijkdom voor menschen, die in geestelijken zin achterlijk zijn, steeds eene eigenaardige beteekenis hebben, dat eene arme kerk en armoedige kerkdienaren aan de nog half heidensche Friesen zeker geringen eerbied zouden hebben ingeboezemd, en dat de voorstanders van ons opkomend bisdom dit met goeden takt gevoelden, dan zal men het verschijnsel, dat wij bespreken, regt verstaan, en het gansch niet vreemd achten, dat zelfs mannen als een Ansfried, die wel uit ascetischen zin, maar zeker ook uit noodige spaarzaamheid, eene zeldzaam eenvoudige leefwijs hielden [1], echter deden wat zij konden, om den finantiëlen staat hunner kerk te verbeteren.

De grondslag des kerkegoeds van het bisdom van Utrecht werd gelegd door de frankische vorsten, die aan de invoering des christendoms in ons vaderland om verschillende redenen zooveel gewigt hechtten, en Willebrord en zijne opvolgers steunden door hunne schenkingen. De aard en omvang dier schenkingen wordt gekend uit de daartoe behoorende documenten, voor zoo verre zij bewaard zijn. Het oudste is een giftbrief van 1 Jan. 722 of 723, waarin Karel Martel aan Willebrords klooster van St. Maarten het kasteel van Utrecht en dat van Vechten schenkt met al wat er in en om ligt, voor zoo ver het onder 's rijks rentmeester staat, woningen, landen, inwoners, lijfeigenen en slaven, weiden, akkers, bosschen, wateren, kudden met mannelijke en vrouwelijke veehoeders enz. Dat alles wordt den kloosterlingen en hunnen opvolgers gegeven in

1) Zie boven, bl. 279.

volkomen en eeuwig bezit, terwijl, naar het gebruik dier tijden, 's hemels wraak wordt ingeroepen over ieder, al ware het Karel Martel zelf, die aan de regten der begunstigden voortaan iets te kort zal durven doen[1]. Aan deze aanzienlijke gift voegde dezelfde vorst in 725 of 726 eene andere toe. Hij schonk aan de kerk te Elst in de Betuwe al de goederen, landen, huizen, slaven enz., die voormaals zekeren graaf Everard hadden toebehoord en wegens diens oproerigheid tegen de Franken geconfisçeerd waren. Deze goederen, hoezeer voor genoemde kerk en zeker tot onderhoud harer evangelizerende geestelijken bestemd, zouden echter onder het regtsgebied van Willebrord en zijne opvolgers staan[2]. Op 23 Mei 753 begunstigde Pepijn, op voorspraak van Bonifacius, de St. Maartenskerk „of het bisdom van Utrecht" met een bevestigingsbrief, waarbij genoemde kerk verzekerd werd in het bezit van alles wat Pepijn van Herstal, Karel Martel en Karloman haar vroeger verleend hadden. In dit stuk is spraak van tienden van landen, slaven, tollen en andere domeinbezittingen, die aan de monniken en kanoniken te Utrecht afgestaan werden tot voorziening in de behoeften van de openbare godsdienst en hunne personen[3]. Op 7 Junij 777 teekende Karel de groote te Nijmegen een brief, die de klerken van St. Maarten in bezit stelde van het landgoed (villa) Leusden bij Amersfoort, met al zijne roerende en onroerende goederen, en in dat van zekere kerk bij Wijk bij Duurstede of bij Rhenen[4], met vele daartoe behoorende

1) Bij Heda, p. 28; Van Mieris I, bl. 1, en and.

2) Zie den brief bij Heda, p. 30; Van Mieris, I, bl. 2.

3) »In luminaribus seu in stipendiis," Heda, p. 36; Van Mieris, I, bl. 5. De tienden, waarvan in dit stuk spraak is, waren zoogenaamde grondheerlijke tienden, die door den fiscus van de domeingoederen voor den vorst geind, en verondersteld werden niet op goddelijk, maar op wereldlijk regt te berusten. Die tienden werden nu door den vorst aan de kerk geschonken, maar daarom nog geene geestelijke tienden. De laatste vonden hun regtsgrond in de voorstellingen van de mozaïsche theocratie, die op het christendom waren overgedragen, gelijk wij straks zien zullen. Vgl. Rettberg, II, s. 708 ff. maar ook het straks aan te halen werk van Van Zinnicq Bergmann, bl. 140, 141.

4) Vgl. De Geer, *Bijdragen*, bl. 349.

landen, een watertol op de Lek, een eiland in die rivier enz.[1]. Later deed Karel nog nieuwe schenkingen, waardoor Wijk bij Duurstede en andere gunsten aan St. Maarten kwamen[2].

Gedurende de invallen der Noormannen in ons land zal de vloed der vorstelijke weldadigheid ten behoeve onzer kerk maar zelden vrijen loop gehad hebben. Wel bevestigden Lodewijk de vrome, Lotharius I en andere keizers of koningen der negende en tiende eeuw onze bisschoppen gedurig door hunne brieven in het ongestoord bezit hunner goederen en voorregten, maar het laat zich begrijpen, dat de noordsche vrijbuiters voor die perkamenten weinig eerbied betoonden. Toen Balderik het bestuur der verwoeste kerk op zich nam, hadden zijne geloovigen de Deenen te verjagen en de geroofde landen, tienden enz. des bisdoms met het zwaard te herwinnen[3]. Hendrik de vogelaar steunde hem daarbij en vermeerderde zijne regten[4], en Otto I deed hetzelfde. Deze schonk Balderik vrijheid om eigen munt te slaan[5], het regt van jagt in de bosschen van Drenthe[6], dat door den bisschop verpacht of op andere wijze productief gemaakt kon worden, en daarenboven het graafschap tusschen Lek en IJssel, dat vroeger een beneficie van zekeren Walger en diens zoon was geweest, en de visscherij op de Zuiderzee en elders[7]. Later voegde de keizer aan dit alles nog toe de schenking van het klooster en de stad Tiel, met het daartoe behoorende, en vele andere bezittingen aan de Vecht[8]. Otto III gaf in 998 Bommel en Arkel en omliggende landen aan St. Maarten[9].

Blijkt uit het medegedeelde, dat koningen en keizers

1) Heda, p. 41; Van Mieris, I, bl. 7.
2) Heda, p. 43.
3) Heda, p. 76; Van Mieris, I, bl. 34.
4) Heda, p. 79; Van Mieris, I, bl. 36.
5) Heda, p. 81; Van Mieris, I, bl. 40.
6) Heda, p. 83; Van Mieris, I, bl. 41.
7) Heda, p. 83; Van Mieris, I, bl. 42.
8) Heda, p. 86; Van Mieris, I, bl. 43.
9) Heda, p. 95; Van Mieris, I, bl. 54.

in dit tijdvak veel gedaan hebben, om de hoofdkerk van het bisdom en daardoor onze bisschoppen en hunne geestelijken in betrekkelijken zin rijk en magtig te maken, vermoedelijk deden zij meer dan wij weten, en zulks niet alleen ten behoeve van de kathedraal, maar ook voor andere kerken, inzonderheid de St. Salvatorskerk te Utrecht en de overige collegiaal-kerken elders. Doch hoe dit zij, zeker is het, dat de frankische en duitsche vorsten niet de eenige weldoeners der gemeenten van die tijden zijn geweest. Waar ook eenige nieuwe parochie opkwam, bleven de schenkingen van edelen en rijken niet achterwege. Alcuinus reeds roemde den ijver der nieuwbekeerden van Willebrord, die den apostel gaarne gaven van hunne bezittingen, opdat hij allerwegen kerkgebouwen kon optrekken en priesters aanstellen [1]; en dat de zin voor dergelijke weldadigheid later niet verminderd is, blijkt uit sommige documenten dier tijden. Daartoe rekenen wij de brieven, die aan Ludger schenkingen verstrekten ten behoeve van zijne kerk te Wichmond bij Zutphen en van zijn klooster te Werden [2], en de lijst der giften, die door een aantal Friesen, kort na Bonifacius' dood, aan diens abdij te Fulda werden geschonken [3]. Laatstvermelde giften kwamen, wel is waar, aan een gesticht buiten de palen onzer kerk, maar zij wettigen het vermoeden, dat de milddadigheid, die haren arm zelfs over de grenzen uitstrekte, haren ijver nog onbekrompener aan de geestelijke gestichten op eigen bodem zal geopenbaard hebben. Een hoogst belangrijk bewijs van het rijke grondbezit, dat nog vóór het einde van ons tijdvak, ten gevolge van allerlei groote en kleine giften van vorsten en landzaten in handen van de geestelijkheid der kathedraal-kerk te Utrecht was, vindt men in de lijst harer goederen, zooals die

1) *Vita Willibr.* Mabill. *Sæc.* III, 1, p. 567.

2) Zie het *Chartularium Werthinense* in Leibnitzii *Script. Brunsvic.* I, p. 101 ss. No. 3, 7, 8, 47, 48 en and. Vgl. Lacomblet, *Urkundenb.* I, s. 3 ff.

3) Deze lijst, die reeds vroeger door Schannat, Miræus en Dronke uitgegeven werd, is met belangrijke aanteekeningen op nieuw in het licht gegeven door Van den Bergh, *Middelnederl. geogr.* bl. 256 vv.

omstreeks het jaar 960, misschien wel op last van bisschop Balderik, werd opgemaakt [1]. De landen, hoeven, bosschen, wateren, huizen enz., welke blijkens die lijst den domgeestelijken reeds toen in het Sticht van Utrecht, de provincie N. en Z. Holland, Friesland en elders toebehoorden, wekt inderdaad verwondering.

De zedelijk-godsdienstige beginselen, die onze voorvaderen in het algemeen tot weldadigheid jegens de kerk en kerkelijken aandreven, zullen wij later leeren kennen. Reeds hier echter merken wij op, dat naar alle waarschijnlijkheid, behalve die beginselen, ook andere oorzaken medewerkten, om hen mild te maken. De kerkgoederen waren in het algemeen beter dan privaat-eigendommen tegen gewelddadige aanranding beveiligd. Sommigen kwamen er daarom toe, hunne bezittingen aan eenig geestelijk gesticht over te dragen, onder voorwaarde dat zij er tijdens hun leven het vruchtgebruik van zouden genieten. Zoo b. v. deed zekere Odhelm te Wichmond in het jaar 799. Hij schonk aan Ludgers kerk ter genoemde plaats drie hoeven, waarvan de opkomsten levenslang aan hem en zijne echtgenoot Theodelinde zouden zijn, tegen jaarlijksche uitkeering van één solidus, die op kerstdag ten behoeve van de verlichting der kerk (ad luminaria) zou uitgereikt worden [2]. Meer algemeen evenwel lieten zich vermoedelijk de weldoeners door het heerschende patronaat-regt [3] tot vrijgevigheid bewegen. Volgens de beginselen van dit regt, dat reeds in de oudere kerk was opgekomen en door het leenstelsel overal ingang kreeg, kon ieder grondbezitter onder toezigt van zijn bisschop kerken stichten, mits hij voor het onderhoud

---

1) De laatste uitgaven van dit stuk zijn die van Van den Bergh, a. w. bl. 270 vv., en van De Geer, a. w. bl. 349 vv.

2) Zie het diploma bij Leibnitz, l. l. p. 102, No. 3; vgl. Roth, *Gesch. des beneficialwes.* Erlang. 1850, s. 250.

3) Zie over dit regt, vooral in ons vaderland, Ypey, *Gesch. van het patronaatr.* Breda, 1829; Boeles, *De geestelijke goederen in de prov. Groningen*, Gron. 1860, bl. 5 v.; Van Zinnicq Bergmann, *Oorspr. van het tiendregt en het regt van collatie in Nederl.* 's Hertogenb. 1861, bl. 158 v.

der gebouwen en voor de dienstdoende geestelijken de vereischte inkomsten verzekerde. Iedere aldus gestichte kerk bleef het eigendom van den stichter, maakte een deel uit van het goed, waarop zij lag, en kon als zoodanig bij erfenis en anderzins met of zonder het goed vervreemd worden, mits het gebouw met alles, wat er toe behoorde, slechts zijne bestemming voor de godsdienst behield. Tot de voorregten van den heer of patroon der kerk behoorde het collatie-regt, dat hem magt gaf, onder goedkeuring van den bisschop, priesters en andere klerken aan te stellen, naarmate zijne stichting ze behoefde. Daar schenkingen van gronden, tienden en andere inkomsten, op deze wijze tot bevordering der godsdienstige belangen van hunne onderdanen verleend, de magt en de eer der landheeren verhoogden, en het geschonkene daarenboven steeds in bezit van de gevers bleef, laat het zich begrijpen, dat, zoo niet alle, dan toch de meeste aanzienlijken doorgaans tot dergelijke giften en weldaden gaarne bereid waren [1].

Waren de opkomsten uit geschonken landen, wateren enz. eene aanzienlijke bron van welvaart voor onze kerken en klerken, een ander middel van bestaan vonden zij in het tiendregt van dien tijd. Zoodra de oude kerk de christenheid het nieuwe volk Gods achtte en hare priesteren de leviten der vernieuwde theocratie, lag het voor de hand, de regten van den israëlietischen priesterstand op den christelijken over te dragen. Reeds vroeg was dan ook bij sommigen de gedachte levendig, dat den klerken van de zijde der leeken de eerstelingen en tienden van veldvruchten en andere voorwerpen toekwamen, en als de meeste leeken aanvankelijk met die gedachte weinig ingenomen bleken te zijn, ontbrak het niet aan predikers en schrijvers, die klaagden over de geloovigen, dat zij traag waren en zelfs niet de geregtigheid der farizeën vervulden [2]. Waar mannen als Chrysostomus, Gregorius van Nazianze, Hila-

---

1) Vgl. Van Zinn. Bergmann, a. w. bl. 153.

2) Zie de plaatsen bij Van Espen, *Jus eccles.* II, p. 29; Augusti, *HB. der christl. archæol.* I, s. 314, en and.

rius en Augustinus aldus spraken, lieten zich straks velen overtuigen, en onder de vromen werd het allengs gebruikelijk, ten voordeele van geestelijken en armen zoowel tienden als eerstelingen te leveren. Wat intusschen in den aanvang als eene gave der vrijwillige liefde met dankbaarheid werd aangenomen, werd in verloop van tijd als een werk van wettelijke verpligting aangemerkt. Nog was de zesde eeuw niet voorbijgegaan, of de tweede kerkvergadering van Maçon, die eenigermate eene frankische generaal-synode was, bepaalde, dat alle geloovigen voortaan, volgens oud gebruik, tienden moesten opbrengen, die door de geestelijken ten behoeve der armen en tot loskooping van gevangenen zouden gebezigd worden; wie onwillig waren dit voorschrift te volgen, zou men in den ban doen [1]. In latere frankische kerkvergaderingen werden dergelijke besluiten vernieuwd, en men mag veronderstellen, dat dit niet geheel vruchteloos geschiedde, ofschoon de herhaling leert, dat de gemeenteleden ongaarne gehoorzaamden. Straks echter lieten zich de wereldlijke magthebbers met de zaak in. Zij gaven hunnen onderdanen het voorbeeld, door aan vele aanzienlijke kerken hunne grondheerlijke tienden af te staan [2], waaruit voor niemand nieuwe lasten ontstonden, en nog vóór het einde der achtste eeuw werd het duidelijk, dat de frankische vorsten aan de geestelijken de tienden wilden verzekeren, als eene algemeene belasting, door de leeken op oud-testamentlijke wijze op te brengen aan de klerken, en wel bepaaldelijk aan de klerken hunner parochiekerken [3].

Van de invoering van het tiendregt in ons vaderland zijn geene regtstreeksche berigten tot ons gekomen, maar dat zij geschied is, weet ieder. De wetten van Karel den groote, Lodewijk den vrome en andere frankische vorsten, die het inscherpten, golden ook onze voor-

---

1) *Conc. Matiscon. II*, c. 5, bij Bruns, *Can. apost. et concil.* II, p. 250.
2) Zie boven, bl. 338, n. 3.
3) Zie Van Zinn. Bergmann, a. w. bl. 96.

vaderen[1], en wat die wetten wilden was ook hier, even als elders, reeds vroeger van de zijde der kerk geëischt en als christenpligt aanbevolen. Al onze geloofspredikers waren Franken en Angelsaxen, en in het vaderland van beiden werd door de geestelijken het tiendregt als eene goddelijke instelling aangemerkt[2]. Wij mogen dus aannemen, dat Wulfran het op onzen bodem gepredikt heeft, evenzeer als Eligius zulks op onze grenzen deed[3], en dat Willebrord het voorstond gelijk Bonifacius. Als laatstgemelde zijnen bekeerlingen hunne christelijke verpligtingen voorstelde — wij zien het uit zijne sermoenen — vergat hij niet, hen met nadruk aan te manen „den almagtigen God met naauwgezetheid de tienden op te brengen, opdat hij zijnen zegen over hunnen arbeid zou uitstorten[4]." In hoe verre onze voorvaderen aan die prediking hunner leeraren en de wetten hunner vorsten gevolg gaven, weten wij niet. Vermoedelijk heeft het ook hier, even als bij de Saxen, niet aan tegenstand ontbroken. Dat laatstvermelden in het algemeen van deze belasting een grooten afkeer hadden, is bekend uit de brieven van Alcuinus aan Karel den groote, waarin de schrijver zijn keizerlijken vriend met grooten ernst de vraag voorstelt, „of het wel regt is, ruwen volken, eerst onlangs tot het geloof gebragt, het juk der tienden op te leggen, en of ook de apostelen, die door Christus onderwezen waren, de tienden wel hadden ingevorderd of ergens voorgeschreven ze in te vorderen[5]." Karel liet zich echter daardoor niet bewegen om zijne wetten in te trekken, en waarschijnlijk werden ook onze voorgeslachten, tijdens zijn leven althans,

---

1) Vgl. Van Zinn. Bergmann, bl. 110 v.

2) Zie over het tiendregt in de angelsax. kerk Lingard, *Alterthümer der angels. kirche*, *herausgeg. von* Ritter, s. 54 ff.; vgl. Soames, *The anglo-saxon church*, p. 87.

3) Zie de vermaningen van Eligius bij Ghesq. III, p. 246, 255; hij wil tienden van alles: »unusquisque de quali ingenio vel artificio vivit, de ipso decimam Deo in pauperibus vel ecclesiis donet." Uit zijne later te bespreken homiliën (*Hom.* 13) blijkt, dat de geloovigen ze inbragten gedurende de vasten vóór paschen.

4) *Sermo* 3, Giles, II, p. 66.

5) Alcuini *Ep.* 33, 42, 95, ed. Migne, I, p. 188, 205, 303.

gedwongen zich daaraan te onderwerpen. Hoe men later evenwel in Groningerland, en waarschijnlijk ook elders, in zijne vermeende verpligtingen ten aanzien van het tiendregt plagt te kort te schieten, zoodat de geestelijken niet zelden overstroomingen en andere algemeene rampen, waardoor de landzaten getroffen werden, aan 's hemels wraak over het inhouden der tienden toeschreven, zullen wij bij de behandeling van het volgende tijdvak opmerken.

Behalve de tienden, die als jaarlijksche kerklasten door de leeken aan de parochiepriesters werden uitgekeerd, vonden deze eene dagelijks vloeijende bron van inkomsten in de zoogenaamde oblatiën of offergaven der geloovigen bij de mis, en in de giften, welke voor sommige kerkdiensten werden verstrekt. De gewoonte van brood en wijn ten behoeve van het avondmaal ter kerke te brengen, die oudtijds door de geloovigen algemeen gevolgd werd, is in ons vaderland waarschijnlijk nimmer bekend geweest. Eligius vermeldde haar reeds als een oud gebruik [1], dat te zijnen tijde niet meer bestond; en dat dit zoo was, laat zich begrijpen. Daar bij gewone misviering het getal der communicanten klein was, ja meestal geene communicanten buiten den priester tegenwoordig waren, was er doorgaans maar eene kleine hoeveelheid brood en wijn noodig [2]. Maar al droeg men op de zon- en feestdagen zijn deel voor de avondmaalselementen niet meer naar het altaar, men kwam daarom niet met ledige handen: offerpenningen en gaven van allerlei aard werden door godsdienstige leeken in het kerkkoor of in des priesters woning uitgereikt. Zoo geschiedde bij de gansche christenheid dier tijden, en zeker ook ten onzent. Willebrord en al zijne medeapostelen bragten het weldadig gebruik met zich uit hun vaderland, waar Augustinus het bij zijne angelsaxische bekeerlingen had ingevoerd [3], en Bonifacius verbreidde het, onder inachtneming van pauselijke voorschriften, in de landen,

1) *Hom.* 15, *Bibl. max. patrum*, ed. Lugd. 1677, XII, p. 319.
2) Zie Honorius van Auxerre bij Bona, *Rer. Liturg.* II, 8, 8, in zijne *Oper. omn.* Antverp. 1677, p. 543.
3) Beda, *H. E.* I, c. 27, Giles, II, p. 106.

waar hij het evangelie predikte of de kerk verzorgde[1]. De gaven, die men ten behoeve van de armen en de priesters, of tot onderhoud en versiering van het kerkgebouw schonk, werden gezamenlijk als offeranden aangemerkt, al liet de natuur der geschonken voorwerpen niet altijd toe, „dat zij door den priester op het altaar aan den Heer werden gewijd", en hoe veelsoortig zij waren, kan men zien uit eene aan Karel den groote en Lodewijk den vrome toegeschrevene rijkswet, waar niet alleen „boeken, edelgesteenten en kunstwerken" onder den naam van offers (sacrificia) begrepen worden, maar ook „slaven, landen, wijngaarden, wateren, vee" enz.[2].

Ook in dit tijdvak, gelijk in vroeger en later eeuwen, was het in de kerk een beginsel, dat de geestelijken hunne diensten aan de leeken zonder geldelijke belooning zouden bewijzen, en dat zij derhalve voor doop, biecht, huwelijksinzegening enz. geene penningen mogten vragen[3]. Maar was het verboden belooningen te eischen, waar de betaling in den vorm eener vrijwillige gave geschiedde, stond het vrij haar aan te nemen. Dat ook onze klerken van die vrijheid gebruik maakten, kan naauwelijks betwijfeld worden. Wat zelfs de strenge regel van Chrodegang van Metz den geestelijken veroorloofd had, „aalmoezen te ontvangen" van iemand, wiens biecht men had gehoord, of op wiens verzoek men, „òf ten behoeve van hem zelven òf voor eenigen levenden of dooden vriend, eene mis of psalmen en hymnen had gelezen[4]", dat kon hier te lande bezwaarlijk verboden worden. Wij mogen dus

1) Bonif. *Epist.* 10, Giles, I, p. 36.

2) *Capit. incerti anni*, bij Hartzh. I, p. 419.

3) »Nullus vestrum pro baptizandis infantibus, aut infirmis reconciliandis, aut mortuis sepeliendis præmium vel munus exigat." Dit voorschrift uit de synodaal-rede van Ratherius van Verona (bij Hartzh. III, p. 17) sprak den heerschenden grondregel der kerk uit. Zie ook de *Capitula incerti anni*, bij Hartzh. I, p. 421: »ut nullus presbyter sacrum officium sive baptismale sacramentum aut aliquid bonorum spiritualium pro aliquo pretio vendere præsumat, ne vendentes et ementes in templo columbas imitentur, ut pro his, quae adepti sunt gratia divina, non pretia concupiscant terrena, sed solum regni coelestis gloriam promereantur accipere."

4) Chrodeg. *Reg.* c. 42, Hartzh. I, p. 109.

aannemen, dat biechtgelden en andere gaven van dien aard reeds in deze eeuwen onzen klerken in meerdere of mindere mate toevloeiden, ofschoon wij tevens veronderstellen, dat het eischen en betalen van loon voor dergelijke diensten volgens vastgestelde tarieven — een misbruik dat wij in het volgend tijdvak zullen ontmoeten — voorshands nog onbekend was.

Volgens overoud kerkregt was bij den bisschop het beheer over de kerkelijke goederen [1], en hij alleen was dientengevolge ook de wettige uitdeeler der inkomsten. De bepaling, door paus Gelasius omstreeks het jaar 492 gemaakt, dat alle inkomsten tot vier deelen zouden gebragt worden, één voor den bisschop, één voor zijne klerken, één voor de armen en één voor het onderhoud der gebouwen (fabricis) [2], werd in volgende tijden een algemeene regel. Gregorius de groote handhaafde hem met kracht, en heette moedwillig verzuim van dit voorschrift eene misdadige handelwijs [3]. Aan zijne zorg was het dan ook toe te schrijven, dat het bij de Angelsaxen werd ingevoerd, toen Augustinus hunne jonge kerk organizeerde [4]. In de dagen van Bonifacius werd hetzelfde beginsel door Gregorius II voorgestaan en aan het christenvolk en de priesterschap van Duitschland aanbevolen [5], en later werd het nog door Karel den groote en sommige zijner opvolgers uitgesproken [6]. In hoeverre intusschen onze bisschoppen den regel in praktijk gebragt hebben, weten wij niet. Willebrord en zijne naaste opvolgers leefden met hunne geestelijken als monniken, dus in gemeenschap van goederen, en onze latere bisschoppen van dit tijdvak met hunne klerken hadden als reguliere kanoniken de voorschriften van Aken in acht te nemen. Een van die voorschriften, ge-

1) Zie *Gesch. van het kerkel. lev.* I, bl. 148 v.
2) Gelas. *Epist.* 9, *ad. episc. Lucan.* c. 27, bij Mansi, VIII, p. 45.
3) Greg. *Epist.* L. III, *Ep.* 11, ed. Blaublom. p. 376.
4) Beda, *H. E.* I, c. 27, Giles, II, p. 108.
5) Bonif. *Epist.* 10, Giles, I, p. 36.
6) Pertz, III, p. 78; vgl. van Zinn. Bergmann, bl. 93, 102. Ook Walafrid. Strabo, *De reb. eccl.* c. 27, ed. Migne, II, p. 962, bragt den regel in herinnering.

lijk wij vroeger gezien hebben, wilde dat alle kerkelijke inkomsten ten nutte van de broeders, de armen en de openbare eeredienst of kerk zouden aangewend worden[1]. Van den bisschop is daar geen spraak. Moeten wij nu stellen, dat deze reeds toen, gelijk later, zijne eigene inkomsten of tafelgoederen (ad mensam episcopi) had? Het schijnt ons aannemelijk, als wij bedenken, dat onze kerkvoogden, hoezeer zij nog niet ten volle wereldlijke vorsten waren geworden, toch reeds tot dien staat begonnen te naderen, en dientengevolge somtijds werken hadden te ondernemen, die groote finantiële krachten vereischten, b.v. het bouwen van muren, torens enz., zooals door Frederik en Balderik te Utrecht geschiedde[2]. Maar aangenomen, dat zij dergelijke onkosten met hunne kanoniken uit de inkomsten der kapittelgoederen te bestrijden hadden, wat mogelijk is, hoe stond het met de inkomsten der parochiekerken? Moesten ook deze in vier deelen gedeeld worden? Onze bronnen geven geen antwoord op de vraag. Dat de parochie-priesters hunne gezamenlijke inkomsten bij den bisschop zullen ingebragt hebben, opdat zij door hem verdeeld wierden, laat zich naauwelijks denken. Veel waarschijnlijker achten wij het, dat ieder parochie-priester over de inkomsten van zijn ambt en zijne kerk vrije beschikking had, mits hij behoorlijk zorgde voor zijne onderhoorige geestelijken, de armbedeeling, de openbare eeredienst, voor zoo verre in de behoeften der laatstgenoemde niet door den patroon zijner kerk werd voorzien, en voor zekere uitkeeringen, bij sommige gelegenheden aan den bisschop te doen. Van zulke uitkeeringen, die in de elfde en twaalfde eeuw in alle bisdommen der westersche kerk algemeen gebruikelijk waren, vindt men ook bij ons sprake in oorkonden[3] van het jaar 1063 en 1132, en wel zóó dat het duidelijk is, dat zij te dien tijde geenszins als eene nieuwe instelling werden beschouwd. Met het oog op het

1) Zie boven, bl. 312.
2) Zie *Vita S. Frider.* bij de Bolland. *ad. d.* 18 *Jul.* p. 464, 469.
3) Zie het diploma van bisschop Andries bij Matth. *Anal. III*, p. 473, 475, en dat van bisschop Willem bij Heda, p. 132 s.

geen te dezen aanzien sedert de zesde eeuw in de fransche en andere kerken geschiedde [1], durven wij aannemen, dat de parochie-priesters van dit tijdvak ook bij ons aan de bisschoppen hun cathedraticum of synodaticum, den circatus en dergelijke belastingen betaalden. Het cathedraticum, dat een teeken der afhankelijkheid van den parochie-priester van de bisschoppelijke katheder was, heette ook synodaticum, omdat het jaarlijks tijdens de synode in de bisschopsstad werd ingebragt. De circatus, ook circada of circatura (van circumire) genaamd, werd den bisschop uitbetaald, wanneer hij zijne visitatiereïs maakte en van parochie tot parochie toog, om naar den staat der godsdienst en tucht te onderzoeken. In sommige landen had men voor deze belasting de som van twee solidi vastgesteld, maar wegens de schaarschte van geld mag het wel gewoon geweest zijn, in plaats van geld andere voorwerpen aan te bieden. In een capitulare van Karel den kale van 844 wordt bepaald, dat de bisschoppen van iedere parochie ééne maat koorn, ééne maat gerst en ééne maat wijn mogen innen, en daarenboven een jong zwijn of ander stuk vee ter waarde van zes denieren. In plaats van dit alles kon men echter twee solidi verstrekken. Uit dezelfde wet blijkt, dat de parochie-priesters deze belasting ook dan verschuldigd waren, als de bisschoppen geene visitatie deden. Zij wordt toch als eene jaarlijksche voorgesteld, en den priesters wordt geboden haar door hunne knechten naar de kathedraal-stad of eenig ander, door den kerkvoogd opgegeven oord te doen brengen [2]. Dat den bisschoppen van wege de parochie-geestelijken ook nog bij andere gelegenheden uitkeeringen geschiedden, valt niet te betwijfelen. Waarschijnlijk werden reeds toen zekere penningen verstrekt voor het wijden van kerken, altaren en andere voorwerpen, of voor het nieuwe chrisma, dat men jaarlijks in de kathedraal-kerk op witten don-

---

1) Vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* III, 1, s. 376 ff. en Rettberg, II, s. 723.
2) Pertz, III, p. 378 s.

derdag moest halen [1]; zeker is het, dat men voor de bediening van het vormsel betaalde. Ten aanzien van laatstvermelde kerkdienst werd door keizer Lodewijk II in 855 voorgeschreven, dat zij den bisschop aanspraak gaf op honderd brooden, vier stuks jong vee, vijftig sextaren wijn, tien hoenderen, vijftig eijeren, één lam, één zwijn, zes mudden haver voor de paarden, drie karren hooi, en daarenboven een genoegzaam deel honig, olie en was [2].

HOOFDSTUK VIII.

School, letteren, kerkleer en kettersche bewegingen.

---

§ 1.

School en letteren.

De vrucht van een waarlijk goed werk is doorgaans overvloediger dan zij, die het ondernemen, bedoelen. Ofschoon onze geloofspredikers bij den bekeeringsarbeid aan onze vaderen maar één enkel oogmerk koesterden, „de verlossing van verloren heidenen uit de magt des satans, opdat zij tot het heil van Christus kwamen [3],” en zij zich naauwelijks voorstelden hunnen bekeerlingen eenige andere dan uitsluitend godsdienstige weldaden te bewijzen, kon het niet anders of hunne werkzaamheid onder de ruwe Friesen moest een middel worden tot verbreiding eener meer omvattende cultuur, dan zij regtstreeks beoogden. Waar kerken en kapellen gedurig in aantal toenamen, had men te zorgen, dat ook de dienstdoende

---

1) Zie boven, bl. 334.
2) Pertz, III, p. 432.
3) Wat onze apostelen bedoelden, wordt duidelijk uitgedrukt door Beda, *H. E.* V, c. 9, Giles, III, p. 188, waar hij van Egbert spreekt, die Willebrord naar ons vaderland zond. Egbert zelf wilde ter missie onder de heidenen uitgaan om te beproeven, »si quos forte ex illis ereptos satanæ ad Christum transferre valeret.”

klerken vermenigvuldigd werden, en hoezeer men wel niet eischte, dat deze allen in intellectuële krachten een Bonifacius, een Gregorius of Ludger zouden gelijk zijn, kon men toch niet nalaten eenige kennis en wetenschap bij hen te verlangen, waardoor zij voor hunne ambten geschikt zouden wezen. Geestelijken, die niet konden lezen, schrijven en zingen, waren ten eenenmaal onbruikbaar; geestelijken, die de latijnsche taal niet verstonden, misten den sleutel tot het verstand van het woord, dat zij hadden te verkondigen, en van de ceremoniën, die zij moesten bedienen. Zouden de opkomende gemeenten voorstanders hebben, zooals zij behoefden, dan moesten maatregelen genomen worden, om dezulken uit de zonen der landzaten te kweeken; waar men de kerk wenschte op te bouwen, mogten scholen niet achterwege blijven, en waar scholen geopend werden, werd de weg gebaand tot eene ontwikkeling der geesten, die niet alleen vruchten afwierp van zedelijkheid en godsdienstzin, maar ook van die algemeene beschaving, zonder welke zedelijkheid en godsdienstzin beiden niet voorspoedig kunnen rijpen.

Aan Willebrord, den grondlegger onzer kerk, komt ook de roem toe van de stichter onzer oudste school te zijn [1]. Wel hebben sommigen deze eer uitsluitend aan Gregorius toegekend, maar ten onregte. Zoodra Willebrord met zijne broeders in den munster van St. Salvator een kloosterlijk leven volgens den regel van Benedictus voerde, moest hij er op bedacht zijn, eene school tot stand te brengen in den trant van die der gewone bene-

1) De geschiedenis van het schoolwezen in de noordel. en zuidel. Nederlanden is in den laatsten tijd bij herhaling behandeld. Cramer's *Gesch. der erziehung in den Niederlanden*, Stralsund 1843, levert eene belangrijke proeve, die wel met voorzigtigheid moet gebruikt worden, maar door den arbeid van Juste, *Essai sur l'hist. de l'instruction en Belgique*, Brux. 1844, niet nutteloos is geworden. Wat Cramer schreef, wordt aangevuld door het werkje van Stallaert en Van der Haeghen, *De l'instruction publique au moyen age*, Brux. 1854. Buddinghs *Gesch. van opvoed. en onderwijs in de Nederl.* s' Grav. 1842, bevat eenige bruikbare stoffen; belangrijker is Bosschas *Spec. de institutionis procuratione in patria nostra*, Amstel. 1848. Voor de geschiedenis der scholen te Utrecht vindt men nuttige bijdragen in het geschrift van Van Asch van Wijk, *Instellingen van hooger onderwijs te Utrecht*, Utr. 1836.

dictijner-kloosters, waarin hij zendelingen voor de missie en geestelijken voor de jonge gemeenten kon kweeken. Dat hij dit gedaan heeft, is zeker, ofschoon ons van zijne inrigting en hare vruchten niet veel vermeld is. Dit weten wij echter, dat de twee eerste friesche jongelingen, die in den klerikalen stand opgenomen zijn, de ons reeds bekende Wullibrat en Thyatbrat, van hunne vroege jeugd door Willebrord opgevoed werden[1], en dat Ludger, die aangaande des apostels arbeid wèl onderrigt was, de kerstening onzer vaderen niet alleen aan hem en zijne mede-apostelen, maar ook aan zijne discipelen toeschreef[2]. Een paar van die discipelen hebben wij reeds ontmoet, Marchelmus, die door Gregorius in zijne kindschheid onder Willebrords zorg werd geplaatst[3], en Siwald, een der dertig „knapen", die de geloofsprediker uit Deenemarken met zich bragt en waarschijnlijk allen in zijne school opnam[4]. Of er nog tijdens Willebrords leven eene tweede school te Utrecht ontstond, nadat ook de kathedraal-kerk haren munster en hare kanoniken had verkregen, weten wij niet; waarschijnlijk echter maakten beide inrigtingen, die wij in het volgend tijdvak als kapittelscholen van St. Salvator en St. Maarten zullen leeren kennen, aanvankelijk slechts ééne uit. De splitsing kan plaats gehad hebben, toen de bewoners van beide munsters aan den regel van Aken onderworpen werden, die bij elk welgeordend kapittel eene school verlangde[5].

Ofschoon ons van Bonifacius' zorg voor de utrechtsche school na den dood van Willebrord niets vermeld is[6],

---

1) Altfrid. *Vita S. Liudg*. Pertz, II, p. 406; vgl. boven, bl. 172, 175.
2) »S. Willebrordus in conversione gentis illius [Fresoniæ] initiavit rudimenta christianæ fidei cum discipulis suis." Liudg. *Vita S. Greg*. Mabill. *Sæc*. III, 2, p. 298.
3) Altfrid. l. l. Pertz, II, p. 408; vgl. boven, bl. 166.
4) Münter, *Kirchengesch. von Dänemark*, I, s. 216; vgl. boven, bl. 112.
5) Zie boven, bl. 313.
6) De berigten van Buddingh, a. w. I, bl. 7, dat Bonifacius »in Utrecht meermalen aandeel nam aan het onderwijs en er onderscheiden uitstekende mannen vormde," Lullus, Sturm, koning Karloman en Gregorius, zijn te regt weêrsproken door Paris, *Disq. de Liudgero*, p. 33.

durven wij echter aannemen, dat de man, die de belangen onzer kerk zoo wel begreep en het onderwijs in Duitschland, vooral door de oprigting der school van Fritzlar[1], zoozeer bevorderde, zich omtrent de stichting zijns vereerden vriends niet onverschillig zal betoond hebben. Zeker is het, dat hij ook haar weldeed, toen hij Gregorius tot verzorger der friesche christenheid benoemde, daar deze zich de belangen van het onderwijs met zóó grooten ijver aantrok, dat tijdens zijn bestuur de school inderdaad eene der beroemdste van de gansche duitsch-frankische kerk werd. Uit ons vaderland, Saxen (Westfalen), Frankrijk, Engeland, ja zelfs uit Schwaben en Beijeren, stroomden jongelingen naar Utrecht, om van Gregorius, die zelf aan het onderwijs vlijtig deel nam, eene godsdienstige en wetenschappelijke opvoeding te ontvangen. De edele man bejegende vreemden en inboorlingen met dezelfde liefde. Hij nam allen, die tot hem kwamen, in zijn klooster op, en schonk hun evenzeer tijdelijk onderhoud als voedsel des geestes. Vele zijner discipelen werden later geroemd als uitstekend vrome en geleerde geestelijken, en sommigen werden bisschoppen, die, gelijk Ludger zelf, wien wij deze berigten verschuldigd zijn, sieraden der kerk waren[2].

Hoezeer men veronderstellen moet, dat de toevloed van vreemden naar de utrechtsche school na Gregorius' dood eer af- dan toegenomen is, daar hare beroemdheid wel voornamelijk te danken zal geweest zijn aan den persoon van Bonifacius' leerling en diens betrekkingen op de christenheid der landen, waar hij vroeger met zijn leermeester gearbeid had, bleef de inrigting ook na Gregorius bloeijen onder de leiding van Alberik. Onder dezen kerkvoogd had de school doorgaans vier leeraren,

1) Zie Rettberg, I, s. 595.

2) Liudg. *Vita S. Greg.* Mabill. l. l. p. 298 s. Van Gregorius' leerlingen zijn, behalve Ludger en zijn broeder Hildegrim, geene bij name bekend. Van Asch van Wijk, a. w. bl. 16 v., noemt nog Willehad, bisschop van Bremen, en Wiho, bisschop van Osnabrug, maar zonder grond. Zie Paris, l. l. p. 34.

die echter niet gelijktijdig onderwezen, maar bij afwisseling: bisschop Alberik zelf in de lente, Adalger in den zomer, Ludger in den herfst, Thiatbrat in den winter [1]. Wat de oorzaak van deze verdeeling van het werk geweest is, wordt ons niet berigt. Welligt waren de docenten allen, wat Ludger was, evenzeer vrienden der missie als der wetenschappen, zoodat zij daarom niet verkozen altijd met de schoolzorgen belast te wezen; ook kan het zijn, dat zij het noodig achtten, hunne meer gevorderde leerlingen op hunne reizen met zich te nemen, om hen vooral langs den weg der praktijk voor de evangelizatie en de kerkdienst bekwaam te maken [2]. Van de zedelijke hoedanigheden en wetenschappelijke krachten der priesters Adalger en Thiatbrat is ons niets bekend. Van Alberik berigtten wij vroeger, dat hij een vroom bloedverwant en waarschijnlijk ook leerling van Gregorius was, en dat hij een geestelijke van meer dan gewone beschaving moet geweest zijn, naardien hij door zijn frankischen vorst als afgevaardigde ter behandeling van kerk- of staatszaken naar Italië werd gezonden. [3] Ludger hebben wij reeds als een discipel van Gregorius en Alcuinus leeren kennen, die èn om zijne godsvrucht èn om zijne geleerdheid door beiden evenzeer bemind werd. Van den man, die vier en een half jaar de lessen van laatstvermelde in de school te York genoot, en de angelsaxische beschaving zoozeer waardeerde, dat hij zijn leven in de waagschaal wilde stellen, om zich zooveel mogelijk van haar meester te maken [4], mogen wij ons overtuigd houden, dat hij voor den bloei van het onderwijs te Utrecht even groote beteekenis gehad heeft als later voor dat bij zijn kapittel te Munster.

Aangaande den staat der utrechtsche school gedurende de negende en tiende eeuw zijn slechts weinige berigten

1) Altfr. *Vita S. Liudg*. Pertz, II, p. 409.
2) Zoo althans deed Ludger; zie Altfrid. l. l. p. 412 s.
3) Boven, bl. 163.
4) Boven, bl. 177 v.

tot ons gekomen. De meening [1], dat zij na Ludger nog eenmaal het geluk had een discipel van Alcuinus aan haar hoofd te hebben, berust louter op de veronderstelling, dat bisschop Hamokar een Angelsax zal geweest zijn [2]. Onder bisschop Rixfried had zij de eer van diens opvolger, Frederik I, onder hare kweekelingen te tellen [3]. De bekende wetenschappelijke zin van laatstgenoemden prelaat doet ons vermoeden, dat hij de belangen der inrigting niet verwaarloosde. Straks echter bragt de ongunst der tijden haar schade toe, toen de Noormannen met klimmende woede land en kerk teisterden. Bisschop Hunger vlugtte met zijne geestelijken naar den vreemde, en gedurende hunne afwezendheid was de school te Utrecht natuurlijk gesloten. Onder Radboud herleefde zij waarschijnlijk eenigermate bij de St. Lebuïnuskerk te Deventer, maar eerst onder Balderik begon zij weder iets van haren ouden luister te vertoonen. Hendrik de vogelaar zond zijn vierjarigen zoon Bruno naar Utrecht, om door Balderik, wiens welsprekendheid, dichterlijke gaven en groote belezenheid door zijne tijdgenooten zeer geprezen werden [4], in vroomheid en wetenschap opgevoed te worden. Bruno vertoefde ongeveer tien jaren in de school, en nooit heeft zij een kweekeling gehad, op wien zij meer mogt roemen. Wat de prinselijke discipel in zijne jeugd te Utrecht leerde, heeft hem in staat gesteld als man aan het hof van zijn broeder Otto I en later als aartsbisschop van Keulen, een sieraad en zegen van den staat en der kerk te wezen, een voorstander van beschaving en letteren, wien de keizerlijke hofschool hare herleving en de kathedraal-school van Keulen een tijdperk van grooten bloei te danken had [5]. Nog

1) Zij is die van Van Asch van Wijk, a. w. bl. 12.
2) Zie boven, bl. 257 n. 3.
3) Zie boven, bl. 259.
4) Zie Ruotgeri *Vita Brunon.* Pertz, VI, p. 256.
5) Zie over Brunos verblijf te Utrecht Ruotgeri l. l.; vgl. Vogel, *Rather von Verona*, I, s. 158 ff. Over zijne verdiensten jegens den bloei der wetenschappen, leze men Giesebrecht, a. a. o. I, s. 307 ff.

tijdens Brunos leven bezat de utrechtsche school een leerling, die weinig minder vermaard werd, Wolbodo, een Vlaminger of Henegouwer van geboorte, dien de benedictijnen onder de heiligen hunner orde hebben geplaatst. Als knaap reeds naar onze bisschopsstad gekomen, werd hij, waarschijnlijk gedurende Balderiks laatste levensjaren, onder de scholieren van St. Maarten opgenomen. Nadat hij allen eenige jaren een voorbeeld van christelijken ernst en leergierigheid geweest was, stelde men hem aan het hoofd der kapittelschool. Sedert wegens zijne vroomheid en geleerdheid steeds meer door de kanoniken geëerd, werd hij eindelijk hun proost. Ofschoon hij nu hoofdzakelijk „de uitwendige belangen" des collegies te behartigen had, bleef hij den scholieren een vlijtig uitlegger der h. Schrift, totdat hij door keizer Hendrik II naar het hof geroepen en in 1018 op den bisschopszetel van Luik werd geplaatst [1].

Hoezeer de stiftschool te Utrecht de éénige van ons vaderland is, wier lotgevallen gedurende dit tijdperk eenigermate bekend zijn, en zij ongetwijfeld de voornaamste instelling van dien aard op onzen bodem is geweest, moeten wij er ons echter van overtuigd houden, dat ten zelfden tijde ook elders scholen geopend waren, die voor de dienst der kerk en de opkomst der beschaving eenige, misschien vele vruchten afwierpen. Deventer, Dokkum,

---

1) Anselmi *Gesta episc. Leod.* Pertz, IX, p. 207; vgl. Reineri *Vita S. Wolbod.* Mabill. *Sæc. VI*, 1, p. 157 s. De vraag of Wolbodo proost dan wel deken van St. Maarten is geweest, werd behandeld door Drakenborch, *Aanhangsel*, bl. 47, en door Hoynck van Papendr. *Anal.* III, 1, p. 132 s. Wat Anselmus van 's mans onderwijs te Utrecht verhaalt, werd door Stallaert en Van der Haeghen, a. w. p. 38, ten onregte op een vermeend onderwijs te Luik betrokken. Cramer, a. a. o. s. 100, deed hetzelfde en beging nog een anderen misslag door te melden, dat Wolbodo te Luik de zorg voor de zoogenaamde buitenschool op zich nam, maar zich voornamelijk aan de binnenschool wijdde. Anselmus heeft niets van dien onzin. Hij verhaalt eenvoudig, dat Wolbodo te Utrecht proost werd, »et licet præpositus factus exteriorum curam suscepisset, adprime tamen regendis interioribus constanter invigilavit;" ten bewijze hiervan brengt hij bij, dat hij al de kapittelleden door woord en voorbeeld tot een vroom leven leidde, en wat de jongeren betreft, »ipse [eos] per se sacræ scripturæ lectionibus erudiebat."

Tiel en andere gemeenten, gelijk wij gezien hebben, hadden hare kapittel-kerken, waarbij schoolinrigtingen van meerdere of mindere uitgebreidheid niet ontbreken mogten, en hetzelfde geldt van de abdij te Egmond en het klooster van Ameland, dat later naar Foswerd werd verlegd [1]. Deze allen echter werden hoogstwaarschijnlijk in de negende en tiende eeuw overschaduwd door de stiftscholen van Munster, Keulen en Luik, die natuurlijk uit Groningerland, Gelderland, Noord-brabant en andere gewesten, welke gedeeltelijk of geheel onder de bisdommen van Munster, Keulen en Luik ressorteerden, leerlingen trokken. De school te Munster mag eene dochter van die van Utrecht heeten, daar zij aan onzen Ludger haar bestaan te danken had. De apostel stichtte haar omstreeks het jaar 792, nadat hij de zorg voor zijne werdende dioecese op zich had genomen, ofschoon hij nog niet tot bisschop was geordend. [2] Van hare ontwikkeling in dit tijdvak is weinig anders bekend, dan dat zij tijdens Ludgers leven en daarna talrijke klerken kweekte, waarvan wellígt vele de gemeenten der vijf friesche gouwen hebben gediend. De kathedraal-school te Keulen telde in het midden der negende eeuw onzen Radboud onder hare leerlingen [3], en honderd jaren later Ansfried, toen zij onder Bruno bloeide [4]. De school van Luik, die in de laatste helft der negende eeuw in bisschop Franko een voortreffelijken voorstander had, werd vooral sedert 959 beroemd, onder de leiding van bisschop

1) Met het oog op eene, door Heda, p. 96, medegedeelde inscriptie, berigten sommigen, dat in de tiende eeuw »eene hooge school" te Nijmegen zal bestaan hebben. De inscriptie meldt echter alleen, dat paus Gregorius V te Nijmegen opgevoed werd, wat zeer wel geschied kan zijn, al was daar ter plaatse geene school, daar het in genoemde eeuw, even als later, gewoon was jongelingen in den geestelijken stand op te nemen, zoo zij maar voor eenigen tijd »apud quemlibet sapientem" vertoefd hadden »et litteris aliquantulum eruditi" waren. Zie Ratherii Veron. *Synodica*, bij Hartzheim, III, p. 8.

2) Zie Krabbe, *Geschichtl. nachrichten ueber die höheren lehranstalt. in Münster*, Münst. 1852, s. 11; vgl. Paris, l. l. p. 135 ss.

3) Zie boven, bl. 266.

4) Zie boven, bl. 276, en Von Bianco, *Die alte universität Köln*, Köln 1856, I, s. 4 ff.

Everaclus, en nog meer onder die van zijn opvolger Notker, een der geleerdste prelaten van zijn tijd, aan wien Adelbold, dien wij in het volgende tijdvak aan het hoofd onzer kerk ontmoeten, zijne vorming verpligt was [1]. Tijdens Notker, zoo al niet vroeger, was de luiksche school in twee afdeelingen gesplitst, waarvan de eene toekomstige klerken voor de kerk, de andere zonen van aanzienlijken voor verschillende maatschappelijke betrekkingen kweekte [2]. Dergelijke splitsing had onder Bruno te Keulen plaats [3], en kwam hoogstwaarschijnlijk ook aan onze scholen te Utrecht en elders voor [4].

Berigten omtrent den aard en den omvang van het onderwijs in onze scholen van dit tijdvak worden in onze bronnen zelden aangetroffen. Aangaande de stiftschool te Utrecht echter is een en ander bekend, waaruit men met genoegzame zekerheid kan opmaken, dat de staat des onderrigts aldaar dezelfde was als in de kapittel- en kloosterscholen elders, wat men trouwens zou moeten aannemen, al ontbraken de bewijzen. Die hier als docenten optraden, hadden allen hunne beschaving en wetenschap onmiddellijk of middellijk aan de scholen der angelsaxische en frankiesch-duitsche kerk te danken. Wat Willebrord te Rippon, Bonifacius te Nhuts-celle, Ludger te York, Radboud in de hofschool van Karel den kale, Amfried te Keulen, en anderen in andere scholen van Engeland, Frankrijk en Duitschland hadden geleerd, werd door hen

1) Zie Stallaert en Van der Haeghen, p. 29 ss.; vgl. mijne verhandel. *Bisschop Adelbolds commentaar op een metrum van Boëthius*, in het *Kerkhist. Archief*, III, bl. 169 v.

2) Anselmi *Gesta episc. Leod.* Pertz, IX, p. 206; vgl. Cramer, a. a. o. s. 100.

3) Zie boven, bl. 276.

4) De onderscheiding van »scholæ interiores" en »exteriores" in de kloosters, d. i. van scholen voor de monniken binnen de clausuur of het slot, en scholen voor de wereldlijke geestelijken en leeken buiten de clausuur, was reeds in de dagen van Lodewijk den vrome gewoon. Zie *Capit. Aquisgr.* 817, Pertz, III, p. 202. Uit de kloosters is zij waarschijnlijk op de meeste kapittelscholen overgegaan. Vgl. Von Raumer, *Die einwirkung des christenthums auf die althochd. sprache*, s 199, en Heppe, *Das schulwesen des mittelalters*, Marb. 1860, s. 15 f.

herwaarts overgebragt, en zoowel de stoffen van het onderwijs te Utrecht als de methode, waarnaar het gegeven werd, moesten de gewone en algemeen verbreide zijn [1]. Op grond van deze opmerking mogen wij ons overtuigd houden, dat onze aanstaande geestelijken een tweevoudig onderrigt genoten, een voorbereidend voor de beoefening der toenmalige theologie, en een theorethiesch-praktiesch in genoemde wetenschap zelve.

Het voorbereidend onderrigt omvatte de zoogenaamde zeven vrije kunsten: grammatica, dialectica en rhetorica, welke het trivium uitmaakten; en musica, arithmetica, geometria en astronomia, waaruit het quadrivium bestond. De grammatica maakte den leerling met de latijnsche taal bekend, waarbij Priscianus en Donatus en welligt ook het aan Bonifacius [2] toegeschreven leerboek gebruikt werden. Van de leer der taalvormen ging men tot de lectuur der latijnsche prosa-schrijvers en dichters over. Van de laatstvermelden was Prudentius het meest in eere. Toen Bruno te Utrecht door Balderik opgevoed werd, las hij met den bisschop zelven dezen dichter, en wel zóó dat de geest des voortreffelijken zangers indrukken op hem maakte, die in later leven niet verloren gingen [3]. Of Bruno behalve het latijn ook het grieksch bij Balderik leerde, schijnt ons onzeker, ofschoon velen het berigten en de zaak op zich zelve niet onmogelijk is, daar de grieksche taal in dit tijdvak minder onbekend was, dan men doorgaans veronderstelt [4]. Het onderwijs in de dialektiek gaf den discipel gelegenheid, zich eenigermate in het vormen van definitiën en in het houden van disputa-

1) Zie over het onderwijs in de kapittel- en kloosterscholen van dien tijd, Heppe, a. a. o. s. 15 ff, en Schmidt, *Die gesch. der pædagogik*, Cöthen 1861 II, s. 148 ff.

2) Angl. Mai, *Class. auct.* VII, p. 8 ss. heeft uit een duitsch HS., dat te Rome bewaard wordt, in het licht gegeven *Ars domni Bonifacii archiep. et martyris*. Het boekske is eene lat. grammatica, waarin de regelen van Charisius, Donatus en and. zijn zamengebragt. Een door Mai teruggehouden fragment vindt men bij Du Rieu, *Schedæ Vatic.* L. B. 1860, p. 140 s.

3) Zie Ruotg. *Vita Brun.* Pertz, VI, p. 256.

4) Vgl. mijne verh. *Bisschop Adelbolds commentaar* enz. in het *Kerkhist. Archief*, III, bl. 195 n. 2.

tiën te oefenen. De rhetorica werd vooral volgens de leerboeken van Capella, Beda en Alcuinus onderwezen. Een belangrijk deel van het onderrigt bestond in theoretische en vooral praktische oefeningen in de muziek en zangkunst, waarbij veel gebruik gemaakt werd van een geschrift van Boëthius. Van arithmetica, geometrie en astronomie werd gewoonlijk slechts een en ander bestanddeel medegedeeld, waarvan men berekenen kon, dat het voor het verstand van den bijbel en de kerkvaders of voor de praktijk des levens nuttig was. Daar de geschiedenis niet tot de zeven vrije kunsten beheerde, werd zij doorgaans verwaarloosd [1].

Wanneer de discipel van het trivium en quadrivium zooveel aangeleerd had, als noodig scheen, vingen zijne oefeningen in de theoretiesch-praktische theologie aan. Men leerde hem de bijbelboeken volgens de vulgaat verstaan, en verklaarde hem sommige schriften der kerkvaders, waardoor hij eenigermate met de traditionele exegese en dogmatiek vertrouwd werd. Onze Gregorius te Utrecht las met Ludger het voortreffelijk „Enchiridion" van Augustinus, en met zijne overige discipelen andere patristische schriften. Iets dergelijks deed Ludger zelf later in zijne kapittelschool te Munster [2]. Voor het overige waren de studiën zóó ingerigt, dat zij de leerlingen regtstreeks voorbereidden voor de bediening der kerkambten. Haar aard en omvang laten zich kennen uit de eischen, die men in het karolingische tijdvak aan ieder lid van den geestelijken stand meende te mogen doen. Men vindt ze uitgedrukt in verschillende rijkswetten van Karel den groote en vooral in zijn beroemd capitulare van het jaar 802. Uit die stukken [3] blijkt, dat men bij de klerken in het algemeen deze kundigheden verlangde: verstand van het symbolum der apostelen en dat van Athanasius, het pater noster, de schriftpericopen en homiliën der kerkvaders voor het gan-

1) Zie Schmidt, a. a. o. s. 150 ff.; vgl. Rettberg, II, s. 798.
2) Liudg. *Vita S. Greg.* Mabillon, *Sec.* III, 2, p. 301; Altfrid. *Vita S. Liudg.* Pertz, II, p. 413.
3) Zij werden verzameld en toegelicht door Von Raumer, a. a. o. s. 210 ff.

sche kerkjaar, zoodat men ze anderen behoorlijk verklaren kon; geoefendheid in het bedienen van de mis, den doop en het laatste oliesel, het afnemen van de biecht, het opleggen der boete volgens de kanonen der kerk en de voorschriften van het poenitentiaal-boek; vaardigheid in het uitspreken der exorcismen, het zingen van den roomschen zang voor de getijden van dag en nacht, het berekenen van de feestdagen der kerk, het schrijven van oorkonden en brieven, en bij dit alles belezenheid in het „Liber pastoralis" van Gregorius den groote en het boek „De efficiis ecclesiasticis" van Isidorus Hispalensis, beiden schriften, wier gedurige lectuur den geestelijke verder vormen kon.

De methode en hulpmiddelen, die men zoowel bij de voorbereidende als bij de theologische lessen plagt te gebruiken, laten zich eenigermate kennen uit de geglosseerde handschriften van dit tijdvak, die in Duitschland tot heden in grooten getale bewaard zijn[1]. Zij zijn vooral bijbelboeken, grammaticas, latijnsche dichters, inzonderheid Prudentius, patristische schriften, vooral het „Liber pastoralis" van Gregorius, verzamelingen van kanonen des kerkregts enz., die met duitsche of latijnsche glossen, korte woord- en zaakverklaringen, voorzien zijn en den leerlingen als schoolboeken dienden. Zij leeren gezamenlijk, dat de docenten deze boeken van zin tot zin voor hunne discipelen verklaarden, voor de mingeoefenden in de landtaal, voor de meer gevorderden in het latijn. Dat dergelijke handschriften voormaals ook in onze scholen geschreven en gebruikt werden, mag niet betwijfeld worden, ofschoon er, voor zoo ver ons bekend is, in onze tegenwoordige bibliotheken geene voorkomen. Dat men te Egmond in de liberie der abdij een psalter of psalmboek met dietsche, en het evangelie van Johannes met dietsche of latijnsche glossen bezat, blijkt uit den catalogus der verzameling. Beiden werden door Egbert, den aartsbisschop van Trier, die in 993 overleed, aan de abdij geschonken. Later had men er meer codices van dien aard, onder andere „een

1) Zie Von Raumer, a. a. o. s. 81, 220 ff.

geheelen Horatius met aanteekeningen," geglosseerde stukken van Boëthius; en daarenboven een „glossarium" of latijnsch woordenboek voor den ganschen bijbel[1].

Waar in ons vaderland scholen bestonden, waren natuurlijk ook bibliotheken voorhanden. Van de boekerij, welke tegelijk met de stiftschool te Utrecht moet ontstaan zijn, troffen wij nergens bescheiden aan, maar als men zich herinnert wat wij vroeger van Gregorius berigtten, dat hij „vele banden met heilige schriften van Rome met zich bragt" en te Utrecht verschillende patristische stukken met zijne discipelen plagt te lezen[2], mogen wij aannemen, dat de door Willebrord aangelegde verzameling tijdens Gregorius' bestuur verrijkt werd. Vermoedelijk onderging zij aanmerkelijke uitbreiding, nadat Ludger zijne studiën onder Alcuinus voleindigd had. Hij bragt toch niet alleen een schat van kundigheden, maar ook „eene groote menigte boeken" van York mede[3], waaruit wij opmaken, dat hij den tijd van zijn verblijf te dier stede ook aan het afschrijven en aankoopen van handschriften heeft besteed. In later dagen mag de boekerij der stiftschool veel geleden hebben onder de verwoesting, welke door de Noormannen over Utrecht kwam, maar onder Balderik en zijne opvolgers ontbrak het zeker evenmin aan lust als aan middelen om de schade te herstellen. De gelegenheden daartoe waren vele. Uit Fulda werden vroeger door Rhabanus Maurus, gelijk wij gezien hebben[4], boeken herwaarts gezonden. Wegens de betrekking, die de Friesen met het beroemde klooster aldaar onderhielden, mag men veronderstellen, dat dit ook later somtijds geschied zal zijn. Uit de abdij van Werden, waar Ludger eene boekverzameling aanlegde[5], die na hem zeker vermeerderd is, en waar vele onzer landgenooten als monniken leefden, konden

1) Zie den catal. bij Van Wijn, *Huiszitt. leven*, I, bl. 317, 318, 322, 324.
2) Boven, bl. 158.
3) Boven, bl. 178.
4) Boven, bl. 260.
5) Krabbe, a. a. o. s. 25.

almede handschriften verworven worden. Hetzelfde geldt van Keulen, waar bij de domkerk nog vóór den aanvang der negende eeuw eene liberie bestond, die haren aanzienlijken boekenschat hoofdzakelijk aan den ijver van bisschop Hildebald verschuldigd was[1]. Uit Trier ontvingen de kloosterlingen van Egmond boeken, ten gevolge van de gunstige beschikkingen van onzen landgenoot, den aartsbisschop Egbert[2].

De inhoud onzer bibliotheken in dit tijdvak kan niet naauwkeurig beschreven worden, daar behalve den catalogus van Egmond[3] geene boekenlijsten tot ons gekomen zijn, wier opgaven tot zoo hooge oudheid opklimmen. Maar wanneer wij in aanmerking nemen, welke de inhoud der bibliotheek van York in Alcuinus' dagen was, toen Ludger er zijne handschriften verzamelde, en die van Hildebalds liberie te Keulen, en wij herinneren ons daarenboven welke de literarische behoeften van onze toenmalige geestelijken en monniken waren, dan staat ons de weg open, om uit een en ander voor onze kapittel- en kloosterboekerijen gevolgtrekkingen te maken, die niemand ongegrond zal heeten. De boekerij van York bezat blijkens de lijst, die door Alcuinus in een zijner dichtwerken opgenomen is[4], behalve de bijbelboeken, een aanzienlijk aantal schriften van de latijnsche kerkvaders (Hilarius, Hieronymus, Ambrosius, Augustinus, Lactantius, Paulinus Nolanus, Leo den groote, Gregorius den groote enz.) en eenige, waarschijnlijk in het latijn vertaalde stukken van de grieksche (Athanasius, Basilius den groote, Chrysostomus). Verder kwamen hier vele grammatici voor

1) Von Bianco, a. a. o. s. 6 ff.

2) Van Wijn, a. w. I, bl. 317.

3) Deze catalogus, dien Van Wijn het eerst aan bet licht bragt, a. w. I, bl. 317—333, werd in de zestiende eeuw opgemaakt door een voormaligen monnik van Egmond, Boudewijn uit den Hage. Het stuk is vooral belangrijk, omdat het aanteekeningen bevat omtrent den tijd, waarop de boeken in de liberie der abdij ingekomen zijn, waaruit men haren aanwas sedert het laatst der tiende eeuw kan nagaan. Eene nieuwe uitgave met behoorlijken commentaar — de aanteekeningen van Van Wijn zijn gebrekkig — is zeer wenschelijk.

4) *De pontificib. et sanctis eccles. Ebor.* ed. Migne, II, p. 843; vgl. Sharon Turner, *Hist. of the Anglo-sax.* III, p. 237.

(Donatus, Priscianus, Probus enz.), latijnsche christendichters (Victorinus, Sedulius, Juvencus, Venantius Fortunatus, Arator enz.) en, wat bijzondere opmerkzaamheid verdient, eenige klassieke auteuren (Cicero, Plinius, Justinus, Virgilius, Lucanus enz.), waaronder zelfs een of meerdere, vermoedelijk in het latijn vertolkte schriften van Aristoteles. Geen wonder, dat Alcuinus deze liberie met liefde herdacht, toen hij later te Tours leefde, en dat hij Karel den groote aanmaande, om uit Frankrijk eenige jongelingen naar York te zenden, opdat zij daar afschriften maakten en die naar hun vaderland voerden[1]. Minder veelzijdig aangelegd, maar evenwel hoogst belangrijk, was de bibliotheek des kathedraal-kapittels te Keulen. Miste zij, naar het schijnt, al de klassieken, waarop de verzameling in Engeland roem droeg, zij bezat daarentegen een aantal missalen en andere liturgische boeken, die gedeeltelijk afschriften waren van codices, welke voormaals door paus Leo III aan Karel den groote werden geschonken, en daarenboven enkele patristische werken, die te York niet voorkwamen (Gregorius Nazianzenus, Dionysius Exiguus enz.). Nog bevatte zij eenige handschriften, die den beoefenaar van het kerkregt konden dienen (canones conciliorum generalium, decretales pontificum a Damaso usque ad Hadrianum enz.) en, wat vooral aandacht trekt, een psalmboek van de zevende eeuw in vier talen, waaronder de hebreeuwsche en grieksche texten (psalterium gallicanum, romanum, hebraicum et græcum)[2].

Leidt het medegedeelde omtrent de boekerijen van York en Keulen[3] ons tot het vermoeden, dat die van Utrecht ongeveer van denzelfden aard zal geweest zijn, zoodat wij haar eene tamelijk uitgebreide verzameling

---

1) Vgl. Sharon Turner, p. 238.

2) Zie Von Bianco, a. a. o. s. 6 ff. en de daar aangeh. werken van Hartzheim en Klemm.

3) Die den inhoud van andere bibliotheken van dit tijdvak wenscht te leeren kennen, heeft daartoe gelegenheid in de aanwijzigingen bij Rettberg II, s. 800 f. Op de liberie des kloosters van Fontanelle verzuimde hij opmerkzaam te maken. Men vindt haren catalogus in de *Gesta abb. Fontan.* bij Pertz, II, p. 287.

denken, die, behalve bijbelboeken en liturgische schriften, vooral kerkvaders, christelijke dichters, eenige grammatici en klassieken bevat zal hebben, dat vermoeden wordt bevestigd door hetgeen ons de catalogus van Egmond leert omtrent den boekenschat, dien men daar van het laatst der tiende tot omstreeks het midden van de tweede helft der elfde eeuw verwierf. Hij bestond toen ongeveer uit honderd nummers of banden, die meerdere stukken inhielden. Ook hier maakten bijbelboeken, liturgische schriften en kerkvaders (Dydimus, Athanasius, Hiëronymus, Augustinus, Chrysostomus, Cæsarius Arelatensis, Isidorus Hispalensis, Beda enz.) de kern der verzameling uit; maar nevens deze bezat men een aanmerkelijk getal historische werken (passionalen en heiligenlevens, Gesta Alexandri magni, Orosius, Vita Caroli magni enz.), eenige regtsgeleerde stukken (Lex Salica, Luitbrandus enz.), grammatici (Priscianus, Martianus Capella, Donatus, Servius enz.), klassieken (Cicero, Seneca, Horatius, Lucanus, Sallustius, Persius, Aulus Gellius enz.) en daar onder stukken van Aristoteles, Hippocrates en Porphyrius. De gansche bibliotheek schijnt die van York en Keulen in uitgebreidheid en veelzijdigheid overtroffen te hebben, wat wegens den lateren tijd, waarin zij ontstond, ligt mogelijk was.

Daar het schoolwezen en onderwijs van dit tijdvak bijna geene andere bedoelingen had dan het kweeken van dienaren voor de kerk, en waarschijnlijk niemand er aan dacht de wetenschappen ook om den wille van haar zelve te beoefenen, laat het zich begrijpen, dat wij bij de klerken der friesche christenheid van de achtste tot het einde der tiende eeuw maar zelden bewijzen van literarische bedrijvigheid ontmoeten. De algemeene strekking der opvoeding leidde daartoe niet, en de omstandigheden des tijds waren over het geheel ongunstig. Naauwelijks begon de christelijke beschaving in het gemoed en leven onzer vaderen eenigzins wortel te schieten, of ook bij hen werd hare verdere ontwikkeling gestremd door de onrust en ellende, die na het uiteenstorten van het rijk van Karel den groote en tijdens

de invallen der Noormannen het deel waren van de westeuropesche menschheid. De natie had te worstelen om haar bestaan; oorlog, moord en brand vervulden het land gedurig met verslagenheid, en de nood, die de leeken naar zwaard en speer deed grijpen, dwong de geestelijken de schrijfstift te laten rusten, totdat beter dagen aanbraken. Toch waren er ook in deze eeuwen mannen van meer of minder wakkeren geest, bij wie zich eenige zin voor letterkundige ondernemingen openbaarde, en met vreugde merken wij op, dat die takken van literatuur. waarvoor het karolingische tijdvak de meeste productiviteit bezat, geschiedenis en geestelijke poëzie, ook in ons vaderland althans enkele meer of min uitstekende beoefenaars hebben gehad [1].

Die in de eeuw van Karel den groote en de naastvolgende hunne pen aan de geschiedenis wijdden, bragten schriften voort, die zich in twee klassen laten onderscheiden, de annalistiesch-kronijkmatige en de biografische [2]. Dat sommige onzer geestelijken en monniken annalen

---

1) Eene geschiedenis onzer theologische of kerkelijke letterkunde voor dit tijdvak en het volgende bestaat niet. Zij moet opgemaakt worden uit de overblijfselen onzer literatuur zelve en uit de bijdragen, die in menigte geleverd werden door auteuren, die sedert de elfde eeuw algemeene werken »de scriptoribus ecclesiasticis" schreven, en door anderen, die van de zestiende eeuw tot heden, meestal in den vorm van woordenboeken, de schrijvers van Nederland en België behandelden. De werken van Sigebertus Gemblacencis, Henricus Gandavendis en anderen, onder welke vooral Joh. Trithemius onderscheiding verdient, zijn meermalen uitgegeven en gezamenlijk door J. A. Fabricius in zijne *Bibliotheca eccles.* Hamb. 1718. In de laatste helft der zestiende eeuw schreef Suffridus Petri zijn boek vol logen *De scriptoribus Frisiæ*, Col. 1593. Swertius (*Athenæ Belgicæ*, Antv. 1628), Valerius Andreæ (*Bibl. Belg.* de beste uitg. Lovan. 1643), Foppens (*Bibl. Belg.* Brux. 1739, 2 tom. in 4^{0}), Paquot (*Mémoires pour servir à l'hist. littéraire des Pays-bas*, Louv. 1763, 18 tom. in 8^{0}, Louv. 1765, 3 tom. in fol.), Burman (*Traiectum erud.* Traiect. 1750), Glasius (*Godgel. Nederl.* 's Hertogenb. 1851, 3 dlu.) en and. kunnen goede diensten doen, even als de schrijvers over algemeene en kerkel. literatuurgeschiedenis, die door Gieseler (I, 1, s. 15 f) worden opgegeven. Eenige, met voorzigtigheid te gebruiken stoffen vindt men in Visschers *Beknopte gesch. der nederl. letterk.* Utr. 1851, deel 1.

2) Vgl. Baehr, *Gesch. der röm. literatur*, *supplementband III*, Carlsruhe 1840, s. 142.

en kronijken geschreven hebben, zal wel niet betwijfeld mogen worden. Maar van alles, wat zij op dit gebied leverden, is, voor zoo ver ons bekend is, niets[1] overgebleven dan een fragment van eenige regelen, die na het jaar 900 door onzen bisschop Radboud werden geschreven, en waarvan het onzeker is, of zij eene op zich zelf staande aanteekening of deel van een grooter geschrift uitmaken[2]. Veel meer werd ons gelukkig bewaard van de gewigtiger soort van schriften, de biografische. Tusschen de jaren 775 en 802 stelde Ludger zijn „Verhaal over den h. Bonifacius en Gregorius", een liefelijk boekske, dat niet slechts eene eerzuil is voor beide apostelen, maar ook voor den schrijver zelven. In den proloog verklaart de adellijke Fries, wiens geslacht nog kort te voren in al de vooroordeelen des heidendoms deelde, dat er een adel des geestes bestaat, welks leden boven alle aanzienlijken van geboorte de hoogste liefde en vereering waardig zijn. De zoodanigen te beminnen en hun vroom leven voor zich zelven en anderen in gedurig aandenken te bewaren, acht hij een duren pligt, en daarom wil hij verhalen van de mannen, die hem en duizend anderen tot „geestelijke vaders" zijn geweest. Het opstel bestaat uit twee deelen, waarvan het eerste over Bonifacius en Gregorius zamen, het tweede alleen over laatstgemelde handelt. De stijl is aangenaam en warm, de taal tamelijk zuiver, ofschoon de auteur niet vrij is van de affectatie zijner eeuw, die gaarne het latijn met grieksche woorden doormengde. De inhoud getuigt van zijne innige hoogachting voor beide geloofspredikers, maar zijn lof is gematigd en van wonderwerken spreekt hij niet[3]. — Ongeveer gelijktijdig

1) De historische schriften van den veel besproken Solcke Forteman en Ocke van Scarl, zoo zij ooit bestaan hebben, zullen door leeken gesteld zijn. Zie De Wind, *Bibl. der nederl. geschiedschr.* I, bl. 9 v. en Visscher, a. w. bl. 15 v.

2) Men vindt ze bij Heda, p. 71, en Pertz, II, p. 218.

3) De verschillende uitgaven der biografie vermeldden wij boven, bl. 157 n. 1. De vraag of Ludger nog andere schriften gesteld heeft, werd door Paris, l. l. p. 152 s. behandeld. Vgl. boven, bl. 133 n. 2.

met Ludger trad een ander schrijver op met eene biografie van Bonifacius [1]. Zijn naam is onbekend, maar hij was vermoedelijk een geestelijke van St. Maarten te Utrecht, die volgens zijne eigene verklaring, eer hij aan het stellen toog, eene reis naar Dokkum en omstreken maakte, om bij menschen, die in hunne jeugd getuigen van Bonifacius' bedrijven en dood geweest waren, inlichtingen in te winnen. Zijn opstel is minder zaakrijk, dan men op grond van deze verklaring zou mogen verwachten, en de inhoud, veel meer dan die van Ludgers geschrift, een panegyrische in den trant der gewone hagiografen. Voor het overige echter was de schrijver een man van merkwaardige belezenheid, eenigermate bekend met latijnsche klassieken en mythologie en op zeldzame wijs verheven boven sommige heerschende vooroordeelen van zijnen tijd Hoe hij zich verweerde tegen zijne geestelijke broeders, die meenden dat hij Bonifacius geen regt had laten wedervaren, daar hij geen enkel van 's apostels wonderen te boek gesteld had, hebben wij vroeger gezien [2]. — In de eerste helft der negende eeuw leefde een friesche monnik in de abdij van Werden, die eene levensbeschrijving van Ludger heeft nagelaten. Het opstel bestaat uit een korten proloog en twee vrij uitvoerige boeken, waarvan het eerste 's heiligen leven beschrijft, hoofdzakelijk volgens de berigten van Altfried [3], en het tweede de mirakelen, welke bij Ludgers graf zullen geschied zijn. Het wondergeloof van dezen auteur was even groot als dat van den utrechtschen biograaf van Bonifacius klein was, maar zijn naïve verhaaltrant boeit de aandacht, en somtijds levert hij stoffen, die zooal niet voor den geschiedschrijver, dan toch voor den

1) Zie boven, bl. 133 n. 2. De utrechtsche geestelijken hebben aan deze biografie hunne »lectiones" voor Bonifacius' feestdag ontleend. Joh. a Leidis bezigde haar bij het schrijven van zijn *Chron. Belg.* L. III. Vgl. de Bolland. *ad d.* 5 *Junii*, p. 453.

2) Zie boven, bl. 149.

3) Het *Vita Liudgeri* van Altfried hebben wij boven, bl. 171 n. 3, besproken. Daar de auteur zonder grond voor een Fries gehouden werd (zie Paris, l. l. p. 4), gaan wij hem hier voorbij.

dichter bruikbaar zijn [1]. — Vermoedelijk werd door een onzer geestelijken in dit tijdvak ook eene biografie van onzen bisschop Frederik gesteld, die echter reeds bij den aanvang van het volgende verloren was [2]. — Wie de auteur der korte levensbeschrijving van St. Odulfus geweest is, weten wij niet [3]. Hetzelfde geldt van die van bisschop Radboud. Laatstvermeld stuk echter werd waarschijnlijk op onzen bodem geschreven en wel door een vroom en beschaafd man, die de stof van zijn geenszins onbelangrijk boekske van Radbouds tijdgenooten en vrienden had, waaruit wij mogen opmaken, dat het nog vóór het midden der tiende eeuw gesteld werd [4]. — In de laatste helft dier zelfde eeuw leefde in de abdij van Werden de friesche monnik Uffing, van Workum geboortig, die in eene welgeschrevene biografie de romantische lotgevallen en vele mirakelen van de h. Ida, eene vrome saxische vrouw uit de tijden van Karel den groote, verhaalde [5].

Oefening in het schrijven van latijnsche verzen was één deel der kloosterlijke opvoeding in de angelsaxische kerk sedert de dagen van Livinus en Bonifacius. Uit Italië en Ierland naar Engeland overgebragt, werd de kunst, die in Beda, Alcuinus en anderen hare warme vrienden had, verder over het vaste land voortgeplant, en daar bevorderd door de wetenschappelijke rigting, die door Karel den groote en zijne geestverwanten werd verbreid [6]. Sinds de opkomst der scholen te Utrecht en elders vond zij ook hier te lande hare beoefenaars, maar van hare voortbrengselen is weinig tot ons gekomen. Een viertal stroeve verzen,

1) Het stuk werd uitgegeven door Browerus, *Sidera*, p. 36 ss.; Surius, *a. d.* 26 *Mart.* p. 254 ss.; Mabillon, *Sæc.* IV, 1, p. 34 ss. en gedeeltelijk door de Bolland. *ad d.* 26 *Mart.* p. 652 ss.; Leibnitz, *Script. Brunsvic.* I, p. 97 ss. en Pertz, II, p. 419 ss. Vgl. Paris, p. 7 ss.

2) Zie boven, bl. 255 n. 1, 258 n. 2.

3) Zie boven, bl. 260 n. 1.

4) Zie boven, bl. 265 n. 6.

5) Het *Vita S. Idæ* werd uitgeg. door Surius, *ad d.* 4 *Sept.* p. 62 ss.; de Bolland. *ad d.* 4 *Sept.* p. 255 ss.; Leibnitz, *Script. Brunsvic.* I, p. 171 ss., en gedeeltelijk door Pertz, II, p. 570 ss. Vgl. Foppens, *Bibl. Belg.* II, p. 1151, en Rettberg, II, s. 433.

6) Vgl. Baehr, a. a. o. s. 65 f.

die deel uitmaken van een lied ter eere van Bonifacius, dat in het laatst der achtste eeuw reeds gezongen werd, maar verder niet bekend is, hebben wij den lezer vroeger medegedeeld [1]; zij werden misschien te Utrecht geschreven. Ongeveer honderd jaren later werd Radboud om zijne dichtergaven geroemd. Behalve een metriesch epitafium, dat de bisschop zich zelven tot een grafschrift bestemde, en een paar kleine gedichten, het eene aan St. Maarten, het ander aan Christus gerigt [2], bezitten wij twee uitvoeriger stukken van zijne hand, waarvan het eerste den lof van den h. Suitbert [3], het tweede dien van den h. Lebuïnus groot maakt [4]. Daarenboven schreef hij den onlangs gedeeltelijk aan het licht gebragten tekst, dien onze geestelijken op de getijden van St. Maartens translatie plagten te zingen [5], en waarschijnlijk meer van dien aard [6]. De toon van al deze gedichten is meer gemoedelijk dan geestig, en de dictie somtijds duister, maar verzenbouw en inhoud leeren, dat de dichter meer talent en belezenheid bezat dan verreweg de meeste zijner geletterde tijdgenooten [7]. In de laatste helft der tiende eeuw ontmoeten wij in de abdij van Werden den reeds vroeger vermelden frieschen monnik Uffing, van wien een zestigtal hexameters bewaard zijn, die de eer van Ludger als kloosterstichter bezingen en eenige poëtische waarde hebben [8]. Dat in de koorboeken der kerken van Utrecht, die in de universiteitsbibliotheek ter

1) Zie boven, bl. 148 n. 1.

2) Men vindt deze drie gedichten bij Heda, p. 71, 74, en bij Pertz, II, p. 218.

3) Het *Carmen de S. Suitberto* werd uitgegeven door de Bolland. *ad. d.* 1 *Martii*, p. 86; Mabillon, *Sæc. III*, 1, p. 240; Ghesquier. *Acta ss. Belg.* VI, p. 194.

4) Het *Carmen de S. Lebuino* vindt men bij Surius, *ad d.* 12 *Novembr.* p. 282, en in eene gebrekkige vertaling in *Bat. s.* I, p. 477 vv.

5) Wij deelden dien tekst mede in het *Kerkh. archief*, III, bl. 215 vv.

6) Trithemius, c. 293 (Fabricii *Bibl.* p. 77) vermeldt onder Radbouds overige schriften »Laudes S. Bonifacii episcopi, de S. Willebrordo flores —— et varios cantus in honore sanctorum."

7) Vgl. Peerlkamp, *De vita et facult. Nederlandor. qui carmina lat. composuer.* p. 11 s.

8) Men vindt ze bij de Bolland. *ad d.* 26 *Martii*, p. 659; vgl. Paquot, VI, p. 158 ss.

genoemde stede in aanmerkelijken getale bewaard worden, nog menig voortbrengsel der latijnsche dichtkunst onzer vaderen van dit en later tijdvak verscholen ligt, achten wij waarschijnlijk.

Van de achtste tot de elfde eeuw kwam in verschillende deelen van Duitschland reeds een aantal geschriften in de landtaal in omloop, eenige psalmen, eene parafrase van het Hooglied door Williram, het Evangelie van Matthæus, de zoogenaamde Evangelie-harmonie van Otfried van Weissenburg, en de oudere Heeljand, een leven van Jezus, dat om taal en inhoud even gewigtig is, en vele andere stukken, die tot heden bewaard werden [1]. Of van dat alles meer dan genoemde parafrase van Williram [2] op onzen bodem gelezen werd, is onzeker; van den Heeljand echter, die in het munstersche in zuiver saxiesch geschreven is [3], mag men het waarschijnlijk achten, dat hij in de oostelijke streken van ons vaderland, aan gene zijde van den IJssel, niet onbekend zal geweest zijn. Of de nederduitsche psalmen van dit tijdvak, die in onze dagen meermalen besproken werden [4], werkelijk op onzen bodem ontstaan zijn, moeten wij aan de nadere beslissing van de mannen der wetenschap overlaten. Intusschen herinneren wij den lezer ons vroeger berigt aangaande Ludger [5], dat hij den blinden Bernlef de psalmen leerde zingen, die deze voor zijne friesche landgenooten plagt te herhalen, een bewijs dat althans een gedeelte van het bijbelboek in het laatst van de achtste eeuw in de moedertaal werd overgebragt. Aan overzettingen van het apostoliesch of athanasiaansch symbolum, de afzwerings-

1) Vgl. Von Raumer, a. a. o. s. 35 ff.; Rettberg, II, s. 780 ff.; Visscher, I, bl. 10 vv.

2) In de bibliotheek te Egmond bezat men een afschrift van Williram, dat nu in de universiteitsboekerij te Leiden wordt bewaard. Het boekske werd op nieuw uitgegeven door Hoffmann von Fallersleben, Bresl. 1827. Zie Van Wijn, a. w. I. bl. 320; Visscher, I, bl. 14.

3) Visscher, t. a. p.; vgl. Jonckbloet, a. w. I, bl. 91 v. en Vilmar, *Gesch. der deutschen national-literat.* 9e Aufl. s. 28 ff.

4) Zie Visscher, t. a. p.; Jonckbloet, t. a. p. De heer Te Winkel bereidt eene nieuwe uitgave.

5) Zie boven, bl. 180.

formule bij den doop, het onze-vader en dergelijke kerkelijke formulieren, waarvan in Duitschland vertalingen voorkwamen [1], kan het onzen vaderen, ook in de oudste tijden, niet ontbroken hebben.

---

§ 2.

Kerkleer en kettersche bewegingen.

De leerstukken, die de christenheid der zevende en achtste eeuw van de oudere geërfd had, werden door de angelsaxische en frankische geloofspredikers aan onze vaderen overgeleverd, en door geestelijken en leeken met goed vertrouwen in ontvangst genomen. Aan eene meer of min oorspronkelijke opvatting of ontwikkeling der kerkleer viel bij de eerst onlangs gekerstenden niet te denken. Ook in onze scholen, gelijk wij gezien hebben, werden de bijbel en de schriften der kerkvaders gelezen, waardoor zeker nadenken over den inhoud des geloofs gewekt kon worden, maar die lectuur leidde voorshands slechts tot meer volledige kennis en onderdanige aanneming van het traditioneel verkregene, niet tot kritiesch onderzoek en nieuwe nasporingen. Gemis van productiviteit en oorspronkelijkheid op het gebied der dogmatiek is een algemeen bekend kenmerk der gansche kerk van het karolingische tijdvak tot op de dagen der scholastiek. Waar mannen als Rhabanus Maurus, Paschasius Radbertus, Ratramnus en anderen zich over zaken des geloofs lieten hooren, behandelden zij doorgaans oude vraagstukken, waarbij zij zich onmagtig betoonden tot nieuwe uitkomsten te geraken, en wat zij leerden van praedestinatie, avondmaal enz. schijnt zelfs op de meest wetenschappelijk gevormde klerken der friesche kerk, bisschop Frederik en dergelijken, geen den minsten indruk gemaakt te hebben. Bijna de eenige oorspronkelijke en vrijzinnige leeraar dier tijden was Johannes Scotus Erigena; onze Radboud hoorde als jongeling waar-

1) Zie Rettberg, a. a. o.

schijnlijk zijne lessen in de hofschool van Karel den kale[1], maar in alles, wat de kerkvoogd geschreven heeft, zal men te vergeefs zoeken naar eenig bewijs van onafhankelijkheid des geestes tegenover de algemeen gangbare geloofsbegrippen dier dagen.

Waar zelfstandige denkers op het gebied der kerkelijke dogmatiek ontbreken, is weinig of geen gevaar voor kettersche afwijkingen. Geen wonder derhalve, dat de beoefenaar der kettergeschiedenis bij zijne nasporingen voor dit tijdvak op onzen bodem vruchteloos omziet naar gewigtige bijdragen voor zijne wetenschap. Toch ontwaren wij tusschen de jaren 828 en 838 in het godsdienstig leven onzer vaderen eene beweging, die een verrassend bewijs is, dat de geest der natie zich niet altijd in slaafschen eerbied aan het gezag der kerk onderwierp, en dat het gezond verstand zich somtijds verstoutte oplossing te zoeken voor de raadselen der leer, die de mond der klerken den geloovigen overleverde.

In de vroeger vermelde biografie van onzen bisschop Frederik[2] leest men, dat tijdens het bestuur van dezen kerkvoogd de bewoners der provincie Friesland, bepaaldelijk te Staveren en in de omstreken, „door aandrijving des duivels" tot zulke grove dwalingen aangaande het stuk „der heilige en onverdeelde drievuldigheid" vervielen, „dat de sekte van Sabellius en Arius scheen te herleven". Toen Frederik van die ketterij vernomen had, „barstte hij uit in tranen en klagten". Hij spoedde zich de Zuiderzee over, reisde van gemeente tot gemeente, overal de regtzinnige leer predikende voor de verdoolden, maar te vergeefs: „het harde volk" liet zich noch door de redenen des bisschops noch door die zijner medgezellen voor de stellingen der kerk winnen. Toen Frederik eindelijk zag, dat hij niet vorderde, zond hij een bode naar Utrecht, om de hulp van Odulfus, den ons reeds bekenden kanonik

1) Zie boven, bl. 266.
2) Bij Surius, *ad d.* 18 *Julii*, p. 218; bij de Bolland. *ad d.* 18 *Julii*, p. 466.

van St. Maarten [1], in te roepen. Deze kwam, en als beide mannen nu alom „het katholieke geloof" verkondigden, „werd het volk, welks gemoed anders wreed was als dat der wilde dieren, gedwee als van een lam"; de menigte deed meer en meer afstand van hare dwaalbegrippen, en straks kon Frederik naar Utrecht terugkeeren in de hoop, dat het Odulfus, dien hij te Staveren tot voltooijing van den polemischen arbeid achterliet, gelukken zou de ketters tot zwijgen te brengen en de verdeeldheid in de kerk te heelen.

Ware dit verhaal als een geheel op zich zelf staand berigt en zonder nadere bijzonderheden tot ons gekomen, wij zouden het, gelijk anderen vóór ons gedaan hebben [2], met schouder-ophalen ontvangen, en geneigd zijn het een hagiografen-verdichtsel te heeten, dat door den geschiedschrijver best met stilzwijgen werd voorbijgegaan. Maar dit is het geval niet. Het zelfde verhaal wordt ook in de beide levensbeschrijvingen [3] van Odulfus gelezen, en daarenboven komt in die van Frederik nog een nader bescheid voor, dat allen schijn van waarheid heeft en van elders op merkwaardige wijze bevestigd wordt. Frederik namelijk stelde vóór zijn vertrek van Staveren een kort formulier op, waarin hij de regtzinnige kerkleer ten aanzien van de drieëenheid op het naauwkeurigst omschreef. De biograaf heeft dat stuk woordelijk opgenomen [4], en er de mededeeling bijgevoegd, dat de bisschop afschriften

1) Boven, bl. 260.

2) Zie b. v. Royaards, *Invoer.* bl. 373, en *Gesch. van het christend. in Nederl.* I, bl. 120.

3) Bij Surius, *ad d.* 12 *Junii*, p. 181; *Bat. s.* I, bl. 539.

4) »Aeternus est pater, æternus est filius, æternus est spiritus sanctus: distinctio enim in personis, unitas cognoscitur in natura. Omnipotens pater, omnipotens filius, omnipotens et spiritus sanctus. Trinum quidem nomen, sed una virtus et potentia. Filius a patre incomprehensibiliter genitus, spiritus sanctus a patre et filio ineffabiliter procedens; potestas non accidens, sed perpetua et individua manens, summitas sociabiliter, regnum sine fine, gloria sempiterna, quæ sola creat, sola peccata dimittit et coelorum regna concedit." Bij de Bolland. l. l. p. 466. Worper van Thabor (*Chron. Fris.* II, c. 32, ed. Societ. Fris. Leov. 1848, I, p. 97 s.), die het *Vita Freder.* gebruikte, heeft het formulier overgenomen met den variant »summitas sociabilis" voor »summitas sociabiliter."

van zijn opstel naar de onder hem ressorterende parochiën verzond, opdat de priesters het voor het volk gedurig zouden aflezen, „zoo de scheuring zich verder openbaren mogt". Bij het formulier behoorde nog „een gebed over de heilige drievuldigheid", dat de geestelijken dagelijks in morgen-, middag- en avonduur „tot verzoening der heilige triniteit" zouden opzenden. Wanneer wij nu bij dit alles in aanmerking nemen wat Valerius Andreas ons meldt [1], dat bij de Friesen voorheen „een gebed van bisschop Frederik over de heilige drievuldigheid" in omloop was, dat zij in eenvoudigheid des harten als eene bezwering tegen den schadelijken invloed der „witte wiven" plagten te gebruiken, dan meenen wij te moeten aannemen, dat het verhaal der levensbeschrijvers, beiden van Frederik en van Odulfus, gebeurtenissen berigt, die werkelijk hebben plaats gehad en waardig zijn, dat men ze nader toelichte.

Het dogma der triniteit, dat in zijne orthodoxe gestalte door de Gothen, Vandalen, Bourgondiërs en andere germaansche stammen bij hunne bekeering tot het christendom verworpen werd en langen tijd bij hen moest onderdoen voor het arianisme, werd door de Franken en Angelsaxen, die door roomschen invloed voor de kerk en hare regtzinnigheid gewonnen werden, zonder eenige tegenspraak aangenomen en als een goddelijk mysterie, dat, niettegenstaande zijne onbegrijpelijkheid tot behoudenis der zielen volstrekt noodzakelijk was, overgeleverd aan hunne kinderen. Dat Willebrord, Wulfran en al hunne medeapostelen het leerstuk als zoodanig tot onze vaderen bragten, spreekt van zelf, en dat Bonifacius het met grooten ijver tot een hoofdbestanddeel van zijn onderwijs stelde, leeren de sermoenen, die wij van hem bezitten. Die van den apostel wenschte te weten, hoe men zeker zalig kon worden, werd door hem op „het regte en katholieke geloof" gewezen, dat men „standvastig en zonder twijfeling" moest vasthouden, naardien „niemand Gode zonder dat regte geloof

---

1) *Bibl. Belg.* p. 249.

behagen kon". Vroeg men hem dan wat het „regte geloof" was, zoo hoorde men deze en soortgelijke formulen van zijne lippen: „dit is het katholieke geloof: er is één God, Vader, Zoon en h. Geest, één God in eenheid en drieheid, drievuldig in personen en namen, één in goddelijke majesteit en magt[1]".

Waar de numerische eenheid der drie personen zoo naakt gepredikt en den pas bekeerden zoo nadrukkelijk ingescherpt werd, als dit door Bonifacius en zeker ook door volgende leeraren onder onze vaderen geschiedde[2], was de indruk van het dogma op aandachtige hoorders waarschijnlijk een tweevoudige. De meesten vernamen de gedurig herhaalde leer met kinderlijk ontzag; zij prentten de onbegrepen en onbegrijpelijke stelling in hun geheugen, zonder er verder over na te denken, verzekerd dat hare ootmoedige aanneming eene voorwaarde tot zaligheid was. Maar andere meer kloeke geesten deden anders. Wat hun als hoofdinhoud van „het regte geloof" voorgedragen werd, scheen hun wel eenige nadere overweging waardig, en de verklaring dat drie personen een éénigen God uitmaakten, kwam hun bedenkelijk voor. Nu raakten die friesche koppen aan het redeneren, en redenering over de kerkleer der triniteit had voor hen, niet minder dan voor veel meer ontwikkelden van vroeger en

---

1) Zie *Sermo* 1, 6, 7, 15, bij Giles, *Oper. Bonif.* II, p. 57, 76, 79, 105. Volgens Binterim (*Denkwürdigk.* IV, 3, s. 242) zal Bonifacius in Duitschland zekere dwaalbegrippen aangaande de triniteit ontmoet hebben, die hij bekampte door de zoogenaamde »missæ feriales" in te voeren, waarvan die »de S. Trinitate" de voornaamste was. Hij noemt zijne bron niet, maar heeft waarschijnlijk het oog op den *Micrologus de ecclesiast. observantiis*, c. 6 (bij Hittorp, *De div. cathol. eccl. officiis*, p. 463), waar verhaald wordt, dat Alcuinus op verzoek van Bonifacius »missales orationes de S. Trinitate" en andere formulieren voor de »missae feriales" opstelde. Van dwaalbegrippen over de triniteit spreekt de *Micrologus* niet; daarenboven verdient het berigt geen vertrouwen, omdat van eenige betrekking tusschen Bonifacius en Alcuinus, die eerst twintig jaren oud was, toen de apostel vermoord werd, niets bekend is.

2) Hoe scherp Karel de groote het triniteitsdogma verkondigd wilde hebben, ziet men uit zijn capitulare van 789, Pertz, III, p. 66 s. Vgl. beneden Hoofdst. IX, § 2, waar wij over 's keizers voorschriften aangaande de prediking der kerkleer spreken.

later dagen, gevaarlijke gevolgen. De numerische eenheid der drie personen, inderdaad het hart van het dogma, werd natuurlijk door allen opgegeven, maar de wijze, waarop men zich van haar afmaakte, was verschillend. Sommigen dachten zich Jezus, dien Bonifacius en de gansche christenheid van die en later dagen doorgaans zonder nadere bepaling „God" noemden [1], als den zigtbaar op aarde verschenen Vader, eene voorstelling, waartoe herinneringen van het pas verlaten heidendom, die van Wodans verkeer onder de stervelingen spraken, gereedelijk den weg baanden; deze vereenzelvigden aldus Vader en Zoon, en vervielen daardoor tot eene dwaling, welke bisschop Frederik als sabellianisme mogt brandmerken. Anderen daarentegen bleven Vader en Zoon onderscheiden, maar ontkenden de eeuwigheid van den Heiland; zij achtten hem een door den Vader geschapen wezen, een godszoon in den trant der godenzonen en helden van de germaansche mythologie, groot en heerlijk, maar minder dan de Alvader [2]; deze leerden de door de kerk veroordeelde subordinatie van den Zoon, en vervielen daardoor tot eene ketterij, die Frederik arianisme mogt heeten.

Van de uitwendige geschiedenis der vermelde hæresiën onder de Friesen is overigens niets bekend. De verhalen der hagiografen laten het in het onzekere, of ook geestelijken met haar besmet geweest zijn. Zij spreken in het algemeen van het volk en van eene scheuring (schisma), waaruit wij mogen opmaken, dat de aanhangers der dolingen talrijk waren en zich afscheidden van die aan de kerkleer trouw bleven. Dat die afscheiding niet zonder bewijzen van hartstogtelijkheid plaats had, laat zich begrijpen uit het karakter der tijden, en wordt bevestigd door het berigt des levensbeschrijvers van Odulfus, dat de heilige man den togt naar Staveren aanvaardde in de be-

---

1) Zie b. v. Bonif. *Sermo* 12, 14, Giles, p. 95, 102, 104 en eld.

2) Dat dergelijke voorstellingen den geest der pas bekeerden nabij lagen, ziet men uit het echt germaansche Christusbeeld, dat de dichter of dichters van den vroeger vermelden Heeljand maalden. Vgl. Helfferich, *Der westgothische arianismus*, Berl. 1860, s. 20 f.

wustheid, dat de aanstaande ketterbestrijding hem het leven kon kosten. Dit is echter niet het geval geweest. Odulfus predikte eenige jaren te Staveren, stichtte er een kapittel van reguliere kanoniken [1], en keerde naar Utrecht weder, verblijd dat de breuk der kerk voor het oogenblik genezen was, maar niet zonder zorg voor de toekomst. Toen hij afscheid nam van de talrijke schaar, die zich bij zijn vertrek om hem verzameld had, gaf hij haar zijne vrees te kennen, dat zij „in de gezonde leer wel niet zou volharden [2]". Of die vrees door de uitkomst geregtvaardigd is, weten wij niet, maar wij achten het onwaarschijnlijk, daar latere schrijvers van vernieuwd sabellianisme en arianisme bij onze vaderen niet gewagen, en het gansche verschijnsel wel niet meer geweest is dan „eene naïeve uiting van het oorspronkelijk en door de kerkleer nog niet geheel in beslag genomen gezond verstand der Friesen [3]", waaraan men naauwelijks den naam van ketterij mag geven. Zulk eene uiting, die door de nawerking der geloofsbegrippen van het voorvaderlijk heidendom eenigermate gedragen werd, maar geenszins levenskracht vond in ernstige, wetenschappelijk gevormde overtuigingen, kon op den duur tegen de autoriteit der klerken niet bestand zijn, en is waarschijnlijk spoorloos voorbijgegaan.

---

1) Zie boven, bl. 318.

2) »Et ego quidem, inquit, sat scio non vos permansuros in sana doctrina." *Vita S. Odulphi*, bij Surius, l. l. p. 182.

3) Woorden van den heer J° de Vries, in den *Kalender voor de protest. in Nederl. voor* 1862, bl. 72.

HOOFDSTUK IX.

De openbare eeredienst.

§ 1.

Heilige plaatsen en tijden.

Lang vóór den tijd, waarin onze vaderen gekerstend werden, was de openbare eeredienst der kerk in hare hoofdbestanddeelen tot een aanmerkelijken trap van ontwikkeling gekomen. Van Rome naar het land der Angelsaxen overgeplant, werd zij door onze geloofspredikers van daar herwaarts gevoerd en tegelijk met de leer des toenmaligen christendoms aan onze voorgeslachten overgeleverd. Hare vormen, sedert eeuwen in aantal toegenomen, waren overmatig vele, gedeeltelijk reeds verouderd en van hun oorspronkelijken geest beroofd, maar zij zelve was daardoor des te bruikbaarder voor menschen, die, eerst onlangs uit het heidendom overgekomen, een cultus behoefden, die tot de zinnen sprak en analogiën bezat met de eeredienst, waarvan zij afstand hadden gedaan. De heidensche Friesen hadden hunne heilige wouden, tempels en bronnen, hunne feestdagen, offeranden, optogten en gewijde ceremoniën. Dat alles wilden zij prijs geven voor de belofte des heils, hun door Willebrord en zijne medeapostelen toegebragt, maar naauwelijks anders dan op voorwaarde van vergoeding voor hetgeen hun ontnomen werd. Die vergoeding werd hun aangeboden, en wel overeenkomstig hunne behoeften: het christendom schonk kerken, doopfonten en wijwater in plaats van de voorvaderlijke heiligdommen; het leverde zijne week- en jaarfeesten voor de hoogtijden van Wodan en Donar, zijne geheimzinnige mis met hare menigvuldige plegtigheden voor de offeranden, zijne processiën en beêvaarten voor de

optogten. Dat alles was ontstaan op vreemden bodem en bij verwijderde volken, en kon daarom ook afkeer verwekken; maar het hing zamen met de gansche godsdienst, die men tegen de voorvaderlijke inwisselde, en het vreemde, dat van de éene zijde afstootte, trok van de andere zijde aan, omdat het in zich droeg, wat het gevoel en de verbeelding van zinnelijk gestemden prikkelen kon.

Van al de kerken [1], die sedert de dagen van Willebrord tot aan de elfde eeuw in ons vaderland gesticht werden, is, met uitzondering der kleine kapel in het Valkhof te Nijmegen, voor zoover ons bekend is, geene enkele bewaard gebleven. Op grond van deze opmerking en om andere redenen moeten wij aannemen, dat de meeste kerkgebouwen van dien tijd, hier even als in andere landen van noord-westelijk Europa [2], uit onduurzame stoffen werden opgetrokken, hout en riet, de gewone bouwmaterialen onzer voorgeslachten tot in de late middeleeuwen [3]. Beiden waren op onzen bodem in overvloed voorhanden, terwijl gebakken steen kostbaar en levende steen slechts uit verwijderde streken verkrijgbaar was, en zoowel de een als de ander bij de bearbeiding eene kunstvaardigheid vereischte, welke hier te lande waarschijnlijk nog zeldzaam was. Van de kerk, die Lebuïnus te Deventer stichtte, wordt ons gemeld, dat zij uit hout bestond, en uit het berigt dat Altfried ons van haren herbouw door Ludger

1) De geschiedenis van den kerkebouw in ons vaderland ligt tot heden grootendeels in het duister. Door langdurige studie van de monumenten werd de heer Eyck van Zuylichem echter in staat gesteld, een *Kort overzigt van den bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Nederland* (opgenomen in de *Berigten* van het Hist. genootsch. te Utrecht, D. II, St. 1) te geven, dat aanspraak heeft op onze dankbaarheid. Dezelfde schrijver schonk ons nog twee andere werkjes, die genoemd opstel aanvullen en later door ons zullen vermeld worden. In Kuglers *Gesch. der baukunst*, Stuttg. 1856, 3 TT. 8°, en diergelijke werken van algemeenen aard, komen hier en daar bruikbare berigten en opmerkingen omtrent sommige onzer kerken voor. Kleine opstellen, die de geschiedenis onzer middeneeuwsche kerken betreffen, worden in menigte opgegeven in het reeds vroeger aangeh. *Repertorium der verhandel. en bijdragen betr. de gesch. des vaderlands*, bl. 196.

2) Zie Otte, *Kirchl. kunst-archæologie*, Leipz. 1863, s. 24 f.

3) Zie H. O. Feith, *Korte schets van de oude gewoonte om in houten gebouwen te wonen*, in Nijhoffs *Bijdragen*, I, bl. 209 vv.

naliet, moeten wij opmaken, dat zij na hare vernieuwing van dezelfde stof was [1]. De houten munsterkerk te Tiel schijnt eerst omstreeks het jaar 950 door een steenen vervangen te zijn [2]. Van Adelberts kerk te Egmond en het klooster aldaar leest men, dat zij door graaf Dirk van houten in steenen gebouwen werden veranderd [3]. Moeten wij derhalve vaststellen, dat onze meeste kerken oorspronkelijk uit hout, waarschijnlijk uit gehouwen boomstammen hebben bestaan, op de wijs van die ter zelfder tijde in Engeland aangelegd werden en nog heden in Zweden en hier en daar in Duitschland [4] aangetroffen worden, er is grond om aan te nemen, dat in aanzienlijke gemeenten, te Utrecht en elders, waar de frankische beschaving haren invloed liet gevoelen, ook reeds vroeg gebouwen van steen werden gesticht. Dat dit werkelijk het geval zal geweest zijn, achten wij te waarschijnlijker, omdat onze oudste kerken onder het beleid van Willebrord, Bonifacius en andere Angelsaxen werden aangelegd, terwijl wij weten, dat juist die Angelsaxen, die, gelijk onze geloofspredikers, aan de roomsche rigting in hun vaderland toebehoorden, omtrent de bouwstof hunner heiligdommen uit zekeren zin van kerkelijkheid geenszins onverschillig waren. Van de oud-britsche, zoowel als de schotsche of iersche partij in Engeland, berigt Beda [5], dat zij uitsluitend houten kerken gebruikte, maar van de regtzinnige geloovigen meldt hij niet zelden met nadruk, dat zij hier en daar steenen kerken, volgens de zeden der roomschen (iuxta Romanorum morem), optrokken [6]. Zoo ligt dan de gissing voor de hand, dat onze apostelen, waar zij het vermogten, dit vooroordeel gaarne gehoor-

1) Zie den anonym. bij Dumbar, *Kerkel. en wereltl. Dev.* I, bl. 182, en Altfr. *Vita S. Liudg.* Pertz, II, p. 408.
2) Zie het charter bij Heda, p. 86.
3) Bakhuizen van den Brink, *Hecmundensia*, in het *Nederl. rijksarch.* bl. 199; vgl. Feith, a. w. bl. 216.
4) Zie Beda, *H. E.* III, c. 25, Giles II, p. 360; Otte, a. a. o. s. 25.
5) L. l. III, c. 5, 25, Giles, II, p. 272, 360.
6) Zie b. v. l. l. V, c. 21, Giles, III, p. 256, en *Vit. beat. abbat. Wirem.* Giles, IV, p. 366.

zaamden, en dat althans enkele gebouwen, b. v. de St. Salvators- en de St. Maartenskerk te Utrecht, van den aanvang af geheel of gedeeltelijk uit steen hebben bestaan. Vermoedelijk waren deze en andere meer kostelijk aangelegde kerken ook van looden daken voorzien, gelijk zulks sedert de dagen van Eligius in Frankrijk en later in Engeland en Duitschland gewoon was[1]. Daar de Angelsaxen, door frankische werklieden onderwezen, reeds in dit tijdvak vorderingen hadden gemaakt in de kunst van glasbereiden, waarvan zij de voortbrengselen voor de vensters en lampen hunner kerken aanwendden[2], is het mogelijk dat iets dergelijks ook reeds vroeg in ons vaderland geschiedde. Bij de fundering der gebouwen, die in den aanvang der negende eeuw somtijds uit zware, met gegoten lood aaneengevoegde steenen bestond[3], gaf men, zoo niet altijd dan toch in de meeste gevallen, acht op den ouden regel, waarnaar het koor met het hoogaltaar naar het oosten, de hemelstreek des lichts, werd gerigt[4]. Voor zoo verre de bouwmeesters bij het optrekken der kerken eenigen stijl gebruikten, volgden zij sedert de negende eeuw de eigenaardigheden van dien men den romaanschen of rondbogenstijl noemt, en die, zooals wij later zien zullen, tot aan de dertiende eeuw hier te lande, gelijk elders, de heerschende was[5].

Ofschoon onze angelsaxische en frankische geloofspredikers in hun vaderland kerken hadden leeren kennen, die prachtgebouwen mógten heeten, kerken van groote

---

1) Eligius bouwde te Parijs en elders prachtige basilieken met looden daken. Audoen. *Vita S. Elig.* Ghesq. III, p. 213 s. In Bedas tijden geschiedde iets dergelijks op Lindisfarne. Beda, *H. E.* III, c. 25, Giles, II, p. 360. Einhard dekte zijne kerk te Selingenstadt in het Odenwald met lood. Pertz, II, p. 429. Nog in 1588 had de oude St. Maartenskerk te Groningen een looden dak. Feith, a. w. bl. 247.

2) Beda, *Vit. beat. abbat. Werem.* Giles, IV, p. 366.

3) Zie de berigten van Worper van Thabor over den bouw van Odulfus te Staveren; *Chron.* II, c. 34, I, p. 102.

4) Zie Walafr. Strabo, *De rebus eccl.* c. 4, ed. Migne, II, 922 s. Vgl. Alberd. Thijm, *De heilige linie*, Amst. 1858.

5) Eyck van Zuylichem, a. w. bl. 6 vv. Over de karakteristiek van den romaanschen stijl leze men voorshands Otte, a. a. o.

uitgestrektheid met zuilengangen en kostbare nevengebouwen, en het wel de wensch van Willebrord en anderen zal geweest zijn, het voorbeeld van Wilfried, Acca[1] en velen, die wegens werken van dien aard geroemd werden, na te volgen, heeft hun de gelegenheid daartoe waarschijnlijk ontbroken. Vermoedelijk waren ook de aanzienlijkste kerken op onzen bodem gedurende dit gansche tijdvak zeer eenvoudig ingerigt, en wel zóó dat zij een langwerpig vierkant vormden met een smaller en plat of halfrond gesloten koor, waardoor zij overeenkomstig de behoeften der eeredienst in twee afdeelingen verdeeld waren, een schip ten gebruike der gemeenteleden, en een koor ten dienste van de geestelijkheid[2]. Anders echter was waarschijnlijk van den aanvang de nog bestaande kapel in het Valkhof te Nijmegen ingerigt. Dit merkwaardige gebouw, doorgaans „de heidensche kapel" geheeten, omdat men vroeger hare stichting ten onregte aan de Romeinen toeschreef, dankt zijn ontstaan, zooal niet aan Karel den groote zelven, dan toch aan het karolingische tijdvak. Volgens oude schrijvers werd het nog vóór 799 gewijd door paus Leo III, die gedurende den tijd, waarin hij, uit Rome verjaagd, in den vreemde omzwierf, bij Karel zijne toevlugt zocht, totdat hij in 799 door diens sterken arm op zijn zetel hersteld werd. Volgens anderen echter zal het jonger wezen[3]. Deze kapel heeft den vorm van een achthoek. Zij bevat twee boven elkander gebouwde gaanderijen, die ieder haar eigen altaar hebben, gelijk Karels beroemde munsterkerk te Aken, waarmede onze kapel naar aanleg en

---

1) Wilfried bouwde bij zijn klooster te Rippon, waarin Willebrord opgevoed werd, »basilicam, polito lapide a fundamentis in terra usque ad summum ædificatam, variis columnis et porticibus suffultam." Zie Edd. Steph. *Vita S. Wilfrid.* Mabill. *Sæc.* IV, 2, p. 562. Berigten omtrent de kerken van Acca en den abt van Jarrow vindt men bij Beda, *H. E.* V. c. 20, Giles, III, p. 254, en *Vit. beat. abb. Werem.* Giles, IV, p. 367; vgl. Kugler, a. a. o. I, s. 415 f.

2) Eyck van Zuylichem, a. w. bl. 5.

3) Kugler, a. a. o. II, s. 317.

vorm in hooge mate overeenkomt [1]. Daar zij door de keizers en hun hofgezin als privaatkapel gebruikt werd, en misschien ook als doophuis voor bekeerde heidenen, maar niet als parochie-kerk, geeft zij ons geene voorstelling van de inrigting der gewone kerken van dit tijdvak.

Reeds in de dagen van Willebrord plagten de Angelsaxen in grootere kerken meer dan één altaar te hebben. Men plaatste ze in afgezonderde lokalen of portieken, die zich, op de wijze der latere kapellen, binnen de hoofdmuren der kerken openden, en wijdde ze aan verschillende heiligen, wier relieken zij bevatten [2]. Iets dergelijks mag, zoo al niet in de dagen van Willebrord, dan toch in die van bisschop Frederik en vooral van Balderik, den ijverigen relieken-verzamelaar [3], in de St. Salvators- en St. Maartenskerk te Utrecht verondersteld worden [4]. Het altaargereedschap, bekers, schotels, altaardoeken enz. kan in aanzienlijke kerken kostbaar geweest zijn. Zilver en goud was reeds vóór de invoering des christendoms in ons vaderland geenszins zeldzaam en bij de heidensche eeredienst niet onbekend [5]. Glazen bekers, die in de oudere kerk voorkwamen, waren na paus Urbanus VIII verboden. Toen men Bonifacius eenmaal vroeg, of het geoorloofd was de avondmaalselementen in houten vaten te bevatten, zal hij geantwoord hebben: „voormaals gebruikten gouden priesters houten bekers; nu gebruiken houten priesters gouden bekers [6]". Of het voorschrift van Gregorius II

1) Belangrijke bescheiden aangaande het gebouw vindt men in de *Description de la chapelle carloving. de Nimègue*, par A. Oltmans, Amst. 1847. In de Betouws berigten (*Kerken en goded. gestichten te Nijmeg.* bl. 10 v., s. a. e. l.) zijn verward en moesten zoo zijn, daar hij de kapel en het koor der basiliek, mede in het Valkhof bewaard, voor monumenten van dezelfde oudheid hield.

2) Beda, *H. E.* V, c. 20, Giles, III, p. 255.

3) Zie boven, bl. 272.

4) Het »sacrarium S. Johannis Ev.", waarin bisschop Frederik (zie *Vita Fred.* bij de Bolland. *ad d.* 18 *Jul.* p. 468; bij Surius, die voor sacrarium, oratorium schrijft, *ad d.* 18 *Jul.* p. 210; vgl. *Oudh. van Utr.* I, bl. 181) vermoord werd, en dat tot de St. Salvatorskerk behoorde, schijnt eene kapel geweest te zijn.

5) Zie boven, bl. 45, 179.

6) Walafr. Strabo, *De reb. eccl.* c. 24, ed. Migne, II, p. 951.

aan Bonifacius [1], dat men bij de mis één, niet twee of drie bekers op het altaar zou plaatsen, algemeen opgevolgd werd, weten wij niet. Wanneer de communicanten, wien in dit tijdvak het regt op den beker nog niet ontzegd was, talrijk waren, moest meer dan één wenschelijk zijn. Kunstig bewerkt altaargereedschap zal men hier, even als in Engeland [2], uit Frankrijk en Rome aangevoerd hebben.

Van schilderijen in onze kerkgebouwen van dit tijdvak hebben wij in onze bronnen nergens spraak gevonden. Dat men echter niet twijfele, of zij wel aanwezig waren! Augustinus, de missionaar van Gregorius den groote, had door zijn voorbeeld in Engeland onze geloofspredikers geleerd, hoe men de beeldende kunsten ten voordeele der missie kon aanwenden, en Bonifacius heeft die les niet vergeten, blijkens hetgeen wij van zijn handschrift met gouden versieringen berigtten [3]. De meeste onzer apostelen hebben een- en andermaal Rome bezocht, en die dat deden, bragten van daar niet alleen relieken en boeken, maar dikwerf ook schilderijen mede. Zoo deed de onder de Angelsaxen van Willebrords tijd zoo beroemde abt Benedictus van Weremouth en Jarrow. Deze bragt, van een zijner reizen naar Rome terugkeerende, eene menigte schilderijen naar zijn klooster, beelden van de h. Maagd en de twaalf apostelen, die hij in het schip zijner abdijkerk tegen een houten bord hing, dat door het ruim van den eenen muur tot den anderen reikte. Verder hing hij tegen den zuidelijken muur voorstellingen uit de evangelie-geschiedenis, en tegen den noordelijken andere uit de Openbaring van Johannes, „zoodat allen, die zijne kerk bezochten, al konden zij niet lezen, waarheen zij zich ook wendden, het aanminnig gelaat van den Christus en zijne heiligen aanschouwden, en zoowel de genade der geboorte van den Heiland, als de gevaren van zijn jongste gerigt zouden gedenken". Toen de abt later nog eenmaal van

1) Bonif. *Epist.* 24, Giles, p. 65.
2) Beda, *Vita beat. abb. Werem.* Giles, IV, p. 367.
3) Zie boven, bl. 219.

Rome was gekomen, versierde hij zijne kerk en kapellen met voorstellingen van typologiesch karakter, die aan het O. en N. Testament ontleend waren en met elkander correspondeerden, b. v. Isaäk, het offerhout dragende, en de Heer met het kruis, de slang in de woestijn en Christus, aan het hout hangende, enz.[1] Daar de overtuiging van Basilius den groote, Paulinus Nolanus en andere kerkvaders, dat beelden „tongvoerende boeken" voor de leeken moesten geacht worden, in de dagen van Willebrord en later algemeen verbreid was, kunnen wij er van verzekerd zijn, dat zij ook hier te lande gekend en opgevolgd werd[2]. Misbruik van heiligen-beelden en schilderijen, waarover Walafridus Strabo[3] en anderen van het karolingische tijdvak, gelijk vroegere en latere schrijvers klaagden, is ook bij onze toenmalige vaderen vermoedelijk niet zeldzaam geweest.

Kerk-klokken[4], onder de frankische christenen sedert de laatste helft der zesde eeuw bekend en gedurende de zevende door de gansche westersche kerk verbreid, kwamen waarschijnlijk met onze geloofspredikers uit Engeland naar ons vaderland[5]. De St. Salvators- of St. Maartenskerk te Utrecht bezat er eene in de dagen van Bonifacius. Toen men zijn lijk te dier stede weigerde af te geven aan de afgevaardigden van Lullus[6], liet zich de klok onverwachts hooren, zonder dat men wist, wie haar luidde, en de menigte liet er zich door bewegen, de boden

---

1) Beda, *Vita beat. abb. Werem.* Giles, IV, p. 368, 375 s. Hoe zulke typologische voorstellingen naderhand ook in ons vaderland gewoon waren, zullen wij later aantoonen. Voorshands verwijzen wij naar Heiders *Beiträge zur christl. typologie*, Wien, 1860, en diens *Bildliche darstell. der biblia pauperum*, Wien, 1862.

2) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 57 vv., waar de pll. der kerkvaders bijgebragt zijn.

3) *De reb. eccl.* c. 8, ed. Migne, II, p. 928.

4) Eene schoone monografie over de geschiedenis van de klokken, het klokkengebruik enz. werd geleverd door Otte, *Glockenkunde*, Leipz. 1858.

5) De abt Cuthbert zond uit Engeland eene klok aan Lullus, den opvolger van Bonifacius op den stoel van Mentz. Hij schrijft (Bonif. *Epist.* 114, Giles, p. 238): »clocam, qualem ad manum habui, tuæ paternitati mittere curavimus." Otte, a. a. o. s. 6, maakt daarvan zonder grond »eine handglocke."

6) Zie boven, bl. 147 n. 5.

van Lullus met den begeerden schat in vrede te laten vertrekken[1]. Sinds den aanvang der achtste eeuw werd het gewoon, meer dan ééne klok voor de kerkdienst te bezigen, en nu kwamen ook torens in gebruik, waarin men ze ophing. Zoo geschiedde in Duitschland en misschien ook hier en daar ten onzent. Bij kleine kerken hing men ze doorgaans in houten stellingen, of in een steenen boog op den west-gevel[2]. Orgels, die welligt in de zevende eeuw reeds in Engeland voorkwamen, werden in het fran-kische rijk onder Karel den groote en later eenigermate bekend, maar voorshands voor de kerkdienst onbruikbaar bevonden[3]; in onze bronnen voor deze tijden vonden wij er nergens melding van gemaakt.

De natuurlijke gewoonte der oude kerk[4] om nieuwgebouwde heiligdommen, eer zij in gebruik genomen werden, plegtstatig te wijden, werd in dit tijdvak in alle christenlanden gevolgd. Wilfried van York, die een ijverig kerkbouwer was, wijdde zijne vroeger vermelde basiliek te Rippon in tegenwoordigheid van den koning van Northumberland en vele grooten. Het feest duurde drie dagen, en de bisschop zorgde, dat het zijnen gasten evenmin aan voedsel voor het ligchaam als voor den geest ontbrak[5]. Van kerkwijdingen door onze geloofspredikers, Willebrord, Bonifacius enz. volbragt, hebben wij reeds meermalen gewag gemaakt[6]. Bonifacius ontving van paus Zacharias

1) Willib. *Vita S. Bonif.* Pertz, II, p. 352; Othlon. *Vita S. Bonif.* Mabill. *Sæc.* III, 2, p. 79. Dergelijke klokkensagen bij Otte, a. a. o. 98 ff.

2) Eyck van Zuylichem, a. w. bl. 7 v. Over den oorsprong der torens leze men, behalve and., Unger, *Zur gesch. der kirchthürme*, in *Jahrbuch. des vereins von alterthumsfreund. im Rheinl.* XXIX, XXX, Bonn 1860.

3) Sharon Turner, *Hist. of the Anglosax.* III, p. 274, haalt, ten bewijze dat de Angelsaxen het orgel kenden, de volgende verzen van Aldhelm, *De laude virgin.* (*Bibl. Patr.* XIII, p. 3) aan:

Maxima millenis auscultans organa flabris
Mulceat auditum ventosis follibus iste,
Quamlibet auratis fulgescant cætera capsis.

Gewoonlijk neemt men aan, dat het instrument eerst in Pepijns tijd uit het oosten werd overgebragt. Zie Otte, *HB. der kirchl. kunstarch.* s. 225.

4) Zie *Gesch. van het kerk. lev.* II, bl. 74 vv.

5) Edd. Steph. l. l. Zie boven, bl. 383 n. 1.

6) Boven, bl. 104, 143.

het voorschrift, de wijdingen „in naam der drievuldigheid" te volbrengen [1]. Relieken, die men in de nieuwe altaren nederlegde, en wijwater [2], waarmede men de muren besprengde, werden bij de plegtigheid geenszins vergeten.

Aan plaatsen, die middenpunten voor de missie waren, mogten baptisteriën of doophuizen, waarin volwassenen zonder kwetsing der welvoegelijkheid de onderdompeling konden ondergaan, niet ontbreken. Van het doophuis, dat Willebrord bij den aanvang zijner werkzaamheden te Utrecht aan de St. Salvatorskerk verbond, hebben wij vroeger gesproken [3]. Dergelijke gebouwen zullen ook te Elst, Dokkum, Deventer en elders hebben bestaan. Zoo de overlevering te Nijmegen naar waarheid meldt, dat in den bodem van de kapel in het Valkhof vóór eene halve eeuw een steenen „badkuip" werd ontdekt, heeft men grond om aan te nemen, dat ook dit gebouw als doophuis zal gebezigd zijn, wat met den eigenaardigen vorm en de inrigting der kapel geenszins in strijd is [4]. Ook de St. Walburgskerk te Groningen, mede eene achthoekige kerk of kapel, die slechts op weinige voeten afstands van die van St. Maarten aldaar gelegen was [5], kan oorspronkelijk als doophuis hebben gediend. Staande doopfonten, gelijk die van de elfde eeuw en later, welke op vele plaatsen van ons land bewaard worden en voor den kinderdoop gebruikt werden, kwamen waarschijnlijk ook in dit tijdvak voor; maar voor den doop der volwassenen in Willebrords en later dagen waren zij ongeschikt. Toen behoefde men in den grond gezonken kuipen, waarin men met eenige trappen kon afdalen. Van Otto van Bamberg, den apos-

---

1) Bonif. *Epist.* 60, Giles, p. 128.

2) Zie het voorschrift van Gregorius I aan Augustinus, bij Beda, *H. E.* I, c. 31, Giles, II, p. 142. De veelvuldige ceremoniën, die bij de kerk- en altaarwijdingen plaats hadden, ook die van den klokkendoop, vermelden wij bij de behandeling van het volgende tijdvak.

3) Boven, bl. 105.

4) De grondvorm der baptisteriën was gewoonlijk een achthoekige. Zie Otte, a. a. o. s. 16 ff.

5) Zie Feith, a. w. bl. 248; vgl. Diest Lorgion, *Beschr. van Gron.* I, bl. 55 v.

tel van Pommeren in de twaalfde eeuw, weten wij, dat hij in zijne baptisteriën drie houten kuipen of tonnen (dolia) deed aanbrengen, die in den bodem werden geplaatst, zoodat de mondingen ongeveer anderhalf voet boven den grond uitkwamen. Eéne diende voor de mannen, de andere voor de vrouwen, de derde voor de kinderen. Boven en om iedere kuip hingen gordijnen, zoodat zelfs de priesters de doopelingen in het bad niet zien konden. In het wintersaizoen werden de kuipen met warm of laauw water gevuld [1]. Wat Otto deed, werd hoogst waarschijnlijk reeds lang te voren ook door onze geloofspredikers gedaan.

Waar kapittel- of parochiekerken gebouwd werden, moest men ook woningen voor de geestelijken aanleggen. In Ierland en Engeland had men kerken, wier bovenverdieping den priester tot woonvertrek diende [2]. Iets dergelijks schijnt ook in de St. Salvatorskerk te Utrecht bestaan te hebben. Ludger plagt althans op hare zoldering (in solario) te slapen [3]; misschien deed Willebrord dit vóór hem, toen de munster nog niet gebouwd was. Van de munsters, waarin de kanoniken te Utrecht, Tiel en elders huisden, hebben wij vroeger gesproken [4]. Bonifacius' bekeerlingen in Thuringen hadden, volgens het voorschrift van den paus, den apostel eene behoorlijke woonstede te bezorgen [5]. Lebuïnus had, volgens Hucbald [6], zijn huis te Deventer, bij de kerk gelegen. In verschillende frankische wetten, die ook voor ons vaderland golden, werd voorgeschreven, dat nieuwe kerken moesten gedoteerd worden, en wel in dier voege, dat er tevens eene woning voor den geestelijke met eenig land, minstens ter grootte van twaalf bunders,

1) Zie het *Vita Otton.* bij Ludwig, *Script. rer. Bamberg.* I, p. 660; vgl. *Oudh. van Utr.* I, bl. 70 v.

2) Zie wat ik over Columbas huis te Kells uit Petries verhandel. in de *Transactions of the royal Irish-academy*, 1845, in de *Gesch. der kerk in tafer.* II, bl. 58, medegedeelde, en Beda, *H. E.* III, c. 17, Giles, II, p. 320.

3) Zie Altfr. *Vita S. Liudg.* Pertz, II, p. 409.

4) Boven, bl. 307 vv.

5) Bonif. *Epist.* 7, Giles, p. 33; vgl. *Epist.* 15, p. 50.

6) Bij Surius, *ad d.* 12 *Nov.* p. 280.

benevens een slaaf en eene slavin enz. aan verbonden werd [1].

Het kerkjaar van Rome, dat met zijne reeds talrijke feestdagen door Augustinus, den zendeling van Gregorius den groote, aan de angelsaxische christenheid overgeleverd was [2], werd door onze geloofspredikers naar ons vaderland overgeplant. Gelijk het in Engeland, Duitschland en andere landen, bepaaldelijk ten aanzien der heiligendagen, eene nadere ontwikkeling onderging, naardien ieder volk zijne eigene nationale heiligen vereerde, had het ook hier waarschijnlijk reeds vroeg feesten, die elders niet, of nog niet gevierd werden. Naauwkeurige opgaven dienaangaande kunnen wij echter niet doen, daar, voor zoover ons bekend is, nederlandsche kalenders van dit tijdvak niet bewaard zijn. Toch is het mogelijk, met eenige zekerheid aan te wijzen, welke hoogtijden door onze vaderen in het frankische tijdperk gevierd werden. Karel de groote vaardigde omstreeks het jaar 809 een capitulare uit, dat den geestelijken voorschreef, „welke feesten des jaars alom in eere gehouden moesten worden [3]". De lijst, die de keizer afkondigde, werd in de kanonen der op zijn bevel gehoudene kerkvergadering van Mentz in 813, na eenige wijzigingen, op nieuw bekend gemaakt [4]. Met het oog op dit stuk en eenige andere berigten der oudheid, kunnen wij aangaande de Christus- en heiligenfeesten onzer vaderen van deze tijden het volgende mededeelen.

Het kerkjaar, waarvan men onzeker was, of het met het kerst- of met het paaschfeest aanving [5], bevatte zeven Christusfeesten, vier vaste en drie bewegelijke, die allen reeds in de oudere kerk opgekomen waren. Het kerst-

---

1) Boeles, *De geestel. goed. in Groning.* bl. 11 vv. Vgl. van Zinnicq Bergmann, *Het tiendregt*, bl. 155.

2) Zie Piper, *Die kalendarien der Angelsaxen*, Berl. 1862, s. 41.

3) Bij Pertz, III, p. 162; zie ook Ansegisi *Capitul. L. I*, ibid. p. 289.

4) Bij Hartzh. *Conc. Germ.* I, p. 411; vgl. Piper, *Karls des grossen kalendarium*, Berl. 1858, s. 70 ff., die ook andere lijsten van dien tijd besproken heeft.

5) Karels lijst van 809 vangt met kerstmis, die van Mentz met paschen aan. In het volgend tijdvak zullen wij een utrechtsch synodaal-besluit ontmoeten, dat voorschrijft het kerkjaar met eerstvermeld feest te beginnen.

feest, op 25 December, duurde vier dagen. Op 1 Januarij viel de „octave des Heeren", waarmede het kerstfeest afgesloten werd en waaraan de herinnering van 's Heeren besnijdenis was verbonden. Het epiphaniënfeest, op 6 Januarij, was de later door onze vaderen zoozeer beminde driekoningendag. Op 2 Februarij vierde men Maria-reiniging of het feest van 's Heeren „præsentatie" in den tempel, dat eerst in de zesde, volgens sommigen in de vijfde eeuw was opgekomen [1], en ook als Mariafeest kan aangemerkt worden. Het paaschfeest duurde acht, het hemelvaartsfeest slechts één, maar het pinksterfeest wederom acht dagen.

Aan de heiligen des N. Testaments waren de volgende feesten gewijd: St. Steven, 26 December, St. Jan evangelist, 27 December, onschuldige kinderen, 28 December, St. Jan de dooper, 24 Junij, St. Pieter en Paul, 29 Junij, Maria-hemelvaart, 15 Augustus, St. Andries, 30 November; waarschijnlijk vierde men ook St. Michiel, 29 September. De overige heiligendagen waren vooral die van St. Maarten [2], den patroon onzer kathedraal-kerk, bij onze voorgeslachten evenzeer als bij de Franken en Angelsaxen buitengemeen geliefd, en misschien St. Remigius.

Behalve genoemde feesten, die allen in vermelde lijsten van 809 en 813 voorgeschreven worden, hadden onze vaderen in dit tijdvak nog vele andere heiligendagen, die gedeeltelijk in de achtste eeuw opkwamen en in de negende en tiende allengs vermeerderd werden. Zij golden òf nationale heiligen òf vreemde, wier relieken, van elders aangevoerd, meer of min algemeene vereering genoten. De feesten der nationale heiligen, d. i. van die mannen, die op onzen bodem vooral als martelaren of als geloofspredikers (confessores) beroemd geworden waren, kwamen

1) Augusti, *HB. der christl. archæol.* I, s. 561.

2) Men had eerst alleen St. Maarten »in den winter", 11 November, maar in de dagen van bisschop Radboud begon men te Utrecht ook St. Maarten »in den zomer" of St. Maartens translatie, 4 Julij, te vieren, ter gedachtenis van het vervoeren van des heiligen gebeente naar Tours, van waar men het bij herhaling, uit vrees voor de Noormannen, naar elders overgebragt had.

als van zelf uit de zoogenaamde memoriën der dooden voort. Voor de zielen der overledenen werden op zekere tijden gebeden en andere kerkdiensten gedaan, vooral op de jaardagen van hun sterven. Waren die dooden menschen geweest, die zich door woorden en werken jegens de kerk uitstekend verdienstelijk hadden gemaakt, of om hun leven en sterven voorwerpen van hooge achting en bewondering waren geworden, dan werd de wijze, waarop men hun jaardag hield, al ligt meer dan gewoon plegtstatig; en als de viering eerst eene plaatselijke was geweest, aan deze of gene gemeente verbonden, waarop de dooden eene bijzondere betrekking hadden gehad, straks werd zij, òf vrijwillig òf op last van onze bisschoppen, door andere overgenomen en eene algemeene. St. Willebrordsdag, 6 November, die in Alcuinus' tijd reeds te Sens in Frankrijk gevierd werd [1], ofschoon hij op de besprokene lijsten en ook in het kalendarium van Karel den groote, dat nog heden te Parijs bewaard wordt [2], niet genoemd is, was zonder twijfel terstond na 's apostels dood in het bisdom van Utrecht in algemeene eer. Het zelfde geldt van St. Bonifaciusdag, 5 Junij [3], die op het kalendarium van Karel aangeteekend staat, maar niet op de beide lijsten, en waarschijnlijk van vele andere heiligendagen, St. Suidbert, 1 Maart, Ludger, 26 Maart, Marchelmus (Marcellinus), 6 April, Odulfus, 12 Junij, Lebuinus, 25 Junij, Frederik, 18 Julij, Werenfried, 14 Augustus, Gregorius, 26 Augustus, Radboud 29 November, enz. De feesten van Walfried, Rathfried en Jeroen, die in dit tijdvak opkwamen [4], zijn in ons vaderland nim-

1) Zie de præfat. van Alcuinus voor zijn *Vita S. Willibr.* en zijn sermoen voor Willebrordsdag, Mabill. *Sæc.* III, I, p. 562, 573 ss.

2) Dit kalendarium komt voor in een HS. van het jaar 781, dat thans te Parijs in het Musée des souverains berust. Zie Pipers aangeh. monografie over dit merkwaardig stuk.

3) Zie boven, bl. 148. In eene angelsaxische synode, kort na Bonifacius' dood gehouden, werd reeds de plegtstatige viering van den sterfdag des apostels en zijner medgezellen tot eene jaarlijksche verheven. Zie Bonif. *Epist.* 103, Giles, I, p. 220.

4) Zie boven, bl. 242, 247.

mer algemeen geworden. Het zelfde geldt van dat van Oda, de schotsche heilige uit Willebrords dagen, die te St. Oedenrode door hare mirakelen beroemd werd [1]. Van vreemde heiligen, die om hunne relieken eere genoten, hebben waarschijnlijk St. Pontiaan, St. Benignus en St. Agniet, sedert den tijd van bisschop Balderik, meer of min algemeen gevierde feesten gehad [2].

De onderhouding van den zondag als rustdag, die natuurlijk door onze geloofspredikers ernstig aanbevolen werd [3], schijnt bij onze vaderen, even als bij andere pas gekerstende volken van dit tijdvak, veel te wenschen overgelaten te hebben, waarom zij door de wetgeving in bescherming genomen werd. De Lex Frisionum [4] bepaalde, dat een vrij man, die op zondag arbeidde, aan gene zijde van de Lauwers twaalf, aan deze zijde vier solidi zou moeten betalen; was hij een slaaf, dan zou hij met slagen gestraft worden, tenzij zijn meester vier solidi voor hem gaf. In een capitulare van 789 [5] omschreef de keizer met naauwkeurigheid, welke werkzaamheden door zijne mannelijke en vrouwelijke onderdanen op zondag nagelaten moesten worden en welke geoorloofd waren, en hij voegde er de vermaning aan toe, dat allen getrouw zouden opkomen om de mis te hooren. Het op Karels bevel gehouden concilie van Mentz, in 813, gelastte dat alle zondagen met eerbied gevierd zouden worden; alle werkzaamheden op den akker of in de huisgezinnen, die slavendiensten heetten (opera servilia), moesten stilstaan; niemand zou koophandel drijven, en regtszaken moesten rusten [6].

---

1) Zie over Oda en haren cultus, Ghesq. *Acta ss. Belg.* VI, p. 587 ss.
2) Zie Beka, p. 34.
3) Zie de voorschriften van het *concilium Leptin.*, het *concilium incertum* en de zoogenaamde *statuta Bonifacii* bij Giles, *Opera Bonif.* II, p. 20, 25, 37.
4) *Tit.* 18, bij de Haan Hettema, *Oude friesche wett.* II, bl. 359.
5) Bij Pertz, III, p. 66.
6) Hartzheim, l. l. p. 411. Over latere wetsbepalingen omtrent de zondagsviering in onze oude kerk leze men het meermalen aangeh. werk van Feith, *Geschiedk. betoog over den ongetrouwden staat der priesteren*, bl. 539.

Behalve de Christus-feesten, de heiligen- en zondagen, hadden onze vaderen in dit tijdvak, gelijk later, nog eenige bid- en dankdagen te onderhouden, die òf op een bepaalden tijd des jaars wederkeerden, òf bij bijzondere gelegenheden door de wereldlijke en kerkelijke overheden werden uitgeschreven. Karels capitulare van 809 gebiedt de groote litanie (litania maior [1]) te houden. Hierbij hebben wij te denken aan de drie dagen vóór hemelvaartsfeest, die als een lentefeest mogen beschouwd worden, waarop men vasten en processiën langs de akkers hield en gebeden (rogationes, van daar de benaming dies rogationum) opzond om zegen over de veldvruchten en de gemeenschappelijke belangen van land en volk. In Frankrijk sedert de vijfde eeuw opgekomen, werden zij in dit tijdvak algemeen [2], en waarschijnlijk ook door onze landbouwende vaderen met liefde overgenomen. Bij algemeene rampen en gevaren, ook in tijden van grooten zegen, werden dergelijke vast- en bededagen uitgeschreven, ten teeken van verootmoediging op oud-testamentlijke wijze [3].

---

§ 2.

Heilige handelingen.

De openbare godsdienstoefening der christenheid van dit tijdvak, gelijk die der oudere kerk, bestond hoofdzakelijk in de misviering, ééne groote cultus-akte, uit vele deelen zamengesteld, waartoe gebed, gezang, schriftlezing enz. behoorden, en waarvan de consecratie en het genot der avondmaalselementen de centrale handeling was. Wilden wij derhalve hier eene volledige voorstelling geven van het wezen der eeredienst bij onze pas gekerstende vaderen, dan zouden wij reeds nu eene breede schilde-

1) Litaniën zijn gebeden, waarbij tal van heiligen aangeroepen worden. Wij komen er later op terug.
2) Zie Ranke, *Das kirchl. pericopensystem*, Berl. 1847, s. 40 ff.
3) Vgl. Ranke, a. a. o. s. 267 ff.; Rettberg, II, s. 793; Kist, *Neêrlands bededagen*, I. bl. 71 vv.

ring van de gansche mis met al hare ceremoniën moeten beproeven, en wel zóó dat die verschillende ceremoniën in haren onderlingen zamenhang en tot in kleine bijzonderheden wierden geteekend, opdat het geheel en de deelen volkomen gekend wierden. Tot zulk eene schildering zullen wij ons echter voor het tegenwoordige niet begeven, eensdeels omdat de noodige hulpmiddelen, vooral liturgische handschriften van nederlandsche afkomst uit dit tijdvak [1], ons ontbreken — een gemis, dat door dergelijke schriften van vreemden bodem niet geheel aangevuld kan worden — en anderdeels omdat de misviering eerst in latere eeuwen door de gansche kerk, en ook bij ons, tot volkomen ontwikkeling kwam. Zoo stellen wij dan dit gedeelte onzer taak voorshands uit, om aangaande de voornaamste stukken der eeredienst, zooals zij in dit tijdvak door onze vaderen gevierd werd, slechts enkele bijzonderheden mede te deelen, die haar algemeen karakter eenigermate kunnen toelichten.

Het roomsche kerkgezang [2], door Gregorius den groote

---

1) Handschriften van liturgischen inhoud zijn, gelijk wij reeds vroeger vermeldden, in onze bibliotheken, vooral de utrechtsche, in grooten getale bewaard, en ik heb reeds vele gebruikt; oudere dan van de elfde of twaalfde eeuw werden echter niet door mij ontmoet, en dezulke nog zeer weinige. Verre weg de meeste behooren aan de veertiende, vooral aan de vijftiende eeuw. Pamelius (*Catholicon*, II, praef. p. 7; een exemplaar van dit zeldzame werk wordt in de stadsbibliotheek te Amsterdam bewaard) spreekt van een HS. van den tijd van Karel den groote, het sacramentarium van Gregorius I bevattende, dat vroeger aan de kapittelkerk van St. Marie te Utrecht zal behoord hebben. Ranke, *Pericopensyst*. s. 55, meent dat het HS. iets jonger zal geweest zijn, ofschoon hij het niet gezien heeft. Waar mag die codex gebleven zijn?

2) De algemeene geschiedenis der kerkmuzijk heeft na Gerbertus, Burney en Forkel, in Kiesewetter en anderen uitmuntende beoefenaars gehad. Allen schijnen overtroffen te zullen worden door Ambros, van wiens *Geschichte der musik*, Bresl. 1862, het eerste deel verschenen is, dat met verlangen doet uitzien naar het tweede, waarin de geschiedenis der kunst in de middeneeuwen zal behandeld worden. Een aangenaam en nuttig overzigt vindt men in Neumaiers *Gesch. der christlichen kunst*, Schaffhausen 1856. Tot de kennis van het lat. kerklied in de middeneeuwen werden vele en hoogst belangrijke bijdragen geleverd door Daniel (*Thesaurus hymnologicus*, 5 TT. in 8°, Halis 1841), Mone (*Lateinische hymnen des mittelalt*. 3 TT. in 8°. Freiburg 1853) en anderen. Het duitsche kerklied vond zijne

hervormd, werd in de tijden, waarin het evangelie tot onze voorgeslachten kwam, verbreid bij de gansche westersche christenheid. Augustinus bragt het uit Rome in de gemeenten van Kent over, en Wilfried van York, de leermeester van Willebrord, wenschte het in Nort-humberland in te voeren. Hij beriep daartoe Eddius Stephanus uit Kent, die de zangmeester (cantandi magister) zijner kerken en later zijn biograaf werd [1]. Ongeveer ter zelfder tijde beijverden zich anderen in andere deelen der angelsaxische kerk voor de zaak: Putta, bisschop van Rochester, die den gregoriaanschen zang van eenige leerlingen van Gregorius had geleerd [2], en zekere Johannes, „aartscantor van St. Pieter" te Rome, die omstreeks het jaar 680 door paus Agatho naar Engeland gezonden werd, om de monniken van Weremouth onder den abt Benedictus onderwijs in de kunst te geven. Johannes deed wat hem opgedragen was, en niet alleen te Weremouth, maar ook wijd en zijd in de omstreken [3]. Iets dergelijks geschiedde door Acca, den discipel van Wilfried van York, die „een zeer bekwaam zanger" was, en twaalf jaren lang met zijne geestelijken onderwezen werd door zekeren Maban, die zijne opleiding in Kent had genoten [4].

Leeren ons bovenstaande bijzonderheden, dat de mannen van de regtzinnige partij in Engeland warme voorstanders van de roomsche zangwijze waren, zij geven ons tevens

---

historieschrijvers in Wackernagel (*Das deutsche kirchenlied*, Leipz. 1862, nog onvoltooid, en vroegere werken), Hoffmann von Fallersleben (*Gesch. des deutschen kirchenliedes bis auf Luthers zeit*, Hann. 1854, 2e uitg.) en anderen. In onze oude brevieren, missalen en dergelijke liturg. boeken, die in HSS. en oude drukken in onze bibliotheken bewaard worden, liggen blijkens onze ervaring, bij verschillende onderzoekingen opgedaan, nog vele hymnen en sequentiën verborgen, die aan Daniel, Mone en andere verzamelaars onbekend gebleven zijn, en voor een deel van nederlandsche afkomst kunnen wezen.

1) Beda, *H. E.* IV, c. 2, Giles, III, p. 12.

2) Beda, l. l.

3) Beda, *H. E.* IV, c. 18, Giles, III, p. 80; *Vita beat. abb. Werem.* Giles, IV, p. 368.

4) Beda, *H. E.* V, c. 20, Giles, III, p. 254.

de verzekering, dat onze geloofspredikers, hunne geestverwanten, dezelfde kunstvormen, voor zooveel zij het vermogten, ook in onze gemeenten overplantten. De eenvoudige, noch metriesch noch rythmiesch bewerkte, maar ons overigens slechts weinig bekende melodiën [1], die met hare teksten, te Rome en elders, „de gregoriaansche zang" heetten, kwamen ook hier te lande in gebruik, maar waarschijnlijk om ook bij onze vaderen, gelijk bij andere volken van het frankiesch-duitsche gebied, ten gevolge van het gebrekkige notenschrift [2] en onderwijs dier dagen, spoedig eene verbastering te ondergaan, die pogingen tot herstel noodig maakte. Zulke pogingen, gelijk bekend is, gingen vooral van Karel den groote uit. De keizer liet frankische geestelijken te Rome in de school van Gregorius onderwijzen, en had te Metz onder het opzigt van den bisschop en den hofkapelaan Angelram eene zangerschool, waarin de uit Rome gekeerden als docenten optraden. De in deze inrigting gekweekte zangers moesten naar alle provinciën des rijks uitgezonden worden, opdat de kunst alom verbreid wierd [3]. Verder vaardigde Karel bij herhaling wetten uit, die voorschreven, dat men zich bij allen kerkzang naar de roomsche zeden zou voegen en de leeringen der zangers van Metz volgen [4].

In hoeverre Karels bemoeijingen tot verbetering van het gezang voor ons vaderland vruchten gedragen hebben, weten wij niet, maar met vreugde merken wij op, dat onze voorgeslachten, die in de vijftiende en zestiende eeuw aan de kerkelijke toonkunst gewigtige diensten bewezen, ook in dit tijdvak een man voortbragten, die hare belangen uitnemend bevorderd heeft, door hier te lande een nieuwen vorm van liederen in te voeren, die, toen welligt nog maar alleen in Frankrijk bekend, bestemd was

1) Vgl. Neumaier, a. a. o. I, s. 273.

2) Van de noten of neumen, die gedurende dit tijdvak ook in ons vaderland gebruikt werden, vindt men eene gebrekkig gefacsimileerde proeve in het *Nederl. archief*, IX, bl. 40, betere bij Kiesewetter, *Gesch. unserer heutig. musik*, Leipz. 1834, s. 113 f., en Neumaier, I, s. 415 f.

3) Vgl. Binterim, *Denkwürd.* IV, 1, s. 334 f.

4) Bij Pertz, III, p. 45, 66, 131.

om, in honderdvoudige voortbrengselen, der kerk alom tot een zegen en sieraad te zijn. Wij hebben hier het oog op onzen bisschop Radboud en de zoogenaamde sequentiën.

Sequentiën zijn die middeneeuwsche kerkliederen, welke in de missen der feestdagen tusschen de epistel- en evangelielessen plagten opgezongen te worden, en waarschijnlijk zoo genoemd werden, omdat zij onmiddellijk op de lezing der epistelpericope volgden[1]. In de oudere kerk waren zij onbekend. Deze echter liet na de epistel het woord halleluja aanheffen door een of twee zangers, die op de vokaal *a* eenige modulatiën plaatsten, welke zij gewoonlijk rekten, totdat de diaken het evangelie begon te lezen. Dat dit gebruik voor de regtbank van het gezond verstand op den duur niet bestaan kon, spreekt van zelf, vooral daar het aan ijdele zangers aanleiding gaf, op zeer ongepaste wijze met hunne kunstvaardigheid te pronken. Men werd er op bedacht, om in de plaats van het enkele woord halleluja zekere teksten in te voeren, en deed dit, en wel zóó dat de modulatiën, die anders op de vokaal *a* vielen, eenigermate behouden konden worden, waarom men in die teksten zooveel mogelijk woorden opnam, die op de zelfde vokaal uitgingen. De oudste sequentiën waren niet metriesch gesteld, ofschoon eenigermate rhytmiesch, en werden daarom prosæ geheeten, totdat zij in verloop van tijd èn metriesch èn rhytmiesch bewerkt werden, waardoor zij de vormen der gewone kerkhymnen aannamen, die men vooral bij het zingen der getijden in de koordienst der kapittelgeestelijken en kloosterlingen bezigde[2].

Gewoonlijk neemt men aan, dat Notker Balbulus, die in 912 te St. Galle stierf, zooal niet de uitvinder, dan toch de invoerder der sequentiën in het kerkgezang geweest is, en dat het gebruik van die liederen eerst na het midden der elfde eeuw langzamerhand buiten Zwitserland algemeen werd. Dat die stelling herziening moest ondergaan, werd

1) Vgl. Schuch, *De poësis lat. rhytmis et rimis, praecipue monachorum*, Donauesch. 1851, p. 41. De schrijver zegt: »melodias ante evangelium concinendas dicunt sequentias, quia sequitur eas evangelium." Liever las ik: »quia sequuntur epistolam."

2) Vgl. de dissertatie van Neale bij Daniel, l. l. V, p. 3 ss.

in onze dagen erkend. Men heeft opgemerkt, dat Notker niet de uitvinder der sequentiën kan geweest zijn, naardien hij zelf berigt, dat zij in Frankrijk reeds in gebruik waren, voordat hij ze kende, en dat hij ze het eerst gezien heeft in zijne jongelingsjaren en wel in een antifonarium, door een priester van Jumièges bij Rouaan naar St. Galle gevoerd, waarna hij het daarin gevonden voorbeeld volgde en zelf sequentiën dichtte [1]. Verdient Notker nu grootelijks geprezen te worden, omdat hij te St. Galle, en misschien elders, door de invoering dezer liederen het kerkgezang eene goede dienst bewees, die eer mag niet langer aan hem alleen toegekend worden. Zij komt evenzeer aan onzen bisschop Radboud toe, die, zooal niet vroeger, dan toch gelijktijdig met Notker, goede sequentiën toonde te kunnen schrijven en, zooals wij onlangs poogden te bewijzen, bij de kerkdienst der utrechtsche geestelijken deed opnemen [2]. Radboud, die zijne opvoeding in Frankrijk genoot, schijnt daar de sequentiën ontmoet te hebben en, evenzeer als Notker, tot de overtuiging gekomen te zijn, dat zij uitnemend geschikt waren, niet alleen om een bestaand misbruik uit de eeredienst te weren, maar ook om haar nieuwen luister te geven [3].

Van deelneming der leeken aan den zang der geestelijken bij onze vaderen spreken onze bronnen niet. Waarschijnlijk heeft zij niet of uiterst zelden plaats gehad, daar de kerk hare kinderen van hun goed regt in dezen allengs beroofd

1) Zie Notkers *Epist. ad Luitward.* bij Mabill. *Saec.* V, p. 19. Zijne sequentiën zijn uitgegeven door Pezius, *Thes. anecdot. nov.* I, 1, p. 15 ss. en anderen, laatstelijk door Mone, a. a. o. I en III, en Wackernagel, a. a. o. s. 94 ff.

2) Zie mijne mededeelingen en eene sequentie van Radboud, uit een utrechtsch HS. overgenomen, in het *Kerkhist. arch.* III, bl. 219 vv.

3) Dat de sequentiën ook in de eeredienst onzer vaderen tot diep in de zestiende eeuw allengs vermeerderd werden, zullen wij later zien. Sedert de revisie van het missaal in genoemde eeuw bleven bij de roomsche kerk slechts vijf in gebruik, waartoe het »Stabat mater dolorosa" en »Dies irae" behooren. Zie Neumaier, I, s. 299. Over de opneming van nieuwe zangen in het kerkgebruik vindt men leerzame redeneringen bij Walafridus Strabo, die echter klaagt, dat velen in zijn tijd uiterst gebrekkige stukken invoerden of zongen; *De reb. eccles.* c. 25, ed. Migne, II, p. 954 s. Later zullen wij die klagt door landgenooten hooren herhalen.

had. Wel vaardigde Karel de groote in 789 een capitulare uit, waarin geboden werd, dat het volk met den priester het trisagion zou zingen[1], dat volgens overoud kerkgebruik bij het aflezen van den miskanon door leeken en geestelijken beiden plagt aangeheven te worden[2], maar waarschijnlijk werd dit voorschrift in de pas gekerstende landen niet gehoorzaamd, wat zich laat begrijpen, wanneer men zich de geringe beschaving der gemeenteleden vertegenwoordigt. Bij buitengewone gelegenheden echter, processiën, begrafenissen en translatiën van het gebeente der heiligen, moeten wij veronderstellen, dat ook onze vaderen met de klerken zamen „kyrieëlizeerden[3]", d. i. zij zongen het gebruikelijk „kyrie eleison" of „Heer, erbarm u" mede, ten teeken van ootmoed en belangstelling. In een capitulare van Karel den groote van het jaar 799 wordt geboden, dat het volk op de bededagen zich stil in de processiën zal voegen, zonder kleederentooi, en dat allen het „kyrie eleison" zullen leeren zingen, minder boersch (non tam rustice) dan men tot nog toe plagt[4]. Toen men het stoffelijk overblijfsel van Bonifacius te Fulda ter aarde bestelde, zong de van elders zaâmgevloeide menigte in de abdijkerk het „kyrie eleison", zoodat het als een magtige stroom van geluid naar den hooge rees[5]. Daar men in ons vaderland nog in de zestiende eeuw en later sporen van dit gebruik kan aanwijzen[6], mogen wij aannemen, dat het door onze voorgeslachten bij de processiën en de begrafenissen van bisschoppen of zeer vereerde

1) »Ut »Gloria Patri" cum omni honore apud omnes cantetur, et ipse sacerdos cum sanctis angelis et populo Dei communi voce »sanctus, sanctus, sanctus" decantet." Bij Pertz, III, p. 64.

2) Zie *Gesch. van het kerkel. lev.* II, bl. 263.

3) »Kyrieelizare," zoo luidt de term. Zie het *Vita Wunebaldi* bij Canisius-Basnage, *Lect. antiq.* II, 1, p. 133.

4) Bij Pertz, III, p. 80.

5) Elevat interea populari voce repente
Advena plebs kyrie eleison; fit clamor ad astra.
Vita S. Eigilis, bij Mabill. *Sæc.* IV, 1, p. 242. Vgl. Hoffm. v. Fallersleb. a. a. o. s. 9 ff.

6) Zie Bennink Janssonius, *Gesch. van het kerkges. in Nederl.* Amst. 1863, bl. 86.

geestelijken, Radboud, Frederik, Odulfus, Ansfried enz. werd in acht genomen.

Geïmproviseerde gebeden, die in de dagen van Justinus den martelaar en Tertullianus bij de openbare godsdienstoefeningen gewoon waren, hadden sedert de vierde eeuw, onder den invloed der zucht naar uitwendige eenheid, en ten gevolge van andere oorzaken, alom plaats moeten maken voor formulier-gebeden [1]. Met de roomsche liturgie werden vele formulier-gebeden herwaarts gebragt, die later bij de invoering van nieuwe missen en andere diensten vermeerderd werden. Toen Radboud zijn „officie", d. i. de teksten voor de koordienst van St. Maartens translatie schreef [2], stelde hij voor de mis van dien dag niet alleen eene sequentie, maar zeer zeker ook de noodige gebeden. Iets dergelijks heeft ongetwijfeld in onze kerk meermalen plaats gehad. In het uitspreken der gebeden van den mis-kanon, dien men het avondmaalsformulier der roomsche kerk zou kunnen noemen, hielden de priesters zich vermoedelijk met de uiterste naauwgezetheid aan het van Rome ontvangen voorschrift. Dat Bonifacius zich de geringste afwijking niet veroorloofde, hebben wij reeds vroeger gezien uit een brief van paus Zacharias, omstreeks het jaar 751 aan den apostel geschreven. De angstvallige man was in twijfel gemaakt, of hij bij het lezen der gebeden van den kanon het kruisteeken wel op de regte plaatsen maakte. Hij liet dienaangaande te Rome navraag doen, en de paus zond hem door Lullus een afschrift met de noodige aanwijzingen [3].

Het „onze vader", dat bij de openbare eeredienst niet vergeten werd, was ook in privaatgebruik bij de leeken. In de duitsch-frankische kerk was het een algemeen voorschrift, dat alle geloovigen niet alleen het „credo",

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 216. Over de gebeden der oude en middeneeuwsche kerk leze men J. Hildebrand, *Rituale orantium*, Helmst. 1656; Brenner, *Geschichtl. darstellung der verrichtung der eucharistie*, Bamb. 1824, s. 140 ff.; en vele anderen.
2) Zie het *Kerkhist. archief*, III, bl. 213 vv.
3) Bonif. *Epist.* 76, Giles, p. 186.

maar ook het „pater noster" uit het hoofd moesten kunnen opzeggen [1]. Bonifacius reeds maande in zijne sermoenen [2] alle mannen en vrouwen aan, beiden in het geheugen te bewaren, opdat zij ze zouden mededeelen aan hunne kinderen en petekinderen; en de statuten, die op zijnen naam bewaard zijn, gebieden den priesters op deze zaak acht te hebben, en niet te gedoogen, dat geloovigen, die „credo" en „pater noster" niet behoorlijk kennen, als doopgetuigen optreden [3]. Vele zeer kerkelijke mannen schijnen er op gestaan te hebben, dat de leeken niet alleen het symbolum, maar ook het „onze vader" in het latijn zouden leeren. In het concilie, dat Karel de groote in 813 te Mentz liet houden, werd de zaak in behandeling genomen. De verzamelde vaderen besloten, dat zij, die „credo" en „pater noster" niet kenden, met vasten en anderzins gestraft zouden worden; zij moesten het aanleeren in eenige school, of in een klooster, of bij de wereldlijke geestelijken; waren zij onbekwaam om het in het latijn in het geheugen op te nemen, dan mogt het in de landtaal geschieden [4]. Daar dit laatste wel dikwerf het geval zal geweest zijn, mag men vaststellen, dat evenzeer als in Duitschland, ook in ons vaderland gedurende dit tijdvak overzettingen van het „pater noster" in omloop kwamen [5].

Voorlezingen uit de h. Schrift maakten sinds overoude tijden deel uit van de akten der openbare eeredienst. De keus der stukken, die men voordroeg, was aanvankelijk eene vrije, en berustte bij de gemeentevoorstanders. Allengs echter werd het gebruikelijk, voor de feesten en hunne voorbereidingstijden vaste teksten of zelfs gansche boeken te bepalen, en pericopen-verzamelingen of tekstenlijsten ontstonden, die in verschillende landkerken verschillende bestanddeelen bevatten. De vraag naar den

---

1) Zie Karels *capitul.* van 802, bij Pertz, III p. 106.
2) *Sermo* 15, Giles, p. 106.
3) *Stat.* 25, 26, Giles, p. 24.
4) Bij Hartzh., *Conc. Germ.* I, p. 412.
5) Vgl. Rettberg, I, s. 455, II, s. 781, 812, het daar aangehaalde werk van Massmann, en Visscher, *Beknopte gesch. der nederl. letterk.* I, bl. 9 v.

oorsprong van het pericopen-systeem, dat gedurende de middeneeuwen in de westersche kerk algemeen werd, beantwoordde de overlevering door op Hiëronymus te wijzen, en naverschingen van vroeger en later tijd zijn haar gunstig geweest [1]. Men schijnt aan te mogen nemen, dat in Hiëronymus' dagen verschillende uittreksels van de bijbelboeken bestonden, deels in kerkelijk, deels in privaatgebruik, en dat de kerkvader, meer of min afhankelijk van de bestaande, eene nieuwe pericopen-verzameling heeft aangelegd, waarin hij de teksten volgens de eigenaardige behoeften van het kerkjaar ordende. Hij maakte een aanvang met de vigilie voor het kerstfeest en koos stukken uit beide Testamenten, deels uit de profetische boeken, deels uit de brieven en evangeliën. Het pericopen-boek of lectionarium, dat aldus ontstond, meent men weder te vinden in den zoogenaamden comes, eene verzameling van pericopen of lessen, die in verschillende recensiën tot ons is gekomen [2], een bewijs dat het werk van Hiëronymus zijne eigene lotgevallen heeft gehad, wat zich begrijpen laat, daar in verloop van tijd het kerkjaar rijker werd aan feesten, waarvoor men nieuwe teksten behoefde. Toen Karel de groote de roomsche liturgie alom in zijn rijk invoerde, zal Alcuinus ook het lectionarium herzien hebben [3], en daar eene wet des keizers voorschreef, dat de lessen, „in den comes vervat", allen geestelijken bekend moesten zijn [4], laat het zich vermoeden, dat het sedert ook in ons vaderland algemeen werd aangenomen. In allen gevalle kan het ook onzen geestelijken aan eenige handleiding voor de voorlezing des bijbels niet hebben ontbroken, en mogen wij er ons van verzekerd houden, dat de heerlijkste stukken des bijbels hun daardoor regelmatig onder de oogen gebragt werden, ofschoon de taal, waarin zij voor-

1) Zie het voortreffelijk boek van Ranke, *Das kirchliche pericopensystem*, Berl. 1847, s. 258 ff., en diens artikel *Pericopen* in Herzogs *Real-encyklopaedie*.
2) Ranke, a. a. o. s. 135 ff.
3) Ranke, a. a. o. s. 155.
4) »Evangelium intellegere, seu lectiones libri comitis." *Capitul.* van 802, bij Pertz, III, p. 107.

gedragen werden, de lectuur voor de leeken geheel, en voor hen zelven misschien gedeeltelijk onvruchtbaar maakte.

De prediking des woords [1], die in de oudere kerk onder den invloed van geestrijke homileten groote belangstelling inboezemde, maar in later dagen meer en meer veronachtzaamd werd, sinds de cultus den geloovigen meer eene Gode onmiddellijk toegebragte dienst, dan een middel tot uitdrukking en opwekking van den godsdienstigen zin scheen te zijn, moest onder de pas bekeerde volken noodzakelijk in nieuwe eere komen. Waar de evangeliebodeu gemeenten gesticht hadden, mogt men niet nalaten de neophyten op zon- en feestdagen voortdurend te onderrigten, opdat zij in hunne belijdenis gesterkt wierden. Van Amandus weten wij, dat hij in zijn bisdom Maastricht een ijverig prediker was, en dat niet alleen voor de heidenen, maar ook voor de bekeerden en inzonderheid voor zijne geestelijken [2]. Van Eligius, wiens bundel sermoenen wij straks bespreken, is ons hetzelfde bekend. Willebrord preêkte ijverig gedurende zijne visitatie-reizen, en waar hij kerken stichtte, plaatste hij priesters, opdat zij „zijne medearbeiders in het woord Gods" zouden zijn, die op zon- en feestdagen aan de vergaderde schaar „de regelen der christelijke godsdienst" voorstelden [3]. Bonifacius' sermoenen, voor pas bekeerden gesteld, hebben ons reeds menige dienst gedaan en wij leeren ze aanstonds nader kennen. Ludger preêkte nog op den laatsten zondag zijns levens tweemalen in kerken van verschillende gemeenten [4], en zijn leermeester Gregorius wordt door hem ten hoogste geroemd als een verkon-

1) De geschiedenis der prediking en predikkunde, die voor de oudere tijden der kerk in Paniel een verdienstelijken bewerker vond, is voor de middeneeuwen nog weinig bearbeid. Eene ruwe verzameling van aanteekeningen werd geleverd door Lentz, *Gesch. der christl. homiletik*, Braunschweig 1839, 2 TT. in 8⁰. Bij Wiarda, *Huibert Duifhuis, de predik. van st. Jacob*, Amst. 1858, vindt men belangrijke mededeelingen aangaande de homiletiek der laatste middeneeuwen, en zoo ook bij Kerker, *Die predigt in der letzten zeit des mittelalters* (*Theol. quartalschr*. van Hefele, 1861, s. 373 ff.). Het tijdvak, waarmede wij hier te doen hebben, is het minst behandeld.

2) Baudem. *Vita S. Amandi*, Ghesq. IV, p. 253.

3) Alcuini *Vita S. Willibr*. Mabill. *Sec.* III, 1, p. 567.

4) Altfrid. *Vita S. Liudg*. Pertz, II, p. 414.

diger der christelijke waarheid, die diepen indruk maakte op zijne hoorders[1]. In de negende en tiende eeuw ontmoeten wij onder onze bisschoppen van Utrecht mannen, wier ijver en talent voor het predikambt wordt geprezen, Theodard en Hamokar[2], Frederik en aan diens zijde den kanonik Odulfus[3], en Radboud, aan wiens homiliën wij straks onze aandacht zullen schenken.

Blijkt uit het medegedeelde, dat onze geloofspredikers en sommige onzer oudste kerkvoogden de verkondiging des woords bij de openbare godsdienst op prijs wisten te stellen, wij mogen niet voorbijzien, dat genoemde mannen de uitstekendste hunner tijden waren, en dat hun ijver voor de goede zaak geenszins een waarborg is, dat deze ook bij al de parochie-geestelijken bestond. In hoe verre laatstvermelden over het geheel voor de gewigtige taak lust en bekwaamheid hadden, blijkt niet, maar als wij opmerken wat Karel de groote gedaan heeft, om de geestelijken van zijn gebied tot hare vervulling te verpligten en eenigermate in staat te stellen, dan mogen wij van den algemeenen toestand der evangelieprediking in onze toenmalige kerk geenszins groote gedachten koesteren.

In een capitulare van omstreeks het jaar 769 gebood Karel aan de gansche christenheid onder zijn gebied, dat onbekwame priesters, die onwillig waren zich te oefenen, zonder twijfel afgezet moesten worden en hunne kerken verliezen, „naardien zij, die de wet des Heeren niet kennen, haar aan anderen niet prediken kunnen[4]". In een ander van 801 beval hij, „dat ieder priester op alle zon- en feestdagen het evangelie van Christus zou verkondigen[5]", en dat allen daarenboven hunnen parochianen het symbolum en „pater noster" zouden leeren, hun liefde voor de godsdienst inprenten en kennis van „de eeredienst der christenheid[5]". In latere wetten werden dergelijke voorschriften

---

1) *Vita S. Greg.* Mabill. *Sæc.* III, 2, p. 299 s.
2) Boven, bl. 257.
3) Boven, bl. 373 v.
4) Pertz, III, p. 34.
5) Pertz, III, p. 87.

herhaald[1]. Het meest gewigtig echter is des keizers capitulare van het jaar 789. In dit stuk herinnert hij den bisschoppen hunne verpligting, toe te zien dat de priesters „regt en eerlijk" preêken, geene nieuwe of onkerkelijke dingen (nova vel non canonica), maar volgens de heilige schriften, en dat zij zelven daarin het voorbeeld moeten geven. En dan geeft de keizer op, wat de inhoud eener goede prediking is. Zij moet allen leeren te gelooven, „dat Vader, Zoon en h. Geest één almagtig, eeuwig, onzigtbaar God is, die den hemel en de aarde geschapen heeft", en dat er „ééne godheid, substantie en majesteit in de drie personen is". Verder moet de incarnatie des Zoons door den h. Geest uit de maagd Maria worden gepredikt, en „hoe de Zoon, die tot behoud des menschdoms geleden heeft, begraven, verrezen en ten hemel gevaren is, eenmaal zal wederkomen om alle menschen naar hunne eigene verdiensten te oordeelen, wanneer de boozen wegens hunne misdaden met den duivel in het eeuwige vuur zullen geworpen worden, en de regtvaardigen met Christus en zijne heilige engelen ingaan in het eeuwige leven". Nog moet men leeren van „de opstanding der dooden, opdat men wete en geloove, dat de zaligen en rampzaligen in dezelfde ligchamen [die zij op aarde omdroegen] het loon hunner verdiensten zullen ontvangen". Van de prediking des geloofs wendt de keizer den blik op die der zedeleer: zij moet den gemeenteleden leeren, welke de zonden zijn, „waarvoor men ter helle vaart", namelijk „de openbare werken des vleesches, waarvan de apostel spreekt, hoererij, onreinheid, afgoderij, gifmenging, toorn, moord, dronkenschap" enz.; maar „bovenal heeft men hen te onderrigten van de liefde tot God en den naaste, van geloof en hope, van nederigheid, geduld, kuischheid, zachtmoedigheid, barmhartigheid, en van aalmoezen, van biecht der zonden, en van vergevensgezindheid volgens het gebed des Heeren". Op het slot bidt Karel „vrede toe aan allen, die [deze dingen] prediken, en genade aan die [ze] volbrengen[2]".

1) Pertz, III, p. 106, 162.
2) Bij Pertz, III, p. 66 s.

Zien wij uit het medegedeelde, dat Karel niet weinig hechtte aan eene vlijtige verkondiging der godsdienstleer voor het volk, en dat zijn ideaal van de christelijke preek gansch niet gering was, van de andere zijde leert ons het verschijnsel, dat de keizer dergelijke, tot in bijzonderheden afdalende voorschriften voor zijne bisschoppen en priesters noodzakelijk achtte, hoe hij zich aangaande hunne bekwaamheden en liefde voor de zaak minstens zeer onzeker gevoelde. Dat dit laatste werkelijk het geval was, blijkt ook uit 's vorsten poging, om zijnen geestelijken in de vervulling hunner verpligting zoo veel mogelijk te hulp te komen. Hij liet toch door Paulus Diaconus zijn bekend homiliarium samenstellen, dat hij straks met een aanbevelend schrijven door alle deelen van zijn gebied verspreidde. Dit homiliarium was eene bloemlezing uit den rijken voorraad van sermoenen, die men van de voorgeslachten had geërfd. Zij bestond uit ongeveer honderd acht en twintig homiliën „de tempore" en acht en veertig „de sanctis", zoodat zij in twee deelen vervat was, waarvan het eerste leerredenen voor de zon- en feestdagen, het tweede leerredenen voor de heiligendagen inhield [1].

Wat de keizer intusschen met zijn homiliarium bedoelde, is niet volkomen duidelijk. Uit zijn circulair-schrijven, waarmede hij het verzond [2], moet men opmaken, dat het vooral ten behoeve der geestelijken zelven was zamengesteld, opdat zij het bij hunne nachtdiensten [3] in het koor gebruikten, in plaats van andere stukken (lectiones), waarvan het gebleken was, dat zij minder gepast waren. Van het voorlezen dezer homiliën voor de gemeente wordt met geen woord gesproken, en evenmin van der geestelijken verpligting om ze in de landtaal over te zetten. Toch heeft zoowel het een als het ander plaats gehad. Priesters, die onbekwaam waren eigene geestesvruchten te leveren,

1) Zie Lentz, a. a. o. I, s. 214, die eenige oude drukken van het werk vermeldt; vgl. Hain, *Repertor. bibliograph.* II, 1, p. 80 ss. en Holtrop, *Catal. libror. saeculo decimo quinto impress.* p. 358.

2) Zie het stuk bij Pertz, III, p. 45.

3) „Ad nocturnale officium."

moesten er ligt toe komen, de sermoenen, die zij bij het houden hunner getijden lasen, ook van den predikstoel aan het volk voor te dragen. Dat velen er geen bezwaar in vonden, ze eenvoudig in het latijn af te lezen, valt niet te betwijfelen en laat zich begrijpen, daar het latijn bij de gansche liturgie werd gebruikt. Maar menschen van gezond verstand, die de bedoelingen van het onderwijs des volks door de prediking eenigermate begrepen, konden daarmede geen vrede hebben. In het jaar 813 werden op Karels last in het frankische rijk vijf synoden gehouden, die allen dezelfde reformatorische oogmerken hadden, en wier besluiten op een rijksdag te Aken, in September van genoemd jaar, in twee capitulariën overgingen [1]. In een van die capitulariën werdt den priesteren bevolen zóó te prediken, „dat de menigte zal kunnen begrijpen", wat men haar voordraagt [2]. Wat daarmede gemeend is, wordt duidelijk, als men ziet op de kanonen der kerkvergadering van Rheims en Tours, twee der vijf vermelde synoden, waaraan het voorschrift ontleend werd. Die kanonen willen, dat de bisschoppen „eene goede homiliënverzameling zullen hebben en de homiliën duidelijk in de landtaal, de romaansche of duitsche (in rusticam Romanam linguam aut Theotiscam) overzetten, opdat allen ze mogen verstaan [3]". Wanneer wij nu opmerken, dat het concilie van Mentz, in 847 onder Rhabanus Maurus op bevel van koning Lodewijk gehouden, eene vergadering voor gansch Duitschland van het grootste gewigt [4], de bepalingen van Rheims en Tours nog letterlijk herhaalde [5], dan durven wij daaruit besluiten, dat bij onze vaderen, evenzeer als elders, ook onbekwame of trage of bevooroordeelde priesters werden gevonden, die zich vergenoegden met het aflezen der

1) Zie Hefele, *Conciliengesch.* III, s. 705 ff. De beide *capitular.* bij Pertz, III, p. 187 ss.

2) »De officio praedicationis, ut juxta quod intellegere vulgus possit, assidue fiat." Pertz, p. 190.

3) *Concil. Rhem.* c. 14, 15, Mansi, XIV, p. 76; *concil. Turon.* c. 17, Mansi, p. 87; vgl. Hefele, s. 707, 711.

4) Zie Hefele, a. a. o. IV, s. 118.

5) *Conc. Mogunt.* c. 1, bij Hartzheim, II, p. 154.

onvertaalde homiliën van Augustinus, Leo, Beda en andere kerkvaders, die ze in het homiliarium vonden, terwijl meer wakkere mannen zich beijverden die stukken in de landtaal voor te dragen, of ze als homiletisch repertorium gebruikten, waaruit zij met meer of minder zelfstandigheid stoffen verzamelden voor eigene sermoenen.

Aan proeven van dien kanselarbeid, door sommige onzer geloofspredikers en bisschoppen geleverd, zijn wij niet rijk; maar zij ontbreken niet geheel. Wij bezitten een bundel sermoenen van Eligius, een anderen van Bonifacius, en twee of drie homiliën van onzen Radboud. Wij achten het ons een aangenamen pligt, den lezer, tot nadere kennismaking met de predikwijze van dit tijdvak, aangaande deze stukken eenige mededeeling te doen.

De sermoenen van Eligius [1], zestien in getal, wier echtheid tegen hare bestrijders, na Smetius [2] door een onzer landgenooten [3] op voldoende wijze verdedigd is, werden door den prediker in de kathedraalkerk van Noyon gehouden, nadat hij den bisschopsteel aldaar in bezit had genomen. Allen waren bestemd, niet voor kloosterlingen, gelijk sommigen [4] ten onregte beweerd hebben, maar vóór eene gemengde schaar van geestelijken en leeken, waarom zij, ofschoon in het latijn tot ons gekomen en daarin welligt oorspronkelijk opgesteld, in de landtaal, gelijk zulks uit enkele uitdrukkingen duidelijk blijkt [5], uitgesproken

1) Men vindt ze in *Max. bibl. patrum*, ed. Lugd. 1677, XII, p. 300 ss.
2) Bij Ghesq. *Acta ss. Belg.* III, p. 311 ss.
3) Du Marchie Sarvaas, *Disquis. de vita et script. Eligii*, Amst. 1859, p. 55 ss.
4) Royaards, *Invoer*. bl. 334, en een recensent in de *Vaderl. Letteroef.* 1842, bl. 672.
5) *Homil.* 6, l. l. p. 307, vangt dus aan: »quia, fratres mei, de his estis, sicut ait apostolus, quibus lac opus sit, non solidus cibus, ideo rustico sermone vos alloquimur." Het begin van *Homil.* 10, p. 313, is nog naïver: »boni homines, quia vestram fraternitatem aliter necesse est alloqui quam consacerdotes et cooperatores nostros, quibus datum est nosse mysteria regni coelorum, ideo ad vos simplici et rusticano utentes eloquio convertamur." Aan deze homilie gingen waarschijnlijk andere leeringen in het latijn vooraf, welke uitsluitend de priesters betroffen, die op coena Domini voor den bisschop kwamen om het chrisma te halen. Vgl. boven, bl. 334. Over den term »lingua rustica" leze men Bähr, *Gesch. der röm. litterat.* I, s. 12, en supplement-band III, s. 62, en Du Marchie Sarvaas, l. l. p. 92 s.

werden. De twee eerste zijn feestredenen voor kersdag en Maria-reiniging, de derde eene preek voor de groote vasten (quadragesima), de overige waarschijnlijk allen voor witten donderdag (coena Domini). Al deze stukken, hoezeer van verschillende lengte, zijn korte opstellen in den vorm der patristische homiliën, waarvan Augustinus, Caesarius van Arles, Petrus Chrysologus en anderen het voorbeeld hadden gegeven, en sommige, b. v. de zesde, zijn waarschijnlijk niet meer dan schetsen, die door den prediker bij de voordragt breeder uitgewerkt, of door eenigen hoorder als uittreksel neêrgeschreven werden. Doorgaans hebben zij eene korte inleiding, en aan het slot eene doxologie. De inhoud is niet altijd oorspronkelijk. Eligius was een ijverig lezer van de kerkvaders; zijn geheugen wordt door zijn biograaf als voortreffelijk beschreven[1]; geen wonder, dat men hier woorden van Leo den groote, Gregorius den groote en anderen weêrvindt. Proeven van exegese, vooral allegorische verklaringen komen nu en dan voor, maar wel geslaagd mogen zij niet heeten, gelijk men dat van den ex-goudsmid der zevende eeuw, die ook als bisschop zijn leven vooral aan staats- en kerkzaken bleef wijden, niet anders verwachten zal. Dogmatische leeringen, vrij krasse uitspraken aangaande de transsubstantiatie en het vagevuur[2], en dergelijke, ontbreken niet, maar veel menigvuldiger zijn de zedekundige. De laatstvermelde maken inderdaad het hoofdbestanddeel en het sieraad dezer homiliën uit, aanprijzingen van de liefde tot God en den naaste, vermaningen tot vergevensgezindheid, ootmoed voor God en nederigheid voor de menschen. Toch heerscht in den bundel zekere eentoonigheid, die het gevolg is van de bestemming der meeste, om op witten donderdag uitgesproken te worden, wanneer Eligius zijne boetelingen in de kerkgemeenschap moest herstellen, waarom dan ook het slot doorgaans over de reconciliatie loopt.

---

1) Audoen. *Vita S. Elig.* Ghesq. III, p. 201.

2) Zie *Homil.* 8, 15, p. 309, 311, 319. Men heeft die uitspraken aangaande de transsubstantiatie en het vagevuur ten onregte aangevoerd als bewijzen van de onechtheid dezer homiliën. Wat Eligius leerde, had Gregorius I reeds vóór hem uitgesproken.

Veel belangrijker dan de homiliën van Eligius zijn voor ons Nederlanders die van Bonifacius. Eerstvermelde toch zijn ver van ons vaderland gehouden en voor eene gemeente, die reeds lang met het heidendom gebroken had; laatstvermelde zijn, zooal niet op onzen bodem, dan toch in Duitschland gesteld voor eerst onlangs gekerstenden, wier toestanden met die onzer voorgeslachten overeenkwamen, en door een apostel, wiens voorbeeld zonder twijfel op onze predikers gedurende dit tijdvak invloed heeft geoefend.

De sermoenen van Bonifacius, die in een handschrift van de negende eeuw bewaard en daaruit door Martene en Durand in het licht gezonden werden [1], zijn door eene nieuwe uitgave [2] en door eene nederlandsche vertaling van onze dagen [3] tamelijk bekend geworden, zoodat wij er niet lang bij hebben stil te staan. Met uitzondering van het eerste stuk [4], dat de schets eener breedere uiteenzetting van de geloofsartikelen voor geestelijken kan wezen, schijnen allen voor gemengde vergaderingen bestemd geweest te zijn, daar het woord nu eens aan de klerken gerigt is, dan aan mannen en vrouwen, jongen en ouden. Aller karakter is hoogst eenvoudig en over het geheel meer dat van eene vaderlijke onderwijzing aan weinig ontwikkelden, dan van de gewone kerkrede dier dagen, ofschoon sommige een enkel woord tot inleiding en vele aan het einde eene doxologie hebben. Allegorische en typologische uitwijdingen komen hier niet voor. Twee van de vijftien zijn feestredenen, eene voor kerstdag [5], die om den liefelijken verhaaltrant merkwaardig is, de andere voor paschen [6], die de geschiedenis van de eerste zonde als oorzaak van den dood herinnert, om de beteekenis van 's Heeren verrijzenis

1) *Collect. ampl.* IX, p. 186 ss. Haenel, *Catal. libr. manuscript.* p. 675, vermeldt een HS. van St. Galle met »dicta Bonifacii."
2) Giles, *Opera Bonif.* II, p. 57 ss.
3) Door Diest Lorgion, *Bonifac.* bl. 78 vv.
4) *Sermo* 1, *de fide recta*, Giles, p. 57 s.
5) *Sermo* 2, *de origine humanae conditionis*, Giles, p. 59 ss. Misschien is ook *Sermo* 10, *de incarnatione filii Dei et humani generis reparatione*, Giles, p. 89 s. voor het kerstfeest bestemd.
6) *Sermo* 14, *in die solemnitatis paschalis*, Giles, p. 102 ss.

te beter in het licht te stellen. De overigen behandelen veelal zedekundige onderwerpen, die voor pas gedoopte christenen, in het midden van heidensche landgenooten levende, meerendeels hoogst gewigtig moesten zijn: de werken des geloofs en der liefde, de hoofdzonden, de hoofdgeboden des christendoms, de vasten en de redenen waarom zij te houden zijn, de verpligtingen, die de doopelingen bij de afzwering op zich namen, enz. De toon is doorgaans edel en de geest meestal zuiver evangeliesch, ofschoon hier en daar eenige uitdrukkingen voorkomen, die aan het toen alom verbreide pelagianisme doen denken. De gansche bundel is rijk aan kernspreuken en gedachten, welke leeren, dat de man, die deze redenen voor zijne neophyten bestemde, volkomen in staat was, ook opgewassenen in het geloof een voortreffelijk geestesvoedsel te bereiden.

De homiliën van bisschop Radboud, welke tot ons gekomen zijn, zijn allen vóor heiligendagen bestemd. Eene van de drie viert de deugden van Lebuinus [1], den apostel van Overijssel, eene andere die van Amalberg [2], eene jonkvrouw van hoogen huize, die in de dagen van Karel den groote aan de Schelde woonde en beroemd werd om hare liefde voor den maagdelijken staat; eene derde is aan Suidbert [3], den medgezel van Willebrord, gewijd. Meesterstukken van welsprekendheid mogen zij niet heeten, ofschoon het sermoen over Amalberg met warmte gesteld is en zich wel laat lezen, wat van dat over Suidbert niet gezegd kan worden. Het laatstvermelde stuk is inderdaad zóó nuchter van inhoud en zóó prozaïesch van dictie, dat wij er aan twijfelen, of het een opstel van den dichterlijken, niet

---

1) *Sermo de S. Lebuino*, bij Surius, *ad d.* 12 *Novembr.* p. 282 s.

2) *Tomellus domni Radboudi s. eccles. Traiect. episc., de vita et meritis paradoxae virginis Amalbergae*, bij Mabill. *Sæc.* III, 2, p. 218 s. en de Bolland. *ad d.* 10 *Jul.* p. 88 s.

3) *Sermo de S. Suidberto*, bij de Bolland. *ad d.* 1 *Mart.* p. 84 ss.; Mabill. *Sæc.* III, 1, p. 239 s.; Ghesq. *Acta ss. Belg.* VI, p. 192 ss. In een HS. der elfde ceuw, dat te Gent bewaard wordt, vindt men een afschrift van dit sermoen en ook van Radbouds *Carmen de S. Suidberto* (zie boven, bl. 370). Het carmen bevat geïnterlinieerde glossen. Zie de St. Genois, *Catal. des manuscr. de la bibl. de Gand*, p. 378.

zelden hoogdravenden Radbond kan zijn, en in dien twijfel worden wij versterkt, als wij letten op den aanhef, waarin Suidbert „onze patroon" wordt geheeten, eene uitdrukking, welke wij in den mond des bisschops van Utrecht, die St. Maarten als beschermheilige zijner kerk vereerde, niet weten te verklaren. De vorm der drie sermoenen is dezelfde: eene inleiding gaat voorop; dan volgen eenige biografische berigten aangaande de heiligen; aanprijzingen van en ontboezemingen over hunne deugden maken het slot uit. De homilie over Amalberg vangt aan met de schoone opmerking, dat de gedachtenis der afgestorven heiligen, wanneer zij ter eere Gods wordt gevierd, den levenden een middel is ter opstanding uit den doed der zonden [1]. Daar de drie stukken gezamenlijk bestemd waren, om bij de koordienst der kanoniken afgelezen te worden, waarbij de gemeente niet tegenwoordig was, stellen zij ons nåauwelijks in staat te beoordeelen, welke gaven onze bisschop als volksprediker heeft bezeten.

In de leer aangaande het wezen en getal der sacramenten was de kerk van dit tijdvak nog tot geenerlei zekerheid gekomen [2]. Bij Pseudo-Dionysius Areopagita [3], wiens schriften, door Joh. Scotus Erigena in het latijn vertolkt, in het westen nu begonnen gelezen te worden, is spraak van zes sacramenten; maar Rhabanus Maurus [4], de vriend van onzen bisschop Frederik, leerde even als anderen, dat er vier waren, waarbij zij aan doop en vormsel en, zonderling genoeg, ook aan de beide avondmaalselementen, „het ligchaam en bloed" des Heeren, dachten. Wat onze vaderen over de zaak oordeelden, is ons onbekend, maar er is volstrekt geen grond om aan te nemen, dat zij in dit opzigt hunnen tijd-

1) »Quotiescunque, dilectissimi fratres, sanctorum Dei memoriam ad laudem et gloriam nominis ipsius agimus, toties a peccatorum nostrorum sepulcris resurgimus." Bij Mabill. l. l.

2) Vgl. Hahn, *Die lehre von den sacramenten*, Bresl. 1864, s. 87 ff. Het boek komt mij eerst gedurende de correctie van dit blad ter hand; het schijnt belangrijk te wezen.

3) *Hierarch. coelest.* c. 2 ss. Vgl. Meier, *Lehrb. der dogmengesch.*, Giess. 1854, s. 242 ff.

4) *De instit. cler.* I, c. 24, 31, bij Hittorp, p. 320, 324.

genooten eenigzins vooruit waren. Waarschijnlijk was ook bij hen het getal der sacramenten nog zwevende, terwijl zij van de andere zijde met Rhabanus vermoedelijk van hunne magische werking overtuigd waren.

Het catechumenaat, dat in de oudere kerk als voorbereiding tot den doop eene merkwaardige ontwikkeling had ondergaan [1], maar na de algemeene invoering van den kinderdoop in verval gekomen was, moest in dit tijdvak ook onder onze vaderen, bij wie nu de doop der bejaarden natuurlijk gewoon was, weder eenigermate herleven. Aan de onderdompeling immers moest noodzakelijk eenige belijdenis voorafgaan, en aan die belijdenis eenig onderwijs, hoe oppervlakkig ook. Het schijnt echter, dat dit vernieuwde catechumenaat in de verte niet geweest is, wat het vroegere was; althans van eene drie- of viervoudige classificatie der catechumenen, die men oudtijds in acht nam en Rhabanus Maurus nog in herinnering bragt [2], vindt men in onze bronnen geen gewag gemaakt. Dit alleen blijkt, dat onze geloofspredikers hunne kweekelingen voor de kerk eenigen tijd onderwezen, en dat die tijd niet zelden zeer kort was. Wilfried van York, gelijk wij gezien hebben, toefde slechts een wintersaizoen aan het hof van koning Adgil, en echter doopte hij, volgens zijn biograaf, duizenden [3]. Willebrord zagen wij een dertigtal knapen uit Deenemarken herwaarts voeren, en eer de reis nog voleindigd was, waren allen door den apostel „onderwezen en gedoopt [4]". Op dien zelfden togt toefde hij „eenige dagen" op Helgoland, en toch doopte hij er een drietal bekeerlingen in de bron van Fosite [5]. In het algemeen schijnen de zendelingen, gelijk de apostelen der eerste eeuw, het op eene zooveel mogelijk snelle uitbreiding en vestiging der kerk toegelegd te hebben, zoodat zij, ook na zeer geringe voorbereiding, tot de plegtigheid overgingen, terwijl zij een nader

1) *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 40 vv.
2) L. l. c. 26, Hittorp, p. 321.
3) Zie boven, bl. 87.
4) Zie boven, bl. 112.
5) Zie boven, bl. 232.

onderrigt aangaande den inhoud des geloofs en de verpligtingen der gedoopten aan de toekomst overlieten. In later tijden evenwel, toen de kerstening des lands grootendeels haar beslag had, en een Frederik b. v. zijne catechumenen te Utrecht[1], en andere geestelijken hunne leerlingen in elders gevestigde gemeenten onderrigtten, kan de zaak eenige wijziging ondergaan hebben.

Karel de groote beval in zijn reeds meermalen vermeld capitulare van 802[2], dat de bisschoppen in zijn rijk alom acht zouden hebben op hunne priesters, „hoe zij hunne catechumenen in het christelijk geloof onderwezen". Wat tot dat onderwijs behoorde, werd door den keizer niet aangeduid, en klare berigten dienaangaande zijn van elders niet tot ons gekomen[3]. Daar wij echter weten, dat de catechese niet zoozeer eene algemeene godsdienstige vorming der leerlingen beoogde, als wel eene regtstreeksche voorbereiding tot het ondergaan van den doop, en dat deze plegtigheid niet bediend mogt worden dan aan hen, die door de abrenuntiatie zich van de dienst der zonde en des heidendoms losverklaard en door het uitspreken van het symbolum[4] hun geloof beleden hadden, ligt de veronderstelling voor de hand, dat beiden, de abrenuntiatie en het symbolum, òf het apostelische òf het athanasiaansche[5], de hoofdvoorwerpen van het gansche onderwijs waren. Voor de abrenuntiatie, die sinds overoude tijden in de kerk gebruikelijk was[6], werd door de synode van

1) Zie boven, bl. 259.
2) Pertz, III, p. 106.
3) Rhabanus Maurus heeft (l. l. c. 26, 27, bij Hittorp, p. 321) een en ander *de catechumenis* en *de catechizandi ordine* medegedeeld, maar het is niet altijd duidelijk, of hij de zeden der oudere kerk dan wel die van zijn eigen tijd beschrijft.
4) In Bonifacius' dagen waren er soms priesters, die doopten »absque interrogatione symboli;" paus Gregorius noemde ze »adulteros et indignos presbyteros." Bonif. *Epist.* 25, Giles, p. 64.
5) Het symbolum apostol. en athanasian. genoten in dit tijdperk, gelijk later, dezelfde achting. Karel de gr. wilde, dat de klerken beiden kenden. Zie *capit.* van 802, bij Pertz, III, p. 107.
6) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 292.

Lestines onder Bonifacius eene duitsche formule gesteld [1], die waarschijnlijk ook in ons vaderland is gebezigd. Zij bestaat in, eene afzwering van den duivel, des duivels aanhang en werken, en van Donar, Wodan en Saxnote [2] en „al hunne gezellen." Ook van het apostolische en athanasiaansche symbolum komen duitsche overzettingen van dit tijdvak voor [3], en wij kunnen er ons van verzekerd houden, dat dergelijke vertalingen onzen vaderen niet ontbroken hebben. Verklaringen van den inhoud der symbolen, in den trant van die, welke Bonifacius in zijne sermoenen en anderen in andere opstellen leverden [4], konden weinig geoefenden priesters bij het onderwijs tot hulpmiddelen strekken.

Bij het naderen van den doopdag werden de catechumenen in welgeordende gemeenten een- en andermaal aan het „scrutinium" onderworpen, een onderzoek naar hunne kennis van het symbolum, de abrenuntiatie en wat zij verder geleerd mogten hebben. Karel de groote wilde aan dit gebruik der oudere kerk de hand gehouden hebben [5]. Bij de doopbediening zelve werd de abrenuntiatie en het symbolum aan de catechumenen afgevraagd [6], waarna al de ceremoniën plaats hadden, waarmede de doop reeds sedert eeuwen overladen was, de aanblazing, het teekenen des kruises, toediening van zout, exorcis-

---

1) Zie het stuk bij Giles, *Oper. Bonif.* II, p. 16, beter bij Pertz, III, p. 19, en vele anderen.

2) Saxnote schijnt de krijgsgod der Saxen geweest te zijn. Mannhardt, *Götterw. der deutschen völker*, 1, s. 264.

3) Men vindt ze bij Massmann, *Abschwörungsform.* Quedlinb. 1839, en daaruit bij Rettberg., II, s. 811 f. en elders. Vgl. Visscher, *Bekn. gesch.* I, bl. 9 v.

4) Bonif. *Sermo* 1, *de fide recta*, Giles, II, p. 57 s. In het aan Alcuinus toegeschreven *Liber de div. offic. c.* 41, ed. Migne, II, p. 1273 s. vindt men eene korte uitlegging van het symb. apost. Dergelijke opstellen werden later zeer vermenigvuldigd.

5) Zie zijne *encyclica* van 811, bij Pertz, III, p. 171; vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* I, 1, s. 44, 52.

6) Zie de formule op de boven, n. 1, aangeh. pll. en vgl. Rhab. Maurus, l. l. bij Hittorp, p. 321.

men ' enz., formaliteiten die oorspronkelijk eene schoone beteekenis hadden, maar door de onbeschaafde Friesen kwalijk begrepen konden worden en bij den kinderdoop — ook daarbij werden zij niet vergeten — een ijdel vertoon moesten zijn, dat enkel geschikt was om het sacrament in het oog van zinnelijke menschen een geheimzinnig en tooverachtig voorkomen te geven. Toen de geestelijken van het karolingische tijdvak in het onderhouden van al deze ceremoniën niet altijd naauwgezet waren, werd het hun bij herhaling ingescherpt, „de roomsche zede" te dien aanzien trouw in acht te nemen [2].

De voltrekking van den doop geschiedde, onder het uitspreken der gewone formule [3]: „ik doop u in den naam des Vaders" enz., door de onderdompeling. Wanneer de formule somtijds niet naar de letter uitgebragt was, ontstond daaruit twijfel aangaande de kracht van het sacrament. Toen zeker priester in Beijeren, uit onkunde, de latijnsche woorden schromelijk verminkt had [4], meende Bonifacius de door dezen mensch gedoopten te moeten herdoopen. Paus Zacharias ontving berigt van het feit en schreef, dat de apostel dit niet had moeten doen, tenzij hij bewijs had gehad, dat de onkundige man ook een moedwillige ketter was. In een ander schrijven echter berigtte Zacharias, dat de doop van onwaarde was, zoo „de aanroeping der triniteit" verzuimd was [5]. Inderdaad dacht men dan ook al de kracht des sacraments in deze formule gelegen, en vandaar dat men den nooddoop, door leeken voltrokken,

---

1) Zie de *encyclica* van Karel den groote van 811, bij Pertz, III, p. 171; Rhab. Maur. l. l. en Alcuinus, *De baptismi cæremoniis*, ed. Migne, II, p. 614. Vgl. *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 291 vv.

2) Zie *capitul.* van 789, Pertz, III, p. 68, en Karels *encycl.* van 811, ibid. p. 171. Ook het concilie van Mentz van 813 schreef het doopen »secundum ordinem Romanum" voor. Hartzh. *Concil. Germ.* I, p. 406.

3) Zoo schreef ook eene luiksche synode in 710 voor. Hartzh. I, p. 32. Wanneer de priester twijfelde, of de doopeling reeds vroeger gedoopt was geworden, zeide hij: »si nondum es baptizatus, baptizo te," cet. Zie *Statut. Bonif.* 27, Giles, p. 24.

4) Die priester had gezegd: »baptizo te in nomine patria et filia et spiritus sancti." Bonif. *Epist.* 56, Giles, p. 120.

5) Bonif. *Epist.* 71, Giles, p. 168.

ook toen, even als in de oudere kerk, volkomen geldig achtte, zoo de heilige woorden maar behoorlijk uitgesproken waren. Toen Ludger, gelijk wij vroeger gezien hebben, door de vervolging genoodzaakt werd zich van het veld der evangelizatie in de omstreken van Dokkum terug te trekken, gelastte hij zijn bekeerling Bernlef, tijdens zijn afwezen den doop te bedienen aan kleine kinderen, die in stervensnood zouden verkeeren. Bernlef zou het water „in den naam des Heeren zegenen", en bij de onderdompeling of besprenging eenvoudig de heilige drievuldigheid aanroepen.[1] Werd het aan den zanger overgelaten, òf de onderdompeling òf de besprenging toe te passen, dit geschiedde met het oog op den zwakken staat der kleinen. Gezonde kinderen toch werden, even als de volwassenen, aan eene drievoudige onderdompeling[2] onderworpen, waarom ook de staande doopfonten, lang nadat de kinderdoop onder onze voorgeslachten de eenige was geworden, steeds ruim waren, zoodat zij eene vrij aanzienlijke mate waters konden bevatten. Wanneer de plegtigheid voltrokken was, werd den gedoopten volgens oud gebruik een wit kleed aangedaan en eenig chrisma op hun hoofd gegoten[3], eene zalving die wel te onderscheiden is van het vormsel, dat hun bij latere gelegenheid door den bisschop werd toegediend en de bekrachtiging des sacraments werd geacht[4].

Paschen en pinksteren waren sedert vroeger eeuwen de wettige dooptijden der kerk[5], die evenwel niet altijd in acht genomen werden. In Duitschland, en welligt ook in ons vaderland, veroorloofden geestelijken en leeken zich te dezen aanzien eenige vrijheden: men doopte namelijk ook op kerstdag, epifaniën- en St. Jansdag[6], waardoor het geschieden kon, dat zich op het paasch- en

1) Altfr. *Vita Liudg.* Pertz, II, p. 412. Zie boven, bl. 180.
2) »Trina submersio." Zie b. v. Alcuinus, *De bapt. caerem.* l. l., en Walafr. Strabo, *De reb. eccles.* c. 26, ed Migne, II, p. 959.
3) Zie Alcuinus, l. l. en Karels *encyclica* van 811, l. l.
4) Over de oude symboliek van het gansche doop-ceremoniëel zie men mijne *Geschied. van het kerkel. leven*, II, bl. 291 vv.
5) Vgl. Matthies, *Baptismatis expos. hist.* Berol. 1831, p. 256 s.
6) Walafr. Strabo, *De reb. eccles.* c. 26, ed. Migne, II, p. 959.

pinksterfeest slechts weinige doopelingen voordeden, zoodat de liturgie dier dagen, welke op een zeer plegtstatigen doop van vele catechumenen aangelegd was, niet tot hare regten kon komen[1]. Vandaar dat paus Gregorius II ten tijde van Bonifacius op het onderhouden der genoemde termijnen in Duitschland aandrong[2], en Karel de groote en de synode van Mentz van 813 „de roomsche zede” poogden te handhaven[3]. Daar het kerkregt echter den doop aan zwakken en kranken op alle tijden veroorloofde, en velen voor hunne kinderen, waarschijnlijk reeds toen gelijk later, een vroegen doop wenschelijk achtten, moeten wij veronderstellen, dat deze pogingen slechts weinig gevolg hadden.

In de oudste kerk bestond geene algemeen verbreide avondmaalsliturgie[4]. De bisschoppen der gemeenten of dioecesen regelden den gang der plegtigheid naar eigen inzigten, maar natuurlijk onder inachtneming van zekere vormen, die met den aard der zaak schenen overeen te komen. Zoo ontstonden allengs vele liturgiën, waarschijnlijk meer dan wij weten. Naarmate echter in het westen de roomsche bisschop in aanzien won en zijne gemeente meer en meer een normatieven invloed op de europesche christenheid uitoefende, vooral in de landen der eerst onlangs gekerstende Germanen, werd ook de roomsche liturgie algemeener verbreid, waartoe de reeds vroeg aangenomen meening mag medegewerkt hebben, dat zij van apostolischen oorsprong, ja door Petrus zelven ingevoerd was[5]. Gregorius de groote, die zich alle belangen der eeredienst

1) Vgl. Rettberg, II, s. 784.

2) Bonif. *Epist.* 10, Giles, p. 36. Zie ook het *capitul.* van Gregorius II bij Hartzh. I., p. 36.

3) Zie Karels *capit.* van 803, Pertz, III, p. 125, en *Epist. de orat.* van 804, Pertz, III, p. 128, en *Concil. Mog.* c. 4, Hartzh. I, p. 406 s.

4) De geschiedenis der misliturgie heeft een geleerden bewerker gehad in Gräser, *Die römisch-katholische liturgie nach ihrer entstehung und ausbildung*, Halle, 1829. Bruikbare stoffen vindt men bij Brenner, *Geschichtl. darstellung der verrichtung der eucharistie*, Bamb. 1824.

5) Zie over de overlevering dienaangaande Walafr. Strabo, *De reb. eccl.* c. 22, ed. Migne, II, p. 944.

met zooveel ernst aantrok, schijnt de liturgie, welke men aan zijn beroemden voorganger Gelasius († 496) toeschreef, herzien te hebben. Zoo ontstond het sacramentarium van Gregorius, dat volgens verschillende recensiën tot ons kwam, waarvan het thans onmogelijk schijnt de echte te onderscheiden[1].

De gregoriaansche liturgie werd reeds tijdens het leven van haren auteur, vooral door zijne missionaren, buiten Rome verbreid, zonder dat de voortreffelijke man, die in vele opzigten waarlijk vrijzinnig was, dit zocht. Toen zijn zendeling Augustinus, op zijne reis naar Engeland, geruimen tijd onder de frankische christenen vertoefde, bemerkte deze met verbazing, dat de gebruiken der Franken bij de mis niet in alles met die van Rome overeen kwamen. Hij rigtte zich deswege tot den paus, en Gregorius antwoordde hem, dat hij zich aan de vormen van Rome niet zou binden. „Zoo hij, in welke kerk ook, iets vond dat den almagtigen God meer kon behagen, zou hij dat bij de Angelsaxen invoeren, naardien de dingen niet te waarderen zijn naar de plaatsen, waaraan zij eigen zijn, maar de plaatsen gewaardeerd moeten worden naar de dingen"[2]. De vermaning was waardig in praktijk gebragt te worden, maar noch Augustinus noch zijne eeuw waren bij magte haren zin op den regten prijs te stellen. De roomsche partij in Engeland sloot zich, gelijk wij weten, in alle kerkzaken slaafs aan het roomsche voorbeeld, en in het jaar 747 bepaalde de kerkvergadering van Cloveshove, dat de roomsche mis-ritus in de latijnsche taal in de gansche angelsaxische kerk gevolgd moest worden[3]. Intusschen was die ritus door Willebrord en zijne medeapostelen ongetwijfeld reeds bij onze vaderen ingevoerd. Bonifacius volgde zijne vormen zóó naauwgezet, dat hij, gelijk wij reeds zagen[4], de gedachte niet kon dragen, dat hij bij de gebeden van den miskanon

1) Gräser, a. a. o. s. 49; vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* IV, 3, s. 28 f.
2) Beda, *H. E.* I, c. 27, Giles, II, p. 108 s.
3) Gräser, a. a. o. s. 51; vgl. Hefele, *Conciliengesch.* III, s. 528.
4) Boven, bl. 401.

een enkel kruisteeken zou maken, waar het niet behoorde. Sedert verdrongen Pepijn en Karel de groote de gallikaansche liturgie uit Frankrijk, en nadat paus Hadrianus I den keizer een afschrift van het gregoriaansche sacramentarium had toegezonden, werd de verbreiding der roomsche liturgie alom in het duitsch-frankische rijk beproefd en allengs tot stand gebragt, ofschoon Karel en zijn vriend Alcuinus, waar zij het noodig achtten, eenige veranderingen in de formulieren durfden aanbrengen [1].

Waar men de eucharistie of avondmaalsakte, de centraal-handeling der mis, volgens de roomsche zede hield, werd, na het lezen der evangelie-les, door het koor het „offertorium" gezongen, terwijl de gemeenteleden hunne oblatiën of offergaven [2] uitreikten. Inmiddels werd over het altaar het corporale, een linnen doek, die 's Heilands grafkleed vertegenwoordigde, uitgespreid, waarop de heilige vaten, beker en schotel, werden geplaatst. Daarop las of liever zong de priester den miskanon, het avondmaalsformulier met zijne gebeden en dankzeggingen. Na het trisagion, dat de geestelijken gezamenlijk aanhieven, en waaraan de leeken deelnamen, als zij aan het vroeger besproken voorschrift van Karel den groote gehoorzaamden [3], volgde „de consecratie van het ligchaam en bloed des Heeren", die in „een krachtig gebed tot God" bestond. Na de consecratie moesten de communicanten elkander volgens oud gebruik [4] „den vredekus" geven, dat in dit tijdvak, gelijk later, wel niet altijd zal geschied zijn, en nu werden brood en beker aan hen toegereikt. Na de communie gaf de priester zijne „benedictie", en het „ite, missa est" van den diaken besloot de plegtigheid [5]. Van eene „elevatie" en „adoratie" van het misbrood onder klokgeklep enz., vormen die wij in het volgend tijdvak ontmoeten, was in deze eeuwen nog geen sprake.

1) Gräser, a. a. o.; vgl. Binterim, IV, 3, s. 43 f.
2) Zie boven, bl. 345.
3) Boven, bl. 400.
4) Vgl. Augusti, *HB. der christl. archæol.* II, s. 722, f.
5) Wij volgden in het bovenstaande de gedetailleerde berigten van Rhabanus Maurus, *De instit. cleric.* c. 33, bij Hittorp, p. 329.

Nog vóór den tijd, waarin het christendom tot onze vaderen gebragt werd, was door de gansche kerk het geloof verbreid, dat in de beide avondmaalselementen Christus' ligchaam en bloed tegenwoordig waren. De avondmaalshandeling was een offer geworden, waarbij de priester geacht werd onder de gestalte van gebroken brood en vergoten wijn het kruisoffer des Heeren feitelijk te herhalen tot vergeving van zonde voor levenden en dooden [1], en Eligius [2] en de overige geloofspredikers, die onder de Friesen optraden, hebben hun deze overtuiging voorzeker medegedeeld, ofschoon zij door het openbare gezag der kerk nog niet was bekrachtigd. Waar nu zulk eene voorstelling der zaak veld won, werd de mis inderdaad eene handeling van den priester, waarbij het volk, waarvoor geofferd werd, ook afwezend kon zijn, en waaraan het in allen gevalle door de communie niet ten allen tijde behoefde deel te nemen. En zoo begreep men het ook! In het karolingische tijdvak waren er geestelijken, die in vromen ijver, gelijk Bonifacius en Ludger, gaarne dagelijks mis lazen, en dit dan ook niet zelden in eenzaamheid deden. Wel werd dit bedrijf door het concilie van Mentz in 813 afgekeurd, maar niet omdat het met het wezen des avondmaals in zijn oorspronkelijk karakter in strijd was, neen, eenvoudig omdat het veroorzaakte, dat sommige deelen der liturgie niet tot hun regt konden komen. „Hoe", zeide men, „kan de priester zingen: de Heer zij met u (Dominus vobiscum), of omhoog de harten (sursum corda), als er niemand met hem is?" Daarom werd dan ook niet door de vergadering voorgeschreven, dat voortaan geen mis zou gevierd worden, tenzij er communicanten opkwamen, maar dat de leeken opgewekt zouden worden, ijverig „hunne oblatiën in te brengen en den vrede [den vredekus] te ontvangen", dat

---

1) Zie Rückert, *Das abendmahl*, Leipz. 1856, s. 494.

2) »Certe redemptor noster, consulens nostrae fragilitati, tradidit nobis hoc sacramentum, ut quia ipse iam non potest mori et nos quoditie peccamus, habeamus verum sacrificium, quo possimus expiari a peccatis nostris." *Homil.* 15, *Max. Bibl. patr.* ed. Lugd. XII, p. 319.

eene indirecte vermaning tot de communie in zich sloot [1]. Bonifacius vergenoegde zich met de leer, dat de geloovigen „van tijd tot tijd de gemeenschap van het ligchaam en bloed des Heeren zouden genieten" [2]; maar onze vaderen, wier gemeenten onder het bisdom Luik ressorteerden, ontvingen in 710 van eene toen gehoudene synode aldaar het voorschrift, dat alle leeken minstens eens in het jaar bij hunnen priester zouden biechten „en het ligchaam van Christus eten" [3]. Devote lieden deden het gewoonlijk meermalen in het jaar. Een capitulare van Karel den groote waarschuwt tegen eene zeldzame communie; het herinnert het woord des Heeren: „tenzij gij het vleesch van den Zoon des menschen eet en zijn bloed drinkt, hebt gij het leven niet in u", maar ook dat van den apostel: „die onwaardiglijk eet en drinkt, eet en drinkt zich een oordeel", en wekt daarom op tot zelfbeproeving, vasten en onthouding van „de werken des vleesches", gedurende eenige aan de communie voorafgaande dagen [4]. Die communiceren wilden, hadden te zorgen, dat zij vóór de plegtigheid de vasten niet braken [5].

De tijd, waarop men misse zong, was verschillend, maar die voor de hoogmis was door de gansche kerk „de derde ure", d. i. te negen ure vóór den middag [6]. De plaats, waar het mysterie voltrokken mogt worden, was voor onze reizende geloofspredikers natuurlijk onbepaald, maar het moest in hunne tenten, niet in de opene

---

1) *Concil. Mogunt.* c. 43, 44. »Nullus presbyter, ut nobis videtur, solus missam cantare valet recte. Quomodo enim dicet: Dominus vobiscum, vel sursum corda admonebit habere, et alia multa his similia, cum alius nemo cum eo sit? Oblationem quoque et pacem in ecclesia facere, iugiter admoneatur populus christianus, quia ipsa oblatio sibi et suis magnum remedium est animarum, et in ipsa pace vera unanimitas et concordia demonstratur." Hartzh. I, p. 412.

2) »Communionem corporis et sanguinis Domini per tempora sumite." *Sermo* 5, Giles, p. 73.

3) Bij Harzh. I, p. 32 s.

4) Bij Pertz III, p. 89, en Hartzh. I, p. 422.

5) Walafr. Strabo, *De reb. eccles.* c. 19, ed. Migne, II, p. 939.

6) Walafr. Strabo, l. l. p. 951; vgl. Rettberg, II, p. 786.

lucht geschieden [1]. In gevestigde gemeenten was het niet in private woningen, maar alleen in behoorlijk gewijde kerken of kapellen geoorloofd [2], tenzij welligt ten behoeve van dezen of genen vrome, wien de kerkelijke overheden, gelijk later somtijds geschiedde, het gebruik van een draagbaar altaar hadden toegestaan.

Wanneer wij aan het einde van dit hoofdstuk teruggzien op de gansche eeredienst, zooals deze zich in dit tijdvak bij onze vaderen voordeed, dan dringt zich de gedachte aan ons op, dat zij aan hare bestemming, om zoowel een middel tot uitdrukking als tot opwekking van den inwendigen godsdienstzin der pas gekerstenden te wezen, maar op zeer gebrekkige wijze heeft kunnen beantwoorden. Cultusvormen hebben eerst dán wezenlijke waarde, wanneer zij voortgesproten zijn uit de innigste overtuigingen en de levendig gevoelde behoeften dergenen, die ze gebruiken. Is dit het geval niet en zijn zij, om zoo te spreken, met de gemeente zelve niet gewassen, maar uit den vreemde aangebragt en op anderer gezag ingevoerd, dan mogen zij de zinnelijkheid prikkelen en door hun geheimzinnig karakter imponéren, zij zullen aan het geestelijk leven der menschen naauwelijks eenig voordeel doen, al hebben zij zelve oorspronkelijk de verhevenste beteekenis en strekking. En elders, bij verre volken en lang verstorven geslachten gewassen, waren de meeste cultusvormen, die men thans tot de Friesen bragt, en door priestergebod en keizerlijke wetten werden zij aanbevolen, ja opgedrongen. De ceremoniën droegen eene symboliek in zich, wier zin zelfs voor geleerde klerken vaak duister en onzeker was [3]; de taal, welke er bij gebezigd werd, was eene vreemde,

1) Zie boven, bl. 217.

2) Zie het *capitul.* van Karel den groote bij Hartzh. I, p. 421 : »ut nullus sacerdos in domibus, vel in aliis locis, nisi in ecclesiis Deo dicatis, celebrare missas audeat," en een ander bij Pertz, III, p. 68.

3) Dat Karel de groote twijfelde, of zelfs de meeste aartsbisschoppen en bisschoppen van zijn rijk wel genoegzaam bekend waren met de beteekenis van het doopceremoniëel, schijnt te blijken uit zijne *encyclica* van 811 bij Pertz, III, p. 171.

die slechts door de geestelijkheid, en ook door haar dikwerf maar gebrekkig verstaan werd. Zoo kunnen wij dan het vermoeden niet onderdrukken, dat de openbare eeredienst voor onze vaderen in dit tijdvak in het algemeen eene betrekkelijk weinig vruchtbare moet geweest zijn, en als wij zien, dat Bonifacius, wanneer hij voor reeds gevestigde gemeenten optrad, gedurig de vermaning op de lippen had, dat goede christenen dikwerf en althans op de feesten ter kerke moesten komen, en dat zij daar zouden bidden en eerbiedig wezen, in plaats van zich aan „ijdele gesprekken" en „nutteloos gesnap" over te geven [1], dan plaatst zich het beeld eener koude, onverschillige schaar van kerkgangers voor onzen geest, waarvan wij vreezen, dat zij niet alleen in Bonifacius' dagen, maar ook lang daarna een maar al te gewoon verschijnsel zal geweest zijn. Intusschen, geheel onvruchtbaar kon de cultus voor onze vaderen niet wezen. Het „credo" en „pater noster", dat in de liturgie voorkwam, werd aan de menigte overgeleverd en eenigermate verklaard, en, ook bij de gebrekkigste uitlegging, moest de inhoud van deze kernachtige stukken aan menschen van eenige vatbaarheid gedachten mededeelen, die aan hun in- en uitwendig leven eene hoogere rigting gaven. De abrenuntiatie bij den doop had een tamelijk klaren zin en dreef den gemoedelijken catechumeen minstens tot eene uitwendige breuk met het heidendom. Waar op zon- en feestdagen de bisschop of priester ook maar zijne vertaling van het sermoen uit het homiliarium voordroeg, hoorden de leeken zeker menig woord, dat, voor de tijdgenooten van Augustinus en Leo den groote bestemd, voor hen als een ledige klank voorbij ging, maar ook gulden leeringen en vermaningen, wier zin zijne aangrijpende kracht voor verstand en hart niet verloren had.

1) „[Omnes] ad ecclesias saepius veniant, et maxime diebus festis, nec vaniloquiam habeant in ecclesiis, sed orationibus et compunctione cordis solliciti sint, sicut decet in domo Dei et in conspectu altissimi regis." *Sermo* 3, Giles, p. 66. Zie dergelijke vermaningen in *Sermo* 5 en 15, p. 72, 106. Ook in meer dan één *capitul.* van Karel den groote worden „vaniloquia" bij de godsdienstoefening verboden, en even eens het weggaan, voordat de mis ten einde is gekomen. Pertz, III, p. 64, 100.

De Christusfeesten herinnerden, evenzeer als de schilderijen in de kerkgebouwen, de groote feiten van het werk der barmhartigheid Gods aan de zondige wereld, en de heiligendagen plaatsten, gelijk de heiligen-beelden en reliekeen, gestalten van zedelijkheid, geloof, liefde en zelfverloochening voor de aandacht, die, hoe wonderbaar zij door ascetisme en bijgeloof somtijds misvormd waren en hoe kwalijk zij dikwerf begrepen werden, aan gevoel en verbeelding eene zekere wijding gaven. Ja zelfs de gebeden, de epistel- en de evangelie-lessen, de hymnen en sequentiën der kerk, al waren zij in het latijn voor de menigte buiten, en te dikwerf ook voor onkundige klerken binnen het koor, een stroom van klanken zonder beteekenis, konden niet voor allen vruchteloos aangeheven worden. Een Gregorius en Ludger, een Frederik en Radboud en vele hunner geestelijken was het gegeven, den niet zelden volheerlijken zin dier stukken te genieten. Zij waren hun als dagelijksch brood des geestes, waardoor hun inwendig leven gevoed en geheiligd werd, zoodat zij ook door dit middel op hunne wijze „lichten op den kandelaar" werden, van waar weldadige stralen uitgingen op de minder ontwikkelde gemeenten, die hen omringden.

HOOFDSTUK X.

De kerkelijke zeden.

§ 1.

Het huwelijk[1].

Onze vaderen hadden reeds vóór en gedurende het tijdperk hunner kerstening hunne eigene zeden, als gevestigde vormen van hun burgerlijk en huiselijk leven. Het was noch de roeping noch de bedoeling der geloofspredikers

1) De monografie van Böhmer, *Ueber die ehegesetze im zeitalt. Karls d. gr.* Götting. 1826, is mij slechts bij name bekend.

die zeden, voor zooverre zij vóor het bestaan der maatschappij en het welzijn harer leden onmisbaar waren, op te heffen. Integendeel, zij moesten ze bevestigen, maar zóó dat de invloed des heidendoms, waaronder zij tot nog toe gestaan hadden, zooveel mogelijk geweerd werd, om ruimte te maken voor dien des christendoms. De heidensche Friesen hadden hun huwelijk en huwelijksregt, hunne godsdienstige gebruiken in het dagelijksch leven, en hunne zorgen voor de dooden en dier nagedachtenis. De middeneeuwsche kerk versmaadde dat alles niet, maar zocht het naar de eischen van haren eigenaardigen geest te hervormen, en slechts dáár, waar het volstrekt onbruikbaar scheen, poogde zij het oude uit te stooten, om er het nieuwe, dat met hare eigene beginselen overeenkwam, voor in de plaats te stellen.

Ook onze heidensche voorgeslachten, gelijk de christenheid dier dagen, hielden het huwelijk in achting, als een noodzakelijk middel tot instandhouding der maatschappij en tot bevordering van den welstand des huiselijken levens, dat voor de germaansche wereld zoo groote beteekenis had[1]. Stemden heidendom en christendom derhalve zamen in de stelling, dat de echt in het algemeen eerwaardig is, in de opvatting van het wezen des huwelijks en de voorstelling aangaande de wederzijdsche betrekking van man en vrouw, openbaarde zich een aanmerkelijk verschil. Voor de heidensche Friesen was het huwelijk eene verbintenis, waardoor de vrouw tengevolge van een koopkontrakt de wettige bezitting van den echtgenoot werd, zoodat hij magt had haar te verkoopen en zelfs te dooden; de vrouw was tegenover den man geen persoon, maar een ding[2]. Met zulk eene beschouwing was de oorspronkelijke christelijke opvatting in openbaren strijd, daar zij de volkomen gelijkheid van man en vrouw voor God en Christus leerde[3], en ook de opvatting der middeneeuwsche kerk, al schoot zij ten gevolge van het heerschend ascetisme in de waardering

1) Zie boven, bl. 23.
2) Zie boven, bl. 18.
3) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 313 v.

van den echt te kort, kon onmogelijk vrede met haar hebben. Wat een Bonifacius en anderen in dit tijdvak ook gedaan mogen hebben om de overtuiging te verbreiden, dat een ongehuwd leven Gode welbehagelijk was boven het gehuwde, geen hunner heeft de leer verkondigd, dat de vrouw een wezen van mindere natuur dan de man was; en als men hun ooit de vraag heeft voorgesteld, of er gevallen denkbaar waren, waarin het den man geoorloofd was zijne echtgenoot te verkoopen of om te brengen, hebben zij ongetwijfeld op de beslissendste wijze en met afschuw ontkend [1].

In de sermoenen van Bonifacius worden gedurig de apostolische vermaningen herhaald, „dat de man zijne vrouw in reinheid en met een zuiver geweten zal beminnen, en haar, als het zwakkere vat, de haar toekomende eer zal geven in de vreeze des Heeren; dat de vrouw haren man onderdanig zal zijn, daar de gehoorzaamheid der vrouw aan den man door God is vastgesteld, en dat man en vrouw beiden elkander in trouw verbonden moeten blijven, naardien geen mensch mag scheiden, wat God heeft zaâmgevoegd [2]". Dat dergelijke lessen ook uit den mond van onze overige geloofspredikers en latere geestelijken vernomen werden, mogen wij zeker achten; maar wat zij beproefd hebben, om hunne eigene denkwijze over het wezen des huwelijks aan hunne bekeerlingen mede te deelen, en de gebruiken, die bij de heidensche huwelijksluiting in acht genomen werden, volgens den heerschenden geest der kerk te wijzigen, weten wij niet. Dit alleen staat vast, dat de oude voorstelling van den echt als koopkontrakt niet terstond en algemeen door hen overwonnen is geworden, daar wij er nog lang na dit tijdvak duidelijke sporen van ontmoeten [3]. Voor vele Friesen althans bleef de vrouw eene gekochte waar, en nog in het midden van de veertiende eeuw was het verkoopen van getrouwde vrouwen eene

1) Men vergelijke hier de gansch anders luidende voorstellingen van Rettberg, II, s. 756 f.
2) *Sermo* 3, 5, 9, Giles, p. 64, 65, 71, 87.
3) Zie boven, bl. 23.

zaak, die in Noord-holland, op Wieringen, te Beverwijk, Sparenwoude en waarschijnlijk elders geenszins ongehoord was[1].

De kerkelijke huwelijksinzegening, die bij de christenheid sinds overoude tijden heilig geacht werd[2], is van Rome naar de angelsaxische kerk overgeplant en waarschijnlijk door onze geloofspredikers terstond bij onze vaderen ingevoerd. Sedert door de karolingische wetgeving voorgeschreven[3], werd zij vermoedelijk niet verzuimd[4] dan door hen, die, binnen de verboden graden huwende of om eenige andere reden, met voorbijgang van den priester, een zoogenaamd geheim huwelijk sloten. Waar dit niet plaats had en de kerkelijke trouw door de echtelingen begeerd werd, mag men veronderstellen, dat soortgelijke vormen bij de plegtigheid in acht genomen werden, als men sedert den tijd van Willebrord en Bonifacius bij de Angelsaxen gebruikte. Drie dagen vóór de voltrekking van den echt begaven zich bruidegom en bruid, van hunne naaste verwanten verzeld, naar het portaal hunner parochie-kerk. Daar ontmoetten zij den priester, in wiens tegenwoordigheid zij elkander wederzijdsche trouw beloofden, waarna de bruid een door den geestelijke gezegenden ring ontving, dien zij aan haren vinger stak. Als de priester een kort gebed had uitgesproken, leidde hij het paar in de kerk en de huwelijksmis ving aan. Bij het begin van den miskanon bogen de echtelingen de knieën op den beneden-trap des altaars, en over hunne hoofden werd een purperen sluijer gehangen. Terstond na het „pater noster" wendde de priester zich tot hen, en nu sprak hij op nieuw eene zegenbede uit, die de heiligheid van den echt verkondigde en om een gelukkig, vroom en vruchtbaar leven voor de gehuwden smeekte. Na dit gebed stonden beiden op; zij gaven elkander den vredekus en communiceerden. Op den

---

1) Zie de *Aanteek. uit de gesch. van het strafregt* van Molhuysen, in Nijhoffs *Bijdragen*, tweede reeks, II, bl. 83.
2) Zie *Gesch. van het kerk. leven*, II, bl. 313 v.
3) Zie Gieseler, II, 1, s. 71, en Binterim, VI, 2, s. 35.
4) Anders oordeelt Noordewier, *Nederd. regtsoudh.* Utr. 1853, bl. 181.

derden dag na de plegtigheid kwamen de echtgenooten weder ter misse. Nu echter communiceerden zij niet, en eerst na dezen kerkgang leefden zij zamen als wettige man en vrouw [1].

Het is meermalen opgemerkt, dat de kerkelijke geest der middeneeuwen het aangaan van huwelijken op verschillende wijzen moeijelijk maakte, als wilde hij de ascetische levensrigting met alle middelen tot eene heerschende maken [2]. Zoo gebruikte men bij vergrijpen tegen de huwelijkswetten en kuischheid zelfs het strafregt, om het echtverbod uit te breiden. Wanneer een stiefzoon met zijne stiefmoeder ongeoorloofden omgang had gehad, was het beiden verboden eenig huwelijk aan te gaan. Hetzelfde verbod trof een broeder, die met zijns broeders wettige echtgenoot had gezondigd. Had iemand verkeer gehad met twee zusters, terwijl beiden daarvan kennis hadden gedragen, geen van drieën kon later tot een huwelijk komen. Die met de nicht zijner vrouw zondigde, moest afstand doen van zijne vrouw en mogt geene andere nemen [3]. Maar meer willekeurig en storend werkten in die tijden de bepalingen omtrent de verboden graden van bloedverwantschap. Ook onze vaderen, gelijk de Saxen en Angelsaxen, waren te dezen aanzien geenszins niet naauwgezet. Huwelijken van eigen neven en nichten, broeders en schoonzusters waren geenszins zeldzaam, ja huwelijken van broeders en eigen zusters en zelfs van zonen met hunne moeders zullen bij hen voorgekomen zijn [4]. Dat

1) Wij volgen hier Lingard, *Alterthümer der angels. kirche*, s. 132, die voor dit berigt een geïnterlinieerd of geglosseerd HS. gebruikte, dat tot de eeuw van Willebrord en Bonifacius behoort. Het tweede gebed, dat hij opgeeft, is hetzelfde, dat Binterim, *Denkwürdigk.* VI, 2, s. 90 ff. uit het *Sacramentarium Gregorianum* mededeelde.

2) Zie Rettberg, II, s. 757.

3) Zie verschillende *capitular.* bij Pertz, III, p. 23, 28, 29, al.

4) Zie den brief van Gregorius I bij Beda, *H. E.* I, c. 27, Giles, II, p. 112 s.; de *Allocutio de coniugiis illicitis* onder de synodaal-akten van Bonifacius bij Giles, II, p. 18 s., en het later bij te brengen berigt van het *Vita Frederici* (bij de Bolland. *ad d.* 18 *Julii*, p. 463) en anderen over de bloedschennige huwelijken op Walcheren. Vgl. Lingard, a. a. o. s. 130 f. Van ontucht, door broeders met eigen zusters en door zonen met hunne moe-

beide laatste gevallen de geestelijken ergerde, zal niemand verwonderen, maar ook de eerstvermelde werden door hen ongeoorloofd verklaard, en nog andere daarenboven. Zich aansluitende aan sommige oud-testamentlijke bepalingen en andere, die aan het romeinsche regt toebehoorden, leerden Gregorius II en straks de gansche geestelijkheid, dat alle huwelijken binnen de vier eerste graden van bloedverwantschap onwettig en strafbaar waren, en de frankische vorsten namen die beschouwingswijze grootendeels over. Op huwelijken binnen den derden graad werden boeten, verbeuring van goederen, gevangenis en slagen bedreigd, en zij werden voor ontbonden verklaard. Karel de groote veroorloofde, wel is waar, huwelijken in den vierden graad, maar het concilie van Mentz in 813 hield het kerkelijk beginsel vast [1]. Niet minder streng verklaarde men zich daarenboven tegen huwelijken van menschen, die men wegens hunne onderlinge betrekking, bij doop en vormsel aangegaan, als geestelijke aanverwanten beschouwde. Dezulke waren reeds in de oudere kerk verboden, minstens sedert de dagen van Justinianus [2]: de doopgetuigen, peters en meters, werden geoordeeld, in eene broederlijke en zusterlijke betrekking tot elkander en in eene vaderlijke en moederlijke betrekking tot hunne pupillen te staan, waarom zij, gelijk de adoptie bij de Romeinen, een huwelijksbeletsel was. Bonifacius schijnt hiervan in Engeland nooit gehoord te hebben. Toen zeker man als doopgetuige het kind eens vriends „tot zijn zoon geadopteerd had", en die zelfde man, na het overlijden zijns vriends, diens weduwe huw-

---

ders bedreven, is soms ook spraak in de *libri poenitentiales* van dit tijdvak. Zie b. v. het aan Beda toegeschreven *liber poenit.* bij Wasserschleben, *Bussordnungen der abendl. kirche*, s. 222.

1) Zie de naauwkeurige berigten bij Rettberg, II, s. 758 ff. In de *Lex Frisionum* (bij de Haan Hettema, *Oude friesche wetten*, II, bl. 373) vindt men de volgende bepalingen: »si quis illicitas nuptias contraxerit, separabitur ab uxore sua, et liceat tam ei, quam et uxori legitime nubere. Si vero separati fuerint, et iterum ad invicem fuerint reversi, weregildum suum uterque componat."

2) *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 307.

de, „verzekerden alle priesters door geheel het land der Franken en Gallië, ook die van Rome afkomstig waren", dat dit huwelijk „zonde, ja doodzonde" was. Bonifacius was ten hoogste verontrust over het geval, en vroeg bij zijne vrienden om inlichting [1]. Iets later schreef paus Zacharias aan Pepijn, dat een huwelijk met een petekind of mede-doopgetuige eene goddeloosheid was, zóó groot, dat het stilzwijgen der oude kerkvaders en conciliën te dezen aanzien zich alleen liet verklaren uit hun afschrik van de afschuwelijkheid der zaak [2]. Geen wonder, dat Pepijn in 757 eene wet uitvaardigde, waarin bepaald werd, dat een man, die zijn stiefzoon of stiefdochter bij gelegenheid van het vormsel, de bekrachtiging des doops, als peter had ter zijde gestaan, zijn wettig huwelijk met de moeder verbeurd had, en noch de man noch de vrouw later een anderen echt mogt sluiten [3]. Beiden toch waren, krachtens het peetschap, geestelijke broeder en zuster geworden! In het concilie van Mentz werd hetzelfde bepaald [4]. Of de dwaze wet ook hier te lande, gelijk elders [5], vrouwen, die van hare wettige mannen wenschten ontslagen te worden, bewogen heeft hare eigene kinderen bij het vormsel den bisschop aan te bieden, weten wij niet; maar zeker is het, dat al deze wetten aangaande de huwelijksbeletselen gezamenlijk een hoogst verderfelijken invloed op het huiselijk en maatschappelijk leven hebben uitgeoefend. Wanneer wij bedenken, dat gedurende dit gansche tijdperk in ons vaderland slechts kleine gemeenten bestonden — stedelijke gemeenten waren er nog niet — wier leden al ligt door aanverwantschap van bloed of peetschap zóó aan elkander verbonden waren, dat de priesters hun het regt op het huwelijk moesten ontzeggen, dan meenen wij daaruit te mogen besluiten, dat zooge-

---

1) Bonif. *Epist.* 39 en 40, Giles, p. 89 s.
2) Bonif. *Epist.* 65, Giles, p. 159; vgl. Hahn, *Jahrbücher des fränkischen reichs*, s. 99.
3) Bij Pertz, III, p. 28.
4) Bij Hartzh. I, p. 413.
5) Zie Rettberg, II, s. 762.

naamde heimelijke, d. i. volgens de kerk onwettige huwelijken, die tot diep in de zestiende eeuw onder onze vaderen zoozeer gewoon waren en vaak de grootste ellende over personen en familiën bragten, ook in deze eeuwen maar al te menigvuldig moeten geweest zijn[1].

Over de geoorloofdheid der echtscheiding dacht men in de oude kerk op verschillende wijzen. In het algemeen hield men zich aan de uitspraak van Jezus, die haar slechts in één geval, namelijk overspel, erkend had. Doch over de beteekenis van dit woord stemde men niet overeen. Sommigen meenden, dat men het ook in een geestelijken zin moest opvatten van de misdaad des afvals van de evangeliebelijdenis tot het heidendom. De romeinsche keizers erkenden echter nog andere redenen als geldig om de zaak te wettigen[2], en zoo deden ook de kerkelijke en wereldlijke magten van dit tijdperk. Bloedschennige huwelijken, gelijk wij reeds zagen, werden ook door de friesche wetten[3] voor ontbonden verklaard. De statuten op naam van Bonifacius veroorloven scheiding, wanneer man en vrouw, of één van beiden, met onderlinge goedkeuring ten klooster of in den geestelijken stand willen gaan[4]. Bonifacius vroeg Gregorius II, wat hij doen moest ten aanzien van een paar, waarvan de vrouw ongeschikt was voor de huwelijkspligten? De paus wenschte, dat de man zich onthouden zou, maar twijfelde aan zijne sterkte en gedoogde, dat hij een nieuw huwelijk aanging[5]. Vele frankische wetten bevatten nog ruimer bepalingen[6].

---

1) Bij de behandeling van het volgende tijdvak leeren wij het karakter van de geheime huwelijken nader kennen.

2) *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 322 v.

3) Zie boven, bl. 431 n. 1.

4) »Admoneat unusquisque presbyterorum publice plebem — secundum Domini mandatum, legitimum coniugium nequaquam posse ulla occasione separari, excepta causa fornicationis, nisi cum consensu amborum, et hoc propter servitium Dei." Bij Giles, II, p. 25.

5) Bonif. *Epist.* 24, Giles, p. 64.

6) Zij werden verzameld door Rettberg, II, s. 764.

§ 2.

Vasten en bedevaarten.

Dat het onderhouden der kerkelijke vasten, als voorbereiding tot het vieren der feesten en als boete-akte, onzen voorgeslachten door al hunne geloofspredikers werd voorgeschreven, zullen wij niet betwijfelen, wanneer wij ons den kerkelijken en ascetischen zin dier mannen vertegenwoordigen. Ook de levenslustige Friesen, evenzeer als de Franken, Saxen, en Angelsaxen, ja de gansche middeneeuwsche christenheid, werden verpligt, op voetspoor der oudere zich van tijd tot tijd aan de wet der onthouding te onderwerpen, en deze tucht kan hun weldadig geweest zijn, al moeten wij veronderstellen, dat zij door de meesten met weêrzin gedragen werd. De vasten waren ook hier, gelijk elders, òf vrijwillige òf gedwongene. De vrijwillige waren het gevolg van den ascetischen ijver van zoovelen als door zelfkastijding hun zieleheil poogden te bevorderen. De gedwongene waren, behalve die onder buitengewone omstandigheden bij bid- en dankdagen uitgeschreven werden [1], jaarlijksche en wekelijksche.

Van de jaarlijksche vasten werden de veertigdaagsche (quadragesima) vóór paschen de voornaamste geacht. Haar duur was zoòwel in de westersche als oostersche kerk niet altijd en overal dezelfde. Eligius [2] en Bonifacius [3] beschouwden de zes laatste weken vóór den opstandingsdag als den wettigen vastentijd, en noemden in navolging van Cassianus en Gregorius den groote de zes en dertig dagen, waarop dan de vasten gehouden werden — op de zondagen geschiedde dit niet — de tienden des jaars, dat op driehonderd-zestig dagen werd gesteld [4]. Om het quadrage-

---

1) Zie boven, bl. 394.
2) *Homil.* 13, *Max. Bibl. patr.* XII, p. 318.
3) Bonif. *Sermo* 12, Giles, p. 96.
4) Bonif. *Sermo* 12, 13, Giles, p. 96, 99. De leeringen van Cassianus en Gregorius I worden behandeld door Augusti, *HB. der christl. archæol.* III, s. 476.

simaal-getal vol te maken, was men reeds in den tijd van Karel den groote gewoon tot op aschdag, d. i. woensdag vóór zondag Invocavit, terug te gaan, welke woensdag het hoofd der vasten (caput ieiunii) heette [1]. Anderen echter, in Duitschland en elders, voegden aan de gegeven weken nog eenige achterwaarts in het jaar toe, zoodat bij hen van zondag Quinquagesima of Sexagesima de vasten aangevangen werden, of van zondag Septuagesima, wat in den tijd van Karel den groote en Alcuinus niet vreemd meer was [2]. Ofschoon de vastenweken aldus vermeerderd werden, bleef echter het getal der vastendagen hetzelfde, daar men er nu meerdere niet-vastendagen tusschen in had, waardoor de strengheid der onthouding eenigermate verzacht werd [3].

Was de opvatting van Eligius en Bonifacius, dat de paaschvasten de aan den Heer gewijde tienden des jaars waren, eene formalistische of wettische, welke den evangelischen christen niet aangenaam is, met vreugde merken wij op, dat laatstvermelde geloofsprediker daardoor niet verhinderd werd, aangaande het wezen en de bedoelingen van het vasten eenige christelijke leeringen voor te stellen. Uit de beide vasten-preken, die van hem bewaard werden [4], blijkt, dat hij de onthouding van spijs en drank op zich zelve eene zaak van geringe beteekenis achtte, en dat hij, in den geest van Chrysostomus, Augustinus en anderen van de edelste kerkvaders, de tucht des ligchaams als een bevorderingsmiddel van den welstand der ziele wilde aangewend zien. „Dit is een volkomen en redelijk vasten", zoo heet het in een van die sermoenen, „wanneer ons ligchaam vast en de ziel bidt; het gebed snelt door de vasten te vaardiger naar den hemel; want dan wordt men een geestelijk mensch en met de engelen

1) »Ut feria quarta ante initium quadragesime, quam Romani caput ieiunii nuncupant, solemniter celebretur cum lætania et missa post horam nonam." *Stat. Salisb.* bij Pertz, III, p. 80.

2) Zie Alcuini *Epist.* 80, ed. Migne, I, p. 260 s.; vgl. Rettberg, II, s. 792.

3) Zie Binterim, *Denkwürdigk.* II, 2, s. 595.

4) *Sermo* 12, 13, Giles, p. 95 ss.

vereenigd[1]. Door de vasten worden de ondeugden ter neder geworpen, het vleesch vernederd, de aanvechtingen des duivels verwonnen. Wilt uwe ziel niet veronachtzamen, maar gelijk gij uw vleesch dagelijks spijzen verstrekt, opdat het niet verga, dat alzoo goede werken een dagelijksch voedsel voor uwen geest zijn! Door spijs wordt het ligchaam gevoed, door goed werk de geest! Wat gij het sterfelijk vleesch toedeelt, onthoudt dat der eeuwig levende ziele niet! Het leven des ligchaams is de ziel, het leven der ziel is God, en gelijk het ligchaam dood is zonder de ziel, zoo is de ziel dood zonder God. Dat wij daarom door goede werken Jezus Christus, onzen behouder, in het harte dragen, opdat hij zich verwaardige ligchaam en ziel beiden te behoeden. Zoo dan, geliefden, ziet toe, dat gij uwe harten reinigt, en uwe ligchamen tuchtigt, opdat gij waardig zijt den h. geest te ontvangen, wiens woning gij zijt, wanneer gij regt gelooft en wel handelt"[2]. Op eene andere plaats geeft de prediker te kennen, dat hij bij het woord vasten niet alleen aan onthouding van zekere spijzen, maar aan veel meer wil gedacht hebben. „Een ieder uwer zoeke zich te onthouden van alle boos werk, en hij late in deze veertig dagen niet alleen af van hoererij, die altijd ongeoorloofd is, maar ook van het wettig huwelijksverkeer. Insgelijks werpe een ieder van zich ijdele scherts en onreine woorden, en bedenke dag en nacht al zijn werk tot lof van onzen Heer Jezus Christus te keeren, met heilige gebeden en waken en aalmoezen en kerkgangen; en als hij ter kerke is gekomen, bidde hij den almagtigen God, dat hij zijn weg rigte naar zijnen wil, en zich verwaardige hem de zonden te vergeven, en dan hoore hij het woord Gods gaarne en hindere een ander niet, daar de Heer ons vermaant, zeggende: bidt en u zal gegeven worden, zoekt en gij zult vinden! Laat ons deze heilige vasten naar Gods wil houden, omdat het vasten eene heilige zaak is,

1) Vgl. de schoone homilie van Petrus Chrysologus, *Sermo* 8, *de jejunio et eleemos.*, *Maxim. Bibl. patr.* VII, p. 851.

2) *Sermo* 12, Giles, p. 96 s.

een hemelsch werk, en die het heiliglijk doet, met God vereenigd en geestelijk gemaakt wordt"[1].

Hoezeer Bonifacius in zijne vasten-preken niet onduidelijk te kennen gaf, dat hij die der quadragesima boven alle andere stelde, blijkt het toch dat hij de overige „wettige en openbare vasten" geenszins klein achtte, daar hij ook de onderhouding van deze ten ernstigste aanbeval[2]. Tot die overige behoorden, behalve die der reeds vroeger vermelde „dies rogationum" vóór hemelvaartsdag[3], de quatertemper-vasten (ieiunia quatuor temporum). Zij vielen op de woens-, vrij- en zaturdagen der eerste week van Maart, der tweede van Junij, der derde van September en der vierde van December, en waren met de wisseling der jaargetijden in betrekking geplaatst, gelijk zij dan ook aanvankelijk in de kerk als dank- en boetedagen voor Gods weldadigheid in het rijk der zigtbare natuur werden gevierd[4]. In ons tijdvak echter waren zij ook de gewone tijden, waarop de bisschoppen de klerken ordenden, eene zaak voor de gemeenten van zóó groot gewigt, dat men er ligt toe komen kon de leeken op te wekken, om die hoogtijden met dubbelen ernst te vieren. Paus Gregorius II beval[5] Bonifacius, de quatertemper-dagen als zoodanig in eere te houden, en onder de zoogenaamde statuten des apostels vindt men het voorschrift, „dat de priesters de leeken vermanen zullen de quatertemper-vasten te vieren, wanneer volgens kerkelijke bepalingen de heilige ordeningen plaats hebben"[6]. Karel de groote scherpte dit voorschrift door een capitulare van 769 evenzeer den klerken als den leeken in[7], en iets dergelijks geschiedde door de kerkvergadering van Mentz in 813[8].

---

1) *Sermo* 13, Giles, p. 99 s.

2) »Ieiunia legitima et publica maxime amate, quia per abstinentiam et eleemosynas populi placatur Deus." *Sermo* 5, Giles, p. 73.

3) Zie boven, bl. 394.

4) Zie de breedere bescheiden bij Ranke, *Das kirchl. perioopen-system*, s. 267 ff.

5) Bonif. *Epist.* 10, Giles, p. 36.

6) Bij Giles, II, p. 24. Bij Hartzh. I, p. 74, ontbreken de woorden »quando sacri ordines iuxta statuta canonum aguntur."

7) Bij Pertz, III, p. 33.

8) Bij Hartzh. I, p. 411.

De gewoonte eener tweedaagsche vasten in iedere week, die van de synagoge tot de christenheid was overgegaan, wilde reeds vóór de vierde eeuw in de gansche kerk, dat woensdag en vrijdag door de geloovigen als dagen van ernst en gebed zouden beschouwd worden, omdat men beiden in verband stelde met het lijden en sterven des Heeren, „daar de Joden op woensdag beraadslaagd hadden, hoe zij Jezus zouden vangen", en „hij op vrijdag voor ons geleden had" [1]. De onderhouding dezer dagen werd door den regel van Chrodegang den geestelijken ernstig aanbevolen [2], en later werd in de duitsche kerk ook de zaturdag tot een vastendag gesteld. In hoeverre men echter in ons vaderland en elders in de observantie der drie dagen getrouw was, is onzeker. Welligt werd de woensdag voornamelijk door de kloosterlingen als vastendag aangemerkt [3].

De spijzen, waarvan men zich op de vastendagen onthouden moest, waren in de achtste en negende eeuw vleesch en alles wat men vetspijs kon noemen, boter, kaas, eijeren, melk, en zelfs sommige krachtig voedende vischsoorten [4]. Ook enkele dranken werden somtijds verboden. Lullus, de leerling en vriend van Bonifacius, wilde dat men geene dranken zou gebruiken, tot wier toebereiding melk behoorde [5], en Karel de groote verbood, bij eene in 814 uitgeschreven algemeene vasten, het drinken van wijn [6]. Het breken der paaschvasten, door het nuttigen van eenige spijs vóór drie uren na den middag, was in dit tijdvak algemeen verboden [7], en het concilie van Mentz in 813 besloot, dat een iegelijk, die deze en andere voorgeschreven vasten niet behoorlijk hield, geanathematizeerd zou worden, tenzij hij zich

---

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 105; vgl. Augusti, a. a. o. III, s. 479.
2) Bij Hartzh. I, p. 108.
3) Zie Binterim, II, 2, s. 617.
4) Zie Binterim, a. a. o. s. 602 ff.
5) Bonif. *Epist.* 96, Giles, p. 211.
6) Bij Mansi, *Conc.* Supplem. I, p. 769; vgl. Binterim, a. a. o. s. 604.
7) Zie de bewijzen bij Binterim, s. 606.

wilde beteren [1]. Of de door Walafridus Strabo [2] bestreden gewoonte van sommige priesters, om op goeden vrijdag stukken lamsvleesch bij of onder het altaar te plaatsen en die te zegenen, opdat men ze op den zondag der opstanding vóór alle andere spijzen het eerst nuttigde, ook in ons vaderland bekend was, weten wij niet. —

Bedevaarten, uit geloof en bijgeloof ondernomen, waren zoo oud als de kerk [3] en in de landen der Franken en Angelsaxen gewoon, lang voordat het christendom tot onze vaderen werd gebragt. Of zij in dit tijdvak bij onze voorgeslachten terstond in veelvuldig gebruik kwamen, blijkt niet; maar men zal het onwaarschijnlijk achten, als men bedenkt, dat eene algemeene liefde voor dit zoogenaamd „goede werk" ook eene algemeene devotie veronderstelt, welke bij de eerst onlangs gekerstende volksmenigte nog niet bestond, en eerst veel later in ons vaderland verbreid werd. Toch ontbrak het ook toen niet aan individuën, in wier binnenste de toenmalige kerkgeest eene ruime plaats innam; en wanneer wij hierbij in aanmerking nemen, dat ook onze heidensche voorgeslachten op hunne wijze bedevaarten hielden, als zij bij zekere heilig geachte voorwerpen, bronnen, boomen of steenen, hunne offers en gebeden gingen brengen, dan ligt het vermoeden voor de hand, dat onder de pas bekeerden menschen van verschillende ontwikkeling en levenstoestanden werden aangetroffen, die dit kerkgebruik gaarne overnamen. Werkelijk doen zich eenige bewijzen voor, dat bij onze vaderen, ook in deze eeuwen, bedevaarten naar oorden buiten en binnen de grenzen van het tegenwoordige Nederland geenszins onbekend waren.

Bedevaarten naar het heilige land, om Bethlehem, Jeruzalem en andere hoog vereerde plaatsen te bezoeken, ofschoon zij onder de Angelsaxen en in den kring van

---

1) Bij Hartzh. I p. 411.
2) *De reb. eccles.* c. 18, ed. Migne, II, p. 939.
3) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 342 vv.

Bonifacius [1] voorkwamen, mogen in deze eeuwen bij onze voorgeslachten naauwelijks verondersteld worden, daar Palestina in de handen der heidenen, de reis derwaarts eene verre was, en de fantasie aan den togt over onbekende zeeën, door woeste landstreken en volken, de voorstelling van onbegrensde gevaren en de wildste avonturen verbond. Maar geenszins zeldzaam waren de bedevaartgangen naar Rome. Amandus, Ludger en vele anderen hebben ze door hun voorbeeld aanbevolen, en de overlevering [2], dat in de dagen van Karel den groote zich vele Friesen te Rome ophielden, doet vermoeden, dat de graven van Petrus en Paulus en dergelijke voorwerpen in de heilige stad reeds toen in ons vaderland veler belangstelling trokken. Minder bezwaarlijke togten buiten onze grenzen waren die, welke men naar Fulda, Werden en Luik ondernam. In het klooster te Fulda, dat zoozeer welvoer door der Friesen milddadigheid [3], rustte het gebeente van Bonifacius, en in de abdij van Werden dat van Ludger [4], waarbij tal van mirakelen heetten te geschieden. Te Luik bewaarde men de overblijfselen van St. Lambertus, die reeds in de achtste eeuw beêvaartgangers trokken, en daaronder ongetwijfeld geloovigen uit Noord-brabant [5].

Veelbezochte bedevaartsoorden binnen ons vaderland waren waarschijnlijk reeds in deze eeuwen Heilo, Elst,

1) De h. Willibald is onder de bekeerde Angelsaxen de oudste pelgrim naar Palestina, van wien men weet. Zijne beêvaart werd door eene non, zijne aanverwante, beschreven en is uitgegeven door Canisius-Basnage, *Lect. ant.* II, 1, p. 106 ss. Vgl. Lingard, a. a. o. s. 179 f.

2) Zie over die overlevering Arend, *Algem. gesch. des vaderl.* I, bl. 360, 459. Simson (*Wilibalds leben des heil. Bonifac.* s. 45) spreekt van eene »peregrinencolonie" der Friesen te Rome, die, even als die der Saxen, Franken en Longobarden aldaar, eene kerk, eene school en een gasthuis (xenodochium) voor beêvaartgangers zal bezeten hebben.

3) Zie boven, bl. 148.

4) Zie boven, bl. 185. Zie voorbeelden van Friesen, die naar Werden ter beêvaart gingen, in het *Vita S. Liudg.* bij Mabill. *Saec.* IV, 1, p. 47, s. 51 s.

5) Zie het berigt aangaande Grimoald, *Hist. reg. Franc.* bij Pertz, XI, p. 399.

Dokkum, Egmond en St. Oedenrode. Van de drie eerstvermelde plaatsen spreken wij bij de behandeling van het volgende tijdvak. Aangaande Egmond herinneren wij onze vroegere mededeeling, dat aldaar het graf van den h. Adelbert een geliefd voorwerp van vereering was, waarbij niet alleen de geloovigen, maar dikwerf ook heidenen kazen en andere gaven offerden [1]. Te St. Oedenrode bewaarde men de relieken der h. Oda, eene vrome schotsche maagd, die, nadat zij te Luik bij het graf van St. Lambertus van hare blindheid verlost zal geworden zijn, in Noord-brabant hare laatste levensdagen doorbragt en stierf op de plaats, die tot heden naar haren naam wordt genoemd. Boven haar graf werd in de eerste helft der achtste eeuw eene houten en later eene steenen kerk of kapel opgetrokken, waarin reeds spoedig na haren dood wonderen heetten te geschieden, die tal van beêvaartgangers lokten [2].

De oorzaken, waarom men in dit tijdvak ter beêvaart ging, waren, even als later, verschillende. Eenigen ondernamen hunne togten uit louter devotie, anderen ten gevolge van geloften, meestal in oogenblikken van ligchaams- of zielenood afgelegd, sommigen om het gebod der geestelijken te vervullen, die hun een bedevaartgang als boete voor eenige zonde hadden opgelegd. Velen, die met schijnbaar ongeneeslijke krankheden bezocht waren, hoopten door tusschenkomst van de heiligen, bij wier graven zij gebeden en gaven offerden, hunne gezondheid te herwinnen. Zoo togen blinden of ooglijders naar St. Oedenrode, om van Oda eene dergelijke weldaad te ontvangen, als zij zelve eenmaal van St. Lambertus genoten had [3]. Die aan eenige plaats te vergeefs om hulp gesmeekt hadden, trokken niet zelden naar andere, zoodat hun leven voor een tijd eene aaneenschakeling van beêvaarten werd. Toen in de eerste helft der negende eeuw een friesch jonkman, Oetbert geheeten, „door den dui-

1) Boven, bl. 126.
2) Zie Thysius bij Ghesquier. *Acta ss. Belg*. VI, p. 613 ss.
3) Thysius, l. l. p. 615.

vel" van zijne zinnen en zijn spraakvermogen beroofd was, voerde zijn bedroefde vader den ongelukkige van heiligdom tot heiligdom. Eindelijk werd den ouden man „van den hemel ingegeven", dat zij naar Werden moesten reizen. Dit geschiedde, en bij het graf van Ludger werd de lijder genezen [1]. Dergelijke uitwerkingen der beêvaart bij menschen, die aan melancholie of zenuwziekten leden, werden bij Ludgers gebeente, en elders, niet zelden waargenomen; maar ook andere zullen er plaats gehad hebben, waarmede de kritiek geen raad weet. Of men bij het aanvaarden der togten in dergelijke gevallen de gewenschte hulp òf van de heiligen òf van God verwachtte, is niet altijd even duidelijk. De anonieme levensbeschrijver van Ludger dacht aan eene bovennatuurlijke tusschenkomst van den Allerhoogste, „om de verdiensten" of op voorspraak van den heilige [2], en deze voorstelling is waarschijnlijk de meest gangbare geweest.

Van den zedelijken invloed, dien de beêvaarten op onze voorouders oefenden, kunnen wij niets zekers berigten. Waarschijnlijk was deze niet altijd dezelfde; bij sommige menschen kan hij ongunstig geweest zijn. Bonifacius althans had ondervindingen opgedaan, die hem van het onvoorwaardelijk aanprijzen dezer togten terughielden. In een brief aan zijn vriend Cuthbert in Engeland klaagt hij bitter, dat bijna in alle steden van Lombardije, Frankenland en Gallië angelsaxische vrouwen en nonnen aangetroffen werden, die, ter beêvaart naar Rome getogen, op de heen- of terugreis hare reinheid hadden verloren en de smaad der kerk en van haar vaderland waren geworden, waarom hij wenschte, dat synoden en vorsten de handen ineen zouden slaan, om voortaan deze ergernis te weren [3]. Geheel en al onvruchtbaar echter kon de beêvaart voor de toenmalige geslachten niet zijn. In een tijd, waarin men maar zelden uit reislust of leergierigheid

---

1) *Vita S. Liudg*. Mabill. l. l. p. 51.
2) L. l. p. 48.
3) Bonif. *Epist*. 63, Giles, p. 146.

naar den vreemde ging, en de afscheiding, waarin de volken tegenover elkander stonden, veel grooter was dan in onze dagen, werden menschen van alle standen en landaard door haar tot elkander gevoerd; en die van Rome, Fulda, Werden en andere plaatsen, waar de beschaving dier eeuwen gevestigd was, huiswaarts keerden, konden een schat van nieuwe gedachten en ervaringen, en niet zelden ook boeken en andere nuttige voorwerpen met zich brengen, waardoor de cultuur uit verwijderde streken overgebragt werd, om straks onder de landgenooten gezegende vruchten te dragen.

---

§ 3.

Zorg voor stervenden en dooden.

De bediening van het laatste oliesel en viaticum aan stervende broeders en zusters, sinds overoude tijden in de kerk opgekomen en in deze eeuwen overal verbreid [1], werd waarschijnlijk ook in ons vaderland algemeen onderhouden, en wel onder die vormen, welke wij bij de behandeling van het volgend tijdvak nader zullen leeren kennen, wanneer wij authentieke documenten van nederlandsche afkomst zullen gebruiken, waarin zij in alle bijzonderheden beschreven zijn. Voor het tegenwoordige merken wij slechts op, dat de zoogenaamde statuten van Bonifacius de bepalingen bevatten, dat de priesters, wanneer zij door hunne parochiën reizen of ter missie uitgaan, „de heilige olie en de eucharistie" steeds met zich moeten voeren, om ten allen tijde kranken en stervenden te kunnen bedienen, en dat zij geen stervende in zijne laatste levensure het viaticum mogen weigeren [2]. In de capitulariën van Karel den groote worden dergelijke voorschriften herhaald [3]. Uit de zoo even vermelde statuten schijnt te

---

1) Zie Binterim, *Denkw.* VI, 3, s. 217 ff.
2) *Statuta* 4, 18, Giles, p. 22 s.
3) Zie Binterim, s. 262.

blijken, dat het door de oude kerk reeds verboden misbruik om ook afgestorvenen nog den vredekus en het viaticum toe te brengen, op nieuw in zwang kwam[1]. De gewoonte van den stervenden eene brandende kaars toe te reiken, of een kruis, beide ceremoniën van schoonen zin[2], in dit tijdvak, gelijk later in de kerk, waarschijnlijk niet onbekend, mag reeds nu ook bij onze vaderen ingang gevonden hebben[3]. Van Wolbodo, dien wij reeds aan het hoofd der utrechtsche school omtmoetten, lezen wij, dat hij, te Luik op zijn sterfbed liggende, een kruis in de hand nam, „de voeten, handen en zijde des Gekruisten kustte", en alzoo den Heer zijnen geest gaf[4]. —

De oude christenheid heeft zich ten alle tijde afkeerig betoond van het verbranden der lijken, dat bij de heidenen min of meer algemeen in gebruik was. Zij achtte het voor het minst onvoegzaam, door de kracht des vuurs het verwoestende werk des doods te verhaasten, en meende, gelijk reeds Minucius Felix het uitdrukte, dat het pligtmatig was, de ontbinding der ligchamen over te laten aan God, „den bewaarder der elementen", die ze geformeerd had[5]. Hunne dooden aan den moederschoot der aarde toe te vertrouwen scheen hun gepaster toe, want het was een lijdzaam dragen van het eenmaal uitgesproken vonnis, „stof zijt gij en tot stof zult gij wederkeeren". Zoo begroeven zij dan hunne dooden, „opdat zij aan de aarde wedergaven, wat uit de aarde ontstaan was". Zoodra onze geloofspredikers in het midden van onze heidensche voorvaderen optraden, hebben zij ongetwijfeld hunne stemmen tegen de lijkverbranding verheven, en waarschijnlijk zijn de gemoedelijkste bekeerlingen hun gehoorzaam geweest. Later werd het oude gebruik ook door de

1) *Statut.* 30, Giles, p. 23. Vgl. *Geschied. van het kerkel. leven*, II, bl. 245.

2) Licht is een symbool van Christus, »het licht der wereld" ook voor stervenden; eene brandende kaars of lamp herinnert de waakzaamheid der wijze maagden in de gelijkenis.

3) Vgl. Binterim, s. 104 f.

4) Reineri *Vita S. Wolbod.* Mabill. *Saec.* VI, p. 163; vgl. boven, bl. 356.

5) *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 353.

frankische wetgeving bestreden, maar op eene wijze, die leert, dat het volk van zijne voorvaderlijke zeden noode afstand deed. Karel de groote vaardigde omstreeks 785 eene wet uit, die de doodstraf bedreigde aan allen, „die een lijk volgens heidensche gewoonte zouden verbranden en de beenderen tot stof verteren", en in dezelfde wet schreef hij voor, „dat de lijken der christenen naar de coemiteriën der kerken moesten gevoerd worden en niet naar de grafheuvelen der heidenen" [1]. Ofschoon deze wet hoofdzakelijk de Saxen gold, mogen wij verzekerd zijn, dat dergelijke bepalingen ook met het oog op de Friesen werden gemaakt en gehandhaafd, waar de frankische invloed heerschende was. Intusschen, zoolang op onzen bodem nog heidenen waren, moeten wij veronderstellen, dat hier en daar de lijkverbranding steeds voorkwam. In eene in Drenthe opgegraven urne met lijkasch heeft men munten van Lodewijk den vrome gevonden [2], een bewijs dat daar het heidensch gebruik in de eerste helft der negende eeuw, en misschien later, nog niet geheel onderdrukt was, en herinneringen van de oude zede waren bij ons volk nog in de elfde eeuw meer of min levendig, zooals blijkt uit sommige fabuleuze verhalen van toenmalige geschiedschrijvers. Thietmar van Merseburg, die met de zaken van ons land, tijdens het laatst der tiende en het begin der elfde eeuw, vrij wel bekend was en de wondergeschiedenissen, die hier in omloop waren, met gretigheid opving, verhaalt van een priester te Deventer, dat deze, tijdens de vernieuwing der Lebuïnus-kerk aldaar door bisschop Balderik, op zekeren vroegen morgen de dooden in de kerk en op het voorhof zag omwandelen en hen hoorde zingen, terwijl zij hunne offers aanbragten. De verschrikte man berigtte hetgeen hij gezien had aan Balderik, en deze beval hem 's avonds zijn bed in de kerk te spreiden en daar te slapen. De arme klerk gehoorzaamde zijn ongeloovigen bisschop, maar — de dooden wierpen hem met zijn bed

1) Bij Pertz, III, p. 49.
2) Zie Zuidhof, *Gesch. van Rottum*, Uithuiz. 1857, bl. 144.

de kerk uit. Toen gebood Balderik hem den volgenden nacht de proef te herhalen: hij zou zich van relieken en wijwater voorzien en het heiligdom bewaken. De priester gehoorzaamde andermaal, maar de vrees hield hem wakker. „En zie, op het gewone uur kwamen de dooden; zij namen hem op, en droegen hem naar het altaar, en verbrandden zijn ligchaam tot fijne asch" [1].

Dat de vrije Fries in den aanvang afkeerig was van het overgeven zijner dooden aan de enge kist en het dompige graf, in plaats van hen in vlammen en rook aan de hemelmagten te offeren [2], laat zich begrijpen, en schijnt bevestigd te worden door den eigenaardigen toon, die bij de vermelding van beiden aangeslagen wordt in het dichterlijk fragment eener friesche wet, die tijdens de invallen van de Noormannen in ons vaderland gesteld werd en in de latere landregten overging. Eene weduwvrouw — zoo heet het daar — mag de vaderlijke nalatenschap van haar kind, voordat het meerderjarig is, verkoopen of verruilen, „wanneer de jaren duur worden en scherpe koude over het land vaart en het kind van honger sterven zoude, of als het geheel stoknaakt is of huisloos, en dan de duistere nevel en koude winter nadert, wanneer ieder in zijn hof en in zijn huis en in beschermende holen trekt, en het wilde dier den hollen boom zoekt en de luwte der heuvelen, waardoor het zijn leven behouden kan; terwijl dan het onjarig kind weent en schreit en wijst op zijne naakte leden en zijne huisloosheid en zijn vader, die hem bewaren moest tegen den honger en tegen den winterschen kouden nevel, dat die, zoo diep en duister, met vier nagelen onder eik en aarde besloten en bedekt is; zoo mag de moeder haars kindes erve verzetten en verkoopen, dat het door vorst en honger niet verga" [3].

---

1) Thietmari *Chron.* bij Pertz, V, p. 738; vgl. Grimm, *Ueber das verbrennen der leichen*, Berlin 1850, s. 40.

2) Zie boven, bl. 25.

3) Grimm, a. a. o. s. 81, noemde, naar het voorbeeld van Thorpe, dit fragment een gedicht, „het graf betiteld." Minder juist! Men vindt het in het *Ju*

Waar de lijkverbranding voor de christelijke begrafenis plaats gemaakt had, volgde men ook de heerschende gebruiken der toenmalige kerk ten aanzien van de uitrusting der ligchamen voor de uitvaart en van de ter-aarde-bestelling. Waschingen en inkleeding der lijken bleven toen, gelijk later, niet achterwege. Aanzienlijken wenschten, waarschijnlijk ook hier te lande even als elders in de frankiesch-duitsche kerk, dat men hunne ligchamen in altaardoeken of in eenig monniken- of priestergewaad wikkelde, ofschoon de statuten van Bonifacius en andere kerkwetten het eerste verboden[1]. Geestelijken en vorsten hulde men in hun ambtsgewaad. Willebrord werd met zijn pallium, casuifel, sandalen enz. begraven[2], en toen men in 1675 in de St. Pieterskerk te Utrecht het graf van den in 1054 gestorven bisschop Bernulf opende, vond men daarin een zilveren kelk, een gouden ring en een gedeelte van den bisschopsstaf[3]. Karel de groote werd in 814 in zijne beroemde kerk te Aken in een gemetselden kelder bijgezet. Men schijnt het met den eerbied voor den onbedwingbaren held onbestaanbaar geacht te hebben, hem in een sarcofaag te besluiten. Men plaatste den keizer op een troon, het zwaard aan zijne zijde. Een gouden keten was als een kroon om zijn hoofd gewonden. In de eene hand droeg hij den rijksappel; de andere rustte op het evangelie-boek op zijne knie. Schepter en schild hingen voor hem aan den muur[4]. Minder aanzienlijken dooden gaf men waarschijnlijk

---

municipale Frisonum, bij De Haan Hettema, *Oude friesche wetten*, II, bl. 84 v., ook in Wiardas *Asegabuch*, s. 86 f. en bij Wiardsma, *Oude friesche wetten*, I, bl. 152 v.

1) *Statut.* 20, Giles, p. 23; vgl. *Concil. Autissiod.* c. 12, bij Bruns, II, p. 238. In een *liber poenitentialis* in een HS. van de vijftiende eeuw, in mijn bezit, leest men: »sacerdos, qui mortuum involvit in palla altaris, decem annis et sex mensibus poeniteat."

2) Zie Bijlage II.

3) *Bat. s.* I, bl. 656.

4) Zie Blommaert, *Nederl. begravingswijze*, Gent, 1857, bl. 11 v. vgl. Küntzeler, *Die neuesten nachgrabungen in der Aachener münsterkirche* (*Jahrbücher des vereins von alterthumsfreunden im Rheinlande*, XXXIII, XXXIV, 1863, s. 206 ff.).

een of ander kostelijk geacht voorwerp in hunne kist, waarvoor zij in hun leven belangstelling hadden geopenbaard, een kruisje, een ring of iets dergelijks; deze zede toch was sinds oude tijden evenzeer bij de christenen als bij de heidenen gewoon. Bij de uitvaart van hooge en algemeen geachte geestelijken vertoonde zich een breede stoet van klerken en leeken, en als eerstvermelden, b. v. bij de begrafenis van bisschop Radbond en Ansfried [1], hunne psalmen en hymnen aanhieven, stemden laatstvermelden met hen zamen bij het kyrie eleison. Waar de gemeenten, zooals die van Utrecht, reeds kerkklokken bezaten, lieten zich waarschijnlijk deze hooren, terwijl de schaar met de baar zich grafwaarts rigtte. Zoo althans geschiedde in dit tijdvak bij de Angelsaxen en elders. Het geluid zou allen, die het hoorden, tot gebeden voor den doode opwekken [2]. In gemeenten, die eene gedeeltelijk frankische bevolking bevatten, mag men bij de uitvaart ook wel brandende lampen en fakkels in de handen gedragen hebben, in navolging van de gewoonte der oude christenheid, die in Gallië op de gekerstende Franken was overgegaan [3].

Kerkhoven, die onze middeneeuwsche vaderen legersteden (slaapsteden = coemiteria) noemden, werden in alle gemeenten verondersteld [4], en voor aanzienlijke en geringe dooden gebruikt. Het begraven in de kerken [5] toch, ofschoon sedert de dagen van Konstantijn den groote geenszins onbekend, vond in dit tijdvak nog vrij algemeene afkeuring. Karel de groote verbood het in 809, in

---

1) »Sanctum autem corpus [Radbodi] mox feretro impositum, clerus et populus omnis cum hymnis et psalmodiis in primis reverenter et honorifice Daventriam perduxerunt." *Vita S. Radb.* Mabill. *Saec.* V, p. 32; zie ook boven, bl. 269.

2) Vgl. Binterim, a. a. o. VI, 3, s. 400 f.

3) Zie boven, bl. 58 n. 3. Over de symbol. beteekenis der lichten bij de begrafenis zie men *Kalender voor de Prot. in Nederl.* 1856, bl. 216 vv.

4) Zie de boven, bl. 445, aangeh. wet van Karel den groote.

5) Kluits *Rede over den oorsprong van 't begrav. in de kerken*, Amsterd. 1795, is meer eene Philippica tegen het gebruik dan eene afleeende geschiedenis der zede. Bruikbare berigten vindt men bij Van Alkemade, *Van het ceremonieel der begravenissen*, Delft, 1713.

algemeene bewoordingen, die echter leeren, dat men niet zelden overtrad [1]. Onze Ludger beval, dat men hem na zijn dood buiten de kerk zou begraven, wat ook geschied is, ofschoon zijne vereerders eenige jaren later boven zijne rustplaats te Werden eene kapel optrokken [2]. De kerkvergadering van Mentz in 813 besloot, dat keizer Karels verbod gehoorzaamd moest worden, maar zij maakte haar eigen besluit grootendeels krachteloos door uitzonderingen toe te laten ten aanzien van „bisschoppen, of abten, of waardige priesters, of geloovige leeken" [3]. Onze oudste bisschoppen, Frederik en de meeste anderen, werden te Utrecht in eene der later te vermelden krypten van de St. Salvatorskerk bijgezet, waarom vreemdelingen in de elfde eeuw en daarna die plaats gaarne bezochten [4]. Graaf Dirk, zijne echtgenoot Geva, zijn zoon met Hildegarde, zijne gade, werden in de abdijkerk te Egmond „voor het altaar der h. Maria" en in „de kapel der apostelen" begraven [5]. Voor vorsten en prelaten gebruikte men steenen sarcophagen, in den trant der oude romeinsche. Zoo is die van een der bisschoppen van Tongeren-Maastricht in de krypt der kerk van St. Servaas te Maastricht [6], en die van Willebrord te Epternach [7], en zoo waren vermoedelijk ook die van bisschop Frederik [8], Ansfried [9] en andere te Utrecht. Zoogenaamde stolpen, uit los op elkander gevoegde steenen zaâmgestelde doodkisten, die wij bij de behandeling van het volgende tijdvak leeren kennen, kunnen ook in deze eeuwen reeds in gebruik geweest zijn. Andere steenen

1) »Ut nullus [presbyter] deinceps in ecclesia mortuum sepiliat." Pertz, III, p. 161.
2) Zie Paris, *Disquis. de Liudgero*, p. 141.
3) Bij Hartzh. I, p. 412. Karel bekrachtigde het besluit echter. Zie zijn *capit.* bij Pertz, III, p. 190.
4) Zie het *Carmen* van den vroeger besproken Oetbertus bij de Bolland. *ad d.* 18 *Julii*, p. 457.
5) *Rijksarchief*, I, bl. 199, 203.
6) Blommaert, a. w. bl. 7.
7) Lux, *Levenssch. van den H. Willibr.* bl. 69.
8) *Vita S. Fred.* bij de Bolland. *ad d.* 18 *Julii*, p. 469.
9) Thietmari *Chron.* bij Pertz, V, p. 778.

doodkisten, uit één stuk zandsteen gehouwen, zooals men nog in onzen tijd in Friesland, de Betuwe en elders heeft opgegraven, behooren waarschijnlijk aan de laatste middeneeuwen toe. Van de achtste tot de elfde eeuw bezigde men, gelijk later, ook voor aanzienlijken, wel meestal houten kisten, uitgeholde boomstammen met een deksel en vier nagelen [1], of kisten van zaâmgetimmerde planken. Arme dooden heeft men welligt ook in dit tijdvak, gelijk in het volgende, dikwerf zonder kisten, in een kleed of mat gewikkeld, ter aarde besteld. In de statuten van Bonifacius en andere documenten van dit tijdvak vindt men het gebod, dat geen lijk op het lijk van een ander mag begraven, en de beenderen der dooden niet verstrooid mogen worden [2], een voorschrift, dat òf uit betamelijkheidsgevoel voortvloeide òf misschien uit de verwachting der ligchamelijke verrijzenis van de dooden.

Ofschoon de frankische wetgeving, evenmin als het oude kerkregt, gedoogde, dat de vrienden en naastbestaanden der overledenen bij de begrafenis den wilden klaagtoon der heidenen aanhieven, of zich aan dezer hartstogtelijke uitingen van smartgevoel overgaven, zelfverwonding met messen of nagelen [3], zoo veroordeelde zij van de andere zijde, evenmin als de oudere kerk, eene betamelijke uitdrukking van droefenis, ja, zij verlangde die blijkens het voorschrift, „dat zij, die [over hunne dooden] treurden, zich moesten onthouden van maaltijden en sieraden en witte kleederen [4]". Lijkmalen, die waarschijnlijk van heidenschen oorsprong waren, en tot heden in ons vaderland voorkomen, schijnt men dus te hebben willen weren, en omgekeerd het dragen van zwarte rouwkleêren te hebben aanbevolen.

---

1) Zie de woorden van de oude friesche wet, boven, bl. 446; vgl. Rettberg, II, s. 790, en onze mededeeling over de te Kamerik gevonden doodkist in het *Kerkhist. jaarboekje* (*Kalender*, tweede reeks) *voor* 1864, bl. 97 vv.

2) *Statut.* 19, Giles, p. 23; Hartzh., I, p. 55; vgl. Binterim, VI, 3, s. 452.

3) Zie de plaatsen uit de *capitular.* bij Binterim, s. 409.

4) »Qui luget, abstinere debet a conviviis ac ornamentis et veste alba." Vgl. Binterim, a. a. o.

Bij het sinds lang en algemeen verbreid geloof der kerk, dat aalmoezen, gebeden en misoffers der levenden voor de zielrust der dooden heilzaam waren [1], zorgden onze vaderen ook in dit tijdvak, dat voor hunne afgestorvene vrienden en familie-leden liefdegaven en gebeden gedaan en missen gelezen werden. Onder de brieven van Bonifacius vindt men een schrijven van eene angelsaxische bloedverwante, die den apostel zijne oude vriendschap met Tinne, haren vader, herinnert, en hem verzoekt, zoowel voor dien vader als voor hare moeder Ebbe „Gode gebeden te offeren" [2]. Toen Bonifacius in een brief aan Gregorius II 's pausen gevoelen „over de geoorloofdheid van het offeren voor de dooden" had gevraagd, antwoordde deze, dat hij te dien opzigte het gebruik der kerk zou houden: de geloovigen moesten voor hunne dooden oblatiën offeren, en de priesters bij de mis „memorie der dooden doen", door hunne namen in het gebed op te nemen; slechts zouden zij toezien, dat zij voor geene andere afgestorvenen „memorie deden en tusschentraden", dan voor „katholieke geloovigen"; ten behoeve van goddeloozen, „al waren zij christenen [d. i. gedoopten] geweest", mogt het niet geschieden [3]. Onder de besluiten van eene der bonifaciaansche kerkvergaderingen vindt men het voorschrift, „dat de geloovigen voor hunne overledene vrienden dertig dagen moeten vasten en oblatiën offeren" [4]. Welligt echter is dit voorschrift in verminkten staat tot ons gekomen, zoodat men hier bepaaldelijk aan den maand- of dertigsten dag zal moeten denken, die in de

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 385 v. Van de in het vagevuur toevende zielen heet het bij Beda, in zijn verhaal van het visioen van Dritbelmus, *H. E.* V, c. 12, Giles, III, p. 208: »multos autem preces viventium et eleemosynae et ieiunia et maxime celebratio missarum, ut etiam ante diem iudicii liberentur, adiuvant."

2) Bonif. *Epist.* 21, Giles, p. 61.

3) Bonif. *Epist.* 25, Giles, p. 68.

4) *Conc. incert.* c. 2, Giles, p. 33: »fideles pro defunctis amicis ieiunia et oblationes triginta diebus adimpleri faciant." De gissing, dat men voor »triginta diebus" moet lezen »trigesimis diebus," wordt, meen ik, aanbevolen door het opschrift van den canon: »de trigesimis mortuorum."

vroegere en latere kerk als memorie-dag onderscheiden werd. De meest gewone memorie-dag was de jaardag van het sterven [1].

Naarmate men van de uitwerking der gebeden en missen voor het heil der levenden en dooden grooter gedachte koesterde, moest men er te meer op uit zijn, voor zich zelven en anderen die genademiddelen zoo veel mogelijk te vermenigvuldigen. Uit dit streven ontstonden de later dus genoemde confraterniteiten, verbindtenissen, door geestelijken en leeken aangegaan, om voor elkander en voor anderen, bij het leven of na ontvangen doodsberigt, te bidden en missen te lezen. Men meent, dat dit gebruik het eerst bij de angelsaxische christenheid in zwang gekomen is. Onder de brieven van Bonifacius vindt men een schrijven van een angelsaxischen koning, Ebwald genaamd, waarin deze den apostel dankzegt, dat hij zijner bij zijne gebeden en missen gedachtig is. Verder geeft de vorst den apostel te kennen, dat hij van zijne zijde deze weldaad vergolden heeft, door te bevelen, dat de naam van Bonifacius door de monniken van zeven kloosters, onder zijn gebied, in hunne misgebeden zou opgenomen worden [2]. Aan den engelschen abt Aldhere rigtte Bonifacius de bede, dat deze hem in zijne liefdegemeenschap (communio charitatis = confraterniteit) zou opnemen, en zoowel bij zijn leven als na zijn dood voor hem bidden. In denzelfden brief maakte de apostel eene lijst over van de namen der ontslapene broeders, die met hem voor de zending hadden gearbeid, opdat Aldhere missen voor hen liet lezen [3]. Met Optatus, den abt van Monte Casino [4], wisselde Bonifacius zulke lijsten [5]. Daar dergelijke verbindtenissen, die men in onze dagen doodenverbonden heeft genoemd, zich aanbevalen door de tijdelijke en

1) Bij de behandeling van het volgende tijdvak komen wij hierop terug. Zie intusschen *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 386.

2) Bonif. *Epist.* 29, Giles, p. 72.

3) Bonif. *Epist.* 89, Giles, p. 200.

4) Zie over hem Mabill. *Annales ord. s. Bened.* II, p. 123, 146, al.

5) Bonif. *Epist.* 82, Giles, p. 193.

eeuwige vruchten, die men er van verwachtte, en zij daarenboven een vorm van gemeenschapszin en liefde waren, waarvoor eenigzins gemoedelijke menschen niet onverschillig konden zijn, laat het zich begrijpen, dat zij later niet in onbruik geraakten. Toen in 1005 eene duitsche synode te Dortmund zich zou ontbinden, gingen de daar vergaderde geestelijken, onder welke ook onze Ansfried behoorde [1], de volgende overeenkomst aan: wanneer een hunner stierf, zouden de hem overlevende bisschoppen binnen de eerste twintig dagen na zijn overlijden eene doodenmis vieren, en de priesters desgelijks; de buitenpriesters (presbyteri forenses, die niet tot der bisschoppen kapittelen, maar tot hunne dioecesen behoorden?) moesten drie missen, de diakens en lagere klerken tien psalters lezen [2]. Bij de behandeling van het volgende tijdvak zullen wij zien, dat de confraterniteiten tusschen kapittelgeestelijken en kloosterlingen in ons vaderland zich onophoudelijk vermenigvuldigden, totdat zij in den vorm van broederschappen of geestelijke gilden ook bij de leeken gewoon werden.

HOOFDSTUK XI.

Zedelijk-godsdienstige volkstoestand.

---

§ 1.

Geloof en bijgeloof.

De krachtvolle mannen, die van de zevende eeuw tot den aanvang der elfde onze kerk grondvestten en onder duizend bezwaren aanvankelijk opbouwden, wenschten onze vaderen „aan de magt des satans te onttrekken en tot het heil van Christus te brengen". Dat was hunne leus

---

1) Zie boven, bl. 281.
2) *Annal. Saxo*, Pertz, VIII, p. 655 s.

en zóó drukten zij hun levensdoel uit voor zich zelven en hunne tijdgenooten[1]. Dragers, niet zoozeer van de hoogste, maar veeleer van de éénige godsdienst, naar zij meenden[2], stonden zij met hun roomsch-katholiek christendom tegenover de heidenwereld, wier goden zij duivelen en wier kinderen zij duivelskinderen heetten, en hun gemoed werd in barmhartigheid bewogen om de broederen van hunnen volksstam! Toen namen zij, vaak na zwaren zielestrijd, een koen besluit; zij verlieten vaderland en maagschap, spoedden zich naar onze gewesten, en het groote oogmerk, waaraan zij zich sedert toewijdden, ja waarvoor zij leven en bloed wilden opofferen, was de verlossing van het volk der Friesen van het verderf des heidendoms, uitzuivering van de beginselen der duivelendienst uit den boezem der natie, opdat de beginselen van hun alleen-zaligmakend christendom er voor in de plaats gesteld wierden, waardoor de verlorenen zouden geheiligd en voor tijd en eeuwigheid behouden werden. In hoeverre werd dat oogmerk, waaraan zoo vele en ook zoo edele krachten besteed werden, bereikt? In hoeverre is het christendom van Willebrord en Bonifacius, van bisschop Frederik en Radboud overgegaan op hunne bekeerlingen en reeds in dit tijdvak eene nieuwe, herscheppende kracht voor het gemoed en leven onzer voorgeslachten geweest?.. Ziedaar de gewigtige vraag, welke wij in het laatste hoofdstuk van dit boekdeel zullen beantwoorden, voor zoo verre wij het vermogen[3]. Voor zoo verre wij het vermogen, ja, want van alle vragen, die wij op den weg van ons onderzoek reeds ontmoetten, is welligt geene zoo moeijelijk als deze. Die moeijelijkheid is hoofdzakelijk aan het karakter onzer bronnen te wijten. De hagiografen, tot heden onze voornaamste gidsen,

---

1) Zie boven, bl. 350.
2) Vgl. boven, bl. 49.
3) Eene proeve van geschiedenis van het inwendig christendom onzer middeneeuwsche vaderen, die voor het volgende tijdvak eenige dienst kan doen, werd geleverd door Okken, *Diss. de priva religionis christ., medio aevo inter Nederlandos progressae, natura*, Gron. 1846.

hebben zich slechts zelden verwaardigd, eenige trekken aan de teekening der volkstoestanden te wijden. Zij melden wat onze geloofsprédikers en uitstekendste kerkvoogden tot bekeering onzer vaderen wenschten en deden, maar schilderen de uitwerkingen van hun ondernemen meestal met woorden van algemeenen zin: duizenden werden gedoopt, vele kerken gebouwd, priesters aangesteld enz., om zich dan weder te verliezen in panegyrische ontboezemingen, die voor den geschiedschrijver onvruchtbaar zijn. Behalve de heiligenlevens staan ons voornamelijk de voortbrengselen der kerkelijke en wereldlijke wetgeving van dit tijdvak ten dienste. Maar hoezeer daaronder stukken voorkomen, die als trouwe spiegels van hun tijd mogen aangemerkt worden, doorgaans leeren zij ons meer, wat de wetgevers van de volksmenigte wilden en niet wilden, dan hoe die volksmenigte zelve onder hare overheden bestond. Intusschen, deze en andere bronnen laten ons niet geheel in verlegenheid. Zoo hebben wij dan te verzamelen wat zij leveren, opdat wij de voorgestelde vraag, zij het ook op gebrekkige wijze, beantwoorden.

Eenige auteuren onzer dagen, en onder hen mannen van goeden naam, Ozanam en anderen, die over de bekeering der germaansche stammen schreven, en over den invloed des christendoms op de maatschappelijke, zedelijke en godsdienstige beschaving dier stammen, hebben de duitsche volken tijdens hunne kerstening als volslagen barbaren geteekend, en inzonderheid de Saxen en Friesen als halve kanibalen. Tegen de eenzijdigheid, ja onwaarheid dier opvatting, die aan de ruwe voorstelling van onzen utrechtschen priester, den biograaf van Bonifacius [1], doet denken, werd door andere geschiedvorschers ernstig protest ingediend [2], en wij hebben hun voorbeeld reeds nagevolgd. Immers, wij moesten het erkennen, dat althans onze voorvaderen lang vóór de stichting onzer

1) Zie boven, bl. 27.

2) Zie b. v. Rettberg, II, s. 563 f.; Laurent, *Études sur l'hist. de l'humanité*, V, p. 14 s.

kerk reeds zekeren trap van beschaving hadden bereikt, waarop zij voor eene hoogere vatbaar waren. Maar zullen wij nu van de andere zijde aannemen, dat de Germanen, en dus ook de Friesen, in het verkeer met de Romeinen en in den strijd met de Franken zeker in sommige opzigten ontwikkeld, en naar hunnen aanleg tot het aannemen des christendoms veelzins geschikt, door dat christendom ligt waren te overwinnen en binnen een kort tijdsbestek te herscheppen in een heerlijk geslacht van dienaren Gods in geest en waarheid?.. Zoo wij het deden, zouden wij moeten veronderstellen wat niet bewezen kan worden! Neen, hoezeer wij gaarne herhalen, wat wij vroeger beweerden [1], dat het ook den Friesen niet ontbrak aan prædispositie voor het christendom — alle volken hebben haar in zekere mate, omdat alle volken uit menschen bestaan en het christendom de meest menschelijke, en daarom ook de meest goddelijke godsdienst is — het ontbrak bij hen evenmin aan sterke antipathiën, die, voortspruitende uit de magt der zinnelijkheid, der oude vooroordeelen, der maatschappelijke en staatkundige omstandigheden, den fellen tegenstand aan het licht riepen, welken wij reeds leerden kennen, en die de werkingen van het nieuwe zuurdeeg in den boezem der oude menschenmassa vertraagden.

Der stervelingen geloof — wij gebruiken hier het woord in den meest beteekenenden zin voor „geloof des harten", dat 's menschen godsdienstig weten en willen beiden in zich sluit — is de wortel van hun leven. Waar het geloof zich hecht aan de hoogste waarheid en het beste bedoelt, daar neemt het leven het edelste karakter aan en brengt het de schoonste vruchten voort; maar waar het geloof de dwaling verbindt met de waarheid, en het zinnelijke of onreine zoekt nevens het geestelijke en heilige, daar blijven zij, die het koesteren, al dragen zij den christennaam in sommige, ja in vele opzigten te regt, beneden het peil der bestemming, ons door God in Christus

1) Zie boven, bl. 53.

toegedacht. Het geloof der christenheid in het tijdperk der bekeering onzer vaderen — wij hebben het reeds vroeger aangeduid [1] — was niet het zuiver evangelische, maar het roomsch-katholieke der middeneeuwen. De kerk had de gedaante eener vernieuwde theocratie aangenomen; de leer was voor een deel beladen met de raadselen eener metafysische theorie, die verstand noch hart bevredigen kon; de geest der vrijheid van Christus had moeten wijken voor het gezag der uitwendige wet en der priesterschaar; mysticisme sloot bij de gemoedelijken het oog voor het licht der rede; piëtisme dreef hen aan, het wezen der godsdienst eenzijdig in de daad te stellen; ascetisme poogde het ideaal der christelijke volkomenheid in het monastieke leven te verwezenlijken; de openbare godsdienstoefening, die slechts een middel tot godsvrucht kon zijn, werd eene Gode onmiddellijk toegebragte dienst, de godsvrucht zelve geacht; de sacramenten waren toovermiddelen geworden, en zij hadden in vele opzigten hunne wezenlijke waarde verloren, omdat men hun eene onmogelijke toeschreef. Zoo is dan het christendom, dat tot onze vaderen gebragt werd, om deze en andere redenen een zeer onvolmaakt christendom te heeten, wanneer men het vergelijkt met dat, waarvoor de Heiland leefde en stierf, en met het ideale, dat in de gedachte Gods en voor der geloovigen hope op de toekomst bestaat. Maar als het nu werkelijk zeer onvolmaakt was, was het daarom van alle waarheid verstoken, en droeg het geenerlei heiligende krachten in zich? Was het geloof van Willebrord en Gregorius, van Radboud of Ansfried een geloof zonder licht en waarachtig leven, en daarom onmagtig licht en leven te verbreiden onder hen, die in de schaduwen des heidendoms wandelden? Wie zal hier, na den gang van ons onderzoek tot hiertoe gevolgd te hebben, nog kunnen twijfelen!

Wanneer wij den homiliënbundel van Bonifacius, wiens geloofsovertuigingen op dogmatiesch en zedekundig gebied in de hoofdzaken wel met die van de meeste, ja van al

1) Boven, bl. 51 v.

onze apostelen overeenkwamen, nog eenmaal ter hand nemen, en ons daarbij herinneren, wat wij vroeger over den algemeenen inhoud der prediking van dit tijdvak berigtten [1], dan moeten wij vaststellen, dat vele van de edelste grondwaarheden des evangelies aan de toenmalige geslachten verkondigd werden, en wel met zooveel nadruk en klaarheid, dat zij bij eenigzins vatbaren noodzakelijk ingang moesten vinden tot hunne vertroosting en heiliging. De leer aangaande de eenheid Gods, al was zij te dikwerf met naar tritheïsme zwemende formulen beladen, werd met ernst tegenover het polytheïsme uitgesproken, en het geloof in den Vader, den Zoon en den h. Geest als de grondslag van het goede bij den mensch en „het beginsel zijner behoudenis" geprezen [2]. Gods attributen, zijne alomtegenwoordigheid en almagt, zijne barmhartigheid en genade, werden met eerbied en dankzegging grootgemaakt. De rampzaligheid van de dienst der zonde wist men met levendige kleuren te teekenen, en de blijde boodschap te verbreiden, dat Christus verschenen was om „den waren vrede" te stichten, eenswillendheid tusschen aarde en hemel. „De zedelijke hervorming van ons geslacht" heette het doel van Jezus' komst en leven in de wereld [3], en zij, „die boete deden en naar Gods geboden wandelden", leden van „den grooten adelstand", die den aardschen mensch tot een vrijen zoon des hemelschen Vaders verhief [4]. Hoererij, doodslag, roof, haat, afgunst werden gebrandmerkt als werken des duivels, dien de gedoopten hadden afgezworen; vergevensgezindheid, lijdzaamheid en barmhartigheid jegens minderen en ongelukkigen werden met nadruk als de vruchten des geloofs voorgesteld [5].

---

1) Zie boven, bl. 406 v.

2) Bonif. *Sermo* 1, Giles, p. 57.

3) *Sermo* 2, Giles, p. 61. Van het kerstfeest heet het hier: »haec festivitas salutis nostrae initium est, et humani generis reformatio, in qua Deus per Domini misericordiam descendit ad homines, ut homines per obedientiam potuissent ascendere ad Deum."

4) *Sermo* 2, Giles, p. 61. De leer aangaande »den grooten adelstand," bij de scherpe afscheiding tusschen adel en slaven of eigenhoorigen in die dagen zoo opmerkelijk, troffen wij ook bij Ludger aan. Zie boven, bl. 367.

5) *Sermo* 3, Giles, p. 64.

Waar zulke leeringen door onze apostelen en meest ontwikkelde priesters gedurig voor catechumenen en geloovigen herhaald werden, moest de waarheidszin in het gemoed van edeler naturen onder de Friesen in zekere mate gewekt worden, en de opvoedende kracht, in dit onderwijs besloten, een zeker geloofsleven kweeken, waarbij het bestaan van sommigen althans eene hoogere rigting verkreeg. Maar dat onderwijs was niet het éénige, ja zelfs niet het krachtigste middel, waardoor de beginselen des christendoms aan de vatbaren werden medegedeeld. Onze apostelen, vele onzer bisschoppen en geestelijken van minderen rang waren zelven ernstige christenen, die, hoezeer niet zonder gebrek, echter des christens leven voerden: hunne christelijke levensopenbaring was, meer nog dan het woord hunner catechese en homilie, een magtig orgaan, waardoor het geloof in hunne omgeving verbreid werd. Amandus en Eligius, gelijk wij gezien hebben, besteedden hun geld en goed het liefst aan het loskoopen van slaven, en als de ruwe regtsbedeeling hunner tijden niet wist van ontferming jegens misdadigers, trokken zij zich het lot der verstootenen aan, „ontvingen zondaren" in hunnen broederkring, en wezen hun den weg tot verzoening met God en de menschen. Van Willebrord weten wij uit vele kleine trekken, die de biograaf aan zijn beeld teekende, dat hij evenzeer zachtmoedig als hulpvaardig en vergevensgezind was. Gregorius van Utrecht deelde bijna alles, wat hij had, aan de armen en kende voor zijne gastvrijheid naauwelijks grenzen, en toen men hem de moordenaren zijner eigene broeders had uitgeleverd, opdat hij volledige bloedwraak zou oefenen, liet hij hen kleeden en voeden en met eene vermaning tot boete en bekeering van zich gaan. Bisschop Radboud, „wiens mond het liefst van Christus sprak, wandelde het voorbeeld van Willebrord en Bonifacius na", en waagde gaarne zijn leven, om de zielen zijner verdrukte geloovigen te sterken, dat zij niet afvallig wierden van hunne belijdenis. Ansfried was spaarzaam voor zich zelven, tot gierigheid toe, om anderen des te meer te kunnen geven, en als de blinde grijsaard op

zijn heuvel bij Amersfoort dagelijks met eigene hand behoeftigen spijsde en arme kranken verpleegde, dan waren zijne liefdewerken, gelijk die zijner voorgangers, eene aanprijzing van de hoofddeugd des christendoms, die, meer dan de welsprekendste rede, ingang moest vinden in de harten.

Wanneer mannen, als de genoemde, het land doortogen en met gansche familiën en honderd individuën gemeenschapsbanden aanknoopten, dan moeten 'er meer geweest zijn dan het geslacht van Wursing en Ludger, of een Bernlef de zanger, die straks, nadat zij tot eenige kennis van het evangelie waren gekomen, in meerdere of mindere mate door hun nieuw geloof geheiligd werden en dan ook van het levend water, dat uit hun binnenste ontsprong, mededeelden aan die hen omringden. Maar de geschiedenis van alle tijden leert, dat het geestelijke zuurdeeg in de massa der menschheid uiterst langzaam doordringt, en dán vooral, wanneer het eerst onlangs in den boezem eener natie werd gelegd. Zoo is het gewisselijk in dit tijdvak ook bij onze vaderen geschied. Hun gansche levensatmosfeer was nog bezwangerd met bestanddeelen van het heidendom; oude zonden, vooroordeelen en wanbegrippen beheerschten maatschappij en huisgezin. Op een groot deel der bevolking rustte de alle zedelijkheid en geestkracht ondermijnende vloek der slavernij of de last der eigenhoorigheid. Bij de meerderheid van alle standen ontbrak het aan de eerste middelen tot eene hoogere vorming; eigenlijke volksscholen, hoezeer door Karel den groote gewenscht, waren niet aanwezig; de kunst van lezen en schrijven bleef een geheim voor verreweg de meesten. Grootendeels levende voor noesten handenarbeid op weinig bebouwde gronden, meer nog voor jagt en visscherij en vooral voor het ruwe krijgsbedrijf, waren de kinderen des volks te zeer gedrukt door de nooden des dagelijkschen levens en gedreven door de prikkels der zinnelijkheid, dan dat zij aanstonds gewonnen konden worden voor de dienst der waarheid. Zoo moeten wij dan aannemen, dat de nieuwe godsdienst, ofschoon zij naar het uitwendige allengs heerschende werd in den

lande, voor negen-en-negentig honderdsten van de natie, weinig meer dan eene zaak van vormen was, zoodat zij wel christenen heetten, maar geenszins waren. Maar ook zelfs van het geloofsleven der meer gemoedelijken, die voor de kerk en hare instellingen veel toonden te gevoelen, mogen wij geene hooge gedachte koesteren. Het pelagianisme, de joodsch-christelijke zin en het bijgeloof, waarmede onze apostelen zelven besmet waren, ging van hen ook op hunne ernstigste bekeerlingen over, om door deze weder overgedragen te worden op volgende geslachten en zelfs zeer gunstig ontwikkelden een struikelblok te zijn op den weg hunner christelijke volmaking.

De leer, dat de mensch door goede werken het hoogste heil bij God „verdienen" kan en moet, werd door Willebrord en Bonifacius luide verkondigd [1], en zelfs door de wetten van Karel den groote ingescherpt, ook dan als zij de waarheid herinnerden, „dat de werken zonder geloof dood zijn" [2]. Dat zij algemeen ingang vond, bewijzen de schenkingen, in dit tijdperk door onze vaderen aan kerk en geestelijkheid gedaan. Dit liefdewerk was, op zich zelf beschouwd, in die eeuwen vooral, lofwaardig en nuttig. Maar uit welke beginselen sproot het voort?.. De oorkonden geven het antwoord. Zij spreken het egoïsme der schenkers uit, hunne loonzucht en de werkheiligheid, die hen bezielde. De geloovigen gedachten hunne zonden en poogden die te verzoenen door hunne gaven; zij zagen op de onbestendigheid van al het aardsche en op hun naderend einde, en wilden zich den toegang verzekeren tot het genot der eeuwige vreugde. Op het slot der giftbrieven gebruikten zij dikwerf oud-testamentlijke vervloekingen tegen allen, die hunne wilsbeschikkingen zouden durven krenken, vervloekingen die leeren, dat de vrome weldoeners het standpunt des ouden joden- en heidendoms na

---

1) Zie het zoogenaamde testament van Willebrord (vgl. boven, bl. 117 n. 1) en de sermoenen van Bonifacius op verschillende plaatsen.
2) Zie b. v. de *Admonitio gener.* van 802, bij Pertz, III, p. 102 s.

hunnen doop geenszins in alles te boven gekomen waren [1]. Hetzelfde moeten wij besluiten uit de wijze, waarop de vast- en bededagen van dit tijdperk gehouden werden, waaruit ons een uiterst wettische geest tegenademt. Toen in 779 in het frankische rijk zware hongersnood en pest heerschten en daarenboven de oorlog tegen de Saxen aanstaande was, werd alom het gebod afgekondigd, dat er bededagen moesten gevierd worden: ieder bisschop had drie missen en driemalen het psalter te zingen, eens voor Karel den groote, eens voor het leger en eens tot afwering van den hongersnood en de pest; de priesters zouden ieder drie missen lezen, de kanoniken, monniken en nonnen drie psalters zingen; gedurende twee dagen zou men strenge vasten houden; alle bisschoppen, abten en abdissen moesten een pond goud als aalmoes uitreiken; zij die matig bedeeld waren, een half pond, de minderen vijf solidi; de graven, edelen en alle aanzienlijken hadden met hunne onderdanen de vasten te houden, en liefdegaven te doen overeenkomstig hun rang en vermogen [2]. In het jaar 810 dreigde op nieuw hongersnood „in alle deelen des rijks", en wederom maakte de pest vele slagtoffers. Nu ging van Karel aan alle bisdommen onder zijn gebied een circulair-schrijven uit, dat driedaagsche vasten gebood, die in December, Januarij, Februarij en Maart zouden herhaald worden. Alle onderdanen des rijks, kranken en kinderen alleen uitgezonderd, hadden zich gedurende die dagen te onthouden van

---

1) Men zie de giftbrieven van dit tijdvak bij Heda, Van Mieris, en anderen. De vloek in Willebrords testament (bij Miræus, *Codex donat.* p. 33) luidt aldus: »si fuerit ullus de heredibus — seu quælibet persona — quæ contra hoc testamentum venire aut agere voluerit, — in primis iram Dei omnipotentis incurrat et sanctorum angelorum, et ab omnibus ecclesiis vel consortio christianorum efficiatur extraneus, et habeat partem cum Iuda, qui Dominum tradidit, et cum Dathan et Abiron, quos terra vivos deglutivit," cæt. In een brief van Balderik, bij Heda, p. 76, heet het: »si quis vero, quod futurum esse non credo, contra hanc traditionem — aliquam iniustam interpellationem aut iniuriam facere voluerit, in primis iram Dei omnipotentis incurrat, et a liminibus s. ecclesiæ Dei efficiatur extraneus, et sit auctoritate nostra episcopali anathematizatus, sitque maledictus eadem maledictione, quæ descendit super Dathan et Abiron, quos terra vivos absorpsit," cæt.

2) *Capitulare episcop.* bij Pertz, III, p. 39 s.

vleesch en wijn, en tot drie uren na den middag mogten zij niets nuttigen. Elken vastendag moesten alle gemeenteleden op bepaalden tijd, zoo veel megelijk in processie, naar hunne parochie-kerk opkomen, zingende — men denke aan het kyrie eleison — het heiligdom intreden, en daarna „de mis hooren". Vervolgens mogt ieder huiswaarts gaan, om zich met zekere, door de wet toegestane spijs soberlijk te verkwikken, en ook dan weder gedwongen aalmoezen uit te reiken [1]. Wanneer men nu bij dit alles in aanmerking neemt, dat al onze geloofspredikers ascetische mannen waren, die hun bekrompen monnikengeest op hunne trouwste volgelingen het meest overdroegen, en daarenboven bedenkt, dat de leer aangaande duivel, vagevuur, hel en hemel in het volksonderwijs dier tijden zeer zeker even onberaden op den voorgrond werd gesteld, als zij de fantasie van priesters en leeken overal uiterst zinnelijk had aangegrepen [2] — dan zal men zich van de geestelijke ontwikkeling der pas gekerstenden wel geene groote voorstellingen maken, en het erkennen, dat hun geloof veelsins krank is geweest, en maar al te zeer vermengd met bijgeloof.

De vormen, waarin zich het bijgeloof onzer vaderen in dit tijdvak uitdrukte, waren menigvuldig en deels met het christendom tot hen gebragt, deels van de heidensche voorgeslachten door hen aangeërfd, en meer of min met den kerkgeest doortrokken. Bij de voornaamste dier vormen bepalen wij kortelijk onze aandacht.

Het kruisteeken als symbool van het groote verlossingswerk, voormaals op Golgotha volbragt, was van het

1) *Encyclica de ieiuniis gener.* bij Pertz, III, p. 164 s.

2) De voorstellingen aangaande vagevuur en hel, die in Bonifacius' dagen in omloop waren, kan men leeren kennen uit zijn uitvoerigen brief aan Eadburg (*Epist.* 20, Giles, p. 53 ss.), waarin hij verslag doet van de visioenen eens engelschen monniks, dien hij ontmoet en wiens mededeelingen hij blijkbaar met den grootsten eerbied aangehoord had. Het berigt is hoogstmerkwaardig en verdient door allen, die Dantes meesterstuk bewonderen, gekend te worden, evenzeer als dat van Beda (*H. E.* V, c. 12, Giles, III, p. 202 ss.) aangaande het visioen van Drithelmus. Vgl. de leerrijke verhandeling van Labitte, *La divine comédie avant Dante*, bij Brizeux en Delécluse, *Oeuvres de Dante Alighieri*, Par. 1856, p. 107 ss.

midden der tweede eeuw af een voorwerp van de algemeene liefde der christenheid. Men meende het overal in de zigtbare natuur weder te vinden, en was steeds gereed het bij alle handelingen der openbare eeredienst en des dagelijkschen levens na te bootsen. Bij allen arbeid en onderneming; bij het in- en uitgaan van de woning; wanneer men zich kleedde, baadde of aan het middagmaal zette; als men de lichten opstak in het avonduur of den drempel der slaapkamer betrad — overal en gedurig schreef men met den vinger het kruisteeken over het voorhoofd, den mond of de borst [1]. Dat deze gewoonte in de middeneeuwen niet in vergetelheid kwam, weet een ieder, en dat zij door onze geloofspredikers ook bij hunne bekeerlingen aanbevolen werd, zouden wij veronderstellen, al hadden wij er geene bewijzen voor. Maar die bewijzen ontbreken niet. Van Bonifacius althans weten wij, dat hij in zijn volksonderrigt den lof des kruisteekens met even warme woorden grootmaakte, als vele kerkvaders vóór hem; en dat hij het deed op eene wijze, die maar al te zeer geschikt was, om het bijgeloovig karakter, dat het gebruik des symbools reeds aangenomen had, te bevestigen, blijkt uit een zijner sermoenen. Ook voor hem, gelijk voor Cyrillus van Jeruzalem en andere oude leeraren, was het kruis „de schrik der dæmonen", die den mensch op honderdvoudige wijzen vijandschap betoonden, en door dit teeken verjaagd konden worden. Daarom zeide hij: „hebt Christus in het hart en het teeken des heiligen kruises op het voorhoofd. Wij hebben vele onzigtbare vijanden, die onzen loop pogen te beletten en de strikken huns verderfs (subversionis suæ) op onze wegen zetten, opdat zij ons vangen in schadelijke begeerten en ons den voortgang des levens belemmeren. Wapent u tegen hen met het teeken van Christus; want dit is het, dat de booze geesten, onze vijanden, doet vlugten, omdat zij door dit teeken verdoemd en wij er door verlost zijn. Dit teeken moeten wij bij alle bedrijf

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 334 v.

voorop zetten. Het beschermt de slapenden en wapent de wakenden, opdat de lagen des vijands noch slapenden noch wakenden in eenige zaak schaden[1]". Daar onze vaderen vóór hunne bekeering hunne tooverspreuken en amuletten bezigden, die de geloofspredikers als duivelarij evenzeer bestreden[2], als zij omgekeerd het gebruik des kruisteekens aanprezen, laat het zich begrijpen, dat hunne gemoedelijkste leerlingen het laatstvermelde gaarne aannamen, maar er dan ook al die magische krachten aan toeschreven, welke zij vroeger aan eerstgenoemden toekenden.

Een anderen vorm van bijgeloof, die door de kerk tot onze voorgeslachten gebragt werd, ontmoeten wij in de heiligen- en de daaraan verbonden reliekendienst van dit tijdvak. Beiden waren oeroud bij de christenheid, maar in de dagen van Willebrord en Bonifacius ook reeds lang ontaard van de rein-menschelijke beginselen, waaruit zij voormaals oorsprong hadden genomen[3]. De heiligen waren schutspatronen geworden voor landen, gemeenten en personen, en het bezit hunner overblijfselen werd het onderpand hunner bescherming en wonderdadige zegeningen geacht. Onze apostelen bragten hunne dwalingen dienaangaande met zich uit het land der Angelsaksen en Franken, en zij werden bij hen gevoed door de indrukken en geschenken, welke zij bij hunne bezoeken te Rome opdeden. Hoe hun bijgeloof te dezen aanzien al aanstonds in het gemoed onzer vaderen diep wortel schoot, is ons reeds bij herhaling gebleken, zoodat wij er hier niet lang bij behoeven stil te staan. Men herinnert zich onze mededeelingen aangaande den strijd, dien men te Utrecht[4] en Westervoort[5] over het bezit der lijken van Bonifacius

---

1) *Sermo* 12, Giles, p. 97.

2) De vroeger besproken *Indiculus* (boven, bl. 41 n. 3) verbiedt »phylacteria, ligaturæ, incantationes" enz., bij Giles, II, p. 17; vgl. Fehr, *Der abergl. des mittelalters*, s. 62 ff.

3) Zie over die beginselen *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 67 vv., 152 vv.

4) Boven, bl. 147.

5) Boven, bl. 125.

en Werenfried voerde, en hetgeen wij van de bedevaarten naar het graf van Ludger en andere heiligen vermeldden [1]. Reeds in de dagen van Karel den groote was het gewoon in ons land, van de reliekenkassen bij openbare gelegenheden zulk gebruik te maken, dat men twijfelen moest, wat den geloovigen het meest ontzag inboezemde, de gedachte aan de tegenwoordigheid en magt van God, of aan die van de dure beenderen der heiligen. In de Wet der Friezen komt de bepaling voor, dat een slaaf, die van dieverij verdacht wordt, door zijn heer met een eed kan gezuiverd worden; maar in eene nadere bepaling heet het: „indien de diefstal een belangrijke is, zoo zwere de heer bij de reliekken";[2] en van dien aard zijn aldaar ook andere voorschriften. Feitelijk dus stelde men de tegenwoordigheid der heilige overblijfselen boven die van den Allerhoogste, al zouden de wetgevers welligt de dwaling hebben geloochend, zoo men er met nadruk op had gewezen. Onder de bisschoppen van Utrecht, die de heiligen- en reliekendienst met bijzonderen ijver voorstonden, onderscheidden wij vroeger Radbond en Balderik [3]. Van eerstgenoemde herinnerden wij [4] de schoone uitspraak, „dat de gedachtenisviering der afgestorven heiligen, wanneer zij ter eere Gods geschiedt, den levenden een middel is ter opstanding van den dood der zonden". Bemerken wij aan dit woord, dat de vrome kerkvoogd oogenblikken had, waarin het hem niet aan klaarheid des geestes ontbrak, om de vereering der heiligen van hare regte zijde op te vatten, zijne St. Maartenszangen, die wij vroeger vermeldden [5], overtuigen ons, dat hij in het algemeen boven de dwaling van zijnen tijd geenszins verheven was. De gloeijende toon, waarop hij St. Maartens lof grootmaakte, en de wijze, waarop hij

1) Boven, bl. 441 v.
2) *Tit.* VI, § 5, 6, bij De Haan Hettema, II, p. 353; vgl. Acker Stratingh, *Aloude staat*, II, 2, bl. 330.
3) Boven, bl. 272.
4) Boven, bl. 413.
5) Boven, bl. 370.

diens hulp in alle aardsche en geestelijke nooden inriep, leeren dat de heiligendienst ook bij hem het woord des Verlossers, „niemand is goed dan mijn hemelsche Vader" en „hij heeft de haren uws hoofds geteld", maar al te zeer op den achtergrond had gedrongen.

De christelijke kerk heeft sedert de apostolische eeuw haar wondergeloof gehad, waarvan de geschiedenis, wier kennis voor onze dagen meer en meer eene dringende behoefte wordt, tot heden te vergeefs op hare bewerking wacht. Dat ook onze geloofsprediikers, gelijk ontelbare heiligen vóór en na hen, wonderdoeners werden geacht, behoeft naauwelijks herinnerd te worden. De biografiën van Willebrord, Adelbert, Werenfried, Ludger en anderen bevatten eene reeks van mirakelgeschiedenissen. De meeste van die verhalen schijnen eerst na, niet zelden lang na den dood der heiligen ontstaan te zijn, en van vele kan dit bewezen worden; maar dat andere nog bij hun leven in omloop kwamen, en kort na hun verscheiden, mag niet ontkend worden. Eene algemeene beoordeeling dier wondergeschiedenissen is wegens haar zeer verschillend karakter en de meer of minder naauwkeurige of onnaauwkeurige wijze, waarop zij én door geloofwaardige én door fabuleuze schrijvers medegedeeld werden, eene volstrekte onmogelijkheid. Moeten wij ons derhalve van eene algemeene kritiek onthouden, des te meer voelen wij ons gedrongen eenige opmerkingen te maken, waarvan wij meenen, dat zij voor den lezer onzer heiligenlevens en voor de verstandige opvatting der zaak haar nut kunnen hebben.

Waar nog heden ten dage zendelingen onder de heidenen optreden, om hun den zegen onzer godsdienst toe te brengen, is niets meer gewoon, dan dat die zendelingen, wanneer zij door hunne beschaving in staat gesteld worden, hunnen bekeerlingen ook stoffelijke weldaden te bewijzen, deswegens als bezitters van bovennatuurlijke krachten, als tooverraars worden vereerd, ofschoon zij zelven alle moeite aanwenden, om den onkundigen hunne weldaden te verklaren als zeer gewone uitwerkingen van natuurlijke middelen. Toen vóór eenige jaren een afgevaardigde

van het nederlandsch bijbelgenootschap [1] zich onder de Dajakken op Borneo vestigde, wilde de Voorzienigheid, dat slechts kort na zijne aankomst onder dien onbeschaafden volksstam, een knaap uit een boom viel en beide armen brak. Naauwelijks hoorden sommigen de klagt der ouders over het leed van hun kind, of zij droegen den gekwetste naar de woning, waarin de blanke zijn intrek had genomen. Deze was geen vreemdeling in de heelkunde en ook niet zonder heelkundige hulpmiddelen naar het veld van zijnen arbeid gekomen. Hij spalkte de armen en verpleegde den knaap; des lijders jeugd en het gunstig klimaat werkten voorspoedig mede, en binnen kort was door het gansche land de mare verbreid, dat de man uit den vreemde met goddelijke krachten was begaafd, en wat onze afgevaardigde gedurende twintig jaren ook deed om den naam eens wonderdoeners van zich te weren, het is hem bij de meeste zijner bekeerlingen niet mogen gelukken. Moeten wij niet aannemen, dat soortgelijke voorvallen ook in het tijdperk der invoering van het christendom hier te lande hebben plaats gehad?.. Wij twijfelen er niet aan: ook onze angelsaxische en frankische geloofsprediikers bezaten eene beschaving, die hen in staat stelde, onzen vaderen in het dagelijksch leven vele diensten te doen, en als die diensten hun even nieuw als weldadig waren, moesten zij er ligt toe komen, het vermogen, waardoor zij volbragt werden, toe te schrijven aan den onmiddellijken invloed der nieuwe godheid, die door de weldoeners verkondigd werd. Werkelijk bestaan er dan ook verhalen uit dien tijd, die reeds bij de eerste aandachtige lezing in een onbevooroordeeld oog hun wonderkarakter verliezen.

De biografen van Wilfried van York melden, dat het land der Friesen vóór Wilfrieds komst in hun midden uiterst onvruchtbaar was, en wegens „de zoutheid" van den bodem, voor menschen en dieren bijna onbewoonbaar;

---

1) De heer Hardeland, thans in Zuid-afrika werkzaam, uit wiens mond wij het in den tekst berigte ontvingen.

maar naauwelijks lieten zich de harten „door de prediking van den godsman" tot het geloof bewegen, of „gelijk deze overvloedig werden in goede werken", zoo werd ook het land vruchtbaar en al wat tot het levensonderhoud der bewoners noodig was, vooral de vischvangst, wonderbaar vermenigvuldigd [1]. Dat de verhalers hier aan miraculeusen invloed dachten, valt niet te betwijfelen; maar wie zal dit nog met hen doen, die het berigt onzer kronijkschrijvers [2] kent, dat in den tijd van koning Adgil, aan wiens hof Wilfried verkeerde, de eerste werken tot waterwering hier te lande werden aangelegd, en daarenboven uit Beda en anderen [3] weet, dat Wilfried, waar hij onder de heidenen het evangelie predikte, steeds hun tijdelijken welstand verbeterde, door hun het gebruik van netten te leeren en andere werkzaamheden voor visscherij en landbouw, waarvan hij zich op zijne omzwervingen door vele landen eene rijke kennis had verworven? Wordt men niet gedrongen te vermoeden, dat de ijverige man, die in de lage streken van Northumberland waarschijnlijk ook een en ander van de kunst des waterbouws had geleerd, van zijne kennis ten voordeele onzer vaderen gebruik gemaakt heeft, en dat deze, zijne lessen volgende, door het opwerpen van kaden en dammen hunne landen verbeterd hebben, zoodat zij na zijn vertrek eene vroeger ongekende vruchtbaarheid bezaten?

Goed-geloovige roomschgezinden plegen nog in onze dagen uit de wondergaven, die bij hunne heiligen tot heden zullen voortduren, een armelijk bewijs voor het goddelijk karakter hunner kerk te putten, terwijl zij omgekeerd op de protestantsche kerkgenootschappen als dragers van louter haeretieke dolingen laag nederzien, naardien zij „dit kenteeken der ware kerk" missen [4]. Dat

1) Edd. Steph. *Vita S. Wilfr.* Mabill. *Sæc. IV*, 1, p. 648; Eadmeri *Vita S. Wilfr.* Mabill *Sæc. III*, 1, p. 187.
2) Vgl. Dijkema, *Proeve van eene gesch. der landhuishouding in Gron.* Gron. 1851, I, bl. 153 v. en Acker Strat. I, bl. 56 v.
3) Beda *H. E.* IV, c. 13, Giles, III, p. 60 s. vgl. Lingard, a. a. o. s. 108.
4) Zie b. v. de gemoedelijke ontboezemingen van Fehr, a. a. o. s. 27 f.

dit vooroordeel eene echt middeneeuwsche opvatting is, weet een ieder, en dat het ook bij onze pas gekerstende vaderen en de gansche christenheid van hun tijd zijne analogiën had, valt niet te betwijfelen. Voor de groote menigte van die eeuwen was de heiligste mensch geen heilige, tenzij men wonderen van hem wist te verhalen. De utrechtsche biograaf van Bonifacius werd door zijne broeders bij de St. Maartenskerk berispt, omdat hij van des apostels mirakelen niet had gesproken, en zij meenden, „dat het eerst uit eens heiligen wonderwerken bleek, hoe groot zijne verdiensten bij God waren" [1]; en toen Alpertus een breed verhaal van de christelijke deugden en liefdewerken van bisschop Ansfried had geschreven, blijkbaar met den wensch, dat men den uitstekenden man als een heilig broeder des Heeren zou vereeren, achtte hij het noodig er een betoog bij te voegen, dat Ansfried werkelijk heilig geacht kon worden, al had hij nimmer op wonderdadige wijze kranken genezen [2]. Waar men aldus de stelling aankleefde, dat wonderen de noodzakelijke bewijzen van eens heiligen heiligheid waren, was men natuurlijk van de andere zijde gereed, de werken van een geloofsprediker, dien men om zijne deugden en weldaden reeds als een heilige eerbiedigde, zoodra zij maar eenigzins zeldzaam waren of schenen te zijn, voor mirakelen te houden. Hoe geneigd men steeds was onze apostelen en hunne bedrijven in een bovennatuurlijk licht te plaatsen, leeren ons de volgende verhalen der levensbeschrijvers van Amandus en Eligius.

Op zekeren tijd woonde Amandus te Doornik eene volksvergadering bij, waarin Docco, een frankische graaf, eenige geschillen beslechtte. Onverwachts werd een dief voor den regterstoel gebragt, die door de woeste menigte reeds deerlijk mishandeld en verwond was. De graaf verwees hem naar de galg. Amandus, die, gelijk de edelste kerkleeraren van den ouden tijd, een diepen afkeer

---

1) Zie boven, bl. 149.
2) Zie boven, bl. 282 n. 3.

had van alle doodstraffen, bad om zijn leven, maar te vergeefs. De dief werd opgeknoopt, en terstond reed de graaf weg, terwijl de schaar zich verspreidde. Onverwijld snelde Amandus aan naar de galg; hij deed den gehangene afsnijden en naar het verblijf brengen, waar hij gewoonlijk zijne gebeden deed. Hij bleef den nacht door met den ongelukkige alleen, en toen zijne vrienden 's morgens het vertrek binnentraden, vonden zij beiden tot hunne verbazing in vrome zamenspraak. Dat Amandus een doode opgewekt had, werd door zijne discipelen, zeer zeker te goeder trouw, aangenomen, en zeker is het ook, dat die mare sedert het bekeeringswerk van den heilige onder de heidenen zeer bevorderd heeft [1]. Maar voor ons is het mirakel wel geen mirakel meer, zoodra wij bij den biograaf lezen, dat de apostel in zijne kamer „zich over de leden des gestorvenen heeft uitgestrekt", zijne wonden verbonden en zijn ligchaam gewasschen; en ook de minste gedachte aan iets wonderbaars verdwijnt, wanneer wij in aanmerking nemen, dat het aan de Franken van dien tijd geenszins onbekend was, dat de levensgeesten van verstikten door gepaste wrijving der ligchaamsdeelen weder gewekt kunnen worden. Dat zij die ervaring werkelijk bezaten, zien wij uit het verhaal van Audoënus, die ons van eene doodenopwekking door Eligius bescheid geeft.

Eligius had van zijn koning vrijheid verworven de lijken der gestrafte misdadigers, die de ruwe zede van dien tijd gewoonlijk aan galg en rad liet hangen, totdat zij van zelf afvielen, overal waar hij ze ontmoette, af te nemen en te begraven. Toen de heilige eens door de omstreken van Straatsburg reisde, zag hij een mensch, dien men „dien zelfden dag" had opgeknoopt. Eligius was terstond vaardig tot zijn liefdewerk. Zijne medgezellen sneden den gehangene af, en maakten zich gereed hem te begraven. Maar de heilige „kwam met haast

1) Men vindt dit verhaal bij Baudemundus, *Vita S. Amandi*, Ghesq. IV, p. 250, die het uit den mond van een ooggetuige had.

nader, en begon het ligchaam van boven naar beneden te wrijven". De kunstbewerking droeg vrucht, en terwijl de schijndoode bijkwam, riep Eligius: „o wat groote misdaad hadden wij begaan, zoo God niet geholpen had: wij zouden een levende hebben begraven!" Het is duidelijk, dat Eligius zelf hier aan geen mirakel gedacht heeft; maar zijne medgezellen en biograaf hadden eene gansch andere opvatting van de zaak. De eerstvermelden waren in verbazing opgetogen, en de laatste geeft te kennen, dat het woord van Eligius: „wij zouden een levende begraven hebben", een vroom voorwendsel was, waardoor hij den roem der wonderdaad van zich poogde te weren [1].

Werkten onkunde en dogmatisme ten aanzien van het begrip, dat men omtrent het wezen en de magt der heiligen koesterde, blijkens het medegedeelde zamen, om de mirakelgeschiedenissen van dit tijdvak te vermenigvuldigen, opzettelijk én onwillekeurig bedrog hebben ongetwijfeld hetzelfde gedaan. In een capitulare van Karel den groote, dat in 789 te Aken werd uitgegeven, lezen wij, dat de keizer het verbreiden van bedriegelijke schriften en twijfelachtige verhalen verbood, en vooral het voorlezen van „een zeer slechten en valschen brief, die door eenige dwalenden en bedriegers gezegd werd in het voorgaande jaar uit den hemel gevallen te zijn" [2]. Wat de inhoud van dien brief geweest is, weten wij niet, maar misschien was het opstel een soortgelijk als door Baluzius werd uitgegeven, waarin onder harde bedreigingen de naauwgezette viering van den zondag wordt ingescherpt [3]. Evenzeer als er in Karels tijd gewetenlooze

1) »Composite valde a se virtutem facti refellens, dixit: o quam grande scelus, nisi Dominus invisset, nunc perpetrare poteramus," cæt. Audoëni *Vita S. Elig.* Ghesq. III, p. 221.

2) »Pseudografia et dubiæ narrationes, vel quæ omnino contra fidem catholicam sunt, et epistula pessima et falsissima, quam transacto anno dicebant aliqui errantes et in errorem alios mittentes, quod de celo cecidisset, nec credantur nec legantur, sed conburentur, ne in errorem per talia scripta populus mittatur." Pertz, III, p. 65.

3) Baluz. *Capit.* II, p. 1396; vgl. Rettberg, II, s. 771.

of half heidensche geestelijken waren, die zich nog met het bedrog der voorvaderlijke magie, bezweringen enz. ophielden [1], konden er anderen wezen, die door verzonnen mirakelen „een vroom bedrog" pleegden, om hunnen invloed bij de menigte te stijven.

Hoe sommige wondergeschiedenissen op zeer onschuldige wijze ontstaan en in omloop gebragt zijn, leeren wij ten slotte nog uit het volgende. Wij hebben vroeger van bisschop Radboud verhaald, dat hij eenmaal te Utrecht den ban uitsprak over de Noormannen, die hem met den dood bedreigden, en dat vele van die Noormannen (omnes fere), door eene boosaardige ziekte aangegrepen, „als waren zij door den bliksem getroffen", een haastigen dood zijn gestorven [2]. Wij ontleenden dat berigt aan de biografie van Radbouds tijdgenoot, die in dien haastigen dood van 's bisschops vijanden natuurlijk een goddelijk strafgerigt zag, maar overigens niets ongeloofelijks meldde. Gansch anders evenwel vinden wij de geschiedenis bij Beka weder. Deze verhaalt, dat de kerkvoogd de Noormannen „vervloekte, en dat terstond daarop een bliksemstraal uit den hemel daalde, die de levenden met een ellendigen dood sloeg en wegnam" [3]. De eerzame Beka moet hier geenszins van opzettelijke vervalsching verdacht worden. Zijn wonderzuchtig oog las de woorden van Radbouds levensbeschrijver als door een gekleurd glas, en de rhetorische figuur, die overigens alledaagsch genoeg was, leidde hem tot eene opvatting, die, straks door Heda en anderen [4] overgenomen, tot in onzen tijd den roomsch-katholieken geestelijke, die zijne „officia sanctorum" leest, een geval

---

1) Zie het *capit.* van 789, bij Pertz, III, p. 57.

2) Zie boven, bl. 268, en de woorden van den biograaf ald. in n. 1.

3) »Præsul autem almifluus hos perditionis filios ex tunc execrando maledixit, quos fulmineus ignis mox de coelo descendens miserabili morte vivos absumpsit." Beka, p. 33.

4) »Perditos notavit anathemate, et statim subsecuta ultio, nam coelesti icti fulmine interierunt." Heda, p. 71. »Tunc excommunicavit et maledixit eos, et statim descendit fulgur de coelo et combussit Danos illos, sic quod misere obierunt." *Chron. de Traiecto*, Matth. *Anal.* V, p. 321. Zie ook Joh. a Leid. *Chron. Belg.* p. 103.

voor den geest plaatst, dat hem misschien stichten kan, maar zeer zeker nooit geschied is [1].

Van de vormen des bijgeloofs, die onzen voorgeslachten van het voorvaderlijk heidendom bijbleven, maar onder den invloed der kerk eene eenigzins gewijzigde gestalte aannamen, verdienen vooral de godsgerigten onze aandacht [2]. Zij waren van verschillenden aard, maar dankten hun oorsprong allen aan hetzelfde beginsel, de overtuiging namelijk, dat in duistere regtszaken, waarin het gewone menschenverstand de schuldigen en onschuldigen niet, of slechts moeijelijk weet te onderscheiden, de elementen en krachten der natuur kunnen te baat genomen worden, opdat deze aanwijzen, wie te straffen zij en wie vrij te spreken. Deze overtuiging, welke haren grond heeft in eene eenzijdige toepassing van het geloof aan eene zedelijke wereldordening, welker magische tusschenkomst men verwachtte, nog heden bij Chinezen, Dajakken en andere half beschaafde of ruwe volken niet ongewoon, schijnt bij de germaansche stammen wijd en zijd verbreid geweest te zijn, en ook bij onze vaderen kwam zij vóór en na hunne kerstening voor. Waar een aangeklaagde zijne onschuld beweerde, en de regters geene bewijzen konden vinden, of waar een geschil was gerezen, dat men niet wist uit te maken, zocht men het vraagstuk op te lossen door stoffelijke middelen, door wier werking men meende, dat de godheid zelve haar oordeel zou openbaren.

---

1) In de *Officia sanctorum archiepiscopatus Ultraject.*, zooals zij in 1821 met kerkelijke goedkeuring voorzien en in 1822 te Deventer bij J. W. Robijns uitgegeven werden, leest men (*Pars autumnalis*, p. 117) het volgende: »in Frisiam ad creditum sibi gregem visitandum et erudiendum, [Radbodus] se conferens, Danos in via ei occurrentes, ad fidem et meliorem frugem convertere conatus est. Qui cum mala pro bonis rederent et mortem inferre minarentur, anathemate ab ipso notati, delapso coelitus igne aliisque cladibus, ad unum omnes absumti sunt."

2) De rijke literatuur over het godsgerigt vindt men opgegeven bij Gieseler, Kurtz, Rettberg en anderen. Zie vooral Acker Stratingh, II, 2, bl. 331 vv.; Noordewier, *Nederd. regtsoudheden*, Utr. 1853, bl. 435 vv. en de Vries, *De godsger. in de Nederl.* in het *Kerkhist. jaarboekje* (*Kalender*, tweede reeks) *voor* 1864, bl. 63 vv., waarin de ordaliën onzer voorvaderen behandeld zijn.

Het oudste godsgerigt op nederlandschen bodem, waarvan onze brønnen verhalen, had te Westervoort bij Arnhem plaats, toen de bewoners van genoemd dorp met die van Elst over het besit van het lijk van Werenfried streden. Terwijl de partijen van wederzijde hunne regten voorstonden en van woorden tot daden schenen over te gaan, traden eenige geestelijken tusschen beiden. Zij gaven den raad het lijk op een schip te plaatsen, en het vaartuig zonder eenig bestuur van menschenhanden aan den stroom over te geven. Bleef het vaartuig aan den oever liggen, zoo zou men weten, dat Gods wil het gebeente van den doode aan de liefde der westervoortsche christenen schonk; dreef het naar de overzijde, dan zouden die van Elst zich mogen verblijden. De raad vond ingang. Het lijk werd met psalmgezang uitgedragen en met de baar op het schip geplaatst. Toen daarna de touwen waren losgemaakt, dreef het vaartuig naar de overzijde, „als of het door den riemslag eens onzigtbaren engels bestuurd werd". Daarmede was het pleit beslecht. De bewoners van Elst voerden den schat, op een met twee koeijen bespannen wagen, naar de plaats hunner woning [1].

Was het godsgerigt te Westervoort een toevallig, waarvan de vorm door de omstandigheden van het oogenblik aangewezen werd, onze vaderen gebruikten ook ordaliën, die volgens overgeleverde gewoonten en wetten werden toegepast en derhalve staande vormen bezaten. Hiertoe behoort het trekken van het lot op verschillende wijzen, het tweegevecht, de heetwater- en gloeijendijzer-, de kaas- of brood-beetproef enz. Het spreekt van zelf, dat het hier de plaats niet is, al deze gerigten in behandeling te nemen. Alleen de meest karakteristieke, waaruit wij den godsdienstigen en zedelijken zin onzer voorgeslachten eenigermate kunnen opmaken, mogen in aanmerking komen.

Reeds in de dagen van Augustinus hadden vele christenen het zich tot eene gewoonte gemaakt om, wanneer zij over eenige zaak des dagelijkschen levens, de uitvoering van

1) *Vita S. Werenfr.* Surius, *ad d.* 14 *Aug.* p. 129.

eenig plan, het ondernemen eener reis enz. twijfelden, het bijbelboek op te slaan en de eerste woorden, waarop hun oog viel, als eene godspraak aan te merken, wier aanwijzing men volgen moest. Dit misbruik, eene navolging van de gewoonte der heidenen, die de schriften hunner dichters tot hetzelfde einde aanwendden, was in den aanvang der zesde eeuw in Gallië zóó algemeen geworden, dat de vaderen der kerkvergadering van Agde er een verbod tegen moesten stellen, waarin zoowel geestelijken als leeken met den ban werden bedreigd, zoo zij zich van dit werk des bijgeloofs niet onthielden [1]. Maar dit verbod schijnt weinig of niet gebaat te hebben. Karel de groote vond zich in het jaar 789 gedrongen eene wet uit te vaardigen, waarin niet alleen alle wigchelarij in het algemeen voor ongeoorloofd werd verklaard, maar bij name ook „het lezen van het lot uit psalm- of evangelieboek" [2]. De algemeene verbreiding van deze handeling doet vermoeden, dat zij ook bij onze vaderen in dit tijdperk gewoon zal geweest zijn, en de aanwending van psalm- en evangelieboeken, die wel zelden in het bezit van leeken waren, maakt het waarschijnlijk, dat de geestelijkheid niet minder dan de leeken aan het onderhouden van dit bijgeloof schuldig stond.

Was het zoeken van het lot uit de h. Schrift een bedrijf van leeken en priesters, dat vermoedelijk niet dan in het private leven voorkwam, op eene andere wijze werd het trekken van het lot bij de openbare regtspleging onzer vaderen toegepast. Wij hebben hier het oog op het zoogenaamde lot met teentjes, dat reeds in de dagen van Tacitus [3] alom bij de Germanen in gebruik was, en blijkens de Wet der Friesen, die in het karolingische tijdvak beschreven werd, ook bij onze gekerstende voorouders in eere bleef, nadat de wijze van uitvoering onder den invloed der kerkgemeenschap eenige wijziging had ondergaan. Als

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, II, bl. 329 v.
2) »Ut nullus in psalterio vel in euangelio, vel in aliis rebus, sortire praesumat, nec divinationes aliquas observare." Pertz, III, p. 68.
3) *German.* c. 10.

bij de Friesen tusschen de Lauwers en het Vlie in een oproer of volksoploop iemand gedood was, mogt de naaste bloedverwant, wien de bij de wet toegestane vergelding (compositio) toekwam, de door hem verdachte personen aanspreken, die zich met een eed van de misdaad hadden te zuiveren. Wanneer allen den eed behoorlijk hadden gedaan, werden zij naar hunne parochiekerk geleid, opdat men daar op het altaar het lot wierp; geschiedde de loting buiten de kerk, dan moest zij op eene reliekenkas (super reliquias sanctorum) plaats hebben. De wijze, waarop het lot getrokken werd, was deze: men sneed van een boomtak twee teentjes (tenos), waarvan één met een kruis werd geteekend. Beiden werden in zuivere wol (lana munda) gewikkeld en op het altaar of de reliekenkas geworpen. Daarna nam de priester, of, zoo er geen priester tegenwoordig was, eenige onschuldige knaap (puer quilibet innocens) één der twee teentjes op, terwijl men Gode gebeden opzond, dat hij zou doen blijken, of de beëedigden naar waarheid hadden gezworen. Trok de priester of knaap het met het kruis voorziene teentje, zoo werden allen onschuldig gehouden; trok hij het ander, dan werd de proef voortgezet. Al de verdachten namelijk moesten nu ieder een teentje snijden en met zijn eigen teeken voorzien. Al die teentjes werden stuk voor stuk in wol gewikkeld en vervolgens met elkander vermengd en neêrgeworpen. De priester of knaap nam één voor één op; hij wiens teentje het laatst getrokken werd, werd de door God aangewezen misdadiger geacht[1].

Voor dezelfde misdaad, waarvoor men tusschen de Lauwers en het Vlie het lot met teentjes bezigde, gebruikten de Friesen tusschen de Lauwers en de Wezer het tweegevecht, dat tot in de late middeneeuwen ook in ons vaderland gewoon was, en de Friesen tusschen het Vlie en het Zwin de heetwaterproef[2]. Bij laatstvermelde, ketelfang geheeten[3], werd een steen of ring in een

1) Zie *Lex Frision. Tit. III* § 1, bij De Haan Hettema, II, bl. 349 v.
2) *Lex Frision. Tit. III* § 3, 4, bij De Haan Hettema, bl. 351.
3) Zie Von Richthofen, *Altfries. wörterbuch*, Götting. 1840, s. 867, 870.

ketel met kokend water geworpen, die door den beschuldigde met de bloote hand moest opgehaald worden. Bleek de hand na eenige dagen in gezonden staat te zijn, dan meende men daarin een teeken van onschuld te zien. Een dergelijk beginsel volgde men bij de proef met het gloeijend ijzer, die wij ook in het volgende tijdvak zullen aantreffen, en bij andere godsgerigten, de brood- of kaasbeet, de kruisproef en de proef met het gewaste kleed.

De brood- of kaasbeet, die in het oud-friesch korbita (keurbeet) en kesordel (kaasgerigt)[1] heette, verpligtte den beschuldigde een stuk brood, doorgaans wel een gewijde ouwel, of een stuk kaas in den mond te nemen. Gelukte het hem de beet ongestoord op te eten, zoo werd hij onschuldig verklaard; vertoonden zich echter teekenen van benaauwdheid bij hem, zoodat men hem het brood of de kaas uit den mond moest nemen, dan had het tegendeel plaats. — De kruisproef eischte van de twistende partijen, dat zij met opgehevene handen bij een kruis zouden staan. Die het eerst de armen liet zinken, omviel of zich nederboog, werd verwonnen geacht. Eene oudfriesche sage leert, dat dit godsgerigt bij onze vaderen niet onbekend was. Zij verhaalt, dat Karel de groote en koning Radboud er zich aan onderwierpen, toen zij twistten over het bezit van Friesland. „Zij stonden een etmaal rond; toen liet koning Karel zijn handschoen vallen en koning Radboud bewoog zich; en koning Karel sprak: ha, ha, het land is mijn!"[2] — De proef met het gewaste kleed (wexet hreil[3]) noodzaakte den beschuldigde, in een met was besmeerd hemd door eene brandende houtmijt te gaan. — De koudwaterproef, waarvan in onze oude wetten geen gewag gemaakt wordt, was waarschijnlijk

1) Von Richthofen, a. a. o. s. 867, 877. De kaasproef kwam niet alleen in de noordelijke Nederlanden voor, waar de kaas het overvloedigst is, maar ook in België. Martene (*De antiquis ecclesiæ ritib*. Rotom. 1702, p. 479) heeft uit een oud pontificale van Kamerijk eene mis uitgegeven, die bij de brood- en kaasproef werd gelezen.

2) Zie *Jus munic. Fris.* bij De Haan Hettema, II, bl. 63 v. en Wiersma, *Oude friesche wetten*, I, bl. 103 v., en de aanteekeningen aldaar; vgl. Noordewier, a. w. bl. 440.

3) Von Richthofen, a. a. o. s. 828; vgl. Noordewier, bl. 436.

ook in deze eeuwen hier te lande, gelijk elders, geenszins in onbruik. Wij vermelden haar later, wanneer wij met onze tooverheksen nader kennis zullen maken [1].

Het is bekend, dat het in het karolingische tijdvak niet ontbroken heeft aan meer opgeklaarde geesten, die de onredelijkheid der godsgerigten inzagen, en hunne toepassing daarom bestreden of althans zochten te matigen. Karel de groote en zijn zoon Lodewijk verboden het kruisoordeel en den tweekamp, en ofschoon paus Eugenius II de koudwaterproef in sommige gevallen aanbeval, laatstvermelde keizer verklaarde haar voor ongeoorloofd. Agobard van Lyon bestreed de ordaliën in het algemeen, en zoo deed ook Stephanus V en latere pausen [2]. Of er ook onder onze vaderen geweest zijn, die reeds toen hunne stem tegen de zaak verhieven — in het volgende tijdvak zullen wij van de zoodanigen ontmoeten — weten wij niet. Maar zoo zij er geweest zijn, moeten wij veronderstellen, dat hun woord op de openbare meening weinig of geen indruk gemaakt heeft. De godsgerigten bleven althans voortduren en wel onder bescherming van de burgerlijke overheden en onder medewerking van de geestelijkheid, gelijk dit bewezen wordt door de in later tijden beschreven wetten en sommige verstrooide berigten. Toch schijnt het ons aannemelijk, dat deze wijze van regtspleging minder slagtoffers zal gekost hebben, dan men zou kunnen vermoeden. Of het waar is, wat men beweerd heeft [3], dat zij vooral op slaven, zelden op vrijen toegepast werd, willen wij daarlaten, maar zeker is het, dat de kerkelijken, die door deelneming aan en bevordering van dezen handel toonden, dat zij door gebrek aan beschaving maar al te zeer aan hunne ruwe tijdgenooten gelijk waren, van de andere zijde veel bijgedragen hebben èn om de uitvoering der ordaliën te voorkomen, èn om hare schadelijke werkingen althans eenigzins te beperken.

Waar de priesters bij het godsgerigt optraden, wisten

1) Zie voorshands Noordewier, bl. 439 v.
2) Zie Gieseler, II, 1, s. 343 f.
3) Zie Rettberg, II, s. 754; vgl. Acker Stratingh, II, 2, bl. 334.

zij een voorbereidend ceremoniëel aan te wenden, zóó indrukmakend voor den middeneeuwschen mensch, dat hij, die inderdaad schuldig was, wel van alle gevoel verstoken moest wezen, als hij onder de aanklagt van zijn geweten bestond, zich aan de voorgestelde proef te onderwerpen. Doodslagers, echtbrekers en dergelijke misdadigers, die, na driedaagsche vasten gehouden te hebben, in het kerkkoor bij de relieken der heiligen geplaatst, exorcismen, gebeden en missen moesten hooren, eer zij tot de zuiveringsproef kwamen, hebben waarschijnlijk meestal bekend, eer zij het waagden de brood- of kaasbeet te nemen, of de hand tot de ketelfang en naar het gloeijend ijzer uit te strekken; en waren de aangeklaagden werkelijk onschuldig en gereed om het godsgerigt te ondergaan, dan werden er doorgaans maatregelen genomen, die niet weinig ten voordeele der beschuldigden strekten.

In een formulier voor de heetwater- en gloeijendijzerproef, dat in dit tijdvak in de angelsaxische kerk en waarschijnlijk ook elders gebruikt werd, komen de volgende bepalingen ten aanzien van de laatstgemelde voor. Die het gloeijend ijzer zou dragen, moest zich drie dagen vóór dien des gerigts tot zijn parochie-priester begeven, ten einde „door hem gewijd te werden". Na zijne wijding had hij zich tot na de voltrekking van het gerigt te onthouden van alle spijs en drank, behalve brood, zout, groenten en water; dagelijks moest hij mis hooren en offeren, en op den dag des gerigts communiceren en onder eede zijne onschuld betuigen. Als de ure der proef geslagen en het benoodigde vuur in de kerk gebragt was, mogt niemand in het heiligdom zijn behalve de beschuldigde en de priester. Aan laatstgenoemde was het opgedragen, op een afstand van negen voeten van de grootte der voeten van den aangeklaagde, twee merkteekenen te stellen, de ruimte aanduidende, die deze met het ijzer moest aftreden. Ook zorgde de priester, dat het ijzer behoorlijk op de kolen werd gelegd, niet langer dan den tijd, die „tusschen de benedictie der mis en haar laatste gebed (collecta) verstreek". Als alles

gereed was, traden eenige getuigen binnen, die zich in zekere orde schaarden, neêrknielden, met wijwater besprengd en met een kruis geteekend werden, en het evangelie-boek meesten kussen. Nadat nog een gebed gedaan was om Gods tusschenkomst tot openbaring der waarheid, moest de beschuldigde eenig wijwater drinken, en met wijwater werd ook de hand bevochtigd, waarmede hij het ijzer zou dragen. Daarna trad hij toe om het ijzer op te nemen, dat intusschen reeds van de kolen genomen en misschien op de trappen[1] van het koor gelegd was. De afstand, dien hij moest aftreden, was verdeeld in drie kleinere, ieder van drie voeten. Op het eerste teeken van den priester maakte hij de eerste, op het tweede de tweede schrede, op het derde wierp hij het ijzer neder en haastte zich naar het altaar. Daar werd zijne hand terstond ingewikkeld en het omkleedsel met een behoorlijk zegel voorzien. Eerst na drie nachten mogt het zegel gebroken en de hand onderzocht worden, „of zij rein of onrein was[2]". Wanneer men nu in aanmerking neemt, dat het ijzer op de heete kolen lag, terwijl de priester een gedeelte dermis las, welken tijd hij door haastig lezen zeer beperken kon; dat de hand van den beschuldigde met wijwater was nat gemaakt; dat de gang met het ijzer uiterst kort was en door een zeer snel geven van de drie teekenen nog meer bekort kon worden, en men vergeet daarbij niet dat brandwonden, wanneer zij terstond door inwikkeling van de lucht afgesloten worden, zich gewoonlijk bij een gezond mensch zeer spoedig tot genezing zetten, dan zal men het waarschijnlijk achten, dat het onderzoek naar „de zuiverheid der hand" na den derden nacht niet zelden een voor den beschuldigde gunstigen uitslag had, vooral wanneer de onderzoekers hem niet geheel en al ongenegen waren. Of overigens ook hier te lande gelijk elders, en

1) „Jaceat ferrum super carbones usque ad ultimam collectam; postea mittatur super staplas." Zie Du Cange in v. *staplus*, *staplum*. Maar misschien heeft men aan een stapel van hout of steenen te denken.

2) Zie het formulier bij Martene, l. l. p. 460 s.

reeds in dit tijdvak even als in het volgende, bij sommige godsgerigten door de beschuldigden geheime voorbehoedmiddelen gebruikt werden [1], chemische præparaten tegen brandwonden enz., weten wij niet, maar wij achten het geenszins onmogelijk.

---

§ 2.

Zedelijkheid en kerkelijke tucht.

Ofschoon het christendom, waar het in de harten der menschen eenigermate wortel schoot, steeds eene zedelijke magt bleek te zijn, waardoor hun in- en uitwendig leven werd gereinigd, zou men zich echter bedriegen, zoo men meende, dat de kerstening eener natie altijd terstond gevolgd wordt door hare morele veredeling. De geschiedenis leert, dat onbeschaafde volken, die in hun halven natuurstaat zich door schoone trekken van volkskarakter onderscheidden, in de eerste tijden na hunne bekeering veel van hun oorspronkelijken adeldom kunnen verliezen en zelfs afdalen tot een peil van onzedelijkheid, waarboven zij vroeger verheven waren. Men denke hier aan de Gothen, Vandalen, Bourgondiërs, Longobarden, en inzonderheid aan de Franken.

Die zich ooit verlustigd heeft aan het liefelijk beeld, dat Tacitus en anderen van de oud-germaansche zeden en tucht hebben gemaald, en met dat beeld voor den geest de „Geschiedenis der Franken" van Gregorius van Tours [2] ter hand neemt, zal zich verbazen over de vreeselijke ontaarding dier natie in de dagen der Merovingen, waarin de massa des volks reeds sedert eene eeuw in den schoot der kerk opgenomen was. Voor de vroegere trouw ziet men overal, bij vorsten en onderdanen, valschheid en verraad in de plaats getreden, voor de geroemde

1) Zie Rettberg, II, s. 753, en Koenigswarter, *Du serment, des ordalies et du judiciaire*, in *Etud. histor*. Par. 1850, p. 189 s.

2) *Historia* of *Gesta Francorum*. Zie over de verschillende uitgaven en vertalingen Potthast, *Wegweiser*, s. 347 f.

matigheid en reinheid der beide sexen in hun onderling verkeer, ontucht en echtbreuk, voor gemoedelijken ernst, de schromelijkste ligtzinnigheid, voor gastvrijheid en goedhartigheid, moorddadige wreedheid en onbeteugelde hebzucht. Hoe is dit verschijnsel te verklaren? Was het geheel of gedeeltelijk een gevolg van de nieuwe godsdienst, die men had aangenomen, en was die godsdienst, hetzij de ariaansche of de roomsche, welligt zoozeer van haar oorspronkelijk wezen afgeweken, dat zij haar vermogen, om waarheid en geregtigheid bij het menschdom te verbreiden, tijdelijk had verloren en alleen nog zedelijk verderf kon kweeken? Wij antwoorden, gelijk anderen, die deze vraag vóór ons in overweging namen [1], ontkennend.

Het zedelijk verval van sommige germaansche volken, met name dat der Franken, in de dagen hunner kerstening, is niet toe te schrijven aan den invloed van het christendom, dat tot hen gebragt werd, hoe gebrekkig het ook wezen mogt, maar aan de omstandigheden waaronder, en de wijze waarop zij het aannamen. Toen zij in het laatst der vijfde eeuw tot de kerk overgingen, hadden zij reeds een tijdvak achter zich, waarin het beter gehalte van hun karakter schade had geleden. Eeuwen van rusteloze volksverhuizing en vooral de bloedigste oorlogen hadden hen in een staat van verwildering gebragt, die hun in de dagen van Tacitus grootendeels vreemd was. De aangeboren gemoedelijkheid en naïeve zedelijkheid, die hen vroeger, onder gunstiger omstandigheden, met sommige deugden sierden, waren, zoowel onder vriendelijke als vijandige ontmoetingen met andere, veelzins verbasterde natiën, meer en meer van hen geweken, terwijl omgekeerd hunne onedele karaktertrekken, hun strijdlustige en roofzieke zin, hunne wraakgierigheid en dorst naar zingenot bij gedurige gelegenheid tot botviering waren aangewassen. In zulk een toestand van morele verachtering vestigden zij zich ten laatste in rijke en weelderige landen, die

1) Zie b. v. Kurtz, *HB. der allgem. kirchengesch.* II, 1, s. 376 f.

bevolkt waren met romeinsche of geromanizeerde inboorlingen, menschen ten allen deele zóó diep ontaard, dat zij, met uitzondering van enkele edeler persoonlijkheden, den christennaam onwaardig waren en den ondergang verdienden, dien zij met haast te gemoet snelden [1]. Wat onder zulke omstandigheden van „de barbaren" worden moest, laat zich bevroeden. De romeinsch-gallische cultuur boezemde hun ontzag in en zucht tot navolging, maar niet in het betere; de ruwe verwinnaars deden straks onder voor de ondeugden hunner verweekte overwonnelingen, met wie zij zich verbroederden; met hunne louter uitwendige beschaving namen zij ook „hunne luxurieuze zwelgerij en geraffineerde zinnelijkheid" over, en van de oud-vaderlijke germaansche deugdelijkheid schenen de laatste sporen uitgewischt te worden. Inmiddels werden de harten der Franken al meer en meer vervreemd van den godsdienstzin hunner voorgeslachten, en de ethische kracht, waardoor die zin vroeger de uitbarstingen hunner wilde natuur nog eenigermate had beperkt, hield op invloed uit te oefenen. Wel namen zij tegelijker tijd het christendom aan, maar meer in schijn dan in waarheid, meer de zigtbare vormen dan de inwendige beginselen des christelijken levens. Clovis liet zich doopen, en duizenden zijner onderdanen volgden zijn voorbeeld; maar gelijk de koning na zijne bekeering, in spijt van zijn ijver voor de kerk, dezelfde diep verdorven mensch bleef, die hij vroeger was, zoo ook de massa dergenen, die zich met hem lieten kerstenen. Der Franken christendom was aanvankelijk louter kerkedom. Zij genoten voorshands niet de kern, maar de schaal der edele vrucht, hun aangeboden, en hare levenwekkende sappen zouden eerst later en slechts langzaam aan hun zedelijk bestaan hare herscheppende magt bewijzen.

Is het den Friesen welligt gegaan, gelijk het vroeger den Franken ging? Is het waarschijnlijk, dat het tijdperk,

1) Over het verval der zedelijkheid in het west-romeinsche rijk leze men Kraft, *Die KG. der germ. völker*, I, s. 9 ff. 29 ff. 47 ff. 52 ff.

waarin zij gekerstend werden, ook voor hen een tijdperk van zedelijk verval is geweest?.. Wij voelen ons gedrongen een half ontkennend en een half toestemmend antwoord te geven. De toestand, waarin onze vaderen verkeerden, toen het christendom in de zevende en achtste eeuw tot hen gebragt werd, was, even als die van de Angelsaxen en sommige volken in Duitschland tijdens hunne kerstening, een gansch andere dan die der Franken in de vijfde en zesde. Eenige honderden jaren vroeger dan laatstvermelden op eigen bodem gevestigd, waren zij met de hen omringende stamverwanten reeds aan den schadelijken invloed der volksverhuizing onttrokken, voordat hun nationaal karakter zijne zelfstandigheid had verloren. Frissche, krachtige menschen, eenvoudig, ofschoon ruw van zeden, zetten zij zich niet, gelijk de Franken, in landen, waar eene milde natuur en eene in weelde en brooddronkenheid verzonken bevolking hunne zinnelijkheid duizend strikken spanden en tot allerlei uitspattingen des vleesches prikkelden, maar tusschen onze moerassen en wouden, op zoute gronden en schrale heivelden, waar vischvangst en veeteelt met eenigen landbouw, de bronnen van bestaan reeds voor hunne verre voorgeslachten, hun voor noesten arbeid des levens nooddruft schonken. In zulk een staat leefden zij voort van eeuw tot eeuw, vol van liefde voor vrijheid en voorvaderlijke zeden, wel niet buiten alle aanraking met meer beschaafden en tevens meer bedorvenen, eerst de Romeinen, later de Franken, maar zelden met hen bevriend, doorgaans door nationalen afkeer en openbare vijandschap tegen hunnen invloed afgesloten. Toen Willebrord en zijne broederen voet op onzen bodem zetten, vonden zij onze vaderen boven den Rijn wel ongeveer in denzelfden toestand van zedelijkheid, als waarin zij in de dagen van Tacitus verkeerden. Hun krijgshaftige zin en hun lust naar buit was waarschijnlijk, ten gevolge hunner oorlogen en opkomende zeevaart, die te ligt kaapvaart werd[1], eenigermate toegenomen; maar

---

1) Zie boven, bl. 19.

overigens waren zij soortgelijke naturen, als hunne voorouderen vóór hen, gemoedelijk en opregt, in vele opzigten minder ontaard dan de geromaniseerde Germanen in Gallië en in andere landen van zuidelijk Europa. Wanneer wij nu nog in aanmerking nemen, dat het christendom door onze vaderen overgenomen werd, niet, gelijk het door de Franken geschiedde, van eene hoogst onzedelijke christelijke bevolking in hun midden, maar van onze, meerendeels angelsaxische geloofspredikers, mannen van diepen ernst en streng-zedelijken zin, dan meenen wij te mogen vaststellen, dat voor de Friesen van dit tijdvak gunstiger kansen op eene voorspoedige zedelijke ontwikkeling hebben bestaan, dan voor de Franken, en dat zij van de schromelijke ontaarding, waartoe hunne zuidelijke naburen vroeger kwamen, gelukkig bewaard gebleven zijn. Van de andere zijde echter mogen wij niet vergeten, dat zich ook voor hen oorzaken van tijdelijke demoralizatie hebben opgedaan, wier nadeelige werking op het leven en den wandel van de groote menigte der pas gekerstenden naauwelijks betwijfeld kan worden.

Waar bij menschen van diep religieuzen aanleg, gelijk b. v. een Bernlef de zanger en sommige leden van het geslacht van Ludger waarschijnlijk waren, de bekeering van het heidendom tot het christendom plaats had, mag men veronderstellen, dat de overgang van de eene godsdienst tot de andere voor hun zedelijk bestaan, zooal niet onmiddellijk, dan toch spoedig, een overgang tot een meer of min veredelden toestand bleek te zijn. De ethische kern, in hunne oude godsdienst gelegen, werd in verhoogde mate in de nieuwe door hen wedergevonden. Hunne geloofsovertuigingen aangaande hunne betrekking op de magten des hemels boven hen en de menschheid om hen werden gereinigd. Hunne gansche inwendige stemming, hun moreel gevoel nam eene meer geestelijke rigting aan, en als zij in een Willebrord, een Gregorius of Ludger leidslieden hadden, die in sommige, ja in vele opzigten, voorbeelden van echt christelijke deugden, matigheid, regtvaardigheid, nederigheid en menschenmin waren,

dan kon het niet anders of de verandering, die hun inwendig leven had ondergaan, moest ook in de vruchten van dat leven sigtbaar worden. Maar niet alle bekeerlingen waren menschen van diep religieuzen aanleg. De meesten waren grofzinnelijke wezens, alleen levende voor wat zij met het oog konden zien en met de hand tasten. Ook deze, ja, hadden eenige godsdienstige behoeften, maar die behoeften waren geheel in overeenstemming met hun algemeenen aard; zij konden slechts in de zinnelijke geloofsovertuigingen, waarin zij opgevoed waren, eenige voldoening vinden; voor hoogere waren zij bijna ontoegankelijk. Wanneer nu zulke menschen, aangetrokken door de schenkingen en goede gunsten, welke de frankische vorsten den aanzienlijken voor hun overgang beloofden [1], of belust op het doopkleed, de aalmoezen en andere tijdelijke weldaden, waarmede de armen te dikwerf aangelokt werden — wanneer zulke menschen zich lieten kerstenen, dan was hun doop in de meeste gevallen wel niet meer dan eene haastig voorbijgaande gebeurtenis, die op hun gemoedsbestaan en wandel naauwelijks eenigen indruk achterliet. Intusschen, die kerstening was gepaard gegaan met eene formele afzwering van de voorvaderlijke godsdienst en met hunne opneming in de gemeenschap der kerk. De offerhanden en andere ceremoniën, waardoor die voorvaderlijke godsdienst vroeger zekeren invloed op hun hart en leven plagt uit te oefenen, werden voor hen en de hen omringenden opgeheven. Loslating van het geloof aan de oude goden en hunne betrekking op de menschenwereld, en evenzeer loslating van het daaruit voortvloeijend pligtsgevoel, moest daarvan het gevolg zijn. Van het christendom hadden zij, ja, eenige kerkvormen ontvangen, maar kerkvormen, waarvan de geest en strekking hun grootendeels onverstaanbaar en vreemd bleef. Zoo was dan hunne bekeering meer eene negatieve dan posi-

1) Zie boven, bl. 74, 103, 231. Men herinnere zich ook Alcuinus' woorden (*Ep*. 3, ed. Migne, I, p. 142): »antiqui Saxones et omnes Frisonum populi, instante rege Carolo, alios præmiis et alios minis sollicitante, ad fidem Christi conversi sunt."

tieve, waarbij de zedelijke magt, in hun vroeger geloof eenigermate aanwezig, voor hen verloren ging, terwijl zij van den zegen der veredelende krachten in het nieuwe nog verstoken bleven; ja, zij werden bijna godsdienstlooze menschen, die nu, ligt meer dan vroeger, volslagen slaven hunner vleeschelijke togten waren. Maar er was nog iets anders, waarvan wij meenen, dat het de voorspoedige ontwikkeling van vele pas bekeerden niet alleen belemmeren, maar omgekeerd ook hunne geestelijke traagheid en de heerschappij hunner zinnelijkheid vermeerderen moest.

De zedelijke idée, waarmede onze geloofspredikers en de besten onzer latere geestelijken bezield waren, was geene zuiver christelijke, en daarom ook geene rein menschelijke. Willebrord, Bonifacius, Ludger, Radboud, Ansfried en vele anderen, die wij leerden kennen, waren monniken of althans mannen van monastieken zin. Aangegrepen door het heerschende ascetisme hunner eeuw, eischten zij van zich zelven en anderen eene zoogenaamde heiligheid, die niet te bereiken was dan door oefeningen in onthouding en zelfkastijding, waardoor de natuur veeleer verkracht dan gewijd werd. Die naar de voorstellingen van die dagen een waar christen wilde zijn, had niet alleen „weduwen en weezen te bezoeken en zich onbesmet te bewaren van de wereld", gelijk het zwaarwigtig woord des apostels wil; het was niet genoeg, dat hij inwendig een rein gemoed bezat en in- en uitwendig beiden de wet der liefde jegens God en den naaste betrachtte; neen, hij moest vieren en vasten, het huwelijk en honderd eerwaardige banden en onschuldige genietingen des levens versmaden, en met den monnikenpij om de leden, het gebedenboek in de hand, de oogen ter aarde geslagen, een pad van dooding des vleesches en verzaking opgaan, waarvan de bezwaren iederen mensch onoverkomelijk moesten schijnen, tenzij zijn gevoel en zijne fantazie in een staat van dweepzieke overspanning verkeerden. Waar zulk eene idée van zedelijke volkomenheid in de leer en het voorbeeld onzer apostelen en latere volksleeraren van

de beste soort op den voorgrond stond, en hun eisch zóó onredelijk was, daar mogten de gemoedelijksten onder hunne geestelijke kinderen een zucht slaken, als zij zich door hunne betrekkingen in huisgezin en maatschappij verhinderd zagen, zelfs eene poging te wagen om dien eisch op te volgen, maar op verreweg de meesten maakte de zaak een gansch anderen indruk. Zij achtten het voor zich zelven onmogelijk — gelijk meestal inderdaad het geval was — in dien zin vroom en heilig te leven; ja, zij wilden en wenschten het zelfs niet, en deden nu gelijk velen vóór hen in de dagen van Chrysostomus en later gedaan hadden: zij gaven alle ernstig streven naar een godvruchtig leven op, en leverden zich volkomen aan de magt hunner zinnelijkheid over, onder den spottenden uitroep: „wij zijn geen monniken of klerken; wat wil men van ons!" [1]

Algemeene berigten aangaande den staat der zedelijkheid bij de massa onzer geestelijken in dit tijdvak zijn niet tot ons gekomen, en de bijzondere, die ons met het leven van enkelen bekend maken, zijn, zoo wij die aangaande onze zoogenaamde heiligen buiten rekening laten, zóó weinige in getal, dat wij er geene besluiten uit kunnen trekken ten aanzien van den wandel der overigen. Wanneer wij echter het oog slaan op den morelen toestand der klerken van de duitsch-frankische kerken in de dagen van Bonifacius en Karel den groote, en van de geenszins ongegronde onderstelling uitgaan, dat die toestand in het algemeen van dien der geestelijkheid op onzen bodem wel niet veel verschild zal hebben, dan zijn wij in de gelegenheid gesteld, ons van hunne zedelijke ontwikkeling althans eenige voorstelling te maken. Te bejammeren is het nogtans, dat de documenten, die ons hierbij als bronnen dienen, hoofdzakelijk wettelijke bepalingen tegen meest voorkomende afdwalingen en ongeregtigheden bevatten, zoodat zij ons vooral de schaduwzijde van het karakter der kerkelijken malen, en wel van dat der minder achtingswaardige of zelfs

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 83.

diep verdorvene, terwijl zij van de deugden en het vruchtbare leven der beteren met geen woord gewag maken.

Gelijk wij vroeger vermeld hebben [1], waren de zoogenaamde nationaal-synoden, die van 742 tot 748 door Bonifacius gehouden werden, eene vrucht van den reformatorischen zin des apostels, die met hulp van Karloman en Pepijn de alom heerschende wanorde, misbruiken en zonden uit de onder zijn toezigt staande kerken wilde weren en aan de kwijnende ligchamen verhoogde levenskracht mededeelen. Het spreekt van zelf, dat ook de meest algemeene gebreken van de leden des klerikalen stands in die vergaderingen ter sprake gebragt werden, en dat daaruit besluiten en strafbepalingen voortvloeiden, die als de belangrijkste resultaten dier bijeenkomsten moeten aangemerkt worden. Wanneer wij nu die besluiten en strafbepalingen voor ons leggen, en tevens het oog slaan op eenige berigten, die ons van elders toekomen, dan blijkt, dat bij vele geestelijken van dien tijd een wereldzin heerschte, die hen ontegenzeggelijk voor hunne verhevene roeping ongeschikt maakte en evenzeer gevaarlijk was voor de hoogere belangen van hen zelven als voor die van hunne gemeenteleden. Niet alleen waren er, die gebrek aan achting voor hun stand openbaarden door, met verwaarloozing der tonsuur, dat hooggewaardeerde teeken der klerikale waardigheid, hunne hoofdharen in ongeoorloofde lengte te dragen, of door hun priestergewaad, de kasuifel (casula), met een krijgmansmantel (sagum) te verwisselen; er waren anderen, en zonder twijfel niet weinigen, die gaarne zwaard en speer ter hand namen, om in de gedurige veeten en oorlogen dier dagen te dikwerf eene bloedige rol te spelen [2]. Anderen weder besteedden hun tijd en krachten niet aan eene getrouwe ambtsvervulling, maar aan het verstrooijend jagtbedrijf. Zij voedden honden, havikken en valken, niet zelden ten koste

1) Boven, bl. 331.

2) Zie *Concil. german.* en *Concil. incert.* bij Giles, II, p. 12, 13, 33; vgl. Bonif. *Epist.* 49, Giles, I, 101; Pepijns *capitul.* van 753, Pertz, III, p. 23.

hunner arme onderzaten, en zwierven op snuivende rossen, onder lustig hoorngeschal, verre van hunne woningen, door wouden en dreven om [1]. Twist en tweedragt verdeelden te dikwerf de leden der geestelijke corporatiën, en sommigen ontzagen zich niet, ten smaad van anderen liederen te maken, die straks welligt in den mond des volks kwamen en hun stand in de oogen der menigte onteerden [2]. Velen, waarschijnlijk vooral klerken van lageren rang, zeiden hunne geestelijke overheden alle gehoorzaamheid op en gingen een zwervend leven voeren, waarbij hunne nog overgeblevene zedelijkheid noodzakelijk ten gronde ging [3]. Parochiepriesters zelfs verlieten te dikwerf tegen den wil van hun bisschop de hun toevertrouwde gemeenten, om zich, tot voldoening van aardsgezinde begeerten, aan het hoofd van andere te stellen [4]. Niet weinige klerken schonden de coelibaatswet, òf door huwelijken aan te gaan, òf door bijzitten te houden. Geestelijken, monniken en nonnen stonden te dikwerf aan ontucht van verschillenden aard schuldig, en zelfs onder de bisschoppen werden er gevonden, die, hoezeer zij zich beroemden geen hoereerders of overspelers te zijn, echter maar al te zeer bekend waren als dronkaards, twistgierigen en menschen van verregaande wanzedigheid [5].

Ofschoon wij vermoeden, dat de betere zin, die zich in de besluiten der bonifaciaansche kerkvergaderingen openbaarde, en de maatregelen van tucht, door den apostel en zijne geestverwanten in die bijeenkomsten voorgeschreven, hier en daar de bestaande ergernissen geweerd zullen hebben, mogen wij niet voorbij zien, dat de capitularien en brieven van Karel den groote eene halve eeuw

---

1) *Concil. germ.* p. 12; vgl. Karels *capitul.* van 769, Pertz, III, 33, en het boven, bl. 161, medegedeelde uit een brief van Lullus aan onzen abt Gregorius.

2) *Concil. incert.* p. 35.

3) *Stat. Bonif.* p. 22, 23; *Concil. suess.* p. 29.

4) *Stat. Bonif.* p. 22.

5) *Concil. germ.* p. 12; *Concil. leptin.* p. 15; vgl. Bonif. *Epist.* 49, p. 102 s.

later nog steeds dezelfde en andere ondeugden der geestelijken moesten bestrijden. Zij spreken niet alleen van klerken, die tegen hunne overheden zamenzwoeren, of een zwervend leven aannamen, of in hunne woningen op verdachte wijze met vrouwen verkeerden, maar ook van anderen, die de mis lazen, terwijl zij òf hunne minachting jegens het sacrament òf de onreinheid hunner conscientiën openbaarden, door zich van de communie te onthouden. Zij spreken van klerken, die woekerden en zich door bezweringen van menschen en vee en door andere kunsten der oudvaderlijke tooverij ongeoorloofde winsten verwierven. Zij spreken daarenboven van priesters, die bij dag en nacht de koordienst verzuimden, terwijl zij hun tijd onder langerekte slemperijen in de herbergen doorbragten; ja, zij spreken van wellustige liederen, door nonnen vervaardigd, en zelfs van „sodomitische zonde" in de kloosters, waarvan de keizer verontrustende berigten had ingewonnen [1]. Merkwaardig bij uitnemendheid, zoowel voor de kennis van den bij de klerken dier tijden heerschenden geest, als voor die van den ernst, waarmede Karel dien geest bestreed, is de brief, dien de vorst tegen het einde van zijn leven aan alle bisschoppen en abten van zijn rijk verzond, blijkbaar met het doel om hen op hunne meest gewone gebreken opmerkzaam te maken. Die brief bestaat hoofdzakelijk uit vragen, en daaronder treft men ook de volgende aan: in hoeverre een bisschop of abt zich met wereldsche aangelegenheden mag bemoeijen; wat de apostel bedoelt, als hij zegt: „weest mijne navolgers", en „niemand, die den Heer dient, mengt zich in de dingen der wereld", en wie hij daarbij in het oog heeft; wat het is, dat ieder christen, derhalve ook ieder prelaat, bij den doop beloofd en afgezworen heeft, en hoe hij belofte en afzwering beiden door werkelijke zonden of pligtsverzuim verkrachten kan;

1) Zie de capitulariën van 789, 809 en andere bij Pertz, III, p. 53 ss. p. 68, 160, alibi. Vgl. Rettberg, I, s. 435, II, s. 659, 695. Een „geestelijk drinklied uit het karoling. tijdvak" van zeer zonderlingen inhoud plaatste ik in het *Kerkhist. archief*, II, bl. 249 vv.

hoe zij leven, die niet alleen met woorden, maar ook met den wandel het volk onderwijzen en een goed voorbeeld geven? Verder vraagt hij niet zonder satirieke scherpte: wat het bij hen beteekent, de wereld te verlaten, en waaraan zij, die dat doen, kunnen onderscheiden worden van die haar nog nawandelen: daaraan misschien, „dat zij geene wapenen dragen en maar niet openbaarlijk gehuwd zijn", en of hij welligt de wereld verloochent, die dagelijks zijne bezittingen op allerlei wijze vermeerdert en, al predikende over de vreugde des hemels en den schrik der hel, ten koste van wettige erven rijke vermakingen bejaagt? Op het slot heet het: wat nut brengt het der kerke van Christus aan, dat een herder liever velen dan goeden in zijne huishouding heeft; dat hij er meer voor ijvert, dat zijne klerken en monniken goed zingen en lezen, dan dat zij vromelijk leven? Immers is het beter, dat er slecht gezongen, dan slecht geleefd wordt; en zoo gaan ook goede zeden boven schoone kerkgebouwen; „want, naar het ons voorkomt", zoo eindigt de brief, „die [prachtige] kerkenbouw riekt maar al te zeer naar den geest der oude wet, terwijl de reiniging der zeden met dien van het N. Testament en de christelijke tucht overeenkomt" [1].

Vraagt men nu, of het zedelijk karakter der klerken, die in dit tijdvak onder onze vaderen leefden, in alle opzigten dezelfde vlekken droeg, als dat der geestelijken van andere deelen der duitsch-frankische kerk in Bonifacius' en Karels dagen, dan durven wij geenszins op beslissenden toon antwoorden. Het is mogelijk, dat elders heerschende gebreken en zonden bij de mannen met geschoren kruin hier zeldzamer voorkwamen, òf ten gevolge van den invloed onzer dikwijls voortreffelijke kerkvoogden, òf ten gevolge van het nationaal karakter en de tijdsomstandigheden, b. v. de invallen der Noren, die ook over den klerikalen en monastieken stand zoo vele, misschien voor de morele vorming heilzame rampen bragten. Dit

1) Zie het *capitulare duplex* bij Pertz, III, p. 166 ss.

staat echter vast, dat zich ook onder onze kerkelijken te dikwerf menschen voordeden, die, zoo hun zin en wandel door Bonifacius of keizer Karel in de weegschaal waren gelegd, zeer zeker te ligt bevonden zouden zijn.

De anonieme schrijver der biografie van Bonifacius, dien wij reeds meermalen aanhaalden, beschuldigde sommige zijner broeders bij de kathedraal-kerk te Utrecht van verregaande hebzucht. Zij waren, volgens zijn oordeel, van den zin des edelen martelaars zeer afgeweken, ofschoon zij voorgaven hem grootelijks te vereeren; want Bonifacius had geene andere schatten dan boeken begeerd, „die hij op zijne reisen altijd met zich voerde", maar zij begeerden gansch andere dingen! Zij verzamelden geld en goed, niet om het in gemeenschap te bezitten, gelijk de klooster- of kapittelregel wilde, maar om het voor zich zelve te behouden. Zij waren er op uit „om gedurig akkers bij akkers te voegen, en gunden zelfs aan de zee naauwelijks hare grenzen"; en als zij op reis gingen, ja „de gansche wereld doortrokken, om een of ander te bejagen, vulden zij hunne zakken niet met steenen", gelijk vrome asceten voormaals deden, „maar met zilverstukken".[1] Dat die aardsgezinden der achtste eeuw onder de utrechtsche kanoniken later huns gelijken hadden, zien wij aan breeder Ouaft, die, door het kapittel tot bisschop verkozen, de waardigheid afwees met het woord: „ik heb overvloedig veel goed; waarom laadt gij mij zulk een last op de schouders"?[2] Van onzen abt Gregorius van Utrecht lezen wij, dat hij niet ophield de hem omringende geestelijken met alle kracht tegen de dronkenschap te waarschuwen[3], wat ons vreezen doet, dat dergelijke afmaning

1) »At nunc isto tempore quidam nostrorum longe aliter faciunt. Quaecunque enim acquirere possunt absque consortio possidere contendunt; agrum agris copulantes, vix mari concedunt, ut terminum suum faciat [men schijnt hier aan indijkingen te moeten denken]. Tum si uspiam proficiscuntur, saccos pecuniae tollunt secum, perasque non lapidibus complent, sed nummis argenteis, et totum mundum circumeunt, ut aliquid consequantur." Presb. Ultraiect. *Vita Bonif.* bij de Bolland. *ad d.* 5 *Junii*, p. 480.

2) Zie boven, bl. 261.

3) Liudg. *Vita S. Greg.*, Mabill. *Sec.* III, 2, p. 299.

voor te velen noodig moet geweest zijn. Ten tijde van bisschop Balderik leefde onder de kanoniken van St. Salvator een man, die door schijnheiligheid zich het vertrouwen zijner broederen had gewonnen en dien ten gevolge met het ambt van koster was bekleed, in welke kwaliteit hij met de bewaring der kostbaarheden van de kerk en met de ontvangst der altaargaven van de geloovigen (donaria, quae offerebantur ad altaria) belast was. In het verborgen echter handelde hij „als een roofzieke wolf". Hij stal van het kerkegoed, verteerde het gestolene in allerlei ongeregtigheid, en ontzag zich niet, des nachts, wanneer hij in de sacristie, waar hij ambtshalve slapen moest, met zijne overdadige teugen bezwaard lag, de graven der bisschoppen en heiligen met de uitwerpselen zijner onmatigheid te bezoedelen. Een- en andermaal, als hij met zijn half bedwelmd hoofd op de priestergewaden en altaarkleeden rustte, die hij met heiligschennige hand zich ten oorkussen zaâmgerold had, ontwaakte zijn geweten, en zelfs verscheen de geest van bisschop Frederik bij herhaling aan zijne ontstelde verbeelding, om hem over zijne boosheid te bestraffen; maar het baatte niet. De onwaardige voer voort en stierf ten laatste in zijne zonde![1] Wanneer wij nu in aanmerking nemen, dat de medegedeelde trekken van aardsgezindheid en zedeloosheid, die waarschijnlijk met andere vermeerderd kunnen worden, allen ontleend zijn aan het leven van geestelijken, die tot de kapittelen der domkerk en van St. Salvator te Utrecht behoorden, welke ligchamen de kern van onzen klerikalen stand uitmaakten, en daarenboven, dat vermelde priesters onder het oog van uitstekende bisschoppen, Frederik en Balderik, leefden, dan hebben wij reden om te vreezen, dat dergelijke zin en gedragingen, als de hunne, bij onze klerken in andere gemeenten geenszins zeldzaam zullen geweest zijn.

Waren, blijkens het medegedeelde, onder de leden van onzen geestelijken stand maar al te dikwerf lieden, wier

1) Men vindt dit verhaal in het *Vita Fred.* en bij Joh. a Leidis, op de boven, bl. 261 n. 3, aangeh. plaatsen. Vgl. de inscriptie bij Matth. *Fund. eccl.* p. 65.

zedelijk karakter zijne diepe schaduwzijde had, er is geenerlei grond voor de onderstelling, dat het leven der leeken over het algemeen reiner zal geweest zijn. De besluiten der synoden van Bonifacius en 's apostels sermoenen leeren, evenzeer als de capitulariën van Karel den groote, dat grove zinnelijkheid en selfzucht in de duitsch-frankische kerk te vele dienaren hadden, en dat dezelfde vormen van zonde, die daar bij de gemeentevoorstanders bestonden, zich ook bij de gemeenteleden voordeden, en andere daarenboven. Onmatige begeerte naar geld en goed prikkelde menigeen tot oneerlijkheid en roof. Valsche eeden en getuigenissen, waartoe de zeer gebrekkige regtshandel dier tijden te gereede aanleiding gaf, kwamen ontelbare malen voor [1]. Wilde uitspattingen van de lusten des vleesches, hoererij, overspel en onnatuurlijke zonden, met menschen en vee bedreven, waren menigvuldig, en evenzeer daden van geweld en wraakgierigheid, brandstichting, verwonding en moord [2]. Dat nu deze en soortgelijke ongeregtigheden ook bij onze reeds gekerstende vaderen geenszins onbekend waren, ziet men aan de meer vermelde Wet der Friesen, die in het karolingische tijdvak gedeeltelijk uit het oudere gewoonteregt des volks opgemaakt en met het oog op de toenmalige behoeften beschreven werd, en die merkwaardige bijdragen levert tot de kennis van den ruwen geest, die alom heerschappij voerde [3]. Ook zij spreekt van de grovere overtredingen der hebzucht, oneerlijkheid en geslachtsdrift, en

1) Valsche eeden voor de regters werden door behoeftigen of hebzuchtigen tegen geringe belooningen afgelegd, ja »pro unius diei satietate aut pro quolibet parvo pretio." Die hun een maal eten of eene kleinigheid aanbood, zag hen als gezworen getuigen te zijnen voordeele optreden. Zie Faustin Hélie, *Hist. de la procédure criminelle*, Par. 1845, p. 278 ss.

2) Men zie vooral Bonif. *Sermo* 3, 5, 6, 8, 10, 11, 13 en 15, Giles, II, p. 63 ss.; vgl. de *Allocutio sacerdotum ad plebem*, ibid. p. 18 s.

3) Zie over de *Lex Frisionum*, behalve vele anderen, Zoepfl, *Deutsche staats- und rechtsgesch.* II, 1, s. 37 f. en Ack. Stratingh, *Aloude staat*, II, 2, bl. 258 vv. Zij werd vele malen uitgegeven, ook door De Haan Hettema (*Oude Fr. wett.* II, bl. 333 vv.) en andere landgenooten, en laatstelijk door Von Richthofen in de *Mon. Germ.* van Pertz, XV (*Leg.* III), p. 631 ss.

inzonderheid van allerlei uitbarstingen der twistgierigheid, als van alledaagsche verschijnselen, maar bovendien leert zij onwedersprekelijk, dat adeltrots en gemis van achting voor de algemeene menschenwaarde bij onze voorouders evenzeer gewoon waren, als eene zeldzame slapheid van het regtsgevoel bij het straffen zelfs van de zwaarste misdaden. Hoe groot de lust tot vechterij en gewelddadige aanrandingen was, kan men opmaken uit dien titel der wet, die het woord „dolg" aan het hoofd draagt [1]. Negen en tachtig artikelen bevatten daar strafbepalingen tegen kleine en groote verwondingen. Zij noemen met bijna anatomische naauwkeurigheid al de deelen van het menschelijk ligchaam, van den schedel tot de voeten, en willen dat de overtreder, die een of meer van die allen bij zijne partij beleedigd heeft, als volgens tarief zijne beetepenningen zal betalen! In de gansche wet ontwaart men eene uiterst onchristelijke onderscheiding der maatschappelijke standen. Het is duidelijk, dat het volk het beginsel huldigde, dat een adellijk man eens zooveel waard was dan een vrije en viermaal zooveel dan een laat, of minstens de helft meer dan een vrije en driemaal zooveel dan een laat, terwijl de slaaf, gelijk overal elders, niet als een mensch, maar als een ding zonder persoonlijke regten werd aangemerkt [2]. Gevangenis, geeseling en andere pijnlijke en schandelijke straffen worden in deze wet niet vermeld. Zij laat alles boeten met geld en goed. Alleen in geval van onvermogen moest men voor misdaden, waarop de doodstraf stond, zijn leven geven. Uit alles blijkt, dat de middeneeuwsche, d. i. de wettische godsdienstzin der christenheid, die in later tijden in de toepassing der strengste straffen haren vasten, ofschoon onberaden wil uitdrukte, om de openbare zonden met alle magt te weren, zich aan het regt nog weinig of niet deed

---

1) *Titul.* XXII, bij De Haan Hettema, II, bl. 360 vv.; bij Von Richthofen, l. l. p. 673 ss. Het woord dolg wordt met vulnus overgezet.

2) Zie Ack. Stratingh, *Over de friesche edelen* (*Bijdr. tot de gesch. van de prov. Gron.* I, bl. 4).

gelden. De wetsbepalingen waren zacht, niet omdat de wetgevers wijs of de openbare meening evangeliesch d. i. menschlievend gestemd waren, maar eensdeels omdat hun het begrip van een welgeordenden staat ontbrak, waarin de gezamenlijke burgers met alle kracht voor het gemeenschappelijk welzijn waken, en anderdeels omdat zij, zelve nog weinig zedelijk van aard, het met de bestrijding der heerschende ongeregtigheden niet ernstig meenden.

De tucht, waardoor de oudere kerk de verborgen en openbare zonden harer kinderen poogde te beteugelen en te weren [1], ging van haar tot de middeneeuwsche over; maar bij de germaansche volken overgeplant, moest zij noodzakelijk in eenige opzigten haar voormalig karakter verliezen en in andere eene nieuwe ontwikkeling ondergaan, zou zij bruikbaar wezen bij menschen van geringe beschaving, die hunne nationale eigenaardigheden, niettegenstaande zij gekerstend waren, niet terstond konden opgeven. De openbaarheid der boete en reconciliatie, een onderscheidende trek in het oude poenitentie-wezen, was zoozeer in strijd met den vrijheidszin en het naïeve eergevoel der Germanen, dat zij bij hen als algemeen beginsel niet tot toepassing kon gebragt worden. Bij de Franken, die met de oudere christenheid van Gallië samensmolten en dien ten gevolge de vroegere instellingen der kerk meer dan andere volken overnamen, werd zij eenigermate bijgehouden [2], maar bij de Angelsaxen en waarschijnlijk ook bij onze friesche vaderen, die van alle schandelijke straffen in de burgerlijke regtsbedeeling zoo

1) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 303 vv.

2) In de homiliën van Eligius (zie boven, bl. 409) komen de poenitenten voor als eene bijzondere klasse van gemeenteleden. Zij staan in de kerk bij de reconciliatie aan de linkerzijde van den bisschop, en deze wekt hen tot zelfbeproeving op, of het bij de uitwendige teekenen van boete hun welligt ontbreekt aan inwendig berouw. Zij worden uitgenoodigd, ten bewijze hunner opregtheid de regterhand op te houden. Zij dragen »cilicia, indumenta poenitentium," zakken van bokken- en geitenhaar. Hun gelaat is ontdaan (squalida); hunne haren hangen neder. Na volbragte poenitentie worden zij »in coena Domini" onder ernstige toespraken en gebeden gereconcilieerd. Zie *Hom.* 7, 8, 11, *Max. Bibl. patr.* XII, p. 307, 310, 311, 315.

afkeerig waren, kon zij wel geen ingang vinden [1]. Terwijl de kerktucht van deze zijde derhalve eene aanmerkelijke verslapping onderging, werd zij van eene andere zijde versterkt en uitgebreid, daar de frankische staat onder Karel den groote en zijne opvolgers de geestelijkheid deelgenoot maakte van zijne magt om misdaden, waardoor de wetten van godsdienst en zedelijkheid op in het oog loopende wijze geschonden waren, te straffen. De staat onttrok zich hierbij niet aan zijne verpligting, om door uitoefening van het strafregt zich zelven voor den ondergang te bewaren, maar hij liet de geestelijken aan zijne zijde optreden, om hem in die uitoefening bij te staan, en was gereed tot handhaving der kerktucht het zijne te doen, daar hij de verzoening van den overtreder met de wet eerst als voltrokken beschouwde, wanneer deze behalve de burgerlijke boete ook de kerkelijke had volbragt [2]. De middelen, waardoor de kerktucht in dit tijdvak vooral werkte, waren de biecht en het sendgerigt; het interdict ontmoeten wij eerst in het volgende tijdvak.

Hoezeer de biecht aan den priester eerst later tot een sacrament werd verheven, en de gevoelens der kerkleeraren over hare noodzakelijkheid tot verwerving van zondenvergiffenis bij God nog verschillend waren [3], genoot de zaak zelve in deze eeuwen, en lang te voren, reeds zóó groote en algemeene achting in de kerk, dat wij vaststellen mogen, dat zij door Willebrord en onze overige geloofspredikers tegelijk met het christendom tot onze vaderen werd gebragt. Bonifacius rekende het den ketter Aldebert als eene grove zonde toe, dat hij de biecht een onnoodig werk heette [4], en toen onze Ludger Bernlef van zijne

1) Van de Angelsaxen heet het in het poenitentiaal-boek van Theodorus van Canterbury (bij Wasserschleben, *Die bussordnungen der abendländ. kirche*, s. 197): »reconciliatio ideo in hac provincia publice statuta non est, quia et publica poenitentia non est."

2) Vgl. Neander, *Allg. gesch. der kirche*, III, s. 273 ff.; Kurtz, *HB. der allg. K. G.* II, 1, s. 399 ff.

3) Zie Augusti, *HB. der christl. archæol.* III, s. 81 ff.; vgl. Gieseler, II, 1, s. 165 f.

4) Bonif. *Epist.* 57, Giles, 122.

blindheid genas, had hij eerst des zangers biecht gehoord [1]. Maar reeds lang te voren was het onzen landgenooten, wier gemeenten in Noord-brabant en elders binnen de grenzen van het bisdom Luik lagen, door het besluit eener luiksche synode van het jaar 710 ten pligt gesteld te biechten, wanneer zij het vormsel zouden ontvangen, en minstens ééns in het jaar, wanneer zij ter communie zouden gaan [2]. Dit laatste voorschrift, namelijk dat de biecht althans eenmaal telken jare moest afgelegd worden, werd sedert algemeen gevolgd, hoewel sommige capitulariën en kerkelijke bepalingen er op aandrongen, dat zij niet alleen vóór paschen, maar ook vóór het pinkster- en kerstfeest zou plaats hebben [3].

De wijze, waarop priesters en leeken in ons tijdvak verondersteld werden de biecht-akte ten uitvoer te leggen, laat zich kennen uit een aan Alcuinus toegeschreven boek „Over de goddelijke ambtspligten", waarvan de schrijver, wie hij ook geweest zij, met de kerkgebruiken der achtste eeuw in Engeland en Duitschland vertrouwelijk bekend was. Die slechts ééns in het jaar biechtten, deden het gewoonlijk op aschdag, d. i. op woensdag vóór zondag Invocavit, welke woensdag, gelijk wij vroeger gezien hebben [4], „caput ieiunii" heette, omdat hij de aanvang der quadragesimaal-vasten was. Als die dag naderde, had de parochie-priester zijne gemeenteleden op te wekken, om zich met ijver „tot de ware biecht en de ware boete te spoeden". Hij zelf zou zorgen, dat hij de acht hoofdzonden wel kende en „de getuigenissen der h. schriften, waardoor zondaren beteugeld en tot verbetering geleid worden". Voor het overige zou hij toezien, dat hij zelf

---

1) Altfr. *Vita S. Liudg.* Pertz, II, p. 412.

2) *Synod. Leod.* I, Hartzheim, *Concil. German.* I, p. 32.

3) Volgens Regino († 915), wiens werk *De synodalibus causis* in dit tijdvak alom als een handboek bij de uitoefening der klerikale ambten werd gebezigd, moest de bisschop bij zijne visitatie in de gemeenten vragen: „si aliquis est, qui ad confessionem non veniat, vel una vice in anno, id est in capite quadragesimæ, et poenitentiam pro peccatis suis suscipiat." Zie Reginonis *Libri duo de synodal. caus.* ed. Wasserschleben, Lips. 1840, p. 214. Vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* V, 3, s. 267.

4) Boven, bl. 435.

noch zijne biechtkinderen de vasten braken, voordat de ure der biecht was voorbijgegaan. Wanneer een leek tot den priester kwam en het heilige werk zou aanvangen, moest eerstvermelde zijn staf ter zijde leggen en zich eerbiedig buigen, waarop laatstgenoemde, die intusschen een gebed had gedaan, hem gebood neder te zitten. Nu begon de priester eene reeks van vragen te doen, waarbij de acht hoofdzonden, hoogmoed, nijd, wraakzucht enz. ter sprake gebragt werden, naarmate leeftijd, stand, karakter of andere eigenaardigheden van den biechtende het schenen te vorderen. Als deze eindelijk niets meer te biechten en de biechtvader hem naar eisch vermaand had, werd den leek gelegenheid gegeven, zijne vroeger afgelegde geloofsbelijdenis te herhalen. „Gelooft gij", zoo sprak de priester, „in God den Vader, en den Zoon en den h. Geest? Gelooft gij dat deze drie personen één God zijn? Gelooft gij, dat gij met hetzelfde ligchaam, waarin gij nu zijt, zult opstaan, en goed of kwaad ontvangen, naarmate gij gedaan hebt? Wilt gij hun, die tegen u misdaan hebben, alles vergeven, gelijk God ook u al uwe zonden moge vergeven?" Zoo de leek op ieder dezer vragen toestemmend had geantwoord, zeggende: „ik geloof" en „ik vergeef", dan verklaarde de priester zijne biecht aan te nemen. De biechtende moest nederknielen, biddende de hand uitstrekken en dus spreken: „vele, ja ontelbaar zijn mijne zonden, die ik mij niet kan herinneren, in daden, woorden en gedachten, waarover mijne arme ziel (misera mens mea) berouw heeft, en daarom bid ik u om uwen raad, ja om uw oordeel (imo iudicium tuum), en dat gij voor deze mijne zonden een voorspraak zijt". Na deze woorden viel hij onder zuchten en tranen ter aarde, en de priester liet hem eenige oogenblikken aan zich zelven over. Als hij vervolgens was opgestaan, verwachtte hij des biechtvaders oordeel, en deze kondigde hem nu zijne te houden vasten of andere boete-observantiën aan, naarmate zijn toestand scheen te eischen. De gansche akte werd van de zijde des priesters besloten met een gebed, waarin doorgaans de absolutie werd uitgespro-

ken, tenzij deze om bijzondere redenen tot na volbragte poenitentie werd teruggehouden [1]. De vorm der absolutie was nog niet de „judicatieve", die later in gebruik kwam, maar de „deprecatorische", waarbij de priester slechts als voorbidder bij God optrad en als verkondiger der zondenvergiffenis in den naam van den Allerhoogste [2].

Zware en in het openbaar bedrevene zonden, die niet tot de competentie van den biechtvader behoorden, werden niet alleen voor de burgerlijke regtbank gebragt, maar ook voor het sendgerigt, eene instelling, die oorsprong nam uit de reeds lang te voren ingevoerde kerkvisitatiën der bisschoppen, en door de verordeningen der Karolingen tot volkomene ontwikkeling kwam. In een capitulare van Karel den groote van het jaar 769 wordt voorgeschreven, „dat ieder bisschop telken jare in zijne dioecése zal omgaan, om den volke het vormsel toe te dienen, de gemeenten (plebes) te onderwijzen, en onderzoek te doen naar het bijhouden van heidensche gebruiken, wigchelarij, bezweringen, amuletten" enz., opdat hij die were [3]. In een ander van 813 beveelt de keizer iets dergelijks, maar nu wordt den bisschoppen opgedragen onderzoek te doen naar alle grovere zonden, „die tegen God en de h. schriften zijn", bloedschande, vader- en broedermoord, overspel enz [4]. In een capitulare van Karel den kale, in de kerkvergadering te Soissons in het jaar 853 gesteld, wordt het allen graven en ambtenaren des rijks ten pligt gemaakt, zich op hun post te bevinden, wanneer de bisschoppen visitatie komen doen, en gemeenteleden, die met den kerkban geslagen zijn en zich aan de hun opge-

---

1) Zie in het *Liber de div. officiis* de »Ordo ad poenitentiam dandam feria IV, quod est caput ieiunii," in Alcuini *Op. omn.* ed. Migne, II, p. 1192 ss. Vgl. Von Raumer, *Einwirk. des christenth. auf die althochd. sprache*, s. 254 ff.

2) Vgl. Kurtz, a. a. o. II, 1, s. 402, 410.

3) Pertz, III, p. 33. Het berigt van Baur, *Die christl. kirche des mittelalt.* Tübing. 1861, s. 155, dat Karel de gr. in het jaar 789 het sendgerigt invoerde, schijnt eene bloote vergissing te wezen. De algemeene literatuur over het sendgerigt wordt door Gieseler, Kurtz en anderen opgegeven.

4) Pertz, III, p. 188.

legde straf niet onderwerpen, „op koninklijk gezag tot poenitentie en satisfactie te dwingen[1]".

De wijze, waarop ongetwijfeld ook onze bisschoppen, evenzeer als de overige in de duitsch-frankische kerk, het sendgerigt[2] gewoonlijk hielden, was niet minder indrukmakend dan die, waarop de parochie-priesters de biecht afnamen. Wanneer de kerkvoogd zijne visitatie-reis deed, liet hij in elke gemeente, die hij meende te bezoeken, door een aartsdiaken of aartspriester één of twee dagen te voren zijne komst bekend maken. Deze verzamelde dan de gemeenteleden en beval allen met nadruk op den bepaalden dag voor den sendstoel te verschijnen, daarbij de bedreiging van excommunicatie uitsprekende tegen ieder, die zonder volstrekte noodzakelijkheid weg zoude blijven. Verder trad hij met de geestelijken der gemeente in onderhandeling over minder gewigtige zaken, die zonder den bisschop afgedaan konden worden. Als laatstgemelde op den bepaalden tijd verschenen was, en in de vergadering (in synodo) zitting had genomen, liet hij, „na eene gepaste toespraak", zeven of meer aanzienlijke en algemeen geachte mannen uit de gemeente voor zich komen, opdat zij aangaande den staat der zedelijkheid bij de parochianen getuigenis zouden geven. Wanneer die mannen in tegenwoordigheid van de relieken der heiligen zekeren eed hadden afgelegd, waarbij zij trouw aan de waarheid beloofden, ving de bisschop zijn onderzoek aan. Hij stelde tal van vragen[3] voor, die allen meer of min zware zonden betroffen, de in Karels capitulare van 813 opgenoemde en vele andere daarenboven: valsche eeden, kerkroof, minachting van de geestelijkheid en de kerkelijke straffen, verzuim van biecht en communie, gebrek aan gastvrijheid,

1) Pertz, III, p. 420; vgl. Hefele, *Conciliengesch.* IV, s. 176.

2) De oorsprong van het woord send, sende, sinuth; sineth, sind enz. is onzeker. Twee afleidingen hebben vooral hare voorstanders, die van synodus en van het ww. senden, zenden = mittere. Zie Augusti, a. a. o. III, s. 68. De friesche vormen sinuth en sineth schijnen wel met synodus zamen te hangen.

3) De vragen zijn bij Regino negen en tachtig in getal, waarvan men echter niet veronderstellen kan, dat zij allen altijd gedaan werden.

onachtzaamheid van ouders en doopgetuigen omtrent het godsdienstig onderrigt aan hunne kinderen en pupillen, enz. Zoo de ondervraagden aanklagten inbragten, die de bisschop als gegrond aanmerkte, volgden natuurlijk vonnissen, die den overtreders hunne straffen aankondigden[1].

Dat onze bisschoppen van Utrecht over het algemeen in de uitoefening van hun visitatie- en sendregt, zooveel de omstandigheden het gedoogden, trouw waren, mogen wij veronderstellen, en van sommigen, b. v. Radboud, wordt het ons verzekerd[2]. Slechts van één sendgerigt echter op onzen bodem is ons uitvoerig bescheid nagelaten, namelijk van dat van bisschop Frederik op Walcheren, waaraan wij nog voor een oogenblik onze aandacht wijden.

Toen Frederik te Mentz of Nijmegen door Lodewijk den vrome als bisschop van Utrecht bevestigd was, en hij zich gereed maakte naar zijn zetel te trekken, beval de keizer hem onder anderen de zorg voor de bewoners van Walcheren aan, waar hij vernomen had, dat, niettegenstaande alle bemoeijingen van Frederiks voorgangers, de overblijfselen des heidendoms nog maar al te zigtbaar waren: huwelijken binnen de verboden graden waren er niet zeldzaam; neven en nichten trouwden met elkander, ja zelfs broeders met hunne zusters en zonen met hunne moeders[3]. Nadat Frederik te Utrecht door geestelijkheid en volk gehuldigd was, „begeerde hij het hem toevertrouwde bisdom in oogenschouw te nemen"; hij ondernam zijne eerste visitatie-reis, en gedachtig aan de aanmaning des keizers, voer hij al aanstonds naar Walcheren. Toen hij met zijn schip het eiland bereikt had, liet hij door zijne dienaren in eene weide zijne tent opslaan, terwijl hij zelf zich met zijne geestelijken naar de kerk spoedde[4]. De

1) Zie het beroemde berigt bij Regino, l. l. p. 206 ss.; vgl. Augusti, a. a. o.; Binterim, *Denkwürdigk.* V, 3, s. 36 ff.

2) Zie boven, bl. 267.

3) »Quisque neptem, aut quod peius est, sororem, vel ipsam in matrimonio ducit genetricem." Vgl. boven, bl. 430 en n. 4 ald.

4) De plaats, waar de kerk stond, wordt niet aangeduid. Misschien had gansch Walcheren toen maar ééne parochie-kerk, maar waarschijnlijk meerdere kapellen.

meer beschaafden onder de inwoners, van zijne komst vermoedelijk verwittigd, ontvingen hem met verschuldigden eerbied; maar vele anderen, „die aan de vermelde zonden schuldig stonden”, grepen naar hunne wapenen en riepen, dat zij hem dooden zouden, „zoo hij hun eenigen overlast durfde aandoen”. Toen de bisschop dit vernomen had, liet hij „de heilige send aankondigen, onder bedreiging van excommunicatie tegen ieder, die niet zou opkomen [1]”. Die bedreiging maakte voorshands weinig indruk. Toen de bepaalde dag verschenen was, vertoonde zich niemand voor den sendstoel dan de „senioren”, de aanzienlijke gemeenteleden, die als gezworene getuigen moesten optreden. Nadat Frederik deze mannen gehoord had, kon hij natuurlijk zijne vonnissen uitspreken. Maar de bisschop deed het niet. Hij bezwoer de senioren al het mogelijke te doen, om de dwalenden tot inkeer te brengen en „die hatelijke huwelijken te helpen vernietigen”, en zij beloofden het. Zij spraken de overtreders toe, en hunne woorden vonden ingang, zoodat velen des anderen daags naar de kerk kwamen en den bisschop gehoorzaamheid beloofden. Deze heropende nu het sendgerigt [2] en vermaande allen, hunne ongeoorloofde verbindtenissen op te geven en te zweren, dat zij zich voortaan van dergelijke ongeregtigheid zouden onthouden, „naardien zij anders geene waardige poenitentie konden doen”. Allen deden zoo, en allen namen de boete op zich, die het oordeel des bisschops hun oplegde. Nadat de zaak aldus haar beslag had verkregen, zette Frederik zijne visitatie-reis voort, waarna hij naar Utrecht keerde. Van de priesters, die hem op zijnen togt verzelden, liet hij eenige op Walcheren achter, om de eilanders verder te onderwijzen en waarschijnlijk ook zorg te dragen, dat zij de verschuldigde boete behoorlijk volbragten [3].

1) »Sanctam iussit cunctis annuntiari synodum, et quicunque non veniret, se sciret excommunicandum.”
2) »Sanctam intravit synodum.”
3) Wij namen dit verhaal over uit het boven, bl. 258 n. 2, besproken *Vita Frederici*, bij de Bolland. *ad d.* 18 *Julii*, p. 463 ss. De Kock (*De*

Hoezeer èn de biecht èn het sendgerigt voor de toenmalige christenheid in en buiten ons vaderland ongetwijfeld hoogst nuttige instellingen waren, in vele opzigten regt geschikt voor de zedelijke behoeften òf van weinig ontwikkelde geloovigen òf van naam-christenen, die slechts door zeer strenge tucht van volkomen verwildering bewaard konden worden — het valt niet te ontkennen, dat aan de uitoefening van beiden gebreken verbonden waren, waardoor hare weldadige werking noodzakelijk verkleind werd, ja tè dikwerf geheel en al verloren moest gaan. Wij worden daarvan overtuigd, zoo wij het oog slaan op de boeten en straffen, die zoowel door den biechtvader na de vrijwillige zondenbelijdenis, als door den bisschop bij het sendgerigt werden opgelegd.

Als de biechtvader zijn oordeel of „sententie [1]" over de zonden zijns biechtelings uitsprak, kondigde hij hem de boete-observantiën aan, waarvan de getrouwe volbrenging de voorwaarde der absolutie was. Die boete-observantiën bestonden voornamelijk in vasten op brood en water en in dergelijke onthoudingen gedurende zeker aantal dagen, weken, maanden en zelfs jaren, of in het lezen van psalmen met of zonder kniebuigingen, enz. Daar deze en andere straffen naar den aard of omvang der overtredingen en naar de omstandigheden, waaronder zij begaan waren, noodzakelijk gewijzigd moesten worden, behoefden de biechtvaders zekere wettelijke voorschriften, die hun bij het opleggen der poenitentie tot handleiding zouden wezen. Zulk

potestatis civilis episcoporum Traiect. initiis, Traiect. ad Rhen. 1838, p. 29, 41) meent, dat Frederik op Walcheren als koningsbode (missus dominicus) is verschenen, niet als bisschop, en dat wij hier derhalve niet aan het sendgerigt hebben te denken. De schrijver verzuimde het *Vita Frederici* in te zien en vergenoegde zich met de berigten van Beka, p. 23 s., terwijl hij voor zijn gevoelen de zonderlinge stelling bijbragt, dat Walcheren tot het bisdom van Noyon behoorde, en Frederik daar derhalve onmogelijk als bisschop kon fungeren. Royaards (*Gesch. van het christend. in Nederl. ged. de middeleeuwen*, I, bl. 119) noemde de meening van De Kock eene »niet ongegronde gissing," maar verzuimde nadere bewijzen bij te brengen.

1) De woorden iudicium en sententia worden in het aan Alcuinus toegeschreven boek *De divinis officiis* met elkander verwisseld (ed. Migne, II, p. 1198).

eene handleiding bezaten zij in de zoogenaamde poenitentiaal-boeken van dien tijd, die voor alle denkbare vormen van zonde in gedachten, woorden en werken de noodige boetetaxen vaststelden. Sedert de vijfde eeuw in de oudbritsche en iersche kerk ontstaan, en in de angelsaxische kerk overgenomen en op naam van Theodorus van Canterbury, Beda en Egbert van York gesteld, kwamen die poenitentiaal-boeken naar het vasteland, om daar, na verschillende veranderingen ondergaan te hebben, ook bij de geestelijkheid van de gansche duitsch-frankische kerk hunne diensten te doen [1]. Dat zij door Willebrord en zijne angelsaxische medeapostelen ook tot onze priesters gebragt werden, mogen wij voor zeker houden [2]; van Karel den groote weten wij, dat hij de kennis van de voorschriften des poenitentiaal-boeks voor alle geestelijken van zijn rijk onmisbaar achtte [3]. Wanneer wij nu die boeken inzien, bemerken wij niet alleen, dat het begrip van boete in dien tijd schromelijk oppervlakkig was, daar het woord berouwhebben (poenitere) geheel en al dezelfde beteekenis had verkregen als het woord vasten (ieiunare), maar nog erger dan dit valt ons in het oog: de poenitentiaal-boeken veroorloven het verwisselen van zwaardere boete-observantiën met ligtere! Die b. v. door 's priesters sententie verpligt werd een jaar lang op water en brood te vasten en „dit niet kon doen", zou knielende in of buiten de kerk zeker aantal psalmen aflezen, en zoo hij niet knielde, maar stond, meerdere psalmen; kon hij ook dit niet, dan zou hij een vroom mensch (iustum) zoeken, die het tegen geldelijke of andere belooning in zijne plaats

1) Zie het meervermelde werk van Wasserschleben, *Die bussordnungen der abendländ. kirche*, Halle 1851; vgl. Rettberg, II, s. 740 ff.; Kurtz, a. a. o. II, 1, s. 404 ff.

2) Het *Poenitentiale S. Bonifacii*, dat door Binterim werd uitgegeven (*Denkwürdigk.* V, 3, s. 429 ff.), werd door den uitgever reeds een uittreksel van dat van Beda geheeten. Wasserschleben, a. a. o. s. 89 n. 2, meent dat het eerst in de negende eeuw gesteld zal zijn. De naam van Bonifacius kan het ook bij onze priesters aanbevolen hebben.

3) Zie boven, bl. 361. Later hadden onze geestelijken hunne summae confessorum. Zie Ger. Magni *Epist.* XIV, ed. Acquoy, p. 99.

deed[1]. Waar men de eerste schreden op zulk een weg van verslapping had gedaan, moest men straks verder gaan: het werd gebruikelijk de vasten en andere boete-observantiën voor geld af te koopen! In het poenitentiale op naam van Beda[2] vinden wij onder anderen deze bepaling: „zoo iemand misschien niet kan vasten, en hij heeft, waarmede hij zich kan vrijkoopen (redimere), die geve twintig solidi voor zeven weken [vastens], zoo hij een rijke is; tien solidi, zoo hij niet rijk is, en drie solidi, zoo hij zeer arm is". Wel is waar wordt er bijgevoegd, dat een ieder zorg zal dragen, dat zijne boetepenningen tot liefdadige doeleinden zullen gebruikt worden, tot verligting der ellende van arme christenen of tot het lossen van slaven, maar het laat zich veronderstellen, dat dit voorschrift niet altijd trouw behartigd werd, en dat het afkoopen der kerkstraffen voor den biechtvader te dikwerf eene verzoeking werd, waarover zijne begeerlijkheid kwalijk wist te zegepralen. Dat intusschen dit misbruik ook onder onze vaderen geenszins zeldzaam geweest is, moet men waarschijnlijk achten, als men bedenkt, dat het afdoen der burgerlijke boeten of straffen, door de zoogenaamde weergelden, aan het invoeren van geldboeten in plaats van de kerkelijke straffen ook bij ons volk den weg had gebaand[3].

De zwaarste kerkstraf, die den geestelijken tot handhaving der kerktucht ten dienste stond, was in dit tijdvak, gelijk in de oudere kerk[4], de excommunicatie. Zij was ook nu eene tweevoudige. De kleine ban, die eenigzins met onze tegenwoordige censuur vergeleken kan worden, had een disciplinair karakter, en sloot den overtreder van alle godsdienstoefeningen en alle kerkelijke weldaden uit, ofschoon hij nog als lid der gemeente werd beschouwd. De groote ban, ook anathema geheeten, was van vindicatieven aard en sneed den gebannene geheel van de kerk-

1) Zie het poenitentiale van Beda, bij Wasserschleben, a. a. o. s. 230.
2) Bij Wasserschleben, s. 276.
3) Zie boven, bl. 497.
4) Zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 307 vv.

gemeenschap af en van alle verkeer met de christenheid, zoodat hij voor de kerk als het ware een „vredelooze" werd, een vogelvrij verklaarde, die buiten de wet was gesteld [1]. De frankische vorsten deden niet zelden wat zij konden, om hunnen onderdanen voor laatstgemelde kerkstraf ontzag te leeren. Pepijn vaardigde in 755 een capitulare uit, waarin het iederen geëxcommuniceerde verboden werd een kerkgebouw binnen te treden. Niemand mogt met hem eten of drinken noch eenig geschenk van hem aannemen, of hem groeten of zich in den gebede met hem vereenigen, voordat hij door den bisschop gereconcilieerd was. Die eenigen omgang met hem hield, zou zelf in den ban gedaan worden. Meende iemand ten onregte geëxcommuniceerd te zijn, zoo kon hij op zijn metropolitaan appelléren, maar hij had intusschen zijn ban te bewaren (interim suam excommunicationem custodiat). Zoo wie deze wetsbepalingen, in spijt van de vermaningen zijns bisschops verachtte, zou door den koning met den rijksban geslagen worden [2]. Daar dezelfde straf in de angelsaxische kerk gansch niet onbekend was [3], mogen wij veronderstellen, dat zij reeds door onze geloofspredikers herwaarts werd gebragt. Bisschop Radboud durfde haar eenmaal tegen de woeste Deenen te Utrecht gebruiken [4], en bisschop Frederik dwong de ruwe bewoners van Walcheren door hare verschrikkingen tot gehoorzaam-

---

1) Vgl. Bruno Schilling, *Der kirchenbann nach canonischem rechte*, Leipz. 1859, s. 135 ff.; vgl. Kurtz, a. a. o. II, 1, s. 403.

2) Pertz, III, p. 25 s. Dat de groote ban of het anathema reeds in den aanvang der vijfde eeuw hetzelfde karakter droeg als in de achtste en later, leert Synesii *Epist.* 58; zie *Gesch. van het kerkel. leven*, I, bl. 307 v.

3) Toen Sigebert, koning der Oost-saxen in Engeland, omstreeks 650 het christendom bij zijne onderdanen gevestigd had, werd een zijner graven wegens een »coniugium illicitum" geëxcommuniceerd. De bisschop, die den ban uitsprak, »omnibus, qui se audire vellent, praecepit ne domum eius intrarent neque de cibis illius acciperent." De koning gaf geen acht op dit gebod. Hij bezocht den geëxcommuniceerde en zat met hem aan den maaltijd. Toen de vorst later door den graaf en zijn broeder vermoord werd, meende men daarin eene regtvaardige straf voor zijn gebrek aan ontzag voor den kerkban te zien. Zie Beda, *H. E.* III, c. 22, Giles, II, p. 346.

4) Zie boven, bl. 267.

heid [1]. Bij beide gelegenheden bleek het, hoezeer de volksmenigte met het diepst ontzag voor haar vervuld was. Toen de geëxcommuniceerde Deenen later door eene heerschende pestziekte werden geteisterd, zag men daarin eene bekrachtiging van het bisschoppelijk vonnis van de zijde des hemelschen regters [2], en toen de senioren der gemeente van Walcheren den eilanders, die voor Frederiks sendgerigt weigerden te verschijnen, des bisschops bedreiging van excommunicatie overbragten, wezen zij hen op 's Heeren wraakoefeningen, die na den ban niet zouden uitblijven: hongersnood en pest, moord en brand, van de noordsche „barbaren" te verwachten, enz. [3]

Wanneer gemeenteleden zware zonden hadden bedreven, en zij zich aan de tucht der kerk onderwierpen, mogten zij natuurlijk van hare zijde zekere genade verwachten; maar in sommige gevallen was die genade klein, en werd zij door de overtreders eerst na lang tijdsverloop, ja dikwerf niet vóór hunne stervensure genoten. Paus Gregorius III schreef aan Bonifacius, dat vader- of moeder-, broeder- of zuster-moorders gedurende hun gansche leven van de communie uitgesloten moesten zijn; nooit mogten zij vleesch eten of wijn drinken; op maandag, woensdag en zaturdag hadden zij te vasten, en eerst als zij stierven, zouden zij in het viaticum het teeken hunner verzoening met de kerk ontvangen. Aan christenen, die hunne slaven aan heidenen verkochten, opdat deze de ongelukkigen den goden offerden, viel dergelijke boete ten deel [4]. Sommige bisschoppen van dit tijdvak legden grove misdadigers een boetetijd van zeven en meer jaren op, en zonden hen de wijde wereld in, beladen met zware steenen en ketens om hals en lenden. Zij zwierven van gemeente tot gemeente, mogten nimmer eene kerk binnentreden, en alleen brood, water en moeskruiden nuttigen. Het is bekend, dat Karel de groote deze soort van boete-oefening verbood

1) Zie boven, bl. 505.
2) Zie boven, bl. 268 n. 1.
3) *Vita Fred.* bij de Bolland. *ad d.* 18 *Jul.* p. 464.
4) Bonif. *Epist.* 25, Giles, I, p. 68 s.

in de overtuiging, dat zij door het kerkregt niet gewettigd werd, en hij deed het te meer, daar het bleek dat sommige onverlaten zich uit eigen beweging ketens oplegden en zich voor boetelingen uitgaven, om onder dezen schijn bij hunne omzwervingen de gaven en gunsten der medeдoogenden te genieten [1]. Maar nog lang na Karels dood ontmoette men hier en daar zulke poenitenten [2]. Of intusschen de bisschoppen van Utrecht wel ooit dergelijke straf hebben opgelegd, mag betwijfeld worden. In den aanvang der elfde eeuw althans was zij onder onze landgenooten alleen bekend als een vorm van poenitentie, die in Frankrijk te huis behoorde [3].

Hebben onze mededeelingen aangaande de zedelijkheid onzer vaderen in het tijdperk hunner kerstening tot dus verre bijna uitsluitend de krankten van hun leven vermeld en de gebrekkige wijze, waarop de kerkelijke tucht die krankten poogde te genezen of hare schadelijke gevolgen voor het minst te beperken, wij zouden ons gelukkig achten, zoo wij onze schets mogten besluiten met uitvoerige berigten aangaande de gunstige werking van het christendom tot veredeling van het toenmalig volkskarakter. Maar de bronnen laten ons, hier helaas! nog meer dan elders, in verlegenheid. De christelijke deugden eener natie, gelijk die der individuën, ontwikkelen zich in stilte en dragen hare vruchten in het verborgen. Goede tucht

1) Zie het *capitul.* van 789 bij Pertz, III, p. 65 s.

2) Zie Anon. *Vita S. Liudg.* bij Mabill. *Sæc.* IV, 1, p. 53 s., waar spraak is van een jongeling, die zijn broeder had doodgeslagen, gegeeseld werd en met ketenen beladen zijn land uitgezonden, om bedevaarten naar Rome en andere plaatsen te doen. Te Werden bij het graf van Ludger werd hij op miraculeuze wijze van zijne ketens bevrijd. Men vergelijke het bekende verhaal in *Miracul. S. Galli*, bij Mabill. *Sæc.* II, p. 253.

3) Zie *Epist. custodis Tielensis*, bij de Bolland. *Mens. Februarii* III, p. 547. De schrijver van dezen brief was ten tijde van bisschop Adelbold koster van het kapittel te Tiel. Hij zegt: »in confinio Gallorum et Aquitanorum episcopis ea consuetudo est, ut ad poenitentiam vocatis lapides magni ponderis cum circulis ferreis ad collum suspendant et ventrem hominis ferro circumdent, sive brachia itidem ferreis circulis circumligent, et litteris facinore eorum commendato, per diversa mittant loca. Parricidarum vel aliorum ea poena est." Verder verhaalt hij, dat een dier vreemde boetelingen zich in de St. Walburgskerk te Tiel had vertoond.

en reinheid van zeden, moed en vertrouwen in den nood, dankbaarheid in tijden van voorspoed, matigheid en regtvaardigheid, menschlievendheid en andere schoone eigenschappen, die niet uitblijven, waar de godsdienst van Christus op de harten eenigen invloed uitoefent, laten doorgaans weinig van zich spreken, en waar zij zich openbaren, geschiedt dit meestal in den kring van het alledaagsche leven, waarop annalisten en kronijkschrijvers zich niet verwaardigen de aandacht te slaan. Slechts dan vertoonen zij zich op in het oog vallende wijze, wanneer zij in kerk of maatschappij deugdelijke gebruiken en instellingen, wetten en verordeningen tot stand brengen, die als vruchten van een meer of min algemeen heerschenden geest mogen beschouwd worden.

Het bekende feit, dat onze vaderen reeds in dit tijdvak aan onze geloofspredikers en latere geestelijken allerwegen in den lande gaarne de helpende hand boden, om nieuwe kerken en gemeenten te stichten of oudere te herstellen en te ondersteunen, is een verblijdend bewijs, dat bij velen althans voor de zaak der godsdienst, die men omhelsd had, eene warme belangstelling bestond. De kinderen en kleinkinderen dergenen, die voormaals de stichtingen van Dagobert, Willebrord en Bonifacius met vuur en zwaard verwoestten, beijverden zich nu schenkingen aan kerken, kapittelen en kloosters te doen; en ofschoon het te dikwerf een verfijnd egoïsme was, de loonzucht en de vrees voor de eeuwige verdoemenis, die de hand der gevers opende, wij mogen veronderstellen, dat zij niet zelden ook door edeler drijfveren werden bewogen. Gelijk onze apostelen zelve niet alleen door de begeerte om de vreugde van het eeuwige vaderland te verdienen, maar evenzeer door eene heilige filanthropie tot de missie gedreven werden [1], zoo ook werden hunne bekeerlingen waarschijnlijk door verschillende redenen tot hunne liefdewerken aangezet. Waar eene kerk, een kapittel of klooster opkwam, werden voor de bewustheid van alle redelijk denkenden de midde-

1) Zie boven, bl. 197.

len tot verbreiding van beschaving, zedelijkheid en godsvrucht vermeerderd, en die de vermenigvuldiging dier middelen gaarne bevorderden, toonden daardoor voor het minst zekeren ernst te bezitten, die in overeenstemming was met het karakter der toenmalige christenheid, dat van den pelagiaanschen zuurdeesem maar zelden vrij was.

Een ander feit, aan het zoo even vermelde naauw verwant, is het verblijdend verschijnsel, dat zich bij onze voorgeslachten reeds toen de eerste beginselen openbaarden van dien geest van barmhartigheid en weldadigheid jegens armen en ongelukkigen, die ons volk later steeds versierde en bij uitnemendheid eene vrucht des christendoms mag heeten. Die geest werd alom bevorderd door de wetten van den staat, door de kapittel- en kloosterregelen en door de leer en instellingen van het kerkelijk leven dier tijden.

De capitulariën van Karel den groote eischten van alle onderdanen des rijks, en inzonderheid van de geestelijken, ruime gastvrijheid voor vreemdelingen. Ieder reiziger moest, in alle deelen van 's keizers gebied, naar zijne behoeften van dak en haardstede en van eenige weide voor zijne lastdieren voorzien worden. Armen, weduwen en weezen stonden overal onder de bijzondere bescherming van den vorst, de graven, de bisschoppen en abten; vrede en geregtigheid moest hun verzekerd zijn, en bij den openbaren regter zouden zij vóór alle anderen gehoord worden. Voor weezen van het vrouwelijk geslacht hadden de geestelijken buitengewone zorg te dragen: zij zouden de verlatenen onder de hoede van eerbare vrouwen stellen. Overal moesten bij stiftskerken en kloosters gast- en armenhuizen bestaan. Hulpelooze armen zouden ondersteuning van hunne kerken genieten, en in tijd van hongersnood ook van de groote grondbezitters. Alleen zulke bedelaars, die een krachtigen arm en gelegenheid om te arbeiden hadden, maar het niet deden, zouden van de vrucht der liefdadigheid uitgesloten zijn [1].

1) Zie Walter, *Deutsche rechtsgesch.*, Bonn 1853, s. 119, waar de hiertoe behoorende plaatsen der capitulariën naauwkeurig zijn aangehaald. Vgl. Bensen, *Ein hospital im mittelalter*, Regensb. 1853, s. 17 ff.

Wat Karel aldus tot wet stelde, werd, voor een deel althans, ook door kerkelijke en monastieke voorschriften ingescherpt. De vroeger besproken kapittelregel van Aken [1] wilde in navolging van dien van Chrodegang, dat bij ieder stift of klooster voegzame lokalen tot verpleging en inwoning van armen, kranken, weduwen en vreemdelingen zouden bestaan, waarvoor de oblatiën der geloovigen, hunne boetepenningen (pretia peccatorum) en andere inkomsten, die het erfgoed der armen (patrimonia pauperum) heetten, zouden aangewend worden. Bij de poort van het klooster moest een verblijf zijn, waarin alle vreemdelingen zonder onderscheid werden ontvangen, maar daarenboven nevens de kerk een hospitaal voor behoeftigen, waarover een priester, „die de gierigheid haatte en de gastvrijheid en mededeelzaamheid liefhad", het noodige opzigt zou houden. In nonnenkloosters zou men een afzonderlijk lokaal (receptaculum) bezitten, waarin alleen weduwen en arme vrouwen werden opgenomen [2]. In den regel van Benedictus, dien al de kloosterlingen van dit tijdvak hadden te onderhouden, vindt men het schoone beginsel uitgesproken, dat alle „aankomende gasten" in liefde ontvangen moesten worden, opdat Christus eenmaal den broederen mogt toevoegen: „ik ben een vreemdeling geweest, en gij hebt mij geherbergd!" Aan allen, maar inzonderheid aan vreemdelingen, „moest de verschuldigde eer bewezen worden". Wanneer een gast aangediend werd, zou de prior of een ander broeder hem „met gebogen hoofd" begroeten, of zich zelfs voor hem ter aarde werpen, „zoodat Christus in den komende aangebeden werd". Daarna werd met hem gebeden en hem eenige bijbelplaats of andere nuttige lectuur voorgedragen, terwijl men intusschen zorgde voor zijne eerste behoeften. Als de maaltijd aangerigt was, zou de prior alle eischen der wellevendheid volgen en daarom mede-eten, al moest hij er zijne anders te houden vasten om breken, en de abt en andere broeders

1) Zie boven, bl. 310.

2) Zie deze bepalingen bij Hartzheim, *Concil. Germ.* I, p. 539; vgl. Binterim, *Denkwürdigk.* VI, 3, s. 48 ff.

zouden den gast water voor de handen aanbieden en hem de voeten wasschen. Alle gasten had men op dergelijke wijze te bejegenen, maar „de hoogste zorg zou men bij de opneming van armen en vreemdelingen in acht nemen". De keuken voor de gasten moest van die der monniken afgescheiden zijn, opdat onverwachts komenden, die een klooster nooit ontbraken (qui nunquam desunt monasterio), „de broederen niet zouden verontrusten". Het opzigt over het gastenverblijf (cella hospitum), waarin steeds een genoegzaam aantal bedden voorhanden moest wezen, zou aan een broeder toevertrouwd zijn, „wiens ziel vol was van de vreeze des Heeren" [1].

Hoezeer het ons niet mogelijk is aan te wijzen, in hoe verre de menschlievende voorschriften van Karel den groote en die van vermelden kapittel- en kloosterregel door onze graven, geestelijken en monniken te Utrecht, Egmond en elders nageleefd werden, en wij het zelfs waarschijnlijk achten, dat hier en daar aan die naleving iets, misschien veel zal ontbroken hebben — vooral tijdens de invallen der Noormannen, waaronder kerken en kloosters zoo veel te lijden hadden — meenen wij echter te mogen vaststellen, dat dergelijke bepalingen ook bij onze vaderen, evenzeer als bij naburige volken van dien tijd, eenige vrucht moeten gedragen hebben. Zij spraken beginselen en eischen uit, die weêrklank moesten vinden in het gemoed van allen, wier gevoel van menschelijkheid door het christendom ook maar eenigermate verlevendigd was; en zoodanigen — wij weten het reeds — leefden er in onze jonge kerk, vooral onder de hooggeplaatsten in de gemeente en de kloosterwereld, die door hunnen rang en middelen in de gelegenheid waren om, anderen ten voorbeelde, aan die bepalingen gevolg te geven. Toen Gregorius te Utrecht het bestuur over de daar gevestigde geestelijken en monniken in handen had, heeft de vrome man, wiens weldadigheid jegens armen en vreemdelingen geene grenzen kende [2], ongetwijfeld gezorgd, dat de lief-

1) *Reg. Bened.* c. 53, in Holstenii *Cod. regul. mon.* II, p. 49 s.
2) Boven, bl. 199.

derijke voorschriften van Benedictus met naauwgezetheid in acht genomen werden. Van onzen bisschop Frederik lezen wij, dat hij ten allen tijde „mild was in het uitreiken van aalmoezen, gereed om vreemdelingen vriendelijk op te nemen, een ijverig bevrijder van gevangenen, een vlijtig bezoeker van kranken" [1]. Onder de leiding van zulk een prelaat laat het zich niet veronderstellen, dat de kanoniken van St. Maarten en St. Salvator aan de eischen van hun kapittelregel geheel en al ontrouw zullen geweest zijn. Hetzelfde geldt van het bestuur van Radboud en Ansfried. Van laatstgenoemde meldden wij reeds [2], dat hij, in zijn klooster bij Amersfoort vertoevende, dagelijks twee en zeventig armen voor zich liet komen, die hij gaarne met eigene hand spijsde; en als er onder die armen kranken waren, werden zij in het gesticht opgenomen. Van Ansfrieds dochter, Benedicta, de abdis van Thoren, is het bekend, dat zij in ijver tot de werken van barmhartigheid haars vaders voorbeeld volgde. Hare mildheid jegens armen en vreemdelingen was zóó groot, dat zij voor zich zelve en hare nonnen somtijds naauwelijks het noodige behield [3].

Blijkt het uit het bijgebragte, dat rijkswetten, kapittel- en kloosterregelen de werken der liefde, vooral bij de stiftsgeestelijken en kloosterlingen, bevorderden, hetzelfde geschiedde van de zijde der kerk door hare leer, hare instellingen en gebruiken. Alle gemoedelijke leden der gemeenten geloofden met hunne klerken, dat aalmoezen 's hemels gunsten verdienden en zijn toorn afwendden, ja dat zij zelfs de zielen der afgestorvenen in haren tusschenstaat voordeelig waren. Vandaar offeranden, boetepenningen en gaven bij de mis, de biecht en de lijkdiensten, of op de jaargetijden der afgestorvenen, de vast- en bededagen, en bij andere gelegenheden [4]. Bijna dagelijks werden de parochie-priesters in staat gesteld van wege hunne paro-

---

1) *Vita Fred.* bij de Bolland. *ad d.* 18 *Julii*, p. 464.
2) Zie boven, bl. 282.
3) Thietmari *Chron.* Pertz, V, p. 777.
4) Zie boven, bl. 345, 347, 421, 451, 461, 508.

chianen aan de armen handreiking te doen, en van velen mogen wij veronderstellen, dat zij het ook gaarne gedaan hebben. Hoe die handreiking echter geschiedde, weten wij niet. Ruime, niet altijd met bedachtzaamheid ten uitvoer gelegde bedeeling was, door al de middeneeuwen heen, de gewone vorm, dien de openbare en bijzondere weldadigheid bezigde [1]; aan andere, meer vruchtbare middelen begon de christelijke wijsheid eerst later te denken. Waarschijnlijk werden de aalmoezen, die men bij de mis inzamelde, nog tijdens de godsdienstoefening aan de naar het kerkkoor stroomende behoeftigen uitgereikt. Zóó althans geschiedde nog in het midden der twaalfde eeuw in de parochie-kerken te Utrecht en waarschijnlijk ook elders [2].

Een derde feit, waarop wij, tot karakterisering van den zedelijken toestand onzer pas gekerstende vaderen ten slotte nog opmerkzaam maken, is de gemoedelijkheid, waarmede de natie zich reeds in dit tijdvak aan de leiding en tucht der kerkelijken onderwierp. Wanneer een protestantsch volk van onze dagen, na in godsdienstig en burgerlijk leven tot zekeren staat van mondigheid gekomen te zijn, zijnen gemeente-voorgangers het regt toekende, om eenige heerschappij te voeren over de zielen, de biecht af te nemen, de boete der berouwhebbenden te regelen en door het houden van sendgerigten zich in de openbare regtsbedeeling te mengen, zou dit ongetwijfeld eene schromelijke verachtering op den weg zijner geestelijke ontwikkeling bewijzen. Maar waar een volk op het gebied van godsdienstige en maatschappelijke beschaving nog de eerste schreden heeft te maken, terwijl zijne geestelijken op dat zelfde gebied reeds meer of min gevorderd zijn, daar is het vertrouwen en de gehoorzaamheid, door de menigte aan hare klerken geschonken, zonder twijfel een teeken van vooruitgang, een bewijs dat er godsdienstige en zedelijke behoeften door haar gevoeld worden, waarvoor

1) Zie De Bosch Kemper, *Geschiedk. onderzoek naar de armoede in ons vaderland*, Haarl. 1860, bl. 37.
2) Zie *Holl. Chron.* bij Kluit, *Hist. crit. Holl.* I, p. 102 s.

zij onder de hoede en het bestuur van den priesterstand vervulling hoopt te vinden. En dit teeken van vooruitgang heeft zich bij onze toenmalige vaderen voorgedaan. De biecht en de boete, het sendgerigt met zijne straffen voor grovere overtredingen, mogen hier en daar minachting en tegenstand ondervonden hebben — de openbare meening heeft zich voor die instellingen verklaard, want zij hebben in kerkelijk en burgerlijk leven hare plaats kunnen innemen en die behouden gedurende eeuwen.

De oude christenheid heeft, lang voordat zij eene roomsche was geworden, hare kerk gaarne „eene moeder" genoemd, en zij heeft het te regt gedaan. Waar de kerk, ook in de middeneeuwen, zich vestigde, heeft zij haar moederlijk karakter niet verloochend, want zij betoonde zich de opvoedster der volken, en haar priesterstand was het groote orgaan harer opvoedende krachten. Ook onze vaderen hebben dat ervaren. Zij hebben het gevoeld, dat de klerken in verstandelijke en zedelijk-godsdienstige ontwikkeling boven de leeken stonden, en zij hebben dat gevoel openlijk erkend door zich over te geven aan der klerken leiding. Die leiding was niet op het hoogste gerigt, en somtijds in handen van onbevoegden, maar desniettegenstaande vruchtbaar op honderdvoudige wijze. Mannen, die in kapittel- en kloosterscholen lezen en schrijven hadden geleerd, de beginselen der schoone en mechanische kunsten, en iets, soms veel van de wetenschap der godgeleerdheid, des kerkelijken en wereldlijken regts, der geneeskunde enz. — zulke mannen konden onder de half beschaafde Friesen niet optreden, of zij moesten, zelfs meer dan zij wisten of bedoelden, aan allen die hen omringden, door hunne gesprekken en raadgevingen, door hun voorbeeld en den ganschen toon van hun leven, de veelzijdigste diensten bewijzen. Klerken en monniken, wier levensonderhoud, gelijk dat der overige stervelingen, grootendeels afhankelijk was van de opkomsten van akkers, weiden en wateren, waren vaak de leermeesters der leeken in den landbouw, de visscherij, het ontginnen van heiden, het droogmaken van moerassen

en de toepassing van een verstandig huis- en goederenbestier. Klerken en monniken voerden woord en pen, waar in huisgezin en maatschappij de belangrijkste besluiten genomen, verbindtenissen en verdragen gesloten, wetsbepalingen gemaakt en in schrift gesteld werden. En waar zij aan de pligten van hun ambt zich maar eenigermate trouw bewezen, deden zij meer dan dit alles. De priester stond den leek met zijne kerkdiensten, doop, huwelijksinzegening, biecht enz. op zijde, van de wieg tot aan het graf; en hoezeer die diensten voor de groote menigte te dikwerf onbegrepen vormen waren, boezemden zij aan ruwe naturen zeker ontzag in, dat haar van zedelijke verwildering bewaarde, terwijl zij in edeler gemoederen, vatbaar om iets te genieten van den geest, in vele van die vormen besloten, niet zelden gezindheden en voornemens wekten, waardoor hart en wandel geheiligd werden. De priester vermaande en bestrafte de dwalenden, verzoende de twistenden, troostte de bedroefden, beweldadigde de armen, bemoedigde de stervenden. De priester leerde de onkundigen aangaande God en Christus, en hoezeer zijne lessen niet de hoogste evangelie-waarheid verbreidden, zij bragten nieuwe gedachten in omloop en voorstellingen aangaande goddelijke zaken en menschelijke betrekkingen, die aan het in- en uitwendig leven, zoo niet van velen dan toch van sommigen, eene hoogere rigting gaven dan onder het heerschende heidendom mogelijk was.

De zonen en dochteren „der hardnekkige Friesen”, die voormaals „het katholieke geloof van hunne landpalen poogden uit te roeijen” [1], hebben zich gebogen onder het juk der mannen met geschoren kruin. Dat juk was geenszins „het zachte” van den Heiland der wereld, ja in vele opzigten al te zeer gelijk aan „den last”, dien de wettische zin des ouden farizeeëndoms het nakroost van Abraham oplaadde, maar — het was heilzaam voor geslachten, die eerst onlangs met het heidendom hadden gebroken, en zij, die het hun oplegden, bleken hunne

---

1) Zie boven, bl. 71.

weldoeners te zijn. Die weldoeners waren dikwerf kleine menschen, zeer gebrekkige christenen, wanneer men hen meet met den maatstaf eener hoogere verstandelijke en zedelijke beschaving, maar in hun midden deden zich, zeker meer dan wij weten, ook edele en grootsche gestalten voor, mannen als Bonifacius, Gregorius en Ludger, Radboud, Ansfried en anderen, die, geadeld door hun burgerschap in het godsrijk, in hun leven van ootmoed, geloofsvertrouwen, regtvaardigheid, verzoeningsgezindheid en menschenmin trekken van het beeld huns geestelijken Konings ten toon spreidden. Waar de zoodanigen aan het hoofd van bisdom en gemeenten stonden, waren zij, naar de behoeften en vatbaarheid hunner tijden, „het zout der aarde" en „het licht der wereld", en daar zij zelven gedronken hadden van den stroom „des levenden waters", ontsprong in hun binnenste eene milde fontein, waaruit weder anderen, geestelijken en leeken zamen, de kracht des waren, Godegewijden levens toevloeide. Zoo vormde zich reeds in deze eeuwen, het tijdvak van het eerste uitzaaijen van het zaad des evangelies in Nederland, eene kern van geloovigen onder onze vaderen, wier geheiligd bestaan de waarborg was voor den wasdom van het christendom en zijne duizendvoudige zegeningen onder hunne kinderen en het verre nageslacht.

BIJLAGE I.

Nachtzangen ter eere van Willebrord.

De „cantus nocturnalis", dien wij hier mededeelen, werd overgenomen uit een koorboek der St. Mariekerk te Utrecht, dat thans in de universiteitsbibliotheek der genoemde stad bewaard wordt en geteekend is: *Aevi med. script. eccles.* N. 318. Het HS. is, gelijk wij elders berigt hebben[1], een *antiphonarium de nocte*, waarin de teksten worden gelezen (antifonen, responsoriën, verzen en hymnen), die de kanoniken bij hunne nachtdiensten zongen, als zij, volgens den eisch des oorspronkelijken kapittellevens, in het koor hunner kerk den „cursus canonicus" hielden. Wie de nocturnen voor St. Willebrordsdag gesteld heeft, is ons onbekend. Ware de dictie minder eenvoudig, dan zouden wij aan onzen bisschop Radboud denken, die volgens Trithemius (zie boven, bl. 370 n. 6), „de S. Willibrordo flores — et varios cantus in honore sanctorum" naliet en ook voor St. Maartens translatie nocturnen schreef[2]. Van veel gewigt echter is de vraag naar den auteur niet, daar het historische deel van den inhoud bijna letterlijk uit Alcuinus' *Vita pros. Willibrordi* (Mabill. *Saec. III*, 1, p. 563 ss.) overgenomen is. Wij deelen deze nachtzangen mede, omdat zij ons leeren, hoe de stichter onzer kerk reeds vroeg (vermeld HS. behoort aan de twaalfde eeuw) door de geestelijkheid bij uitnemendheid vereerd werd.

---

1) *Kerkhist. arch.* III, bl. 213 v.
2) Zie a. w. bl. 215 vv.

In natali Sancti Willibrordi,
primi Traiectensis ecclesiae archiepiscopi[1].

Ad vesperas[2].

Super Magnificat[3], *Antiph.* Egregius Christi pontifex Willibrordus omni dignitate extitit præclarus, statura decens, vultu honorabilis, facie venustus, corde lætus, consilio sapiens, ore iocundus, moribus compositus atque in omni opere Dei strenuus.

Invitatorium. Jubilemus Deo, beatorum præsulum regi glorioso, qui æternae gloriæ coronam beato dedit pontifici Willibrordo. Venite exultemus[4].

In primo nocturno.

Antiph. Sancti patris Willibrordi sacra nativitatis fuerunt exordia, et mox in utero matris divinæ electionis præsagia.

Psalmus. Beatus vir[5].

Antiph. Sicut praecursor Domini Iohannes sanctissimus, ita et sanctus Willibrordus in salutem plurimorum ex religiosis progenitoribus est editus.

Psalmus. Quare fremuerunt[6].

Antiph. Ad hoc tantum, Deo prædestinante, sancti parentes eius copulati sunt coniugio, ut talis ex eis ad profectum multorum proles ederetur in mundo.

Psalmus. Domine, quid multiplicati[7].

Antiph. Beatus puer Willibrordus, sacro baptismatis fonte regeneratus, postquam est ablectatus, statim traditus religiosis studiis et sacris litteris erudiendus.

Versus. Ut fragilis aetas validioribus invalesceret disciplinis et quo nichil audiret, nisi sancta, nichil videret, nisi honesta, statim traditus religiosis studiis et sacris literis erudiendus.

Respons. Ab ineunte pueritia divina mox illi concessit gratia et sensu proficere et eximiis moribus pollere.

Versus. Coepit igitur aetate et sapientia crescere et tam Deo quam hominibus placere et eximiis moribus pollere.

---

1) Al de cursief gedrukte woorden zijn in het HS. met robrik of roode inkt geschreven.

2) De eerste vesper was die van den dag vóór 's heiligen feest, de tweede die van het feest zelf.

3) De zang van het *Magnificat* (Marias lofzang) moest aan deze antifoon vorafgaan.

4) Begin van Ps. 94, die bij den eersten vesper steeds als voorbereidingszang werd gebezigd.

5) Ps. 1.

6) Ps. 2.

7) Ps. 3.

Respons. Puer egregius Willibrordus, in sortem Domini delegatus, accepit tonsuram clericatus, et sic pia professione factus est monachus.

Versus. Nulli secundus humilitatis officio, nulli inferior lectionis studio, et sic pia professione factus est monachus.

In secundo nocturno.

Antiph. Sic cotidie bonae indolis puer proficiebat, ut teneros pueritiae annos morum gravitate transcenderet.

Psalmus. Cum invocarem [1].

Antiph. In sacris igitur eruditionibus et in omni sobrietate morumque honestate beatissimus adolescens institutus est, usque ad annum vicesimum ætatis suæ.

Psalmus. Verba mea [2].

Antiph. Artioris itaque vitæ ardore succensus et peregrinationis studio instigatus, cum Dei voluntate et spiritualium patrum permissione in Hiberniam contendit propere.

Psalmus. Domine, Dominus noster [3].

Respons. Sanctus adolescens Willibrordus inter eximios piæ religionis et sacræ lectionis magistros, futurus multorum prædicator populorum, erudiebatur, donec occurreret in virum perfectum.

Versus. Sanctorum patrum æmulari cupiens religionem atque eorum se familiaritati duodecim annis coniungens, erudiebatur, donec occurreret in virum perfectum.

Respons. Igitur anno trigesimo tertio ætatis suæ maiori egregio viro fidei flamma crescebat in pectore, ut clarissima euangelici splendoris luce coecatos infidelitate populos illustraret.

Versus. Parum ei videbatur sibi soli tantummodo in religionis sanctitate sudasse, nisi et aliis quoque prodesset in prædicationis veritate, ut clarissima euangelici splendoris luce coecatos infidelitate populos illustraret.

Respons. Visum est ergo viro Dei Willibrordo Franciam contendere, quo potuisset ibi idolatriæ spinas extirpare et clarissima verbi Dei semina per munda novalia habundantius spargere.

Versus. Non cessabat autem confluentes ad se turbas suavissima ammonitione cohortari et clarissima verbi Dei semina per munda novalia habundantius spargere.

In tertio nocturno.

Antiph. Studiosissime vir Dei per loca plurima discurrebat et optatum euangelizandi opus exercebat.

1) Ps. 4.
2) Ps. 5.
3) Ps. 8.

Psalmus. Domine quis habitabit [1].

Antiph. Semina denique vitæ, supernæ gratiæ rore irrigante, in agris multorum cordium longe lateque ad eius prædicationem pullulabant [2] uberrime.

Antiph. Principis Francorum omniumque unanimitate fidelium victus, tandem sanctus consensit Willibrordus, ut Romam directus, apostolica benedictione sacraretur episcopus.

Psalmus. Domini est terra [3].

Respons. Angelica revelatione beatissimus apostolicus in somnis ammonitus, sanctum virum cum magno gaudio et honore suscepit atque archiepiscopum ordinavit nomenque illi Clemens imposuit.

Versus. Ut in eo fidei fervorem, devotionis religionem, sapientiæ plenitudinem agnovit, firmatum benedictione in euangelii opus remisit nomenque illi Clemens imposuit.

Antiph. A Deo præelectus summus sacerdos Willibrordus, accepta apostolicæ auctoritatis benedictione, maiori fiducia animatus ad electos a Deo populos regni Francorum festinanter est reversus.

Versus. Vir virtute potens, divino plenus amore, sagax et mente vigil et fervidus actu [4], ad electos a Deo populos regni Francorum festinanter est reversus.

Respons. In gente Fresonum specialis prædicator positus, sanctissimus pontifex Willibrordus, et sedi episcopali in Traiecto delegatus, cunctas illic vetusti erroris tenebras expulit omnesque illius patriæ populos euangelica luce perfudit.

Versus. Et quocunque pius perrexit præco, salutis gratia celsi throni semper prævenit euntem, effectum tribuens factis verbisque docentis, omnesque illius patriæ populos euangelica luce perfudit. Gloria Patri et Filio et Spiritui sancto, omnesque illius patriæ populos euangelica luce perfudit.

In matutinis laudibus.

Antiph. In dies singulos numerus fidelium crescebat et maior credentium turba ad verbi Dei agnitionem per venerabilem pontificem Willibrordum confluebat.

Antiph. Coeperunt itaque plurimi, fidei fervore incitati, offerre patrimonia sua viro Dei, quibus ille acceptis mox in eis ecclesias ædificare iussit.

Antiph. Sanctus vir Dei, zelo fervens, dum quoddam idolum con-

1) Ps. 15.
2) Het HS. heeft: pullulabat.
3) Ps. 24.
4) Twee verzen uit het *Vita metr. Willibr.* van Alcuinus, Mabill. l. l. p. 576.

fringeret, eiusdem custos idoli gladio caput illius percussit, sed Deo defendente nullam omnino læsuram sustinuit.

Antiph. Vir Deo plenus, suos cernens commilitones ardorem sitis graviter ferre, flexis genibus orabat, ut qui populo suo in deserto aquam produxit de petra, servis suis eadem misericordia de arenosa aquam produceret terra.

Antiph. Sacerdotis sui preces mox divina pietas exaudivit, et subito fons dulcissimi saporis erupit, quod sui cernentes maximas Deo gratias retulerunt et laudes.

Super Benedictus, *Antiph.*[1] Summus sacerdos Willibrordus, Deo amabilis et omni populo placabilis, senex et plenus in omni perfectione virtutum, hodierna die ex hac peregrinatione ad perpetuam migravit patriam, Christum in aeterna sine fine visurus gloria.

In secundis vesperis.

Super Antiph. Per dies[2]. *Post respons.* A Deo præelectus[3]. *Super Magnificat*, *Antiph.* Dum præsulis almi Willibrordi sacratissima reconderent membra cum ymnis et psalmodiis omnique honoris frequentia, miri odoris flagrantia[4] cunctorum perfudit nares et pectora, ut perspicue intelligeretur ad viri Dei exequias angelica venisse ministeria.

Bij dezen „cantus nocturnalis" ter eere van Willebrord behoorde ook een „cantus diurnalis", die in het *antiphonarium de die* des kapittels zal opgenomen geweest zijn. Dit HS. schijnt verloren te wezen. Aanduidingen aangaande andere liederen ter eere van den heilige vindt men bij Alberd. Thijm, *H. Willibrordus*, bl. 287.

BIJLAGE II.

Brief van den abt van Epternach, in 1301 met eenige relieken van Willebrord aan het kapittel van St. Salvator te Utrecht gezonden.

De volgende brief wordt in originali bewaard te Utrecht. Een afschrift van de veertiende eeuw vindt men in den boven, bl. 148 n. 1, vermelden codex des kapittels van St. Salvator.

1) Deze antifoon volgde op het *Benedictus*, den lofzang van Zacharias.
2) Zie de eerste antifoon *in matutinis laudibus*.
3) Zie de vierde antifoon *in tertio nocturno*.
4) Het HS. heeft: fraglantia.

Venerabilibus viris et discretis, in Christo nobis dilectis, decano totique capitulo ecclesiæ S. Salvatoris Traiectensis, abbas, decanus et conventus monasterii Epternacensis Trevirensis dyocesis, eorum et confratres, salutem et sinceram in Domino caritatem!

Noveritis quod ex insinuatione litterarum vestrarum, nobis directarum, didicimus bona fide, ad patronum nostrum, videlicet beatum Willibrordum, specialem vos habere respectum, et ad honorem dicti patroni nostri de reliquiis ipsius partem aliquam sui corporis vobis transmitti petiistis. Hinc est quod sinceritati vestræ significandum duximus per præsentes, quod de reliquiis patroni nostri prædicti extra maius altare ecclesiæ nostræ, in quo reliquiæ ipsius reconditæ sunt, non nisi duas particulas modicas de costa sua ab olim retroactis temporibus penes nos novimus reservatas, quarum unam cum parte pallii, casulæ, sandaliorum ipsius, nec non panni serici, in quo idem patronus noster fuerat involutus, vobis per discretum virum Eustatium de Cardono[1], vestrum concanonicum, exhibitorem præsentium, destinamus. Quas quidem reliquias cum omni devotione et reverentia, sicut decus est et tenemur, vobis recommendamus venerandas.

Insuper ad confraternitatem et participationem bonorum et omnium orationum nostrarum et ecclesiæ nostræ vos ex nunc et in perpetuum recipimus[2], supplicantes nihilominus vobis, ut confraternitatem et participationem bonorum et orationum vestrarum litteris apertis, sigillo ecclesiæ vestræ sigillatis, nobis remittere dignemini et velitis. In horum omnium testimonium et robur firmitatis nos Henricus, Dei patientia abbas monasterii ecclesiæ Epternacensis prædictæ, nomine decani et conventus mei, sigillum meum duxi præsentibus apponendum.

Datum apud Epternacum, anno Domini mº cccº primo, in crastino Trinitatis.

Het antwoord op dezen brief, door die van St. Salvator, in 1301 „in crastino nativitatis beatæ Mariæ virginis" gegeven, is mede in afschrift in genoemd archief bewaard. Het berigt, dat de relieken met dankbaarheid ontvangen zijn — „quas pro magno et speciali munere votive, prout decuit, suscepimus" — en dat men daarenboven de aangeboden confraterniteit volgaarne aanneemt,

---

1) In het oude necrologium van St. Salvator (zie boven, bl. 148 n. 1) leest men: „xvjº Kal. [Septembr.] obiit Eustatius de Cardono, levita concanonicus noster. Dantur canonicis xx solidi, et sociis x sol., et hoc fiet de manso in Bulghene et de dimidio manso iuxta Everdinghen supra Enghe; et sepulchrum visitabitur sero et mane." Verder heet het, dat Eustatius de altaren van de groote en kleine crypt der St. Salvatorskerk en eenige harer kapellen „pro remedio animæ" begiftigd heeft.

2) Zie boven, bl. 316, 452.

vooral omdat tusschen de abdij van Epternach en het kapittel van St. Salvator van overoude tijden zulk een liefdeverbond bestaan heeft, waarvan men betreurt, dat het in vergetelheid was gekomen.

BIJLAGE III.

Sequentie op St. Lebuïnus.

Het volgende lied werd overgenomen uit een in de vijftiende eeuw geschreven *graduale*, dat voormaals aan het kapittel van St. Marie te Utrecht behoorde en thans onder N. 311 in de universiteitsbibliotheek aldaar bewaard wordt. Het is, ongetwijfeld zeer oud, en waarschijnlijk op onzen bodem ontstaan, maar wie de dichter geweest is, is ons geheel onbekend. Onze Radboud heeft Lebuïnus, gelijk wij vroeger zagen[1], een *Carmen* gewijd, maar voor den auteur van dit lied durven wij hem niet houden, daar het, anders dan 's bisschops sequentie voor St. Maartens translatie[2], niet alleen een rythmischen, maar ook een metrischen vorm heeft. Welligt behoort het aan den tijd van bisschop Balderik, die, gelijk men weet[3], Lebuïnus' gebeente en daarmede 's apostels naam in nieuwe eer stelde. Dezelfde sequentie komt ook voor in het *Missale ad verum cathedralis ecclesiæ Traiectensis ritum*, dat niet in 1511, zooals onlangs opgegeven werd[4], maar in 1540 te Antwerpen bij Henricus Petri Middelburgensis in fol. uitgegeven is, en waarvan de boekerij te Utrecht en die der stad Amsterdam beiden een exemplaar bezitten. Zij werd uit dit *Missale*, waaraan wij onze varianten ontleenden, bekend gemaakt door den heer De Geer van Jutfaas[5], nadat Daniel[6] er reeds de eerste strofe van had medegedeeld. Hoffmann von Fallersleben[7] schonk ons een gezang op Lebuïnus in het nederlandsch der vijftiende eeuw, dat ongeveer dezelfde historische stof bevat, maar geene vertaling is.

1) Boven, bl. 370.
2) Zie *Kerkhist. archief*, III, bl. 219.
3) Zie boven, bl. 272.
4) De Geer van Jutf., *De dom van Utrecht*, Utr. 1861, bl. 105.
5) T. a. p.
6) *Thes. hymnolog.* II, p. 220.
7) *Niederl. geistl. lieder*, Hannov. 1854, s. 100 ff.

Lebuine, confessorum
Præcellens flos, qui polorum
Regna scandis ardua,
Linquens orbem validorum,
Cor plenum portasti morum;
Tu pandis miracula.

Domini voces audisti:
Transi mare, leges Christi
Resera Saxonibus!
Alme pater, sic fecisti;
Jussum Traiecto tulisti,
Verba dum Gregorius

Presul novit, Lebuinum
Servum dixerit divinum,
Huc toto conamine.
Populus cis Yslam credens,
Deitati mox accedens,
Servit[1] personæ trinæ.

Numini templum fundatur,
Quod Wilpen convocitatur[2];
Fecit hoc gens credula.
Sanctus viciosos mundat,
Baptizatis promissum dat;
Cluit dya[3] gratia.

Huc transit confessor gratus,
Patria gaudet vexatus.
Daventrem credit pia
Plasmatori terrenorum,
Qui iusto[4] sua coelorum
Dat præclara gaudia.

Lebuinus, vir sensatus,
Prudens, mitis et beatus,
Signa fecit plurima.

---

1) Servuit.
2) Vulpem convocatur.
3) Dya = δῖα = divina.
4) Suis.

Diffidentes superavit,
Quorum mentes permutavit
Per verba salubria.

Sæpe turbæ convenerunt,
Generale dum fecerunt
Pariter consilium [1].
Illuc [2] presbyter transivit;
Hunc læsissent, sed abivit
Reliquitque populum.

Tandem illæsus meavit,
Namque rex ipsum salutavit,
Cordis noscens condita.
Fiet quævis caro cinis
Viva; venit cito finis.
De dulci migrat vita.

Christi nomine formavit
Oraclum [3] plebs, quo locavit
Valde corpus nobile
Confessoris Lebuini.
Nos conducat recto fini
Rex plenus dulcedine!

Preces funde cunctis horis
Genetrici Salvatoris,
Qui poenas sumpsit duras,
Crimina quod tollat, verus
Plasmator, validus herus
Disponat mentes puras.

1) De volksvergadering bij Marklo wordt bedoeld. Zie boven, bl. 167.
2) Illic.
3) Oraclum = oratorium. Zie het *Vita S. Galli* bij Pertz, II, p. 8. „Invenisti aptum locum ad construendum oraculum."

BIJLAGE IV

Grafschrift op bisschop Rixfried.

Het boven, bl. 257, besproken grafschrift op bisschop Rixfried, dat wij hier laten volgen, werd door ons overgenomen uit het meer vermeld HS. der veertiende eeuw, dat den *ordinarius* en het *necrologium* des kapittels van St. Salvator te Utrecht bevat en nu in het provinciaal archief ter genoemde stede bewaard wordt[1]. De varianten, die wij aan den voet der bladzijde mededeelen, zijn ontleend aan de uitgave van Matthæus, *Fundat. Eccles.* p. 68 s.

Mole sub hac lapidis, nativo pulvere pulvis,
Qui iacet hic torpens, fulsit in orbe potens,
Nomine Ricfridus, hoc nomine Dodo vocatus,
Nam comes eximius extitit atque pius.
Foverat hic gentem Christo sub pace fidelem,
Paganos stravit, hinc et eos pepulit,
Namque loci istius mansit defensor amandus,
Germine de cuius crevit et ipse locus.
Is fuerat stirpis radix præclara decoræ,
Præsul Baldricus unde fuit genitus.
Monstrat et ista domus, qualis fuit ille patronus.
Præses Rodolphus duxit et inde genus.
Victor Yrimfridus[2] pariterque comes Nevelongus[3],
Hic modo qui pausat, his pater extiterat;
Corpus Herinsindæ[4] quorum matris generosæ
Confovet hoc antrum[5], huic simul appositum.
Amborum busto cineres clauduntur in uno;
Quos iunxit Dominus non separat[6] tumulus.
Hunc tulit October, vocat hanc[7] ex carne November,
Nempe sub undenis hominem exiit[8] ille kalendis,

1) Zie boven, bl. 148 n. 1.
2) Rector Erimfridus.
3) Nevelungus.
4) Herinfindæ.
5) Antrum = crypta. Aan het hoofd der verzen staat: „Versus infrascripti scripti sunt in cripta ecclesiæ S. Salvatoris Traiectensis." De St. Salvatorskerk had twee crypten. Zie Matth. l. l.
6) Separet.
7) Hunc.
8) Exuit.

Idibus octonis sidus et illa[1] subit.
Hunc violare locum pietas vetet[2] ipsa bonorum,
Quo pariter maneat, qui cinis hic latitat.
Qui tumulum relegis, lector, miserando sepultis,
His, Christe, optatam, dic, age da veniam!
Hic age siste, precor, recitans epygramma, viator[3],
Quod videas titulo, qui iacet in tumulo:
Hic pariter fratrum clauduntur membra duorum.

BIJLAGE V.

Hymne op bisschop Frederik I.

De Bollandisten, die dit lied aan een utrechtschen codex ontleenden (zie boven, bl. 261 n. 3), berigten noch van dien codex noch van de hymne iets naders. Wij deelen het mede, omdat het verondersteld mag worden een voortbrengsel van een nederlandschen dichter te zijn.

Hymnum canamus gratiæ
Christo, quia est rex gloriæ,
Et martyris victoriam
Ducamus ad memoriam.

Adsunt sacra solennia,
Quibus docet ecclesia,
Qua sit virtute præditus
Fredericus, martyr inclitus.

Invictus in certamine,
Athleta Christi nomine
Fidem sinceram tenuit,
Et charitate micuit.

1) Ille.
2) Votat.
3) Hic age siste gradum recitens epigramma.....

Hic cæsaris increpuit
Crimen videns, et sedulus
Incestas damnat nuptias,
Vere saluti noxias[1].

Hinc ut sumatur ultio,
Præsul datur supplicio,
Mortemque fert alacriter,
Causæ fretus iustitia.

Deo Patri sit gloria,
Eiusque soli Filio
Cum Spiritu paraclito,
Et nunc et in perpetuum!

1) Zie boven, bl. 260.

DRUKFEILEN.

Blz.	158,	reg.	21	staat	evangeliezatie,	lees	evangelizatie.
„	159,	„	15	„	evangeliezatie,	„	evangelizatie.
„	177,	„	1	„	749,	„	789.
„	199,	„	16	„	warmen,	„	warme.
„	204,	„	4	„	bedrijvig en,	„	bedrijvigen.
„	211,	„	34	„	Breda,	„	Beda.
„	235,	„	6	„	stortte,	„	stortten.
„	261,	„	11	„	tragen,	„	trage.
„	359,	„	8	„	theorethiesch,	„	theoretiesch.